

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2021.**

**godište 18
Zagreb, 2021.**

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA**ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION****IZDAVAČ / PUBLISHER**

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO / CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU / FACULTY OF POLITICAL
SCIENCE, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA / OFFICIAL REPRESENTATIVE

GORAN ČULAR
ANDRIJA HENJAK

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

DANIEL BOCHSLER, Central European University, Vienna
KONRAD CLEWING, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München
JOSIP GLAURDIĆ, Université du Luxembourg
MIRJANA KASAPOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu
ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu
DANIJELA LUCIĆ, Sveučilište u Zagrebu
PERO MALDINI, Sveučilište u Dubrovniku
SINIŠA MALEŠEVIĆ, University College Dublin
JAMES MILLER, The New School for Social Research, New York
ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu
ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu
JONATHAN SIMON, University of California, Berkeley
GORAN SUNAJKO, Sveučilište u Zagrebu
MARTA ZORKO, Sveučilište u Zagrebu

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

KREŠIMIR PETKOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR

LEON CVRTILA, Univerza v Ljubljani – doktorski študij

LEKTORICE ZA ENGLJSKI JEZIK / ENGLISH LANGUAGE EDITING

SARA TILLY, BOGLÁRKA KISS KULENOVIĆ

DIZAJN KORICA / COVER DESIGN

ZEKO ZNA

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I PRIPREMA / LAYOUT AND TYPESETTING

VLADO ZELENIC

NAKLADA / PRINT RUN

220 kom

TISAK / PRINTING HOUSE

MALI IVICA, ZAGREB

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / PUBLISHED CONTRIBUTIONS ARE INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanitarian and Social Sciences (European Science Foundation)

International Political Science Abstracts / Documentation Politique Internationale (IPSA)

Political Science Complete (EBSCOhost)

SCOPUS (Elsevier)

Social Science Premium Collection (ProQuest)

Asos Indeks

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi Portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZO, Srce & HIDD) i u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journals of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASPIJ JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA REPUBLIKE HRVATSKE. / THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process or publish a submitted paper.

Cijena primjerka je 50 kn. / Price 7 €

Anali u tiskanom obliku izlaze jednom godišnje. Radovi se prethodno mogu objaviti na mreži. / Annals are published once a year in print. Articles can be published online first.

Rukopisi se predaju putem OJS elektroničkog sustava Anala (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Manuscripts are submitted by Annals' Open Journal System (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Adresa: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Hrvatska / Address: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia

Mrežna stranica / Web site: www.analihpd.hr

E-pošta / E-mail: anali@fpzg.hr

SADRŽAJ / CONTENT

RIJEČ UREDNIKA / A WORD FROM THE EDITOR

- Krešimir Petković – Punoljetnost jednoga politološkog časopisa: Anali HPD-a 2004-2021 7

HRVATSKA POLITIKA: IDEOLOGIJA I INSTITUCIJE / CROATIAN POLITICS: IDEOLOGY AND INSTITUTIONS

- Marko Grdešić – Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi 21
- Željko Boneta, Marko Mrakovčić – Does the Apple Fall Far from the Tree? Agents of Socialization of Students' Ideological Orientations 55
- Ante Zrile – Analiza gornjih domova izbornih demokracija: Županijski dom (1993-2001) u komparativnoj perspektivi 81

KOMPARATIVNA POLITIKA I REGIONALNE STUDIJE / COMPARATIVE POLITICS AND REGIONAL STUDIES

Politika i demokracija u Bosni i Hercegovini /

Politics and Democracy in Bosnia and Herzegovina

- Brendan O'Leary – What is a Normal Democracy? 109
- Dražen Barbarić – Struktura nedopuštene kohabitacije: analiza decizionističkog modela politike u Bosni i Hercegovini 113
- Valentino Grbavac – Problem legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine: konsocijacijski osvrt 135
- Mirjana Kasapović – Bošnjačke politike povijesti: genocid kao sudbina 159

Bliski istok: religija, kultura i politika /

Middle East: Religion, Culture and Politics

- Vedran Obućina – Međureligijska vijeća i izazovi vjerskih konsocijacija na Bliskom istoku: što razlikuje Libanon od Iraka i Irana? 195
- Dalibor Vrgoč – Postmodernizam, jezična politika i ratovanje na Bliskome istoku: odraz neoteričnoga eksperimentiranja u vojnoj terminologiji na ishod Drugoga libanonskog rata 215
- Borna Zgurić – Politički i društveno-kulturni narativi u turskim serijama: između nenamjernog instrumenta meke moći i tihog oružja za vođenje kulturnog rata? 233

**MEĐUNARODNI ODNOSI I DIPLOMACIJA /
INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMACY**

Petar Popović – *Status quo* država: univerzalno primjenjiva
ili povijesno kontingentna kategorija? 257

Lidija Kos-Stanišić, Stjepan Domjančić – Diplomacija u
međunarodnim odnosima: od vojne diplomacije preko
obrambene diplomacije do diplomacije sigurnosti? 279

**POLITIČKA TEORIJA: NACIONALIZAM I POPULIZAM /
POLITICAL THEORY: NATIONALISM AND POPULISM**

Nebojša Blanuša, Vedran Jerbić – Enjoying an Empty Edifice:
Nationalism through the Lenses of Lacanian Psychoanalysis 303

Enes Kulenović – What is Wrong with Populism? 325

**POLITIČKA POVIJEST: SLAVENSKE KOMBINACIJE /
POLITICAL HISTORY: SLAVIC COMBINATIONS**

Dušan Pavlović, Stevo Đurašković – The Three Versions of the
Ultimatum Game: An Example from the History of Creation
of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1914-1918 345

Janko Bekić – Slavenski koridor u češkim planovima stvaranja
bedema protiv njemačkog *Drang nach Osten* 369

**OSVRTI, RECENZIJE I PRIKAZI /
ESSAYS, BOOK REVIEWS, AND NOTICES**

Leon Cvrtila – Post-istina između politike i teorije
(uz knjige I. Kalpokasa, G. Cosentina, R. Overell i B. Nichollsa) 393

Lora Begović – Cynical Theories (H. Pluckrose i J. Lindsay) 407

Ana Petek – The Rise of the Scientist-Bureaucrat (J.-L. Perez Velazquez) 411

Marko Grdešić – The New Handbook of Political Sociology
(Th. Janoski, C. de Leon, J. Misra i I. W. Martin, ur.) 417

Marko Kovačić – Making-up People (J. Bessant) 421

Damjan Stanić – Aspekti novog desnog radikalizma (Th. Adorno) 425

Paško Mužić – Eichmann u Jeruzalemu (H. Arendt) 429

Zorko Marta – The New Map (D. Yergin) 433

Krešimir Petković – Godine korone: biopolitika u doba pandemije
(uz knjige D. Defoea, F. Zakarije i G. Agambena) 437

Viktor Meczner – Ljudska prava nakon Babela (E. Kulenović) 447

Višeslav Raos – Bosna i Hercegovina 1990-2020 (M. Kasapović) 451

Zdravko Petak – Systemic Cycle and Institutional Change (J. Lučev) 457

Ivan Miković – "Tako mlada, a već stara":
Hrvatski politološki razgovori 2021 463

RIJEČ UREDNIKA

A WORD FROM THE EDITOR

PUNOLJETNOST JEDNOGA POLITOLOŠKOG ČASOPISA: ANALI HPD-a 2004-2021

Krešimir Petković

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: kresimir.petkovic@fpzg.hr

Zaprimljeno: 2. 12. 2021.

Zadatak je naše znanosti, osobito politologije ... da pridonese spoznaji kako je konstituiranje nacija i nacionalnih država bilo ... neizbježno, ali i da je njihovo prevladavanje ... jednako tako neizbježno. Za razliku od naroda koji su imali povijesnu priliku da tu spoznaju stvaraju i da se na nju naviknu stoljećima, mi smo prisiljeni njom ovladati u jednome desetljeću. Istodobno smo dužni propitati posljedice koje kriza moderne ima na naše društvo.

Naravno, analiza krize i proturječnosti suvremene demokracije najodgovorniji je posao politologije, koja uz analizu mora dati i preskripciju, terapiju za ozdravljenje. Zadaća je politologije da analizom društvenih proturječnosti i patologije političkih procesa ukaže na fenomen, a politička klasa mora biti u stanju shvatiti "znakove vremena", upozorenja koja pristižu i prilagoditi svoje djelovanje tomu.

Pravi je Zapad zrelo društvo u kojem socijalne razlike, makar bile i velike, ne vrijeđaju ljudsko dostojanstvo i ne rješavaju se revolucionarnim metodama. To je društvo koje zasada ima perspektivu razvitka, ali koje počinje osjećati probleme koji se pojavljuju u skladu s tom zrelošću, što u budućnosti može dovesti i do njegova zalaska (demografski pad, starenje stanovništva, hedonizam koji ne pristaje ni na kakvu žrtvu, raširenost droge, nemogućnost pronalaženja novih tržišta...). Pravi Zapad nije nikada trpio napade osvajača iz izvaneuropskog područja (Mongoli, Osmanlije, dok su Arapi na Pirenejskom poluotoku iznimka), a sve je to bio bitan preduvjet za njegov opći civilizacijski razvitak.

U hrvatskoj politologiji nema razmatranja politologizma. To je razumljivo bar iz dva razloga. Prvo, u nekoj grupi teško će se kao ideološko razmatrati ono što se drži samorazumljivim, empirijski utvrđenim, a ako se i razmatra, nema veći domašaj. Drugo, politologizam je u formativnoj fazi, što ograničava uvid u njegovu narav i dosege.

U prvoj godini uredništva napravili smo dosta posla. Pokrenuli smo nove dvojezične mrežne stanice s prethodnim objavama tekstova na mreži kako bi spori ritam godišnjaka prilagodili zahtjevima vremena. Iz istog razloga, odlučili smo se obvezati

objaviti cijeli časopis u prosincu tekuće godine. Time smo odustali od komotnije propozicije koja je davala cijelu polovicu iduće godine tj. one "koja slijedi godinu na koju se respektivno izdanje odnosi" za objavu godišnjaka. Na mrežnim stranicama smo pokrenuli i rubriku komentara te na njima "udomili" sestrinski časopis *Političke analize* koji objavljuje stručne politološke tekstove. Korigirali smo prezentaciju časopisa u referentnim bazama, promijenili njegov format te revidirali pravila citiranja, približivši ga standardu Američkog psihološkog društva (APA). Redizajnirali smo korice, poštujući tradiciju i prepoznatljivi izgled Anala.

Pa ipak, ne želim trošiti riječi uvodnika na izlaganje detalja o tim ponekad zamornim zadaćama kojih se mora primiti novo uredništvo. Ponajmanje se, uz to, želim baviti drugim problemima s kojima se urednici suočavaju, primjerice u vezi s tjesnacima bibliometrije ili politike recenziranja. Ili pak problemima politike objavljivanja na dvama jezicima koja nije evoluirala u potpunu i dosljednu dvojezičnost svakog teksta što je jedan od potencijalnih pravaca u kojemu će se Anali, pa i drugi društvenoznanstveni časopisi malih jezika možda razvijati kako bi ujedno njegovali kulturno blago i bili globalni dostupni, relevantni i dakako citirani. Čitatelje ovog konkretnog tiskanog izdanja Anala sve spomenuto se ne mora ticati dok listaju stranice mirisnog izdanja tek pristiglog iz tiskare ili, kada ovo izdanje ostari, požutjele, prašnjave možebitno i pljesnive listove iz kakve opskurne knjižnice nadam se ipak ne postapokaliptične budućnosti, ako tiskana izdanja u toj istoj budućnosti uopće budu korištena više od primjerice kočija ili gramofonskih ploča.

Umjesto toga, uz kratko prezentiranje sadržaja ovog broja na kraju, odlučio sam prigodno napisati nekoliko redaka o prošlim brojevima Anala jer sam, pripremajući kandidaturu i program za glavnog urednika, bio razumom primoran pregledati prethodne brojeve časopisa. Epigrafski istaknuti navodi, isečci su iz rane diskurzivne povijesti časopisa koji su mi dali promišljati o njegovu starenju. Oni su mi poslužili kao povod da nešto načelno kažem o politici časopisa kojoj se povijest voli rugati, kako to biva s ideološkim projekcijama koje se mogu s lakoćom procjenjivati s naknadnom pameću kasnijeg povijesnog trenutka. Naime, časopis je, kako sugerira naslov uvodnika, ovim brojem navršio punoljetnost, barem prema pozitivnopravnom kriteriju koji se na istu primjenjuje u Republici Hrvatskoj kada su posrijedi ljudska bića. To nije malo ni za čovjeka, a kamoli za jedan politološki časopis. Časopis koji ima povijest otvara se povijesnom vrednovanju i samopromišljanju, donekle analogno građanskim zadaćama u odgovornoj političkoj zajednici koja mora znati odakle je došla da bi znala kamo ide.

Ponajprije, da ne zaboravim, zasluge za dugovječnost i kvalitetu časopisa, dakle za njegovu povijest, pripadaju – jezikom bivšeg šahovskog prvaka Garija Kasparova pri čemu se dakako isključujem iz implikacija metafore koje mjesto autora sugerira – "mojim velikim prethodnicima". To su redom: Zdravko Petak koji je uređivao časopis u dvama punim četverogodišnjim uredničkim mandatima čemu treba dodati još jednu godinu, ukupno u razdoblju 2004-2012; Enes Kulenović u jednomu četverogodišnjem mandatu (2013-2016) i Mirjana Kasapović, također u jednomu četverogodišnjem mandatu (2017-2020). Pregledu nekih više ili manje zanimljivih kvantitativnih pokazatelja, kao i shematskom pregledu sadržaja, posebno s obzirom na šire shvaćenu interdisciplinarnost posvećene su stoga tablice na kraju ovog uvodnika (v. *tablice 1-4*). Tablice nisu izraz tumačenja ili vrednovanja cijelog uredništva ili kakve službene politike istog, kada bi takva i postojala, nego moj osobni autorski nešto slobodnije pisani sažetak onoga što sam *grosso modo* iščitao u uredničkim partijama svojih velikih prethodnika, ako smijem dalje parafrazirati, "zagriženih

ljubitelja" politologije koji su bez sumnje "uspjeli s dubokom ljubavlju proniknuti u tu drevnu igru" (Kasparov, 2004: 9). A kako smo upravo finalizirali naš prvi broj, bili smo, zbog zahtjeva jednakosti tretmana odnosno *fair playa*, primorani i njega prezentirati kroz isti format (v. *Tablicu 5*). Izuzevši, iz specifičnih razloga u koje ovdje ne mogu ulaziti, javne politike kojima se i sâm istraživački bavim, nadamo se da tablica pokazuje kako smo postigli ravnomjernu gransku pokrivenost politoloških poddisciplina, kao i barem donekle udovoljili zahtjevima interdisciplinarnosti našeg prvog, nešto "debljeg" broja, kako uostalom i priliči godišnjoj publikaciji.

Što mi je otkrilo čitanje prošlih brojeva *Anala*, posebno onih s kojima je časopis počeo? Čitanje diskursa povijesnih politika koje, ne videći budućnost koja je u međuvremenu postala prošlost, ujedno predstavljaju kao sofisticirana špica znanosti i spasonosno ideološko svjetlo, nekoga može zabaviti, a nekoga zaštititi. Mene je zabavilo. Premda ćemo nastojati posvetiti se proizvodnji nečega što može izdržati barem malo iskušenje vremena, ne sumnjam da će brojevi ovog uredništva jednoga dana barem nekome biti zabavni, nadam se ipak ne i tužni, u svojoj kratkovidnosti. Njih će uostalom vrednovati netko tko dolazi nakon nas dok meni preostaje reći nekoliko kurtoaznih riječi o tome kako je naš časopis stasao do punoljetnosti. Iz šarmantnog karaktera prvih brojeva jasno je da su *Anali* počeli kao nekovrsni konferencijski bilten Hrvatskog politološkog društva koje je, na valu pristupanja Hrvatske EU, financijski pa donekle i organizacijski ojačalo (imalo je čak i aktivne "sekcije"). Časopis je počeo kao mjesto za objavljivanje izlaganja s konferencija, ponajprije Hrvatskih politoloških razgovora. Ta se izlaganja barem isprva ipak nije pretjerano autorski i urednički dorađivalo, a ni oprema radova, primjerice standard ključnih riječi i sažetaka na dvama jezicima, nije bio uvijek uvažan. Časopis se u međuvremenu profilirao kao puni akademski časopis, neka vrsta godišnje konkurencije *Političkoj misli*, časopisu s bitno duljom tradicijom, a prethodna priopćenja i pogleda u velikoj mjeri su, uz pregledne, zamijenili izvorni znanstveni radovi u kojima se poduzimaju metodološki zrela empirijska istraživanja nove materije ili se poduzima originalan hermeneutički rad u području teorije ili čitanja različitih diskurzivnih izvora.

Što se tiče sadržaja, u ranijim brojevima primjećuje se isprva vigovski aspekt finaliteta konsolidacije demokracije i europskih integracija, određeni optimizam reformi javne uprave i javnih politika, no isto tako se, uz taj nepropitivani finalitet politologije u državi na periferiji EU, primjećuje responzivnost *Anala* za tematiziranje različitih kriza poput ekonomske pa i migracijske, kao i za probleme izgradnje institucija. Entuzijastične kriptonormativne pojmove konsolidacije i europeizacije s vremenom zamjenjuju zrelija uočavanja problema liberalne demokracije i euroskepticizam kao tema istraživanja. Pred stjecanje punoljetnosti, časopis tako svojim priložima, koje obilježavaju različiti jezici i vrednovanja, postaje mjesto implicitnih identitetskih i političkih borbi u vezi s problemima suvremenosti, bilo da je riječ o politikama moralnosti, migracijskim politikama ili pak svjetonazorskim borbama globalnoga civilnog društva. Može li ta zrelost još prepoznati svoje početke? Vrijeme je da se na čas vratimo epigrafima, uvažavajući naravno da su pomalo bezobrazno istrgnuti iz konteksta širih promišljanja autora.

Odgovorna nacionalna politička povijest koja pedagoški strpljivo govori o prevladavanju nacionalnih država, mogli bismo reći s određenom melankolijom propituje državnost koju treba izgubiti u neizbježnosti razvoja povijesnog procesa netom nakon što je stečena (*prvi epigraf*: Prpić, 2004: 52); vrijednosna civilizacijska pozicija "pravog Zapada" u geopolitičkom ključu, pa i s dodanim kontrarevolucionarnim ukrasom, bilo čitana kao zloslutna špenglerovska slutnja bilo kao anakrona koloni-

jalistička tragikomedija i uvreda ideologiji globalne društvene jednakosti općenito (*treći epigraf*: Pavić, 2007: 236); fraziranje o zadaćama političke znanosti demokracije u kojemu se s liječničkom metaforikom i jezikom teorije elita, možda ironično, miješaju ostaci marksističkog vokabulara (*drugi epigraf*: Grubiša, 2006: 145); manhajmovska kritika ideologije same discipline koja je za nju po definiciji slijepa dok situacija ne sazrije (*četvrti epigraf*: Ravlić, 2008: 45): sve se to na prvi pogled čini stranim jeziku radova koji se objavljuju danas.

Pa ipak, na pomnije čitanje, čini se neobično aktualnim: kriza nacionalnih država i demokracije, problemi političkog vodstva, kriza Zapada, posebno Europske unije, promišljanje zadaća društvenih znanosti i politologije među njima, potreba kritičke refleksije o vlastitoj disciplinarnoj ideologiji i o onome što činimo kao politolozi. Nema prostora ni želje ovdje posebno određivati prema tih nekoliko navoda. Njihovim isticanjem želim poručiti da ono što je napisano na stranicama Anala nije bezvrijedno i antikvirano nego vrijedno kontekstualnog čitanja i poučno za sadašnjost, čak i ako nam neujednačenost jezika i njegove vrijednosne koordinate neke priloge na stranicama časopisa na prvu čine stranim. Ustvari, u analizi prethodnih brojeva kao najveći problem, uz neujednačenost duljine brojeva i kvalitete priloga te fluktuacije vremena izlaženja, dade se uočiti ne toliko zastarjelost i prevladanost, ideološku ili identitetsku isključivost, drastičnu naivnost koju je već samo malo povijesti prokazalo kao nespretno "guslanje dok Rim gori", nego neujednačenost zastupljenosti pojedinih poddisciplina političke znanosti i kvalitetu razine interdisciplinarnog otvaranja kroz zaokružene teme koji bi politološkom pridružili i druge relevantne poglede formirane unutar srodnih disciplina društvenih znanosti i humanistike. Premda je interdisciplinarnosti na stranicama časopisa itekako bilo, kako uostalom govore i glose u priloženim tablicama, ovim brojem i idućim brojevima nastojat ćemo je pojačati na razini dijaloga između pojedinih grana političke znanosti i dijaloga politologije s drugim društvenim, pa i ostalim znanostima, ako za to bude interesa autora. Preostaje mi na tragu te najave još samo predstaviti broj koji je pred vama.

Prvi blok tekstova u njemu posvećen je hrvatskoj politici. Rad Marka Grdešića bavi se politikom ideoloških podjela u Hrvatskoj na dugi rok s obzirom na prostorni raspored političkih identiteta. Grdešić zaključuje kako se "desni (crni) politički identiteti ukorjenjuju ... ondje gdje postoji značajnija ekonomska pasivnost, etnička homogenost, slabost industrije te jača religioznost" dok "[z]a ljevicu vrijedi obrnuto" (Grdešić, 2021: 38). Tekstu je dodan opsežan metodološki dodatak od posebnog interesa za čitatelje upućene u statistiku. Željko Boneta i Marko Mrakovčić istražili su pak, na uzorka studenata Sveučilišta u Rijeci, utjecaj ideološke orijentacije roditelja na onu njihove djece potvrđujući važnost istraživanja obitelji u transferu političkih stavova među generacijama. Rad koji je napisao Ante Zrile okreće se pak istraživanju institucija u tradiciji komparativne politike. Rad se obljetnički vraća Županijskom domu Hrvatskog sabora – u vrijeme funkcioniranja Županijskog doma najviše predstavničko tijelo zvalo se i Sabor Republike Hrvatske pa zatim Hrvatski državni sabor – stavljajući ga u kontekst suvremene komparativne analize bikameralizma te zaključujući kako bi eventualno vraćanje drugog doma u hrvatsku parlamentarnu tradiciju imalo smisla u okviru političke regionalizacije zemlje.

Druga dva bloka tekstova pripadaju komparativnoj politici i regionalnim studijama. Prethodno su objavljeni na mreži te popraćeni dvojezičnim uvodima na mrežnoj stranici časopisa. Prvi od ta dva bloka posvećen je politici i demokraciji u Bosni i Hercegovini nešto više od dvadeset i pet godina, dakle preko punih četvrt

stoljeća, nakon sklapanja Daytonskog sporazuma. Tekst Brendana O'Learyja propituje dvojni pojam normalne demokracije koji se olako upotrebljava u kontekstu podijeljenog društva u Bosni i Hercegovini dok se radovi Dražena Barbarića i Valentina Grbavca bave analizom decizionističkog modela politike u BiH, odnosno problemom legitimnog predstavljanja Hrvata u Federaciji BiH. Rad Mirjane Kasapović analizira nacionalističke samoviktimizacijske mitove snažno prisutne u bošnjačkim politikama povijesti. Drugi blok, posvećen religiji, kulturi i politici u Bliskome istoku, svojevrsni je mali *Festschrift*, prigodno objavljen na mreži povodom rođendana Mirjane Kasapović, prethodne glavne urednice Analu kojoj je 2021. godina ujedno bila i godina odlaska u mirovinu. Rad Vedrana Obučine analizira vjerske konsocijacije na Bliskom istoku, dok se rad Dalibora Vrgoča bavi utjecajem jezičnih eksperimenata u onome što se može nazvati vojnojezičnom politikom, a ima šire implikacije za istraživanje odnosa jezika, politike i društvenih interakcija. Na kraju, rad Borne Zgurića analizira politiku naracija popularnih turskih serijala prebacujući naglasak s njihove vanjskopolitičke funkcije kao instrumenta meke moći na njihov potencijal kao sredstva konzervativne političke propagande u unutarnjoj politici.

Četvrti blok sastoji se od dva teksta koji pripadaju politološkoj grani međunarodnih odnosa i nacionalne sigurnosti. Rad Petra Popovića u tradiciji klasičnih i suvremenih realističkih teoretiziranja o međunarodnim odnosima kritički propituje koncept status quo država koje, definicijski, "teže preraspodjeli moći u međunarodnom sistemu i/ili promjeni normativnog poretka" (Popović, 2021: 257), objašnjavajući njihove povijesno kontingentne pretpostavke. Rad Lidije Kos-Stanišić i Stjepana Domjančića, kontekstualiziravši mjesto diplomacije unutar politološke grane međunarodnih odnosa, prikazuje i tumači diskurzivni zaokret od vojne prema obrambenoj diplomaciji te sugerira trend zaokreta prema sigurnosnoj diplomaciji.

Peti blok posvećen je političkoj teoriji. Rad Nebojše Blanuše i Vedrana Jerbića nudi razradu analitičkog okvira lakanovske teorije nacionalizma te ga ilustrira primjerom iz turske politike. Rad Enesa Kulenovića pojmovno secira odnos liberalizma, demokracije i populizma, zaključujući kako populizam, kao "lice tamne strane demokracije" (Kulenović, 2021: 336), može dovesti do njezine propasti dokidajući liberalne postavke slobode i jednakosti na kojima demokracija počiva. Posljednji blok tekstova vraća nas u političku povijest. Podnaslov slavenskih kombinacija s jedne strane zahvaća interpretaciju stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca kroz prizmu teorije igara koju su ponudili Dušan Pavlović i Stevo Đurašković, a s druge, rad Janka Bekića, koji nastoji povezati realistička teoretiziranja u međunarodnim odnosima s epizodom propalog plana stvaranja slavenskog koridora između Čehoslovačke i "jugoslavenske države" čime bi se povezalo "Sjeverne i Južne Slavene" (Bekić, 2021: 377). Broj zaokružuje dvanaest osvrta i recenzija posvećenih različitim na svoj način aktualnim izdanjima, uključujući i recenzije nekoliko zapaženih studija koje potpisuju autori s Fakulteta političkih znanosti, te pregledan prikaz Hrvatskih politoloških razgovora 2021. koji su tradicionalno održani početkom studenoga.

Ovaj pregled, a još više pomno čitanje pojedinih priloga, uvjerit će čitatelje da politika ne može nestati iz društvenih znanosti. Za priloge o Bliskom istoku, području bremenitom konfliktom, kao i one koji interveniraju u političku povijest, izazovno područje političkih reinterpretacija i revizija, to ne treba posebno dokazivati. Što se ostalih radova tiče, Grdešićeva se metodološki sofisticirana analiza može uokviriti

ideološkim vokabularom sa sasvim drukčijim konotacijama: ono što je za nekoga osujećeni napredak, za drugoga je kulturno propadanje. Za temat o Bosni i Hercegovini vrijedi slično: politika održivosti kroz konsocijaciju za neke je slabo uvijeni separatistički nacionalizam. Tekst Mirjane Kasapović o bošnjačkim politikama povijesti doveo je čak i do protestnog istupanja jedne članice uredništva. Liberalna kritika populizma koju nudi Kulenović neće biti simpatična onima koje se etiketira kao populiste, a koji se dakako drukčije shvaćaju. Na kraju, u čitanju nacionalizma kao uživanja u "praznom zdanju" koju nude Blanuša i Jerbić (2021: 303), domoljubnoj će se pridružiti skepsa prema lakanovskoj psihoanalizi uopće, recimo iz perspektive poperovske epistemologije ili sokalovske kritike postmodernističkog pomodarstva čijemu je političkom razvoju ponajprije na američkim sveučilištima posvećena i jedna od recenzija knjiga.¹

No svi ti tekstovi na svoj način nude razrađene, teorijski i empirijski utemeljene, pa stoga korisne perspektive za promišljanje relevantnih političkih problema te komuniciraju s drugim istraživanjima i perspektivama. Premda sam daleko od toga da bi neke od njih autorski potpisao, upravo kombinaciju njihove raznolikosti i političke izazovnosti kao urednik smatram nečim dobrim. Oni sudjeluju u onome što čini dobru političku znanost, a to je otvoreni dijalog. Ona je poziv na konstruktivan razgovor o stvarima od općeg interesa, poslovima vezanim uz polis, kako se naš predmet nekad definira. A politiku, uključujući i onu akademsku, minimum pluralizma, ujedno čini *političkom* i podnošljivom za pojedince.

No da zaključim. Zanimljivost i vrijednost pojedinih priloga i cjeline procijenit će čitatelji, a upotrebljivost i korisnost za svoja istraživanja kolege znanstvenici. Rado ću preuzeti uredničku odgovornost za sve ono što nije dovoljno dobro, a na kraju se narativnog dijela uvodnika zahvaljujem svima koji su pridonijeli da ovaj broj Anala bude što bolji, ponajviše samim autorima i recenzentima o kojima časopis otvorenog pristupa kao malo javno dobro ovisi. A zatim svim (preostalim) članovima uredništva koji su pristali biti dio ovog projekta, te svima onima koji su sudjelovali u izradi ovog zahtjevnog broja, posebno izvršnome i tehničkom uredniku izdanja.

¹ Ni moj vlastiti osvrt na knjige u vezi s politikom u doba pandemije nije izuzet opreka u političkim i ostalim vrednovanjima. Vjerujem da bi bilo veoma lako naći autore koji bi snažno afirmirali Zakarijin narativ, a Agambenov otpisali kao neku vrstu ludila s eshatološkom notom.

Tablica 1. Brojevi 1-4: *glavni urednik: Zdravko Petak*²; *broj članova uredništva: 13*³

Godište	2004	2005	2006	2007	Pro-sječno ⁴
Stvarno vrijeme objave	rujan 2005	veljača 2007	srpanj 2007	lipanj 2008	6 mj.
Naklada	500	600	600	600	575
Cijena	40kn	40kn	40kn	50kn	45kn
Broj stranica	295	315	536	432	394,5
Broj radova	17	15	23	20	18,75
Osvrti, recenzije, prikazi	/	1	1	1	0,75
Anotacije	22	22	23	17	21
Izvjешća o radu društva i sekcija	3	4	5	3	3,75
Temati	Stanje discipline: dva teksta (komparativna politika i javne politike) Pristupanje Europskoj uniji Reforma javne uprave	Stanje discipline: jedan tekst, (javne politike) 15 godina demokracije Hrvatska i EU	Stanje discipline: teorije transformacije Polupredsjednički sustavi Europska demokracija i europski ustav Europeizacija i javne politike Nacionalni identitet i euroskepticizam EU, medijsko komuniciranje i e-vladavina	Stanje discipline: predstavnička i izravna demokracija Hrvatska u regionalnom kontekstu Identitet Europe (Hannah Arendt)	
Teme pojedinačnih studija	/	Parlamenti u tranziciji Herestetika i medicinska marihuana Južna Afrika Invaliditet i obrazovna politika Kvalitativne metode u odnosima s javnošću	Geopolitika Kant Prisilne migracije Sociodemografska obilježja zastupnika	Inkrementalizam Obrazovanje za javnu upravu	
Interdisciplinarnost	Da, javna uprava, politička filozofija	Da, odnosi s javnošću	Da, ustavno pravo (npr. tekst o ustavu EU)	Da, javna uprava, politička filozofija (npr. tekstovi filozofa o Hannah Arendt, pravnik o javnoj upravi)	
Općenita napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama broja	Finalitet pristupanja EU; reformne javne uprave; stanje discipline: identitetska afirmacija politologije i "borba za dušu" poddisciplina; patos Europe kroz diskurs identiteta	Isto kao u prethodnom broju	Finalitet konsolidacije; europeizacija, subpolitički, kroz javne politike; naznake pukotina (kriza EU i demokracije); nešto opreznog konzervativizma (npr. skepsa prema liberalizmu kao narcizmu i problemu za demokraciju)	Problematiziranje demokracije; ukazuje se "bauk" populizma; višerazinsko upravljanje; patos identiteta Europe i dalje; povijest političke teorije	
Indeksiranje	/	/	International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	

² Nije bilo formalne funkcije izvršnog urednika. Tajnica uredništva bila je Ana Pažanin.

³ Od toga 3, pa zatim 4 s inozemnom akademskom afilijacijom.

⁴ Aritmetička sredina brojeva u danom redu tablice. Broj mjeseci odnosi se na prosječan broj mjeseci koji su prošli do objave u godini nakon referentne godine izdanja.

Tablica 2. Brojevi 5-9: *glavni urednik: Zdravko Petak; izvršna urednica: Davorka Budimir*⁵; *broj članova uredništva: 13*⁶

Godište	2008	2009	2010	2011	2012	Prosječno ⁷
Stvarno vrijeme objave	ožujak 2009	travanj 2010	siječanj 2011	veljača 2012	prosinac 2012	2 mj.
Naklada	500	300	300	250	250	320
Cijena	50kn	50kn	50kn	50kn	50kn	50kn
Broj stranica	552	260	284	348	516	392
Broj radova	26	8	10	11	23	15,6
Od toga hr/eng	17/9	7/1	9/1	10/1	10/13	53/26 = 2,0383 ⁸
Osvrti, recenzije, prikazi	1	5	8	12	8	5,6
Anotacije	22	12	/	/	/	17 ⁹
Izvešća o radu društva i sekcija	1 (samo HPD)	4 (IPSA, HPD, dva skupa)	/	2 (za dvije godine 2010 i 2011)	1 (samo HPD)	1,6
Temati	Stanje discipline: politologija umjetnosti Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije Constructing Policy Work Lokalna politika	Stanje discipline Komparativna politika Politička filozofija Reagiranja	Stanje discipline: relevantnost Revolucija 1989 Javne politike: invaliditet i proračun	Stanje discipline: vanjska politika Globalna kriza i izazovi demokraciji	Izazovi promišljanju demokracije Regionalne komparativne studije Civic Virtue and Sovereignty of Evil Policy in Different Cultural Contexts	
Teme pojedinačnih studija	Euroizacija Hobbes Locke Europski identitet	Struktura vjerovanja u teorije urota	Politika i sport Crkva i država Političari u TV vijestima Građanstvo u jadranskoj regiji	Politika azila EU Decentralizacija u Srbiji Transfer javnih politika: financiranje stranaka	Javne politike: implementacija	
Interdisciplinarnost	Da, javna uprava, sociologija	Da, etika i filozofija	Da, filozofija, medijske studije	Da, politička ekonomija	Ne	
Općenita napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama broja	Stanje discipline u Hrvatskoj i regiji: kritičko i polemičko raspravljanje o povijesti discipline; proliferacija studija posebnih javnih politika, studije slučaja; naknadne politizacije kroz povijest ideja (npr. postkolonijalno čitanje Lockeja)	Refleksije o stanju discipline i poddisciplina nastavak "raskola" doajena discipline	Autorefleksija o disciplini (fragmentacija, pretjerana specijalizacija irelevantnost); autorefleksivna tranzitologija; studije elita; studije posebnih javnih politika	Vrlo raznoliko; ekonomska kriza postaje temom, kao i studentska pobuna; civilno društvo, radikalna desnica, izborni sustavi, "narkodemokracija"...	Populizam i demokracija kao nova standardna tema politologije; "Zapadni Balkan" u tematicama o međunarodnoj politici	
Indeksiranje	International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	CSA Worldwide Political Science Abstracts International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	CSA Worldwide Political Science Abstracts International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	CSA Worldwide Political Science Abstracts International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	CSA Worldwide Political Science Abstracts International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	

⁵ 2008. izvršni urednik je bio i Dario Nikić Čakar.

Tablica 3. Brojevi 10-13: *glavni urednik: Enes Kulenović; izvršni urednici: Viktor Koska (br. 10); Ana Petek (br. 11-13); broj članova uredništva: 18*¹⁰

Godište	2013	2014	2015	2016	Prosječno ¹¹
Stvarno vrijeme objave	travanj 2014	lipanj 2015	rujan 2016	rujan 2017	7 mj.
Naklada	200	200	150	150	175
Cijena	50kn	50kn	50kn	50kn	50kn
Broj stranica	238	168	183	187	194
Broj radova	11	7	9	8	8,75
Od toga hr/eng	5/6	3/4	2/7	6/2	16/19= 0,842 ¹²
Osvrti, recenzije, prikazi	2	5	4	3	3,5
Izvješća o radu društva i sekcija	1 (HPD)	/ (broj završava nekrologom)	/	/	0,25
Temati	Democracy and Crisis in Europe Javno upravljanje Komparativna politika: regionalne studije	Political Theory Public Policy Politika i umjetnost	Thomas Christiano's Political Theory	Suvremene ideologije Nacionalne studije Politička teorija	
Teme pojedinačnih studija	"Vlast naroda i bezvlast puka"	Sudionička demokracija	Piketty, ekonomija i sociologija Ante Paradžik	/	
Interdisciplinarnost	Da, teorija prava i javna uprava	Da, pravo i filozofija	Da, povijest, ekonomija i sociologija	Da, filozofija	
Općenita napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama broja	Globalizacija, problemi demokracije i ekonomske krize	Škotski referendum, finska reforma lokalne samouprave, Wagner...	Političkoteorijski simpozij i dvije dispartne studije	Raznoliki sadržaj iz političke filozofije i teorije te nacionalne i komparativne politike	
Indeksiranje	CSA Worldwide Political Science Abstracts International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	CSA Worldwide Political Science Abstracts International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale	CSA Worldwide Political Science Abstracts DOAJ, Directory of Open Access Journals ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences Hrčak, portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete	ERIH PLUS International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete (EBSCO-host) Scopus (Elsevier) Social Science Premium Collection (ProQuest) Hrčak DOAJ	

⁶ 2011. uredništvo je prošireno na 17 članova, od čega njih 4 s inozemnom akademskom afilijacijom.

⁷ Aritmetička sredina brojeva u danom redu tablice (izuzev reda s omjerom hrvatskih i engleskih tekstova). Broj mjeseci odnosi se na prosječan broj mjeseci koji su prošli do objave u godini nakon referentne godine izdanja.

⁸ Od 2008. počinju se objavljivati radovi na engleskom. Broj hrvatskih i broj engleskih radova stavljen je u omjer, a brojka u posljednjem stupcu dobiva se podjelom ukupnog broja hrvatskih s ukupnim brojem engleskih radova u svim godinama uredničkog mandata.

⁹ Od sedmog broja Anali prestaju objavljivati anotacije knjiga. Prosjek je izračunat samo za prva dva broja u tablici.

Tablica 4. Brojevi 14-17: glavna urednica: Mirjana Kasapović; izvršna urednica: Daniela Širinić; broj članova uredništva: 14¹³

Godište	2017	2018	2019	2020	Prosječno ¹⁴
Stvarno vrijeme objave	ožujak 2018	siječanj 2019	prosinac 2019	prosinac 2020	1 mj.
Naklada	220	220	220	220	220
Cijena	50kn	50kn	50kn	50kn	50kn
Broj stranica	259	299	244	227	257,25
Broj radova	10	10	8	8	9
Od toga hr/eng	6/4	5/5	4/4	6/2	21/15= 1,42 ¹⁵
Osvrti, recenzije, prikazi	3	5	6	3	4,25
Izvješća o radu društva i sekcija	Konferencija HPD-a i Politološki razgovori (1 tekst, klasificirano kao "Obavijest")	2 (IPSA i "Politološki dani")	2 (Politološki razgovori i Izborna skupština HPD-a)	1 (Politološki razgovori, "Obavijest")	1,5
Temati	Novi politički akteri Politike identiteta i povijesti Međunarodna politika Javne politike Komuniciranje i ideologija	Konstitucionalizam, izbori, sukobi Političke stranke Politike povijesti Politike identiteta Javne politike Politička teorija	Hrvatska politika Hrvatska politička povijest Politička teorija Sigurnosne studije	Politika u doba pandemije i infodemije Politička teorija Komparativna politika	
Teme pojedinačnih studija	Posljednja dva temata uključuju samo po jedan tekst	Posljednja dva temata uključuju samo po jedan tekst	Hrvatska politička povijesti i Sigurnosne studije obuhvaćaju po jedan tekst	Članak o Rancièreu i hrvatskoj tranzitologiji je jedini u rubrici Politička teorija	
Interdisciplinarnost	Ne	Da, radovi na razmeđu sociologije, povijesti i politologije	Da, sigurnosne studije, ali u perspektivi socijalnog rada	Da, rodne, medijske i sigurnosne studije	
Općenita napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama broja	Populizam, politika identiteta, ideološka i poddisciplinarna raznolikost	Nasilje, identitet, povijest, kriza liberalizma i demokracije, izborni sustavi, rat i poslijeratna politika	Analize demokracije, manje fukujaminskog hubrisa i a priori otpisivanja populizma; politika "kresanja" proračuna; reinterpretacije političke povijesti	Prepoznatljivi tropi novoga političko-diskurzivnog bojnog polja Zapada (politika kritike lažnih vijesti, gender studies pod komparativnom politikom) Politička kritika tranzitologije s ljevice	
Indeksiranje	ERIH PLUS International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete (EBSCOhost) Scopus (Elsevier) Social Science Premium Collection (ProQuest) Hrčak DOAJ	ERIH PLUS International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete (EBSCOhost) Scopus (Elsevier) Social Science Premium Collection (ProQuest) Hrčak DOAJ	ERIH PLUS International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete (EBSCOhost) Scopus (Elsevier) Social Science Premium Collection (ProQuest) Hrčak DOAJ	ERIH PLUS International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete (EBSCOhost) Scopus (Elsevier) Social Science Premium Collection (ProQuest) Hrčak DOAJ	

¹⁰ Od toga 4 s inozemnom akademskom afilijacijom. Jedan je inozemni član preminuo prije objave drugog broja, zatim je uredništvo prošireno na 19 članova, od čega je ukupno 3 s inozemnom akademskom afilijacijom.

Tablica 5. Broj 18: glavni urednik: Krešimir Petković; izvršni urednik: Leon Cvrtila; broj članova uredništva: 15

Godište	2021
Stvarno vrijeme objave	prosinac 2021
Naklada	220
Cijena	50kn
Broj stranica	470
Broj radova	16 (15 recenziranih)
Od toga hr/eng	11/5 =2,2
Osvrti, recenzije, prikazi	13
Izješća	Prikaz HPR-a uključen u rubriku ORP Hrvatska politika
Temati	Komparativna politika i regionalne studije: BiH i Bliski istok Međunarodni odnosi i diplomacija Politička teorija Politička povijest
Teme pojedinačnih studija	/
Interdisciplinarnost	Da, sociološke studije agenata socijalizacije; vojno-obrambene znanosti; kombinacije političke povijesti s teorijom igara i međunarodnim odnosima
Općenita napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama broja	Ideološke podjele u Hrvatskoj Komparativne političke institucije i regionalizam Konsocijacijska politika BiH Politika na Bliskom istoku Države i diplomacija u MPO: realizam i sekuritizacija Kritika nacionalizma i populizma Stvaranje Jugoslavije i Slavenski koridor ERIH PLUS International Political Science Abstracts/ Documentation Politique Internationale Political Science Complete (EBSCOhost) Scopus (Elsevier) Social Science Premium Collection (ProQuest)
Indeksiranje	Hrčak DOAJ Asos Indeks

¹¹ Aritmetička sredina brojeva u danom redu tablice (izuzev reda s omjerom hrvatskih i engleskih tekstova). Broj mjeseci odnosi se na prosječan broj mjeseci koji su prošli do objave u godini nakon referentne godine izdanja.

¹² Broj hrvatskih i broj engleskih radova stavljen je u omjer, a brojka u posljednjem stupcu dobiva se podjelom ukupnog broja hrvatskih s ukupnim brojem engleskih radova u svim godinama uredničkog mandata.

¹³ Od toga 8 s inozemnom akademskom afilijacijom.

¹⁴ Aritmetička sredina brojeva u danom redu tablice (izuzev reda s omjerom hrvatskih i engleskih tekstova). Broj mjeseci odnosi se na prosječan broj mjeseci koji su prošli do objave u godini nakon referentne godine izdanja.

¹⁵ Broj hrvatskih i broj engleskih radova stavljen je u omjer, a brojka u posljednjem stupcu dobiva se podjelom ukupnog broja hrvatskih s ukupnim brojem engleskih radova u svim godinama uredničkog mandata.

Literatura

- Bekić, J. (2021). Slavenski koridor u češkim planovima stvaranja bedema protiv nje-mačkog *Drang nach Osten*. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 369-389. <https://doi.org/10.20901/an.18.16>
- Blanuša, N., i Jerbić V. (2021). Enjoying an Empty Edifice: Nationalism through the Lenses of Lacanian Psychoanalysis. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 303-323. <https://doi.org/10.20901/an.18.13>
- Grdešić, M. (2021). Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 21-53. <https://doi.org/10.20901/an.18.08>
- Grubiša, D. (2006). Kriza demokracije u Europi: između nacionalne države i europske vladavine. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 3(1), 125-148.
- Kasparov, G. (2004). *Moji veliki prethodnici 1, od Steinitza do Aljehina* (u suradnji s Dmitrijem Pliseckim). Zagreb: AGM.
- Kulenović E. (2021). What is Wrong with Populism? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 325-342. <https://doi.org/10.20901/an.18.14>
- Pavić, R. (2007). Europa: zemljopisni sastav i geopolitička podjela. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (4)1, 227-247.
- Popović, P. (2021). *Status quo* država: univerzalno primjenjiva ili povijesno kontingentna kategorija? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 257-278. <https://doi.org/10.20901/an.18.11>
- Prpić, I. (2004). Politologijske pretpostavke pridruženja Hrvatske Europskoj uniji. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 1(1), 43-52.
- Ravlić, S. (2008). Razvoj i stanje političke znanosti u Hrvatskoj: kontinuitet i diskontinuitet. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 5(1), 33-49.

***HRVATSKA POLITIKA:
IDEOLOGIJA I INSTITUCIJE***

***CROATIAN POLITICS:
IDEOLOGY AND INSTITUTIONS***

CRVENA I CRNA HRVATSKA U DUGOROČNOJ PERSPEKTIVI

Marko Grdešić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: marko.grdesic@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.08>

Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 10. 6. 2021.
Prihvaćeno: 12. 11. 2021.

Sažetak Jedna od bolje utvrđenih činjenica hrvatske politike jest geografska podjela na sjeverozapadni dio zemlje koji glasa za lijeve opcije i jugoistočni dio zemlje koji glasa za desne opcije. Hrvatska u tom pogledu nije iznimka s obzirom na to da više zemalja u regiji i šire dijeli isto obilježje geografskog grupiranja različitih vrsta političkih identiteta. Koji bi dugoročni faktori mogli objasniti taj prostorni raspored, podjelu zemlje na "crvenu" i "crnu" Hrvatsku? Ovaj rad koristi kvantitativnu analizu podataka na razini geografski definiranih jedinica kako bi istražio efekt triju grupa faktora: (1) razvojnog naslijeđa socijalističke Jugoslavije kakvo je ono bilo u trenutku raspada te države, (2) dubokih strukturnih, ekonomskih i demografskih promjena koje su se dogodile od kraja socijalističke Jugoslavije do danas i (3) dugoročnog naslijeđa Drugog svjetskog rata (1941-1945) i Domovinskog rata (1991-1995).

Ključne riječi prostorna analiza, Hrvatska, izbori, političke stranke, politička geografija, općine, politički identiteti

Uvod¹

Jedno od najpouzdanijih obilježja hrvatske politike jest geografska distribucija političkih identiteta. U osnovi, sjeverozapadni dio zemlje glasa za stranke i političke kandidate lijevog centra i ljevice, dok jugoistočni dio glasa za opcije desnog centra i desnice. Politički identiteti tih lokaliteta relativno su jasno obojani. Moguće je, dakle, govoriti o postojanju "crvene" i "crne" Hrvatske (Grdešić, 2013). Alternativno, ukoliko se usvoji praksa iz drugih europskih zemalja u kojima se glavna umjerena konzervativna stranka obično veže uz plavu boju, a glavna umjerena socijaldemokratska stranka uz crvenu boju, onda je moguće govoriti o postojanju "crvene" i "plave" Hrvatske (Šalaj, 2014). Konkretnije, Zagorje, Međimurje, Zagreb i okolica, Istra, Kvarner te neki dijelovi Dalmacije poput otoka, skloniji su lijevim opcijama. S druge pak strane, Slavonija, Baranja, Banija, Lika te neki dijelovi Dalmacije, posebno dalmatinsko zaleđe, skloniji su desnim opcijama.

Ovaj se rad bavi dugoročnim faktorima pomoću kojih bi se taj geografski raspored lokalnih političkih identiteta mogao objasniti. U pristupanju tom problemu pretpostavlja se da su ti politički identiteti ili političke "atmosfera" koje postoje u nekoj sredini fenomen koji sam po sebi zaslužuje pažnju. Naime, neki radovi ovog tipa upozoravaju čitatelja da analiza geografskih jedinica, kao što su općine i gra-

¹ Autor se zahvaljuje uredniku i recenzentima na korisnim sugestijama.

dovi, ne može zamijeniti analizu stavova samih pojedinaca koji u tim sredinama žive (Grdešić, 2013: 187; Henjak, 2019: 421). To je, naravno, točno. Međutim, ne treba gledati na analizu geografskih jedinica kao na "second-best" analizu. Lokalne "političke atmosfere" su varijabla koja je sama po sebi relevantna i zaslužuje pažnju. Naime, zna se da su neki dijelovi Hrvatske naprosto "crveni", a drugi "crni". U Puli je "u zraku" određena politička atmosfera, kao i u Imotskom, ali su te političke atmosfere suprotnog političkog predznaka. Iako je riječ o relativno pouzdanom nalazu koji prati hrvatsku politiku od početaka višestranačkog razdoblja, sami izvori tih prostorno utemeljenih identiteta nisu dublje istraženi. Drugim riječima, premda je riječ o "općem mjestu hrvatske politike" (Šalaj, 2014), nije sasvim jasno kako je došlo do tog rasporeda političkih snaga u geografskom prostoru.

Ovaj se rad bavi determinantama tog političkog rasporeda u dugom roku. Kako je povijesno iskustvo oblikovalo političke identitete pojedinih lokalnih sredina u Hrvatskoj? Prostorni pristup pokušava te podjele promatrati u pravom geografskom prostoru, a ne samo kroz osobne stavove pojedinaca. Do sada već postoji više doprinosa koji na ovaj ili onaj način pokušavaju promatrati geografsku utemeljenost hrvatske politike (Grdešić, 2013; Glaurdić i Vuković, 2015; Glaurdić i Vuković, 2016a; 2016b; Marčelić, 2015; Henjak, 2019; Institut sinergije znanosti i društva, 2014). Ovaj se rad pridružuje tim doprinosima te pokušava pronaći one faktore koji su u dugoročnoj perspektivi oblikovali geografske političke identitete koje možemo vidjeti u svakodnevnici.

Rad donosi nekoliko zaključaka. Prvo, efekt naslijeđa socijalističkog razvoja relevantan je i danas. One sredine koje imaju "tradiciju" ekonomske nerazvijenosti, pasivnosti i zapuštenosti još iz vremena socijalističke Jugoslavije, danas su sklonije desnim političkim opcijama. One sredine koje su tada bile više sekularno (ateistički) orijentirane i dan-danas se u većoj mjeri okreću ljevici, a ne desnici. Također, one sredine koje su "povijesno" srpske, tj. one sredine u kojima je živio veći postotak srpskog stanovništva i na recentnim su izborima sklonije ljevici. Kada je riječ o učinku dubokih tranzicijskih promjena od početka devedesetih godina do danas, valja istaknuti da su povećanje u ekonomskoj pasivnosti i dezindustrijalizacija na lokalnoj razini opet povezani s jačim desnim političkim identitetima. S druge pak strane, suprotno vrijedi za povećanje u udjelu ateističkog stanovništva: ono jača ljevicu. Još valja spomenuti i to da je veliko smanjenje u udjelu srpskog stanovništva povezano s boljim rezultatima desnice, tj. s jačim lokalnim desnim političkim identitetima.

Prema tome, "crna" Hrvatska se veže uz "tradiciju" ekonomske nerazvijenosti, uz daljnje ekonomsko propadanje u posljednjih nekoliko desetljeća, uz etničku homogenost i religioznost. S druge strane, "crvena" Hrvatska se veže uz etničku heterogenost, sekularizaciju i nešto bolji ekonomski položaj. Kada je riječ o učinku ratova iz dvadesetog stoljeća, veća izloženost Domovinskom ratu povezana je s jačim desnim političkim identitetima i slabijim lijevim identitetima. Učinci varijabli pomoću kojih se mjerilo naslijeđe Drugog svjetskog rata uglavnom su slabi. Iako lokalne sredine "pamte", to sugerira da je sjećanje na taj rat uvelike oslabilo.

Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi

Dosadašnja se literatura o političkim rascjepima u Hrvatskoj uglavnom orijentirala na stavove pojedinačnih ispitanika. Pri tome je već više puta detektirana slična struktura političkih sukoba u Hrvatskoj (Grdešić i dr., 1991; Milas i Rimac, 1994; Zakošek, 1994; 1998; Šiber, 1997; 1998; Henjak, 2005; Bagić, 2007; Raos, 2020).

Osnovna podjela je u tome kakve stavove građani imaju prema pitanjima kao što su tradicija, Drugi svjetski rat, Domovinski rat, Crkva itd. Drugim riječima, os lijevo-desno je u Hrvatskoj postavljeno na pitanjima svjetonazora, religije i tradicije, a manje na ekonomskim, klasnim i distributivnim pitanjima. Takva pitanja su uglavnom od sekundarne važnosti, premda to neki tumače kao neuspjeh hrvatske demokracije i vodećih političkih stranaka (Dolenec, 2012).

Za veći se dio razdoblja od samostalnosti moglo pretpostaviti da dvije glavne stranke – SDP na lijevoj strani političkog spektra i HDZ na desnoj strani – mogu poslužiti kao sidro za razumijevanje te podjele na "crvenu" i "crnu" Hrvatsku, s obzirom na to da bi te dvije stranke zajedno prikupile oko dvije trećine glasova na izborima (Raos, 2015: 9). Stabilnost političkog natjecanja očitovala se u sklonosti birača da formiraju dugoročnu povezanost sa "svojom" strankom koju čak i promjene u politikama i programima ne bi pokolebale (Čular, 2004; Henjak, 2008). Posljednjih nekoliko godina, međutim, nove su političke opcije, kako na desnici tako i na ljevici, dovele u pitanje stabilnost ovog obrasca (Raos, 2019; Henjak, 2019). Sve je više naznaka da se politički teren mijenja te da danas dvama glavnim strankama konkuriraju nove stranke na oba pola političkog spektra. Rast izazivača je i širi trend u istočnoj Europi, gdje razočarani birači traže nove političke aktere kojima će pružiti priliku (Pop-Eleches 2010). Prema tome, bilo kakva operacionalizacija koncepta "crvene" i "crne" Hrvatske može započeti sa "stožernim" strankama, SDP-om i HDZ-om, ali u daljnjim koracima mora obuhvatiti i druge opcije kako na lijevom tako i na desnom polu.

Gdje tražiti dugoročne izvore lokalnih političkih identiteta ili lokalnih političkih atmosfera? Ovaj će rad promatrati tri različita skupa mogućih objašnjenja. Prvo, treba istražiti strukturne faktore koje je Hrvatska naslijedila iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, dakle faktore koji su nastali nakon četiri desetljeća socijalističkog razvoja. Drugo, treba istražiti strukturne faktore koji su se formirali tijekom tranzicije od jugoslavenskog socijalizma ka novom modelu veće tržišne otvorenosti, političkog pluralizma, ali i veće etničke homogenosti. Dakle, treba promatrati i apsolutne razine i stope promjene jer i jedno i drugo može biti relevantno za ljudsku percepciju, kao što sugerira bihevioralna ekonomija (Kahneman i Tversky, 1979). I treće, treba istražiti dugoročne faktore koji su povezani s ratnim epizodama kojih je našalost na ovom geografskom prostoru bilo više tijekom dvadesetog stoljeća. Uzeti zajedno, ova tri skupa čimbenika omogućavaju da se operacionalizira učinak dugog roka.

Socijalistička Jugoslavija je tijekom više od četiri desetljeća svog postojanja temeljito izmijenila ekonomski i društveni kontekst u kojem ljudi žive. Nastanak značajnog industrijskog sektora, širenje obrazovanosti kroz populaciju, ali i kulturna promjena u skladu sa socijalističkim svjetonazorom režima ostavili su traga i u geografskom prostoru. Međutim, taj je otisak modernizacijskog pothvata socijalističke Jugoslavije bio nejednako raspoređen u prostoru, pa se varijacija koja postoji u strukturnim faktorima može dovesti u vezu s političkim identitetima koji su formirani nakon što je socijalistički režim prestao postojati. Naravno, socijalistički razvoj nije svuda uspio izmijeniti ranije formirane putanje razvoja. Prema tome, ako je neka sredina bila nerazvijena u trenutku raspada socijalističke Jugoslavije to može biti posljedica nerazvijenosti koja seže mnogo dalje u povijest, do prve Jugoslavije ili čak do Austro-Ugarske. Međutim, istovremeno valja priznati da je socijalistička Jugoslavija ipak trajala više od četiri desetljeća pa relativni (ne)uspjeh neke sredine ipak treba najprije vezati uz taj režim, a tek zatim za starije režime.

Za očekivati je, prema tome, da će one sredine koje su bolje stajale za vrijeme socijalizma biti sklonije lijevim opcijama, dok će se one sredine koje su tada lošije stajale, okrenuti desnici. Naime, i drugdje se ovaj obrazac pojavljuje relativno često: kako neka sredina biva siromašnija, tako ona postaje sklonija glasati za desnicu. U takvim se slučajevima često govori o stanovništvu koje je politički "napušteno" i "zapušteno" (Ford i Goodwin, 2014; Watson, 2018). Takve se sredine okreću ponekada i veoma radikalnoj desnici (Jennings i Stoker, 2016; Ivaldi, Lanzoni i Woods, 2017; Ulrich-Schad i Duncan, 2018; McQuarrie, 2017). Doduše, neke su analize sugerirale da se u istočnoj Europi "gubitničke" sredine okreću lijevim strankama jer se desne stranke vežu uz širi program izlaska iz komunizma i privatizacije (Tucker 2006). Premda bi se moglo očekivati da će se ekonomski gubitnici okrenuti ljevici (koja bi trebala biti zaštitnik slabijih), dosadašnje iskustvo, kako Hrvatske tako i šire, ne podržava takvo očekivanje. U istočnoj Europi položaj ljevice i desnice pak uvelike odudara od očekivanja formiranih na temelju nekadašnjih iskustava zapadnih demokracija (Tavits i Letki, 2009). Stranke koje su nastale transformacijom komunističkih partija imaju potrebu distancirati se od naslijeđa socijalističkog razdoblja pa tako iščekava najveći dio klasnog i distributivnog programa ljevice. Djelomice, takve ekonomski "zapuštene" ljude i sredine preuzima desnica.

Dakle, veća se ekonomska "zapuštenost" može dovesti u vezu s vjerojatnošću da će se neka sredina okrenuti desnim, tj. "crnim" opcijama. Ovo se može formulirati i kao hipoteza: one sredine koje imaju naslijeđe razvijenosti sklonije su razviti lijeve političke identitete, dok će sredine koje imaju naslijeđe relativne nerazvijenosti razviti desne političke identitete. Drugim riječima, dana razina lokalne razvijenosti postaje važan faktor u formiranju lokalnih političkih identiteta, bilo da je riječ o relativnoj razvijenosti ili relativnoj nerazvijenosti.

Osim određene razine razvijenosti koja je dosegnuta tijekom socijalističkog razdoblja, važna je i promjena koja se dogodila od kraja Jugoslavije do recentnih godina. Hrvatska je u posljednjih nekoliko desetljeća prošla kroz veoma burne demografske, društvene i ekonomske promjene, koje se mogu i trebaju dovesti u vezu s političkim identitetima koji postoje na lokalnoj razini. Najprije, tu je napuštanje socijalističkog ekonomskog sustava te kriza domaće industrije u kontekstu privatizacije i pojačane međunarodne konkurencije. Dezindustrijalizacija je pogodila cijelu zemlju, ali ipak postoji varijacija u opsegu tih promjena na lokalnoj razini. Promjene u ekonomskim faktorima te vrste je također moguće dovesti u vezu s političkim identitetima koji postoje na lokalnoj razini.

Gore spomenuta "zapuštenost" može se, dakle, pratiti kroz prizmu ekonomske strukture te njene promjene u vremenu. Međutim, podjednako je važno obuhvatiti i obrazovanost i kulturnu promjenu. Ti su faktori pogotovo značajni s obzirom da je podjela na lijevo i desno u Hrvatskoj prije svega svjetonazorskog tipa. Relativno je dobro utemeljena činjenica da slabija obrazovanost korelira s podrškom desnici (Stubager, 2008; 2010; Inglehart i Norris, 2016; Furlong, 2019). I domaće analize geografskih aspekata hrvatske politike također su upozorile da je obrazovanost značajan faktor u oblikovanju lokalnih političkih identiteta (Vinković i Potočnik, 2013; Grdešić, 2019). Formulirano kao hipoteza: veće razine obrazovanosti dovode do veće vjerojatnosti da će se neka sredina okrenuti lijevim opcijama, a manje razine obrazovanosti dovode do veće vjerojatnosti da će se neka sredina okrenuti desnim političkim opcijama.

Osim spomenutog, Hrvatska je od samostalnosti prošla i kroz veoma dramatičnu demografsku tranziciju. Tijekom i nakon Domovinskog rata ova se promjena

ponajprije očitovala u velikoj promjeni u etničkoj kompoziciji stanovništva. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Hrvatskoj je živjelo oko 78 posto Hrvata, 12 posto Srba i još dodatnih 2 posto Jugoslavena. Treba napomenuti da je u tom trenutku proces etničke homogenizacije vjerojatno već započeo jer je prema popisu iz 1981. godine bilo 75 posto Hrvata, 12 posto Srba i čak 8 posto Jugoslavena. Međutim, ratna su zbivanja drastično izmijenila ovu sliku pa je prema popisu stanovništva iz 2011. godine u Hrvatskoj živjelo 90 posto Hrvata, 4 i pol posto Srba, dok Jugoslavena više nema, osim u promilima. Prema tome, Hrvatska se transformirala u državu koja "pripada" titularnoj naciji, tj. Hrvatima (za više vidi Koska, 2012; Koska i Matan, 2017). U takvom su kontekstu pripadnici etničke manjine, a pogotovo srpske, stavljani u poziciju da se veoma teško mogu vezati uz stranke koje u ovoj ili onoj mjeri promiču hrvatske nacionalističke narative. Ili formulirano u obliku hipoteze: veća prisutnost srpske nacionalne manjine kao najznačajnije etničke manjine bit će povezana s većom vjerojatnošću da se lokalna sredina okrene lijevim opcijama, a za manju prisutnost srpske manjine treba očekivati obratno.

Kao što je već spomenuto, ovaj rad sugerira da je potrebno trenutno postojeće političke identitete pojedinih mjesta promatrati u dugom roku. Ali koliko dugom? Postoje studije koje sugeriraju da taj dugi rok može zaista biti veoma dug. To je pogotovo slučaj kada je riječ o povijesnom naslijeđu veoma traumatičnih povijesnih epizoda kao što su ratovi. Dakle, oni lokaliteti koji su bili izloženi ratnom nasilju "pamte" te formiraju svoje kasnije političke preferencije na sukladan način. Pamćenje i njegova "teritorijalizacija" živi je predmet interesa za geografiju (npr. Hoelscher i Alderman, 2004; Jones i Garde-Hansen 2012). Primjerice, u zapadnoj Ukrajini se recentni izborni rezultati mogu povezati s time koliko je neka sredina bila izložena nasilju od strane Staljinovih sigurnosnih službi (Rozenas, Schutte i Zhukov, 2017). One sredine koje su bili izložene većem nivou nasilju sada u manjem postotku glasaju za proruske stranke. Sličan dugoročni efekt pronašla je i studija koja se bavila krimskim Tatarima koja je povezala nedavne političke stavove Tatara s deportacijama 1944. godine (Lupu i Peisakhin, 2017). Također, slično se pokazalo i u studiji koja se bavila stavovima španjolskih građana u sjeni građanskog rata i Francove diktature (Balcells, 2011). Drugim riječima, povijesna naslijeđa povezana s traumatičnim iskustvima političkog nasilja mogu suoblikovati suvremene političke identitete čak i uz veliki vremenski odmak. Međutim, točna dužina vremenskog trajanja je ipak otvoreno pitanje s obzirom da neke studije pokazuju da efekt ratnih sukoba na kasnije izborne rezultate slabi s vremenom, kao što je pokazala studija Italije (Costalli i Ruggeri, 2019).

U turbulentnoj povijesti Hrvatske u 20. stoljeću potrebno je izdvojiti dva takva događaja: Drugi svjetski rat (1941-1945) i Domovinski rat (1991-1995). Uz ta dva rata vežu se dva moguća politička identiteta, onaj crveni i onaj crni. Studije su već pokazale da veća povezanost s ratnim nasiljem devedesetih godina, mjereno kroz udio ratnih invalida u lokalnom stanovništvu, ima pozitivni efekt na izbornu podršku desnih političkih opcija (Glaurdić i Vuković, 2015; 2016a; 2016b). Prisutnost većeg broja ratnih invalida upućuje na veći angažman te sredine u ratnim operacijama te na dugoročno naslijeđe oružane participacije lokalnog stanovništva u ratu. Potrebno je opet testirati efekt tog fenomena, ali sada uz sličnu mjeru koja bi pratila povezanost s ratnim nasiljem za vrijeme Drugog svjetskog rata. Neke starije studije povezuju individualne političke identitete s obiteljskom poviješću pojedinaca (Šiber 1997, 1998), slično gore navedenim studijama, pa je moguće da se takvi obrasci mogu pronaći i u sredinama u kojima ti pojedinci žive. Formulirano u obliku hi-

poteze: one sredine koje imaju značajnije naslijeđe uključenosti u Domovinski rat bi trebale biti više okrenute desnim političkim opcijama, a one sredine koje imaju značajnije naslijeđe uključenosti u Drugi svjetski rat trebale bi biti više okrenute lijevim političkim opcijama.

Podaci

Podaci za ovu analizu prikupljeni su iz više izvora. Najprije treba reći da je sama geografska organizacija zemlje doživjela velike promjene pa je današnju teritorijalnu podjelu trebalo prilagoditi nekadašnjoj. Konkretnije, Hrvatska je trenutno podijeljena na više od 550 teritorijalnih jedinica, dok je pred kraj socijalističkog razdoblja teritorijalnih jedinica, koje se koriste u službenim publikacijama proizašlim iz popisa stanovništva, bilo stotinjak. Primjerice, Istra je danas podijeljena na oko 40 općina i gradova dok je osamdesetih i početkom devedesetih prošlog stoljeća bila podijeljena na 8 općina: Buje, Buzet, Pazin, Poreč, Rovinj, Pula, Labin, Opatija. To znači da je današnje općine i gradove trebalo razmjestiti u prikladnu teritorijalnu jedinicu iz starije podjele. Nažalost, time se smanjuje broj slučajeva za kvantitativnu analizu, ali se s druge strane dobiva kontinuitet podataka kroz duže vrijeme.²

Podaci koji služe za formiranje zavisnih varijabli izborni su rezultati s više parlamentarnih izbora: 2011., 2015., 2016. i 2020. godine. Parlamentarni su izbori najvažniji izbori u zemlji s obzirom da se pomoću njih formira sastav vlade. Za posljednja se tri izbora uz postotak kojeg je osvojila lista HDZ-a i lista SDP-a koriste i podaci za nove stranke: Most, Domovinski Pokret i platformu Možemo. Riječ je o izazivačima, kako na desnici tako i na ljevici, pa se time obuhvaća širi trend slabljenja duopola dviju velikih stranaka. Osim toga, koriste se i podaci za postotak kojeg je osvojio IDS, ovisno o tome da li je ta stranka sudjelovala na izborima samostalno ili na listi koju je predvodio SDP. Postotak glasova kojeg su osvojili SDP i HDZ može poslužiti kao jedna inačica zavisne varijable, ali tim se strankama mogu dodati i lijevi (tj. desni) izazivači kako bi se dobila ukupna slika lijevog (tj. desnog) bloka. Tako se na više načina može operacionalizirati "crveno" i "crno". Svi su izborni podaci dostupni na internetskim stranicama Državnog izbornog povjerenstva (DIP, 2021).

S obzirom na to da je analiza koja se ovdje provodi opsežna, tekstu je uz šest tablica i dvije karte pridružen izdvojeni metodološki dodatak s dodatnim materijalima koji proširuju analizu za one čitatelje kojima bi to moglo biti korisno. *Tablica 1* u ovom radu prikazuje deskriptivnu statistiku za zavisne varijable. U njoj se može vidjeti koliki su postotak glasova obično osvajali HDZ i SDP na parlamentarnim izborima, od 2011. do 2020. godine. Kada se HDZ-u pridodaju njima srodne stranke na desnici, može se izračunati prosječni postotak za "desni blok", a kada se SDP-u dodaju srodne stranke na ljevici, može se izračunati postotak za "lijevi blok." Kao što se može vidjeti, HDZ je u proteklih deset godina u prosječnoj teritorijalnoj jedinici osvajao od 27 do 40 posto, a slično vrijedi i za SDP. Kada se tim strankama pridodaju njima srodne stranke, ti postoci razumljivo rastu. *Karta 1* prikazuje geografski raspored postotka kojeg je desni blok (HDZ s partnerima na izbornoj listi, Domovinski pokret i Most) osvojio 2020. godine, a *Karta 2* prikazuje isto za lijevi blok (SDP-ovu listu, tzv. Restart koaliciju, te platformu Možemo). Karte prikazuju kvartile, tj.

² Popis iz 1991. godine unutar vlastite sistematizacije ponekad koristi različite jedinice. Zbog toga su Zagrebu pridodani Dugo Selo, Zaprešić, Samobor i Velika Gorica, a Splitu su pridodani Solin i Kaštela. Naime, te se općine ponekad pojavljuju u publikacijama proizašlim iz popisa, a ponekad ne. Konsolidacijom se dobiva konačni broj od 99 teritorijalnih jedinica.

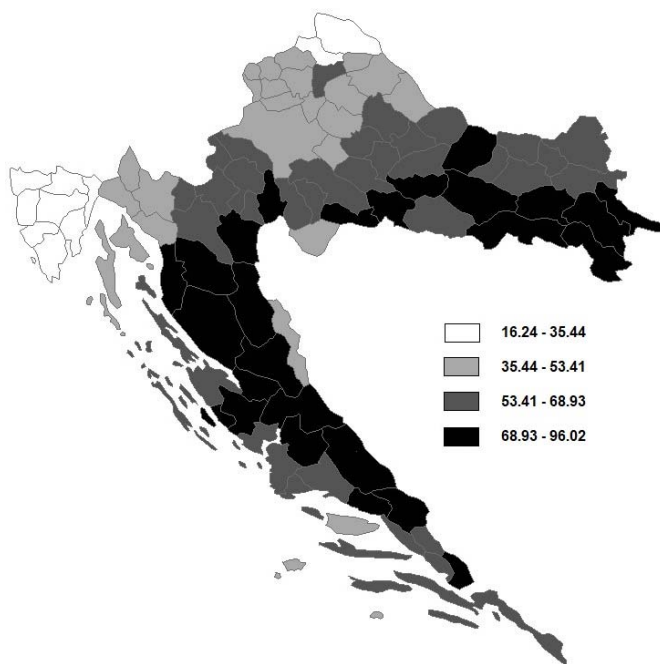
Tablica 1. Deskriptivna statistika za zavisne varijable

	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Minimum	Maksimum
Parlamentarni izbori 2011. godine				
Postotak glasova za HDZ	26.72	11.08	4.70	58.93
Postotak glasova za SDP-ovu koaliciju	39.93	12.21	11.32	70.46
Parlamentarni izbori 2015. godine				
Postotak glasova za HDZ-ovu koaliciju	37.31	13.19	7.50	70.40
Postotak glasova za SDP-ovu koaliciju	32.22	10.17	6.92	71.07
Postotak glasova za desni blok (HDZ-ova koalicija i Most)	48.30	14.86	13.55	83.40
Postotak glasova za lijevi blok (SDP-ova koalicija i IDS)	36.22	13.54	6.92	75.02
Parlamentarni izbori 2016. godine				
Postotak glasova za HDZ-ovu koaliciju	38.55	12.85	8.70	74.74
Postotak glasova za SDP-ovu koaliciju	32.83	10.61	6.87	61.32
Postotak glasova za desni blok (HDZ-ova koalicija i Most)	47.45	15.22	12.94	86.29
Postotak glasova za lijevi blok (SDP-ova koalicija i IDS)	36.16	14.07	6.87	75.40
Parlamentarni izbori 2020. godine				
Postotak glasova za HDZ-ovu koaliciju	40.83	11.48	10.86	65.05
Postotak glasova za SDP-ovu koaliciju	27.42	11.67	3.76	65.60
Postotak glasova za desni blok (HDZ-ova koalicija, Most i Domovinski pokret)	57.54	16.06	16.25	96.02
Postotak glasova za lijevi blok (SDP-ova koalicija i Možemo!)	30.69	13.13	4.15	71.52

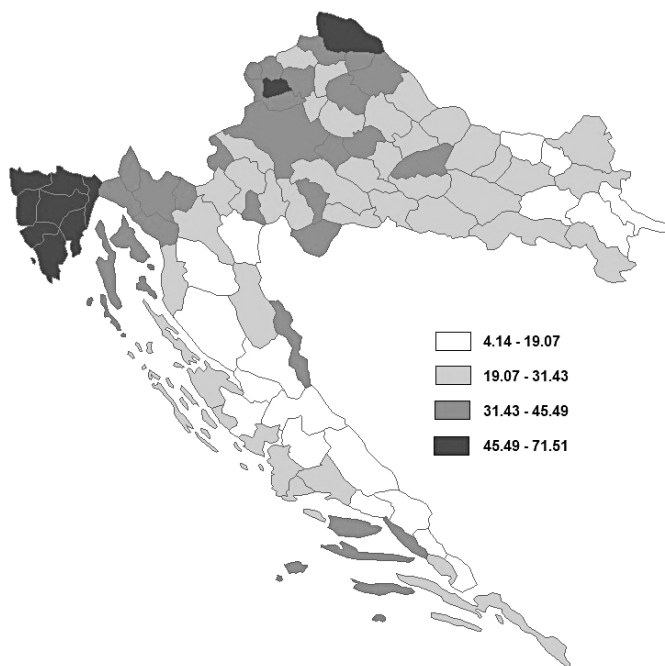
Napomena: 99 teritorijalnih jedinica (prilagodeno na temelju popisa stanovništva iz 1991. godine)

četiri jednako brojne grupe teritorijalnih jedinica. Kao što se može vidjeti, podjela na "crni" jug i istok i na "crveni" sjever i zapad jasno je vidljiva. Geografski raspored izbornih rezultata za ranije parlamentarne izbore izgleda veoma slično.

Tablica 2 prikazuje deskriptivnu statistiku za nezavisne varijable. Kao što je već najavljeno, uzimaju se u obzir tri grupe faktora. Najprije, tu su faktori koji mjere naslijeđe socijalističke Jugoslavije. Zatim, tu su faktori koji mjere tranziciju koja se dogodila od 1991. godine. Na kraju, tu su faktori koji prate naslijeđe ratova. Kod prve je grupe faktora riječ o udjelu ekonomski uzdržavanog stanovništva u ukupnom stanovništvu, o udjelu industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu, o udjelu srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu, o udjelu ateista u ukupnom stanovništvu te o udjelu stanovništva koje ima fakultetsko obrazovanje. Ekonomske i obrazovne varijable prate relativnu razvijenost neke sredine. Svjetonazorska komponenta je obuhvaćena mjerom za sekularnost (ateizam), a postotak srpskog stanovništva relevantan je s obzirom na kasnije promjene u etničkom sastavu zemlje. Izvor za sve ove podatke su različite publikacije Državnog zavoda za statistiku koje su proizašle iz popisa stanovništva 1991. godine. Uzete zajedno, ove varijable operacionaliziraju

Karta 1. Postotak osvojenih glasova za Desni blok na parlamentarnim izborima 2020. godine (HDZ, Domovinski pokret, Most)

Karta 2. Postotak osvojenih glasova za Lijevi blok na parlamentarnim izborima 2020. godine (Restart koalicija – SDP i platforma Možemo!)

Tablica 2. Deskriptivna statistika za nezavisne varijable

	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Minimum	Maksimum
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	36.04	5.39	3.29	53.74
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	7.67	3.81	0.27	17.46
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	16.98	24.27	0.10	97.52
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	2.94	2.64	0.19	14.02
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	4.93	2.13	1.54	11.70
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	9.61	7.47	-5.82	37.26
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-1.46	3.38	-9.38	8.52
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-9.02	13.43	-52.95	3.05
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-0.17	1.27	-4.03	2.63
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	4.77	2.36	1.25	20.51
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	10.03	7.96	0.15	40.37
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	3.77	2.41	0.73	14.01

Napomena: 99 teritorijalnih jedinica (prilagođeno na temelju popisa stanovništva iz 1991. godine)

naslijeđe Jugoslavije i specifičan oblik socijalističkog razvoja koji je trajao u Jugoslaviji do kraja osamdesetih godina.

Druga grupa varijabli u *Tablici 2* obuhvaća iste faktore koji su navedeni u prethodnom paragrafu, ali tako da se promatra njihova promjena od 1991. do 2011. godine. Ukoliko je aritmetička sredina oko nule, nije bilo promjene u tih dvadeset tranzicijskih godina. Ukoliko je ona negativna, dogodio se pad, a ako je pozitivna, dogodio se rast. Kao što se može vidjeti, najdramatičniji pad je bio u varijabli koja prati postotak srpskog stanovništva. Smanjenje udjela Srba u nekim sredinama doseže čak 50 posto, što je posljedica ratnih i poslijeratnih zbivanja. Udio industrijskih radnika je također uglavnom padao u najvećem broju teritorijalnih jedinica, što je posljedica propasti velikog dijela domaće industrije. Udio ateista uglavnom se malo smanjio, ali nije se dramatično mijenjao. Ova je mjera pogodna kao mjera za intenzitet kulturne i svjetonazorske promjene u zemlji. Udio fakultetski obrazovanog stanovništva umjereno je rastao, dok je rast udjela ekonomski uzdržavanog

stanovništva možda najočitiji, oko 10 posto, ali negdje i preko 30 posto. To je jedan od pokazatelja ozbiljnog ekonomskog propadanja velikog broja lokalnih sredina u Hrvatskoj. Uzete zajedno, ove varijable operacionaliziraju burnu tranziciju kroz koju je prošla Hrvatska, njene demografske, ekonomske, obrazovne i svjetonazorske aspekte.

Na kraju, valja još operacionalizirati utjecaj ratova koji su se dogodili na ovom geografskom prostoru. *Tablica 2* prikazuje deskriptivnu statistiku za dvije varijable. Riječ je o broju ratnih invalida Domovinskog rata i broju ratnih invalida Drugog svjetskog rata. Ovi su podaci u oba slučaja prikupljeni u popisu stanovništva 2001. godine. Podaci se, zbog relativno malih brojeva, prikazuju kao broj ratnih invalida na tisuću stanovnika. Razumije se, taj je broj zbog protoka vremena mnogo manji kada je riječ o Drugom svjetskom ratu. Riječ je o oko četvero ljudi na tisuću stanovnika, u usporedbi s Domovinskim ratom gdje prosječna teritorijalna jedinica ima oko desetero ratnih invalida na tisuću stanovnika.³ U nekim se sredinama ta brojka penje do 40 ratnih invalida na tisuću stanovnika.

Pomoću ove dvije varijable moguće je mjeriti do koje je razine neka lokalna sredina obilježena iskustvom Domovinskog rata i Drugog svjetskog rata. Za očekivati je da su one sredine koje su više obilježene Drugim svjetskim ratom, te koje su više sudjelovale u partizanskim naporima, ujedno i pozitivnije vrednovale socijalističku Jugoslaviju te da danas u većoj mjeri podržavaju lijeve političke opcije. Suprotno bi važilo za desnicu. S druge pak strane, za očekivati bi bilo da su one sredine koje su više obilježene svojim sudjelovanjem u Domovinskom ratu danas sklonije u većoj mjeri podržavati desne političke opcije.

Analiza

Najvažniji multivarijantni modeli koji se koriste u ovom radu su prostorni regresijski modeli. Linearna regresijska analiza pretpostavila bi da su teritorijalne jedinice nasumično raspoređene u prostoru. Međutim, najčešće postoji odnos prostorne zavisnosti pa se jedinice koje imaju visoku vrijednost na jednoj varijabli grupiraju u prostoru pored drugih jedinica koje također imaju visoku vrijednost na toj varijabli (v. u: Anselin i Bera, 1998; Anselin, 2002; Anselin, 2010). U praktičnoj aplikaciji to znači da se u regresijske modele kao nezavisna varijabla može dodati varijabla koja prati vrijednost koju susjedne teritorijalne jedinice imaju na zavisnoj varijabli. Na taj se način kontrolira utjecaj geografskog grupiranja srodnih jedinica. Metodološki dodatak sadrži i linearne regresijske modele koji mogu biti dobar početni korak u analizi i linearne regresijske modele u kojima se zavisna varijabla transformira u prirodni logaritam izvorne vrijednosti, kao i logističke modele u kojim se zavisna varijabla transformira u dihotomnu.

Tablica 3 u ovom radu predstavlja rezultate prostorne regresijske analize gdje se zavisne varijable formiraju na temelju izbornih rezultata 2011. godine. *Tablica 4* čini to za izbore 2015. godine, *Tablica 5* za izbore 2016. godine, a *Tablica 6* za izbore 2020. godine. Kako bi se procijenila robusnost nalaza, potrebno je vidjeti koje

³ Broj ratnih invalida Drugog svjetskog rata je visoko koreliran s ukupnim brojem smrtno stradalih koji su živjeli u toj sredini. Ovi se podaci mogu pronaći na internetskoj stranici Miloša Popovića koja i inače sadrži odlične resurse za geografsku analizu (Popović, 2021). Autoritativni podaci za smrtno stradale u Domovinskom ratu još nisu dostupni, a nadležne institucije poput Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata još prikupljaju podatke. Kada ti i drugi podaci postanu dostupni, analiza će se moći proširiti.

Tablica 3. Prostorni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2011. godine

	HDZ 2011. god.	SDP 2011. god.
Naslijeđe Jugoslavije		
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.536** (0.198)	-0.762*** (0.228)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.977*** (0.174)	0.655** (0.213)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.386*** (0.054)	0.348*** (0.063)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-1.907*** (0.253)	2.294*** (0.300)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.522 (0.293)	-0.051 (0.339)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine		
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.514** (0.162)	-0.557** (0.186)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.866*** (0.212)	0.825** (0.255)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.442*** (0.084)	0.463*** (0.096)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-2.209*** (0.473)	3.417*** (0.529)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.252 (0.252)	0.230 (0.290)
Naslijeđe ratova		
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.400*** (0.082)	-0.374*** (0.093)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	1.185*** (0.325)	-0.354 (0.374)
Prostorna varijabla		
Vrijednosti susjednih teritorijalnih jedinica na zavisnoj varijabli	0.108** (0.039)	0.075* (0.033)
Konstanta	4.170 (9.468)	62.871 (11.134)
N	99	99
R na kvadrat	0.804	0.783

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

varijable imaju statistički značajne koeficijente u što većem broju modela (s istim predznakom).

Kao što se može vidjeti u tablicama 3, 4, 5 i 6, od varijabli iz prve grupe čimbenika, koji su operacionalizirali naslijeđe socijalističke Jugoslavije, može se izdvojiti jedna varijabla koja je bila statistički značajna u svim modelima: to je udio Srba koji je postajao u danoj teritorijalnoj jedinici 1991. godine. Što je taj postotak bio veći, to je rezultat koji HDZ (tj. desni blok) osvaja na recentnim izborima manji, a postotak koji osvaja SDP (tj. lijevi blok) veći. Prema tome, ukoliko je neka sredina "povijesno

Tablica 4. Prostorni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2015. godine

	HDZ 2015. god.	SDP 2015. god.	Desnica 2015. god. (HDZ i Most)	Ljevica 2015. god. (SDP i IDS)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.754*** (0.222)	-0.411 (0.288)	0.837** (0.274)	-0.506* (0.248)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-1.033*** (0.196)	0.566* (0.267)	-1.403*** (0.244)	0.658** (0.230)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.455*** (0.061)	0.303*** (0.079)	-0.616*** (0.075)	0.437*** (0.068)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-2.650*** (0.284)	0.099 (0.372)	-3.343*** (0.351)	2.922*** (0.327)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.646 (0.331)	0.361 (0.427)	1.353*** (0.410)	-0.042 (0.364)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.707*** (0.181)	-0.038 (0.234)	0.679** (0.223)	-0.412* (0.202)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-1.111*** (0.238)	0.507 (0.318)	-1.612*** (0.295)	0.668* (0.275)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.588*** (0.094)	0.443*** (0.122)	-0.663*** (0.116)	0.501*** (0.104)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-3.160*** (0.530)	0.069 (0.664)	-3.639*** (0.651)	4.449*** (0.577)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.434 (0.283)	0.392 (0.366)	0.106 (0.350)	0.460 (0.313)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.424*** (0.092)	-0.530*** (0.118)	0.472*** (0.114)	-0.551*** (0.101)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.579 (0.365)	0.201 (0.471)	1.149* (0.451)	-0.150 (0.404)
Prostorna varijabla				
Vrijednosti susjednih teritorijalnih jedinica na zavisnoj varijabli	0.082* (0.033)	-0.001 (0.051)	0.105*** (0.031)	0.069 (0.037)
Konstanta	9.224 (10.618)	44.510** (14.037)	13.327 (13.144)	45.805*** (12.044)
N	99	99	99	99
R na kvadrat	0.828	0.483	0.800	0.798

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 5. Prostorni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2016. godine

	HDZ 2016. god.	SDP 2016. god.	Desnica 2016. god. (HDZ i Most)	Ljevica 2016. god. (SDP i IDS)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.658** (0.214)	-0.472 (0.292)	0.657* (0.263)	-0.587* (0.244)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-1.178*** (0.190)	0.465 (0.273)	-1.598*** (0.233)	0.656** (0.228)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.394*** (0.059)	0.192* (0.080)	-0.515*** (0.072)	0.345*** (0.067)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-2.288*** (0.274)	-0.200 (0.377)	-3.027*** (0.336)	2.764*** (0.323)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.456 (0.321)	0.360 (0.434)	1.072** (0.393)	-0.121 (0.359)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.624*** (0.175)	-0.035 (0.238)	0.526* (0.214)	-0.422* (0.200)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-1.269*** (0.230)	0.478 (0.324)	-1.809*** (0.282)	0.723** (0.272)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.480*** (0.091)	0.290* (0.123)	-0.487*** (0.111)	0.349*** (0.103)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-2.726*** (0.510)	-0.290 (0.674)	-3.533*** (0.624)	4.295*** (0.569)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.193 (0.273)	0.236 (0.372)	-0.088 (0.335)	0.286 (0.309)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.491*** (0.089)	-0.621*** (0.120)	0.542*** (0.109)	-0.651*** (0.100)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.751* (0.353)	-0.195 (0.480)	1.432*** (0.432)	-0.666 (0.399)
Prostorna varijabla				
Vrijednosti susjednih teritorijalnih jedinica na zavisnoj varijabli	0.073* (0.031)	0.092 (0.051)	0.112*** (0.031)	0.117** (0.036)
Konstanta	13.144 (10.273)	49.034*** (14.282)	20.679 (12.593)	52.164*** (11.897)
N	99	99	99	99
R na kvadrat	0.826	0.511	0.816	0.820

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 6. Prostorni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2020. godine

	HDZ 2020. god.	SDP 2020. god.	Desnica 2020. god. (HDZ, Most i DP)	Ljevica 2020. god. (SDP i Možemo!)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.785*** (0.202)	-0.324 (0.245)	0.855** (0.293)	-0.464 (0.256)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.745*** (0.181)	0.515* (0.227)	-1.257*** (0.262)	0.483* (0.236)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.272*** (0.056)	0.249*** (0.067)	-0.301*** (0.081)	0.286*** (0.070)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-2.449*** (0.259)	2.669*** (0.325)	-3.486*** (0.376)	3.154*** (0.341)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.653* (0.304)	-0.217 (0.359)	1.047* (0.443)	-0.317 (0.376)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.648*** (0.165)	-0.277 (0.200)	0.579* (0.239)	-0.384 (0.209)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.570** (0.218)	0.631* (0.272)	-1.309*** (0.316)	0.627* (0.284)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.377*** (0.086)	0.286** (0.103)	-0.378** (0.124)	0.274* (0.108)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-3.012*** (0.481)	3.719*** (0.573)	-4.729*** (0.696)	4.152*** (0.600)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.348 (0.259)	0.009 (0.310)	-0.367 (0.375)	0.652* (0.323)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.317*** (0.084)	-0.395*** (0.100)	0.457*** (0.122)	-0.419*** (0.104)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.543 (0.335)	-0.168 (0.400)	0.172 (0.485)	-0.380 (0.417)
Prostorna varijabla				
Vrijednosti susjednih teritorijalnih jedinica na zavisnoj varijabli	0.055 (0.029)	0.137** (0.046)	0.081** (0.030)	0.133** (0.042)
Konstanta	10.343 (9.732)	32.356** (11.903)	27.438 (14.085)	38.037** (12.418)
N	99	99	99	99
R na kvadrat	0.812	0.734	0.794	0.774

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

srpska", to smanjuje vjerojatnost da će se okrenuti desnici, a povećava vjerojatnost da će se okrenuti ljevici.

Iduće varijable nisu bile statistički značajne u svim modelima, ali jesu u većini njih. Riječ je o udjelu ateista koji je postojao u danoj teritorijalnoj jedinici 1991. godine. Što je taj postotak bio veći, to je izborni rezultat HDZ-a (i desnog bloka) u recentnim godinama lošiji. S druge strane, što je taj postotak bio veći to je recentni izborni rezultat SDP-a (i lijevog bloka) bio bolji. Prema tome, ako neka sredina ima "tradiciju" veće sekularnosti, ona ujedno ima i manju vjerojatnost da se okrene desnim političkim opcijama. Isto vrijedi za udio industrijskih radnika koji je postojao 1991. godine, dakle prije početka tranzicije i privatizacije. Ova je varijabla pozitivno povezana s postotkom koji osvaja SDP (i lijevi blok), a negativno povezana s postotkom koji osvaja HDZ (i desni blok). Prema tome, tradicija veće industrijaliziranosti, tj. prisutnosti značajnije industrijske radničke klase na početku tranzicije, pojačava vjerojatnost da se neka sredina okrene lijevim opcijama, a smanjuje vjerojatnost da se okrene desnici.

Najzad, udio uzdržavanog stanovništva iz 1991. godine se također često pojavljuje kao statistički značajan prediktor. Pozitivno je povezan s izbornim uspjehom HDZ-a (i desnog bloka), a negativno je povezan s izbornim uspjehom SDP-a (i lijevog bloka) na nedavnim izborima. Prema tome, one sredine koje su 1991. godine imale viši postotak uzdržavanog stanovništva – tj. one sredine koje imaju "povijest" veće ekonomske pasivnosti i koje se u socijalističkoj Jugoslaviji nisu uspjele razviti – pokazuju veću sklonost tome da se okrenu desnim opcijama, a manju sklonost da se okrenu lijevim opcijama.

Slični se rezultati ponavljaju i kada je riječ o varijablama koje prate učinak tranzicije, tj. u varijablama koje prate promjenu od popisa iz 1991. godine do popisa iz 2011. godine. Najkonzistentniji je prediktor promjena u udjelu srpskog stanovništva. Dakle, SDP (i lijevi blok) je ostvario veći postotak glasova ondje gdje je porast u udjelu Srba bio veći, dok za HDZ (i desni blok) vrijedi obrnuto. Međutim, s obzirom na to da je gotovo svuda postotak Srba opao, negdje i veoma dramatično, točnija bi interpretacija bila ta da ovakav rezultat znači da SDP i lijevi blok tim lošije prolaze na recentnim izborima kako je pad u postotku Srba bio veći. Kod desnih opcija vrijedi obrnuta logika, njima je veći pad u postotku Srba povezan s porastom postotka glasova na nedavnim izborima.

Još tri varijable iz ove grupe faktora se često pojavljuju kao statistički značajne u prostornim modelima. To su promjena u udjelu ateista, promjena u udjelu industrijskih radnika i promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva. Kao što se vidi, što je porast u udjelu ateista bio veći, to je postotak za SDP (i lijevi blok) na nedavnim izborima veći. Za HDZ (i desni blok) vrijedi obrnuto. Isto je i s promjenom u udjelu industrijskih radnika. Ona je pozitivno povezana s postotkom kojeg osvaja SDP (i lijevi blok), a negativno je povezana s postotkom kojeg osvaja HDZ. Prema tome, dezindustrijalizacija povećava postotak kojeg osvaja desnica. Drugačije je, pak, s promjenom u udjelu uzdržavanog stanovništva: porast u toj varijabli od 1991. do 2011. godine povezan je s boljim rezultatom HDZ-a (i desnog bloka) na nedavnim izborima, dok za SDP (i lijevi blok) vrijedi obrnuto.

Prije nego što diskusija pređe na varijable koje prate naslijeđe ratova, treba napomenuti da se varijabla koja prati udio fakultetski obrazovanog stanovništva nije pokazala kao robustni prediktor u modelima koji su prikazani u tablicama 3 do 6, niti kao razina koja je postojala na lokalnoj razini 1991. godini niti kao postotna promjena od 1991. do 2011. godine.

Treća grupa varijabli operacionalizira učinak ratnog naslijeđa. Kada je riječ o varijabli koja prati broj ratnih invalida Domovinskog rata, može se jasno vidjeti da je ta varijabla pozitivno povezana s izbornim uspjehom HDZ-a (i desnog bloka), a negativno povezana s izbornim uspjehom SDP-a (i lijevog bloka). Prema tome, ondje gdje ratnih invalida Domovinskog rata ima više, desnica osvaja veći postotak glasova, dok ljevica osvaja manji postotak glasova. To je možda i najjasniji nalaz iz čitave ove analize.⁴ Kada je riječ o broju ratnih invalida Drugog svjetskog rata ne može se zaključiti da bilo kakav efekt postoji. U nekoliko je modela ta varijabla čak pozitivno povezana s postotkom glasova za desnicu, ali nalaz nije robusan pa je iz opreza bolje zaključiti kako nikakve čvrste veze nema. Prema tome, čini se da je ratno naslijeđe učinkovito samo kada je riječ o Domovinskom ratu, ali ne i kada je riječ o Drugom svjetskom ratu.⁵

Treba još napomenuti da se koeficijent varijable za prostornu zavisnost konstantno pojavljuje kao statistički značajan, što je bilo i očekivano, s obzirom na geografski raspored koji se vidi na kartama 1 i 2. Metodološki dodatak širi ovu analizu na linearne regresijske modele i na linearne regresijske modele sa log-transformiranom zavisnom varijablom, a nalazi koji proizlaze iz te analize u velikoj se mjeri podudaraju s analizom koja je ovdje prikazana.

Kada je riječ o veličini efekta, a ne samo o statističkoj značajnosti, iz prethodne se analize može donijeti nekoliko kratkih zaključaka. Može se početi najprije s varijablama koje su najčešće bile statistički značajne. Kada je riječ o varijabli koja prati broj ratnih invalida Domovinskog rata, može se reći da za zamišljeni porast od jednog ratnog invalida na tisuću stanovnika, postotak glasova koji osvaja desnica raste za otprilike 0.3 do otprilike 0.5, a postotak koji osvaja ljevica pada za otprilike 0.4 do 0.6. Osim tog nalaza, valjalo bi još izdvojiti učinak postotne promjene u postotku srpskog stanovništva. Kako se ona (u zamišljenoj komparaciji unutar regresijske analize) poveća za jedan postotni poen, tako postotak koji osvaja desnica pada za otprilike 0.4 do 0.5, a postotak koji osvaja ljevica raste za 0.3 do 0.6. Ponovo, s obzirom na to da je postotak Srba uglavnom padao za najveći broj teritorijalnih jedinica, bilo bi ispravnije reći slijedeće: kako se se zamisli ili dogodi pad u udjelu Srba od 1 posto, tako na nedavnim izborima postotak koji osvaja desnica raste za otprilike 0.4 do 0.5 posto, a postotak kojeg osvaja ljevica pada za 0.3 do 0.6 posto.

Neki drugi koeficijenti su čak i viši od toga, kao što se može vidjeti u tablicama 3 do 6. Najviši je koeficijent za varijablu koja prati udio ateista 1991. godine i za postotnu promjenu u udjelu ateista od 1991. do 2011. godine. To je vjerojatno, barem djelomice, rezultat niskog postotka ove populacije koja postoji u najvećem broju teritorijalnih jedinica. Ali valja naglasiti kako bi (u kontrafaktičnom svijetu regresijske analize), potencijalne koristi koje ljevica ima od većeg broja ateista mogle biti izrazito velike. Ako se pogled zadrži samo na postotnoj promjeni koja se dogodila od 1991. do 2011. godine, može se vidjeti da postotak koji osvaja ljevica na nedavnim izborima raste za 3 do 4 posto kako se dogodi (zamišljeni) porast od 1 posto u udjelu ateista. Dok se za desnicu događa korespondirajući pad od visokih 2 do 5 posto.

⁴ Također, ovo je jedini nalaz kojeg potvrđuju i dva modela koja primjenjuju logističku regresiju u metodološkom dodatku. Prema tome, njega treba tretirati kao najrobusniji nalaz, a ostale koji se ovdje navode kao manje robusne od njega.

⁵ Prije spomenuta varijabla koja prati ukupni broj smrtno stradalih u Drugom svjetskom ratu također nije rezultirala statistički značajnim rezultatima.

Rasprava

Ovaj se rad bavio analizom jedne važne činjenice hrvatske politike: utvrđenosti političkih identiteta u geografskom prostoru. Naime, podjela na "dvije Hrvatske" ne postoji samo u simboličkom prostoru kojeg mogu mapirati ankete pojedinačnih ispitanika, nego i u stvarnom geografskom prostoru. "Crvena" Hrvatska obično glasa za stranke i opcije s lijeve strane političkog spektra, a "crna" za stranke i kandidate desnice.

Mogu li se locirati neki dugoročni faktori koji utječu na taj geografski raspored? Ova je analiza počela s tri grupe faktora. Prvo, mogu se uzeti strukturni faktori koji su naslijeđeni iz socijalističke Jugoslavije, dakle određeni indikatori dosegnute razine razvoja na lokalnoj razini. Drugo, mogu se uzeti faktori koji su proizašli iz burne ekonomske, demografske i svjetonazorske tranzicije koja se dogodila od raspada socijalističke Jugoslavije do danas. I treće, valja uzeti u obzir i faktore koji su povezani s naslijeđem ratnih zbivanja na ovim prostorima, posebice Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata. Osnovna zavisna varijabla ovog rada – lokalni politički identiteti – operacionalizirana je postotkom kojeg ostvaruju dvije velike političke stranke desnog i lijevog centra, kako zasebno tako i u kombinaciji sa srodnim strankama lijevog i desnog bloka, za sve parlamentarne izbore u proteklom desetljeću.

Što pokazuju nalazi? Najprije, neki faktori koji su povezani s naslijeđem Jugoslavije pokazali su se kao relevantni prediktori danih zavisnih varijabli. Najprije, tu je udio srpskog stanovništva koji je postojao na lokalnoj razini 1991. godine koji je pozitivno povezan s lijevim (crvenim), a negativno povezan s desnim (crnim) opcijama. Prema tome, ako je neka sredina u većoj mjeri "povijesno" srpska, ona se i u nedavnim izborima u većoj mjeri okreće ljevici. Isto vrijedi za udio ateista koji je postojao na lokalnoj razini 1991. godine. Tu je, dakle, riječ o postignutoj razini sekularizacije. Ona je, doduše, svuda bila relativno niska, ali je ipak pozitivno povezana s lijevim (crvenim) opcijama, a negativno s desnim (crnim) opcijama. Slično vrijedi za udio industrijskih radnika koji je postojao u trenutku prije nego što je započela tranzicija. Taj je udio pozitivno povezan s postotkom koji u posljednjim godinama osvaja ljevica. Suprotno vrijedi za udio ekonomski uzdržavanog stanovništva. Dakle, ekonomska pasivnost koja je postojala 1991. godine i dan-danas je pozitivno povezana s desnim (crnim) lokalnim identitetima. Riječ je dakle o neuspjehu tih lokalnih sredina da se razviju u četiri desetljeća socijalističkog razvoja (a vjerojatno i ranije) te se takve sredine i u recentnim izborima u većoj mjeri okreću desnici.

Slični se nalazi mogu pronaći i kada se takve varijable promatraju kao promjena od 1991. do 2011. godine. Riječ je, dakle, o efektu tranzicije. Strmi pad u udjelu Srba na lokalnoj sredini negativno se odražava na postotak koji u toj sredini osvajaju lijeve (crvene) opcije, a pozitivno na postotak koji osvajaju desne (crne) opcije. Prema tome, etnička homogenizacija koja je postignuta tijekom i nakon Domovinskog rata uvelike je odgovarala desnici. Manje dramatičan, ali ipak značajan pad se dogodio i s udjelom industrijskih radnika, te je taj pad opet pogodio lijeve (crvene) političke opije, dok je pogodio desnim (crnim) opcijama. Ekonomska tranzicija je oslabila radničku klasu, što je pak osnažilo desne političke opcije. Udio ateista se nije tako drastično mijenjao, ali ipak postoji ista veza kao i kod gore spomenutih varijabli: rast broja ateista je povezan s rastom podrške za lijeve opcije, dok za desnicu vrijedu obrnuto. Suprotno je kod varijable koja prati promjenu u udjelu uzdržavanog stanovništva. Kako raste udio ekonomski pasivnih, desne (crne) političke opcije profitiraju, a lijeve (crvene) gube. Ekonomsko propadanje se, dakle, veže uz bolji

rezultat desnice. Prema tome, i dugoročna "tradicija" ekonomske zaostalosti kao i daljnje ekonomsko propadanje u recentnoj povijesti povezano je s jačanjem desnih političkih identiteta.

Ova analiza sugerira nekoliko mogućih zaključaka. Desnica uspijeva poentirati na više trendova nego ljevica. Dezindustrializacija, koja je ovdje mjerena padom u udjelu industrijskih radnika, pogoduje desnici, kao i srodan proces ekonomskog siromašenja i ekonomske pasivizacije koji je ovdje mjeran rastom održavanog stanovništva. Osim toga, etnička homogenizacija zemlje koja se dogodila s velikim poslijeratnim smanjenjem srpskog stanovništva također je nešto od čega političke koristi izvlači desnica. Načelno, ljevica bi mogla te gubitke nadoknaditi ako bi sile koje guraju u suprotnom pravcu bile jače, ali čini se da to nije slučaj. Prije svega, ljevica može značajno povećati svoju bazu ondje gdje se događa rast sekularnog (nereligioznog) stanovništva. Naravno, drugo je pitanje kako se može postići značajniji rast nereligioznosti, a ova analiza ne može dati odgovore na to pitanje. Čini se da širenje obrazovanosti nema isti efekt kao širenje ateizma, barem nije imalo u analizi koja je provedena u ovom radu. Ukratko, desni (crni) politički identiteti ukorjenjuju se ondje gdje postoji značajnija ekonomska pasivnost, etnička homogenost, slabost industrije te jača religioznost. Za ljevicu vrijedi obrnuto.

Na kraju, treći skup faktora koji se analizirao u ovom radu veže se uz naslijeđe ratnih zbivanja na ovom prostoru. Kada je riječ o naslijeđu Drugog svjetskog rata, čini se da je veza tog faktora i današnjih političkih identiteta lokalnih sredina uglavnom veoma slaba. Premda se ne može decidirano tvrditi koliko dugo jedna sredina može "pamtiti", čini se da je 75 godina (koliko je proteklo od Drugog svjetskog rata) ipak predugo. Ranije su analize naglašavale značaj "duge ruke" Drugog svjetskog rata, ali ova analiza nije pronašla dokaze za tu tezu. Osim toga, treba reći da ne postoji ni neki trend opadanja kroz vrijeme, od izbora 2011. godine do izbora 2020. godine.

Međutim, naslijeđe Domovinskog rata je itekako stvarno. Političke koristi od njega ima desnica, a štete ljevica. Premda se ne može sasvim jasno ustvrditi koliko dugo traje povezanost tog tipa, čini se da može biti barem 25 godina (koliko je proteklo od Domovinskog rata). Vjerojatno je to povezano s prirodnim procesom starenja onih koji su tu epizodu osobno proživjeli. Ukoliko je tako, može se očekivati da će ovdje utvrđena veza slabjeti kako sami sudionici Domovinskog rata budu stariji. Naravno, učinak Domovinskog rata može, načelno gledajući, nadživjeti njegove sudionike, kroz politiku ritualiziranog prisjećanja. Dapače, desni politički akteri će vjerojatno morati posegnuti upravo za takvim taktikama s obzirom na to da se druge strukturne sile koje im pogoduju – kao što su ovdje podcrtani procesi dezindustrializacije, ekonomske pasivizacije i etničke homogenizacije – ipak ne mogu eksplicitno promicati u redovnim političkim okolnostima.

Literatura

- Anselin, L., i Bera, A. (1998). Spatial Dependence in Linear Regression Models With An Introduction to Spatial Econometrics. U: A. Ullah i D. Giles (ur.), *Handbook of Applied Economic Statistics* (str. 237-278). New York: Marcel Dekker.
- Anselin, L. (2002). Under the Hood: Issues in the Specification and Interpretation of Spatial Regression Models. *Agricultural Economics*, 27, 247-267. <https://doi.org/10.1111/j.1574-0862.2002.tb00120.x>
- Anselin, L. (2010). Thirty Years of Spatial Econometrics. *Papers in Regional Science*, 89(1), 3-25. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5957.2010.00279.x>
- Bagić, D. (2007). Društveni rascjepi i stranačke preferencije na izborima za Hrvatski Sabor 2003. godine. *Politička misao*, 44(4), 93-115.
- Balcells, L. (2011). The Consequences of Victimization on Political Identities: Evidence from Spain. *Politics and Society*, 4(3), 311-347. <https://doi.org/10.1177%2F0032329211424721>
- Costalli, S., i Ruggeri, A. (2019). The Long-Term Electoral Legacies of Civil War in Young Democracies: Italy, 1946-1948. *Comparative Political Studies*, 52(6), 927-961. <https://doi.org/10.1177/0010414018784057>
- Čular, G. (2004). Stranačka identifikacija i potpora demokraciji u Hrvatskoj. *Politička misao*, 40(4), 3-24.
- Dolenec, D. (2012). The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: A Failure of Representative Democracy? *Politička misao*, 49(5), 69-88.
- DIP (Državno izborno povjerenstvo). (2021). Arhiva izbornih rezultata. <https://www.izbori.hr/arhiva-izbora/#/app/home>
- Ford, R., i Goodwin, M. (2014). *Revolt on the Right: Explaining Support for the Radical Right in Britain*. London: Routledge.
- Furlong, J. (2019). The Changing Electoral Geography of England and Wales: Varieties of 'Left-Behindedness'. *Political Geography*, 75. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2019.102061>
- Glaudić, J., i Vuković, V. (2015). Prosperity and Peace: Economic Interests and War Legacy in Croatia's EU Referendum Vote. *European Union Politics*, 16(4), 577-600. <https://doi.org/10.1177%2F1465116515580179>
- Glaudić, J., i Vuković, V. (2016a). Proxy Politics, Economic Protest, or Traditionalist Backlash: Croatia's Referendum on the Constitutional Definition of Marriage. *Europe-Asia Studies*, 68(5), 803-825. <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1186610>
- Glaudić, J. i Vuković, V. (2016b). Voting after War: Legacy of Conflict and the Economy ad Determinants of Electoral Support in Croatia, *Electoral Studies*. 42(2), 135-145. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.02.012>
- Grdešić, I., Šiber, I., Kasapović, M., i Zakošek, N. (1991). *Hrvatska u izborima 1990*. Zagreb: Naprijed.
- Grdešić, M. (2013). Prostorna analiza 'crvene' i 'crne' Hrvatske: eksplorativna studija. *Politička misao*, 50(1), 183-203.
- Grdešić, M. (2019). Kako je dohodak utjecao na izbor kandidata, kako (ne)zaposlenost i fakultetsko obrazovanje? *Ideje.hr*. 28. prosinca. <https://ideje.hr/kako-je-dohodak-utjecao-na-izbor-kandidata-kako-nezaposlenost-i-fakultetsko-obrazovanje/>

- Henjak, A. (2005). Determinante ideološke samoidentifikacije hrvatskih birača na parlamentarnim izborima 2003. godine. *Politička misao*, 42(1), 85-110.
- Henjak, A. (2008). Values or Interests: Economic Determinants of Voting Behavior in the 2007 Croatian Parliamentary Elections. *Politička misao*, 44(5), 71-90.
- Henjak, A. (2019). Što nam predsjednički izbori mogu reći o političkim trendovima u Hrvatskoj? *Revija za sociologiju*, 49(3), 419-428.
- Hoelscher, S., i Alderman D. (2004). Memory and Place: Geographies of a Critical Relationship. *Social and Cultural Geography*, 5(3), 347-355. <https://doi.org/10.1080/1464936042000252769>
- Inglehart, R., i Norris, P. (2016). Trump, Brexit and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. https://is.muni.cz/el/fss/jaro2018/POL494/um/premiovy_ukol/Inglehart-Norris-populism.pdf
- Institut sinergije znanosti i društva (2014). HR Stat: Hrvatska u boji. <https://iszd.hr/HRstat/>
- Ivaldi, G., Lanzone. M. E., i Woods. D. (2017). Varieties of Populism Across a Left-Right Spectrum: The Case of the Front National, the Northern League, Podemos and Five Star Movement. *Swiss Political Science Review*, 23(4), 354-376. <https://doi.org/10.1111/spsr.12278>
- Jennings, W., i Stoker, G. (2016). The Bifurcation of Politics: Two Englands. *The Political Quarterly*, 87(3), 372-382. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12228>
- Jones, O., i Garde-Hanse, J. (2012) *Geography and Memory: Exploration in Identity, Place and Becoming*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kahneman, D., i Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263-292.
- Koska, V. (2012). Framing the Citizenship Regime Within the Complex Triadic Nexuses: The Case Study of Croatia. *Citizenship Studies*, 16(3-4), 397-411.
- Koska, V., i Matan, A. (2017). Croatian Citizenship Regime and Traumatized Categories of Croatian Citizens: Serb Minority and Croatian Defenders of the Homeland War. *Politička misao*, 54(1-2), 119-149.
- Kučan, V. (1996). *Borci Sutjeske*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lupu, N., i Peisakhin, L. (2017). The Legacy of Political Violence across Generations. *American Journal of Political Science*, 61(4), 836-851. <https://doi.org/10.1111/ajps.12327>
- Marcelić, S. (2015). Kritička analiza hrvatskog indeksa razvijenosti: tri tipa razvoja i njihov regionalni položaj. *Revija za sociologiju*, 22(3), 309-333. <https://doi.org/10.3935/rsp.v22i3.1237>
- McQuarrie, M. (2017). The Revolt of the Rust Belt: Place and Politics in the Age of Anger. *British Journal of Sociology*, 68(1), S120-S152. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12328>
- Milas, G., i Rimac, I. (1994). Model hrvatskoga političkog prostora, dimenzioniran stavovima glasača. *Revija za sociologiju*, 25(1-2), 9-22.
- Pop-Eleches, G. (2010). Throwing Out the Bums: Protest, Voting and Unorthodox Parties After Communism. *World Politics*, 62(2), 221-260. <https://doi.org/10.1017/S0043887110000043>
- Popović, M. (2021). Total Yugoslav Casualties in World War II (1941-1945). <https://milosp.info/maps/interactive/ww2/index.html>

- Raos, V. (2015). Izbori 2015.: jesmo li ušli u razdoblje nestabilnosti i nepreglednosti?. *Političke analize*, 24(6), 3-11.
- Raos, V. (2019). Ideology, Partisanship, and Change: Voter Profiles of Main Political Parties in Croatia. *Politička misao*, 56(3-4), 7-28. <https://doi.org/10.20901/pm.56.3-4.01>
- Raos, V. (2020). Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.17.01>
- Rozenas, A., Schutte, S., i Zhukov, Y. (2017). The Political Legacy of Violence: The Long-Term Impact of Stalin's Repression in Ukraine, *The Journal of Politics*, 79(4), 1147-1161. <https://doi.org/10.1086/692964>
- Stubager, R. (2008). Education Effects on Authoritarian-Libertarian Values: A Question of Socialization. *British Journal of Sociology*, 59(2), 327-350. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2008.00196.x>
- Stubager, R. (2010). The Development of the Education Cleavage: Denmark as a Critical Case. *West European Politics*, 33(3), 505-533. <https://doi.org/10.1080/01402381003654544>
- Šalaj, B. (2014). Analiza potvrdila: Hrvatska se podijelila na plavu (HDZ) i crvenu (SDP). *Večernji.hr*. 23. svibnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/analiza-potvrdila-hrvatska-se-podijelila-na-plavu-hdz-i-crvenu-sdp-940504>
- Šiber, I. (1997). Izborne orijentacije i ideološki sukobi tijekom Drugog svjetskog rata: značenje političke biografije obitelji. *Politička misao*, 34(2), 104-129.
- Šiber, I. (1998). Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu. U: M. Kasapović, I. Šiber i N. Zakošek (ur.), *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život* (str. 51-71). Zagreb: Alinea.
- Tavits, M., i Letki, N. (2009). When Left is Right: Party Ideology and Policy in Post-Communist Europe. *American Political Science Review*, 103(2), 555-569. <https://doi.org/10.1017/S0003055409990220>
- Tucker, J. (2006). *Regional Economic Voting: Russia, Poland, Hungary, Slovakia, and the Czech Republic, 1990-2000*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Ulrich-Schad, J. D., i Duncan, C. M. (2018). People and Places Left Behind: Work, Culture and Politics in the Rural United States. *Journal of Peasant Studies*, 45(1), 59-79. <https://doi.org/10.1080/03066150.2017.1410702>
- Vinković, D., i Potočnik, D. (2013). Prve analize statističkih podataka o referendumu 'o braku'. <https://iszd.hr/2013/12/prve-analize-statistickih-podataka-o-referendumu-o-braku/>
- Watson, M. (2018). Brexit, the Left Behind and the Let Down: The Political Abstraction of 'the Economy' and the UK's EU Referendum. *British Politics*, 13(1), 17-30. <https://doi.org/10.1057/s41293-017-0062-8>
- Zakošek, N. (1994). Struktura i dinamika hrvatskoga stranačkog sustava. *Revija za sociologiju*, 25(1-2), 23-39.
- Zakošek, N. (1998). Ideološki rascjepi i stranačke preferencije hrvatskih birača. U: M. Kasapović, I. Šiber N. i Zakošek (ur.), *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život* (str. 11-49). Zagreb: Alinea.

Red and Black Croatia in the Long Run

Abstract One of the best established facts of Croatian politics is the geographical divide between the north-west part of the country which votes for left-wing options and the south-east part of the country which votes for right-wing options. Croatia is not an exception in this regard, as many countries in the region and beyond feature a similar geographical clustering of different political identities. What long-term factors can be used to explain this spatial distribution, the division of the country into a "red Croatia" and a "black Croatia"? This article uses a quantitative analysis of municipal data in order to investigate the impact of three groups of factors: (1) the developmental legacy of socialist Yugoslavia as it existed at the time of the country's dissolution, (2) the deep structural, economic and demographic changes that took place since the end of socialist Yugoslavia until today and (3) the long-run legacies of World War II (1941-1945) and the Homeland War (1991-1995).

Keywords spatial analysis, Croatia, elections, political parties, political geography, municipalities, political identities

Kako citirati članak / How to cite this article:

Grdešić, M. (2021). Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 21-53, <https://doi.org/10.20901/an.18.08>

Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi: metodološki dodatak

Metodološki dodatak sadržava dodatne aspekte kvantitativne analize koji bi mogli biti korisni čitateljima. U glavnom se tekstu analiza provodi uz pomoć prostornih regresijskih modela koji su najprikladniji za analizirane podatke. S obzirom na to da se oni nadograđuju na linearne regresijske modele, dodatak prikazuje i rezultate klasičnih linearnih regresijskih modela (OLS). Analiza je, kao i u glavnom tekstu, ponovljena za sve parlamentarne izbore: 2011., 2015., 2016. i 2020. godine. Riječ je o tablicama 7, 8, 9 i 10.

Zatim se analiza širi i na linearne regresijske modele u kojima je zavisna varijabla transformirana u prirodni logaritam. Ovim se postupkom dobiva nešto pravilniji oblik same distribucije za zavisne varijable. Međutim, kao što usporedba ovih i prethodnih modela pokazuje, osnovni se rezultati značajno ne mijenjaju. Doduše, s obzirom na transformiranu zavisnu varijablu, interpretacija se mora ograničiti na statističku značajnost bez sadržajnog tumačenja veličine efekta. Riječ je opet o parlamentarnim izborima 2011., 2015., 2016. i 2020. godine. Rezultati su prikazani u tablicama 11, 12, 13 i 14.

Posljednji modeli su logistički modeli. Zavisna varijabla je transformirana u binarnu varijablu kako bi se dobio jednostavan indikator da li neka geografska cjelina pripada u "crnu" ili u "crvenu" Hrvatsku. Napravljene su dvije verzije takve binarne varijable, a geografski raspored je prikazan u kartama 3 i 4 koje se nalaze u ovom dodatku. U prvoj se verziji rangiranje sastavlja na temelju postotka za desnu opciju na parlamentarnim izborima 2011., 2015., 2016. i 2020. godine. Primjerice, Imotski je u 3 od 4 izbora bio prvi u tom rangiranju, a u četvrtom je slučaju bio drugi. Na temelju tog poretka svaka općina dobiva bodove za svake izbore. Ti se bodovi zbrajaju za sve izbore. Npr. Imotski dobiva $1 + 1 + 1 + 2 = 5$ i na temelju toga ima najmanje bodova te je prvi na listi. Labin je posljednji (zbroj rangova za Labin je $98 + 99 + 99 + 99 = 395$). Prvih 50 se karakterizira kao "crne" općine, a posljednjih 49 kao "crvene" općine.

U drugoj se verziji ne koristi podjela na 50 posto crnih i 50 posto crvenih. Umjesto toga, testira se je li desna opcija dobila veći postotak od lijeve opcije na izborima 2011., 2015., 2016., i 2020. godine. Nakon toga, za sve izbore na kojima je to bio slučaj, općina dobiva (ili ne dobiva) po jedan bod. Općina može dobiti ukupno 4 boda (kao što je primjerice Imotski dobio) ili može dobiti 0 bodova (kao što je Labin dobio). Od toga se izrađuje binarna varijabla: ako općina ima 3 boda ili više dobiva vrijednost 1, inače dobiva vrijednost 0. Ukupno je 70 od 99 općina dobilo vrijednost 1 na ovoj varijabli, što znači da je ondje u barem 3 od 4 izbora desna opcija dobila veći postotak glasova od lijeve opcije. Rezultati logističkih modela prikazani su u Tablici 15.

Tablica 7. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2011. godine

	HDZ 2011. god.	SDP 2011. god.
Naslijeđe Jugoslavije		
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.574* (0.254)	-0.729* (0.281)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.988*** (0.224)	0.928*** (0.247)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.390*** (0.071)	0.355*** (0.079)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-1.920*** (0.379)	2.762*** (0.419)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.238 (0.415)	-0.409 (0.459)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine		
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.583** (0.209)	-0.530* (0.231)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.936** (0.268)	1.044** (0.297)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.452*** (0.105)	0.456*** (0.116)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-2.489*** (0.614)	4.059*** (0.678)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.305 (0.317)	0.084 (0.351)
Naslijeđe ratova		
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.428*** (0.100)	-0.371** (0.111)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	1.127** (0.406)	-0.413 (0.448)
Konstanta	6.162 (12.272)	63.264*** (13.565)
N	99	99
F	24.908	24.768
Prilagođeni R na kvadrat	0.745	0.744

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 8. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2015. godine

	HDZ 2015. god.	SDP 2015. god.	Desnica 2015. god. (HDZ i Most)	Ljevica 2015. god. (SDP i IDS)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.747** (0.281)	-0335 (0.354)	0782* (0.350)	-0.452 (0.305)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-1.035*** (0.247)	0.767* (0.312)	-1.344*** (0.309)	0.901** (0.269)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.438*** (0.079)	0.329** (0.099)	-0.571*** (0.098)	0.433*** (0.085)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-2.705*** (0.419)	0.003 (0.528)	-3.515*** (0.523)	3.339*** (0.455)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.297 (0.459)	0.563 (0.578)	0.895 (0.573)	-0.374 (0.498)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.731** (0.231)	-0.038 (0.291)	0.659* (0.288)	-0.371 (0.251)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-1.133*** (0.297)	0.744 (0.374)	-1.560*** (0.370)	0.848* (0.322)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.578*** (0.116)	0.470** (0.147)	-0.623*** (0.145)	0.483*** (0.126)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-3.433*** (0.679)	-0.199 (0.855)	-4.385*** (0.847)	0.989*** (0.737)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0471 (0.351)	0.345 (0.442)	0.036 (0.438)	0.305 (0.381)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.461*** (0.111)	-0.532*** (0.140)	0.537*** (0.138)	-0.557*** (0.121)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.463 (0.448)	0.217 (0.565)	0.932 (0.560)	-0.154 (0.487)
Konstanta	13.652 (13.568)	39.522* (17-099)	21.965 (16.929)	45.022** (14.736)
N	99	99	99	99
F	30.060***	6.772***	23.196***	26.087***
Prilagođeni R na kvadrat	0.781	0.414	0.731	0.754

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 9. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2016. godine

	HDZ 2016. god.	SDP 2016. god.	Desnica 2016. god. (HDZ i Most)	Ljevica 2016. god. (SDP i IDS)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.701* (0.270)	-0.526 (0.363)	0.768* (0.344)	-0.637* (0.305)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-1.142*** (0.238)	0.844* (0.320)	-1.507*** (0.303)	0.973** (0.269)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.394*** (0.076)	0.250* (0.102)	-1.507*** (0.096)	0.364*** (0.085)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-2.412*** (0.404)	-0.366 (0.542)	-3.288*** (0.513)	3.260*** (0.456)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.268 (0.442)	0.337 (0.593)	0.847 (0.562)	-0.592 (0.499)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.682** (0.223)	-0.120 (0.299)	0.633* (0.283)	-0.463 (0.251)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-1.267*** (0.268)	0.870* (0.384)	-1.796*** (0.363)	0.982** (0.322)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.483*** (0.112)	0.326* (0.150)	-0.496** (0.142)	0.337** (0.126)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-3.109*** (0.654)	-0.716 (0.877)	-4.161*** (0.831)	5.002*** (0.737)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.213 (0.338)	0.133 (0.454)	-0.109 (0.430)	0.110 (0.381)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.530*** (0.107)	-0.631*** (0.143)	0.612*** (0.136)	-0.661*** (0.121)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.703 (0.432)	-0.363 (0.580)	1.360* (0.549)	-0.786 (0.487)
Konstanta	14.251 (13.069)	52.767** (17.537)	20.963 (16.618)	57.689*** (14.744)
N	99	99	99	99
F	30.881***	7.251***	25.852***	28.691***
Prilagođeni R na kvadrat	0.785	0.434	0.753	0.772

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 10. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2020. godine

	HDZ 2020. god.	SDP 2020. god.	Desnica 2020. god. (HDZ, Most i DP)	Ljevica 2020. god. (SDP i Možemo!)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.791** (0.256)	-0.330 (0.307)	0.865* (0.380)	-0.472 (0.320)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.714** (0.226)	0.790** (0.271)	-1.145** (0.335)	0.786** (0.282)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.268*** (0.072)	0.258** (0.086)	-0.261* (0.106)	0.295** (0.089)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-2.402*** (0.383)	3.245*** (0.459)	-3.638*** (0.567)	3.707*** (0.478)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.435 (0.419)	-0.601 (0.502)	0.786 (0.621)	-0.738 (0.523)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.682** (0.211)	-0.280 (0.253)	0.590 (0.313)	-0.392 (0.263)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.573* (0.271)	0.860* (0.325)	-1.213** (0.402)	0.885* (0.338)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.376** (0.106)	0.271* (0.127)	-0.346* (0.157)	0.253 (0.132)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-3.182*** (0.620)	4.473*** (0.742)	-5.327*** (0.918)	4.969*** (0.773)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.416 (0.321)	-0.139 (0.384)	-0.452 (0.475)	0.534 (0.400)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.334** (0.101)	-0.399** (0.121)	0.520** (0.150)	-0.425** (0.126)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.482 (0.410)	-0.252 (0.491)	-0.002 (0.607)	-0.450 (0.511)
Konstanta	12.723 (12.399)	35.091* (14.841)	31.886 (18.364)	31.036** (15.458)
N	99	99	99	99
F	26.594***	17.193***	22.924***	21.249***
Prilagođeni R na kvadrat	0.758	0.665	0.729	0.713

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 11. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2011. godine (zavisna varijabla je prirodni logaritam izvorne zavisne varijable)

	HDZ 2011. god. (ln)	SDP 2011. god (ln)
Naslijeđe Jugoslavije		
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.022* (0.010)	-0.020* (0.009)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.042*** (0.009)	0.026** (0.008)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.015*** (0.003)	0.010*** (0.003)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.112*** (0.015)	0.065*** (0.013)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.020 (0.017)	-0.008 (0.015)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine		
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.022* (0.008)	-0.016* (0.007)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.038** (0.011)	0.030** (0.010)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.015*** (0.004)	0.014*** (0.004)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-0.176*** (0.025)	0.085*** (0.022)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.016 (0.013)	0.002 (0.011)
Naslijeđe ratova		
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.014** (0.016)	-0.010** (0.004)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.042* (0.016)	-0.008 (0.014)
Konstanta	2.550*** (0.493)	4.300*** (0.437)
N	99	99
F	30.447***	15.981***
Prilagođeni R na kvadrat	0.783	0.647

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 12. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2015. godine (zavisna varijabla je prirodni logaritam izvorne zavisne varijable)

	HDZ 2015. god (ln)	DP 2015. god (ln)	Desnica 2015. god. (HDZ i Most) (ln)	Ljevica 2015. god. (SDP i IDS) (ln)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.019* (0.009)	-0.013 (0.012)	0.014 (0.008)	-0.017 (0.010)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.032*** (0.008)	0.027* (0.011)	-0.032*** (0.007)	0.029** (0.009)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.013*** (0.003)	0.010** (0.003)	-0.013*** (0.002)	0.013*** (0.003)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.117*** (0.014)	0.012 (0.018)	-0.099*** (0.013)	0.084*** (0.015)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.020 (0.015)	0.014 (0.020)	0.025 (0.014)	-0.007 (0.016)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.020* (0.008)	-0.006 (0.010)	0.014 (0.007)	-0.014 (0.008)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.034** (0.010)	0.028* (0.013)	-0.035*** (0.009)	0.030** (0.011)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.015*** (0.004)	0.013* (0.005)	-0.014*** (0.003)	0.013** (0.004)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-0.178*** (0.023)	-0.002 (0.029)	-0.143*** (0.020)	0.110*** (0.024)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.017 (0.012)	0.010 (0.015)	-0.001 (0.011)	0.009 (0.013)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.011** (0.004)	-0.016** (0.005)	0.011** (0.003)	-0.016*** (0.004)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.015 (0.015)	0.005 (0.019)	0.018 (0.013)	0.003 (0.016)
Konstanta	3.051*** (0.452)	3.751*** (0.586)	3.431*** (0.408)	3.919*** (0.487)
N	99	99	99	99
F	30.355***	5.518***	24.44***	17.765***
Prilagođeni R na kvadrat	0.782	0.356	0.742	0.672

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 13. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2016. godine (zavisna varijabla je prirodni logaritam izvorne zavisne varijable)

	HDZ 2016. god (ln)	SDP 2016. god. (ln)	Desnica 2016. god. (HDZ i Most) (ln)	Ljevica 2016. god (SDP i IDS) (ln)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.018* (0.008)	-0.018 (0.013)	0.016* (0.008)	-0.021* (0.010)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.035*** (0.007)	0.027* (0.011)	-0.036*** (0.007)	0.030** (0.009)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.010*** (0.002)	0.009* (0.004)	-0.011*** (0.002)	0.011*** (0.003)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.099*** (0.013)	-0.001 (0.019)	-0.096*** (0.012)	0.079*** (0.015)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.018 (0.014)	0.011 (0.020)	0.025 (0.013)	-0.010 (0.017)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.018* (0.007)	-0.007 (0.010)	0.014* (0.007)	-0.015 (0.008)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.037*** (0.009)	0.031* (0.013)	-0.040*** (0.008)	0.033** (0.011)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.011** (0.003)	0.011* (0.005)	-0.010** (0.003)	0.011* (0.004)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-0.151*** (0.020)	-0.024 (0.030)	-0.140*** (0.019)	0.102*** (0.025)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.007 (0.011)	0.004 (0.016)	-0.002 (0.010)	0.004 (0.013)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.012** (0.003)	-0.020*** (0.005)	0.012*** (0.003)	-0.021*** (0.004)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.020 (0.013)	-0.011 (0.020)	0.028* (0.013)	-0.021 (0.016)
Konstanta	3.058*** (0.406)	4.107*** (0.605)	3.318*** (0.382)	4.259*** (0.491)
N	99	99	99	99
F	31.016***	6.270***	29.623***	20.125***
Prilagođeni R na kvadrat	0.786	0.392	0.778	0.701

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

Tablica 14. Linearni regresijski modeli postotka za različite političke opcije na parlamentarnim izborima 2020. godine (zavisna varijabla je prirodni logaritam izvorne zavisne varijable)

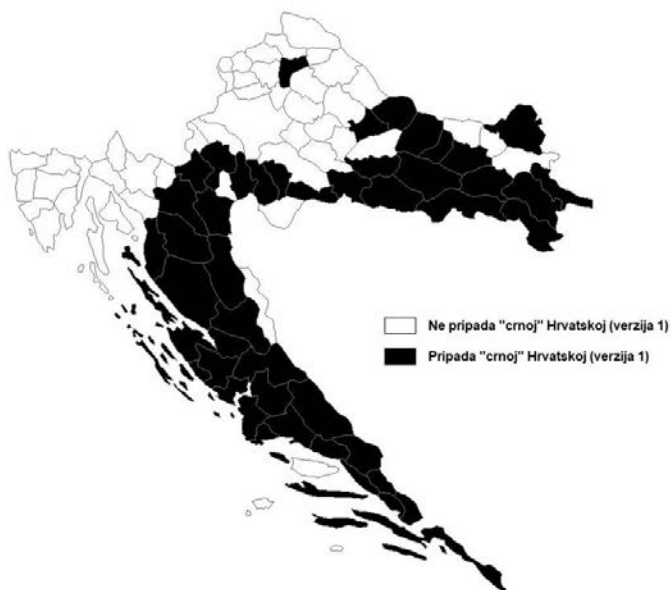
	HDZ 2020. god. (ln)	SDP 2020. god. (ln)	Desnica 2020. god. (HDZ, Most i DP) (ln)	Ljevica 2020. god. (SDP i Možemo!) (ln)
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.021* (0.008)	-0.018 (0.014)	0.017* (0.008)	-0.021 (0.014)
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.020** (0.007)	0.036** (0.012)	-0.023** (0.007)	0.034** (0.012)
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.007** (0.002)	0.011** (0.004)	-0.005* (0.002)	0.012** (0.004)
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.091*** (0.012)	0.110*** (0.021)	-0.089*** (0.011)	0.109*** (0.020)
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.023 (0.013)	-0.017 (0.023)	0.022 (0.012)	-0.018 (0.022)
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.018** (0.006)	-0.015 (0.011)	0.012 (0.006)	-0.018 (0.011)
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.016 (0.008)	0.040** (0.015)	-0.022** (0.008)	0.039** (0.014)
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.008* (0.003)	0.013* (0.006)	-0.005 (0.003)	0.011* (0.006)
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-0.137*** (0.019)	0.129*** (0.034)	-0.141*** (0.018)	0.125*** (0.033)
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.011 (0.010)	-0.005 (0.017)	-0.007 (0.010)	0.019 (0.017)
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.007* (0.003)	-0.015** (0.005)	0.009** (0.003)	-0.015** (0.005)
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.014 (0.013)	-0.003 (0.022)	0.004 (0.012)	-0.008 (0.022)
Konstanta	2.976*** (0.379)	3.696*** (0.672)	3.527*** (0.369)	3.846*** (0.661)
N	99	99	99	99
F	25.451***	11.544***	24.908***	12.794***
Prilagođeni R na kvadrat	0.750	0.564	0.745	0.591

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$

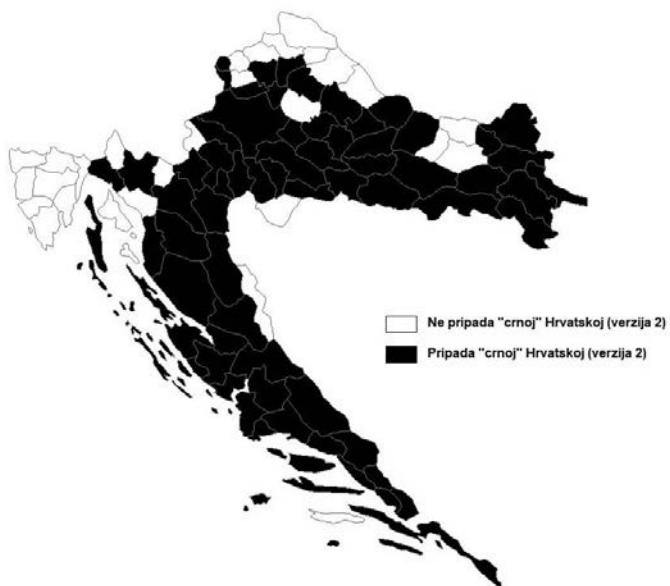
Tablica 15. Logistički regresijski modeli za pripadnost "crnoj Hrvatskoj" (vidi kartu 3 i 4)

	Crna Hrvatska (verzija 1)	Omjeri izgleda	Crna Hrvatska (verzija 2)	Omjeri izgleda
Naslijeđe Jugoslavije				
Udio uzdržavanog stanovništva 1991. godine	0.209 (0.198)	1.232	-0.085 (0.147)	0.918
Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.345* (0.188)	0.708	-0.188 (0.117)	0.829
Udio Srba u ukupnom stanovništvu 1991. godine	-0.182* (0.085)	0.834	-0.107 (0.067)	0.899
Udio ateista i nevjernika u ukupnom stanovništvu 1991. godine	0.671* (0.315)	0.511	-0.179 (0.260)	0.836
Udio stanovništva s fakultetskom diplomom 1991. godine	0.174 (0.273)	1.190	-0.295 (0.352)	0.745
Tranzicija od 1991. do 2011. godine				
Promjena u udjelu uzdržavanog stanovništva od 1991. do 2011. godine	0.097 (0.134)	1.102	-0.071 (0.130)	0.931
Promjena u udjelu industrijskih radnika od 1991. do 2011. godine	-0.390+ (0.228)	0.677	-0.254+ (0.152)	0.776
Promjena u udjelu Srba od 1991. do 2011. godine	-0.214 (0.138)	0.807	-0.180 (0.134)	0.835
Promjena u udjelu ateista i nevjernika od 1991. do 2011. godine	-0.839 (0.555)	0.432	-0.571 (0.538)	0.565
Promjena u udjelu stanovništva s fakultetskom diplomom od 1991. do 2011. godine	-0.094 (0.181)	0.911	0.087 (0.407)	1.091
Naslijeđe ratova				
Broj invalida Domovinskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.279** (0.101)	1.322	0.341* (0.141)	1.407
Broj invalida Drugog svjetskog rata na tisuću stanovnika (Popis stanovništva iz 2001. godine)	0.472 (0.304)	1.604	0.211 (0.277)	1.235
Konstanta	-8.343 (9.538)	0.000	4.747 (6.718)	115.229
N	99		99	
Postotak ispravno klasificiranih	88.9		84.8	
Cox & Snell R na kvadrat	0.572		0.443	

Napomena: Koeficijenti i standardne pogreške u zagradama. Statistička značajnost $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$, $p < 0.001^{***}$, $+p < 0.1$

Karta 3. "Crna" Hrvatska (verzija 1)

Karta 4. "Crna" Hrvatska (verzija 2)

DOES THE APPLE FALL FAR FROM THE TREE? AGENTS OF SOCIALIZATION OF STUDENTS' IDEOLOGICAL ORIENTATIONS¹

Željko Boneta

Faculty of Teacher Education
University of Rijeka
E-mail: zeljko@ufri.hr

Marko Mrakovčić

Faculty of Law
University of Rijeka
E-mail: mmrakovcic@pravri.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.09>

Original Scientific Article

Received: June 4th 2021

Accepted: August 31st 2021

Abstract The paper presents the results of a survey that assessed the impact of informal and formal agents of the political socialization (PS) process on a sample of students enrolled at the University of Rijeka (N = 635). The correlation between the participants' ideological self-identification (PIS) and the assessed ideological orientation of their parents (PIO) was analyzed. Students believe that no agent of socialization has even moderately influenced the formation of their political views and assess the weakest influence of the formal PS agent – teachers in primary and secondary schools. The participants believe that parents have influenced their political attitudes more than other agents, but assess this influence on average as weak, regardless of whether they place their parents in the same or different positions on the ideological orientation (IO) scale. Left- and right-oriented participants admit a somewhat stronger influence of their parents' informal PS than those who rank themselves in the center. Statistically significant correlations between PIS and the perceived PIO were obtained. A small share of participants does not perceive a similarity between their own and their parents' IO and there is a negligible share of those who place their parents in diametrically opposed positions on the scale. The participants who have a greater interest in politics and those from a more politically stimulating environment are more inclined to move away from the political center and their parents' IO. Concordance between family IOs increases with the perception of better relationships with parents.²

Keywords political socialization, agents of socialization, ideological orientations, students

¹ This work has been fully supported by the University of Rijeka under the project number uniri-drustv-18-226.

² Acronym list and meaning: PS – political socialization; PIS – participants' ideological self-identification; PIO – parents' ideological orientation; FIO – family ideological orientation; IO – ideological orientation; SES – socio-economic status.

Introduction

The existing research reveals that, both globally and in Croatia, citizens show little interest in politics, have very little trust in political institutions, and participate poorly in elections (Gross, 2016; Sekulić and Šporer, 2010; Ančić, Baketa and Kovačić, 2019; Ježovita, 2019). This is especially observable in the decline of conventional political participation of young people (Dalton, 2008; Sloam, 2016; Gvozdanović, Ilišin, Adamović, Potočnik, Baketa, and Kovačić, 2019). Young people also express high levels of distrust in "formal government institutions and their potential correctors" (Ilišin, 2014: 250). Are the weak interest in politics, modest political participation, and distrust in political institutions indicators of the failure of political socialization (PS), i.e., the failed generational transmission of political attitudes or are they a matter of successful transmission, i.e., acceptance of political views characteristic of their parents' generation?

Scholars agree that PS is a lifelong process that occurs most intensively in childhood and adolescence, most often in a family environment (Gecas, 2000; Kudrnač, 2015). Thus formed political attitudes, such as political orientation, political preferences, and interest in politics, are challenging to change in later life. Traditional PS approaches hold that the patterns formed are petrified, thereby underestimating or completely neglecting the actors' role in the process and the impact of changes in the social context. Recent PS approaches emphasize children's and youth's roles and understand PS as a two-way and even reciprocal process (Gordon and Taft, 2011).

For the analysis of the PS process, it is important to take into account the socio-historical context in which the transmission of social and political values and orientations to new generations takes place. In this context, Šiber points out that, in a situation of sudden and significant changes in the social system and political structures, PS takes place in circumstances where the values and norms of the previous order tend to be replaced by new ones that will correspond to the socio-political and economic relations on which the new order is based. He believes that such a PS context is characteristic of countries in transition in Central and Eastern Europe (Šiber, 1998). Ilišin highlights that the experiences of most post-socialist countries have shown that democratic transition is a relatively long and difficult process in which the new political order faces difficulties that slow down and partly distort desirable democratic processes (Ilišin, 1998). Transitional changes in Croatian society were marked by divisions between the normative and the real, between the proclaimed new democratic values and serious authoritarian aberrations of political power (Maldini, 2005). This process was also marked by contradictions at the sociocultural level, which were manifested through the conflict and intertwining of individualistic and collectivist social values in the lifestyles of young people (Tomić-Koludrović and Petrić, 2007). Aware of these challenges and contradictions of the transition of Croatian society, in our research, we wished to explore the degree of concordance between the students' and their parents' political orientations, how family characteristics affect students' interest in politics and their political orientations, and how students overestimate the impact of various socialization agents on their personal attitudes.

Agents of political socialization

Wasburn and Adkins Covert, expanding upon Sears' division (Sears, 1990, according to Wasburn and Adkins Covert, 2017), list six perspectives for understanding

PS: *The persistence perspective, the lifetime openness perspective, the impressionable years perspective, the life cycle perspective, the genetic approach, and the life course model.* In order to present the theoretical-conceptual framework of the empirical analysis of our obtained data, we will briefly sketch out the basic theses of the first two perspectives. *The persistence perspective* argues that childhood is key to the PS process and that the basic structure of an individual's political attitudes is formed by early adolescence. In primary socialization within the family and school and peer groups, basic political attitudes are learned, adopted, and formed, and are only modified later in life, thus successfully maintaining the status quo of the political system. Critics hold against this perspective its neglect of children's role in transmitting attitudes (Ojeda and Hatemi, 2015) because children are not their parents' clones even though they most often have similar political attitudes. From the persistence perspective, there should be a high degree of concordance in children's and their parents' IO, and children should see their parents as an important agent of their PS. *The lifetime openness perspective* holds that PS is a lifelong process that continues in post-adolescence, as people shape their political views in accordance with new life circumstances. Wasburn and Adkins Covert (2017) highlight that the political attitudes of most people do not change significantly during their lives and warn that this is because they choose partners and an environment that shares political attitudes identical to those they had adopted in primary socialization. Despite that, this perspective recognizes the possibility that individuals exposed to changing work and living circumstances may abandon the adopted and shape new political attitudes. For example, studying as a new life stage could influence the participants' political attitudes, so their IO could be different from their parents' IO. The thesis offers an explanation of these differences on the liberalizing effect of education on the example of attitudes about ethnic distance (Hello, Scheepers, Vermulst and Gerris, 2004). "Although parents affect their children's level of ethnic distance, their influence cannot compete with the importance of the educational effect" (Hello et al., 2004: 264).

Discussions on the importance of individual socialization agents in the transmission of political attitudes problematize the impact of family upbringing and climate, peer groups, educational institutions, volunteer organizations, religious organizations/communities, and the media (Wasburn and Adkins Covert, 2017). The most accepted thesis in the literature relates to the family as the essential PS agent (Hyman, 1959; Jennings, Stoker, and Bowers, 2009; Rico and Jennings, 2016). The key argument supporting this thesis is the great similarity between the parents' and children's political attitudes (Rico and Jennings, 2016), i.e., the thesis that there are common family political attitudes (Kudrnač, 2015). It is believed that the level of parental interest in politics, the concordance between the parents' political views, and the quality of the parent-child relationships are crucial factors of successful transmission. Jennings and Niemi (1974) distinguish between direct and indirect PS forms. Direct PS occurs when parents intentionally teach their children, while indirect PS is manifested under the influence of the family climate on shaping children's political worldview. Šiber emphasizes that, in general, indirect PS refers to the acquisition of characteristics that in and of themselves are not political but affect the development of one's political personality through the process of transfer, apprenticeship, and generalization, while direct PS refers to the transfer of highly political content and orientation through the process of imitations, anticipatory socializations, political experience, and political education (Šiber, 1998: 130-131).

In the context of the family impact on PS, Jennings and Niemi (1974) feel that parents significantly impact the shaping of their children's attitudes and values due to the intra-familial emotional connection. Hess and Torney (Hess and Torney 1968, according to Verba, Lehman Schlozman, and Burns, 2005) consider that PS in the family takes place in three ways. *Intentional PS* occurs through family conversations and parental instruction, by which parents seek to explicitly convey their political views to children (*accumulation model*). Part of this process is the parental control of the political environment through the choice of children's friends and the selection of media information that enters the family space in which children move. Of course, today, it is increasingly difficult to control the information to which children are exposed, and the former mechanisms of influence are no longer common to the whole family (e.g., family TV time) but are rather individualized (use of the Internet and communication via social networks) (Buckingham, 2009). Furthermore, transmission occurs by conveying attitudes when children *identify* with their parents as role models and mimic their political behavior (Rico and Jennings, 2016). The third form (*model of interpersonal transmission*) of indirect and unintentional PS occurs through the *influence of the family's socio-economic status* (SES) because the sharing of a common social context affects political participation and political preferences (Verba et al., 2005). Children's political worldview is shaped through everyday life experience under the influence of the family's political atmosphere, for example, in adult discussions in which children only passively participate. The importance of family SES is advocated by Henn and Foard (2014), who find that class affiliation has a key influence on the political participation of young people in the UK. The authors find that children from middle-class families are more interested in politics than working-class children. Other authors place the cultural aspect of SES in the foreground instead of the class one. Verba et al. (2005) emphasize the importance of the parents' education as the most easily measurable determinant of the family SES, as research reveals that more educated parents show greater interest in politics, are more politically engaged, and discuss politics more often so that such a family climate is "politically more stimulating". Families with a higher level of cultural capital encourage children's motivation for higher educational achievement, which is also associated with greater political engagement. Hello et al. (2004) determined a similar effect of education, "the higher the parents' social positions were, the higher young adults' educational attainment, which in turn has a negative effect on young adults' ethnic distance ... which means that parents affect their children's ethnic distance indirectly through their educational attainment" (Hello et al. 2004: 263).

Rico and Jennings (2016) believe that the family's influence in the PS process depends on the level of the parents' political engagement, as politicized sons and daughters are children of politicized parents. Dostie-Goulet (2009) also claims that the level of children's politics is influenced by the politics of a tempered family climate, a "politically stimulating home". Hess and Torney (according to Verba et al., 2005) call this socialization through family experience, which is generalized later in life. Another factor that significantly contributes to a successful generational transmission is parental political homogeneity, as parents' and children's political attitudes and behaviors are more similar when both parents have the same political views (Boehnke, Hadjar, and Baier, 2007; Hooghe and Boonen, 2015).

Parents with matching political views send children consistent, non-contradictory information, while in the case of parents' different political views, these messages are contradictory and confusing (Ojeda and Hatemi, 2015). Important factors

are the quality of family interactions, the affective relationship between parents and children, and the type of family communication. Parental support increases the sense of belonging to the family community and acceptance of their political preferences. Ojeda and Hatemi emphasize that social support encourages motivation but does not necessarily lead to the same identification because some children will accept, while others will oppose their parents' party identification. In this context, Ojeda and Hatemi emphasize the two-way nature of the PS process, "we show that children play a critical role in the transmission of party identification; how children perceive and respond to parental values affects their own values" (Ojeda and Hatemi, 2015: 1152). Boehnke, Hadjar, and Baier (2007) find that parental influence in PS is stronger if family political attitudes deviate from the "spirit of the time" (*zeitgeist*). Thus, the concordance of the parents and their child's political attitudes will be greater if they differ from the dominant attitudes in society. Some authors advocate the *model of direct transition* according to which political attitudes adopted in childhood are quite permanent. "Children who acquire political predispositions early in life from their parents are more stable in their early adulthood than are those who 'leave home without it'" (Jennings, et al., 2009:796). Based on this view, the political worldview has features that we find in religiosity, i.e., the patterns adopted in childhood are difficult and extremely rare to change. Others (Koskimaa and Rapeli, 2015) believe that the family is key to the development of political identity. However, the political worldview is later modified in interactions in peer groups, with relatives, and neighbors. In support of this, Ojeda and Hatemi (2015) find that the concordance of the parents and children's political identification is much weaker than assumed. Hooghe and Boonen (2015) find that children are more like parents in the ideological orientation than in party preferences. Andersson (2015) elaborates on the thesis of *situational political socialization* that considers changes in the modern world (new digital media, consumerism, cultural diversity, and individualism), which lead to new forms of political engagement. The author claims that PS is particular and contextual and that it is essentially determined by the space in which it takes place. It is considered that, along with the family as the most important agent of the informal PS, the education system is the most important agent of the formal PS of children/youth in society.

Its function is the transmission of the dominant value and political worldview. The importance of school in PS theories is based on the assumption that the school curriculum and teachers' work contribute to the development of a politically conscious citizen who adopts democratic values. Niemi and Sobieszek (1977) argue that prolonged retention in the education system increases its importance in shaping young people's political attitudes. Campbell (2008) finds a positive impact of an open school climate and peer groups on adolescents' political behavior. Nevertheless, research detects a weaker influence of the school on young people's political attitudes compared to other agents. Quintelier (2015) finds that school has less influence on the political participation of Belgian adolescents than peer groups and families. The author claims that parents have an important role in encouraging young people's political participation but that peer groups and volunteer associations that contribute to the development of skills needed for PS are even more important. Wasburn and Adkins Covert (2017) also debate the importance of the school system's impact on youth politics in the U.S. today. Koskimaa and Rapeli (2015) found that the political interest of young Finns is more strongly influenced by discussions and political interest in peer groups than by the formal education system. Andersson (2015)

believes that an analysis of the impact of formal political agents fails to detect the specifics of young people's new political engagement. "It is important to understand new forms of political socialization in different spaces and places in the democratic contingent media society" (Andersson, 2015: 981). Wasburn and Adkins Covert (2017) note that traditional PS agents (parents, teachers) use media content and, based on them, "construct the presentations of political reality which they deliver to their audiences" (Wasburn and Adkins Covert, 2017: 78). Traditional mass media (newspapers, television, and radio) influence the political nature of the audience by giving importance to certain topics and ways of their presentation.³

We can conclude that research finds different patterns of intergenerational transmissions of political attitudes in different social contexts. Contrary to the current trend of growing international interest in research on political socialization from the sociological perspective (Kudrnač, 2015), in Croatia, it is extremely rare.⁴ We can single out research that problematizes differences in attitudes about ethnic diversity and students' and their parents' social distance conducted on a national sample (Čačić-Kupmes, Gregurović and Kumpes, 2014) and an analysis of the relationship between the students' political preferences and their parents' perceived political preferences on a sample of University of Zagreb students (Jović, Brezovec and Balabanić, 2021). The research whose results are presented in the continuation of this paper analyzes the importance of informal and formal PS agents from the students' perspective. In analyzing the intergenerational transmission of IO, it should be taken into account that contradictory processes simultaneously mark the recent development of Croatian society: re-traditionalization that affirms collective values, including the traditional family hierarchy, and liberalization that affirms individual values, such as privacy and independence (Ilišin and Gvozdanović, 2016; Sekulić, 2012). In addition, research involving the entire population uncovers low interest in politics (Ančić, et al., 2019) and low trust in political institutions (Sekulić and Šporer, 2010), and the share of citizens who went to the polls in recent years is evidence of weak conventional political participation.⁵

Methodology

This research aims to analyze students' perceptions of the influence of particular socialization agents on their political attitudes. The transmission of political attitudes is analyzed through the PIS relationship with their perception of PIO. The following questions are discussed:

1. How much importance do participants attach to particular agents in the process of their PS?
2. To what extent do PIS coincide with and differ from PIO?

³ Wasburn and Adkins Covert (2017) also add religious organizations to the list of PS agents that can contribute to legitimizing the political system, offer a worldview that can encourage a propensity for a political option that is close to that worldview, and encourage social distance towards individual groups.

⁴ Although PS can be analyzed and explained from both the political science and psychological perspective, this paper approaches this phenomenon from a sociological perspective, however contextually respecting the findings by political science.

⁵ For example, in the official Report of the State Electoral Commission, we find that 51.2% of voters in the first round and 55% in the second round voted in the election of the President of the Republic of Croatia (www.izbori.hr, 2021).

3. What is the correlation between the assessment of the family's impact as a PS agent and the concordance between PIS and PIO?
4. To what extent are family characteristics (parents' political homogeneity, family climate tempered by politics, and parent-child relationships) related to the concordance between PIS and PIO?
5. To what extent are familial socio-demographic characteristics connected with the PIS and PIO concordance and the assessment of the importance of PS agents?

Starting from *the persistence perspective*, this research tests the following hypotheses:

- H1. The stimulating family political climate is related to the participants' interest in politics.
- H2. The participants consider their parents to be a more important PS agent than all other agents.
- H3. Participants' assessment of the importance of parents as PS agents is related to the characteristics of the family political climate.
- H4. PIS and the perceived PIO largely coincide.
- H5. The level of similarity between PIS and the perceived PIO is related to the characteristics of the family political climate.

*Measuring instruments*⁶

A five-point scale of the frequency of family discussions on political topics and the parents' political homogeneity were taken as indicators of the family political climate.⁷ A direct question measured the participants' interest in politics.

The participants assessed⁸ on a five-point scale the impact of each of the following socialization agents on their political attitudes: *father, mother, other relatives, best friend, peer group, the media, primary school teachers, and secondary school teachers*. In an additional question, the participants were asked to assess which of the listed agents decisively influenced their political attitudes.⁹

As an indicator of the participants' political attitudes, a seven-degree scale of ideological orientation (three degrees on the left, one in the center, and three degrees on the right) was used, which in some analyses, due to statistical correctness,¹⁰ was reduced to three categories (left, center, right).¹¹ In addition to their own, the

⁶ Variables from previous surveys of young people (Ilišin et al., 2013) and students (Ilišin, 2014) conducted by the Institute for Social Research in Zagreb (IDIZ) were also used in creating the questionnaire.

⁷ The categories of possible answers are shown in the text and tables, so we will not list them further due to spatial restrictions.

⁸ Research on the transmission of political attitudes can be conducted using longitudinal research or a subsequent (retrospective) assessment of participants on the impact of individual agents on their attitudes. A retrospective method was used in this study.

⁹ For the purposes of statistical analysis, the crucial influence of mother and of father were merged into a single new variable: the influence of parents on PS.

¹⁰ The reason for merging the categories is the fact that, in some categories of responses, there is a relatively small number of participants and in the original scale with seven categories, too many cells with too few responses ("empty or skinny cells") emerged in the implementation of chi squares.

¹¹ IO was taken as the only indicator of political attitudes because very few participants answered

participants were asked to assess the ideological orientation of their mother and father. For the purposes of the analysis, we created two new dichotomous variables: (1) concordance of the PIO – both parents have the same or different IO; (2) concordance of family ideological orientation (FIO) – the participants and parents have the same or different IOs. Two new variables were created based on the position on the IO scale: (1) concordance of the PIO, with four categories: both are on the left, both are in the center, both are on the right, in different positions on the scale; (2) concordance of the FIO, also with four categories: the participant and both parents are located (1) on the left, (2) in the center, (3) on the right, (4) in a different position on the scale.

The following sociodemographic variables were also used: sex, settlement size, areas of peace and war, mother's and father's education level, subjective assessment of the family socioeconomic status (SES), and assessment within family relationships, separately for both parents.

Data collection and sample description

The paper is based on the results of a survey conducted during classes on a convenience sample of students from eight components of the University of Rijeka in 2015¹² (N = 635). The data were processed in the statistical package SPSS 24 at the univariate and bivariate analysis level (see Table 1).¹³

Results and discussion

Family political climate and interest in politics

Before analyzing the influence of PS agents on the transmission of political attitudes, we will present the results of the family climate characteristics and the participants' interest in politics. The family climate was measured with two "political" variables: the frequency of family discussions about politics and the concordance of both parents' IO and the previously presented assessment of the participants' overall relationship with their parents.

Most participants' family climate is tempered by discussions about political content either occasionally (41.3%) or frequently (18.9%). Less than a tenth of the sample (7.4%) never discuss politics in the family, and less than a third of them (29.3%) do so

questions about party preference and party affiliation. Despite the fact that three-quarters of the participants (73.2%) expressed their intention to go to the polls, only a quarter of them have a clear idea of which party they would vote for, and only every twentieth is a member of a political party.

¹² Students from the following University constituents participated in the research: Faculty of Humanities and Social Studies, Faculty of Tourism and Hospitality Management, Faculty of Civil Engineering, Faculty of Law, Department of Physics, Department of Informatics, Faculty of Engineering, and Faculty of Teacher Education. We thank all the colleagues who helped conduct the survey.

¹³ Chi-square tests, t-tests, and analysis of the variance were performed. In ANOVA, a test of homogeneity of the variance, was performed, the F-ratio was tested, and posthoc multiple comparison tests were performed. The Scheffe test was used in the case of homogeneous variances, and the Tamhane T2 test in the case of inhomogeneous variances. Due to spatial restrictions, the statistical values of p in all analyses will be presented with the notation * for $p < 0.01$ and the notation ** for $p < 0.001$.

Table 1. Participants' sociodemographic characteristics (%)

Sex¹⁴		Areas of:¹⁵	
Female	60.9	Peace	75.2
Male	38.4	War	21.8
Father's education		Mother's education	
Elementary school	2.9	Elementary school	5.4
Three-year high school	14.7	Three-year high school	8.7
Four-year high school	42.7	Four-year high school	47.9
College	17.8	College	14.0
University	20.6	University	22.9
Family cultural capital¹⁶		Assessment of SES¹⁷	
Elementary school	0.9	Significantly worse than others	1.6
Three-year high school	6.9	Slightly worse than others	6.9
Four-year high school	38.0	Neither better nor worse than others	54.6
College	21.1	Slightly better than others	30.3
University	32.0	Significantly better than others	6.5
Assessment of the relationship with the mother¹⁸		Assessment of the relationship with the father	
None	0.3	None	0.9
Extremely bad	0.5	Extremely bad	2.7
Mostly bad	0.8	Mostly bad	3.0
Sometimes good, sometimes bad	7.6	Sometimes good, sometimes bad	12.0
Mostly good	27.6	Mostly good	31.9
Extremely good	62.5	Extremely good	45.6
Not alive	0.5	Not alive	3.5
Settlement size		Assessed relationship with both parents¹⁹	
Up to 1.000	20.8	Sometimes bad, sometimes good	21.5
1.001 – 10.000	37.3	Good	19.2
10.001 – 100.000	20.8	Extremely good	58.7
100.001 and above	20.0		

very rarely. It is reasonable to assume that family discussions on political topics are, in most cases, initiated by parents, because as many as half of the participants (51.8%) are mostly not interested or not interested at all in politics. A quarter of the sample is interested in politics, while a fifth (22.7%) is undecided. Only every twentieth par-

¹⁴ Percentages of students who did not answer the question are not shown, except in cases where the number of abstainers is indicative.

¹⁵ The variable of the participants' regional representation reveals a disproportion because more than half (61.6%) of participants come from two counties, Primorje-Gorski Kotar and Istria, a fifth (21.7%) are from counties in central and northwestern Croatia, a tenth (9.3%) from the southeastern (Dalmatian) counties, and a very small share (4.3%) of participants are from the northeastern (Slavonian) counties. In further statistical processing, a new variable was formed in which the participants were classified into two categories important for understanding the social context in which they were socialized. The first category included participants from counties afflicted by direct warfare in the 1990s (21.8%), and the second category included students from counties in which there was no direct warfare (75.2%).

¹⁶ Based on the education of both parents, a new independent variable Family cultural capital was constructed based on Wilekens' and Lievens' (2014) thesis on maximizing the family status. According to this thesis, there are common family cultural patterns determined by a parent who has a higher level of education. Since the participants whose parents have completed

ticipant shows great interest in politics, as opposed to five times as many (25.7%) of those who have no interest in politics.²⁰

As in previous studies (van Deth, Abendschon, and Vollmar 2011; McIntosh, Hart, and Younissi, 2007), and in line with the expectations arising from the first hypothesis, it was found that when the frequency of family discussions increased, the participants' interest in politics also increased ($\chi^2 = 156.702^{**}$; $df = 6$; Cramer's $V = .352$). Politics is not of interest to the vast majority of participants who never (85.1%) or very rarely (76.3%) discuss political topics in the family. In contrast, politics is of interest to more than half (56.2%) of those who often discuss it in the family.

Participants were asked to evaluate their parents' IO, and the results are shown in Figure 1. Most participants believe that they "know" their parents' IO. The distributions of the responses in both variables have a unimodal curve shape with a more pronounced left side.

The most numerous category in which the participants classify their mothers and fathers is the political center (37.1%, respectively). The remaining students ranked their parents as gravitating more towards the left (mothers 34%, fathers 30.6%) than the right side of the scale (mothers 21.6%, fathers 23.7%). When the seven-point scale was reduced to three categories (left-center-right), more than four-fifths (84.2%) of participants who answered these questions placed both parents on the same side of the scale ($\chi^2 = 658.594^{**}$; $df = 4$; Cramer's $V = .755$). In other words, students perceive that there is a high level of ideological homogeneity between their parents.

The distribution of results on the newly created variable *Concordance of the parents' ideological orientation* shows that the most numerous category in which the participants place both parents is the center (35.3%), followed by those who placed both parents on the left (29.9%) and those who placed both parents on the right (19.0%). In cases where the participants consider their IO to be different from their parents (15.6%), the vast majority placed one parent in the center. Only every

only the primary school level are represented in a very small percentage, in further statistical analysis, they were added to the category Three-year high school for statistical correctness in all three educational variables.

¹⁷ For the sake of correctness, in further statistical processing, categories *significantly* and *slightly worse* were merged into *worse than others*, and *significantly* and *slightly better* were merged into *better than others*.

¹⁸ In further statistical analysis, the answers *none* and *not alive* were excluded from the variables of mother-father relationship assessment.

¹⁹ Since the assumption of social learning theory that parental influence on PS is significant due to the emotional connection (Jennings and Niemi, 1974), we hypothesized that good intergenerational relationships would contribute to the successful transmission of political attitudes, reflected in greater recognition of parental influence and greater IO concordance. Based on the variables: *relationship with the mother* and *relationship with the father*, we created a new variable *Assessed relationship with both parents*, assuming that the family climate tempers the existence of a poor relationship with one parent. Due to the small proportion of those who assessed their relationship with their parents as poor, the new variable has only three modalities: 1. *sometimes bad, sometimes good* – those who assessed their relationship with at least one parent in this way; 2. *good* – those who assessed their relationship with both parents as mostly good; 3. *Extremely good* – those who rated the relationship with both parents as such or assessed it as exceptional with one parent and generally good with the other.

²⁰ The level of interest coincides with the results of a survey conducted on a national sample which found 21% of those interested versus 46.4% of those who were not interested (Ančić et al., 2019).

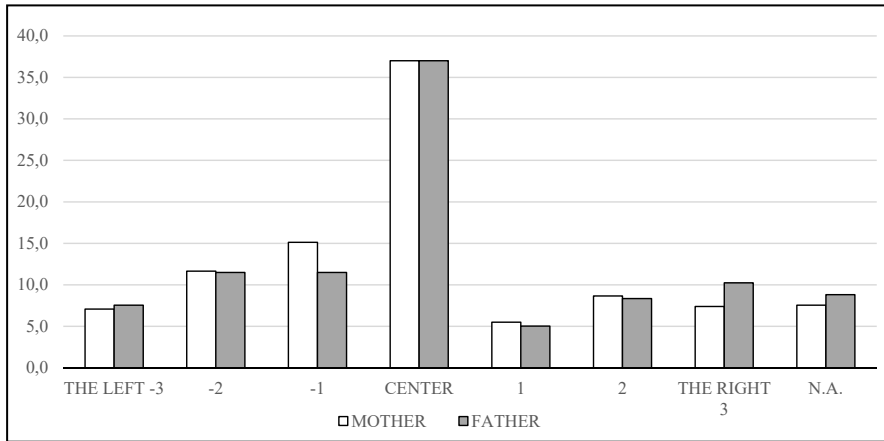

Figure 1. The perceived PIO (in %)

twentieth participant believes that they and their parents have opposite IOs, so they placed one parent on the left and the other on the right. Thus, most participants consider their PIOs to be identical, suggesting that they perceive the family political climate as harmonious and consistent. No statistical significance of the relationship of the variables of PIO concordance and the assessed quality of relationships with parents with the variable of the participants' interest in politics has been determined.

A politically stimulating home (Verba et al., 2005) is also determined by the elements of its SES, which means that external factors also determine the variations in the intentional family political socialization. ANOVA reveals that there is a statistically significant difference between participants from families of different levels of cultural capital in the variables *interest in politics* ($F_{(627)} = 8.545^{**}$) and *frequency of family political discussions* ($F_{(626)} = 6.134^*$). Political interest is the lowest ($M = 2.32$), and politics is the least discussed ($M = 2.66$) in families where both parents have a high school education. Interest is slightly higher ($M = 2.75$), albeit still very weak, and discussions are more frequent ($M = 2.95$) in families where at least one parent has a university degree. The reason behind the link between the parents' level of education and their children's political interest, observed in previous research (Lauglo, 2011), can be explained by differences in access to political resources, i.e., the differences in the family social capital.

In addition, it was found that there is a statistically significant difference in the interest in politics between female and male students ($t = 2.403^*$),²¹ thus confirming previous findings (Henn and Foard, 2014). Since these are participants with a similar level of education, the theory of gender socialization is more convincing than the theory of political resources in explaining this difference. Early gender socialization in childhood, dominant gender ideology, and practice in society suggest that politics is a "male job," thus silencing and dissuading women from the sphere of politics (Wasburn and Adkins Covert, 2017). However, it should be emphasized that interest in politics in both sexes is very weak.

²¹ Men show a bit more interest ($M = 2.67$) than women ($M = 2.44$).

Assessing the impact of PS agents

Table 2 shows that all socialization agents received an average score of less than 2.50. In other words, the participants, on average, believe that no agent of socialization has even had a mediocre influence on shaping their political views.

Table 2. To what extent have your political attitudes been influenced by (in %):

	1	2	3	4	5	N.A.	M	S.D.
Your father	33.86	22.52	24.09	15.43	2.83	1.26	2.30	1.18
Your mother	36.54	25.98	23.15	11.02	2.36	0.94	2.16	1.11
The media	37.95	25.04	23.46	10.08	2.20	1.26	2.12	1.10
Your friends/peers	53.07	22.83	18.27	3.94	0.79	1.10	1.75	0.94
Other relatives	57.32	15.12	13.23	4.25	1.73	8.35	1.67	1.01
Best friend	58.27	20.79	15.91	2.99	0.94	1.10	1.66	0.92
Teachers in high school	66.30	15.59	13.07	2.83	1.10	1.10	1.55	0.90
Teachers in elementary school	73.39	14.96	9.61	0.94	0.00	1.10	1.37	0.70

1. Not at all, 2. A little, 3. Somewhat, 4. A lot, 5. Extremely much

In line with the second hypothesis, the participants consider both parents to be a more important agent of their PS than all others, but even this influence was assessed as weak on average. As many as a third of participants believe that neither the mother nor father have had any influence on their political views. In contrast, only one in six participants acknowledged the strong (*a lot* and *extremely much*²²) influence of the father, and only one in eight participants of the mother.

In addition to the parents, the only agent that more than half of the participants admit has had such an influence on shaping their attitudes is the media ($M = 2.12$). The participants assessed the influence of their peers, other relatives, and friends as very weak, with more than half of them claiming these have had no influence at all and less than 6% to have significantly influenced their political views. The influence of primary school teachers is the weakest of all the agents offered, with less than 1% of participants acknowledging their strong influence and three-quarters claiming that there has been no influence at all. The participants, on average, acknowledged the slightly greater but still minimal influence of high school teachers with whom they were in contact at the most sensitive age of forming political attitudes.

The analysis reveals a significant correlation between the participants' assessments of the influence of the mother and father on their political attitudes (Table 3). The vast majority of participants in all categories claimed that the influence of both parents on their political views was identical.²³

Contrary to the expectations, no statistically significant difference was found in the assessment of the parents' influence on one's political views with regards to the

²² Due to statistical correctness, in further processing, categories *a lot* and *extremely much* were merged into one category.

²³ Shares range from two-thirds (*a little*) to four-fifths (*not at all*).

Table 3. Influence of mother and father on the participants' political attitudes (in %)

		FATHER'S INFLUENCE			
		Not at all	A little	Somewhat	A lot
MOTHER'S INFLUENCE	Not at all	80.1	8.7	6.9	4.3
	A little	8.5	68.3	12.2	11.0
	Somewhat	4.8	3.4	73.5	18.4
	A lot	10.6	7.1	10.6	71.8

$\chi^2 = 777.929^{**}$; $df = 9$; Cramer's $V = .643$

(non)existence of parents' political homogeneity in IO. Furthermore, it was revealed that the quality of the relationship with the mother is not, but with the father is, in a statistically significant relationship with the assessment of the influence of both parents as agents of socialization, which only partially confirms the third hypothesis. The mother has a greater ($M = 2.56$) and the father a lesser influence ($M = 1.97$) in families where the relationship with the father was assessed as ambivalent. If the participants assessed the relationship with the mother as such, the assessed father's influence in PS did not differ from the mother's influence. The father had a greater influence ($M = 2.40$) in families where the relationships were extremely good than in those where they were ambivalent ($M = 2.07$) ($F_{(625)} = 4.485^*$).

ANOVA determined differences in the assessment of the influence of agents with respect to the sociodemographic characteristics of the participants' families. The mother's influence in PS is assessed to be somewhat more important (or, more precisely, less unimportant) in families with the highest ($M = 2.35$) level of family education than in families with the lowest ($M = 2.03$) level of cultural capital ($F_{623} = 4.858^*$). In patriarchal families (in which decisions are always or more often made by the father), the father's influence was assessed to be higher ($M = 2.62$) than in egalitarian ($M = 2.31$) and matriarchal families ($M = 1.94$). The analysis did not determine the significance of differences when it comes to the variables of settlement size and sex.

When asked directly who has decisively influenced their political views, almost half of the participants (44.8%) did not provide an answer. Among those who did, the most common answer was *parents* (16.6%), followed by *me, alone* (15.3%), *all others* (13.9%), and *no one* (9.5%). Thus, almost half of the participants who answered this question believe that the agents of socialization did not have any influence on the formation of their political attitudes. Consistent with the third hypothesis, the post-hoc test found that there are differences in the experience of the frequency of family discussions about politics with respect to determining the importance of individual agents ($F_{(350)} = 6.237^{**}$). Participants who acknowledge the crucial importance of parents ($M = 3.15$) are more likely to have family discussions about politics than those who acknowledge the crucial importance of other PS agents ($M = 2.73$) and those who felt that no one has influenced their attitudes ($M = 2.63$).

Participants' ideological self-identification (PIS) and the perceived parents' ideological orientation (PIO)

The left-center-right ideological orientation scale, a standard measuring instrument in which the participants locate their place on the scale (Rico and Jennings, 2016),

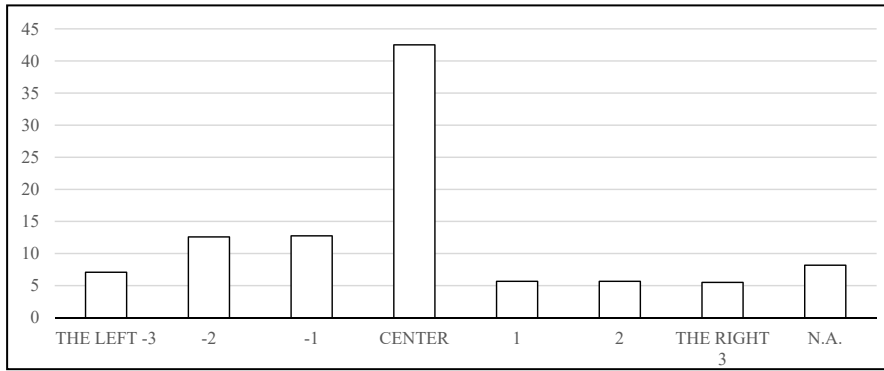

Figure 2. Participants' ideological self-identification (in %)

was used as an indicator of the participants' and their parents' political attitudes. Fuchs and Klingemann (1990: 204) point out that self-classification on a scale is a choice of label, a reduction of a complex reality to a simple concept associated with party preferences, party identification, political values, and the political behavior of individuals. Zuell and Scholz (2016) problematize the content validity of this scale and argue that the terms left and right evoke different associations in different countries.²⁴ Other authors (Čular, 1999) believe that the scale has proven its validity and reliability in recent decades, but that it should be borne in mind that it is not a consistent set of values or a consistent ideological image of the world.

Based on the small share of those who did not answer these questions, it can be concluded that the students feel familiar with the meaning of the terms left-center-right, which is not all that surprising given their constant presence in the Croatian media landscape.²⁵

The distributions of the responses (Figure 2.) have the same unimodal curve shape with a more pronounced left side as in the parents. The largest part, almost half of the sample, placed themselves in the political center, and there were twice as many students in the three positions on the left (32.5%) than in the three positions on the right (16.7%).²⁶

Regional differences are statistically significant but weakly related to differences in PIS ($\chi^2 = 18.134^*$; $df = 6$; Cramer's $V = .126$). The majority of participants in the three regional categories were located in the center, with the exception of the students from Dalmatian counties, who were slightly more located on the ri-

²⁴ The authors also problematize the central point of the scale (0 = center) because they believe that positioning in the middle of the ideological range, in addition to choosing the option of a political center, can mean (1) concealing the answer *I do not know* and (2) the option *I can not decide*.

²⁵ Not providing an answer to this question is related to the variable *interest in politics* ($\chi^2 = 72.468^*$; $df = 9$; Cramer's $V = .195$) because two-thirds of those who did not answer this question are not interested in politics at all, and an additional fifth is indecisive.

²⁶ The percentage of participants located in the center coincides with the distribution of IO determined at the national level (Sekulić, 2016; Ježovita, 2019). The higher share of participants located on the left than on the right in relation to the national level is a consequence of the higher representation of participants from the regions of Primorje and Istria in our sample, who are continuously more inclined towards center and center-left parties.

Table 4. Testing for IS differences with respect to sociodemographic variables

		N	M	SD	df	F	Post-hoc
MOTHER'S EDUCATION (Scheffe)	1. Three-year high school	80	3.96	1.505	3	4.639*	1>3, 4 2>3, 4
	2. Four-year high school	282	3.88	1.468			
	3. College	85	3.38	1.345			
	4. University	130	3.48	1.474			
FAMILY CULTURAL CAPITAL (Tamhane)	1. Three-year high school	43	4.16	1.413	3	5.881**	1>3 2>3, 4
	2. Four-year high school	226	3.96	1.475			
	3. College	126	3.43	1.255			
	4. University	183	3.55	1.554			

ght than in the center (35.8%: 34.0%). The closest to the left are students from the Primorje-Gorski Kotar and Istria counties, of whom a slightly smaller percentage are located on the left (38.8%) than in the center (44.9%). The experience of war destruction also affects the difference in PIS ($t = -3.362^{**}$). Students who grew up in war-stricken counties on average were placed in the center ($M = 4.10$), while others were placed in the center but leaning to the left ($M = 3.62$).²⁷

A statistically significant correlation was found between the interest in politics and IS. The chi-square test ($\chi^2 = 41.397^{**}$; $df = 4$; Cramer's $V = .188$) reveals that those participants who ranked themselves in the center admit the most that they are not interested in politics (62.6%) and the least that they are interested (14.8%). Significantly greater interest in politics is expressed by the "leftists" (37.9%) and "rightists" (34.6%). It should be further explored whether positioning in the center for the part of participants who *are not interested* in politics at all conceals the answer *I do not know* (Zuell and Scholz, 2016), or whether this is a matter of political conformism, a superficial answer whose meaning is to classify/shelter in the unproblematic lee of the social matrix?

Of the sociodemographic variables, statistically significant differences²⁸ in self-identification were found with respect to the mother's education and the family cultural capital (Table 4). On average, participants whose mothers have a college and university education tend to gravitate toward the left, while those whose mothers have a high school education are on average placed in the center. We find the same pattern concerning the variable *Family cultural capital*. On average, children of parents with secondary education are closer to the center, while those with college and university education are closer to the left.

In line with expectations emerging from the fourth hypothesis, there are very small differences in the assessment of their own and their parents' IO, and the sta-

²⁷ Elchardus and Spruyt (2009) present an intriguing idea of the differences in students' IO with respect to the scientific fields of study. This study did not identify statistically significant differences in IS between the students in the social, natural, and technical fields.

²⁸ Statistically, we find the strongest link of IS with the variables of religiosity because, with the increase in religiosity, the classification on the left decreases, and the one in the center and on the right increases. However, the analysis of this connection goes beyond the topic of this paper.

Table 5. Concordance between PIS and PIO (in %)

		BOTH PARENTS' IO			
		Left	Center	Right	Different
PARTICIPANTS' IO	Left	72.3	7.8	4.4	15.5
	Center	8.9	68.1	8.9	14.1
	Right	2.8	6.5	73.8	16.8

$\chi^2 = 544.477^{**}$; $df = 6$; Cramer's $V = .683$

tistical analysis reveals significant connections of one's own and the father's IO ($\chi^2 = 468.048^{**}$; $df = 4$; Cramer's $V = .639$) and the mother's IO ($\chi^2 = 490.095^{**}$; $df = 4$; Cramer's $V = .628$). The participants also perceive a very high ideological homogeneity (matching IOs) of their parents ($\chi^2 = 658.594^{**}$; $df = 4$; Cramer's $V = .755$), with slightly more fathers gravitating toward the right and less toward the left than mothers. The range of matching IOs on the seven-point scale for each category is more than half and ranges from 51.4% to as much as 87.9%, and the highest match is found in the center and in the two extreme categories.

The relationship between PIS and the variable *Concordance of the parents' ideological orientation* (Table 5) can be viewed as an indirect indicator of the success of FIO transmission. It can be seen that more than two-thirds of the participants have placed themselves on the (abbreviated) IO scale, on the same side on which they placed their parents.

Previous research (Ilišin et al., 2013) found that more than two-thirds of young people (70.3%) believe that their political views to some extent (slightly, partially, or completely) agree with their parents' views. In this study, an almost identical percentage (70.5%) of participants placed themselves and both parents on the same side of the IO scale, which additionally supports the fourth hypothesis.

The chi-square test reveals ($\chi^2 = 9.866^*$; $df = 2$; Cramer's $V = .130$) that the difference between one's own and the parents' IO is recognized more (39.4%) by the participants interested in politics than those who are indifferent (25.6%) and those disinterested in politics (26.1%). From the above, it can be concluded that greater interest in politics is associated with questioning the parents' political views and that a lower interest means a greater likelihood of adopting the parents' IO. According to the fifth hypothesis, the parents' authority in IO transmission ($\chi^2 = 10.095^*$; $df = 2$; Cramer's $V = .132$) is less questioned by those who rate the relationship with the parents as extremely good (24.5%) than those who define it as good (34.8 %) and those who rate it as ambivalent (38.0%).

The distribution of results on the created variable *Concordance of FIO* shows that slightly less than a third of the participants place their parents and themselves in the political center (29.0%), a quarter on the left (23.5%), and one-eighth on the right (12.3%), while slightly more than a quarter of the participants (27.1%) consider having a different IO from their family. In the last category, there is an equal share of those who identify their IO with the mother's and those who identify it with the father's IO. Let us add that the pattern of gender socialization, according to which the son's IO would be more similar to the father's and the daughter's IO to the mother's, has not been confirmed.

By analyzing the distribution within certain categories, we find that equally high (almost three-quarters) concordance between their own and their parents' IO is perceived by those participants who are located on the right and left, and a slightly less concordance, but still more than two-thirds, by those who are located in the center (Table 5). The participants who do not perceive a concordance of FIO to a very small extent believe that family members have diametrically opposed IOs. When we swap PIS and PIO positions in the analysis, we obtain data on the extent to which the participants have accepted (perceived) PIO. The highest concordance has been found in the center (88.9%), slightly less on the left (84.7%), and even less on the right (70.5%). The twice as many participants who were socialized in families in which they perceive the PIO as right-wing "abandoned" their parents' perceived IO than those who perceive the family political climate as being left-oriented.²⁹ More frequent abandonment of the right PIO may be hypothetically explained with the thesis on the liberalizing effect of education (Hello et al., 2004). Research indicates that right-wing citizen of Croatia are more inclined towards conservative values, nationalism, gender conservatism, and a more negative attitude towards homosexuals (Sekulić, 2016), and that University of Rijeka students share more liberal worldviews from the student average (Ilišin, 2014).

Concordant FIO are statistically significantly related to the participants' interest in politics and the stimulating family political environment, which is in line with fifth hypothesis (Table 6). Families whose members are placed in the center of the IO scale differ from the others because their everyday environment is less tempered by politics, and political topics are less often the subject of discussion than in the remaining families. The observed difference should be further investigated because it is indicative that more than half of the participants (55.8%) who never discuss political topics in their families are located in the center. As the frequency of family political debates increases, the participants' self-classification in the center decreases, and it increases at the poles of the scale. The argument in favor of the claim that families belonging to the most widespread political orientation – ideological center are less politically stimulating is the fact that the participants from these families are less interested in politics than the participants from the families of the remaining IOs ($\chi^2 = 47.315^{**}$; $df = 6$; Cramer's $V = .201$).

Participants who grew up in counties directly affected by war differ from those who did not have that experience in terms of the extent of concordance between FIO identity and the share of individual categories on the scale ($\chi^2 = 23.648^{**}$; $df = 3$; Cramer's $V = .204$). Participants from war-stricken counties classify their FIO as being more on the right (21.5%) than on the left (12.3%), in contrast to counties unaffected by war (11.2%: 29.3%). The shift of the curve to the right on the scale of ideological orientation in the counties affected by war fits in with the findings of previous research on differences in ideological orientations in Croatian regions (Boneta, 2004). Interestingly, there is a difference ($\chi^2 = 5.510^*$; $df = 1$; $C = .098$) in the FIO concordance, which is smaller in the war-affected counties than in the remaining counties. Additional statistical analysis reveals that the participants from

²⁹ The thesis of Boehnke et al. (2007) that parental influence in PS is stronger in families whose political preferences deviate from the spirit of the time in a particular society has not been confirmed. In the Croatian case, it is reasonable to assume that we find a departure from the political spirit of the time in families that are outside the political center according to their IO. There are no statistically significant differences regarding IS and perceived POI between the three IO categories.

Table 6. Testing for differences in the concordance of the FIO with regards to the interest in politics and the frequency of family discussions about politics

Interest in politics ³⁰	N	M	SD	df	F	Post-hoc
1. Left	149	2.87	1.172			
FAMILY IO (Tamhane)	184	2.05	.993	3	18.193**	2<1, 3, 4
3. Right	78	2.76	1.186			
4. Different	172	2.78	1.300			
Frequency of political discussions ³¹	N	M	SD	df	F	Post-hoc
1. Left	149	2.99	.788			
FAMILY IO (Tamhane)	184	2.49	.887	3	12.530**	2<1, 3, 4
3. Right	78	3.00	.721			
4. Different	172	2.90	.905			

war-stricken counties, in relation to their parents, have moved significantly towards the center and the left, and very little towards the right.³² It seems plausible to assume that this shift can, at least in part, be explained as a consequence of the liberalizing effect of education (Hello et al., 2004).

Our research also confirmed previous research findings (Ilišin, 2014) that students from the Istria and Primorje-Gorski Kotar County are more inclined to the left political option than students from other parts of Croatia. However, it should be added that University of Rijeka students from other parts of Croatia, with the exception of those from Dalmatian counties, are placed more on the left than on the right side of the scale. The analyses did not identify statistically significant differences in the matching of PIS and PIO with respect to the *participants' sex, settlement size, and key family decision-making dynamics*.

Assessed agent impact and concordance of PIS and PIO

A connection was found between assessment of the agent's impact on political attitudes and the participants' position on the IO scale. Those participants who aligned themselves on the left and on the right admit a somewhat stronger, albeit still small, influence of their parents and friends than those who ranked themselves in the center (Table 7). In the most numerous category, the participants who have settled in the political center, less than others, acknowledge the influence of all agents on the

³⁰ How interested are you in politics? Answer categories: 1 = not interested at all; 2 = mostly not interested; 3 = neither interested nor uninterested; 4 = mostly interested; 5 = extremely interested.

³¹ How often do you discuss politics in your family? Answer categories: 1 = never; 2 = very rarely; 3 = occasionally; 4 = often; 5 = constantly.

³² The chi square ($\chi^2 = 100.604^{**}$; $df = 6$; Cramer's $V = .622$) reveals that a quarter of children (23.8%) from right-wing families moved to the center and a tenth (9.5%) to the left. Half (48.1%) of children from ideologically inhomogeneous families were located in the center, a third on the left (37.0%), and only one in seven on the right (14.8). The majority (92.5%) of children from center-leaning family remained in the center, and a quarter (23.8%) of children from the "left" settled in the center, and all the rest "remained" on the left.

Table 7. ANOVA – differences in the assessment of the impact on political attitudes with respect to PIS

		N	M ³⁴	SD	df	F	Post-hoc
MOTHER (Tamhane)	1. Left	206	2.38	1.162			
	2. Center	269	1.85	.977	2	21.578**	2<1, 3,
	3. Right	107	2.52	1.144			
FATHER (Scheffe)	1. Left	206	2.49	1.151			
	2. Center	267	1.96	1.068	2	25.755**	2<1, 3
	3. Right	107	2.81	1.245			
OTHER RELATIVES (Tamhane)	1. Left	187	1.67	.982			
	2. Center	253	1.56	.918	2	7.435*	1, 2<3
	3. Right	98	2.02	1.227			
BEST FRIEND (Tamhane)	1. Left	206	1.79	.968			
	2. Center	268	1.55	.849	2	5.577*	2<1, 3
	3. Right	107	1.82	.969			
PEER GROUP (Scheffe)	1. Left	206	1.91	1.046			
	2. Center	269	1.62	.858	2	6.830*	2<1, 3
	3. Right	107	1.91	.937			

formation of their political views.³³ The only deviation from this pattern is found in the influence of the extended family, whose influence is acknowledged by more participants leaning to the right than those in the center and on the left. The hypothetical cause of this deviation could be found in the difference in attitudes about family and marriage between the left and the right. Sekulić (2016) finds that those oriented to the right are more inclined to conservative attitudes, which highly value the patriarchal family, and thus kinship authority.³⁴

Of the socioeconomic variables, a statistically significant relationship was found between gender and the assessment of the crucial agent ($\chi^2 = 11.722^*$; $df = 3$; Cramer's $V = .184$). Male students more often deny the role of all analyzed agents (55.9%) than female students (38.2%). At the same time, female students acknowledge the greater importance of the family (35.0%) in shaping their political attitudes than male students (21.3%). The causes of these sex differences, which should certainly be further investigated, are probably found in the characteristics of dominant femininity and masculinity manifestly present in gender socialization in Croatian society. Traditional gender discourse ascribes to the man the engagement in the public sphere, while it places the woman in the private, family sphere. Despite visible modernization changes in value attitudes about gender equality (Sekulić, 2012), research reveals that changes in the direction of egalitarianism occur more on a declarative than practical level (Galić, Buzov, and Bandalović, 2009).

³³ For example, the chi-square reveals that twice as many participants from the center (47.2%) as those from the left (24.8%) and the right (21.5%) claim that their fathers did not influence their political views at all.

³⁴ Answer categories: 1 = none; 2 = a little; 3 = somewhat; 4 = a lot; 5 = extremely much

Table 8. FIO and the assessment of the decisive influence on political attitudes (in %)

	Family	Me	No one	Someone else
Left	43.6	15.4	14.1	26.9
Center	22.0	34.0	22.0	22.0
Right	43.8	20.8	12.5	22.9
Different	23.8	35.2	13.3	27.6

$\chi^2 = 23.555^*$; $df = 9$; Cramer's $V = .154$

Contrary to the third hypothesis, the assessment of the quality of relationships with parents did not prove to be statistically significant with regards to the response about the parents' decisive influence on political attitudes. Neither did those participants who assessed their relationship with the parents as ambivalent perceive the parents as less crucial agents, nor did those who assessed this relationship as extremely good diminish their own influence on the formation of these attitudes.

The existence of an association was established between the assessment of the FIO and the assessment of the decisive influence on the formation of political attitudes (Table 8). Slightly less than half of the participants who classified themselves and their parents on the left or on the right believe that the family had a decisive influence on their attitudes. In contrast, most participants from "centrist families" and those without IO concordance claimed to have been autonomous in shaping their political position. Participants from families in which there is no harmony in IO in the PS period did not have harmonious ideological orientations, so they had to define their ideological position more independently. In contrast, the response of participants from harmonious "centrist" families is unexpected and its background should be further explored. Hypothetically, it is possible that this is an attempt to reconcile two opposing tendencies encountered by young people in late modernity. On the one hand, the imperative of active management of one's own life (Beck and Beck-Gersheim, 2002), which includes the aspiration for uniqueness and independence, and, on the other hand, the self-classification into a more represented position of the political center (mainstream). In order to give at least the appearance of autonomy in self-reflection, external influences are denied and self-sufficiency is emphasized in creating the property of a political biography.

Conclusion

For a long time, the PS analysis was based on assumptions about (1) child/youth passivity and (2) children's knowledge about their parents' political views. The occurrence of a generational mismatch was interpreted either (1) as a result of a failed transmission and/or (2) a consequence of a change in the social context. Newer approaches to PS emphasize a more active role of children/youth in shaping their own worldview. The results of this research support this thesis by finding a broad belief in students that they have autonomously devised their political views. Students deny the influence of external PS agents and only acknowledge a very weak influence of their parents, both mother and father. The influence of an individual parent is related to sociodemographic characteristics and family relationships. The mother's influence grows with her education level, while the father's influence is greater in families with a patriarchal distribution of power. The father's role is greater when

the participants rate the relationship with him as good, and the mother's influence grows when the relationship with the father is assessed as poor. The participants who grew up in a politically stimulating home environment in which politics was more frequently discussed acknowledge the somewhat greater influence of parents on their political attitudes. In contrast to this and findings from previous research (Boehnke et al., 2007; Hooghe and Boonen, 2015), parents' political homogeneity has not been shown to influence the assessment of parents' influence.

The assessment of weak parental influence on political attitudes is inconsistent with the high level of parental and intergenerational IO concordance. First of all, eight out of ten participants place both parents in the same position on the three-category (left-center-right) IO scale, suggesting that the primary PS process was not marked by conflicting information. Furthermore, seven out of ten participants place themselves and both parents in the same position on the IO scale, suggesting a successful family transmission of political views. Nevertheless, a significant part of the participants believes that their political views are the result of independent choice, from which it can be concluded that the idea of do-it-yourself political biographies is present among the participants. Most participants believe that the analyzed informal and formal PS agents did not strongly influence the formation of their political views. Despite underestimating and even denying the importance of family PS, a great similarity between the participants' and their parents' IO supports the theory of social learning. However, the above mentioned can only be valid in the informal PS context, as the influence of primary and high school teachers (formal PS agents) was assessed as negligible.

The denial of the importance of informal and formal PS agents indicates an extended late modernity individualistic paradigm among the surveyed students. Emphasizing one's own role in the PS process fits into the theory of lifelong openness, but a small deviation from the parents' IO does not support the justification of such a conclusion. Although this contradiction needs to be further investigated, it seems justified to consider the applicability of the hypothesis about the relationship between the social environment and the PS for its explanation. Namely, according to this hypothesis, it is possible to assume that the process of the re-traditionalization of Croatian society contributes to the high concordance of the participants' and their parents' IOs and that the opposite process of individualization contributes to the participants' simultaneous denial of the influence of external agents on their PS.

Interestingly, most participants placed themselves and their parents in the center of the IO scale. In the case of conflicting parental IOs (one on the left and the other on the right), most participants do not align with one of the parents but place themselves in the center of the scale.

In contrast, participants from families in which political topics are more often the subject of discussion and those who show a greater interest in politics are more often placed outside the political center on the IO scale. Interestingly, students interested in politics are at the forefront of assessing that their IO differs from their parents' IOs. Thus, socialized participants in a politically stimulating environment are more likely to move away from the political center and from their parents' IOs. It is also noticeable that the participants who observe the difference between their own and their parents' IOs placed themselves higher to the left on the scale than their parents. Therefore, it sounds paradoxical that the autonomously constructed political attitudes are more often than the average advocated by the participants who are positioned in the center of the scale. The reasons for emphasizing one's own role

in building political attitudes, which is intriguing, especially in the most numerous category of the political center, should be further investigated. Hypothetically, this may be an attempt to rehabilitate credibility in one's own eyes because of an awareness of the discrepancy between the accepted late modernity idea of a "do it yourself biography" that implies the authenticity of the individual and belonging to the most widespread political orientation category.

Finally, the limitations of this paper should be emphasized, which, in data collection, relied on two methods that can detect weak points. The first method is the participants' assessment of their parents' IO, in which there is a possibility of misjudgment, regardless of whether they want to identify with the parents or want to distance themselves from them. Nevertheless, we believe that, in the context of ideological divisions and conflicts in Croatian society, this assessment has value because it implicitly indicates the participants' perception of IO transmission. Another problem is the application of the retrospective method in the participants' assessment of the influence of different agents on their own political attitudes. Jaspers, Lubbers, and De Graaf (2009) believe that data obtained with the retrospective method should be used with great caution because people tend to adapt memory to their current attitudes and align them with social changes that have occurred in the meantime. Finally, it should be pointed out that our sample is dominated by participants from Istria and Primorje-Gorski Kotar counties; therefore, the results cannot be generalized to the student population of the whole of Croatia.

References

- Ančić, B., Baketa, N., and Kovačić, M. (2019). *Exploration of class and political behavior in Croatia*. *International journal of sociology*, 49(4), 264-281. <https://doi.org/10.1080/00207659.2019.1634826>
- Andersson, E. (2015). Situational political socialization: a normative approach to young people's adoption and acquisition of political preferences and skills. *Journal of Youth Studies*, 18(8), 967-983. <https://dx.doi.org/10.1080/13676261.2015.1020926>
- Beck, U., and Beck-Gersheim, E. (2002). *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Boehnke, K., Hadjar, A., and Baier D. (2007). Parent-Child Value Similarity: The Role of Zeitgeist. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 778-792. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00405.x>
- Boneta, Ž. (2004). Politički identiteti periferija. *Revija za sociologiju*, 35(3-4), 143-158.
- Buckingham, D. (2009). New media, new childhoods? Children's changing cultural environment in the age of digital technology. In: M. J. Kehily (ed.), *An introduction to childhood studies. Second edition* (pp. 124-138). New York: Open University Press.
- Campbell, D. E. (2008). Voice in the Classroom: How an Open Classroom Climate Fosters Political Engagement Among Adolescents. *Political Behavior*, 30, 437-454. <https://doi.org/10.1007/s11109-008-9063-z>
- Čačić-Kumpes, J., Gregurović, M., and Kumpes, J. (2014). Generacijske razlike u odnosu prema etničkoj različitosti: stavovi hrvatskih srednjoškolaca i njihovih roditelja. *Revija za sociologiju*, 44(3), 235-285. <https://doi.org/10.5613/rzs.44.3.2>
- Čular, G. (1999). Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj. *Politička misao*, (36)1, 153-168.
- Dalton, R. J. (2008). Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. *Political studies*, 56(1), 76-98. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x>
- Dostie-Goulet, E. (2009). Social networks and the development of political interest. *Journal of Youth Studies*, 12(4), 405-421. <https://doi.org/10.1080/13676260902866512>
- Elchardus, M., and Spruyt, B. (2009). The Culture of Academic Disciplines and the Sociopolitical Attitudes of Students: A Test of Selection and Socialization Effects. *Social Science Quarterly*, 90(2), 446-460. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2009.00626.x>
- Fuchs, D., and Klingemann, H-D. (1990). The Left-Right Schema. In: M. K. Jennings, J. W. van Deth, S. H. Barnes, D. Fuchs, F. J. Heunks, R. Inglehart, M. Kaase, H-D. Klingemann and J. Thomassen (eds.), *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies* (pp. 203-234). Berlin: Walter de Gruyter.
- Galić, B., Buzov, I., and Bandalović, G. (2009). Ženske uloge u obitelji u hrvatskom društvu – retradicionalizacija i/ili modernizacija. In: A. Milić and S. Tomanović (eds.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi* (pp. 187-200). Beograd: Institut za društvena istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Gecas, V. (2000). Socialization. In: E. F. Borgatta and R. J. V. Montgomery (eds.), *Encyclopedia of Sociology. Second Edition. Volumen 4* (pp. 2855-2864). New York: Macmillan Reference USA.
- Gordon, H. R., and Taft, J. K. (2011). Rethinking Youth Political Socialization: Teenage Activists Talk Back. *Youth & Society*, 43(4), 1499-1527. <https://doi.org/10.1177/0044118X10386087>
- Gross, M. T. (2016). *Generations, Political Participation and Social Change in Western Europe*. London: Routledge.
- Gvozdanović, A., Ilišin, V., Adamović, M., Potočnik, D., Baketa, N., and Kovačić, M. (2019). *Istraživanje mladih u Hrvatskoj 2018./2019*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Hello, E., Scheepers, P., Vermulst, A., and Gerris, R. M. (2004). Association between Educational Attainment and Ethnic Distance in Young Adults. Socialization by Schools or Parents? *Acta Sociologica*, 47(3), 253-275. <https://doi.org/10.1177/0001699304046222>
- Henn, M., and Foard, N. (2014). Social differentiation in young people's political participation: the impact of social and educational factors on youth political engagement in Britain. *Journal of Youth Studies*, 17(3), 360-380. <https://dx.doi.org/10.1080/13676261.2013.830704>
- Hooghe, M., and Boonen, J. (2015). The Intergenerational Transmission of Voting Intentions in a Multiparty Setting: An Analysis of Voting Intentions and Political Discussion Among 15-Year-Old Adolescents and Their Parents in Belgium. *Youth & Society*, 47(1), 125-147. <https://doi.org/10.1177/0044118X13496826>
- Hyman, H. H. (1959). *Political Socialization*. Glencoe: The Free Press.
- Ilišin, V. (1998). Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, (139-142), 27-52.
- Ilišin, V. (2014). Studenti i politika: pragmatizam bez iluzija. In: V. Ilišin (ed.), *Sociološki portret hrvatskih studenata* (pp. 221-290). Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., and Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: IDIZ i Friedrich Ebert Stiftung.
- Ilišin, V., and Gvozdanović, A. (2016). Struktura i dinamika vrijednosti mladih u Hrvatskoj. In: D. Sekulić (ed.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu* (pp. 169-197). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Jaspers, E., Lubbers, M., and De Graaf N. D. (2009). Measuring Once Twice: An Evaluation of Recalling Attitudes in Survey Research. *European Sociological Review*, 25(3), 287-301. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn048>
- Jennings, M. K., and Niemi, R. G. (1974). *The Political Character of Adolescence*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M. K., Stoker, L., and Bowers, J. (2009). Politics Across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics*, 71(3), 782-799. <https://doi.org/10.1017/s0022381609090719>
- Ježovita, J. (2019). Komparativni pregled odgovora na pitanja u anketi Europskog istraživanja vrednota (EVS) – 1999., 2008. i 2017. *Bogoslovska smotra*, 89(2), 225–329.

- Jović, L., Brezovec, E., and Balabanić, I. (2021). Politička socijalizacija studenata Sveučilišta u Zagrebu: povezanost studentskih i roditeljskih političkih orijentacija. *Media, Culture and Public Relations*, 12 (1), 33-46. <https://doi.org/10.32914/mcpr.12.1.2>
- Koskimaa, V., and Rapeli, L. (2015). Political Socialization and Political Interest: The Role of School Reassessed. *Journal of Political Science Education*, 11(2). 141-156. <http://dx.doi.org/10.1080/15512169.2015.1016033>
- Kudrnač, A. (2015). Theoretical Perspectives and Methodological Approaches in Political Socialization Research. *Sociológia*, 47(6), 605-624.
- Lauglo, J. (2011). Political socialization in the family and young people's educational achievement and ambition. *British Journal of Sociology of Education*, 32(1), 53-74. <https://doi.org/10.1080/01425692.2011.527722>
- McIntosh, H., Hart, D., and Younissi, J. (2007). The Influence of Family Political Discussion on Youth Civic Development: Which Parent Qualities Matter? *Political Science and Politics*, 40(3), 495-499. <https://doi.org/10.1017/S1049096507070758>
- Maldini, P. (2006). Obnovljena religioznost i demokratizacija hrvatskog društva. *Društvena istraživanja*, 15 (6 (86)), 1105-1125.
- Niemi, R. G. and Sobieszek, B. I. (1977). Political Socialization. *Annual Review of Sociology*, 3, 209-233. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.03.080177.001233>
- Ojeda, C., and Hatemi, P. K. (2015). Accounting for the Child in the Transmission of Party Identification. *American Sociological Review*, 80(6), 1150-1174. <https://doi.org/10.1177/0003122415606101>
- Quintelier, E. (2015). Engaging Adolescents in Politics: The Longitudinal Effect of Political Socialization Agents. *Youth & Society*, 47(1), 51-69. <https://doi.org/10.1177/0044118X13507295>
- Rico, G., and Jennings, M. K. (2016). The Formation of Left-Right Identification: Pathways and Correlates of Parental Influence. *Political Psychology*, 37(2), 237-252. <https://doi.org/10.1111/pops.12243>
- Sekulić, D. (2012). Društveni okvir i vrijednosni sustav. *Revija za sociologiju*, 42 (3), 231-275. <https://doi.org/10.5613/rzs.42.3.1>
- Sekulić, D. (2016). Ljevica i desnica u Hrvatskoj. In: D. Sekulić (ed.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu* (pp. 138-168). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Sekulić, D., and Šporer, Ž. (2010). Gubimo li povjerenje u institucije? In: J. Kregar; D. Sekulić, and Ž. Šporer (eds.), *Korupcija i povjerenje* (pp. 77-117). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo.
- Sloam, J. (2016). Diversity and voice: The political participation of young people in the European Union. *The British Journal of Politics and International Relations*, 18(3), 521-537. <https://doi.org/10.1177/1369148116647176>
- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.
- Tomić-Koludrović, I., and Petrić, M. (2007). Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije. *Društvena istraživanja*, 16(4-5 (90-91)), 867-889.
- Van Deth, J. W., Abendschon, S., and Vollmar, M. (2011). Children and Politics: An Empirical Reassessment of Early Political Socialization. *Political Psychology*, 32(1), 147-173. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00798.x>

- Verba, S., Lehman Schlozman, K., and Burns, N. (2005). Family Ties. Understanding the Intergenerational Transmission of Political Participation. In: A. S. Zuckerman (ed.), *The Social Logic of Politics. Personal Networks as Contexts for Political Behavior* (pp. 95-114). Philadelphia: Temple University Press.
- Wasburn, P. C., and Adkins Covert, T. J. (2017). *Making Citizens. Political Socialization Research and Beyond*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Willekens, M. and Lievens, J. (2014). Family (and) culture: The effect of cultural capital within the family on the cultural participation of adolescents. *Poetics*, 42, 98-113. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2013.11.003>
- www.izbori.hr. (2021) Izvješće o provedenim izborima. 5. ožujak <https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/2723>
- Zuell, C., and Scholz, E. (2016). 10 points versus 11 points? Effects of Left-right Scale Design in a Cross-national Perspective. *Research & Methods*, 25(1), 3-16.

Pada li jabuka daleko od stabla? Agensi socijalizacije ideologijske orijentacije studenata

Sažetak U radu su predstavljeni rezultati terenskog istraživanja procjene utjecaja neformalnih i formalnih agensa procesa političke socijalizacije na uzorku studenata Sveučilišta u Rijeci (N=635). Analizirana je povezanost ideologijske samoidentifikacije ispitanika i procijenjene ideologijske orijentacije roditelja. Studenti smatraju da nijedan agens socijalizacije nije čak ni osrednje utjecao na oblikovanje njihovih političkih stavova, a najslabijim ocjenjuju utjecaj agensa formalne političke socijalizacije – nastavnika u osnovnoj i srednjoj školi. Ispitanici smatraju da su roditelji više od ostalih agensa utjecali na njihove političke stavove, ali taj utjecaj u prosjeku ocjenjuju slabim, neovisno o tome smještaju li roditelje na istu ili različite pozicije na skali ideologijske orijentacije. Ispitanici koji su se svrstali na ljevicu i na desnicu priznaju nešto snažniji utjecaj roditeljske neformalne političke socijalizacije od onih koji su se svrstali u centar. Utvrđene su statistički značajne veze između ideologijske samoidentifikacije ispitanika i procijenjene ideologijske orijentacije roditelja. Mali je udio ispitanika koji ne percipiraju postojanje vlastitog i roditeljskog suglasja u ideologijskoj orijentaciji, a zanemariv je udio onih koji svoje roditelje smještaju na dijametralne pozicije skale. Ispitanici koji imaju veći interes za politiku, ali i oni iz politički stimulativnijeg okruženja, skloniji su odmaknuti se od političkog centra, kao i od ideologijske orijentacije svojih roditelja. Obiteljsko podudaranje ideologijske orijentacije raste percepcijom kvalitetnijih odnosa s roditeljima.

Ključne riječi politička socijalizacija, agensi socijalizacije, ideologijske orijentacije, studenti

Kako citirati članak / How to cite this article:

Boneta Ž., and Mrakovčić, M. (2021). Does the Apple Fall Far from the Tree? Agents of Socialization of Students' Ideological Orientations. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 55-80. <https://doi.org/10.20901/an.18.09>

ANALIZA GORNJIH DOMOVA IZBORNIH DEMOKRACIJA: ŽUPANIJSKI DOM (1993-2001) U KOMPARATIVNOJ PERSPEKTIVI

Ante Zrile

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: ante.zrile@studenti.fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.10>
Pregledni rad
Zaprimljeno: 22. 9. 2021.
Prihvaćeno: 28. 11. 2021.

Sažetak Dvodomna zakonodavna tijela dio su institucionalnog uređenja u sedamdeset devet država. Bikameralizam predstavlja jednu od najsnažnijih institucionalnih protuteža izvršnoj vlasti. Zbog svoje specifičnosti gornji su domovi zanimljivi za politologe, stoga se postavlja pitanje zašto su rijetko predmetom istraživanja. Rad nastoji popuniti istraživačku prazninu proučavanjem institucionalnih uređenja sedamnaest izbornih demokracija, koje imaju dvodomna zakonodavna tijela. Prvi dio rada donosi pregled povijesnog razvoja bikameralizma. Drugi dio rada prikazuje suvremeni bikameralizam i detaljno prikazuje četiri idealtipska primjera gornjih domova – Ujedinjenog Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država, Francuske i Poljske. Treći dio donosi osnovne značajke ostalih gornjih domova koji su predmet istraživanja. U četvrtom dijelu rada provodi se komparacija sedamnaest gornjih domova kako bi se dao odgovor na istraživačko pitanje što čini gornji dom snažnim prema njegovim formalnim ovlastima. Povodom dvadesete godišnjice njegova ukidanja, u posljednjem odlomku analiziraju se formalne ovlasti i demokratičnost izbora hrvatskog Županijskog doma Sabora Republike Hrvatske (1993-2001).

Ključne riječi bikameralizam, gornji dom, demokratičnost, ovlasti, Županijski dom, regionalizacija

Uvod¹

Prema podacima Interparlamentarne unije, dvodomna zakonodavna tijela dio su institucionalnog uređenja u sedamdeset devet država (IPU Parline, 2021a). Stoga se postavlja pitanje zašto su gornji ili drugi domovi rijetko predmetom znanstvenog istraživanja. Iako često imaju manje zakonodavne ili druge političke ovlasti od donjih domova, upravo zbog svoje specifičnosti i raznolikosti trebali bi češće biti predmetom zanimanja politologa i drugih istraživača iz srodnih disciplina.

Prvi domovi ili donji domovi² biraju se na izravnim izborima, dok su mnogi gornji domovi imenovani ili se biraju neizravno. U političkim sustavima u kojima se članovi gornjeg doma biraju neizravno, oni mogu biti izabrani od zakonodavnih tijela administrativnih jedinica, mogu biti imenovani od izvršne vlasti, ili mogu postati članom gornjeg doma na temelju nasljednog prava (Siaroff, 2013: 154). Obilježja gornjih domova, uz način njihova biranja, su i dužina njihova mandata, određeni broj godina koje kandidati moraju imati da bi bili izabrani u gornji dom, koji je često veći nego za donje domove, uglavnom ih ima manje nego članova donjeg doma, te u mnogim državama imaju manje formalnih ovlasti – bilo u izglasavanju povjerenja izvršnoj vlasti, bilo u zakonodavnom procesu (Russell, 2001: 442; Siaroff, 2013: 154). Četiri su temeljna elementa kojima gornji domovi pridonose radu parlamenta. Prvo, gornji domovi mogu zastupati različite interese od onih koji su zastupljeni u prvome domu. Drugo, sa svojim politički neovisnijim mišljenjem³ mogu pridonijeti kvaliteti zakonodavnih prijedloga. Treće, često djeluju kao veto akteri u političkom životu, posebno ako imaju snažne ustavne ovlasti. Četvrto, nadopunjuju politički sustav s onim ovlastima koje donji dom nema (Russell, 2001: 443).

Danas dvodomna zakonodavna tijela uglavnom imaju teritorijalno velike države, kao i države federalnog uređenja. Teritorijalno manje države uglavnom imaju jednodomna zakonodavna tijela, kao i one države koje su unitarnog uređenja (Siaroff, 2013: 153). Upravo je predstavništvo teritorijalnih jedinica najčešći oblik predstavljanja "drugih" interesa. Gornji dom može predstavljati administrativne jedinice, njihova zakonodavna tijela, ili stanovništvo. Njemački Bundesrat sastoji se od članova vlade njemačkih saveznih država. U Austriji i Indiji članove biraju predstavnička tijela saveznih država, dok u Sjedinjenim Državama i u Australiji članove biraju stanovnici teritorijalnih jedinica. Francuska nije federalno uređena, no članovi gornjeg doma predstavljaju administrativne jedinice države (Russell, 2001: 444).

U mnogim državama gornji dom predmetom je kritika, te su česti zahtjevi bilo za njegovom reformom, bilo za njegovim ukidanjem. Neke su države, poput Danske, Švedske i Novoga Zelanda, ukinule gornji dom, dok su druge države – poput Češke, Poljske i Južnoafričke Republike – ponovno uvele gornji dom u procesu demokratizacije i institucionalnih reformi (Russell, 2001: 442; Siaroff, 2013: 148; Passaglia, 2018: 9). Povijesni razvoj institucija treći je kriterij koji određuje hoće li država imati

¹ Rad "Analiza gornjih domova izbornih demokracija: Županijski dom (1993-2001) u komparativnoj perspektivi" prerada je diplomskog rada pod nazivom "Klasifikacija gornjih domova izbornih demokracija" obranjenog u rujnu 2021. na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zahvaljujem anonimnim recenzentima na konstruktivnim kritikama, komentarima i prijedlozima koji su pomogli da rad bude objavljen. Također, posebno zahvaljujem na komentaru da bi se rad trebao pozabaviti i hrvatskim bikameralizmom.

² Donji domovi su najčešće i prvi domovi, u nizozemskome slučaju je obratno, budući da se Senat naziva *Eerste Kamer* (Prvi dom).

³ Ova neovisnost proizlazi iz toga što a) nisu izravno birani b) nisu birani istodobno s donjim domom ili c) birani su na dulji mandat nego li zastupnici u donjem domu.

dvodomno zakonodavno tijelo. Jedan od najvažnijih povijesnih razvoja institucija je razvoj vestminsterskog modela parlamenta koji se proširio u bivšim britanskim kolonijama (Passaglia, 2018: 9).

Ovim radom komparirat će se gornji domovi sedamnaest izbornih demokracija, njihova temeljna obilježja te formalne ovlasti koje su propisane ustavom ili zakonom. U prvome djelu rada razmatrat će se razvoj i značajke bikameralizma. Prikazat će se različita teorijska gledišta na pojam i ulogu dvodomnih zakonodavnih tijela u suvremenoj parlamentarnom radu. Drugim dijelom rada proučavat će četiri idealtipska primjera gornjih domova – britanski Dom lordova, te američki, francuski i poljski senat. Detaljno će se razmotriti njihov povijesni razvoj, formalne ovlasti, te utjecaj u političkom životu države. Britanski Dom lordova uvršten je u ovu analizu jer je prema načinu djelovanja britanskog parlamenta oblikovan način vlasti kojeg nazivamo Vestminsterski oblik vlasti. Američki Kongres dijelom je uspostavljen prema britanskom modelu, ali je donio neke značajne novine, koji su služili kao inspiracija za većinu dvodomnih parlamenata. Francuski Senat izabran je jer je prema političkom ustrojstvu Francuske, kao polupredsjedničkog modela vlasti, uspostavljeno nekoliko parlamenata diljem svijeta, uključujući i Sabor Republike Hrvatske, odnosno Županijski dom. Poljski Senat izabran je kao primjer dvodomnog zakonodavnog tijela, u kojem je gornji dom ponovno uveden u procesu uspostave demokracije nakon što nekoliko desetljeća nije postojao.

U trećemu dijelu prikazat će se osnovne značajke ostalih gornjih domova koji su predmet ovoga istraživanja. U četvrtome dijelu provest će se komparacija svih sedamnaest gornjih domova kako bi se odgovorilo na istraživačko pitanje. Povodom dvadeset godina njegova ukidanja, peti dio rada analizirat će hrvatski Županijski dom Hrvatskog sabora, koji je djelovao od konstituiranja 1993. do ustavnih reformi 2001. godine. Pokušat će se odgovoriti na pitanje koje formalne ovlasti čine neki gornji dom snažnim. Proučavat će se ovlasti zakonodavne inicijative, ulaganja amandmana na zakonodavne prijedloge, ovlast davanja povjerenja izvršnoj vlasti ili potvrđivanja članova izvršne vlasti, ovlast ratificiranja međunarodnih ugovora, te ovlasti izmjene ustava. Rad će pokušati dati doprinos klasifikacijom formalnih ovlasti gornjih domova demokracija i načina njihova izbora, te pokušati u tu analizu uključiti i Županijski dom koji je od 1993. do 2001. bio dijelom hrvatskog parlamenta kako bi se u dijakronijskoj povijesnoj perspektivi prigodno povezale komparativna i hrvatska politika no s poantom za potencijalni bikameralni ustavni dizajn *pro futuro* u kontekstu moguće regionalizacije Hrvatske.

Sedamnaest država koje su predmetom istraživanja izabrane su prema sljedećim kriterijima: sve su prema metodologiji Freedom Housea kontinuirano od 2000. godine do danas bile slobodne izborne demokracije, imaju dvodomna zakonodavna tijela, te više od pet milijuna stanovnika. Kao temeljni kriterij izabrana je ocjena države kao demokratski slobodne, prema izvješćima koje svake godine objavljuje Freedom House. Kriterij od pet milijuna stanovnika izabran je diskrecijskim pravom autora, kako se ne bi opteretilo čitatelja i istraživanje. Metoda prikupljanja podataka su analiza baza podataka koje se mogu pronaći na stranicama Freedom Housea, Interparlamentarne unije i Constitute Projecta, proučavanja ustava izabranih demokracija, te proučavanja znanstvene literature.

Zašto bikameralizam?

Bikameralizam se razvio iz ideje da sva vlast ne smije biti koncentrirana u rukama jedne osobe, klase ili institucije. Također proizlazi iz nekadašnjeg feudalnog ure-

đenja društva, gdje je jedan dom predstavljao obične građane, a drugi plemstvo (i visoko svećenstvo). Pojavila se potreba mješovite vlasti koja će nastati iz više izvora. U današnjim terminima takvu pojavu objašnjavamo potrebama za "kočnicama i ravnotežama" u političkom procesu. Druga ideja iskazivala je potrebu za iskusnim, mudrim i cijenjenim osobama koje će savjetovati vlast u donošenju određenih politika. Montesquieu je isticao potrebu senata, čiji će pripadnici posjedovati mudrost, vrline i druge kvalitete koje će im omogućavati njihovo služenje zajednici. Senat je trebao podsjećati narod i vladajuće koji su izvorni ideali društva. Montesquieu je smatrao da se moć aristokracije trebala ogledati isključivo u pravu veta na zakone, a ne na ovlastima zakonodavne inicijative (Tsebelis i Money, 1997: 25). Politika nije zamišljena kao iskazivanje moći, nego kao instrument razumnog odlučivanja o najboljim rješenjima (Shell, 2001: 5-6).

Bikameralizam predstavlja jednu od najsnažnijih institucionalnih protuteža izvršnoj vlasti. Iako tu ulogu snažno obavlja i sudska vlast, sudstvo više djeluje kao korektivni faktor nego li kao protuteža. Drugo zakonodavno tijelo koje je konstruirano i izabrano na drugačiji način od prvoga doma igra ključnu ulogu u zakonodavnom procesu u kojem je potrebna stabilnost i u kojemu je potrebno zadovoljiti interese velikog broja aktera. Upravo kompozicija gornjih domova pruža tu mogućnost i sprječava tiraniju većine (Shell, 2001: 15; Russell, 2001: 443). U idealnome političkom okruženju postojalo bi tijelo koje je neovisno o stranačkoj politici i neovisno o izvršnoj vlasti, te koje služi tome da svaki prijedlog bude detaljno analiziran i da se o njemu dvaput raspravlja (Waldron, 2012: 48).

Liberalni teoretičari u svojem opravdanju postojanja bikameralizma ističu kako je on kočnica u zakonodavnom procesu, da onemogućava radikalne politike, te kako prisiljava zakonodavce da svaki zakonodavni prijedlog prođe razmatranja iz dva gledišta. Slabost ovog argumenta leži u tome da i savršeno kreirane institucije često usvajaju "nepoštene" i arbitrarne zakone. Nasuprot tomu, populisti zagovaraju napuštanje bikameralizma, jer smatraju da dom koji je izabralo cjelokupno stanovništvo posjeduje i pučku legitimaciju, te stoga ne može pogriješiti u zakonodavnom procesu (Riker, 1992: 101-102). Populizam smatra da je volja većine opravdana sama po sebi, te to postulira pravedno zakonodavstvo. Volja većine sprječava postojanje diktatora koji bi uzurpirao vlast, jer to nije u skladu s onime što većina građana želi. Liberali smatraju da volja većine može voditi prema tiraniji, jer se volja većine sastoji od individualnih želja. Svaka osoba je diktator u pogledu ostvarenja svojih želja, jer smatra da su one najbolje rješenje za cijelo društvo⁴ (Riker, 1992: 104).

Većina dvodomnih zakonodavnih tijela temelji se na nekom obliku koji se razvio iz britanskog parlamentarizma, u smislu da služi kao institucija za zastupanje "drugih" interesa. Ondje je postojalo zakonodavno tijelo koje se sastojalo od kralja koji je predstavljao monarhiju, Doma lordova koji je predstavljao plemstvo, te Donjeg doma koje je predstavljalo ostatak stanovništva. Kako bi uspješno djelovale, sve tri institucije morale su surađivati i djelovati kao međusobni sustav ravnoteža. Time su onemogućavale jednoj instituciji da uzurpira svu vlast (Shell, 2001: 9; Tsebelis i Money, 1997: 21). Diljem Europe monarsi su uvidjeli potrebu za surađivanjem s parlamentom, koji su u nekim slučajevima dobivali sve veće ovlasti. Potreba za suradnjom i savjetovanjem pretvorila je parlamente u snažna deliberativna tijela (Shell, 2001:9). Prema ovome modelu razvio se i američki parlamentarizam. Ondje je mo-

⁴ Rješenje ovog problema moguće je riješiti Kantovim kategoričkim imperativom, koji uspostavlja individualno djelovanje prema sugrađaninu kao nešto više od ostvarenja vlastite zamisli. Slijedeći kategorički imperativ, drugoga vidimo kao cilj, a ne kao sredstvo (Kant, 1999).

narha zamijenio predsjednik, a donji dom je kao i u britanske slučaja predstavljao cjelokupno stanovništvo. No, u nedostatku aristokracije u novoj državi, postavljalo se pitanje koga će predstavljati gornji dom. U Sjedinjenim Državama dodijeljena mu je uloga poveznice između cjelokupnog stanovništva (donji dom) i izvršne vlasti (predsjednik). Stoga su osnivači nove države osmislili tijelo koje će predstavljati interese federalnih jedinica, i koje će služiti kao podsjetnik vladajućima kako postoje interesi osoba koje predstavljaju. Time je uspostavljen koncept federalizma, koji će biti kopiran u mnogim državama zapadnoga svijeta (Russell, 2013a: 373).

Drugi dom zahtijevao je ostvarenje druge većine, koja je bila i različito konstruirana. Također, postojala je i potreba za drugim mišljenjem koje bi gornji dom pružao (Shell, 2001: 10). John Adams inspiraciju je pronašao u principima mješovite vlasti koji su bili korišteni u antičkoj Grčkoj. Smatrao je da je zakonodavna vlast nadređena izvršnoj vlasti, te da je najbolji oblik zakonodavne vlasti onaj koji je podijeljen između dva tijela. Jedno je trebalo predstavljati aristokraciju, a drugo je trebalo predstavljati stanovništvo. U novoj državi koju je stvarao nije postojala aristokracija kao što je to bio slučaj u Velikoj Britaniji. Adams je smatrao da se status aristokracije može postići, a da ona nije nasljedna. Ipak, i takva je aristokracija imala vrijednosti koje običan puk nije mogao posjedovati – mudrost, iskustvo, ali i imovinu (Tsebelis i Money, 1997: 25). Senatu su dodijeljeni posebni uvjeti biranja i stroži kriteriji koje osoba mora zadovoljiti kako bi postala njegovim članom. Manji broj članova Senata podrazumijevao je da imaju veću osobnu odgovornost za svoje odluke, a zbog dužih mandata i veće starosti koju su senatori morali imati, smatralo se da će manje biti podložni utjecajima drugih aktera (Shell, 2001: 11). Očevi utemeljitelji SAD-a smatrali su da je taj drugi akter cjelokupno stanovništvo, koje donosi odluke sukladno emocijama a ne razumom. Uspostavljanje Senata koji će ublažiti odluke koje donosi Donji dom, koji je podložniji pritiscima stanovništva, opravdavaju u *Federalističkim spisima*. Ublažavanje učinaka koje proizlaze iz odluka Donjeg doma nije bio primarni cilj Senata, nego sredstvo kojim će se osigurati dobra vladavina kako u interesu stanovništva, tako i republike u cijelosti (Scott, 2013: 125).

Tsebelis i Money donose temeljni argument u svojem djelu *Bicameralism*, da dvodomno zakonodavno tijelo pridonosi očuvanju *statusa quo* više nego jednodomno. Također umanjuje mogućnost neslaganja između zakonodavaca ili parlamentarnih stranaka jer traži da se donese ujednačeno stajalište. Postojanje drugih domova također ima znatan utjecaj na oblikovanje zakonodavnih prijedloga, čak i ako drugi domovi nemaju veto utjecaj i ako su politički ustrojeni kao prvi domovi. Na samome kraju zakonodavnog procesa od temeljne je važnosti kako dva doma mogu riješiti nesuglasice između različitih inačica istoga zakona (Tsebelis i Money, 1997: 5).

Suvremeni bikameralizam

Arend Lijphart u svojoj knjizi *Modeli demokracije* donosi koncepte vestminsterskog (većinskog) i pluralnog (konsenzusnog) modela demokracije. Čisti većinski model poziva na koncentraciju zakonodavne vlasti u jednom domu, dok čisti konsenzusni model karakterizira dvodomno zakonodavno tijelo u kojemu je vlast jednako podijeljena između dva različito konstituirana doma. Donji ili "prvi" domovi su stvoreni tako da predstavljaju cjelokupno stanovništvo države. Gornji ili "drugi" domovi izvorno su zamišljeni kao konzervativna kočnica donjem domu. Izvorno su birani na temelju ograničenog prava glasa, te su tako bili protuteža demokratičnije izabranim donjim domovima (Lijphart, 2014: 174).

Šest je temeljnih razlika između prvog i drugog doma, kojima se izražava važnost dvodomnog sustava. Prvo, drugi domovi su uglavnom manji od prvih domova. Drugo, zakonodavni mandati zastupnika u drugim domovima obično su dulji nego u prvim domovima. Treće, većina drugih domova bira se stupnjevitim načinom. Ove razlike utječu na funkcioniranje dvaju domova, te zbog toga drugi domovi posluju neformalnije nego prvi domovi (Lijphart, 2014: 175-176). Četvrto, glavna razlika su formalne zakonske ili ustavne ovlasti koje su dodijeljene domovima. Drugi domovi uglavnom su podređeni prvim domovima. To u praksi znači da često negativni glasovi gornjih domova o zakonodavnim prijedlozima mogu biti srušeni u prvim domovima, u ponekim slučajevima jednostavnom većinom (Lijphart, 2014: 176). Također, u većini parlamentarnih sustava vlada je odgovorna isključivo prvo-mu domu, odnosno drugi dom nema ovlasti smijeniti vladu. Gornji domovi imaju ovlasti imenovanja članova izvršne vlasti, nadzora njihova rada kroz ispitivanja, te ovlast ratificiranja međunarodnih sporazuma.

Najjasnija razlika u formalnim ovlastima očituje se u zakonodavnom procesu. Ovlasti mogu biti jednake među domovima, kao kod američkog Kongresa ili švicarskog Saveznog vijeća, ili vrlo malih ovlasti odgode zakonodavnog prijedloga, kao u poljskom Senatu (Russell, 2013a; Wicciech, 2020). Njemački i austrijski gornji domovi imaju veće ovlasti nad donjim domovima kod regionalnih politika. Također, neki gornji domovi imaju manje ovlasti u pitanjima financijskih politika, a veće ovlasti kod pitanja promjene ustava (Russell, 2013a: 372). Peto, stvarna politička važnost drugih domova ovisi i o metodi njihova izbora. Drugim domovima koji se ne biraju izravno nedostaje demokratska legitimnost i stvaran politički utjecaj koji daju izravni izbori. Četvrta i peta razlika, odnosno formalne ovlasti dvaju domova i njihova demokratska legitimnost, klasificiraju dvodomna zakonodavna tijela kao simetrična ili asimetrična (Lijphart, 2014: 176). Šesta razlika jest to što se drugi dom može birati drugačijim izbornim metodama, ili su dizajnirani tako da natpredstavljaju određene manjine. Najčešće natpredstavljaju manje sastavne jedinice federacije. U tom slučaju govorimo o kongruentnim ili nekongruentnim domovima (Lijphart, 2014: 177). U svojem djelu *Demokracije* iz 1984., Lijphart klasificira kao snažan dvodoman sustav onaj u kojem su domovi nekongruentni i simetrični, kao slab onaj u kojem su domovi kongruentni i simetrični, ili nekongruentni i asimetrični, te beznačajne one domove koji su kongruentni i asimetrični (Tsebelis i Money, 1997: 3). Na snagu i utjecaj jednog od domova utječe i to koji dom ima ovlasti poslati zakon u proceduru usvajanja, koji dom ima zadnju riječ u odlučivanju, koliko puta zakon može kružiti između domova, te kako se rješavaju sporovi u različitim inačicama zakona (Tsebelis i Money, 1997: 5). Konsenzusne demokracije, koje institucionalno zahtijevaju pregovaranje i zadovoljenje širih političkih interesa, obilježava "snažan" bikameralizam, dok većinske demokracije obilježava "slab" bikameralizam (Russell, 2013a: 371).

Russell je, proučavajući moderna dvodomna tijela, zaključila kako je ključan element u značaju gornjeg doma percepcija njegove legitimnosti. Legitimnost se ogleda u očima političkih elita i javnosti, odnosno njihovoj percepciji o kvaliteti posla kojeg gornji domovi odrađuju. Zbog toga što su gornji domovi često izabrani na manje demokričan način, njihov rad je više pod povećalom javnosti (Russell, 2013a). Neovisno o tome kako su gornji domovi strukturirani i koje su njihove zakonom propisane ovlasti, ako uživaju podršku u javnosti, imat će više pouzdanja suprotstaviti se vladi, te su veći izgledi da će vlada morati uvažiti njihove prijedloge. Percepcija legitimnosti koju javnost ima prema gornjim domovima dijeli se na izvornu, proceduralnu i supstantivnu legitimnost (Russell, 2013a: 375).

Uloga gornjih domova ovisi ne samo o institucionalnom uređenju, nego i o cijelome političkom sastavu. Izvorno mu je namijenjena uloga veto aktera u zakonodavnom procesu, ali ako je njegova stranačka struktura ista kao i u donjem domu ili u izvršnoj vlasti, njegova uloga postaje beznačajna. Stoga broj veto aktera u političkom sustavu države se vremenom može mijenjati, ovisno o stranačkoj strukturi gornjeg doma (Tsebelis, 2002).

Giannetti i dr. proučavali su utjecaj bikameralizma na formiranje vlade. U svojem radu su stavili koncept kongruentnosti u odnos s političkom pripadnošću. Kongruentna su ona tijela koja imaju istu stranačku većinu u gornjem i donjem domu. Proučavali su koliko faktor političke nekongruentnosti utječe na proces formiranja vlade. Ako se podjela zastupničkih mjesta između stranaka u gornjem domu razlikuje od podjele u donjem domu, pretpostavka je da će to otežati proces pregovora oko sastavljanja vlade. Stranke koje u donjem domu nemaju velikog utjecaja, zbog malog broja mjesta koje imaju, u gornjem domu mogu značajno utjecati na postizborne pregovore (Giannetti i dr., 2020: 473). Zaključuju kako stranačka nekongruentnost među domovima smanjuje broj koalicija koje se mogu sklopiti, i time značajno smanjuje pregovarački period. Ako gornji dom ima snažne veto ovlasti u zakonodavnom procesu, i ako može utjecati na zakonodavni proces, onda njegova stranačka kompozicija može utjecati na proces sklapanja postizbornih koalicija (Giannetti i dr., 2020: 482).

Čepo ističe kako će vlade dulje trajati ako su sposobne osigurati potporu drugog doma. Utjecaj drugog doma može se ogledati i u samom predlaganju amandmana na zakonodavni prijedlog, čak i ako taj amandman ne postane njegovim dijelom. Sama činjenica da gornji dom koristi svoje formalne ovlasti ima određenu težinu u zakonodavnom procesu. Vlade žele da njihovi prijedlozi dobiju što širu legitimnost, pa će u dvodomnim sustavima pristati na amandmane gornjeg doma kako bi on bio usvojen. Starija životna dob članova gornjeg doma svakako igra ulogu kod predlaganja zakonodavnih amandmana, kao i njihova stručnost (Čepo, 2013: 169).

Parlament Ujedinjenog Kraljevstva

Najznačajniji trenutak u razvoju institucija parlamenta dogodio se kada se Krunko Vijeće podijelilo u dva odvojena tijela. Razvili su se Dom lordova u kojem je sjedilo predstavništvo plemstva i Donji dom u kojem je sjedilo predstavništvo naroda. Time je nastala distinkcija između individualnog i kolektivnog predstavništva, odnosno između onih koji predstavljaju sebe i onih koji zastupaju druge (Tsebelis i Money, 1997: 23).

Glavni stup političkog procesa u britanskome političkom sustavu je suverenost parlamenta (*sovereignty of parliament*). Prema tome, "volja parlamenta, koja je artikulirana u zakonskim odlukama, jest apsolutna. S gledišta svog predmeta, najnovija odluka parlamenta poništava sve prethodne odluke, pa i stare ustavnopolitičke odredbe kojih se ona tiče. Britanski parlament do danas se usteže prihvatiti autoritet koji bi mogao ograničiti njegovu zakonodavnu slobodu" (Hartmann, 2006: 55). Zakonodavstvo djeluje prema obrascu koji se zove *queen-in-parliament* (*king-in-parliament*). To u praksi znači da svaki zakon mora dobiti formalno odobrenje monarha, no obezvrjeđivanjem Doma lordova i Krune, Donji dom je postao središnje tijelo britanske politike (Hartmann, 2006: 56).

Danas se broj zastupnika britanskog gornjeg doma kreće od 700 do 800 članova. Trenutno Dom lordova ima 790 članova (members.parliament.uk, 2021). Većina zastupnika su doživotni zastupnici (*peers*) koji su izabrani da predstavljaju određenu

stranku, ili sudjeluju kao neovisni *Crossbenchers*. Svih 92 zastupnika po nasljednom pravu pripadnici su neke političke stranke. Mali broj zastupnika, njih 26, pripadnici su Anglikanske crkve i uglavnom su biskupi, a zovu se *Lords spiritual*. Reforma iz 1999. godine je značajno smanjila broj zastupnika, ali je posljednjih godina broj zastupnika lagano počeo rasti. Rezultat je to politike premijera koji nagrađuju odane saveznike mjestom u gornjem domu (Russell, 2013b: 69-70).

Struktura ovlasti koje Dom lordova ima slične su onima Donjeg doma, a također postoje i pripadnici vladajuće stranke i opozicije. *Leader of the House of Lords* član je vladina kabineta, kao što je slučaj i s Donjim domom. Ministri u vladi mogu dolaziti iz oba doma. Tri temeljne ovlasti gornjeg doma su rasprava o zakonodavnim prijedlozima, nadzor nad širim radom izvršne vlasti, te uloga glavnog deliberativnog tijela u političkom životu države (Russell, 2013b: 79). Uz ranije naveden reformski zakon iz 1911. koji mu je drastično smanjio ovlasti, Dom lordova ograničen je raznim konvencijama koje su nastale kroz povijest. Ovlast odgode zakona od godinu dana vrijedi za većinu slučajeva, ali taj rok nije fiksna i ovisi o velikom broju faktora. Prema reformskim zakonima, ako Dom lordova odbije zakon koji je došao iz Donjeg doma na dvama uzastopnim zasjedanjima, zakon može usvojiti Donji dom ako je prošlo godinu dana od njegova drugog čitanja u Donjem domu i konačnog izglasavanja (Russell, 2013b: 82). No, unatoč reformama, Dom lordova ima ovlasti veta na zakone koji su prvo predstavljeni u tom domu, kojih je otprilike trećina, stoga vlada uglavnom u proceduru u gornji dom šalje zakone koji su manje kontroverzni (Russell, 2012: 121).

Američki Kongres

Zastupnički dom ima 435 članova, koji se biraju jednomandatnim izbornim okruzima. Za pobjedu je dovoljno ostvariti relativnu većinu. Izborni okruzi Zastupničkog doma prekravaju se svakih deset godina nakon provedenog popisa stanovništva, i ne smiju znatno odstupati od broja birača. Za najmanje savezne države određeno je da moraju biti predstavljene s barem jednim zastupnikom. Senatore, koje su izvorno birali kongresi pojedinih saveznih država, biraju birači saveznih država, po dva senatora iz svake države. Zbog jednakog broja senatora koje svaka savezna država bira, postoji znatan nerazmjer u broju birača koje svaki senator predstavlja. Stoga možemo zaključiti da su ova dva doma nekongruentna. Zastupnički dom bira se na novi mandat svake dvije godine, dok mandat senatora traje šest godina, ali se svake dvije godine bira trećina senatora (Hartmann, 2006: 98). Senat se stoga bira stupnjevitim izborima, ali se bira istom izbornom metodom kao i Zastupnički dom.

Dva doma koja čine američki Kongres ravnopravna su u zakonodavnom postupku. Svaki senator ili zastupnik može podnijeti prijedlog zakona na raspravu. Predsjednik nema ovlasti predlagati zakone, tako da njegove inicijative moraju predstaviti njegovi saveznici u Kongresu. Oba doma moraju usvojiti isti tekst zakona prije slanja na odobrenje predsjedniku, a mogu i podnositi amandmane na zakonodavni prijedlog. Ako ne usvoje isti tekst, poseže se za nekim oblikom posredovanja, poput konferencija koje se stvaraju *ad hoc* od predstavnika obaju domova (Hartmann, 2006: 98). Oba doma, dakle, imaju jednake zakonodavne ovlasti, stoga možemo reći da su simetrični. Ipak, svaki dom ima posebna prava – Senat ima pravo ratificiranja međunarodnih ugovora, imenovanja članova izvršne vlasti, te postavljanja sudaca saveznih sudova i saveznog Vrhovnog suda, dok u Zastupničkom domu mora započeti zakonodavni proces zakon o porezima ili o saveznom proračunu. No, i ove

zakone mora jednako potvrditi Senat, tako da je opet izjednačen sa Zastupničkim domom (Hartmann, 2006: 98).

Senat je poseban i po tome što svaki senator ima pravo govoriti neograničeno vrijeme. Tek kada se prikupi tri petine senatora može se zaključiti rasprava. Taj mehanizam nazvan je *filibuster*, koju senatori koriste kako bi odgodili ili spriječili usvajanje neke odluke Senata. *Filibuster* služi kao oružje manjinske frakcije u Senatu kako bi se zaustavila neka odluka većine (Hartmann, 2006: 99-100). *Filibuster* je postao kontroverzan mehanizam zbog izražene stranačke polarizacije u Senatu, ali je ključan u održavanju imidža Senata kao "svjetski najpoznatijeg deliberativnog tijela". Ostaje značajno oružje manjine u Senatu, čime se sprječavaju radikalni zakonodavni prijedlozi koji nemaju podršku velike većine zastupnika. *Filibuster*, pravo na predlaganje amandmana, te još nekoliko mehanizama daju senatorima specifičnu dozu individualizma koji nisu toliko izraženi u drugim gornjim domovima (Owens i Loomis, 2006: 269). Iako odbori u Senatu nemaju tolike ovlasti u zakonodavnom procesu, oni mogu igrati ključnu ulogu u političkom životu SAD-a. Sve poznate kontroverze iz političke povijesti Amerike bile su obilježene saslušanjima u senatskim odborima – saslušanja o ratu u Vijetnamu, afera "Watergate", te politički progoni koje je provodio senator Joseph McCarthy (Owens i Loomis, 2006: 269).

Francuski parlament

Francuski parlament Pete Republike sastoji se od dva doma: Nacionalne skupštine i Senata. Nacionalna skupština ima 577 zastupnika koji se biraju u jednomandatnim izbornim okruzima prema sustavu apsolutne većine. Ako nijedan kandidat ne osvoji 50 posto i više glasova, nakon dva tjedna održava se drugi krug u kojemu sudjeluju kandidati s najbolje ostvarenim rezultatima u prvom krugu (svi koji osvoje barem 12,5 glasova ukupnog broja upisanih birača). Senat ima 348 članova koji se biraju iz 89 francuskih departmana, s time da svaki departman bira tri senatora. Polovica senatora se bira svake treće godine, a mandat senatorima traje šest godina (IPU Parline, 2021b). Biračko pravo imaju lokalni političari – gradonačelnici, predsjednici općinskih vijeća i nositelji ostalih općinskih funkcija. Biračko tijelo čini oko 240 000 osoba. Senat je zamišljen kao tijelo koje će predstavljati niže upravne razine ove iznimno centralizirane države. Nakon provedenih reformi, Francuska je danas decentralizirana unitarna država u kojoj departmani više ne obavljaju tradicionalnu upravnu funkciju za koju su bili namijenjeni (Hartmann, 2006: 150).

Možemo reći kako francuska izvršna vlast ima znatno veću kontrolu nad radom skupštine, nego što je to slučaj s američkom izvršnom vlašću. Vlada na raspolaganju ima nekoliko mehanizama kojima može kontrolirati rad parlamenta i kojima može na silu progurati neke zakonodavne prijedloge, skraćeno je razdoblje zasjedanja parlamenta, te je dana mogućnost vladi da određuje njihov način poslovanja (Smith, 2009: 44).

Nacionalna skupština i Senat imaju gotovo jednake zakonodavne ovlasti. Zakon se usvaja kada oba doma prihvate isti tekst, u protivnom se sastavlja odbor za posredovanje. Ako odbor ne uspije ostvariti kompromis dvotrećinske većine, nacrt će kružiti između dva doma dok se ne promijeni. Francuska vlada ima značajnu kontrolu nad radom parlamenta, te ima nekoliko mehanizama kojima može utjecati na zakonodavni proces – može prijedlog zakona uputiti na izglasavanje po hitnoj proceduri, čime smanjuje broj čitanja i vrijeme rasprave. Vlada također može neki

zakon vezati uz povjerenje svojem radu, ali ta inicijativa može se uputiti samo u Nacionalnu skupštinu, ne i u Senat (Smith, 2009: 41; Hartmann, 2006: 150). Iako Senat nema ovlasti srušiti vladu, svojim glasanjem može iskazati neslaganje s njezinim radom. Senat također ne može biti raspušten. Svaki zakon koji se tiče njegova rada mora dobiti odobrenje gornjeg doma, kao što je i slučaj s ustavnim reformama. U svim ostalim pogledima, senatori i zastupnici u Nacionalnoj skupštini imaju jednaka prava i ovlasti (Smith, 2009: 42). Ako se uspoređuje s britanskim Parlamentom i američkim Kongresom, francuski Parlament je obezvrijeđen, a prevlast vlade nad njime je potpuna (Hartmann, 2006: 152).

Parlament Poljske Republike

Poljski Senat specifičan je po mnogim svojim obilježjima. Jedan je od rijetkih gornjih domova koji su ponovno uspostavljeni, nakon što desetljećima nije postojao. Njegov nastanak u novijoj povijesti rezultat je pregovora o procesu demokratizacije između komunističke vlasti i demokratske opozicije (Boban, 2011). Poljski parlament sastoji se od dva doma – *Sejma* i Senata. Sejm ima 460 zastupnika, koji se biraju proporcionalno u 41 izbornom okrugu. Senat ima 100 zastupnika koji se biraju na izravnim i slobodnim izborima svake četiri godine. Mandat Senata vezan je za mandat *Sejma* – zastupnici obaju domova biraju se isti dan, čak i u slučaju izvanrednih izbora. Senat nema ovlasti raspisati nove izbore, nego isključivo predsjednik republike i *Sejm* dvotrećinskom većinom zastupnika. Stoga je Senat i u pogledu trajanja mandata podređen donjem domu. Poljski parlament specifičan je po tome što je jedan od rijetkih zakonodavnih tijela u kojemu gornji dom nema duži mandat od donjega doma (Wiecech, 2020: 46). Od 2011. godine senatori se biraju u jednomandatnim izbornim okruzima. U izborima za gornji dom snažno je izražena nejednakost u biračkom pravu građana, jer izborne jedinice značajno odstupaju po broju birača. Razlog tomu je ustavna odredba prema kojoj izborne jedinice ne smiju kršiti administrativnu podjelu države (Wiecech, 2020: 47).

Senat u svojem djelovanju nije stranački manje podijeljen, ne posluje neformalnije, te je kao i u slučaju *Sejma* izražena stranačka stega u radu i pri glasanju. Zbog toga što senatori nemaju neovisnu izbornu bazu na koju bi se oslonili pri sljedećim izborima, dužni su provoditi volju stranke kojoj pripadaju (Wiecech, 2020: 49). Poljski Ustav Senatu je dodijelio ovlasti nadzora i kontrole u zakonodavnom procesu. Ipak, i u svojem djelovanju značajno je podređen Sejmu, jer svi zakoni moraju biti predstavljeni u donjem domu. Niti jedan senator ne može predstaviti zakonodavni prijedlog. Jedino Senat u cjelini ima te ovlasti, ali Sejm ima mogućnost odbaciti njegov prijedlog. Svaki zakonodavni prijedlog koji je usvojen u Sejmu Senat može prihvatiti bez amandmana, predložiti amandmane ili ga odbaciti u cijelosti (Čepo, 2007: 182).

Senat uglavnom predlaže amandmane na zakonske prijedloge Sejma. Čak četiri petine amandmana donji dom usvoji, što daje dojam da Senat igra ključnu ulogu u zakonodavnom procesu. Ali u stvarnosti, većina amandmana su samo tehničke prirode i vrlo malo utječu na prijedlog. Može se zaključiti da Senat prema svojem institucionalnom ustrojstvu djeluje kao alat u rukama parlamentarne većine, odnosno vlade, kao metoda dodatne provjere zakona koji su na brzinu progurani kroz Sejm (Wiecech, 2020: 52). Senat ima ovlasti potvrđivanja kandidata za neke javne poslove, iako nema ovlasti sam predlagati kandidate. Jedina značajna ovlast koju Senat ima u odnosu na *Sejm* jest odlučivanje o održavanju referenduma koje predloži

predsjednik države. Senat može prihvatiti ili odbaciti poziv na referendum, i pritom je njegova odluka konačna (Čepo, 2007: 183).

U poljskoj akademskoj zajednici postoji veća podrška reformi Senata, nego njegovom ukidanju. Zalažu se za produljivanje njegova mandata i odvajanje od izbora za *Sejm*, promjenu izborne metode i povećanje neovisnosti u odnosu na *Sejm* tako da ima snažnije ovlasti, ali ne nužno da bude izjednačen s donjim domom (Wiciech, 2020: 57). Zbog toga što se oba doma biraju isti dan, vladajuće stranke su imale većinu u oba doma nakon svih parlamentarnih izbora do 2019. godine. Zbog izbornog modela, vlade su čak imale brojniju većinu u gornjem nego u donjem domu. Na izborima 2019. godine je po prvi puta opozicija osvojila tanku većinu u Senatu (Wiciech, 2020: 48).

Ostali parlamenti

U ovom odjeljku prikazat će se osnovne karakteristike ostalih gornjih domova koji su predmetom ove analize, poput načina biranja njihovih članova i osnovnih formalnih ovlasti.

Australski Senat broji 76 članova, čiji mandat traje šest godina. Šest saveznih država šalje dvanaest zastupnika, dok četvero zastupnika predstavlja savezne teritorije. Polovica zastupnika bira se svake tri godine, kao i svi zastupnici saveznih teritorija (Uhr, 1999: 93). Senat se bira proporcionalno u višemandatnim okruzima, pojedinačnim prenosivim glasom. Australski Senat ima najveće formalne ovlasti u vestminsterskom modelu vlasti. Većina zakona može biti predstavljena u gornjem domu, ali ne i financijski zakoni, proračun, te porezni zakoni. U slučaju nesuglasica između domova, na zajedničkoj sjednici obaju domova Donji dom ima veće ovlasti donijeti konačnu odluku.

Austrijski federalizam jedan je od najslabijih tipova federalnih uređenja, zbog snažne uloge federalne vlade i slabih ovlasti koje imaju savezne države. Slab austrijski federalizam najviše se očituje kroz Savezno Vijeće (*Bundesrat*) koje ima malo institucionalnih ovlasti. Formalno su mu dodijeljene ovlasti zastupanja interesa saveznih država u saveznom zakonodavstvu (Fallend, 2015: 34). Ukupan broj zastupnika može varirati ovisno o popisu stanovništva svakih deset godina. Trenutno u *Bundesratu* djeluje 61 zastupnik, koje biraju parlamenti saveznih država. Zastupnici u gornjem domu zauzimaju mjesta prema stranačkoj pripadnosti, a ne prema saveznim državama iz kojih dolaze, stoga je *Bundesrat* izrazito politizirano tijelo (Fallend, 2015: 40-41). Gornji dom ima ovlasti predlagati zakone, ali to rijetko čini. Najviše ovlasti ima kod zakona koji određuju ovlasti saveznih država, kod kojih može uložiti apsolutni veto, ali i u ovom slučaju rijetko te ovlasti zbilja i koristi. Kod ostalog zakonodavstva ima ovlasti odgode primjene zakona na osam tjedana, ali taj veto Nacionalno vijeće (donji dom) može nadglasati običnom većinom. U zakonskim prijedlozima koji se tiču financijskih politika, gornji dom nema nikakve ovlasti. Djelotvornost *Bundesrata* ovisi i o stranačkoj pripadnosti vlade. Pri sklapanju postizbornih koalicijskih pregovora, većina stranaka uvjetuje da Savezno vijeće mora odobravati zakone koje je predložila vlada. Ako vlada nema većinu u gornjem domu, onda ono češće koristi svoje veto ovlasti (Fallend, 2015: 46).

Belgijski Senat broji 60 senatora, koji predstavljaju govornike francuskog i nizozemskog jezika. Pedeset senatora neizravno je izabrano, tako da predstavljaju jezične zajednice Belgije, ali i njezine administrativne jedinice. Deset senatora je kooptirano od strane senatora administrativnih jedinica, prema rezultatima saveznih izbora (Popelier, 2018: 221). Ustavnim reformama Senat je postao dom koji predstavlja

administrativne jedinice države, te su mu ovlasti znatno smanjene. Danas formalno ima jednake ovlasti kao i gornji dom u pitanjima promjene ustava, kao i kod zakonodavstva koje se tiče savezne vlade. Kod ostalog zakonodavstva ima ovlasti predlaganja amandmana, kod kojih donji dom ima zadnju riječ. Senat nema ovlasti predlagati zakone (Popelier, 2018: 222-223).

Češki Senat nastao je kao rezultat pregovora tijekom demokratizacije Češke, odnosno isprva Čehoslovačke. Broji 81 zastupnika, čiji mandati traju šest godina, a svake dvije godine se bira trećina senatora dvokružnim većinskim izborima. Senat ima savjetodavne ovlasti, odnosno ima pravo ulaganja zakonodavnog veta, kao i predlaganja amandmana. Donji dom ima zadnju riječ, jer svaki prijedlog gornjeg doma može nadglasati apsolutnom većinom. Nešto veće ovlasti ima kod pitanja ustavnih amandmana, kao i kod izbora predsjednika Republike (Roberts, 2018: 200).

Senatori čileanskog Senata biraju se u izbornim jedinicama koje prate administrativnu podjelu države (Riquelme i dr, 2018: 2). Reformom je povećan broj senatora na 50, ali zbog njihovog stupnjevitog izbora, u razdoblju od 2018 do 2022 u Senatu služi 43 senatora. Svaka izborna jedinica za Senat bira između dva i pet senatora. Mandat traje osam godina, a svake četiri godine bira se polovica senatora (Cabrera-Tapia, 2021: 3). Oba doma imaju jednake zakonodavne ovlasti, te svaki zakon može biti predstavljen u bilo kojem domu, dok drugi dom ima ovlasti ulaganja amandmana. Jedina iznimka su financijski i porezni zakoni u kojima donji dom ima ovlasti započinjanja zakonodavnog procesa (Cabrera-Tapia, 2021: 4).

Talijanski Senat Republike broji 321 člana, od kojih je 315 izabrano na izravnim izborima, dok ostale imenuje predsjednik Republike na doživotan mandat, među redom zaslužnih građana. Bivši predsjednici Republike imaju pravo služiti doživotni mandat. Senat predstavlja talijanske regije, proporcionalno prema broju stanovnika, s time da nijednu regiju ne smije predstavljati manje od 7 senatora, osim regija Molise i Doline Aosta (Senato, 2021: 16-17). Oba doma imaju jednake zakonodavne ovlasti, te jednake ovlasti izglasavanja povjerenja vladi (Lodici, 1999: 225). Mandat u trajanju od pet godina propisan je ustavnim zakonom iz 1963. godine, a njime je određen broj senatora koji će biti birani na izborima. Iako zastupnike oba doma biraju građani na izravnim izborima, biračko tijelo se razlikuje ovisno o domu. Donji dom biraju građani stariji od 18 godina, dok gornji dom biraju građani stariji od 25 godina (Lodici, 1999: 225).

Nacionalno vijeće provincija u Južnoafričkoj Republici institucionalno je uređeno kao tijelo koje predstavlja interese provincija. Formalna zadaća gornjeg doma je predlagati zakone i ustavne amandmane koji su u interesu provincija. Gornji dom nastao je po uzoru na njemački *Bundesrat*, sa željom za suradnjom između nacionalne vlade i vlade saveznih država, odnosno nacionalnih provincija (Whittle, 2016: 23). Vijeće ima 90 zastupnika, koji predstavljaju devet regija, od kojih svaka bira deset zastupnika. Zastupnike biraju zakonodavna tijela provincija. Kod "običnog" zakonodavstva koje ne mijenja ustav, niti utječe na ovlasti provincija, Vijeće ima ovlasti predlaganja neobvezujućih amandmana. Ustavni amandmani moraju dobiti podršku šest od devet provincija u Vijeću, dok najveće ovlasti gornji dom ima kod zakona koji se tiču ovlasti koje imaju provincije (Whittle, 2016: 28-29).

Svih 105 zastupnika kanadskog Senata su imenovani. Broj zastupnika varira ovisno o tome predstavljaju li savezne države ili provincije. Senatore imenuje premijer na mandat koji traje do njihove 75. godine života, uz mogućnost ranijeg podnošenja ostavke. Ova dva čimbenika, način izbora i nerazmjernost u broju zastupnika između regija, najveći su predmet kritike. Zapadne provincije su znatno potpredstavljene

od ostatka države. Imenovanje senatora od strane premijera smatra se sinekurom, odnosno kao nagradom za vjernost vladajućoj stranci. Gornji dom ima jednake ovlasti kao i Donji dom, osim u pitanjima financijskih i poreznih zakona, koji moraju biti predstavljeni u prvom domu. Svi drugi zakoni mogu biti predstavljeni u Senatu, a ako su došli iz Donjeg doma, Senat ima pravo predlaganja amandmana. Senat također može odbiti bilo koji zakon. Unatoč ovim formalnim ovlastima, prema neformalnoj praksi Senat uglavnom predlaže manje amandmane na zakone koji su došli iz donjeg doma (Franks, 1999: 122).

Nizozemski Senat, atipično zvan Prvim domom (*Eerste Kamer*), broji 75 senatora koji se biraju neizravno na četverogodišnji mandat. Senatore biraju provincijska vijeća, tri mjeseca nakon izbora za provincijska vijeća. Sve provincije nemaju jednako pravo glasa, već ono ovisi o brojnosti stanovništva (Kiesraad, 2021). Senat ima formalno snažne ovlasti u zakonodavnom procesu. Svi zakoni koji su odobreni u donjem domu, podložni su vetu od strane gornjeg doma, ali on nema ovlasti predlaganja amandmana. U praksi, Senat rijetko koristi veto, ali svoju moć izražava kod prijetnje njegovom upotrebom. Vlada često mora izmijeniti zakonski prijedlog jer je Senat zaprijetio da će upotrijebiti veto. Suradnja između dva doma ovisi o stranačkoj većini u oba doma. Posljednjih nekoliko godina vladajuća stranka nema većinu u Senatu, stoga je češće primorana raditi ustupke i mijenjati zakonodavne prijedloge, kako gornji dom ne bi uložio veto. Formalno najveće ovlasti u zakonodavnom procesu ima donji dom, ali Senat ima snažan neformalni utjecaj na cijeli proces (van den Braak, 2019: 183-184).

Njemački *Bundesrat* sastavljen je od premijera i ministara šesnaest saveznih država. *Bundesrat* nije izravno izabrano tijelo, ali ima svoj demokratski legitimitet, jer su njegovi članovi izabrani na demokratskim izborima u svojim saveznim državama. Svaka država šalje tri do šest zastupnika u gornji dom, ovisno o veličini savezne države (Patzelt, 1999: 60). Iako *Bundesrat* formalno predstavlja interese saveznih država, zadovoljavaju se interesi političkih stranaka. Zbog toga što se stranačka struktura *Bundesrata* često mijenja, ovisno o izborima za regionalne parlamente, on ponekad djeluje u interesu vladajuće stranke, a ponekad u interesu opozicije. *Bundesrat* ima snažan zakonodavni veto u većini zakona, a u onima u kojima ga nema, ima ovlasti odgode primjene zakona. Njegov utjecaj ključan je za pitanje vanjske politike i europskih poslova. Najveće ovlasti ima u zakonodavstvu koje se odnosi na ustroj saveznih država, jer većinu zakona provode isključivo države. Jedine ovlasti koje ima isključivo *Bundestag* je pitanje povjerenja saveznoj vladi (Patzelt, 1999: 61-62). Zbog toga što mandat zastupnika ovisi o izborima za regionalna tijela, *Bundesrat* nema "vijek trajanja", već zasjeda kontinuirano (Patzelt, 1999: 67).

Rumunjski parlament jedan je od savršenih tipova dvodomnih zakonodavnih tijela. Oba doma biraju se istim izbornim modelom istoga dana na četverogodišnji mandat, te imaju iste zakonodavne ovlasti. Svaki zakon može biti predstavljen u bilo kojem domu, dok drugi dom nakon toga ima pravo predlaganja amandmana na zakonodavne prijedloge. Vlada je odgovorna i gornjem i donjem domu, odnosno da bi joj bilo izglasano povjerenje potrebno je povjerenje većine zastupnika i senatora (Constitute project, 2021). Oba doma parlamenta imaju ovlasti donošenja zakona. Ova ovlast je posebno važna posljednjih godina, jer je vlada češće počela koristiti izvršne uredbe koje donosi pod uvjetima izvanrednog stanja. Zbog takve prakse, Rumunjska je pod kontinuiranim nadzorom Europske unije još od pristupnih pregovora (Tacea, 2015: 614). Danas rumunjski Senat broji 136 zastupnika (IPU Parliment, 2021b).

Španjolski Senat broji 256 zastupnika, koji predstavljaju španjolske provincije. Četiri petine senatora bira se izravnim izborima, dok je ostatak izabrano od strane zakonodavnih tijela regija. Senatori služe četverogodišnje mandate, a svaka regija bira četiri senatora (Juberias, 1999: 260). Zbog toga što senatori služe četiri godine, kao i zastupnici donjeg doma, biraju se istoga dana. Takva praksa rezultira time da se gornji i donji dom ne razlikuju prema stranačkim većinama, stoga je velik broj izbora koji su provedeni nakon ponovne uspostave demokracije rezultirao istim stranačkim većinama u oba doma (Juberias, 1999: 268). Senatu je namijenjena uloga čuvara ustavnog poretka. Zbog toga ima veće ovlasti u pitanjima ustavnih reformi, nego što su dodijeljene donjem domu. Kod ostalih tipova zakonodavstva, Senat je podređen donjem domu, iako aktivno sudjeluje u zakonodavnom procesu, a ne samo kao korektivni faktor (Juberias, 1999: 283-284). Ipak, Senatu su samo dodijeljene ovlasti ulaganja veta i predlaganja amandmana, koje može uložiti u kratkom periodu od dva mjeseca od primitka zakonodavnog prijedloga koji je usvojio donji dom. Donji dom može prihvatiti amandmane, ili može odbaciti prijedloge običnom većinom (La Moncloa, 2021: 17).

Švicarsko Vijeće država broji 46 zastupnika koji predstavljaju 26 kantona. Šest (polu)kantona bira jednog zastupnika, dok ostali biraju dva. Švicarski bikameralizam smatra se "savršenim" zbog toga što oba doma imaju jednake ovlasti i prava u političkom životu države. Oba doma mogu predlagati ustavne amandmane, zakone i uredbe. Jednakost u zakonodavnim ovlastima odnosi se na sve oblike zakonodavstva – ratificiranje međunarodnih sporazuma, nadzor nad izvršnom vlašću, predlaganje zakonodavstva, te nadzor nad ovlastima kantona (Belser, 2018: 160). Izborni model Nacionalnog vijeća, odnosno donjeg doma, propisan je saveznim zakonodavstvom, dok kantoni sami uređuju način izbora članova Saveznog vijeća. Većina kantona, osim dva, svoje zastupnike u gornjem domu bira većinskim modelom (Belser, 2018: 163). Iako zastupnici formalno predstavljaju interese kantona, kantonalna izvršna i zakonodavna vlast nemaju ovlasti određivati zastupnicima kako da glasuju o zakonodavstvu.

Klasifikacija gornjih domova

Kriteriji koje država mora zadovoljiti da bi bila predmetom analize su sljedeći: (i) država mora imati dvodomno zakonodavno tijelo; (ii) mora imati više od pet milijuna stanovnika; (iii) mora biti slobodna izborna demokracija kontinuirano od 2000. godine do danas, prema metodologiji koju koristi *Freedom House* (Freedom House, 2021). Istraživanje će pokušati dati odgovor na pitanje koje ovlasti čine gornji dom snažnim.

Sedamnaest proučavanih slučajeva znači da se koristiti metoda kompariranja malog broja zemalja, odnosno komparacija s malim n . U *Tablici 1.* prikazane su osnovne ustavne propisane značajke sedamnaest gornjih domova koji su predmetom analize.

U *Tablici 2.* prikazani su gornji domovi sukladno demokratičnosti njihova izbora. Tako se sedamnaest proučavanih gornjih domova dijele u četiri kategorije. U kategoriju izravno izabranih gornjih domova, čiji su članovi izravno izabrani, svrstavaju se australski, češki, čileanski, poljski, rumunjski i američki Senat, te švicarsko Vijeće država. U kategoriju imenovanih domova svrstavaju se kanadski Senat, te Dom lordova Ujedinjenog Kraljevstva, čiji su članovi imenovani od strane premijera (Kanada i Ujedinjeno Kraljevstvo) ili su članovi prema nasljednom pravu (Ujedinjeno Kraljevstvo). U kategoriju neizravno izabranih gornjih domova svrstani su austrij-

Tablica 1. Osnovne značajke sedamnaest gornjih domova

Država	Ime	Članovi	Trajanje mandata (u godinama)	Način izbora
Australija	Senat	76	6	izravan izbor
Austrija	Federalno vijeće (Bundesrat)	61	4 do 6	neizravan izbor
Belgija	Senat	60	4	50 izravan izbor, 10 kooptirano
Češka	Senat	81	6	izravan izbor
Čile	Senat Republike	50	8	izravan izbor
Francuska	Senat	348	6	neizravan izbor
Italija	Senat Republike	321	5	315 izravno izabраниh, 6 imenovanih
Južnoafrička Republika	Nacionalno vijeće provincija	90	5	neizravan izbor
Kanada	Senat	105	do 75. god. života	imenovani
Nizozemska	Senat	75	4	neizravan izbor
Njemačka	Federalno vijeće (Bundesrat)	69	zasjeda trajno	neizravan izbor
Poljska	Senat	100	4	izravan izbor
Rumunjska	Senat	136	4	izravan izbor
SAD	Senat	100	6	izravan izbor
Španjolska	Senat	265	4	208 izravno izabrano, 58 imenovano
Švicarska	Vijeće država	46	4	izravan izbor
Ujedinjeno Kraljevstvo	Dom lordova	800	doživotno	imenovani/nasljedno pravo

Izvor: IPU Parline, 2021.

sko Federalno vijeće, francuski i nizozemski Senat, južnoafričko Vijeće provincija, te njemački *Bundesrat*. U četvrtu kategoriju smjestili su se gornji domovi čiji je dio zastupnika izabran izravno, a dio neizravno izabran ili imenovan. Ovdje pripadaju belgijski Senat, čijih je 50 zastupnika izravno izabrano, a deset zastupnika dolazi iz saveznih jedinica, talijanski Senat čiji su gotovo svi zastupnici izravno izabrani, osim pet senatora koje imenuje predsjednik iz redova zaslužnih građana, te španjolski Senat čijih je četiri petine zastupnika izravno izabrano, dok je jedna petina izabrana od strane zakonodavnih tijela regija.

Drugo obilježje gornjih domova koje će se klasificirati su formalne ovlasti koje gornji domovi imaju u odnosu na donji dom. Kako bi mogli biti klasificirani, određeno je šest kategorija formalnih ovlasti koje gornji dom može imati u djelovanju parlamenta. Ako gornji dom ima jednaku ovlast kao i donji dom, dodijeljena mu je vrijednost 1, a ako nema jednake ovlasti dodijeljena je vrijednost 0. Formalne ovlasti su sljedeće: (i) jednake ovlasti započinjanja zakonodavnog procesa; (ii) ima li gornji dom pravo utjecaja na zakonodavstvo ili zadnju riječ ima donji dom; (iii) uloga u

Tablica 2. Klasifikacija gornjih domova prema demokratičnosti njihova izbora

Izravno izabrani domovi	Neizravno izabrani domovi	Imenovani domovi	Izravno izabrani i imenovani
Australija	Austrija	Kanada	Belgija
Češka	Francuska	Ujedinjeno Kraljevstvo	Italija
Čile	Južnoafrička Republika		Španjolska
Poljska	Nizozemska		
Rumunjska	Njemačka		
SAD			
Švicarska			

Izvor: IPU Parline, 2021.

potvrđivanju članova izvršne vlasti, odnosno davanja povjerenja vladi; (iv) ovlasti imenovanja na ključne pozicije, poput veleposlanika ili guvernera središnje banke; (v) ovlasti ratificiranja međunarodnih ugovora; te (vi) uloga u postupku promjene ustava. U *Tablici 3.* prikazani su gornji domovi, te dodijeljene vrijednosti prema formalnim ovlastima.

Prema formalnim ovlastima koje gornji domovi imaju u odnosu na donji dom, gornji domovi grupirani su u nekoliko kategorija. U prvoj skupini nalaze se gornji domovi koji imaju ukupnu vrijednost 5 ili 6. Ti domovi imaju (gotovo) jednake ovlasti kao i donji dom prema kategorijama određenim u ovoj analizi, ili imaju ovlasti koje donji domovi nemaju te ih se može klasificirati kao (jednako) snažne gornje domove u odnosu na ovlasti koje ima donji dom. Ovdje pripadaju čileanski, kanadski, talijanski, rumunjski i američki Senat, te švicarsko Vijeće država. U drugoj skupini nalaze se gornji domovi koji imaju vrijednosti 3 ili 4, odnosno, neke formalne ovlasti izjednačene su s donjim domom dok nemaju druge ovlasti koje ima donji dom. Najčešće se to odnosi na pitanje davanja povjerenja, odnosno nadzora nad izvršnom vlašću, te ovlasti imenovanja na ključne funkcije. U ovu kategoriju srednje snažnih gornjih domova pripadaju australski, češki, francuski, nizozemski, poljski i španjolski Senat, južnoafričko Nacionalno vijeće provincija, te austrijsko Federalno vijeće. U posljednjoj kategoriji nalazi se najslabiji gornji dom u ovoj analizi, belgijski Senat. Belgijski Senat prema ovoj klasifikaciji najviše odudara od one koju je iznio Lijphart u svojoj knjizi *Modeli demokracije* (Lijphart, 2014). Zbog toga što prema formalnim ovlastima propisanim ustavom, Senat ima ovlasti započinjanja zakonodavnog procesa samo u ograničenim slučajevima koji su propisani člankom 77. Ustava, poput zakona koji se tiču saveznih jedinica, ovlasti Senata ili amandmana Ustava (Constitute Project, 2021).

Županijski dom Hrvatskog sabora (1993-2001)

Županijski dom ne zadovoljava kriterije koji su izabrani za ranije provedenu analizu. Hrvatska u vrijeme njegova postojanja nije imala pet milijuna stanovnika, niti je prema metodologiji *Freedom Housea* pripadala u kategoriju slobodnih demokracija. Ipak, valjalo bi proučiti i hrvatski primjer gornjeg doma, koji je svega nekoliko godina bio dio parlamentarnog sustava države.

Tablica 3. Klasifikacija gornjih domova prema formalnim ovlastima

	Zakonodavna inicijativa	Mogućnost veta	Izvršna vlast	Ovlasti imenovanja	Ratifikacija međunarodnih ugovora	Promjena ustava	Ukupno
Australija	1	0,5	0	0	1	1	3,5
Austrija	1	0,5	0	0	1	1	3,5
Belgija	0,3	0,3	0	0	0	1	1,6
Češka	1	0	0	1	1	1	4
Čile	1	1	0	1	1	1	5
Francuska	1	0	0	1	1	1	4
Italija	1	1	1	1	1	1	6
JAR	0,5	0,5	0	0	1	1	3
Kanada	1	1	0	1	1	1	5
Nizozemska	0	1	0	0	1	1	3
Njemačka	1	1	0	0	1	1	4
Poljska	1	0	0	0	1	1	3
Rumunjska	1	1	1	1	1	1	6
SAD	1	1	1	1	1	1	6
Španjolska	1	1	0	0	1	1	4
Švicarska	1	1	1	1	1	1	6
UK	1	1	0	0	1	1*	4

Podaci za prve četiri kategorije preuzeti su s internetskih stranica Interparlamentarne unije (IPU Parline, 2021) i portala Constitute Project (Constitute Project, 2021). Podaci za petu kategoriju preuzeti su iz službenog dokumenta Europske unije (Grosek i Sabbati, 2016), te portala Constitute Project. Podaci za šestu kategoriju preuzeti su s portala Constitute Project.

* Ujedinjeno Kraljevstvo nema pisani ustav kao objedinjeni dokument. Postoje određeni zakoni koji se mogu smatrati ustavnima, ali Dom lordova ima jednake ovlasti u njihovoj izmjeni kao i kod drugih zakona.

Ustavom iz 1990. godine u Hrvatskoj je uspostavljen dvodomni parlament, Sabor Republike Hrvatske, a sastojao se od Zastupničkog doma i Županijskog doma. Županijski dom svoje djelovanje započeo je konstituiranjem u veljači 1993. godine, a završio s ustavnim reformama 2001. Gornji dom Sabora RH uspostavljen je kao savjetodavno i deliberativno tijelo, čija je uloga bila predlaganje i rasprava o zakonskim prijedlozima o kojima odlučuje Zastupnički dom (Kasapović, 1997: 97). Županijski dom zamišljen je kao tijelo teritorijalnog predstavnništva građana kroz koji predstavnici županija mogu izražavati regionalne interese birača. Imao je pravo zakonodavne inicijative, ali nije imao pravo odlučivati o donošenju zakona. Imao je ovlasti i predlaganja izmjena ustava, raspisivanja referenduma, te zakona kojima se uređuju nacionalna prava i ustavom predviđene slobode. Jedno od najvažnijih ovlasti Županijskog doma bilo je pravo suspenzivnog veta na zakone izglasane u Zastupničkom domu, ali je donji dom imao pravo nadglasati taj veto natpolovičnom većinom svih zastupnika. Vlada je bila odgovorna isključivo donjem domu, te je

Županijski dom u sferi kontrole nad izvršnom vlašću imao vrlo malo ovlasti. Ona se svodila na to da su zastupnici imali pravo postavljati Vladi ili pojedinim ministri- ma zastupnička pitanja. Najsnažniju formalnu ovlast imao je kod imenovanja su- daca Ustavnog suda i članova Državnog sudbenog vijeća, jer Zastupnički dom nije mogao popuniti ta mjesta s osobama koje nisu predložene od strane donjeg doma (Deren-Antoljak, 1993: 79-80). Prema ustavu iz 1990. u Županijski dom građani svake županije birali su tri zastupnika. Predsjednik Republike mogao je imenovati do pet zastupnika iz redova zaslužnih građana, te je i sam mogao biti doživotni član po isteku mandata. Mandat zastupnika trajao je četiri godine, kao i mandat članova Zastupničkog doma (Hrvatski sabor, 1990). Zastupnici su se birali u tromandatnim izbornim okruzima, od kojih je svaka županija činila jedan okrug. Kandidati su se natjecali na "personaliziranim" izbornim listama s nominalnim nositeljima lista, a glasovi su se preračunavali u mandate D'Hondtovom metodom (Kasapović, 1997: 99). Izbori za Županijski dom proveli su se samo dva puta, 1993. i 1997. godine, a prije slijedećih izbora gornji dom je ukinut ustavnim reformama.

Kada bi se Županijski dom svrstao u ranije provedenu klasifikaciju, smjestio bi se u četvrtu kategoriju gornjih domova, koji su (većim) dijelom izravno izabrani, a dijelom imenovani, zajedno s belgijskim, talijanskim i španjolskim Senatom. Prema snazi, bio bi svrstan u kategoriju srednje jakih gornjih domova. Kao i kod drugih gornjih domova koji su svrstani u tu kategoriju, Županijski dom nije imao ovlasti davanja povjerenja izvršnoj vlasti ili potvrđivanja njezinih članova, što je jedna od najvažnijih ovlasti koje dom može imati. Drugo značajno ograničenje bilo je dono- šenje zakona, jer je u zakonodavnom procesu Županijski dom imao samo ovlasti inicijative zakonskih prijedloga.

Postojanje drugog doma bilo je sporno prema nekoliko osnova. Prva je bila pred- stavnička osnova, jer je Hrvatska bila (i ostala) unitarna i centralizirana država, u kojoj su županije administrativno-upravne jedinice i uglavnom nisu izraz regional- ne podjele zemlje. Regionalna dimenzija predstavništva bila je podređena stranač- koj dimenziji, a Županijski dom preslikavao je stranačko-političke polarizacije koje su postojale u prvome domu (Kasapović, 1997: 97). Zbog načina izbora njegovih zastupnika, formalnih ovlasti i političkog uređenja Hrvatske njegovo je postojanje bilo suvišno. Stoga je gornji dom opravdano ukinut u sklopu širih reformi kojima se temeljno promijenio politički ustroj države. Njegovo postojanje bilo bi opravdano kada bi Hrvatska doživjela teritorijalni preustroj u kojem bi bilo uspostavljene re- gije, umjesto dosadašnjih županija, te kada bi mu bile dodijeljene temeljne ovlasti koje snažni gornji domovi imaju – ovlast donošenja zakona i izglasavanja povjerenja izvršnoj vlasti, kao što je to slučaj s talijanskim Senatom. Time bi se ostvarila vizija ustavotvoraca koji su Županijski dom modelirali prema ustavnim rješenjima Italije i Španjolske (Sokol i Smerdel, 1998: 195).

Zaključak

Bikameralizam je u većini država rezultat povijesnog razvoja političkog sustava. Za neke je on snažna institucionalna protuteža izvršnoj vlasti, dok je za druge relikv prošlih vremena koje treba ukinuti. Posebno su takvi zahtjevi najglasniji u državama čiji su gornji domovi u cijelosti izabrani ili su njihovi članovi zastupnici po nasljed- nom pravu, poput britanskog Doma lordova.

Drugi domovi razlikuju se prema načinu izbora, te prema formalnim ovlastima u zakonodavnom procesu. Prema kriteriju načina izbora gornji domovi mogu biti svrstani u četiri kategorije: gornji domovi koji su u cijelosti izravno izabrani, oni koji su

imenovani ili su njihovi članovi zastupnici prema nasljednom pravu, oni koji su neizravno izabrani, te oni koji su dijelom izravno izabrani a manjim dijelom neizravno izabrani ili imenovani. Klasifikacija prema formalnim ovlastima provedena je tako da se proučava šest ovlasti koje parlamenti imaju: ovlasti zakonodavne inicijative, ulaganja amandmana na zakonodavne prijedloge, ovlast davanja povjerenja izvršnoj vlasti ili potvrđivanja članova izvršne vlasti, ovlast ratificiranja međunarodnih ugovora, te ovlasti izmjene ustava. Sukladno ovlastima koje gornji domovi imaju u odnosu na donji dom dodijeljena im je vrijednost 0 ili 1. Nakon dodjeljivanja vrijednosti, gornji domovi su prema formalnim ovlastima klasificirani u tri kategorije: snažni, srednje snažni i slabi gornji domovi. Rad je pokušao dati odgovor na pitanje koje formalne ovlasti čine određeni gornji dom snažnim u odnosu na donji dom parlamenta.

Posljednji dio rada analizirao je Županijski dom koji je bio dijelom Sabora Republike Hrvatske od 1993. do 2001. godine. Analizirani su način izbora gornjeg doma hrvatskog parlamenta, njegove formalne ovlasti, te njegov način djelovanja. Ako bismo ga uvrstili u našu klasifikaciju, bio bi smješten u kategoriju domova koji su dijelom izravno izabrani, a dijelom imenovani. Prema formalnim ovlastima bio bi smješten u kategoriju srednje snažnih gornjih domova, jer mu je nedostajala ovlast davanja povjerenja izvršnoj vlasti i ovlast donošenja zakona. Rad je pokušao ukazati na nedostatke koje je Županijski dom imao, te predložiti koje bi karakteristike trebalo izmijeniti, uključujući i administrativni preustroj države, ukoliko bi se razmišljalo o ponovnom uvođenju gornjeg doma.

Literatura

- Belser, E. M. (2018). The Swiss Ständerat: a Model of Perfect Bicameralism. *Perspectives on Federalism*, 10(2), 152-181. <https://doi.org/10.2478/pof-2018-0021>
- Boban, D. (2011). *Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske*. Zagreb: Političke analize.
- Cabrera-Tapia, R. (2021). The Chilean Congress: Bicameralism in a Presidential System. PSA Parliaments specialist group. <https://psaparliaments.org/wp-content/uploads/2021/03/Chile.pdf>.
- Čepo, D. (2007). Uloga drugih domova u političkim sustavima Poljske i Rumunjske. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 9(1), 171-181.
- Čepo, D. (2013). Snažni bikameralizam u SAD-u i SR Njemačkoj: izvor za reformu Vijeća Europske unije. *Politička misao*, 50(4), 163-189.
- Constitute Project (2021). Constitutions. <https://www.constituteproject.org/constitutions?lang=en>
- Deren-Antoljak, Š. (1993). Odnos Zastupničkog i Županijskog doma Sabora Republike Hrvatske. *Politička misao*, 30(4), 74-96.
- Fallend, F. (2015). A Redundant Second Chamber? The Austrian Bundesrat in Comparative Perspective. U: G. Bischof i F. Karlhofer (ur.), *Austrian Federalism in Comparative Perspective* (str. 34-53). Innsbruck: Innsbruck University Press.
- Franks, C. E. S. (1999). Not Dead Yet, But Should It Be Resurrected? U: S. Patterson i A. Mughan (ur.), *Senates: Bicameralism in the Contemporary World* (str. 120-161). Columbus, OH: Ohio State University Press.
- Freedom House (2021). Freedom in the World, 1973-2021. [freedomhouse.org](https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/Country_and_Territory_Ratings_and_Statues_FIW1973-2021.xlsx) https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/Country_and_Territory_Ratings_and_Statues_FIW1973-2021.xlsx
- Giannetti, D., Pedrazzani A. i Pinto, L. (2020). Bicameralism and Government Formation: Does Bicameral Incongruence Affect Bargaining Delays? *European Political Science Review*, 12(4), 469-484. <https://doi.org/10.1017/S1755773920000235>
- Grosek, K. i Sabbati G. (2016). Ratification of international agreements by EU Member States. Bruxelles: Europska unija.
- Hartmann, J. (2006). *Politički sustavi Velike Britanije, SAD i Francuske*. Zagreb: Politička kultura.
- Hrvatski sabor (1990). Ustav Republike Hrvatske. *Narodne Novine* 56 (br. dok. 1092).
- Inter-parliamentary Union (2021). National Parliaments. <https://www.ipu.org/national-parliaments>
- IPU Parline (2021a). Parline – Global data on national parliaments. <https://data.ipu.org/content/parline-global-data-national-parliaments>
- IPU Parline (2021b). Global data on national parliaments. France Senate. https://data.ipu.org/content/france?chamber_id=13397
- IPU Parline (2021c). Global data on national parliaments. Romania Senate. https://data.ipu.org/content/romania?chamber_id=13510
- Juberias, C. F. (1999). A House in Search of a Role: The Senado of Spain. U: S. C. Patterson i A. Mughan (ur.), *Senates: Bicameralism in the Contemporary World*. (str. 260-300). Columbus, OH: Ohio State University Press.

- Kant, I. (1999). *Metafizika čudoređa*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kasapović, M. (1997). Izbori za Županijski dom Sabora. *Politička misao*, 34(2), 95-103.
- Kiesraad (2021). Elections of the Senate. <https://english.kiesraad.nl/elections/elections-of-the-senate>
- La Moncloa (2021). Spanish Constitution. https://www.lamoncloa.gob.es/documents/constitucion_inglescorregido.pdf
- Lijphart, A. (2014). *Modeli demokracije*. Zagreb: Političke analize.
- Lodici, C. (1999). The Parliamentary Autonomy: The Italian Senato. U: S. Patterson i A. Mughan (ur.), *Senates: Bicameralism in the Contemporary World*. (str. 225-259). Columbus, OH: Ohio State University Press
- Members.parliament.uk (2021). Lords membership. <https://members.parliament.uk/parties/Lords>
- Owens, J. E., i Loomis, B. A. (2006). Qualified Exceptionalism: Congress in Comparative Perspective. *The Journal of Legislative Studies*, 12(3-4), 258-290. <https://doi.org/10.1080/13572330600875464>
- Passaglia, P. (2018). Unicameralism, Bicameralism, Multicameralism: Evolution and Trends in Europe. *Perspectives on Federalism*, 10(2), 1-29. <https://doi.org/10.2478/pof-2018-0014>
- Patzelt, W. J. (1999) The Very Federal House: The German Bundesrat. U: S. Patterson i A. Mughan (ur.), *Senates: Bicameralism in the Contemporary World*. (str. 59-92). Columbus, OH: Ohio State University Press.
- Popelier, P. (2018). Bicameralism in Belgium: the dismantlement of the Senate for the sake of multinational confederalism. *Perspectives on Federalism*, 10(2), 215-237. <https://doi.org/10.2478/pof-2018-0024>
- Riker, W. H. (1992). The Justification of Bicameralism. *International Political Science Review*, 13(1), 101-116. <https://doi.org/10.1177/019251219201300107>
- Riquelme, F. i dr. (2018). Voting power of political parties in the Senate of Chile during the whole binomial system period: 1990-2017. <https://arxiv.org/abs/1808.07854>
- Roberts, A. (2018). Effort, incentives, and culture in the Czech Senate. *The Journal of Legislative Studies*, 24(2), 197-210. <https://doi.org/10.1080/13572334.2018.1477272>
- Russell, M. (2001). What are Second Chambers for. *Parliamentary Affairs*, 54, 442-458. <https://doi.org/10.1093/parlij/54.3.442>
- Russell, M. (2012). Elected Second Chambers and Their Powers: An International Survey. *The Political Quarterly*, 83(1), 117-129. <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.2012.02275.x>
- Russell, M. (2013a). Rethinking Bicameral Strength: A Three-Dimensional Approach. *Journal of Legislative Studies*, 19(3), 370-391. <https://doi.org/10.1080/13572334.2013.773639>
- Russell, M. (2013b). *The Contemporary House of Lords*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199671564.001.0001>
- Scott, K. (2013). *The Federalist Papers*. New York: Bloomsbury.

- Senato (2021). Constitution of the Italian Republic. https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf
- Shell, D. (2001). The History of Bicameralism. *Journal of legislative studies*, 7(1), 5-18. <https://doi.org/10.1080/714003862>
- Siaroff, A. (2013). *Comparing Political Regimes*. Toronto: University of Toronto Press.
- Smith, P. (2009). *The Senate of the Fifth French Republic*. New York: Palgrave Macmillan.
- Sokol S., i Smerdel B. (1998). *Ustavno pravo*. Zagreb: Informator
- Tsebelis, G. (2002). *Veto players: How political institutions work*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tsebelis, G., i Money, J. (1997). *Bicameralism*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511609350>
- Uhr, J. (1999). Generating Divided Government: The Australian Senate. U: S. Patterson i A. Mughan (ur.), *Senates: Bicameralism in the Contemporary World*. (str. 93-119). Columbus, OH: Ohio State University Press.
- van den Braak, B. (2019). *The vitality of the Dutch Senate: two centuries of reforms and staying in power*. U: N. Bijleveld, C. Grittner, D. E. Smith i W. Versteegen (ur.), *Reforming Senates: Upper Legislative Houses in North Atlantic Small Powers 1800-present* (str. 173-188). London i New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429323119>
- Waldron, J. (2012). Bicameralism and the Separation of Powers. *Current Legal Problems*, 65(1), 31-57. <https://doi.org/10.1093/clp/cus021>
- Whittle, P. (2016). *The Power To Negotiate: Examining Mandating Procedures In The National Council Of Provinces And Their Impact On Legislation And Other Parliamentary Processes*. Cape Town: UCT Press.
- Wiciech, T. (2020). The Polish Senate: an unnecessary second chamber. *Studia i analizy*, 57(3), 44-59. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2020.57.3>

Analysis of the Upper Houses in Electoral Democracies: The House of Counties (1993-2001) in Comparative Perspective

Summary Bicameral legislatures are part of the institutional set-up in seventy-nine countries. Bicameralism is one of the strongest institutional counterbalances to the executive. Due to their specificity, the upper houses are of interest to political scientists, so the question arises as to why they are rarely the subject of research. The paper seeks to fill the research gap by studying the institutional arrangements of the seventeen electoral democracies, which have bicameral legislatures. The first part of the paper provides an overview of the historical development of bicameralism. The second part of the paper presents contemporary bicameralism and presents in detail four ideal-typical examples of the upper houses – the United Kingdom, the United States, France, and Poland. The third part presents the basic features of the other upper houses that are the subject of research. In the fourth part of the paper, a comparison of the seventeen upper houses is carried out to give an answer to the research question of what makes the upper house strong according to its formal powers. On the twentieth anniversary of its abolition, the last section analyzes the formal powers and democratic features of the election rules for the House of Counties of the Parliament of the Republic of Croatia (1993-2001).

Keywords bicameralism, upper house, democracy, powers, House of the Counties, regionalization

Kako citirati članak / How to cite this article:

Zrile, A. (2021). Analiza gornjih domova izbornih demokracija: Županijski dom (1993-2001) u komparativnoj perspektivi. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (18)1. 81-103. <https://doi.org/10.20901/an.18.10>

***KOMPARATIVNA POLITIKA
I REGIONALNE STUDIJE***

***COMPARATIVE POLITICS
AND REGIONAL STUDIES***

*Politika i demokracija u
Bosni i Hercegovini*

*Politics and Democracy in
Bosnia and Herzegovina*

WHAT IS A NORMAL DEMOCRACY?¹

Brendan O'Leary

School of Arts and Sciences
University of Pennsylvania
E-mail: boleary@sas.upenn.edu

<https://doi.org/10.20901/an.18.01>
Conference presentation
Received: March 15th 2021
Accepted: March 23rd 2021

Abstract The author argues there is no such thing as a "normal democracy", and that the decision made by the European Court of Human Rights in Sejdić-Finci case does not pay enough respect to consociational democracy as one of the legitimate forms of democracy. As human rights have to be balanced against one another, they also have to be balanced against other values, including peace and stability. As the practical solution in the election of the three-person collective Presidency in Bosnia and Herzegovina, the author suggests three separate electoral colleges in the three territorial districts that would settle the tension between the politically viable power-sharing arrangements and the demand to respect human rights. The author concludes that more moral modesty is in place when foreign political advice in democratic constitutional design is issued for the divided societies.

Keywords Bosnia and Herzegovina, Sejdić-Finci case, consociational democracy, power-sharing, human rights, electoral colleges, collective Presidency

I heard one speaker say, I think it was Dr. Silajdžić, that he wanted a *normal democracy* in Bosnia and Herzegovina. I'm a political scientist. My first question is: what is a *normal democracy*?

Is it the United States, where the head of state has to be born in the United States? I, as a US citizen, as an immigrant, am not entitled to compete to be the President of the United States. I don't complain about that fact. I don't head to the Supreme Court to complain about it, but it is a fact that the Presidency of the United

¹ *Editorial note.* The text is corrected and authorized transcript of the presentation held at the international conference "The Legacy of Peace – 25 Years of the Dayton-Paris Peace Agreement" in Zagreb, 15th December 2020, in the panel "Linking the Principle of Three Constituent Peoples and the Sejdić-Finci Judgement: What is the Way Forward?". The full video of the conference is available on the Croatian Ministry of Foreign and European Affairs YouTube channel (<https://www.youtube.com/watch?v=RPu6gesgkmk>). The presentation begins at 2:57:10 and the question posed by the panel moderator Tihomir Vinković followed by the author's answer begin at 3:54:30. Since this publication comes to light in the year of 700th anniversary of Dante's death, an additional remark is appropriate. For this special occasion, the author suggested to accompany the transcript with a similar although perhaps more optimistic warning than the dull *Lasciate ogne speranza, voi ch'intrate* of the Italian poet. The author's intervention concerning the problems of democracy building in Bosnia and Herzegovina – unlike the case of hope in hell – should be read with somewhat ironic but still practically minded: "Read now or forever hold your peace!"

States is ethnically restricted. The United States' President is elected by an electoral college, not by popular majority, so is the US a *normal democracy*?

Is the United Kingdom, where I lived for 20 years, a *normal democracy*? The role of its head of state is filled by the Crown. The office has to be filled by an Anglican, Protestant in belief. The head of government, the prime minister, cannot be a practicing Catholic. Prime Ministers have to advise on the appointment of bishops to the House of Lords, Protestant bishops. That's "feudal democracy," I suppose.

Is a *normal democracy* Belgium, which has three regions, one of which is linguistically mixed, whereas two others practice linguistic majoritarianism? The Cabinet has to have equal numbers of French speakers and Dutch speakers.

What about the European Union itself? It has 27 constituent peoples, it's organized according to a rigorous system of power-sharing, super-qualified majority voting, veto rights, and extensive recognition of cultural autonomy.

I say all this to make the key point about the decision made by the European Court of Human Rights that we are discussing here. It did not appear to me to appreciate the variety of legitimate forms of democracy, one of which is, to give its correct name – *consociational democracy*. That's a system in which there is parity among the constituent peoples, there is proportionality in representation and in the allocation of resources, there is autonomy on matters of fundamental importance to communities such as education, and lastly there are constitutional veto rights to inhibit majorities from depriving minorities of their rights.

This system of consociational democracy has been a partial success in other European locations, notably in Northern Ireland where I grew up. It has also been a success in the Netherlands between 1917 and 1966; it organically dissolved, but it did inhibit serious conflict in the Netherlands. Both Belgium and Switzerland combine, like Bosnia and Herzegovina, federal and consociational principles.

So, arguably, there was nothing extraordinarily democratically improper about the structure of what was agreed in the Dayton Agreement. The Court of Human Rights, of course, specializes in human rights. It is not the general court of comparative constitutionalism, still less is it the court of comparative democracies. It chose however to override the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina on which there already sat international judges who were not associated with any of the major communities inside Bosnia and Herzegovina itself, and it chose to do so, it seems to me, on rather absolutist understanding of human rights.

Of course, Roma and Jews [Sejdić-Finci] and Others should be entitled to their full human rights in every polity in Europe, and anywhere else where they reside. But that, I think, was not the issue. Human rights have to be balanced against one another, and they also have to be balanced against other values, including peace and stability. I make this point as a political scientist, because I have been a constitutional advisor at many peace agreements around the world. I worked for the United Nations as part of its Mediation Support Unit. I'm its former senior advisor on power-sharing.

As a result of this Court decision in Sejdić-Finci, which has so far proved unworkable, I would be obliged as an advisor in the making of future peace agreements to advise people not to give to a regional court of human rights any definitive jurisdiction over any element of the constitutional bargain being struck, precisely because there would be a serious possibility that the bargain could be unwound. I deeply regret that I would have to give that kind of advice. It is possible to combine

power-sharing arrangements with respect for human rights, and this Court decision unfortunately makes doing that a little bit more difficult.

To conclude this brief intervention: what is to be done? I'm a foreigner, I'm an Irish citizen, EU citizen, and a United States' citizen, and I don't think I have any jurisdiction in this case. It does seem to me, however, that the Venice Commission in advising the European Court of Human Rights did not adequately spell out an alternative form of power-sharing that would not have the difficulties regarding human rights which the Court identified. What could that formula look like? It could involve an electoral college like the one in the United States, except it would have to be territorially composed. Somebody could be elected from the Serb Republic, two people could be elected from the Federation, but in order to achieve equity across the three constituent peoples, as well as the Others, there would have to be at least two, and better three, territorial electoral colleges inside Bosnia and Herzegovina.

I don't have a solution to the restructuring of the Senate, and I think that's appropriate because it doesn't seem to me, given the question of the margin of the appreciation, that the Court should have commented on the design of the second chamber of the legislature. The key question was on the executive, and there are ways of accomplishing the relevant objectives but the Venice Commission did not point them out. What I can say as a professional political scientist is – under no circumstances should the alternative vote be used in Bosnia and Herzegovina. That experiment has been tried before and failed, and it should not be repeated.

Thank you very much.

Professor O'Leary, you are advisor on different topics in different parts of the world trying to find a solution that is workable and viable. How do you look at it concerning that Sejdić-Finci is not implemented? What is the workable and viable solution?

I think it is a very good question and I was expecting to hear answers to it from the other participants. I explained that in my view, the easiest way to do it would be to have three territorially based jurisdictions. One would be the Serb Republic, the other would be a certain set of cantons in which there is a Croat majority and the other one would be the rest of the Federation. If three people were to be elected, they could be from any background, one of the three constituent peoples or others, they would all be viable candidates, and they would be elected in three separate electoral colleges in the three territorial districts. That would satisfy the Court of Human Rights and it would keep the three-person collective Presidency that many people want to keep. That's a practical way of doing things.

I have no solution immediately on offer for the Senate. There I believe strongly that the Court overstepped *the mark*, because the Court usually does not engage in any deliberation of the composition of legislatures, particularly their second chambers. So, I think it would be a reasonable response on the part of the people in Bosnia and Herzegovina to design a solution to the executive composition problem and to go ahead with that, and leave the existing Senate alone. Not everyone would be happy with that but I think that would be a reasonable response.

I would like to say something as an American citizen in conclusion. Americans cannot preach with moral authority on these questions. America has dependent nations – Native Americans – they are called dependent nations by the US Supreme Court. There is a long history of ethnic expulsion of the Native Americans in the

United States. We have a nativist rule for the election of the President and the Vice President. You have to be born in the United States, you can't be an immigrant. We therefore have differentiated forms of citizenship in the United States. So, it is not accurate for Americans to preach to others that we practice a policy of complete equality. And I've said all that without mentioning Americans' acknowledged history – and unresolved present – of racial discrimination inside the United States. So, we Americans need to get our house in order before we preach morally to others about their constitutional design. That doesn't mean that America has no role to play, but a little moral modesty would be in order.

Što je normalna demokracija?

Sažetak Autor tvrdi da ne postoji tako nešto poput "normalne demokracije" te da odluka Europskog suda za ljudska prava u slučaju Sejdić-Finci ne uvažava dovoljno konsocijacijsku demokraciju kao jedan od legitimnih oblika demokracije. Kao što se ljudska prava moraju uravnotežiti jedna s drugima, tako se moraju uravnotežiti i s drugim vrijednostima, uključujući mir i stabilnost. Kao praktično rješenje u izborima tročlanoga kolektivnog predsjedništva u Bosni i Hercegovini, autor predlaže tri odvojena izbornička kolegija u trima teritorijalnim okruzima, što bi riješilo napetost između politički održivih aranžmana za podjelu vlasti i zahtjeva za poštivanjem ljudskih prava. Autor zaključuje kako je potrebno više moralne skromnosti kada se podijeljenim društvima daju inozemni politički savjeti o demokratskom ustavnom dizajnu.

Ključne riječi Bosna i Hercegovina, slučaj Sejdić-Finci, konsocijacijska demokracija, podjela vlasti, ljudska prava, izbornički kolegiji, kolektivno predsjedništvo

Kako citirati članak / How to cite this article:

O'Leary, B. (2021). What is a Normal Democracy?. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 109-112. <https://doi.org/10.20901/an.18.01>

STRUKTURA NEDOPUŠTENE KOHABITACIJE: ANALIZA DECIZIONISTIČKOGA MODELA POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Dražen Barbarić

Filozofski fakultet
Sveučilište u Mostaru
E-mail: drazen.barbaric@ff.sum.ba

<https://doi.org/10.20901/an.18.02>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 28. 2. 2021.
Prihvaćeno: 11. 3. 2021.

Sažetak Rad se bavi analizom decizionističke paradigme političkoga u Bosni i Hercegovini. U prvome dijelu rada postavlja se kratka teorijska osnova decizionizma na kojoj analiza počiva. Drugi dio je posvećen pojašnjavanju dvaju ključnih uzroka decizionističke matrice u BiH. Riječ je o trosegmentalnom suverenitetu kao temelju državnosti i njemu pridruženim konsocijacijskim elementima koji su ugrađeni u politički sustav. U trećem se dijelu analiziraju četiri oblika manifestacije decizionističkoga modela. Pojašnjava se fenomen legitimacije izvaninstitucionalnoga odlučivanja te zanemarivanja uloge zakonodavnih tijela koje se u decizionističkoj matrici smatraju "pričaonicama" bez stvarne moći. Nadalje, objašnjava se povratna reakcija nacionalnih zajednica koje putem izbora ili drugim oblicima artikulacije javnoga mnijenja djeluju kao retroaktivni odobravatelji vlastitih etnopolitika. Zatim se analizira fenomen konvivijalnosti nacionalnih političkih elita koje se međusobno održavaju na životu i upotpunjuju na simboličkoj i djelatnoj razini. Iako u obliku političkih neprijatelja, jedne su drugima neophodne za održavanje u političkoj sferi. Naposljetku, pojašnjava se uloga međunarodne zajednice, ponajprije kroz instituciju visokoga predstavnika koji legitimira decizionistički model, a nerijetko i sam u njemu aktivno sudjeluje.

Ključne riječi Bosna i Hercegovina, decizionizam, konsocijacijska demokracija, konvivijalnost, etnopolitika, visoki predstavnik

Uvod

Decizionizam u ovom radu uzimamo kao politički model nesklon diskusiji i deliberacijskim oblicima odlučivanja koje smatra nepotrebnom smetnjom u stvarnom političkom djelovanju, tj. donošenju efikasnih odluka. U zemljama s neznatnom tradicijom postojanja demokratskih institucija, nerazvijenim oblicima političke participacije građana, te parohijalnom političkom kulturom, među političkom elitom se pojavljuje izuzetno plodno tlo za razvijanje decizionističke političke paradigme. Bosna i Hercegovina (u daljnjem tekstu BiH) nadaje se gotovo kao školski primjer navedene situacije. Argument da decizionizam ima duboke strukturalne korijene u BiH temelji se na koncepciji tripartitnoga suvereniteta na kojem državnost BiH počiva te njemu pridruženoga konsocijacijskoga političkog sustava. Radi se o činjenici da se suvremena BiH nije konstituirala kao građanska politička tvorevina već kao minimalni zajednički okvir trosegmentalne suverenosti nekadašnjih ratnih zajedni-

ca. Potonje su preko svojih lidera predale udjele ratnih suvereniteta i formirale okvir zajedničke državnosti.

Na takve temelje nakalemljen je konsocijacijski model koji je sklon davati ključnu ulogu političkim predstavnicima različitih društvenih segmenata, u ovom slučaju nacionalnih zajednica. U tim dvama korijenima valja potražiti uzrok decizionističkoga modela politike u BiH. Navedeni model ima određene manifestne elemente koje za potrebe sistematizacije u radu dijelimo u četiri kategorije: ključne političke odluke donose se izvan institucija države pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice; svaka od nacionalnih političkih elita vlastito etnopolitičko djelovanje legitimira naknadnom potvrdom vlastitoga demosa uz stalno odsustvo javno iskazanog nezadovoljstva unutar istoga; elite djeluju u konvivijalnom odnosu "nedopuštene kohabitacije" gdje se djelatno i diskurzivno međusobno podupiru i održavaju na političkoj sceni; subjekti međunarodne zajednice, napose visoki predstavnik, sudjeluju u decizionističkom modelu nudeći "posuđeni konsenzus" kada domaće elite nisu spremne na kompromis.

Navedene manifestacije decizionizma u BiH predstavljaju koordinatni sustav političkoga i svojevrsnu analitičku matricu koja može pomoći u razjašnjavanju kompleksnosti političkoga sustava, njegove institucionalne neefikasnosti i nemogućnosti reformiranja prema funkcionalnijem i održivijem sustavu.

Osnovni elementi decizionizma

Henning Ottmann primjećuje da što je društvo središnije i s višim stupnjem poštivanja demokratskih pravila političke igre to se prostor decizionizma smanjuje (Ottmann, 2010: 137). Odsustvo konsolidiranoga demokratskoga sustava i stalno pojavljivanje kriznih situacija povećavaju njegovu privlačnost. U srži decizionističkoga poimanja politike stoji odbacivanje apsolutne racionalnosti. Nikada se do kraja ne može provesti razumna kalkulacija najboljega mogućeg rješenja detektiranoga problema. Stoga je politička odluka rizik koji u sebi duboko priželjkuje naknadnu plauzibilnost i povijesnu relevantnost.

Bonnie Honig ističe da je ključni problem decizionizma presijecanje teorijske dileme samoga temelja političke zajednice koja se ogleda u suprotstavljanju "narodne suverenosti" "konstitucionalizmu" u korist prve (Honig, 2007: 8). Drugim riječima, iznad volje naroda ne može postojati čvrsti normativni okvir koji bi sprječavao artikulaciju iste. Naravno, sam čin artikulacije izvršava se putem političkih elita koje na različite načine, uvijek u formalnoj matrici demokracije, priskrbuju sebi atribut neupitnih tumača volje naroda. Problem je u tome što se "formalno demokratski mehanizmi" koriste tek kao krinka za uspostavu pozicije neupitnih tumača "narodne volje" od strane političkih elita. Oni artikuliraju i posreduju narodnu volju prema političkoj sferi, a pluralne silnice demokratskoga društva ostaju zatumljene i neprepoznate. Demokracija ostaje potencijalni neprijatelj decizionizma, ali se njezini deliberacijski potencijali u ovoj opciji konstitucionalnoga utemeljenja ne aktiviraju. Njihov odnos ostaje obrnuto proporcionalan.

Dilemi dvostruke legitimacije, vladavine zakona protiv narodne suverenosti (Honig, 2007: 10), doskočeno je tako što se bilo kakav oblik deliberacijske demokracije koji se temelji na određenoj "normativnoj supstanci" (Honig, 2007: 11) suspendira u ime volje naroda. "Decizionisti žele odlučivati, ali ne diskutirati" (Ottmann, 2010: 129). Narodna suverenost je otvoren i kontingentan proces, samim time otvoren decizionizmu kao nužnosti. Njega ne može sputavati proceduralnost legi-

timacije niti normativnost institucionalnoga aranžmana. Decizionističko poimanje politike skeptično je prema mogućnosti kreiranja javnoga prostora za čistu racionalnu tvorbu političkih odluka. "Ne postoji pravilo iznad odabira, a rasprava ne može razriješiti suprotstavljene sile" (Hirst, 2012: 274). Ottmann navodi tri izvora skepse prema deliberacijskim oblicima demokratskoga odlučivanja koji će služiti kao analitički elementi u radu: previsoko očekivanje konsenzusa, previsoko očekivanje racionalnosti i zanemarenost preddiskurzivnih pretpostavki (Ottmann, 2010: 133-134).

Ono oko čega se većina teoretičara slaže jest da decizionistički modeli političkoga djelovanja postaju neka vrsta premosnice u izvanrednim situacijama kada dramatičnost sadašnjega trenutka zahtijeva brze i efikasne političke odluke koje bi deliberacija mogla prolongirati ili u potpunosti spriječiti. Decizionizam u takvim situacijama zadobiva ulogu samolegitimacijskoga mehanizma, odagnavajući normativnost u političkom procesu. Potonja postaje suvišna jer je takvom čini izvanrednost situacije. Odluka se samolegitimira činom donošenja jer se putem nje deza-vuira izvanrednost kao opće stanje ugroze. Takvu poziciju Ottmann naznačava kao "odlučivanje iz normativnoga ništa" (Ottmann, 2010: 32) i ono se u osnovnim elementima preklapa s poimanjem politike kao suzbijanja izvanrednoga stanja (Hirst, 2012: 274).

Decizionizam je stoga privremenoga karaktera, model koji ima poslanje suzbijanja izvanrednosti. Međutim, postavlja se pitanje što kada izvanrednost postane permanentno stanje političkoga, a ne postoje početne postavke na koje bi se mogao resetirati? Izvanredno stanje je "prostor u kojem nema prava", tj. "anomija koja proizlazi iz suspenzije prava" (Agamben, 2008: 70-1). Taj se prostor ispunjava snagom i dominacijom političke sile koje se ne mora pravno ili proceduralno legitimirati, već jednostavno artikulirati kao čin narodne volje, inače postaje čista diktatura. Dakle, narodna volja uslijed načela "nužde", kao trajnoga legitimacijskoga sredstva u izvanrednom stanju, izbacuje normativnost iz političke sfere i otvara široku mogućnost proizvoljne upotrebe političke sile.

Upravo na ovom mjestu se otvara problem decizionizma u bosanskohercegovačkom kontekstu. Potonji funkcionira po načelu permanentne krizne situacije unutar koje se svaki problem reducira na "odsustvo političke volje" te se nužnost njegova rješavanja putem političkoga odlučivanja predstavlja kao egzistencijalno pitanje. Svaka nacionalna zajednica, u pravnoj formi konstitutivnih naroda, a u određenim slučajevima i "građanska opcija" predstavljaju vlastito viđenje problematike kao jedino racionalno, dok se ostale diskreditira u terminima iracionalnosti. Svaka odluka, koliko god neznatna bila, u situaciji nemogućnosti racionalne diskusije i stvaranja konsenzusa predstavlja se povijesnom, upravo zato jer joj je prethodio ulog minimalno triju racionalnih ali i nesumjerljivih alternativa. Drugim riječima, svaka se kompromisna odluka "pretvara u moment koji ispada iz vremena. Normalnosti života suprotstavlja se patos ekstremnoga slučaja" (Ottmann, 2010: 130).

Kompromis je iz perspektive svake od tih racionalnih perspektiva manjkav i oduzet mu je točno onaj dio sadržaja koji ga kvalificira kao obuhvatno racionalnu odluku iz njihove pozicije. U terminima spomenutih narodne suverenosti i konstitucionalizma, u BiH je prva isprancelizirana trima nacionalnim suverenitetima, dok je drugi prividno polje legitimacije "agencija strane intervencije" (Jansen, 2009) i djelomično određenih građanskih aktera. Zbog toga politika u BiH zadobiva oblik "reciprocitetnoga djelovanja" (Hirst, 2012: 274) triju nacionalnih elita, u kojem svatko anticipira poteze i prilagođava svoje ponašanje odlukama suparnika. Stoga, "odluke su obvezujuće, imaju moralnu snagu, upravo zato jer su odluke u konfliktu" (Hirst,

2012: 279). Time dolazimo na "šmitovski" teren političkoga: neprijatelj se diskurzivno želi prikazati kao iracionalni akter nedostojan javne deliberacije, te bi izlaženje u susret njegovom zahtjevu značilo izlazak iz sfere racionalnoga. Interpretirajući Carla Schmitta,¹ Paul Hirst decizionistički niz sažima na sljedeći način: "izabрати znači odlučiti, odlučiti znači djelovati, djelovati znači suočiti se s protivnikom, a pošto se suočava s protivnikom posljedice djelovanja su neizbježne" (Hirst, 2012: 276).

Svaka od nacionalnih elita duboko monopolizira dijelove vlastite nacionalne suverenosti kako bi odluke koje donosi mogla deklarirati kao narodnu volju. To je izuzetno važno ako prihvatimo postavku da je "suverenost igra nultoga zbroja" (Kalyvas, 2004: 331), s naznakom, da u BiH ta igra funkcionira na dvostrukoj razini. Na prvoj razini "volja svih", kao mehanički zbroj političkih volja elita, suverenost drži stopostotno u svojim rukama u odnosu na građane, međutim, na razini odnosa elita omjer je varijabilan jer ovisi o promjenjivim odnosima među njima s obzirom na međunacionalne odnose i izborne rezultate, te naklonost agencija strane intervencije. Ako prihvatimo da je schumpeterovska "minimalistička demokracija" posebno pogodna za bivše socijalističke režime (Kursar i Matan, 2020: 128), time se, barem u kontekstu BiH, stvara tlo pogodno za decizionizam jer se otvara prostor elitama za nesmetan proces donošenja odluka bez ometanja i "pritisaka" silnica demokratskoga društva, uključujući i one iz vlastitih narodnih suvereniteta.

Korijeni decizionizma u Bosni i Hercegovini

Trosegmentalna suverenost

U razmatranju nastanka suvremenoga decizionističkog modela politike u BiH poslužiti ćemo se spomenutim varijablama nepovjerenja prema deliberacijskoj demokraciji koje navodi Henning Ottmann. Jedan od ključnih problema prema njemu čini zanemarivanje "preddiskurzivnih pretpostavki" (Ottmann, 2010: 133-134) koje u strukturalnom smislu ometaju ili u potpunosti onemogućavaju uspostavu predstavničke demokracije i deliberacijskih procedura prilikom odlučivanja. Prije svega, BiH karakterizira odsustvo bilo kakve demokratske tradicije, duboka ratna trauma i apsolutna podijeljenost društva. U takvoj strukturalnoj situaciji diskusije služe kao iskazivanje rovoških stajališta, a potencijalni dogovor postaje izdajom narodne volje.² "Zakon" iza karijere decizionizma može se, stoga, ovako formulirati: gdje nestaju tradicija i zajedništvo, tu raste carstvo odluke. Što više kontingencije, to više decizije" (Ottmann, 2010: 131).

Za početak, važno je razjasniti temelj bosanskohercegovačkoga konstitucionalizma. U akademskoj, medijskoj i političkoj sferi često se spominju argumenti o "građanskom utemeljenju" državnosti koja je razbijena prvim demokratskim izborima 1990. "Tako je zbog specifičnog multietničkog konteksta u Bosni i Hercegovini, skupština SRBiH prvobitno zabranila udruživanje građana po osnovu vjerske i na-

¹ Carl Schmitt decizionizam ne koristi kao političku teoriju ili model, već kao pravni oblik kojega suprotstavlja pravnom normativizmu i pozitivizmu.

² Recentni primjer je izbor gradonačelnika Mostara. Radi se o trećem krugu glasanja u kojem su dvije vijećnice Naše stranke ostale suzdržane, odnosno nisu se priklonile tzv. probosanskom bloku i podržale kandidata SDA za gradonačelnika. U trećem krugu je tijesnom većinom izabran kandidat HDZ-a sa 17 glasova u odnosu na 16 glasova koje je dobio kandidat SDA. Bošnjačke stranke su za takav rasplet okrivile spomenute vijećnice u čemu je prednjačio lider SDA Bakir Izetbegović, okarakteriziravši njihovo glasanje kao "izbornu izdaju" probosanskih snaga. (*Vijesti* u 7, Hayat TV, 16. 2. 2021.)

cionalne pripadnosti, Ustavni sud SRBiH je naknadno odobrio formiranje stranaka na etničkoj osnovi, uz obrazloženje da bi svaka zabrana takvog udruživanja građana predstavljala kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda" (Saračević, 2011: 224). U ovoj povijesnoj odluci, a ne u demokratskoj volji naroda izraženoj na predstojećim izborima, mnogi autori (Pejanović, 2006; Ćurak, 2006; Mujkić, 2011; Šarčević, 2013) pronalaze klicu urušavanja državnosti, građanskoga suvereniteta i transformaciju naravi političkoga krajolika. Kako to ističe Mirko Pejanović: "Politički pluralizam zamijenjen je etničkim pluralizmom" (Pejanović, 2006: 50). Drugim riječima, građansko političko tijelo je razbijeno na tri nacionalne zajednice.

Naravno, tvrdnja bi zaista bila plauzibilna da novouspostavljenom režimu nije prethodila jednopartijska diktatura, koja se uz primjenu najlabavijih kriterija teško može nazvati pluralizmom, barem u poimanju demokratskih modela. Razmatrajući prve višestranačke izbore u BiH, Suad Arnautović postavlja retoričko pitanje "da li su ovi izbori bili zaista demokratski?" (Arnautović, 2009: 183) To potkrjepljuje tezom da su bili "u predominaciji izborne iracionalnosti", što se "ogleda u minornom ili gotovo nikakvom uticaju programa i kandidata na političko opredjeljenje birača, pa se čak može govoriti i o izostanku 'stvarne izborne aktivnosti'" (Arnautović, 2009: 183). Problem je u tome što ne podastire niti jedan podatak, niti jedno istraživanje, niti jednu suvislu tvrdnju kojom opravdava svoje teze. Time upada u zamku da subjektivnim ideološkim stavovima delegitimira izbore po osobnom nahođenju. Ako prihvatimo njegovu tezu, morali bi postaviti pitanje je li BiH ikada imala "stvarnu izbornu aktivnost" potpuno trezvenih i racionalnih birača upućenih u sve programe i odlike ponuđenih stranaka i kandidata?

Edin Šarčević ide korak dalje kritizirajući novi demokratski poredak tvrdeći da je: "U konačnici oslobodio 'unutrašnjeg majmuna' u političkom mentalitetu bosanskoga čovjeka – on je sada dobio politički okvir i institucionalnu podršku zaokruženu javnopravnim dokumentima kako bi u javnom životu živio svoje nacionalističke nagone" (Šarčević, 2012: 259). Biološku matricu rastvaranja "državnoga naroda" u biološke nacije, kritizira biološkom matricom mentaliteta generičkoga bosanskoga čovjeka. Dakle, protiv sebi morskoga nacionalističkog esencijalizma, bori se esencijalizacijom "bosanskoga čovjeka" kao nositelja građanskoga suvereniteta. Problem se pojavljuje u jednostavnom pitanju, gdje je i kada navedeni građanski suverenitet manifestiran?

Suvremeni bosanskohercegovački konstitucionalizam nije građanskoga karaktera gdje su jednakopravni građani ("bosanski ljudi" kako to kaže Šarčević) utkali svoj udio suverenosti u stvaranje zajedničkoga državnog okvira. Najbliži tome je bio referendum 1. ožujka 1992., ali je njime isključena jedna nacionalna komponenta, a druga potpuno izigrana.³ Čak i u to vrijeme medijski diskurs nije operirao apstraktnim terminima građana ili građanskoga suvereniteta, već terminima "suverenih naroda".⁴ Idealiziranje predratnoga socijalističkog poretka u razgradnji, u kojem se vještīm sredstvima ideološke legitimacije kontroliralo nacionalističko ludilo, potpuno je pogrešno i obmanjujuće "jer nisu nacionalne stranke naslijedile

³ Srpska populacija je svjesno i organizirano bojkotirala ili u najmanju ruku opstruirala referendum, dok je Hrvatima odbijeno tzv. Livanjsko pitanje kojim se zahtijevalo drugačije sročeno referendumsko pitanje kojim bi se u ustav ugradila suverenost triju naroda i odbacilo unitarno državno uređenje.

⁴ Dnevna tiskovina *Oslobođenje* na dan referenduma 29. 2. 1992. piše kako su "pripreme za referendum građana BiH uspješno završene, te da sada ostaje samo da se iskaže politička volja za samostalnu, nezavisnu i nedjeljivu BiH njenih suverenih naroda (kurziv D. B.)."

idealno građansko društvo, pa ga svojom aktivnošću 'pokvarile', nego su naslijedile podijeljeno i međunacionalno sukobljeno društvo. Višestranačka demokratija u Bosni i Hercegovini 1990.-1991. godine, izraz je kontinuiteta međunacionalnih odnosa i bila je determinisana prethodnom vlašću Saveza komunista" (Nešković, 2013: 334).⁵

Novi poredak ja nastao na razvalinama staroga, njegovi mehanizmi legitimacije su implodirali i bilo je potrebno artikulirati nove. "Nacionalizam će se pokazati kao odlučujuća i usmjeravajuća politička snaga za procese koji su uslijedili neposredno nakon nestanka socijalizma i u želji da se što prije stigne u porodicu Zapada" (Šolaja, 2005: 111). Od toga trenutka, načelo da se "narodi dogovaraju" posredstvom 'istinskih predstavnika naroda'" (Šarčević, 2012: 259)⁶ postaje fundamentalnim modelom političkih procesa i neraskidivo je vezano uz decizionističku paradigmu. Deleuzeovskom terminologijom rečeno, slom socijalističkoga poretka otvorio je procese reteritorijalizacije koji su svoju kulminaciju doživjeli kroz traumatične ratne događaje u koje su bile uključene sve tri nacionalne zajednice.

Rat je bio radikalni zahvat u razvaljeni deteritorijalizirani prostor kako bi se stvorili povoljniji preduvjeti neke buduće teritorijalizacije, tj. omogućilo maksimiziranje preklapanja vlasništva nad teritorijem i pravne osnove takvoga vlasništva prije svega kroz novi ustav. "Rat se samo preselio u simboličku stvarnost zakona, jer se pokazalo da se u doba vladavine zakona zemlja može posjedovati samo 's pravom' ili nikako" (Vlaisavljević, 2006a: 168). Reteritorijalizacija vojnim sredstvima okončana je u krajnjoj instanci novoga ustava unutar Daytonškoga mirovnog ugovora. Potonji je i kreiran kao "transformacijski konfliktni sporazum" (Kasapović, 2015: 45) kako bi se mirnim i političkim sredstvima otklonio nezavršeni sukob, tj. uzroci koji su doveli do izbijanja sukoba.

Naravno, takva potka uvijek nosi sa sobom opasnost zamrzavanja tih uzroka i prelijevanja ratnih procesa u političku sferu. Međutim, nema nikakve sumnje da je Dayton reteritorijalizirao tri odvojene nacionalne zajednice i proizveo tri odvojena spremnika decizionističke legitimacije kroz proces "antagonističke akulturacije" koja je, kako ističe George Devereux, ireverzibilna (Devereux, 1990: 318). Ugo Vlaisavljević pravilno zaključuje da etnička/nacionalna samosvijest uvijek traži referencijalne strance, odnosno, trajnu prisutnost "bliskih stranaca" (Vlaisavljević, 2019: 91). Stoga je postdaytonsko razdoblje obilježeno kristalizacijom triju etnopolitika, paralelnih, pa ipak nespojivih i međusobno isključujućih. Svaka od njih se pozivala na uspostavljenu daytonsku teritorijalizaciju, uz implicitan ili eksplicitan zahtjev za novim reteritorijalizacijskim procesima.⁷ "Etnopolitika stoga nije ništa drugo nego politika koja brine o opstanku i rastu zajednica..." (Vlaisavljević, 2019: 111). Dayton-

⁵ Na sličnome tragu je Robert Hayden tvrdnjom: "Ova politička podjela prema etnonacionalnim linijama nije bio nov, postkomunistički fenomen. Naprotiv, svi relativno slobodni i poštenu izbori u Bosni u dvadesetom stoljeću, od 1910. do 1999., proizveli su isti rezultat" (Hayden, 2005: 235).

⁶ Načelo "dogovaranja naroda" koje je utemeljio Alija Izetbegović pozivom ostalim nacionalnim strankama na stvaranje novoga državnog okvira traje do danas (Mujkić, 2011: 121).

⁷ Bošnjačke stranke otvoreno plediraju za unitarističko uređenje, srpske ni u kojem slučaju ne dovode u pitanje postojanje Republike Srpske. Neke koketiraju sa secesionizmom, a zapravo teže daljnjoj konfederalizaciji. Hrvatske stranke između dvaju suprotnih polova naginju prema daljnjoj federalizaciji kroz okupljanje županija/kantona, a u maksimalističkoj težnji stvaranju hrvatske federalne jedinice. Zanimljivo da se stranke građanske ili multietničke provenijencije uglavnom preklapaju s dominantnim bošnjačkim vektorom reteritorijalizacije.

ska BiH, u strogom smislu riječi nije suverena građanska država, već pozornica ili politički okvir triju isključujućih etnopolitika.

Tek je Daytonskim ugovorom stvorena tripartitna suverenost sastavljena od prenesenih suvereniteta triju ratnih zajednica i njihovih novoformiranih etnopolitika. Tezu potvrđuje Dario Čepo analizom parlamentarizma u BiH: "Analiza je pokazala da političke elite prepoznaju da svoje održanje (ako već ne i legitimnost) ne crpe od građana nego od kolektiva – konstitutivnih naroda omeđenih teritorijalnim podjelama proizišlima iz rata, a učvršćenima Daytonskim sporazumom" (Čepo, 2014: 67). U političkom prostoru postoji stalna prisutnost "bliskih stranaca" i njihovih vektora reteritorijalizacije upisanih kroz suparničke etnopolitike. Strah od dominacije suparničkih etnopolitika postaje generator političke legitimacije svake elite. "U postranoj situaciji to znači mobilizaciju glasača putem naglašavanja prijetnje koja dolazi od drugih nacionalnosti, a to promiče sličnu reakciju ostalih nacionalnih zajednica" (Muš, 2016: 27).

Konsocijacijski institucionalni aranžman

Druga strukturalna odrednica koja je pospješila etabliranje decizionističkoga modela je institucionalni aranžman političkoga sustava. On u značajnoj mjeri odražava trosegmentalnu narav konstitucionalizma putem različitih konsocijacijskih elemenata koji su u njega ugrađeni. U samome ustavu su naznačeni konsocijacijski elementi koji su trebali rezultirati obnovom podijeljenoga društva kroz zajednički okvir državnosti u kojem će biti onemogućen bilo kakav oblik hegemonije nacionalnih zajednica.⁸ Međutim, konsocijacijski model zahtijeva preduvjete i razvijanje politike akomodacije kako bi zaživio i počeo stvarati stabilan sustav te efektivne odluke.

Nažalost, konsocijacijski model u BiH pati od fundamentalnoga nedostatka konsenzusa o zajedničkoj državnosti. Robert Hayden primjećuje: "Paradoks nepostojanja konsenzusa o zajedničkoj državnosti, naprotiv, stvorio je ustavnu dilemu: sami mehanizmi koji će stvoriti jednakost među nacionalnim zajednicama prevenirajući većinsko preglasavanje jedne od njih od strane drugih također su osigurali da predstavnici svake zajednice mogu koristiti legitimne ustavne strukture da spriječe bilo kakve odluke uopće, stoga imobilizirajući ustavni sustav" (Hayden, 2005: 241). Drugim riječima, u situacijama kada politički predstavnici nacionalnih zajednica ne mogu uspostaviti odnose međusobnoga povjerenja konsocijacijski mehanizmi postaju oruđe blokiranja cijeloga sustava.⁹ U postratnim i duboko podijeljenim društvima fokus kooperacije je na političkim elitama nacionalnih segmenata. Logika je vrlo jednostavna, "nedostatak preklapajućih veza na razini masa može [se] nadomjestiti 'nadsvođujućom suradnjom' na razini elita" (Kasapović, 2005: 37). Da bi konsocijacija uspjela "svaka elita mora početi voditi politiku akomodacije, to jest politiku prilagodbe i usklađivanja svoje politike s politikama ostalih elita" (Kasapo-

⁸ "McGarry i O'Leary tvrde da konsocijacija može biti djelotvorna u rješavanju etničkih sukoba i reintegraciji države: (a) ako nijedna suparnička etnička zajednica ne nastoji asimilirati druge i uspostaviti svoju nacionalnu državu ili prisiljavati druge da prihvate neki novi artifičijelni ili transcendentni nacionalni identitet koji ona razvija; (b) ako se novi naraštaj političkih vođa snažno angažira u rješavanju sukoba i održavanju konsocijacijskog sustava kao opreke obnovi etničkih sukoba i podjeli zemlje; (c) ako su političke vođe svih zajednica dostatno politički samostalni da mogu sklapati produktivne kompromise" (Kasapović, 2016).

⁹ Netrpeljivost među elitama je tolika da nisu bili kadri donijeti odluke o ključnim državnim simbolima (Kasapović, 2005: 178).

vić, 2005: 194). To znači da nema mjesta ekskluzivističkim politikama zatvaranja u vlastiti nacionalni segment niti tvrdoglavome inzistiranju na maksimalističkim zahtjevima te iste zajednice.

Decizionizam je očekivan nusprodukt konsocijacijskoga modela u duboko podijeljenim društvima u kojima je uloga elita u stvaranju funkcionalnoga sustava ključna i nezamjenjiva. Politički predstavnici nacionalnih zajednica institucionalno su upućeni jedni na druge kako bi donosili odluke od zajedničke važnosti, ali i očuvali predstavljeno te politički subjektivitet vlastite nacije. Drugim riječima, njihova politika je etnopolitika. Cijeli tijek decizionizma u formi etnopolitike nije ništa drugo nego tijek opstanka, vrste biopolitike koja kolektivnu zajednicu mora očuvati u formi jednakopravnoga političkog subjekta. "Što god da čine u svojim partijskim, ekonomskim, kulturnim, obrazovnim, demografskim, stambenim (itd.) politikama, ove tri etnije, a danas samosvjesne nacije, bore se za svoj *goli opstanak*" (Vlaisavljević, 2012: 363).

Bosanskohercegovački decizionizam prelazi granice "šmitovskoga" određenja političkoga. On postaje egzistencijalna kategorija, koja zatim poprima oblike svih mogućih politika. Drugim riječima, on kontaminira cijeli društvenu strukturu. Potažnja je u stalnom etnopolitičkom grču i postaje neodvojiva od političkoga. Parola da politika nije sve, ali sve može postati (etno)politika u BiH zadobiva grotesknu potvrdu. Etnopolitike u konsocijacijskom režimu duboke podijeljenosti i odsustva minimalnoga povjerenja znače permanentan strah i borbu za opstanak. Svaka od triju etnopolitika svodi se na jedinstven imperativ u potencijalnoj rekonfiguraciji Dayton: "ako promijenimo ili ne promijenimo ovu stavku Ustava *mi* (suvereni subjekti) nećemo preživjeti!" (Vlaisavljević, 2012: 364) Jer kako ističe Henning Ottmann "Odluke su ponos subjekta. Odeći se njih značilo bi isto što i odeći se samoga subjektiviteta" (Ottmann, 2010: 136).¹⁰ Rezimirano, decizionizam u formi etnopolitike svoje korijene vuče iz dviju strukturalnih činjenica ili preddiskurzivnih uvjeta: trosegmentalnoga izvora državne suverenosti i pratećega konsocijacijskoga poretka.

Manifestacije decizionizma u Bosni i Hercegovini

Legitimacija izvaninstitucionalnoga odlučivanja

Pored preddiskurzivnih elemenata, Ottmann ističe i problem previsokoga očekivanja racionalnosti kao slabu točku deliberacijske demokracije koja često preteže prema decizionističkim modelima. Svaka od triju etnopolitika one druge diskreditira kao iracionalne, nazadne, nacionalističke, dok vlastite eksponente predstavlja kao progresivne, europske i superiorne. Primjerice, sam model konsocijacijske demokracije dugo je vremena u javnom prostoru slovio kao "model etnopodjela", ugrožavanja teritorijalnoga integriteta i suvereniteta, dok je temeljno ustavno načelo kon-

¹⁰ Zato je pitanje izmjena Izbornoga zakona i nadležnosti Doma naroda u Federaciji BiH suštinsko, gdje se stranke okupljene u Hrvatski narodni sabor (HNS) bore za njegovu revitalizaciju i pravedniju popunu, dok stranke građanske provenijencije i strančice okupljene oko Stranke demokratske akcije (SDA) traže njegovu razgradnju i podređenu ulogu u odnosu na Predstavnički dom koji se bira čistim "građanskim načelom". Radi se o dva etnopolitička viđenja koja vuku na potpuno suprotne strane i bez medijacije međunarodnih aktera ne mogu pronaći kompromis. Slikovit primjer pruža lider SDA Bakir Izetbegović poručujući hrvatskim predstavnicima: "Morat će pristati da Dom naroda ima ovlasti kakve ima Vijeće naroda u Republici Srpskoj, inače neće dobiti ovo prvo – izbor legitimnih predstavnika". (N1, 1. 10. 2020.)

stitutivnosti difamirano kao atavizam boljševičkoga nasljeđa, a njegova izvedenica legitimno predstavljanje naroda kao fašistički i rasistički koncept.¹¹

Nadalje, ponekad je javnost nesklona davati diskusijama dovoljan vremenski period, gdje se pregovaranja i njihovi ishodi smatraju previše jalovi ili nekonkretnih ishoda. Decizionizam odbacuje diskusiju kao uvjerljiv postupak političkoga odlučivanja jer ne postoji povjerenje u racionalnost suparničkih političkih subjekata niti medijska politička kultura koja bi podupirala dugotrajne procese kreiranja kompromisa. Njime se ne legitimira tehnokratski model, već postavlja krucijalni zahtjev za nastajanjem subjekta stvarne, a ne prenesene političke moći. Priziva se artikulacija etnopolitičkih zahtjeva putem romantiziranosti trenutka i konteksta odluke. Decizionizam cijeni rizik i podrazumijeva hrabrost, traži dramatičnost izvanrednoga stanja. Normativnost ustupa mjesto nužnosti i stvara se potreba za djelotvornom političkom moći bez okova parlamentarnih procedura.

Imajući u vidu da međusobna tolerancija u ovakvim državama ne ovisi "toliko o povjerenju u dobru volju onih drugih koliko o povjerenju u zajedničke institucije koje štite od učinaka zle volje" (Walzer, 1997: 23, prema: Vlaisavljević, 2004: 118), ne čudi što se sve ključne odluke donose izvan političkih institucija. Ugo Vlaisavljević pojašnjava navedeni fenomen: "Najveću zapreku ovdje predstavlja duboko nepovjerenje etnopolitike u politiku, u političke institucije kao takve. Zato se danas dominantna politika uglavnom i odvija izvan političkih institucija. Ona se u njima ne oblikuje nego se radije objavljuje – predstavlja narodu" (Vlaisavljević, 2006a: 172).

Proces odlučivanja izmješten je izvan legitimnih institucija prema kojima svaka etnopolitika uspostavlja zaseban osjećaj povjerenja ili nepovjerenja. Ne treba ni isticati da u takvoj konstelaciji prve žrtve postaju zakonodavne institucije. One prestaju biti toposi stvarne političke moći, te se svaki proces njihove diskusije i pokušaja donošenja važnih odluka obesmišljava i postaje marginalan (Kulenović i Hasić, 2016: 73). Zakonodavne institucije postaju simulacije unaprijed dogovorenih odluka bez mogućnosti utjecaja na stvarne političke procese, drugim riječima, transformirane su u "mehaničke glasačke mašine" (Nešković, 2013: 330). Tezu potvrđuje Goran Marković objašnjenjem da je: "parlament pretvoren u instituciju u kojoj se formalno potvrđuju odluke donesene na drugim mjestima, pri čemu njegovi članovi nemaju na raspolaganju djelotvorna sredstva uticaja u procesu odlučivanja... Time parlament sve više podsjeća na transmisiju partija, a sve manje predstavlja instituciju koja samostalno određuje politiku" (Marković, 2012: 335).

Takvoj percepciji ne doprinose niti sami parlamentarci, koji politički proces unutar parlamenta svode na vježbaonicu retoričkih akrobacija i politički teatar bez stvarnoga učinka.¹² S obzirom na to da je moć iscurila izvan parlamentarnih insti-

¹¹ Natkrovljujuće ustavno načelo "konstitutivnosti naroda" član Predsjedništva BiH Željko Komšić naziva "zaostalim sovjetskim principom" (*Oslobođenje.ba*, 15. 8. 2019). Nermin Nikšić, lider Socijaldemokratske partije (SDP), koja se voli isticati kao multietnička, komentirajući posjet Bakira Izetbegovića i Dragana Čovića Zagrebu naglasio je da SDP nikada neće pristati na *rasistički koncept* (kurziv D. B.) legitimnoga predstavljanja naroda (*Facebook*, 29. 9. 2020). Isti političar je izjavio da se "javno pozivanje na tzv. legitimno i nelegitimno pripadanje određenim narodima i druge slične inicijative... ne mogu nazvati nikakvim drugim imenom nego *fašizmom* (kurziv D. B.)" (N1, 10. 3. 2019).

¹² Najeklatantniji primjer predstavlja javni nastup tadašnjega kandidata za hrvatskoga člana Predsjedništva BiH Željka Komšića koji na pitanje novinara zašto je imao nula aktivnosti (pitanja i inicijativa) kao zastupnik u Parlamentarnoj skupštini BiH, odgovara da je to demagogija i gubljenje vremena, da bi inicijative bile bez efekta te da je on radio na terenu (N1, 30. 7. 2018).

tucija, ona je akumulirana među glavnim protagonistima etnopolitika. Kako ističe Mirjana Kasapović, postoje tri glavna obilježja akomodacijskoga ponašanja koje karakterizira konsocijaciju: "prevladavajuća uloga vođa u prepoznavanju problema i pronalazena rješenja u 'duhu neslaganja', sudjelovanje vođa svih blokova u pregovorima, te poštovanje načela razmjernosti u pregovorima, ali i u nacionalnoj politici uopće" (Kasapović, 2005: 35). U skladu s time, politiku netko mora voditi, pa makar u neparlamentarnom kontekstu. Problemi se gomilaju, sustav se petrificira u svojoj nefunktionalnosti, a odluke postaju skoro pa mesijansko poslanje političke elite. Zbog toga, "političari sva tri konstitutivna naroda s vremena na vrijeme saboruju, jer moraju riješiti najvažnija pitanja svoga kolektivnog opstanka" (Vlaisavljević, 2012: 369).

S obzirom na to da nositelji pojedinih etnopolitika ne obnašaju političke dužnosti na istim razinama vlasti, te da se zaista teško može uspostaviti legitiman institucionalni okvir njihova jednakopravnoga sudjelovanja u diskusijama, izvaninstitucionalno je "saborovanje" logična posljedica. Mjesta njihovih diskusija nerijetko su restorani, kavane, izletišta, etnosela, hoteli, moteli, privatni posjedi itd. Važno je istaknuti da predstavnici međunarodne zajednice redovito sudjeluju u tim diskusijama dajući dodatnu legitimnost njihovom održavanju. Blagoslovom odlučivanja izvan parlamentarnih institucija, međunarodna zajednica "direktno institucionalizira antiinstitucionalizam i doprinosi daljnjoj perpetuaciji suštinski nedemokratskih formi političkog odnošenja u zemlji" (Sarajlić i Turčalo, 2009: 68).

Činjenica da "modelu sastajanja lidera na izletničkim mjestima" (Pejanović, 2012: 121) legitimitet daje međunarodna zajednica je očekivana jer i akteri međunarodne zajednice ne mogu svoju moć izravno plasirati u institucionalnom poretku, izvan kojega bdiju kao čuvari. Njima zapravo odgovara institucionalni vakuum u kojem se nameću suvereni akteri političkih procesa zajedno sa partnerima koji utjelovljuju narodnu volju nacionalnih zajednica. "Forsirajući metod političkog odlučivanja u kojem glavnu ulogu imaju čelnici vodećih nacionalnih stranaka kao etnonacionalni lideri a ne kao čelni ljudi institucija, Evropska unija – ponajviše putem svog specijalnog predstavnika (EUSR) i drugih zvaničnika međunarodne zajednice – direktno institucionalizira antiinstitucionalizam i doprinosi daljoj perpetuaciji suštinski nedemokratskih formi političkog odnošenja u zemlji" (Sarajlić, 2008: 37).

Ukratko, politička moć u BiH je izmještena izvan parlamenta, svi ključni momenti političkoga procesa su doneseni unutar privatnih ili polujavnih sfera kao kompromis triju etnopolitičkih silnica pod patronatom međunarodne zajednice.¹³ Tvrdnja da su "najvažnije državne institucije mjesta vaninstitucionalnog odlučivanja" (Vlaisavljević, 2006a: 171) ide izravno u prilog decizionističkom modelu političkoga. On traži efikasnost, izvanrednost situacije i stalnu napetost među akterima za stolom. Ako je mogućnost efikasnije odluke i bržega kompromisa izglednija izvan institucija onda je dilema otklonjena. Komplicirani zakonodavni procesi nemaju nikakvih izgleda u nadmetanju s jednostavnim izvaninstitucionalnim decizionizmom s minimalnim brojem sudionika. Jer ne treba smetnuti s uma da se "u Bosni i Hercegovini ne traži... najbolje nego zajedničko rješenje konstitucionalnih problema" (Kasapović, 2007: 140).

¹³ Dva recentna primjera su: dogovor oko aranžmana s MMF-om vrijednoga 300 milijuna eura za ublažavanje posljedica pandemije korona virusa, te "Mostarski sporazum" kojim su deblokirani izbori u Gradu Mostaru, postignut dogovor oko Statuta Grada Mostara i načelima budućih izmjena Izbornoga zakona.

Povratni refleks narodne volje

Kao što je već istaknuto, decizionistička matrica djeluje kao okvir artikulacije i manifestiranja narodnih volja putem političkih predstavnika. Njihova zadaća je formulirati zahtjeve naroda kroz vlastitu autentičnu etnopolitiku koja se nužno mora legitimirati unutar posebnih nacionalnih zajednica. "Zagovaranje 'etničkih interesa' – ili još bolje, nužnost branjenja 'ugroženog vitalnog interesa konstitutivnog naroda' – postali su pristupna lozinka" (Stanisławski, 2016: 32).

To otprilike znači da politička elita ne traži unaprijed odobrenje svoga djelovanja, već naknadno očitovanje i to isključivo vlastite nacionalne zajednice. Politička legitimacija se ostvaruje kao povratni refleks narodne volje. "Ako u stvaranju legitimnosti javno iskazivanje podrške građana vlasti dolazi uvijek naknadno, dovoljno kasno da ne bi bilo njen nužan uvjet, i podrazumijeva njihov već oblikovan stav prema legitimnosti te vlasti, onda je ključna uloga demokratskih izbora ne stvaranje nego testiranje legitimnosti" (Vlaisavljević, 2006a: 157). U BiH izbori služe kao retroaktivna potvrda prethodnoga mandata, u formi odobravanja i nastavka ili pasivizacije i kažnjavanja nositelja etnopolitika. To dovodi do svojevrsnoga paradoksa, tj. konstante prisutnosti razočaranja građana politikom, a s druge strane stalne reprodukcije političkih elita (Bianchini, 2016: 141).

Predizborna razdoblja najbolji su oblik iskazivanja narodne volje, masovni skupovi služe kao sredstvo koagulacije narodne volje u formu apelacije prema konkretnim političkim predstavnicima nacije.¹⁴ U navedenim razdobljima razvija se i obnavlja odnos emocionalne vezanosti naroda i nositelja njihove volje, oni počinju "osjećati s narodom" (Kedourie, 1970: 135). Povratna reakcija emocionalnoga je karaktera, kako ističe Paul Hirst: "Politika je ispunjena emocijama i odgovor je subjekta na politiku koji postaje presudan. Politički objekti su estetizirani, postaju sublimni, a politika postaje stvar subjektivne nepolitičke emocionalne reakcije" (Hirst, 2012: 279). Narod se prepušta stanju "opijenosti" i postaje podložan paternalističkom upravljanju, kao sudbinskom vođenju nacionalnoga progressa. Problem je u BiH što je navedeni progres shvaćen kao igra nultog zbroja, dobitak jedne je gubitak drugih dviju strana i tako u svim kombinacijama. Izvan predizbornih razdoblja kao znak legitimacije etnopolitika služi puko odsustvo javnoga nezadovoljstva i bunta građana. Takav pasivan legitimacijski tok se upotpunjuje posebnim datumima i ritualizacijom istih. Važne obljetnice i komemoriranja mjesta pamćenja postaju izraz narodne volje, jer svaka nacionalna zajednica prepravlja povijest prema vlastitim slikama (Mbembe, 1992: 18).

Asim Mujkić upravo u ritualizaciji vidi temeljni problem bosanskohercegovačkih etnopolitika: "Učestvujući često u ritualima i ponavljanjima određenih praksi i procesa, određenih fraza i metafora građanin BiH se re-afirmira, odnosno proizvodi i postaje Bošnjak, Srbin ili Hrvat" (Mujkić, 2011: 124). Međutim, proizvodni mehanizam etnopolitike koji imenovanjem postvaruje etnonaciju potpuno amnestira narod/demos, kao amorfnu masu bez političke svijesti ili interesa, svodi je na sredstvo manipulacije i oblikovanja od strane nacionalističkih elita.¹⁵ Ona u svojoj osnovi

¹⁴ Moto naknadnoga odobravanja mogao bi se svesti pod sintagmu: "Narode, plješči!" (Mbembe, 1992: 6)

¹⁵ Teza o nevinosti naroda je besmislena, on je sastavni dio cijeloga procesa. Mbembe na zanimljivom postkolonijalnom etnološkom uvidu ističe: "U postkoloniji veličanstvenost i želja za sjajem nisu samo prerogativi onih koji zapovijedaju. Narod također želi biti 'slavljen', 'sjati' i sudjelovati u proslavama" (Mbembe, 1992: 27).

ima potpuno pogrešnu pretpostavku: kada se uklone pokvarene elite, narod će ispoljiti svoju esencijalnu multikulturalnu, ali prije svega građansku narav. "To znači da Mujkić smatra da se najmanje tri miliona odraslih građana Bosne i Hercegovine u jednome fundamentalnom smislu nalaze u dubokoj zabludi, i to zabludi o sebi samima" (Pehar, 2011: 135).

Stvar je upravo suprotna, tri nacionalne zajednice legitimiraju svoje etnopolitike i političke predstavnike demokratskim putem, pa makar i u formi povratnog refleksa – naknadnog odobravanja. "Ako u demokratskom poretku vlast čine oni koji predstavljaju narod, onda je 'jedini osnov demokratske legitimnosti' sadržan u pristanku naroda da taj i taj predstavnik govori u njegovo ime ili da se pak donese ta i ta mjera, a to su prije svega opći izbori" (Vlaisavljević, 2006b: 156). Bez obzira koliko BiH funkcionira kao model reprodukcije nacionalnih elita, u njezinom temelju je ipak izražena demokratska politička volja. Činjenica da je ideološki pogon takvoga sustava nacionalizam ne govori apsolutno ništa o kauzalistici sustava, osim moralnoga zgražanja nad nacionalnom opijenošću naroda. Nacionalizam se povezao s demokratskom legitimacijom i to ga je učinilo žilavom ideologijom (Schwarzmantel, 2005: 230), ali i nenadmašnim izvorom političke legitimacije. Postao je "metoda duhovne mobilizacije, izazivanja, aktivacije i kanaliziranja uspavane političke energije" (Kedourie, 1970: 70).

Aktivistička narav nacionalizma počiva na pretpostavci da se istinska sloboda pojedinca postiže unutar nacije, te da ostvarivanje etnopolitičkih zahtijeva podnošenje žrtve i strpljivost.¹⁶ Elie Kedourie navodi: "Pojedinač se, stoga, ne može smatrati samostalnim. On tvori dio i izvodi značenje iz cjeline. Slika koja se često koristi za opis takve ideje je organizam" (Kedourie, 1961: 39). Dakle, pojedinac se u političkom smislu treba prepoznati kao dio organski kompaktne nacionalne zajednice koja ima vlastitu djelatnu volju. Kedouriejevim riječima: "Razumijevanje je razumijevanje cjeline, a pravo djelovanje je ono koje tendira apsorpciji u cjelinu. Djelovanje je razumijevanje, a razumijevanje je djelovanje" (Kedourie, 1961: 49-50). U nacionalnoj matrici "pojedinač nema identitet izvan svoje nacije" (Kedourie, 1970: 36), stoga jedino nacija ima povijest i svaka se odluka smatra dijelom građenja i održavanja povijesti te budućnosti nacije, kao njezin sudbinski progres. Etnopolitika kao opredmećenje narodne volje u potpunosti je fokusirana na ostvarenje toga progressa.

U svemu tome ključni moment postaje uvjerenje da su interesi elite i naroda podudarni. Kada narod naknadno potvrdi legitimaciju svojih predstavnika, simbolička razina organskoga jedinstva postaje djelatna etnopolitika. Političke elite tada zauzimaju paternalističku poziciju artikulacije narodne volje i njezine političke provedbe. "Onaj ko je protiv interesa elita, taj je i protiv interesa nacije, ostvarivanje interesa elita je, ujedno, i ostvarivanje interesa nacije" (Nešković, 2013: 328). Narod se ponovno povlači u pasivnu ili prešutnu legitimaciju odobrenih predstavnika i povremeno ritualno prizivanje nacionalnoga identiteta putem komemoracija i važnih figura pamćenja. Decizionistički stol se popunjava isključivo onima koji su dobili povratno odobrenje svoga nacionalnoga segmenta, jedino oni mogu donositi zajedničke odluke. Može se zaključiti da je organsko jedinstvo nacionalnih zajednica preduvjet efektivnoga decizionizma, jer kako navodi Elie Kedourie "novi politički stil je povijesno predstavljen – politika bazirana na iskazivanju narodne volje" (Kurelić, 1998: 145).

¹⁶ Kedourie u tom procesu vidi ključnu ulogu vođe: "Nacionalni vođa treba organizaciju čija mu struktura omogućuje vodstvo, da nameće disciplinu i zahtijeva djelovanje kada je to nužno" (Kedourie, 1970: 128).

Konvivijalnost kao mehanizam uzajamnoga preživljavanja političkih elita

Profilacija tripartitne decizionističke matrice u postdaytonskom razdoblju može se opisati kao oblik "etnonacionalne konfrontacije, međusobnoga ucjenjivanja i pregovaranja" (Bianchini, 2016: 140). Međutim, opisna redukcija da se radi o jednostavnom sukobljavanju nacionalno podijeljenih elita unutar političkoga prostora uz stalne tendencije prema hegemoniji i neprijateljstvu ne objašnjavaju znatno kompleksniju situaciju. Naime, politički akteri u BiH nalaze se u prinuđenom odnosu "nedopuštene kohabitacije (Mbembe, 1992: 4). Joseph Achille Mbembe na primjeru postkolonijalnih društava objašnjava konvivijalnost subjekata koji dijele isti životni prostor te ih se ne može uvijek poimati u dihotomijskim kategorijama čiste hegemonije i podređenosti, tj. otpora ili suradnje.¹⁷ Oni se međusobno uvjetuju i nadopunjuju, predstavljaju jedni drugima neprijatelje, ali i strukturna ograničenja njihovih etnopolitika.

Nerzuk Ćurak taj politički krajolik opisuje kao "sioranovsku doktrinu koegzistencije protivnika" (Ćurak, 2006: 105). Bez obzira što dijele isti društveni prostor, konvivijalnost podrazumijeva postojanje više socijalnih logika i mehanizama za proizvodnju vlastitih prostorno-identitetskih segmenata. Mbembe ističe da takva društva karakterizira proces "međusobne zombifikacije" (Mbembe, 1992: 4). "Ova zombifikacija znači da jedni drugima krađu vitalnost i ostaju impotentni" (Mbembe, 1992: 4). Uspostavljaju svojevrsne odnose promiskuiteta. Posuđuju ideje, obećavaju vjernost, varaju jedni druge, mijenjaju stavove i koalicije itd. Time čine politički sustav trajno nestabilnim te u stalnom odnosu međusobnih uvjetovanja, blokada i nepovjerenja.

U odnosu uzajamne zombifikacije politički akteri oduzimaju moć jedni drugima, ali i neprestanom diskurzivnom proizvodnjom neprijateljstva omogućavaju legitimnost tim istim neprijateljima unutar njihove nacionalne zajednice. Kako ističe Henning Ottmann: "Živjeti s patosom velike odluke iz dana u dan znači prenapregnuti opstojanje" (Ottmann, 2010: 137). Zbog toga se svaka politička odluka u BiH predstavlja kao povijesna i prijelomna za egzistenciju svoje nacije. "U ovom depresivno, razdoblju u psihičkom životu nacija, potreba, ili čak želja, za neprijateljem nije više čista društvena potreba" (Mbembe, 2019: 48) već postaje ontološka kategorija. Suparnička etnopolitika postaje egzistencijalna ugroza druge nacije, stoga njihovo pasiviziranje ili blokada ostvarenja postaje ultimativna etnopolitika.

Bez političkih suparnika pokazala bi se idejna ispraznost, jedni drugima su nužni za zombifikacijsko napajanje. Time je stvoreno hiperpolitičko društvo gdje se na dnevnoj razini svaka izjava ili djelovanje ugrađuje u protivničku političku matricu, uspostavlja se trajno stanje napetosti od kojeg svaki politički subjekt profitira. "Apsurd je potpun: u hiperpolitičnoj zemlji, čija asimetrična politička konstitucija zahtijeva i proizvodi beskrajnu traku političkih institucija, nema politike" (Ćurak, 2006: 124). Rezultat je odsustvo otpora i pasivizacija, građani se zadovolje osobnim kormilarenjem sustavom i maksimizacijom vlastite koristi, omamljeni nacionalnim diskursom ostaju privrženi svojoj etnopolitici. Političko ostaje prazno, bez stvarnoga sadržaja, ostavlja tek iluziju političkih procesa koji su uzajamna simulacija i konvivijalno preživljavanje političkih elita. Treba istaknuti da cijeli proces konvivijalnosti nadgledaju, a ponekad u njemu i sudjeluju, akteri međunarodne zajednice. "Među-

¹⁷ Postkolonijalni način vladanja, nije puka prisila i kontrola već konvivijalnost, "prikazana kroz stalne kompromise, male uloge vjernosti i ljudima svojstvene opreznosti" (Mbembe, 1992: 24).

narodno legitimiranje posjedništva nad 'bosanskohercegovačkim pašnjacima' sadržavalo je i uvjet elitne supra-komunikacije, koja će, barem nominalno i pozitivistički nadići prostore dominiuma i regulisati fizički prostor simulacije zajedničke države" (Sarajlić, 2005: 105-6).

Posuđeni konsenzus međunarodne zajednice

Posljednji razlog nepovjerenja prema deliberacijskim oblicima demokracije koji pogoduju decizionizmu je previsoko očekivanje konsenzusa. U BiH možemo govoriti o trostrukom odsustvu konsenzusa što je prema Mirjani Kasapović proizvelo potpunu nedjelotvornost konsocijacijskog modela: "nepostojanje konsenzusa o državnoj zajednici, nepostojanje konsenzusa o političkom sustavu, nedosljedna strategija međunarodnih aktera u konstrukciji demokratske države" (Kasapović, 2005: 162). U situaciji gdje ne postoji niti minimalni konsenzus o državnosti od kojega bi se krenulo, ne postoji kompromis o reformi političkoga sustava, ne postoji zajednički građanski identitet, ne može biti ni govora o zajedničkim temeljnim naracijama iz kojih bi se izvodili složeniji kompromisi. Rezultat cijeloga procesa dovodi do toga da "sukobljavanje i pregovaranje među trima glavnim etničkim skupinama vodi prema nedjelotvornim procesima donošenja odluka uz dugotrajno odlaganje važnih čak i marginalnih dogovora" (Bianchini, 2016: 141).

Kako bi država ipak funkcionirala u simboličkom i djelatnom smislu konsenzus je nametan putem agencija strane intervencije, od kojih je najmoćniji visoki predstavnik sa svojim uredom (OHR¹⁸). Potonji producira neku vrstu *deus ex machina* decizionizma kada god domaće političke elite zakažu u međusobnim pregovorima. On je utjelovljenje izvanustavne kategorije "tehnokratskoga decizionizma" (Ottmann, 2010: 133) koji presijeca demokratske uzuse podjele vlasti i zanemaruje zakonska ograničenja domaćega sustava. Kako ističe Mirjana Kasapović: "Visoki predstavnik može donositi 'konačne i obvezujuće odluke' kao i 'privremene mjere' kojima može staviti izvan snage zakonske odluke usvojene u parlamentu; on je i 'konačni autoritet' u tumačenju civilnoga dijela Mirovnog ugovora, a njegov je Ured glavno središte političke moći" (Kasapović, 2005: 15).

Iako neki autori smatraju da je OHR postao "integralan dio pravnog i političkog sustava BiH" (Sarajlić Maglić, 2011: 59), to je potpuno netočno jer on nikada nije djelovao iz pozicije ustavnoga prava već čiste političke sile. U izvornom Aneksu IV, koji služi kao ustav BiH, visoki predstavnik nije upisan kao subjekt, već se pojavljuje u Aneksu X kao institucija zadužena za provedbu civilnoga dijela Daytonskoga sporazuma. Tek je kasnijim interpretacijama i famoznim "Bonskim ovlastima"¹⁹ postao "vrhovni autoritet u tumačenju odredbi dejtonskog mirovnog sporazuma" (Pejanović, 2006: 57) i *de facto* zadobio status suverena koji utjelovljenje izvanredno stanje (Ćurak, 2006: 116). Suvremeni konstitucionalizam BiH svoj izvor ima u intervenciji međunarodne zajednice kao prinudnoga ustavotvorca koji dio političke volje ostavlja u formi OHR-a, ali tako da ga postavlja izvan sustava. Njegova egzistencija izvan pravno-političkoga okvira ostaje nužna kao jamac toga istog sustava.²⁰ On postoji

¹⁸ Eng. *Office of the High Representative*.

¹⁹ Tim Banning smatra da OHR nema zakonsku osnovu bonskih ovlasti, one su prema njemu "obmanjujuća pravna fikcija" (Banning, 2014: 302).

²⁰ Najveći dokaz tomu je odnos Visokoga predstavnika i Ustavnoga suda BiH. Potonji odbija razmatrati sporove u kojima je OHR strana (Pehar, 2012: 5) čime zadobiva pravnu potvrdu svoje izvanredne suverenosti koja ovisi o samotumačenju ovlasti. Visoki predstavnik je 2007.

kao "instanca idealizirane racionalnosti" (Honnig, 2007: 5) koja nije podložna deliberacijskim procesima, ona po sebi nosi auru nepropitljivoga decizionizma.

Za razliku od domaćih aktera, OHR nema potrebu demokratskoga legitimiteta, čak niti povratnoga odobravanja svojih poteza. On je akter čije postojanje i mogućnost samolegitimacije održava prisutnost stalnih kriza, tj. izvanrednoga stanja. Paradoksalno, on upravo iz nedovršenosti vlastitoga poslanja crpi ovlasti i legitimnost. Omiljena mantra koju visoki predstavnici ponavljaju kako bi očuvali nužnost održavanja njihove institucije jest: "zemlja još nije potpuno održiva" (Baros, 2010). Oni svojim djelovanjem i političkom retorikom stvaraju dojam i stanje kontinuirane nedovršenosti, stalne neizvjesnosti te nužnosti prisustva međunarodnih aktera. Za Miroslava Barosa to je samoproizvedeno stanje "neprestane prolaznosti" (Baros, 2010) ili "permanentnoga Berlinskoga kongresa" (Garton Ash, 1995: 31, prema: Goldsworthy, 1998: 207). Ciljna ravnina tranzicijskoga procesa neprestano se može pomicati u beskonačnost, te ne postoje nikakvi objektivni kriteriji prema kojima se može postaviti letvica modernizacijskoga napretka kojom će se detektirati značajan napredak i time ostvariti pretpostavke za gašenje OHR-a. S takvim mandatom OHR ima komotnu poziciju da svaku blokadu decizionističkoga procesa usmjeri ili razriješi bez uključivanja domaćih aktera ili barem uz potporu jedne od uključenih strana.²¹ OHR funkcionira kada nedostatak konsenzusa paralizira sustav, on je svojevrsni "posuđeni konsenzus za funkcionisanje i opstanak države" (Pejanović, 2006: 67) i "nadmjestak političkoga jedinstva" (Haverić, 2013: 166).

U bosanskohercegovačkom javnom prostoru stalno su prisutni glasovi koji vape za većim angažmanom visokog predstavnika, čak ga se povremeno smatra odgovornim što vlastitom pasivnošću potpiruje postojeće krize. Dakle, dosadašnja iskustva s visokim predstavnicima koji su samovoljno mijenjali izborni zakon, smjenjivali demokratski izabrane dužnosnike, nametali amandmane na federalni ustav, te suspendirali odluke Središnjega izbornog povjerenstva, a sve pod egidom bonskih ovlasti i rješavanja kriznih situacija, utabanalni su put koji od visokoga predstavnika očekuje stalnu političku prisutnost i preuzimanje odgovornosti za donošenje odluka. Zapravo, OHR se svojim djelovanjem nametnuo kao mehanizam "eksternalizacije odgovornosti" (Šarajlić i Turčalo, 2009: 59).

Domaći akteri su uvijek imali na umu da iznad njihova kompromisa postoji viša politička instanca koja ga mora blagosloviti. U obrnutom slučaju, također su bili svjesni da njihovo međusobno uvjetovanje i blokade sustava mogu biti razriješeni potezom OHR-a čime ih se obeshrabrivalo na kreiranje kompromisa i značajne ustupke u procesu odlučivanja. U situacijama paralize sustava OHR upija odgovornost domaćih aktera čime smanjuje mogućnost donošenja konsenzusa i omogućuje nastavak konflikta (Pehar, 2014: 7).²² Ugradnjom OHR-a kao neizostavnoga aktera

ukinuo jednu odluku Ustavnoga suda i time potvrdio svoju neupitnu suverenost (Pehar, 2014: 6). Robert Hayden ide korak dalje u tvrdnji da se Visoki predstavnik postavio kao ustavni sudac jer su svi zakoni podložni njegovom tumačenju, pa čak i suspenziji (Hayden, 2013: 308), za njega je to oblik "imperijalnoga paternalizma" (Hayden, 2013: 314).

²¹ "Politički predstavnici bošnjačke zajednice tražili su, a ponekad i pronašli, političke partnere u obliku aktera međunarodne politike, prije svega u visokim predstavnicima međunarodne zajednice u BiH, kao i u američkoj diplomaciji i politici, koji bi im pomogli prvo u 'liberalizaciji', a zatim u ukidanju ovoga korporativnoga konsocijalizma" (Kasapović, 2016: 177).

²² Primjer takve odluke predstavlja suspenzija odluke Središnjega izbornog povjerenstva (SIP) 28. 3. 2011. kojom je omogućen nelegalan izbor federalne vlade. Naime, SIP je izbor nove vlade proglasio nezakonitim jer nije zadovoljen minimalan uvjet potvrde jedne trećine

decizionizma, uz neprestana očekivanja njegova djelovanja u kritičnim situacijama, BiH je pretvorena u "svjetsku prijestolnicu intervencionizma" (Kasapović, 2015: 45) u kojoj funkcionalnost političkoga sustava ovisi o dinamici i interesu međunarodne zajednice za njezine unutarnje probleme. Problem tehničkoga decizionizma OHR-a je u sljedećem: ako se suveren ne može pravno ograničiti, a prestano djeluje pod pritiskom kontingencije, onda nema niti govora o stabilnom ustavnopravnom poretku (Kalyvas, 2004: 329). Radi se tek o privremenim bljeskovima stabilnosti ostvarenima kroz mehanizam jednostrane hegemonije ili posuđenoga konsenzusa. Obje opcije dugoročno ne rješavaju strukturalne probleme niti umanjuju društvenu podjelu.

Jedan od velikana liberalne misli John Stuart Mill davno je napisao: "Zemljom mogu upravljati stranci samo uz velike teškoće i vrlo nesavršeno; čak i kad nije riječ o ekstremnoj razlici u običajima i idejama između vladara i podanika. Stranci ne suosjećaju s tim narodom. Oni ne mogu prosuditi na osnovu svog dojma o nekoj stvari ili načina na koji ona djeluju na njihova osjećanja, kako će ona utjecati na osjećanja i kakav će dojam ostaviti na podređeno stanovništvo" (Mill, 1989: 180-181). Drugim riječima, oni konstantnim "posuđenim konsenzusom" ne mogu nadomjestiti fundamentalni problem – odsustvo konsenzusa o zajedničkoj državnosti. Navedeni konsenzus se jednostavno mora ispoljiti kao decizionistički proces kompromisa među trima etnopolitikama. Tek tada će se osloboditi društvene silnice razgradnje decizionističke paradigme te izgradnje deliberacijskih procesa ispunjenih stvarnim političkim sadržajem. Etnopolitike će ustupiti mjesto politici, ali samo pod pretpostavkom da su ispunile svoje poslanje – ugradnju svoje nacionalne zajednice u zajednički okvir državnosti.

Zaključak

U radu je, iz teorijske pozicije decizionističkoga modela, predstavljen "koordinatni sustav" političkoga u BiH. Opisani su strukturalni, odnosno preddiskurzivni, temelji koje nisu pogodovali razvijanju klasične predstavničke demokracije s deliberacijskim mehanizmima u procesima političkoga odlučivanja. Naprotiv, dva strukturalna elementa, trosegmentalni korijen državnosti i konsocijacijski institucionalni aranžman, predodredili su etabliranje decizionizma kao dominantnoga oblika odlučivanja i uopće poimanja politike. Nadalje, predstavljeni su i opisani manifestni oblici ovoga modela sa svojim specifičnostima i posljedicama. Radi potreba preglednosti rada sistematizirani su u četiri kategorije. Međutim, radi se o preklapajućim tokovima i procesima koji tvore za sada nerazmrsivi čvor bosanskohercegovačkoga decizionizma.

U takvome kontekstu tri ratne zajednice konstituirale su tri nacionalna demosa i pripadajuće političke elite kao aktere za stolom decizionizma. Svaka politička elita obraća se vlastitom nacionalnom demosu tražeći odobrenje dotadašnjih aktivnosti. Međunarodni akteri sudjeluju kao natkrovljujući jamac i povremeni igrač u političkom procesu. Visoki predstavnik zauzima poziciju suverena u situacijama kada domaće političke elite nisu spremne na kompromis i paraliziraju cijeli sustav. On je svojevrsni oblik apsorpcije političke odgovornosti i nadomjestka nepostojanja konsenzusa o temeljnim pitanjima same državnosti.

zastupnika (6 od 17 zastupnika) u hrvatskom klubu Doma naroda, za Vladu je glasovalo 5 hrvatskih zastupnika. Međutim, Visoki predstavnik njihovu odluku je suspendirao i omogućio četverogodišnji mandat nelegalno izabranoj vladi bez potpore hrvatskoga kluba.

U takvome modelu formirane su tri nesumjerljive etnopolitike, kao strategije opstanka pojedinoga nacionalnog segmenta, ali i vizije budućih političkih reteritorijalizacija. Svaka od njih posjeduje vlastiti vektor i političku snagu te, što je izuzetno važno, određeni oblik demokratske legitimacije. Moraliziranje nad ovim modelom ne rješava probleme već ih dodatno zamućuje te odagnava potrebu za stvarnim razumijevanjem kompleksnosti sustava i neefikasnosti u političkom odlučivanju. Ovaj rad nastupa s potpuno suprotne pozicije, pokušavajući strukturirati analitičku matricu pomoću koje će navedeni problemi biti razumljiviji i teorijski artikulirani.

Literatura

- Agamben, G. (2008). *Izvanredno stanje: Homo sacer, II, 1*. Zagreb: Deltakont.
- Arnautović, S. (2009). *Političko predstavlanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*. Sarajevo: Promocult.
- Banning, T. (2014). The 'Bonn Powers' of the High Representative in Bosnia Herzegovina: Tracing a Legal Figment. *Goettingen Journal of International Law*, 6(2), 259-302. <https://doi.org/10.3249/1868-1581-6-2-banning>
- Baros, M. (2010). The High Representative for Bosnia and Herzegovina: A Requiem for Legality. *EJIL:TALK! – Blog of the European Journal of International Law*. <http://www.ejiltalk.org/the-high-representative-for-bosnia-and-herzegovina-a-requiem-for-legality/> (23. 2. 2021.)
- Bianchini, S. (2016). The Ethnic Key of Polity and the State-Building Failure in Bosnia-Herzegovina. U: L. Benedizione i V.R. Scotti (ur.), *Twenty years after Dayton: The Constitutional Transition of Bosnia and Herzegovina* (str. 129-140). Rim: LUISS University Press.
- Čepo, D. (2014). Parlamenti i skupštine: demokratski deficiti Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. *Studia lexicographica*, 8(2), 55-75.
- Ćurak, N. (2006). Ideološko-političke podjele u stranačkoj areni Bosne i Hercegovine. U: D. Fink Hafner i M. Pejanović (ur.), *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini* (str. 105-131). Sarajevo: Promocult.
- Devereux, G. (1990). *Komplementaristička etnopsiho analiza*. Zagreb: August Cesarec.
- Goldsworthy, V. (1998). *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. New Haven, London: Yale University Press.
- Haverić, T. (2013). Ustav BiH između pravne znanosti i političke moći. U: M. Džolan (ur.), *Bosna i Hercegovina – europska zemlja bez ustava: znanstveni, etički i politički izazov* (str. 164-170). Sarajevo: Synopsis.
- Hayden, R. (2005). "Democracy" without a Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctioning States. *East European Politics and Societies*, 19, 226-259. <https://doi.org/10.1177/0888325404272679>
- Hayden, R. (2013). *From Yugoslavia to the Western Balkans: Studies of a European Disunion, 1991–2011*. Leiden, Boston: Brill.
- Hirst, P. (1988). Carl Schmitt – Decisionism and Politics. *Economy and Society*, 17(2), 272-282. <https://doi.org/10.1080/03085148800000012>
- Honig, B. (2007). Between Decision and Deliberation: Political Paradox in Democratic Theory. *The American Political Science Review*, 101(1), 1-17. <https://doi.org/10.2307/27644422>
- Jansen, S. (2009). The Privatization of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology*, 30(3-4), 177-199. <https://doi.org/10.1007/s10624-007-9005-x>
- Kalyvas, A. (2004). From the Act to the Decision: Hannah Arendt and the Question of Decisionism. *Political Theory*, 32(3), 320-346. <https://doi.org/10.1177/0090591704263032>
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.

- Kasapović, M. (2007). Metodološki problemi kritike konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 12, 136-143.
- Kasapović, M. (2015). Bosna i Hercegovina 1992-1995: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje? *Politička misao*, 52(2), 37-61.
- Kasapović, M. (2016). Popis stanovništva u BiH jasno pokazuje: Federaciji prijeti ciprizacija. *Globus*. 28. Rujna.
- Kedourie, E. (1961). *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Kedourie, E. (1970). Introduction. U: E. Kedouire, (ur.), *Nationalism in Asia and Africa* (str. 1-152). London: Frank Cass.
- Kulenović, N., i Hasić, J. (2016). The Influences of Dayton Agreement on Institutions: Legislatures in Bosnia and Herzegovina. U: L. Benedizione i V.R. Scotti (ur.), *Twenty years after Dayton: The Constitutional Transition of Bosnia and Herzegovina* (str. 61-80). Rim: LUISS University Press.
- Kurelić, Z. (1998). Arendt v. Kedourie. *Politička misao*, 35(1), 138-151.
- Kursar, T., i Matan, A. (2020). Život tranzitologije u hrvatskoj politologiji: Rancièreovski pristup. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 123-145. <https://doi.org/10.20901/an.17.06>
- Marković, G. (2012). Kriza parlamentarizma u BiH. U: S. Gavrić i D. Banović (ur.), *Parlamentarizam u BiH* (str. 323-340). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Friedrich Ebert.
- Mbembe, A. (1992). Provisional Notes on the Postcolony. *Africa: Journal of the International African Institute*, 62(1): 3-37. <https://doi.org/10.2307/1160062>
- Mbembe, A. (2019). *Necropolitics*. Durham, London: Duke University Press.
- Mill, J. S. (1989). *Izabrani politički spisi: drugi svezak*. Zagreb: Informator i Fakultet političkih nauka, Zagreb.
- Mujkić, A. (2011). Kad se narodi dogovaraju. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 15, 120-125.
- Muš, J. (2016). One Hand Clapping – The State-Building Process and the Constitution of Bosnia and Herzegovina. U: M. Szpala (ur.), *Paradoxes of Stabilisation: Bosnia and Herzegovina from the Perspective of Central Europe* (str. 17-27). Warsaw: Centre for Eastern Studies.
- Nešković, R. (2013). *Nedovršena država: politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Ottmann, H. (2010). Decizionistički modeli politike, *Politička misao*, 47(1), 129-141.
- Pehar, D. (2011). "Deparlamentarizacija ustavotvorstva", Daytonske ustavne aporije i simulakrum "bosanske nacije". *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 15, 125-149.
- Pehar, D. (2012). Bosna i Hercegovina kao veleposlanstvo Visokog predstavnika: republikanska kritika. *Političke analize*, 3(10), 3-10.
- Pehar, D. (2014). Zašto Visoki predstavnik s 'bonskim' mandatom nikada nije značio pozitivni pomak za Bosnu i Hercegovinu: četiri refleksije. *Mostar: Institut za društveno-politička istraživanja*. 23. veljače. <http://www.idpi.ba/visoki-predstavnik/>

- Pejanović, M. (2006). Struktura i karakteristike razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini. U: D. Fink Hafner i M. Pejanović (ur.), *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini* (str. 45-70). Sarajevo: Promocult.
- Pejanović, M. (2012). *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, Zagreb: Šahinpašić.
- Saračević, N. (2011). Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. U: D. Banović i S. Gavrić (ur.), *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini: Analiza postdejtorskog političkog sistema* (str. 223-252). Sarajevo: IKD University Press, Magistrat izdanja.
- Sarajlić, E. (2005). Demokratski nacionalizam: reprodukcija elita i bosanskohercegovački dominumi. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 7, 99-109.
- Sarajlić, E. (2008). Neodlučni gospodar: proturječnosti politike Evropske unije prema BiH. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 13, 35-41.
- Sarajlić, E., i Turčalo, S. (2009). Politika simuliranog konsenzusa: Evropska unija, politička elita i dekonstruiranje Bosne i Hercegovine. U: N. Ćurak, Đ. Čekrlija, E. Sarajlić i S. Turčalo (ur.), *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: odnos vrijednosti*. (str. 53-71). Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Sarajlić-Maglić, D. (2011). BiH after the Elections: a Tale of Disillusioned Optimism, U: J. Rupnik (ur.), *The Western Balkans and the EU: 'The Hour of Europe'* (str. 17-31). Chaillot Paper 126. Paris: European Union Institute for Security Studies.
- Schwarzmantel, J. (2005). *Doba ideologija: političke ideologije od američke revolucije do postmodernih vremena*. Zagreb: AGM.
- Stanislawski, W. (2016). Three nations in Bosnia and Herzegovina (to say nothing of the fourth). The quest for a post-Dayton collective Bosnian identity. U: M. Szpala (ur.), *Paradoxes of Stabilisation: Bosnia and Herzegovina from the Perspective of Central Europe* (str. 29-37). Warsaw: Centre for Eastern Studies.
- Šarčević, E. (2012). Kako do novog ustava BiH? Ustavotvorstvo između "demokratizacije pravne znanosti" i "primitivizacije javnog diskursa". U: M. Džolan (ur.), *Bosna i Hercegovina – europska zemlja bez ustava: znanstveni, etički i politički izazov* (str. 254-271). Sarajevo: Synopsis.
- Šolaja, M. (2005). Kvazi elita i kvazi tranzicija, *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 7, 110-114.
- Vlaisavljević, U. (2004). Bosansko divljaštvo i neliberalni nacionalizam. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 4, 106-118.
- Vlaisavljević, U. (2006a). Ustav i zemljišni posjed. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 9, 166-176.
- Vlaisavljević, U. (2006b). Politička legitimacija i poredak bez izbora. *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, 10, 154-162.
- Vlaisavljević, U. (2012). Drugi ustav i ustav Drugih: aporije suvereniteta. U: M. Džolan (ur.), *Bosna i Hercegovina – europska zemlja bez ustava: znanstveni, etički i politički izazov* (str. 350-370). Sarajevo: Synopsis.
- Vlaisavljević, U. (2019). *Aporije suživota: ka etnologiji bliskih stranaca*. Mostar, Sarajevo, Zagreb: Sveučilište u Mostaru, Synopsis.

The Structure of an Illicit Cohabitation: Analysis of the Decisionist Model of Politics in Bosnia and Herzegovina

Abstract The paper deals with the analysis of decisionist paradigm of the political in Bosnia and Herzegovina. The first segment of the paper sets a brief theoretical basis of decisionism on which the analysis is based. The second segment is focused on the clarification of two key causes of the decisionism matrix in B&H. It deals with a tripartite sovereignty as the foundation of statehood and its' joint consociational elements which are built in a political system. In the third part of the paper, the four forms of manifestation of the decisionist model are analysed. The phenomenon of the decision-making legitimising without regard for the institutions is explained, as well as the neglecting of the role of legislative authorities which are, in the decisionist matrix, considered to be "chat rooms" without real power. Furthermore, the paper explains the feedback of the national communities which, through elections and other forms of expression of the public opinion, act as retroactive approvers of their own ethnopolitics. The phenomenon of coexistence of national political elites is then analysed, as they keep one another alive and complement each other on both symbolic and functional levels. They need each other in order to survive in the political sphere even though they act as political enemies. Finally, the paper explains the role of international community, primarily through the institution of the High Representative which does not only legitimise decisionist model but often assumes an active role in it as well.

Keywords Bosnia and Herzegovina, decisionism, consociational democracy, conviviality, ethnopolitics, High Representative

Kako citirati članak / How to cite this article:

Barbarić, D. (2021). Struktura nedopuštene kohabitacije: analiza decizionističkoga modela politike u Bosni i Hercegovini. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 113-133. <https://doi.org/10.20901/an.18.02>

PROBLEM LEGITIMNOG PREDSTAVLJANJA HRVATA U DOMU NARODA PARLAMENTA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE – KONSOCIJACIJSKI OSVRT

Valentino Grbavac

School of Social and Political Science
University of Edinburgh

E-mail: v.grbavac@sms.ed.ac.uk

<https://doi.org/10.20901/an.18.03>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 2. 3. 2021.

Prihvaćeno: 16. 3. 2021.

Sažetak U članku se analizira problem legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) koristeći se konsocijacijalizmom, "fenomenom čiče Tome" i jednosmjernim udruživanjem glasova kao teorijskim prizmama analize problema. Prvo se sažima povijest Doma naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine te analizira značenje amandmana koje je Ustavu FBiH nametnuo visoki predstavnik Wolfgang Petritsch 2002. godine i značenje presude Ustavnog suda Bosne i Hercegovine U-23-14 Ljubić iz 2016. godine. Zatim se analizira realističan scenarij potpunog izbacivanja hrvatskih predstavnika iz vladajuće koalicije na svim razinama vlasti zbog neprovođenja presude Ljubić i mogućnost jednostranih izmjena Ustava FBiH koje mogu donijeti stranke bošnjačke većine nakon općih izbora 2022. godine. Naposljetku, raspravlja se o problemu operacionalizacije legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Federacije Bosne i Hercegovine i njegovu potencijalnom alternativnom rješenju. Glavni je argument članka da zbog nedostataka izbornog zakona i nelogične operacionalizacije konsocijacijskih karakteristika u FBiH Hrvati nisu u stanju birati vlastite legitimne predstavnike u Hrvatski klub Doma naroda Parlamenta FBiH, za njih najvažniju političku instituciju u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi Bosna i Hercegovina, konsocijacijska demokracija, legitimno predstavljanje, Hrvati, konstitutivnost, lažno predstavljanje, jednosmjerno udruživanje glasova, "fenomen čiče Tome"

Uvod¹

Prema ustavnom uređenju iz Aneksa četiri Daytonskoga mirovnog sporazuma Bosna i Hercegovina zamišljena je kao konsocijacijska demokracija.² Politolog Sumantra Bose ustavni i politički sustav u Bosni i Hercegovini naziva "klasičnim primjerom konsocijacijske nagodbe" (Bose, 2002: 236). Hrvatski klub u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine ključna je institucija za konstitutivnost i jednakopravnost Hrvata i u Federaciji i u samoj Bosni i Hercegovini. Kroz Klub Hrvati imaju mogućnost veta, to jest zaštite vitalnoga nacionalnog interesa na entitetskoj razini te sudjeluju u imenovanju i biranju predsjednika (i dvaju potpredsjednika) Federacije Bosne i Hercegovine, koji potom imenuje Vladu Federacije Bosne i Hercegovine. Usto, većina u Klubu štiti od jednostrane izmjene ustava koju može zatražiti brojniji narod, a njegovi članovi biraju hrvatske predstavnike u Dom naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, što znači da Klub neizravno utječe na mogućnost veta i sudjelovanja u Vladi (Vijeće ministara) i na državnoj razini. Svi zaštitni mehanizmi za Hrvate kao malobrojniji konstitutivni narod i u Federaciji Bosne i Hercegovine i na razini države Bosne i Hercegovine proizlaze upravo iz Hrvatskog kluba u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine.

Da bi konsocijacijska demokracija bila uspješna, kao preduvjet je nužno osigurati legitimno predstavljanje različitih segmenata društva. Ustavom zajamčena prava segmenata u društvu ništavna su ako pojedini segmenti ne mogu samostalno birati svoje legitimne predstavnike u za to predviđene institucije. Iako su sva tri naroda konstitutivna i na razini države Bosne i Hercegovine i na razini obaju entiteta, u praksi relativna većina često bira političke predstavnike relativnoj manjini na svim razinama vlasti. Bošnjaci i Hrvati u Republici Srpskoj (RS) te Hrvati i Srbi u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) svoju konstitutivnost mogu uživati jedino ako im to u praksi dopusti brojniji narod – Srbi u RS i Bošnjaci u FBiH³ – što nije uvijek slučaj. Usto, iako su Hrvati po ustavu konstitutivni i jednakopravni i na državnoj razini, konstitutivnost mogu uživati jedino ako im to u praksi Bošnjaci kao brojniji narod dopuste, što nije uvijek slučaj zbog načina izbora hrvatskih predstavnika na ovoj razini vlasti. Prema tome se može zaključiti da Bošnjaci i Hrvati nisu ravnopravni u RS, kao i da Hrvati i Srbi nisu ravnopravni u FBiH, odnosno da Hrvati nisu ravnopravni ni na državnoj razini. Osim toga, valja naglasiti i to da pripadnici mikromanjina ("ostali"),⁴ a posebno pripadnici 17 zakonski priznatih nacionalnih manjina u BiH,⁵ ne mogu samostalno birati svoje legitimne predstavnike u za to predviđene institucije.

¹ Veoma sam zahvalan anonimnim recenzentima na korisnim savjetima, a uredniku i na srdačnosti i otvorenoj komunikaciji. Također, zahvalan sam Domagoju Babiću na komentarima prilikom pisanja ovog članka.

² Konsocijacijalizam je politološka teorija kojoj je cilj uspostava i očuvanje demokracije u duboko podijeljenim društvima kroz podjelu vlasti i suradnju među različitim zajednicama koje proizlaze iz segmentnih rascjepa u tom društvu. Za dobar pregled konsocijacijske teorije v. radove autora Arenda Lijpharta, Brendana O'Learyja i Johna McGarryja.

³ Prema popisu stanovništva iz 2013., 70 % stanovništva u FBiH čine Bošnjaci, dok u RS 81 % stanovništva čine Srbi, iako su stvarni udjeli, prema autorovim procjenama, bliži brojkama od skoro 80 % Bošnjaka u FBiH i preko 90 % Srba u Republici Srpskoj.

⁴ Mikromanjine su etničke grupe koje čine vrlo mali postotak ukupnog stanovništva. Primjer su pripadnici nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini poput Židova i Talijana. O inkluzivnosti u podijeljenim društvima, v. podrobnije u: Agarín i McCulloch, 2020.

⁵ 17 zakonski priznatih nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini su: Albanci, Crnogorci,

Iako bi se puno toga dalo napisati o diskriminaciji i nedostatku legitimnog predstavljanja svih triju konstitutivnih naroda i ostalih na svim razinama u Bosni i Hercegovini, ovaj će se članak fokusirati na problem legitimnog predstavljanja Hrvata, najmalobrojnijeg konstitutivnog naroda u Bosni i Hercegovini, napose u Domu naroda Parlamenta FBiH, koristeći se pritom konsocijacijskom demokracijom, "fenomenom čiče Tome"⁶ i jednosmjernog udruživanja glasova kao teorijskim prizmama analize tog problema. Prvo ću opisati povijest Doma naroda Parlamenta FBiH te značenje amandmana koje je Ustavu FBiH nametnuo visoki predstavnik 2002. godine. Zatim ću analizirati problem legitimnog predstavljanja Hrvata i osvrnuti se na presudu Ustavnog suda BiH U-23-14 Ljubić iz 2016. godine. Naposljetku ću predstaviti izgledan scenarij u kojem bošnjačke stranke mogu izabrati 9 od 17 hrvatskih predstavnika u Domu naroda Parlamenta FBiH i 3 od 5 hrvatskih predstavnika u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH te na taj način u potpunosti izbaciti Hrvate i s federalne i s državne razine vlasti, kao i potencijalno jednostrano promijeniti Ustav FBiH te ukinuti sve kantone s hrvatskom većinom. Dotaknut ću se značenja takvog scenarija za Hrvate u Bosni i Hercegovini i za samu državu prije nego što članak zaključim potencijalnim rješenjima za osiguravanje legitimnog predstavljanja Hrvata. Glavni je argument ovog članka da zbog nedostataka izbornog zakona i nelogičnosti operacionalizacije konsocijacijskih karakteristika u FBiH Hrvati nisu u stanju birati vlastite legitimne predstavnike u Hrvatski klub Doma naroda Parlamenta FBiH, za njih najvažniju političku instituciju u Bosni i Hercegovini.

Povijest Doma naroda Parlamenta FBiH i značenje nametnutih amandmana

Bošnjačko-hrvatski sukob u Bosni i Hercegovini završen je Washingtonskim sporazumom koji su 18. ožujka 1994. godine potpisali Alija Izetbegović i Franjo Tuđman. Sporazum je donio primirje i vojnu suradnju Bošnjaka i Hrvata u Bosni i Hercegovini, a njegov civilni aspekt, to jest formiranje Federacije Bosne i Hercegovine, implementiran je tek 1996. godine. Do tada je prostor pod kontrolom Hrvatskog vijeća obrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine, to jest hrvatske i bošnjačke vojne formacije u Bosni i Hercegovini, funkcionirao odvojeno.

Izvorna je Federacija Bosne i Hercegovine zamišljena kao federacija dvaju konstitutivnih naroda, Bošnjaka i Hrvata, a administrativno je bila podijeljena u deset kantona, od kojih pet ima bošnjačku većinu,⁷ tri hrvatsku većinu,⁸ a dva su miješana kantona, s posebnim pravilima o dijeljenju vlasti između Bošnjaka i Hrvata.⁹ Kan-

Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovaci, Slovenci, Talijani, Turci, Ukrajinci i Židovi.

⁶ Naziv pojave potječe od naslovnoga afroameričkog lika iz knjige *Čiča Tomina koliba* (u izvorniku *Uncle Tom's Cabin*) iz 1852. godine američke spisateljice i aktivistice za ukidanje ropstva Harriet Beecher Stowe (1811.-1896.). Ujak Tom odnosno čiča Toma, kako se ime lika tradicionalno prevodi u izdanjima na hrvatskom i koje koristim u članku, poslije je postao simbolom servilnog izdajnika čiji bolji položaj od ostatka pripadnika skupine u potpunosti ovisi o volji i moći vlasnika, to jest "gazde" čiji je on pijun.

⁷ Unsko-sanski kanton (USK), Tuzlanski kanton (TK), Zeničko-dobojski kanton (ZDK), Bosansko-podrinjski kanton Goražde (BPK) i Kanton Sarajevo (KS).

⁸ Posavski kanton (PK), Zapadnohercegovački kanton (ZHK) i Kanton 10 (K10), koji su Hrvati neustavno prozvali Hercegbosanskom županijom, a Bošnjaci kolokvijalno Livanjskim kantonom.

⁹ Srednjobosanski kanton, gdje su Bošnjaci relativna većina (SBK), i Hercegovačko-neretvanski kanton, gdje su Hrvati relativna većina (HNK).

toni imaju visok stupanj autonomije, uključujući vlastite policijske snage i među ostalim provođenje obrazovne, kulturne i socijalne politike i zdravstva. Svaki kanton ima svoj ustav, jednodomnu skupštinu,¹⁰ vladu¹¹ i kantonalne sudove. Široka je autonomija kantona za cilj imala osiguravanje visokog stupnja segmentne autonomije malobrojnijih Hrvata u FBiH.

Velika se koalicija i razmjernost operacionalizirala kroz Vladu FBiH koja je imala 16 članova, od čega izvorno deset Bošnjaka i šest Hrvata, osiguravajući paritet kroz pozicije zamjenika ministra koji dolazi iz drugoga konstitutivnog naroda i procesa odlučivanja konsenzusom između bošnjačkih i hrvatskih ministara umjesto natpolovične većine zbog većeg broja bošnjačkih ministara (Tadić, 2013: 80–83).¹² Također, velika se koalicija očitovala i u izboru predsjednika i potpredsjednika FBiH,¹³ od čega je jedan morao biti Bošnjak, a drugi Hrvat, potvrđenih natpolovičnom većinom u Bošnjačkom i Hrvatskom klubu u Domu naroda, koji se izvorno sastojao od po 30 predstavnika dvaju konstitutivnih naroda i proporcionalni broj predstavnika ostalih (koji su tada uključivali i Srbe). Međusobni se veto operacionalizirao kroz vitalni nacionalni interes u Bošnjačkom i Hrvatskom klubu u Domu naroda. Stoga je Hrvatski klub u Domu naroda Parlamenta FBiH ključna institucija za konstitutivnost Hrvata: koristi se vetom i sprječava jednostrane zakone i izmjene ustava FBiH, sudjeluje u izboru predsjednika koji imenuje Vladu FBiH, a u njemu se biraju i hrvatski predstavnici u državnom Domu naroda. Ukratko, kroz Hrvatski se klub u Domu naroda Parlamenta FBiH operacionalizira većina prava koje bi Hrvati trebali uživati na razini FBiH i same države.

Hrvatski se predstavnici u taj klub biraju posredno. Biraju ih kantonalni zastupnici koji su se izjasnili kao Hrvati u svakoj od deset kantonalnih skupština. Ti kantonalni zastupnici u svakom od deset kantona među sobom biraju određeni broj hrvatskih predstavnika u Domu naroda u svakom kantonu.¹⁴ Problem je legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta FBiH u tome što nitko ne može spriječiti kandidate većinski bošnjačkih stranaka, koje biraju bošnjački birači na izborima za kantonalnu skupštinu, da se izjasne pri kandidaturi za kantonalnu skupštinu kao Hrvati (iako etnički i po svom dotadašnjem javnom djelovanju i osobnom identitetu mogu biti Bošnjaci) te da onda iz tog kantona izaberu "hrvatskog predstavnika" u Dom naroda koji nije dobio potporu hrvatskih birača. Također, nitko ne može spriječiti bošnjačke birače da izaberu takve kandidate (ili etničke Hrvate koji su članovi većinski bošnjačkih stranaka) u kantonalnu skupštinu.

Ako se dovoljno takvih predstavnika izabere u Dom naroda, postoji mogućnost da predsjednika i Vladu FBiH izabere brojniji narod (Bošnjaci), bez ijednog predstavnika Hrvata kojemu su hrvatski birači dali povjerenje, kao i mogućnost donošenja jednostranih izmjena ustava FBiH i zakona od strane većinski bošnjačkih stranaka. Ipak, budući da se tada biralo 30 hrvatskih predstavnika u Domu

¹⁰ S ukupno 289 zastupnika u deset kantonalnih skupština danas.

¹¹ S ukupno 105 ministara u deset kantonalnih vlada danas.

¹² Današnji je broj osam Bošnjaka, pet Hrvata i tri Srbina, a odluke se donose natpolovičnom većinom umjesto konsenzusom.

¹³ Danas se bira predsjednik i dva potpredsjednika, svaki član drugoga konstitutivnog naroda (jedan Bošnjak, jedan Hrvat i jedan Srbin).

¹⁴ Prema sustavu koji se rabio od 2002. do 2016. godine i koji je Ustavni sud BiH proglasio neustavnim birao se po jedan hrvatski predstavnik u USK, PK, TK, BPK, KS, dva hrvatska predstavnika u ZDK, ZHK i K10, kao i po tri u SBK i HNK.

naroda, ovaj problem nije bio izražen u izvornom Ustavu FBiH. Zbog izbornih pravila, političke homogenosti i većeg broja biranih zastupnika i demografske situacije u to je vrijeme mogućnost da Bošnjaci izaberu natpolovičnu većinu hrvatskih predstavnika u Domu naroda Parlamenta FBiH statistički bila nemoguća zato što su hrvatski birači mogli izabrati minimalno 16 od 30 hrvatskih predstavnika u Dom naroda.¹⁵

Tablica 1. Mandati u Hrvatskom klubu Doma naroda Parlamenta FBiH od 1996. godine do danas¹⁶

Izbori	Većinski hrvatske stranke	Većinski bošnjačke stranke	Ukupno predstavnika
1996	30	0	30
1998	29	1	30
2000	16	14	30
2002	13	4	17
2006	14	3	17
2010	11	6	17
2014	14	3	17
2018	13	4	17

Na prvim poslijeratnim izborima 1996. godine svih 30 hrvatskih predstavnika u Domu naroda bili su članovi hrvatskih stranaka, preciznije Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH) (Bahtović i dr., 2013: 63). Hrvatski su predstavnici bili izabrani iz svih kantona osim BPK (Goražde) u kojem je prije rata živio samo 81 Hrvat (Statistika.ba, 2021). To je tada bilo moguće zbog većeg broja zastupnika izabranih u kantonalne skupštine (Izbori.ba, 2021a),¹⁷ koji je efektivno značio niži izborni prag i mogućnost da mala hrvatska zajednica u USK ili KS izabere svoje predstavnike u kantonalne skupštine, kao i plebiscitne podrške jednoj stranci (HDZ BiH) uslijed poslijeratnog osjećaja nesigurnosti, ali i činjenice da bošnjačke stranke nisu pokušavale birati hrvatske predstavnike. Na drugim izborima 1998. godine od 30 hrvatskih predstavnika u Domu naroda njih čak 29 bili su članovi hrvatskih stranaka (25 iz HDZ-a, 3 iz Nove hrvatske inicijative – NHI i 1 iz Hrvatske stranke prava – HSP), dok je jedan predstavnik bio član većinski bošnjačke stranke Demokratske narodne zajednice (DNZ), osnivača Fikreta Abdića (Bahtović i dr., 2013: 74). Što se tiče legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta FBiH, prva su dva izborna ciklusa, kako se može vidjeti u Tablici 1, prošla bez problema.

¹⁵ Minimalno 2 u PK, 3 u SBK, 4 u HNK, 4 u ZHK i 3 u K10, koristeći se kao referencijom rezultatima izbora 1996. godine.

¹⁶ U USK, TK, BPK i KS hrvatske stranke ne mogu prijeći izborni prag od 3 % zbog malog broja Hrvata, pa većinski bošnjačke stranke, s obzirom na to da je dovoljno da imaju samo jednoga etničkog Hrvata (ili osobe koja se tako izjasnila pri kandidaturi) izabranoga u kantonalnu skupštinu, mogu veoma lako izabrati hrvatske predstavnike iz ovih četiriju kantona. To se i događalo na gotovo svim izborima od 2002. godine, što se može vidjeti u ovoj tablici.

¹⁷ 406 zastupnika izabranih u deset kantonalnih skupština. Za usporedbu, sadašnji je broj zastupnika 289.

Mjesec dana prije općih izbora 12. 10. 2000. godine Privremeno izborno povjerenstvo (PIP), pod vodstvom Roberta Barryja, šefa misije OESS-a¹⁸ u Bosni i Hercegovini, izmijenilo je privremeni izborni zakon (OSCE.org, 2000). Do 2001. godine izbore je u BiH organizirao OESS, a Središnje izborno povjerenstvo (SIP) Bosne i Hercegovine formirano je tek 2001. godine, nakon usvajanja izbornog zakona u kolovozu 2001. godine. Iako su te izmjene iz listopada 2000. godine, znane i kao Barryjevi amandmani, bile jednokratne – vrijedile su samo za izbore 2000. godine jer su izbori 2002. godine provedeni prema novom izbornom zakonu – ostavile su dubok trag u političkom životu Bosne i Hercegovine. Izborne su izmjene promijenile formulu kojom se izračunava broj hrvatskih i bošnjačkih predstavnika u Domu naroda koji se biraju u svakom kantonu te su uvele novo pravilo prema kojem svi zastupnici u kantonalnoj skupštini mogu birati sve predstavnike u Domu naroda koji se biraju u tom kantonu bez obzira na to kako se izjašnjavaju (OSCE.org, 2000).

Do 2000. godine samo su hrvatski zastupnici u kantonalnim skupštinama birali hrvatske predstavnike u Dom naroda, dok su samo bošnjački zastupnici birali bošnjačke predstavnike. Ove su izborne izmjene u praksi značile da su brojniji bošnjački kantonalni zastupnici mogli preglasati hrvatske zastupnike u pet većinski bošnjačkih kantona, kao i u miješanom SBK u kojem su Bošnjaci relativna većina. Cilj je međunarodne zajednice bila promocija "multietničkih"¹⁹ i "nenacionalističkih" stranaka kroz integrativne izborne mehanizme (Belloni, 2004: 338). Logika je Barryjevih amandmana bila poticanje umjerenosti kroz izborne mehanizme koji su zahtijevali potporu i glasove izvan vlastite zajednice (Belloni, 2004: 344). Iako je sama ideja političke umjerenosti načelno pozitivna, način na koji su je Barry i međunarodna zajednica pokušali provesti, ignorirajući realnosti na terenu, kao i činjenicu da predstavnici u Domu naroda mogu biti istinski predstavnici jednog naroda samo ako ih taj naroda samostalno bira bez upletanja drugog naroda, bila je sve osim uspješna i dobra. Umjesto umjerenosti, rezultat je bio dijametralno suprotan – preglasavanje Hrvata i duboka politička kriza tijekom koje se FBiH skoro raspala.

Posljedica je Barryjevih amandmana bila ta da su hrvatske stranke u Domu naroda nakon izbora 2000. godine imale tek malo više od polovice predstavnika (16, i to HDZ 11, NHI 4 i Hrvatska seljačka stranka – HSS 1), dok su većinski bošnjačke stranke,²⁰ Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine (SDP) i DNZ, osvojile čak 14 mandata (SDP 13 i DNZ 1) (Bahtović i dr., 2013: 83). S NHI-om i HSS-om SDP je imao dovoljnu većinu u Hrvatskom klubu Doma naroda za formiranje Vlade FBiH bez HDZ-a i ostalih hrvatskih stranaka (HSP) koje su osvojile skoro 90 % hrvatskih glasova i imale 90 % zastupnika hrvatskih stranaka u Zastupničkom domu (Bahtović i dr., 2013: 86-87). Sudjelovanje NHI-a i HSS-a, koji su imali samo 10 %²¹ (Bahtović i dr., 2016: 86-87) od ukupnog broja zastupnika hrvatskih stranaka u Zastupničkom domu Parlamenta FBiH, u Vladi Alijanse za promjene formirane

¹⁸ Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OSCE – Organization for Security and Co-operation in Europe).

¹⁹ Točnije, stranaka koje su se predstavljale kao multietničke i nenacionalističke, jer istinski bi multietničke stranke morale imati i reprezentativno multietničko biračko tijelo, što nije slučaj s ni jednom strankom u Bosni i Hercegovini.

²⁰ Iako SDP za sebe tvrdi da je multietnička stranka, više od 90 % njezina izbornog tijela čine Bošnjaci, pa je politolozi koji se bave izborima u Bosni i Hercegovini često klasificiraju kao bošnjačku stranku. Za raspravu o klasifikaciji stranaka u Bosni i Hercegovini i fenomenu "etničkog glasovanja" v. Žila i Čermák, 2020.

²¹ 3 od ukupno 30 zastupnika hrvatskih stranaka.

2001. godine možemo shvatiti kroz prizmu fenomena čiče Tome u konsocijacijskim društvima.

Politolog Jon Fraenkel upozorava na trend u kojem relativne manjine u državama sa zakonski obveznom podjelom vlasti ne uspijevaju ostvariti svoja prava u praksi, kao i na opasnost da pojedini predstavnici i stranke budu viđeni kao "čiča Toma" od strane skupine koju tvrde da predstavljaju, to jest kao izdajnici koji ne predstavljaju i ne štite interese te skupine zbog sudjelovanja u vladi sa strankama relativne većine koje zapravo presudno određuju agendu (Fraenkel, 2020: 124-125). Izostanak stranaka koje su dobile potporu skoro 90 % hrvatskih birača iz vlasti na razini FBiH i sudjelovanje stranaka koje su dobile tek 10 % potpore hrvatskih birača primjer je tokenizacije²² hrvatskih predstavnika, koji ilustrira poteškoće legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta FBiH. Fraenkel upozorava i da brojniji Bošnjaci lako mogu izabrati hrvatskog predstavnika u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine²³ te da zbog preglasavanja Hrvata od strane Bošnjaka i na razini Federacije Bosne i Hercegovine i na državnoj razini Hrvati efektinno nemaju zajamčeno pravo veta, što je pridonijelo zahtjevu Hrvata za vlastitim entitetom (Fraenkel, 2020: 127).

HDZ je organizirao Hrvatski narodni sabor (HNS) kojemu su se pridružile i manje hrvatske stranke u listopadu 2000. godine, a od ožujka do listopada 2001. godine Federacija Bosne i Hercegovine *de facto* nije postojala jer je HDZ uspostavio hrvatsku samoupravu (Bieber, 2001: 1-2). To razdoblje od sedam mjeseci, tijekom kojega je većina hrvatskih predstavnika napustila institucije FBiH, a vojnici Hrvatskog vijeća obrane napustili zajedničke vojarne Vojske FBiH i prisegnuli odanost samoupravi, najbliže je što je Bosna i Hercegovina bila raspadu od potpisivanja Daytonskog sporazuma do danas. Hrvatska je samouprava završila povratkom hrvatskih predstavnika u institucijski okvir Federacije Bosne i Hercegovine, ali je pokazala volatilnost političke situacije u Federaciji Bosne i Hercegovine, kao i ključan položaj Hrvatskog kluba u Domu naroda i pitanja legitimnog predstavljanja u njemu za politička prava Hrvata u Bosni i Hercegovini.

Ustavni je sud Bosne i Hercegovine 1. srpnja 2000. godine donio djelomičnu odluku U-5/98 o konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini prema žalbi Alije Izetbegovića, ustvrdivši da je jednakopravnost i konstitutivnost triju naroda na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine natkrovljujuće načelo Ustava Bosne i Hercegovine (OHR.int, 2000). To je u praksi značilo da je potrebno izmijeniti Ustav Republike Srpske tako da se izjednače prava Bošnjaka i Hrvata sa Srbima, koji su do tada bili jedini konstitutivni narod u ovom entitetu, te osigurati ugradnju konstitutivnosti Srba u Ustav FBiH u kojem su do tada samo Bošnjaci i Hrvati bili konstitutivni. Posljedično, bilo je potrebno i ažurirati ustave kantona tako da sva tri naroda budu konstitutivna u svih deset kantona.

I dok je ideja konstitutivnosti svih triju naroda na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine plemenita, problem je bio kako to osigurati u praksi jer je zbog rata, etničkih čišćenja i iseljavanja, došlo do velike etničke homogenizacije teritorija, pa je većina općina jednonacionalna s veoma malim brojem drugih dvaju konstitutivnih naroda. Na primjer, kako u praksi osigurati konstitutivnost i ravnopravnost 24 Hr-

²² Tokenizacija (eng. *tokenism*) jest praksa uključivanja pripadnika manjine u politički proces bez stvarne moći ili tek kao pijuna brojnije skupine da bi se cijeli proces prikazao kao inkluzivan ili multietnički iako je on samo paravan za volju većine.

²³ To se i dogodilo na trima od sedam dosadašnjih izbora (2006, 2010 i 2018).

vata s preko 22 tisuće Bošnjaka u BPK? Potpuna bi ravnopravnost i konstitutivnost na ovoj razini značila da bi tih 24 Hrvata moralo imati svoje političke predstavnike koji imaju veto te sudjelovati u velikoj koaliciji i imati segmentnu autonomiju, što ne bi bilo prihvatljivo većini stanovnika ovog kantona. Upravo je operacionalizacija konstitutivnosti bio problem oko kojeg se političari u Federaciji Bosne i Hercegovine nisu mogli dogovoriti, što je dovelo do nametanja 28 amandmana²⁴ na Ustav FBiH koje je donio visoki predstavnik Wolfgang Petritsch 19. travnja 2002. godine (Ustav FBiH, 2021). Tim amandmanima, koji su se povodili istom logikom integrativnih mehanizama kao i Barryjevi amandmani, Srbi su među ostalim *de iure* postali konstitutivnim narodom u Federaciji Bosne i Hercegovine, iako se to nije osiguralo u praksi odgovarajućim izbornim zakonom. Za Hrvate su bile najvažnije promjene u sastavu Doma naroda Parlamenta FBiH i njegovoj ulozi u izboru predsjednika i Vlade FBiH.

Prije nametnutih ustavnih amandmana, Hrvati i Bošnjaci imali su po 30 predstavnika u Domu naroda, uz razmjeran broj ostalih (pretežno Srba). Nakon amandmana svaki je pak od triju konstitutivnih naroda imao po 17 predstavnika, dok je za ostale bilo rezervirano njih 7. Budući da Ustav FBiH zahtijeva da se iz svakog kantona bira po barem jedan predstavnik svakoga konstitutivnog naroda ako je u skupštinu kantona izabran barem jedan pripadnik tog naroda, to znači da se prema popisu iz 1991. godine 6 hrvatskih predstavnika bira u pet većinski bošnjačkih kantona,²⁵ 6 u dva miješana kantona²⁶ i 5 u tri većinski hrvatskih kantona,²⁷ to jest da se više hrvatskih predstavnika bira u većinski bošnjačkim kantonima nego u većinski hrvatskim kantonima.

Također, uloga se klubova u Domu naroda promijenila. Prije amandmana za izbor je predsjednika i potpredsjednika Federacije bila potrebna natpolovična većina u Hrvatskom i Bošnjačkom klubu. Poslije njih, dostatna je tek trećina u trima klubovima konstitutivnih naroda za nominaciju, a za izbor polovina u prvom krugu glasovanja, dok je u slučaju neizbora u prvom krugu dostatna većina samo u Zastupničkom domu u drugom krugu glasovanja (Ustav FBiH, 2021). To u praksi znači da je dovoljno da bošnjačke stranke izaberu šest hrvatskih predstavnika u pet većinski bošnjačkih kantona kako bi osigurali jednu trećinu ruku u Hrvatskom klubu i izabrali predsjednika i dva potpredsjednika Federacije, kao i Vladu Federacije koju imenuje predsjednik, a potvrđuje Zastupnički dom natpolovičnom većinom, bez mogućnosti da hrvatski predstavnici spriječe ovaj proces (Ustav FBiH, 2021). Mogućnost Hrvata da uživaju ustavna prava u Federaciji Bosne i Hercegovine u potpunosti ovisi o volji bošnjačkih stranaka, što posljedično znači i da uživanje ustavnih prava Hrvata na državnoj razini ovisi o dobroj volji bošnjačkih stranaka, s obzirom na to da hrvatske predstavnike u Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine biraju hrvatski predstavnici u Domu naroda Parlamenta FBiH. Bez većine legitimnih hrvatskih predstavnika u Domu naroda Parlamenta FBiH koje biraju, Hrvati *de facto* gube sva prava i u Federaciji i na državnoj razini, a FBiH se pretvara u unitarni entitet mnogobrojnijeg naroda.

²⁴ Od ukupno 107 amandmana na Ustav Federacije Bosne i Hercegovine Parlament je usvojio samo njih 38, dok su ih čak 69 nametnuli visoki predstavnici Wolfgang Petritsch i Paddy Ashdown između 2001. i 2004. godine.

²⁵ Po jedan iz USK, TK, BPK i KS, kao i dva u ZDK.

²⁶ Po tri u HNK i SBK.

²⁷ Po dva u ZHK i K10 te jedan u PK.

Na izborima 2002. godine, prvima koje je organizirao SIP i koji su održani nakon amandmana nametnutih Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine, 13 od 17 hrvatskih predstavnika bili su članovi hrvatskih stranaka (12 iz koalicije okupljene oko HDZ-a i jedan iz Hrvatskog bloka BiH), dok su 4 bila iz većinski bošnjačkih stranaka (2 iz SDP-a, 1 iz DNZ-a i 1 iz Stranke penzionera BiH) (Bahtović i dr., 2013: 95). Na izborima 2006. godine 14 od 17 hrvatskih predstavnika u Domu naroda bili su članovi hrvatskih stranaka (7 HDZ, 5 koalicija okupljena oko HDZ-a 1990 i 2 koalicija HSP-NHI), dok su bošnjačke stranke osvojile 3 mandata (2 SDP i 1 DNZ) (Bahtović i dr., 2013: 106). Na izborima 2010. godine 11 od 17 hrvatskih predstavnika u Domu naroda bili su članovi hrvatskih stranaka (HDZ 8, HDZ 1990 2 i HSP 1) u Hrvatskom klubu Doma naroda, dok su većinski bošnjačke stranke osvojile 6 (4 SDP i 1 DNZ, a 1 je mandat pripao jednoj od rijetkih stranki u Bosni i Hercegovini koje u svom biračkom tijelu imaju znatan broj i bošnjačkih i hrvatskih birača, iako je na ovim izborima imala preko dvije trećine bošnjačkih glasača, Narodnoj stranci radom za Boljitak — NsRzB) (Bahtović i dr., 2013: 120).

Činjenica da Bošnjaci mogu birati presudan broj hrvatskih predstavnika u Domu naroda, dok obrnuto nije slučaj, može se razumjeti kroz prizmu pojave jednosmjernog udruživanja glasova (eng. *uni-directional vote pooling*)²⁸ za koji Matthijs Bogaards tvrdi da je suprotan konsocijacijskoj demokraciji. Bogaards analizira ovaj fenomen u Bosni i Hercegovini kroz izbor Željka Komšića za hrvatskog predstavnika u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine te zaključuje da je jednosmjerno udruživanje glasova u Bosni i Hercegovini viđeno kao "izopačeno" iz dvaju razloga: 1) nedostatak reciprociteta, to jest činjenica da Bošnjaci mogu izabrati hrvatske predstavnike, ali ne i obrnuto; 2) činjenice da je ovaj fenomen devijacija sustava čije je načelo predstavljanje zajednica (konstitutivnih naroda), a ne promocija međuetničkog glasanja, to jest da je ovaj fenomen protivan principima na kojemu je izgrađen cijeli ustavni sustav u Bosni i Hercegovini (Bogaards, 2019: 530).

NsRzB i HSP su sa SDP-om i SDA (Stranka demokratske akcije, osnivača Alije Izetbegovića), najvećom bošnjačkom strankom, dogovorili koaliciju Platforme, koja je imala 6 od 17 predstavnika u Hrvatskom klubu, što je bilo dovoljno da se iz Vlade Federacije BiH i iz sustava odlučivanja na razini Federacije Bosne i Hercegovine izbace najveće hrvatske stranke HDZ i HDZ 1990. Dok se SDP-ovi "hrvatski" predstavnici u ovoj koaliciji mogu razumjeti kroz fenomen jednosmjernog udruživanja glasova, sudjelovanje HSP-a u Vladi Platforme formirane 2011. godine primjer je fenomena čiče Tome zato što je ova stranka imala tek oko 12 %²⁹ (Bahtović i dr., 2016: 127-128) od ukupnog broja zastupnika hrvatskih stranaka u Zastupničkom domu Parlamenta FBiH, dok su stranke koje su dobile potporu preko 80 % hrvatskih birača bile izostavljene iz vlasti.

HDZ i HDZ 1990 odbile su formiranje kantonalnih skupština u PK, HNK i ZHK, što je spriječilo popunjavanje Doma naroda jer se nisu mogli izabrati predstavnici konstitutivnih naroda u ovim trima kantonima (Obradović, 2011). Četiri su stranke Platforme odlučile izglasati predsjednika i dva potpredsjednika Federacije u nepotpunom sastavu Doma naroda bez predstavnika iz ovih triju kantona. Stranke

²⁸ Ovaj bi se fenomen mogao nazvati i fenomenom preglasavanja, s obzirom na to da je brojnija skupina u mogućnosti izabrati predstavnike manjinske skupine, dok manjinska skupina nije u mogućnosti izabrati predstavnike većinske skupine, pa se "udruživanje glasova" događa u samo jednom smjeru (udruživanje glasova većine u biranju predstavnika manjina, ali ne i obrnuto).

²⁹ 2 od ukupno 17 zastupnika hrvatskih stranaka. 2 od 20 (10 %) ako se uključe Hrvati iz NsRzB.

Platforme dobile su potrebnu potporu više od jedne trećine u Bošnjačkom i Srpskom klubu, dok su u Hrvatskome dobili tek pet ruku podrške, što je bilo manje od potrebne jedne trećine (6 od 17). Budući da je sjednica održana prije nego što je Dom naroda popunjen iz svih kantona, odluku o izboru predsjednika FBiH poništio je SIP. No, potom je visoki predstavnik Valentin Inzko, koristeći se Bonnskim ovlastima, suspendirao odluku SIP-a "legaliziravši" tako Vladu Platforme (OHR.int, 2011).

Nakon izbora 2014. godine 14 od 17 hrvatskih predstavnika u Domu naroda bili su članovi hrvatskih stranaka (koalicija okupljena oko HDZ-a 13, HDZ 1990 1), dok su bošnjačke stranke imale 3 hrvatska predstavnika (po 1 iz Stranke za bolju budućnost Fahrudina Radončića, Laburističke stranke BiH i Stranke dijaspore BiH) (Bahtović i dr., 2013: 134). Zanimljivo je da je član Stranke dijaspore BiH Edim Fejzić izabran iz skupštine kantona BPK kao hrvatski predstavnik, u kantonu u kojem je po popisu iz 2013. godine živjelo 24 Hrvata (Statistika.ba, 2021). Za ulazak u skupštinu ovog kantona bilo je potrebno minimalno 425 glasova (3 % od ukupno važećih 14.137 glasova 2014. godine), pa je i matematički nemoguće da su Fejzića izabrali Hrvati (Izbori.ba, 2021b). On je u veljači 2021. godine nepravomoćno osuđen na tri mjeseca zatvora zbog kupovine glasova na izborima 2018. godine za ulazak u kantonalnu skupštinu (Dnevnik.ba, 2021). Na izborima 2018. godine, tek 13 od 17 hrvatskih predstavnika Domu naroda bili su članovi hrvatskih stranaka (svih 13 iz koalicije okupljene oko HDZ-a), dok su većinski bošnjačke stranke osvojile 4 mandata u hrvatskom klubu (po 1 iz Naše stranke, Laburističke stranke BiH, Demokratske Fronte i Goraždanske priče, uključujući i ponovo Edima Fejzića kao kandidata Goraždanske priče) (Izbori.ba, 2021c).

Presuda Ustavnog suda Ljubić i problem legitimnog predstavljanja

Ustavni je sud Bosne i Hercegovine donio odluku U-23/14 u predmetu Ljubić 1. prosinca 2016. godine. Ustanovio je da izborni zakon Bosne i Hercegovine, konkretno dio o načinu izbora predstavnika u Dom naroda Parlamenta FBiH, nije u skladu s natkrovljujućim načelom Ustava Bosne i Hercegovine – konstitutivnosti i ravnopravnosti triju naroda u Bosni i Hercegovini (Ustavnisud.ba, 2016). Prema toj presudi, Hrvati su diskriminirani u izboru svojih predstavnika u Dom naroda Parlamenta FBiH. Ustavni je sud također utvrdio da su predstavnici u Domu naroda predstavnici konstitutivnih naroda i ostalih, a ne predstavnici kantona (Ustavnisud.ba, 2016) te je naložio Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine da u roku od šest mjeseci izborni zakon uskladi s Ustavom Bosne i Hercegovine i da se osigura legitimno predstavljanje konstitutivnih naroda u Domu naroda.

Tijekom tog su razdoblja samo hrvatski predstavnici predložili izmjene izbornog zakona, na koje su bošnjački predstavnici uložili veto kroz mehanizam zaštite vitalnoga nacionalnog interesa. Ustavni je sud donio odluku U-3/17 (predmet Čolak) kojom je proglasio veto nevažećim jer prijedlogom nije bio ugrožen bošnjački vitalni nacionalni interes (Ustavnisud.ba, 2017a). Uz pomoć srpskih stranaka, prijedlog je usvojen u Zastupničkom domu, no poslije su ga odbili bošnjački predstavnici u državnom Domu naroda. Budući da Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine nije izmijenila izborni zakon u zadanom roku, Ustavni je sud 6. srpnja 2017. izbrisao odredbu Potpoglavlja B članka 10.12. stavka 2. u dijelu: "Svakom konstitutivnom narodu se daje jedno mjesto u svakom kantonu" i odredbe Poglavlja

20 – Prijelazne i završne odredbe članka 20.16.A st. 2. toč. a-j. Izbornog zakona (Ustavnisud.ba, 2017b). To je značilo da Bosna i Hercegovina nije imala zakonska pravila za provedbu općih izbora 2018. godine za Dom naroda Parlamenta FBiH i, posredno, za Hrvatski i Bošnjački klub u državnom Domu naroda.

Zbog nemogućnosti dogovora hrvatskih i bošnjačkih predstavnika oko prijedloga izbornih reformi u vrijeme pisanja ovog članka³⁰ presuda Ljubić još uvijek nije provedena. SIP je donio jednokratnu odluku dva mjeseca nakon izbora u prosincu 2018. godine koja je omogućila popunu Doma naroda Parlamenta FBiH i posljedično državnog Doma naroda. Ipak, izbori su održani u pravno nejasnoj situaciji i bez valjanog izbornog zakona. SIP je dodijelio broj mandata u kantonima prema popisu iz 2013. godine umjesto prema popisu iz 1991. godine, ali je ostavio neustavnu odredbu da se iz svakog kantona bira po jedan predstavnik svih triju konstitutivnih naroda ako je jedan pripadnik toga konstitutivnog naroda izabran u kantonalnu skupštinu (Izbori.ba, 2021d). Za Hrvatski je klub to značilo da se iz ZHK biraju tri umjesto dosadašnja dva hrvatska predstavnika, a iz ZDK jedan umjesto dosadašnja dva.

O važnosti i razumijevanju presude Ljubić dalo bi se široko raspravljati (v. Grbavac i dr., 2018), ali to izlazi izvan opsega ovog članka pa ću se fokusirati na njezine najvažnije odredbe. Ustavni sud ustanovljuje da legitimno političko predstavljanje mora biti "utemeljeno na demokratskom izboru onih koje predstavlja i čije interese zastupa. U tom smislu veza između onih koje predstavlja i njihovih političkih predstavnika na svim administrativno-političkim razinama je ta koja omogućuje legitimitet predstavnicima zajednice" (Ustavnisud.ba, 2016). Nadalje ustanovljuje da je temeljna zadaća Doma naroda zaštita konstitutivnosti naroda i da je on Dom konstitutivnih naroda, a ne Dom federalnih jedinica (kantona). Usto, ukazuje na mogućnost da prema tadašnjem izbornom zakonu predstavnik jednog naroda može biti izabran u Dom naroda glasovima drugog naroda, navodeći kao primjer ekstreman slučaj kada je kandidat jedini član konstitutivnog naroda u tom kantonu, a svi njegovi birači pripadnici drugoga konstitutivnog naroda.

U presudi Čolak Ustavni je sud bio čak i izričitiji kada je u čl. 39 naveo da je cilj HDZ-ova prijedloga izmjena izbornog zakona tako da se ostvari "opće načelo demokracije da jedan narod drugom narodu ne bira predstavnike, odnosno da svaki konstitutivni narod sam bira svoje predstavnike u zakonodavnoj vlasti", afirmirajući stav iz prethodne presude Ljubić da svaki konstitutivni narod mora samostalno moći birati svoje predstavnike u za to predviđene institucije bez uplitanja drugih naroda u izborni proces (Ustavnisud.ba, 2017a). Drugim riječima, legitimnost predstavnika osiguravaju oni koje predstavljaju te čije interese zastupaju i brane u za to predviđenim institucijama (na primjer, domovima naroda na federalnoj i državnoj razini). Ako hrvatskog (ili srpskog) predstavnika izaberu Bošnjaci, taj predstavnik ne može imati potrebnu legitimnost, bez obzira na njegovu hrvatsku (ili srpsku) narodnost. Nerazmjer između toga tko bira predstavnike i koga ti predstavnici predstavljaju jedan je od glavnih problema, ako ne i glavni problem postdaytonske Bosne i Hercegovine.

Možemo otići i korak dalje, tvrdnjom da u ovom problemu sam identitet predstavnika, to jest etničko podrijetlo ili narodnost, uopće nije važan. U unitarnim državama većinski narod može izabrati pripadnika manjine za predsjednika. Na primjer, trenutni je rumunjski predsjednik etničkoga njemačkog podrijetla. Isto bi trebalo vrijediti i za konsocijacije, gdje bi Hrvati trebali slobodno moći birati et-

³⁰ Ožujak 2021. godine.

ničkog Židova, Romkinju, Bošnjaka, Srpkinju, Albanca ili nekoga drugog za svog predstavnika (kao i Srbi i Bošnjaci) u Domu naroda ili u Predsjedništvo Bosne i Hercegovine.³¹ Osobna identifikacija kandidata ne bi trebala biti važna, nego samo to da ga uistinu bira narod koji predstavlja te da se u taj proces ne miješaju pripadnici drugih konstitutivnih naroda i ne nameću svoju izbornu volju malobrojnijim konstitutivnim narodima.

Time bi se osigurala legitimnost predstavljanja i zaštita konstitutivnosti triju naroda, dok bi se u isto vrijeme provele presude Europskog suda za ljudska prava (European Court of Human Rights – ECHR) i osiguralo mikromanjinama da imaju puno aktivno i pasivno biračko pravo i da mogu slobodno birati i biti birani. Ako uzmemo u obzir činjenicu da su mnogi najvažniji hrvatski politički predstavnici i vođe bili samo dijelom etnički Hrvati ili uopće nisu bili etnički Hrvati,³² Hrvati u BiH trebali bi imati najmanje problema s konceptom koji bi dopuštao da izaberu etničkog Židova ili Srpkinju za svog predstavnika ili predstavnicu ako taj kandidat ima najbolji plan i program za zaštitu interesa hrvatskog naroda i za njihovo predstavljanje u institucijama namijenjenima zaštiti konstitutivnih naroda. Provedba presude Ljubić i presuda Europskog suda za ljudska prava Sejdić-Finci, Zornić, Šlaku, Pilav i Pudarić idu ruku pod ruku.³³

Iako je fokus ovog članka problem legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta FBiH, valja podsjetiti da isti problemi nelegitimnog predstavljanja, preglasavanja i nametanja "čiće Tome" od strane brojnijeg naroda postoje na svim razinama u Bosni i Hercegovini. Ono se događa Bošnjacima, Hrvatima i ostalima u Republici Srpskoj, Hrvatima, Srbima i ostalima u Federaciji Bosne i Hercegovine, Hrvatima na razini države, kao i svima na lokalnoj razini u skoro svakom kutku BiH gdje su izrazita manjina. Iako bošnjačke stranke daleko prednjače u ovom fenomenu, ni druge stranke, uključujući i hrvatske, nisu nevine, o čemu je odlično pisao Sumantra Bose (Bose, 2017). HDZ je u više navrata popunio dio srpskih kvota i u Vladi FBiH i u Domu naroda Parlamenta FBiH, kao i dio srpskih kvota u Gradskom vijeću Grada Mostara. Jednostavno rečeno, konstitutivnost naroda u Bosni i Hercegovini postoji samo ondje gdje je taj narod većina. U političkoj je praksi brojnost jedini zaštitni mehanizam, a ne Ustav i zakoni. Prema tome, budući da vlada sustav u kojemu svatko ima vlasti koliko uspije "zgrabiti" umjesto poštovanja načela razmjernosti, velike koalicije, međusobnog veta i segmentne autonomije konsocijacijske demokracije, Hrvati su kao najmalobrojniji narod suočeni s politički fatalnim

³¹ Upravo se inzistiranje Hrvata u Bosni i Hercegovini na njihovu pravu biranja svog predstavnika miješa s etničkim ili nacionalističkim pedigreeom predstavnika. Pojedini autori smatraju da je Hrvatima (a posredno i ustavnomu uređenju) veći problem što je njihov nametnuti predstavnik Željko Komšić nedovoljno nacionalistički nastrojen Hrvat, tj. nije "pravi Hrvat". Usp. "Njegova popularnost mu je donijela gnjev 'pravih' Hrvata koji bi samo glasali za otvoreno nacionalističkog kandidata kao Dragan Čović i njegovu Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ BiH)" (Colborne i Hajdari, 2018).

³² Velik broj čelnika Hrvatskoga narodnog preporoda bio je barem dijelom stranog podrijetla (Vraz Slovenac, Demeter Grk, Gaj Nijemac, Zajc Čeh i Nijemac, Strossmayer Nijemac), važni hrvatski političari u Dalmaciji s hrvatskim nacionalističkim mandatom bili su talijanskog podrijetla (Juraj Bianchini, Lovro Monti, Niko Nardelli, zadarski grofovi Borelli) a na sjeveru njemačkoga i mađarskoga (Josip Frank, Miroslav Kulmer, Pavao Rauch, grofovi Erdődy).

³³ Mogućnost da Židovi, Romi, Albanci te neizjašnjeni i druge manjine budu izabrani u državni Dom naroda i Predsjedništvo, kao i da Bošnjaci i Hrvati u Republici Srpskoj i Srbi u Federaciji mogu biti izabrani u Predsjedništvo i državni Dom naroda.

scenarijem na sljedećim izborima koji bi *de facto* ukinuo i ostatke ostataka konstitutivnosti nekada jednakopravnog naroda u Bosni i Hercegovini.

Potencijalni kraj konstitutivnosti Hrvata u (F)BiH – scenarij na izborima 2022. godine

Na izborima 2018. godine, SIP je donio jednokratnu odluku uslijed pravnog vakuuma stvorenoga neprovođenjem presude Ustavnog suda Ljubić u zadanom roku. SIP je zadržao stara neustavna pravila izbora koja određuju izbor barem jednog predstavnika svih triju konstitutivnih naroda u svakom kantonu. Jedina je razlika u odnosu na prethodne izbore upotreba rezultata popisa stanovništva iz 2013. godine umjesto onog iz 1991. godine za izračun broja predstavnika triju naroda i ostalih izabраниh po kantonima. To je rezultiralo izborom jednoga umjesto dotadašnjih dvaju hrvatskih predstavnika u ZDK i izborom triju umjesto dotadašnjih dvaju hrvatskih predstavnika u ZHK usred demografskih promjena u Bosni i Hercegovini, između dvaju popisa stanovništva prouzrokovanih ratom, etničkim čišćenjem i iseljavanjem.

Na izborima su većinski bošnjačke stranke izabrale četiri hrvatska predstavnika u četiri bošnjačka kantona. U skupštinu ZDK, u kojem Hrvati po popisu iz 2013. godine čine tek 12 % stanovništva, izabrana su tri zastupnika koji su se izjasnili kao Hrvati iz hrvatskih stranaka (koalicija okupljena oko HDZ-a), dok se čak šest zastupnika iz većinski bošnjačkih stranaka izjasnilo kao Hrvati (ZDK.ba, 2018) od ukupno 35 zastupnika u ovom kantonu. To je značilo da bi bošnjačke stranke, da se rabilo popis iz 1991. godine, imale mogućnost izabrati oba hrvatska predstavnika iz ovog kantona. Budući da se odlukom SIP-a birao samo jedan kandidat po popisu iz 2013. godine, dio je bošnjačkih stranaka (SDA), koji su tradicionalni koalicijski partneri s HDZ-om, podržao kandidata HDZ-a za hrvatskog predstavnika te tako osigurao da on uđe u Dom naroda.

Da su bošnjačke stranke izabrale hrvatskog predstavnika i u ovom kantonu, to im ipak ne bi bilo dovoljno da osiguraju potrebnu jednu trećinu zato što bi umjesto potrebnih šest ruku imali njih pet, pa je na kraju izabran kandidat HDZ-a. Ipak, da su vrijedila stara pravila o popisu stanovništva iz 1991. godine, bošnjačke bi stranke imale dovoljno ruku u skupštini ZDK da potencijalno osiguraju još dva hrvatska predstavnika te da skupa s četirima iz drugih četiriju kantona s bošnjačkom većinom izaberu jednu trećinu hrvatskih predstavnika. To bi bilo dovoljno za izbor predsjednika Federacije i formiranje njezine Vlade bez hrvatskih stranaka. No, to je SIP, koji je tada imao većinu (4 od 7) članova bliskih HDZ-u i Savezu nezavisnih socijaldemokrata (SNSD Milorada Dodika) neizravno spriječio. U međuvremenu je SIP dobio novu većinu (5 od 7) blisku SDA-u, Demokratskoj fronti (DF Željka Komšića) i Srpskoj demokratskoj stranci (SDS, koju je osnovao Radovan Karadžić), pa je pitanje što će novi sastav SIP-a odlučiti ako se za izbore 2022. godine nađe u poziciji pravnog vakuuma bez izbornog zakona i bude morao birati između upotrebe popisa iz 1991. godine i 2013. godine.

Tablica 2. Potencijalni mandati u Hrvatskom klubu Doma naroda Parlamenta FBiH na sljedećim izborima, uz popis iz 2013. godine za dodjelu mandata

Kanton	Većinski hrvatske stranke	Većinski bošnjačke stranke	Ukupno
USK	0	1	1
PK	1	0	1
TK	0	1	1
ZDK	0	1	1
BPK	0	1	1
SBK	1	2	3
HNK	2	1	3
ZHK	3	0	3
KS	0	1	1
K10	2	0	2
UKUPNO	9	8	17

Uslijed demografskih promjena u Bosni i Hercegovini i homogenizacije teritorija uzrokovanih ratom i etničkim čišćenjem,³⁴ bošnjačke stranke veoma lako mogu izabrati čak 8 od 17 hrvatskih predstavnika u Domu naroda Federacije na izborima 2022. godine ako se SIP ponovo koristi popisom iz 2013. Godine (v. Tablicu 2). One bi tada mogle izabrati svih pet hrvatskih predstavnika iz pet većinski bošnjačkih kantona, kao i tri od šest hrvatskih predstavnika iz dvaju mješovitih kantona. Na prošlim su izborima hrvatske stranke osvojile 10 od 30 kantonalnih zastupnika u skupštini SBK i 16 od 30 kantonalnih zastupnika u skupštini HNK. Bilo bi dovoljno da u SBK bošnjačke stranke imaju 12 zastupnika koji se izjašnjavaju kao Hrvati da izaberu 2 od 3 hrvatska predstavnika u Dom naroda Federacije, dok je u HNK dovoljno da bošnjačke stranke imaju 6 zastupnika koji se izjašnjavaju kao Hrvati da izaberu 1 od 3 hrvatska predstavnika u Dom naroda.

S osam (ili minimalno šest) ruku u Hrvatskom klubu bošnjačke bi stranke mogle izabrati predsjednika i Vladu Federacije bez potpore hrvatskih stranka te, budući da je za vitalni nacionalni interes potrebna dvotrećinska većina u klubu konstitutivnog naroda, onemogućiti upotrebu veta u Hrvatskom klubu. Ukratko, Hrvati bi prestali sudjelovati u vlasti u Federaciji i *de facto* prestali biti konstitutivan narod na toj razini vlasti. Za to je dovoljan fenomen jednosmjernog udruživanja glasova bošnjačkih birača i kandidiranje osoba koje će se izjasniti kao Hrvati od strane većinski bošnjačkih stranaka. Prema tome, čak ne bi bilo nužno osigurati podršku manjih hrvatskih stranaka novoj vladi kao "čiče Tome", kao što je to 2001. bio slučaj s NHI-om i HSS-om te 2011. s HSP-om. Budući da se u Bosni i Hercegovini kandidati na izborima mogu izjasniti kao pripadnici bilo kojeg naroda i to izjašnjenje promijeniti svaki izborni ciklus, ništa ne sprječava etničke Bošnjake da se u svrhu izbora izjasne kao Hrvati, tako da bošnjačke stranke ne moraju ni regrutirati Hrvate za kandidate na svojim listama. Taj smo scenarij lažnog izjašnjavanja sa svrhom popunjavanja

³⁴ O etničkoj homogenizaciji tri naroda preporučujem tekst "What counts in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia?" (Fidanovski i Grbavac, 2020). Prema procjenama 95 % svih Srba u Bosni i Hercegovini danas živi u Republici Srpskoj, 85 % Bošnjaka u šest kantona s bošnjačkom većinom, a oko 70 % Hrvata u četirima kantonima s hrvatskom većinom.

pozicija koje po zakonu pripadaju drugim konstitutivnim narodima i ostalima već vidjeli na svim razinama vlasti u slučajevima svih triju naroda, ali najviše onoga najbrojnijega (Soldo, 2018; Vrisak.info, 2021).

Tablica 3. Potencijalni mandati u Hrvatskom klubu Doma naroda Parlamenta FBiH na sljedećim izborima, uz popis iz 1991. godine za dodjelu mandata

Kanton	Većinski hrvatske stranke	Većinski bošnjačke stranke	Ukupno
USK	0	1	1
PK	1	0	1
TK	0	1	1
ZDK	0	2	2
BPK	0	1	1
SBK	1	2	3
HNK	2	1	3
ZHK	2	0	2
KS	0	1	1
K10	2	0	2
UKUPNO	8	9	17

Ako se kojim slučajem SIP odluči u gore opisanom scenariju koristiti popisom iz 1991. godine, to bi značilo da bi se birala dva hrvatska predstavnika u ZDK i da bi bošnjačke stranke lako mogle izabrati šest umjesto pet hrvatskih predstavnika u pet većinski bošnjačkih kantona. To bi im omogućilo da uz tri moguća predstavnika iz dvaju mješovitih kantona imaju čak 9 od 17 hrvatskih predstavnika u Domu naroda, to jest natpolovičnu većinu (vidi Tablicu 3). S natpolovičnom većinom u Hrvatskom klubu, bošnjačke bi stranke mogle samostalno izabrati predsjednika i Vladu Federacije te natpolovičnu većinu (tri od pet) hrvatskih predstavnika u državnom Domu naroda. Na taj bi način Hrvati bili u potpunosti izbačeni i iz parlamentarne većine na entitetskoj i državnoj razini i iz Vlade FBiH i Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, a veto ne bi mogli upotrijebiti ni na entitetskoj ni na državnoj razini.

S natpolovičnom većinom u Hrvatskom klubu, kao i s natpolovičnom većinom u Srpskome (koju bošnjačke stranke imaju još od osnutka Kluba 2002. godine) i s dvotrećinskom većinom u Zastupničkom domu (koju bošnjačke stranke uvijek imaju zbog brojnosti Bošnjaka u Federaciji), većinski bošnjačke stranke mogle bi i jednostrano izmijeniti Ustav Federacije ili Zakon o federalnim jedinicama (kantonima) u Federaciji Bosne i Hercegovine. Time bi one mogle jednostrano ukinuti sve kantone ili promijeniti njihove granice, tako da Bošnjaci budu većina u svim kantonima, i na taj način oduzeti konstitutivnost Hrvatima ne samo na državnoj i entitetskoj razini nego i na kantonalnoj. Spajanjem USK s K10 i ZHK, spajanjem ZDK s HNK i SBK, spajanjem TK s PK i spajanjem KS i BPK dobila bi se četiri kantona u Federaciji s najmanje dvotrećinskom većinom Bošnjaka u svakom od četiriju novonastalih kantona. To bi Hrvate *de facto* dovelo u poziciju nacionalne manjine koja sudjeluje u vlasti jedino na lokalnoj razini u nekoliko pograničnih općina u Hercegovini i Posavini.

Ovaj je scenarij izvediv s obzirom na broj mandata u kantonalnim skupštinama koje imaju većinski bošnjačke i većinski hrvatske stranke na zadnjim izborima

(vidi Tablicu 4). Hrvati ne bi mogli spriječiti ovaj scenarij na zakonski način,³⁵ što ukazuje na to da konstitutivnost Hrvata i njihovo legitimno predstavljanje u Domu naroda Federacije i Domu naroda Bosne i Hercegovine, kao i vlast u kantonima, u potpunosti ovise o dobroj volji većinski bošnjačkih stranaka, to jest brojnijega konstitutivnog naroda. Samo je potrebno da se 30 kantonalnih zastupnika većinski bošnjačkih stranaka u 7 kantonalnih skupština od ukupno 220 kantonalnih izaslanika u tih 7 kantonalnih skupština (tek 14 % izaslanika u spomenutih 7 skupština) izjave kao Hrvati tijekom jednoga izbornog ciklusa. Ponovo treba podsjetiti da to nije samo slučaj s Hrvatima u FBiH, što je fokus ovog članka, nego i sa Srbima i ostalima u Federaciji, kao i s Bošnjacima, Hrvatima i ostalima u RS koji ovise o dobroj volji brojnijeg naroda za ostvarenje svojih prava.

Tablica 4. Osvojeni mandati u kantonalnim skupštinama na općim izborima 2018. godine i broj potrebnih mandata u kantonalnoj skupštini za izbor natpolovične većine hrvatskih predstavnika u Domu naroda Parlamenta FBiH³⁶

Kanton	Većinski hrvatske stranke	Većinski bošnjačke stranke	Broj potrebnih mandata ³⁶
USK	0/30	30/30	1 (1/1)
PK	16/21	5/21	0 (0/1)
TK	0/35	35/35	1 (1/1)
ZDK	3/35	32/35	8 (2/2)
BPK	0/25	25/25	1 (1/1)
SBK	10/30	20/30	12 (2/3)
HNK	16/30	14/30	6 (1/3)
ZHK	23/23	0/23	0 (0/2)
KS	0/35	35/35	1 (1/1)
K10 ³⁷	18/25	3/25	0 (0/2)

Prethodno opisani scenarij mogao bi biti katastrofalan ne samo za Hrvate nego i za budućnost Bosne i Hercegovine. Ciparski Grci, koji su činili udio stanovništva na Cipru (77 %) otprilike isti kao i Bošnjaci danas u Federaciji Bosne i Hercegovine, 1963. godine ukinuli su ustavom zajamčena prava ciparskim Turcima koji su tada činili sličan udio u stanovništvu Cipra (18 %) kao i Hrvati danas u Federaciji. Posljedica je bila raspad konsocijacijske demokracije, međunacionalni sukob, invazija Turske i *de facto* podjela otoka na turski i grčki dio 1974. godine (Loizides, 2018: 162-163). Od tada dva dijela Cipra funkcioniraju odvojeno, u stanju hladnog rata.

³⁵ Osim možda blokiranjem proračuna FBiH i državnog proračuna što bi rezultiralo neodržavanjem općih izbora.

³⁶ Autorova tablica, podaci prikupljeni s internetske stranice SIP-a.

³⁷ Broj potrebnih mandata većinski bošnjačkih stranaka u kantonalnoj skupštini koji se izjavljaju kao Hrvati za maksimalni broj mogućih hrvatskih predstavnika iz tog kantona. U zagradama se nalazi broj izabranih hrvatskih predstavnika iz većinski bošnjačkih stranaka/ukupan broj hrvatskih predstavnika iz kantona.

³⁸ U ovom su kantonu većinski srpske stranke osvojile četiri mandata, što predstavlja jedine mandate većinski srpskih stranaka u svim kantonima u FBiH.

Postoji opasnost daljnje ciprizacije³⁹ Federacije Bosne i Hercegovine i mogućeg napuštanja institucija na područjima na kojima su Hrvati većina kroz reprizu samouprave iz 2001. godine, kao i od političkog nasilja. Upravo je to razlog zašto je ovaj scenarij konačnog dekonstituiranja Hrvata u Bosni i Hercegovini toliko opasan i za Hrvate i za samu državu.

Srž problema legitimnog predstavljanja Hrvata i alternativni model legitimnog predstavljanja

Primarni je problem legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta FBiH u tome što bošnjačke stranke i birači mogu birati i biraju hrvatske predstavnike. Ipak, da to nije slučaj i da bošnjačke stranke odustanu od ovog procesa i da Hrvati samostalno biraju sve svoje predstavnike u Dom naroda, kao što je to bio slučaj 1996. godine, trenutni bi izborni sustav još uvijek bolovao od dvaju problema.'

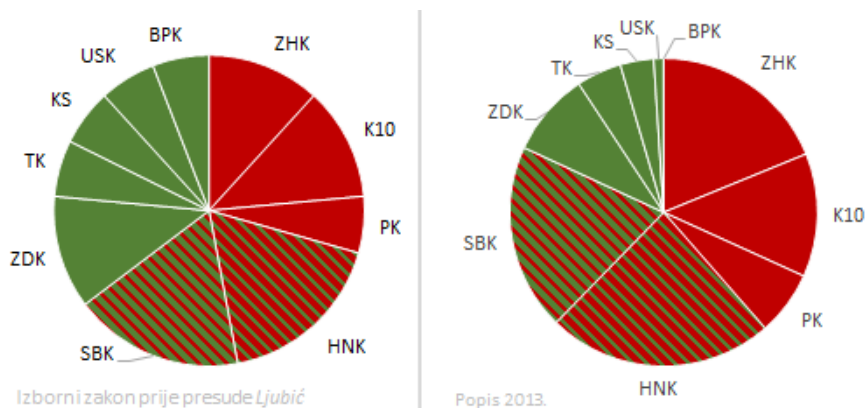
Prvi je problem raspodjela mandata po kantonima koji daje višestruko veću vrijednost glasa Hrvatima u kantonima u kojima su Hrvati izrazita manjina i, posljedično, manju težinu glasa Hrvatima u kantonima u kojima su oni većina (v. grafove 1 i 2). Na primjer, prema starom sustavu koji je Ustavni sud proglasio neustavnim, 33.600 Hrvata iz Posavskog kantona (što je popisu iz 2013. godine 6,7 % svih Hrvata u Federaciji) biraju jednoga od 17 hrvatskog predstavnika ili 5,9 % svih hrvatskih predstavnika, dok 24 Hrvata u BPK (koji čine manje od 0,005 % svih Hrvata u Federaciji) također biraju (u teoriji, iako ga u praksi biraju Bošnjaci) jednoga hrvatskog predstavnika ili 5,9 % svih hrvatskih predstavnika. Po tome ispada da je glas jednog Hrvata u Gorazdu vrijedan kao glas 1.400 Hrvata u Orašju ili Odžaku. To nije u skladu s Ustavom BiH ni s demokratskim principima. U ZHK, na primjer, prema popisu iz 2013. godine živi preko 19 % svih Hrvata u FBiH, ali je ovaj kanton od 2002. godine do 2016. godine davao samo dva predstavnika, ili manje od 12 % svih predstavnika. U pet većinski bošnjačkih kantona po popisu iz 2013. godine živi 18 % Hrvata FBiH, ali se iz njih bira čak 35,3 % hrvatskih predstavnika u Dom naroda, dok se iz triju većinski hrvatskih kantona u kojima živi 38,6 % svih Hrvata u FBiH bira tek 29,4 % hrvatskih predstavnika u Dom naroda. Sadašnjim sustavom, u kojem se bira barem po jedan hrvatski predstavnik u svakom kantonu (od ukupno 17), nemoguće je osigurati legitimno predstavljanje i jednaku vrijednost glasa svim Hrvatima u Federaciji Bosne i Hercegovine.

IDPI⁴⁰ iz Mostara razvio je načelno dobar prijedlog zasnovan na koeficijentu izbornih bodova kantona, koji osigurava da ako u kantonu poput ZHK živi 18,82 % svih Hrvata u FBiH, onda ZHK utječe s točno 18,82 (od 100) izbornih bodova u procesu biranja hrvatskih predstavnika u Dom naroda. Ipak, i ovaj je prijedlog (IDPI.ba, 2018) manjkav zbog problema neizravnog izbora predstavnika u Dom naroda.

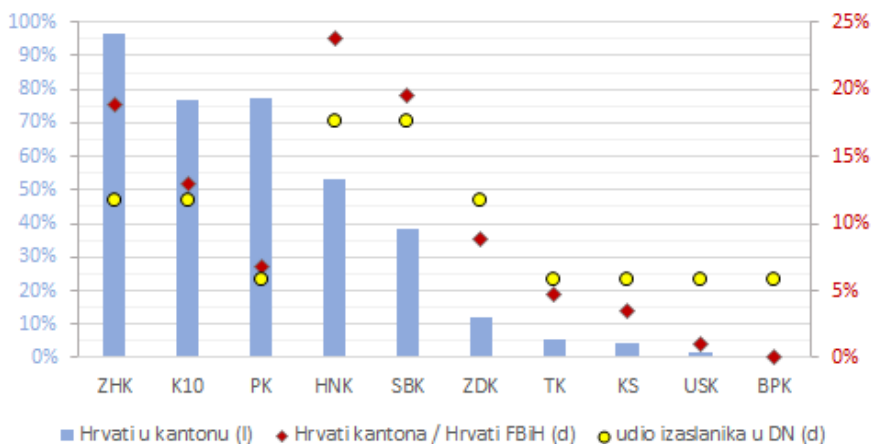
³⁹ Za odličan prikaz postupne ciprizacije FBiH, v. Pepić i Kasapović, 2019.

⁴⁰ Institut za društveno-politička istraživanja. Autor je kao tadašnji član IDPI-a radio na ovom prijedlogu tijekom 2017. i 2018. godine.

Graf 1. Udio hrvatskih predstavnika u Domu naroda po kantonima prema neustavnom izbornom zakonu (lijevo) i udio Hrvata u FBiH u kantonima prema popisu stanovništva 2013. godine (desno)⁴¹

Graf 2. Udio Hrvata u kantonima (stupci, lijeva skala), udio Hrvata u kantonu u odnosu na cijelu hrvatsku populaciju u FBiH (rombovi, desna skala) i udio mandata hrvatskih predstavnika biranih u Dom naroda iz pojedinačnih kantona u odnosu na svih 17 hrvatskih predstavnika (krugovi, desna skala)

Drugi je pak problem način neizravnog izbora predstavnika u Dom naroda Parlamenta FBiH i Dom naroda na državnoj razini. Predstavnici u Domu naroda Parlamenta FBiH, koji su ključni u svim aspektima predstavljanja i zaštite interesa naroda, biraju se među zastupnicima u kantonalnim skupštinama koje biraju svi građani tog kantona, bez obzira kojemu konstitutivnom narodu pripadaju. To omogućuje relativnoj većini u kantonu da bira predstavnike drugim narodima. Neposredno izabrani predstavnici u Domu naroda Parlamenta FBiH, koji su na izborima

⁴¹ Vidljiv je veliki nerazmjer predstavljanja prema popisu 2013. godine. Stvarni je nerazmjer predstavljanja još i ekstremniji jer prema autorovoj procjeni čak 70 % Hrvata u FBiH živi u četirima kantonima s relativnom hrvatskom većinom (PK, HNK, ZHK i K10).

bili izvorno izabrani da predstavljaju građane kantona u kantonalnoj skupštini, a ne da štite vitalni nacionalni interes i predstavljaju konstitutivan narod u Domu naroda, potom biraju predstavnike konstitutivnih naroda u državnom Domu naroda. To znači da predstavnici u državnom Domu naroda ne moraju dobiti nikakvo izborno povjerenje skupine koju predstavljaju. Neposredno izabrani predstavnici koji se originalno natječu za mjesta u kantonalnoj skupštini, a ne u Domu naroda, biraju neposredno izabrane predstavnike u najvažniji državni organ za zaštitu i predstavljanje konstitutivnih naroda. To nije logično, niti je tim sustavom moguće osigurati punu legitimnost predstavljanja Hrvata, bez obzira kako odredili koliko se predstavnika bira iz svakog kantona. Logičan je zaključak da te najvažnije predstavnike konstitutivnih naroda mora birati izravno narod koji predstavljaju, slično kao što pripadnici nacionalnih manjina u unitarnim državama poput Republike Hrvatske direktno biraju svoje predstavnike bez uplitanja većinskog naroda.

Iz analize u ovom članku dade se zaključiti da jednakopravnost i konstitutivnost triju naroda na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine ne funkcionira u praksi, kao i to da je konsocijacijska demokracija u Bosni i Hercegovini podložna fenomenima čiče Tome i jednosmjernog udruživanja glasova. Kako osigurati jednakopravnost Hrvata u kantonu u kojem uz preko 22 tisuće Bošnjaka živi i 24 Hrvata? Je li realno da legitimni predstavnici 24 Hrvata mogu blokirati sve odluke legitimnih predstavnika 22 tisuće Bošnjaka u tom kantonu? Kako osigurati ravnopravnost u entitetu u kojemu, prema popisu stanovništva, živi manje od 30 tisuća Hrvata, a po realnim procjenama tek negdje oko pet tisuća Hrvata?

Odgovore je veoma teško, možda čak i nemoguće naći. Ako su sva tri naroda svugdje konstitutivni po ustavu, ali su narodi uslijed rata i etničkog čišćenja veoma teritorijalno homogenizirani, onda u teoriji nitko nema segmentnu autonomiju (budući da su svi svugdje konstitutivni po Ustavu), a u praksi često nitko nije nigdje jednakopravan osim na prostoru gdje je većina, kao što se da vidjeti iz ovog članka. U Bosni i Hercegovini, umjesto ustava, podjele vlasti i konsocijacijskih principa, brojnost je jedini politički faktor te osigurava prevlast Srba u Republici Srpskoj, Bošnjaka u Federaciji i u šest kantona s bošnjačkom apsolutnom i relativnom većinom, i Hrvata u četiri kantona s apsolutnom i relativnom hrvatskom većinom.

Umjesto kompliciranih modela koji bi ponovo podlegli testu izbornog inženjeringa lokalne relativne većine, najjednostavnije bi rješenje za konsocijacijsku demokraciju u Bosni i Hercegovini bio prelazak iz sustava neteritorijalne autonomije, *de iure* konstitutivnosti triju naroda na svim razinama i usko shvaćenog predstavljanja kroz identitet kandidata, u praksu tradicionalnoga europskog teritorijalnog federalizma kroz federaciju triju teritorijalno nepovezanih i građanski ustrojjenih jednodomnih federalnih jedinica (svaka s većinom jednoga od triju naroda). Umjesto domova naroda i triju članova Predsjedništva koja predstavljaju tri konstitutivna naroda, Bosna i Hercegovina mogla bi imati Dom federalnih jedinica kao gornji dom državnog parlamenta, a u Predsjedništvo bi se umjesto predstavnika triju naroda birali predstavnici triju federalnih jedinica, bez ikakvih etničkih ili nacionalnih kvota.

Bio bi to sustav sličan drugim europskim federalnim državama, a uz to bi i automatski riješio sve presude Europskog suda za ljudska prava ukidanjem kvota i izjašnjavanja kandidata o narodnosti, čime bi se omogućilo i svima da biraju i budu birani na sve pozicije u državi. Uz ustrojavanje vijeća nacionalnih manjina i/ili osiguranih mjesta u parlamentu za predstavnike 17 tradicionalnih nacionalnih manjina, koji su trenutno diskriminirani, osigurala bi se puno bolja zaštita i pripadnika nacionalnih manjina i građana nego što je to danas. Naposljetku, tako bi Bosna i

Hercegovina umjesto nefunkcionalne države pod tutorstvom visokog predstavnika mogla postati suverena federalna država. Operacionalizacija konstitutivnosti kroz tri federalne jedinice s građanskim ustrojem samo je jedan od načina za izlazak iz političke slijepe ulice u kojoj se Bosna i Hercegovina nalazi, no koji bi načelno trebao biti prihvatljiv svim narodima u Bosni i Hercegovini, uključujući i mikromanjine.

Literatura

- Agarin, T., i McCulloch, A. (2020). How Power-Sharing Includes and Excludes Non-Dominant Communities: Introduction to the Special Issue. *International Political Science Review*, 41 (1), 3–14. <https://doi.org/10.1177/0192512119873075>
- Bahtović, Dž. i dr. (2016). *Parlament Federacije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Parlament Federacije Bosne i Hercegovine.
- Belloni, R. (2004). Peacebuilding and Consociational Electoral Engineering in Bosnia and Herzegovina. *International Peacekeeping*, 11(2), 334–353. <https://doi.org/10.1080/1353331042000237300>
- Bieber, F. (2001). Croat self-government in Bosnia – a challenge for Dayton? *ECMI Brief #5*. <https://core.ac.uk/download/pdf/71730497.pdf>.
- Bogaards, M. (2019). Consociationalism and Centripetalism: Friends or Foes?. *Swiss Political Science Review*, 25(4), 519–537. <https://doi.org/10.1111/spsr.12371>
- Bose, S. (2002). *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*. New York: Oxford University Press.
- Bose, S. (2017). Mostar as Microcosm: Power-Sharing in Post-War Bosnia. U: A. McCulloch i J. McGarry (ur.), *Power-sharing: empirical and normative challenges* (str. 189–210). London i New York: Routledge.
- Colborne, M., i Hajdari, U. (2018). Bosnia's ethnic nationalism. *Mondediplo.com*. 23. listopada. <https://mondediplo.com/openpage/bosnia-s-ethnic-nationalism>
- Dnevnik.ba (2021). Hrvat Edim Fejzić iz Goražda osuđen zbog kupovine glasova. *Dnevnik.ba*. 24. veljače <https://www.dnevnik.ba/vijesti/hrvat-edim-fejzic-iz-gorazda-osuden-zbog-kupovine-glasova>
- Fidanovski, K., i Grbavac, V. (2020). What counts in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia?. *Europeanwesternbalkans.com*. 7. rujna. <https://europeanwesternbalkans.com/2020/09/07/what-counts-in-bosnia-and-herzegovina-and-north-macedonia/>
- Fraenkel, J. (2020). The 'Uncle Tom' Dilemma: Minorities in Power-Sharing Arrangements. *International Political Science Review*, 41(1): 124–137. <https://doi.org/10.1177/0192512119873103>
- Grbavac, V., Pepić I. i Vukoja, I. (2018). Meritum i razumijevanje odluke Ustavnog suda BiH U-23-14. *Mostariensia*, 22(1), 523–534.
- IDPI.ba (2018). Prijedlog provedbe odluke "Ljubić" Ustavnog suda BiH za Dom naroda Parlamenta FBiH. <https://idpi.ba/wp-content/uploads/2018/12/Prijedlog-provedbe-odluke-%E2%80%9ELjubi%C4%87%E2%80%9C-Ustavnog-suda-BiH-za-Dom-naroda-Parlamenta-FBiH.pdf>.
- Izbori.ba (2021a) Rezultati izbora u Bosni i Hercegovini od 14. rujna 1996. http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%201996-2002/96results/FD96_20H.PDF. Pristupljeno 28.veljače 2021.
- Izbori.ba (2021b). Potvrđeni rezultati općih izbora 2014 godine <http://www.izbori.ba/Potvrđeni2014/Finalni/SkupstineKantone/Nivo.aspx>. Pristupljeno 28.veljače 2021.
- Izbori.ba (2021c). Posredni izbori 2018. <http://www.izbori.ba/Default.aspx?CategoryID=932&Lang=3>.

- Izbori.ba (2021d). Uputstvo o izmjeni i dopunama Uputstva o postupku provedbe posrednih izbora za tijela vlasti u Bosni i Hercegovini obuhvaćenih Izbornim zakonom Bosne i Hercegovine http://www.izbori.ba/Documents/2018/Posredni_izbori/12/Uputstvo_18_12_2018-10_00-bos.pdf.
- Loizides, N. (2018). Arend Lijphart and Consociationalism in Cyprus. U: M. Jakala, D. Kuzu i M. Qvortup (ur.), *Consociationalism and Power-Sharing in Europe: Arend Lijphart's Theory of Political Accommodation* (str. 155–176). Cham: Palgrave Macmillan.
- Obradović, M. (2011). CIK poništio izbor čelnika Federacije BiH. *Slobodnaevropa.org*. 24. Ožujka. https://www.slobodnaevropa.org/a/bih_federacija_vlasti_centralna_izborna_komisija/2348872.html.
- OHR.int (2000). U 5/98-III <http://www.ohr.int/ohr-dept/legal/const/pdf/Djelomica-odluka-3.pdf>.
- OHR.int (2011). Order Temporarily Suspending Certain Decisions of the Central Election Commission of Bosnia and Herzegovina Adopted at its 21st Session Held on 24 March 2011 and any Proceedings Concerning Said Decisions. <http://www.ohr.int/order-temporarily-suspending-certain-decisions-of-the-central-election-commission-of-bosnia-and-herzegovina-adopted-at-its-21st-session-held-on-24-march-2011-and-any-proceedings-concerning-said-deci-2/>.
- OSCE. (2000). Rules adopted on Bosnia and Herzegovina House of Peoples <https://www.osce.org/bih/52974>.
- Pepić, I., i Kasapović, M. (2019). The Gradual Cyprusization of the Federation of Bosnia and Herzegovina: Structural, Institutional and Process Assumptions. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(5), 553–575. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1506289>
- Soldo, V. (2018). Hrvat, Srbin ili Bošnjak – nacionalnost po potrebi. *Dw.com*. 6. studenog. <https://www.dw.com/bs/hrvat-srbin-ili-bo%C5%A1njak-nacionalnost-po-potrebi/a-46167618>.
- Statistika.ba (2021). Analiza: Država <http://www.statistika.ba/>.
- Tadić, M. (2013). *Ustavnopravni položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini od Vašingtonskog sporazuma do Danas*. Mostar: Matica hrvatska Mostar.
- Ustav FBiH (2021) Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. <https://www.predstavnikidom-pfbih.gov.ba/bs/page.php?id=103>.
- Ustavnisud.ba (2016) U 23/14 http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_hr/U-23-14-1058444.pdf.
- Ustavnisud.ba (2017a) U 3/17 http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_hr/U-3-17-1081849.pdf.
- Ustavnisud.ba (2017b) U 23/14 http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_hr/U-23-14-1087466.pdf.
- Vrisak.info (2021) Hrvat Nermin i Srbin Jasmin na pragu Gradskog vijeća Sarajeva. 29. siječnja. <https://www.vrisak.info/vijesti/hrvat-nermin-i-srbin-jasmin-na-pragu-gradskog-vijeca-sarajeva/>.
- ZDK.ba (2018) Odluka o osnivanju Kluba poslanika Hrvata 8. saziva Skupštine Zeničko-dobojskog kantona. https://www.zdk.ba/dokumenti/skupstina/odluka_klub_poslanika_Hrvata_VIII_saziv.pdf.

Žila, O., i Čermák, P. (2020). 'Does Džeko Live in Bosnia and Herzegovina?': Demographics as a Hostage of Ethno-Politics in the 2013 Census. *East European Politics and Societies*, Online First. <https://doi.org/10.1177/0888325420941111>

The Issue of Legitimate Political Representation of Croats in the House of Peoples in the Federation of Bosnia and Herzegovina – a Consociationalist Overview

Abstract This article analyses the issue of legitimate political representation of Croats in the House of Peoples of the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH) using consociationalism, uni-directional vote pooling and the Uncle Tom phenomenon as theoretical lenses. The article first summarizes the history of the House of Peoples of the Parliament of FBiH and explores the importance of the amendments to the Constitution of FBiH imposed by High Representative Wolfgang Petritsch in 2002 and ruling U-23-14 of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina ("Ljubić") from 2016. Next, the article discusses the realistic possibility of Croat representatives being completely excluded from the ruling coalition at all levels of government due to the non-implementation of the "Ljubić" ruling and the possibility of unilateral amendments to the Constitution of FBiH by Bosniak-majority parties after the 2022 general elections. Finally, the article discusses operationalization of legitimate Croat representation in the House of Peoples in FBiH and offers an alternative potential solution for this issue. The main argument of this article is that due to deficiencies in electoral law and the illogical operationalization of consociational features in FBiH, Croats cannot elect their own legitimate representatives in the Croat Club of the House of Peoples in FBiH, which is, for them, the most important political institution.

Key words Bosnia and Herzegovina, consociational democracy, legitimate representation, Croats, constituent peoples, false representation, uni-directional vote pooling, "Uncle Tom phenomenon".

Kako citirati članak / How to cite this article:

Grbavac, V. (2021). Problem legitimnog predstavljanja Hrvata u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine – konsocijacijski osvrt. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 135-157. <https://doi.org/10.20901/an.18.03>

BOŠNJAČKE POLITIKE POVIJESTI: GENOCID KAO SUDBINA

Mirjana Kasapović

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.18.04>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 21. 1. 2021.
Prihvaćeno: 15. 2. 2021.

Sažetak Srž suvremenih bošnjačkih politika povijesti čine naracije o povijesti bosanskohercegovačkih muslimana, odnosno Bošnjaka kao povijesti genocidâ. One su usustavljene u "paradigmu o deset genocida" koje su nad njima počinili europski kršćani, poglavito srpski i crnogorski pravoslavci te hrvatski katolici, od Bečkog rata s kraja 17. do rata u Bosni i Hercegovini s kraja 20. stoljeća. Prema toj paradigmi, Hrvati su počinili četiri velika genocida nad muslimanima, odnosno Bošnjacima. Te su naracije nacionalistički samoviktimizacijski mitovi koji se zasnivaju na ignoriranju historijskih činjenica i njihovih znanstvenih interpretacija. Iz politološke perspektive, posebno je pogubno ignoriranje znanstvenih pojmova i tipologija političkog nasilja i nasilnih sukoba te podvođenje gotovo svih vrsta zločina pod pojam genocida.

Ključne riječi Bošnjaci, politike povijesti, genocidi, nacionalistički mitovi, samoviktimizacijski imaginarij

Uvod

Naracije o povijesti bosanskohercegovačkih muslimana, odnosno Bošnjaka, kao povijesti genocidâ počele su se graditi tijekom rata u Bosni i Hercegovini (BiH) devedesetih godina da bi se poslije rata intenzivirale i institucionalizirale u obrazovnoj, znanstvenoj, kulturnoj, medijskoj i drugima javnim politikama.¹ Tkao se samoviktimizacijski imaginarij o tome da je genocid sama srž kolektivnoga povijesnog iskustva Bošnjaka. Glavni institucionalni akter konstruiranja te naracije bio je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Čekić, 2014). *Spiritus movens* Instituta bio je njegov ravnatelj, povjesničar Smail Čekić, koji je napisao i uredio mnoštvo teorijski i metodološki nepismenih te misaono i jezično konfuznih radova o genocidima. Cilj mu je bio istražiti genocid "sa stanovišta nauke, teorije i metodološke paradigme i u skladu sa osnovnim zahtje-

¹ Naziv Bošnjaci nisam učitala u povijest zato što mislim da to značenjski mijenja prirodu povijesnih događaja, primjerice vjerskih ratova i vjerskog legitimiranja vojnih osvajanja Osmanskog Carstva, u kojima su sudjelovali i bosanskohercegovački muslimani. Bosanskohercegovačke muslimane nazivam Muslimanima otkako su službeno priznati kao nacija 1968, a Bošnjacima od rujna 1993. kada su na Drugome bošnjačkom saboru promijenili svoje dotadašnje nacionalno ime (v. Kasapović, 2020: 41-42).

vima principa i pravila logičkog i naučnog mišljenja i naučnog istraživanja" (Čekić, 2007: 9). Tvrdi da do "objektivnih i istinitih rezultata o ovim zločinima može se doći jedino na validnom, pouzdanom i primjenjivom naučno-istraživačkom projektu, kao teorijsko-metodološkoj osnovi empirijskog naučnog istraživanja" (10). Opću konfuziju i tautologiju ilustriraju i izrazi "naučno-istinito saznanje", "kvalitativno-kvantitativne odredbe genocida", "integralno sintetički" pristup istraživanju, "hipotetičko-deduktivne, statističke, metode modeliranja i komparativne analize" itd. (9, 10, 74).²

Ne definirajući teorijski pojmove "političko nasilje" i "nasilni sukobi" te potpuno ignorirajući njihove tipologizacije u znanstvenim studijama, svoje je radove zasnovao na implicitnom shvaćanju genocida kao metazločina pod koji su podvedivi gotovo svi zločini. Etničko je čišćenje tako "najočigledniji eufemizam za genocid" (98).³ Žrtve su genocida svi koji su bili izloženi nekim oblicima zlostavljanja: ubijeni, ranjenici, zatočenici, zatvorenici, pritvorenici, raseljenici, izbjeglice, prognanici, taci, bolesnici, nestali, oti, deportirani, progonjeni, zasužnjeni, silovani, mete snajperskih napada, granatiranja, bombardiranja i drugih oblika ratovanja (16-17). Definirajući poricanje genocida kao "završnu fazu genocida", Čekić je sve genocide u povijesti proglasio nezavršenima, budući da nema genocida, uključujući holokaust, koji netko ne poriče. Iskaze o "nastavku genocida drugim sredstvima" ili o "drugoj smrti žrtava" shvaća doslovce, a ne simbolično. Stoga se Bošnjaci i danas nalaze u "završnoj fazi genocida" i ne zna se hoće li i kada iz nje izaći. Suvremena BiH istodobno je postgenocidno i predgenocidno društvo.

"Zbirku genocida" čine prošli stvarni i umišljeni te budući, anticipirani, projektirani i prospektivni genocidi. Filandra i Karić (2002) u brojna dobra što ih je Osmansko Carstvo ostavilo u BiH ubrajaju i sprječavanje genocida koji bi katolici i pravoslavci počinili nad kršćanskom bogumilskom sektom, koja je navodni preteča suvremenih Bošnjaka, da nisu došle Osmanlije i omogućile im da spase svoj identitet – prelaskom na islam! Kritičari Osmanskog Carstva ne znaju ili ne žele znati "da Osmanlije Bosnu nisu srušile, već su je uzdignle do napredne zemlje, razvile u

² Čekićeva teorijska i metodološka nepismenost pogubno je utjecala na brojne bošnjačke genocidologe. Navest ću jedan tragikomičan primjer. Čekićeva je temeljna postavka da je cilj agresije Srbije i Hrvatske na BiH bilo stvaranje *Lebensraum*, životnog prostora, tako što bi "konačno riješile" bošnjačko pitanje fizičkim uništenjem ili svođenjem Bošnjaka na neznatnu manjinu. Sukladno popularnom načelu da "nema agresije do fašističke agresije", Čekić je u svojem ideologemu spojio dvije sastavnice nacističke ideologije koje u njoj nisu povezane. Prema toj ideologiji, prenapučenoj Njemačkoj trebao je novi *Lebensraum* na istoku Europe kako bi se njemačka nacija mogla širiti i razvijati. "Konačno rješenje" židovskog pitanja nije pak imalo veze s time jer Židovi nisu imali svoj životni prostor, svoju zemlju ili državu, na koji bi se Nijemci širili. Tu su Čekićevu konstrukciju nerefleksivno preuzeli drugi genocidolozi. Tako Šestanović (2012: 92) piše da su srpski zločini bili "u funkciji *libensraum* (nasilni prisvajanja tuđe teritorije u etnički čistu teritoriju jednog naroda)...". Pa opet: "Za nasilno prisvajanje tuđe teritorije (*libensraum*) potrebno je pripremiti napadača" (istaknula M. K.). Autor ne zna točno ni napisati izraz koji koristi, a kamoli da razumije referentni okvir kojemu on pripada.

³ To je stajalište postalo općim mjestom bošnjačke genocidologije: Bojić (2001b: 5), Karčić (2002: 643), Alibašić (2007: 15), Karčić (2010: 524), Hadžihasanović (2011: 261), Hadžović (2011: 155), Ibraković i Alibašić (2007: 15), Kreso (2013: 415), Bećirević (2014: 192 i d.), Halapčić (2017: 329), Lavić (2017: 249) i dr. Nerazlikovanje različitih vrsta zločina nije samo izraz teorijske neobrazovanosti nego i sredstvo političke svrhovitosti. Ako je etničko čišćenje genocid, Bošnjaci su bili žrtve "genocida" gdje god se ono dogodilo. O razlikama između etničkog čišćenja i genocida v. Kasapović (2020: 198-230).

njoj puteve, gradove, zanatstvo, voćarstvo, uvele kupatila, pismenost i škole. Zar bi se takvo Carstvo moglo ne slaviti i ne hvaliti, pogotovo što je očuvalo i bogumilsko stanovništvo od vrlo izglednog istrebljenja" (214).⁴ Mujanović (2013: 113) misli da je "prospektivni genocid" bio glavni razlog zbog kojega su se neki muslimani pridružili nacistima i ratovali u 13. *Waffen-SS*-diviziji Handžar. Fazlić (2015: 441) tvrdi da je "veliki islamski mislilac" – koji je najprije bio proustaški, a potom pronacistički agitator – Mehmed Handžić svojim djelovanjem u ratu htio spriječiti "kurentni i budući genocid" nad muslimanima. Đozić (2016: 122) misli da je genocid "bliža bosansko-hercegovačka realnost i da bi se, nažalost, mogao ponoviti". Bećirović (2013: 283) je stvarne, umišljene, prospektivne, anticipirane i buduće genocide sublimirao u sintagmu o "genocidu u kontinuitetu", a Šestanović (2012: 84) u sintagme o "genocidu u nastavcima" i "diskontinuiranom kontinuitetu genocida".

Dok je Čekić bio najmarljiviji pisac radova o genocidima, Mustafa Imamović bio je najutjecajniji promicatelj "paradigme o deset genocida". On tvrdi da su genocidi nad muslimanima i Bošnjacima trajali pet ili tri stoljeća, kako u kojemu djelu (1997a: 169; 1998: 9; 2003: 344; 2006: 161). Muslimani su "u skoro redovnim ciklusima od po dvije do tri decenije plaćali kao žrtve genocida svojevrsan danak u krvi" (1992: 25). Ako su genocidi trajali tri stoljeća, onda su muslimani doživjeli – i preživjeli – petnaestak genocida. Ako su trajali pet stoljeća, onda su ih doživjeli – i preživjeli – tridesetak. Da se to doista dogodilo, bio bi to jedinstven i neobjašnjiv slučaj u svjetskoj povijesti.

Paradigma o deset genocida porozna je i fleksibilna pa svi njezini promicatelji ne zastupaju potpuno jednaka stajališta o periodizaciji i izvorišnoj genocidnoj ideologiji, no to su interpretacijske "nijanse". Omerdić (1999: 5) ne dvoji o tome da su genocidi, koje naziva i "krstaškim ratovima protiv muslimanskog življa", trajali pet stoljeća. Đozić katkad tvrdi da su trajali dva (2003: 14), katkad tri (2014: 94; 2016: 122), a katkad četiri stoljeća (2006: 125 i d.). Karčić (1997: 566) i Muratović (2012: 17) svode, ali ne bezuvjetno, epohu genocida na "skromna" dva stoljeća. Šestanović (2010: 35) tvrdi da genocidi "nad Bošnjacima i drugim muslimanima traju oko dva vijeka", ali se u istoj knjizi predomislio pa je prvi srpsko-crnogorski genocid pomaknuo na 1711, protegnuvši eru genocida na gotovo tri stoljeća (64-65). I Macić (2011) genocide proširuje na tri stoljeća, kao i Bećirović (2013: 224) koji piše o tri stoljeća "cikličnog ponavljanja genocida".

Prvi genocid: progoni muslimana poslije Bečkog rata

Prvi genocid dogodio se nakon što je Austrija vojno porazila Osmansko Carstvo u Bečkom ratu (1683-1699) te zauzela Slavoniju, Liku, Dalmaciju, Boku kotorsku i Ugarsku. U tome je ratu stradalo "više desetina hiljada bosanskih vojnika i njihovih starješina raznih rangova" (Bojić, 2001b: 23; v. Bećirović, 2013: 106; Macić, 2011: 41-42; Đozić, 2016: 131). Nakon poraza Osmanlija, Bošnjaci su s tih područja pobjegli

⁴ O stanju što ga je austrougarska vlast zatekla u Sarajevu i Bosni i Hercegovini 1878. Sundhausen piše: "Kada uporaba riječi 'zaostalost' ne bi bila politički nekorektna, bila bi na pravom mjestu. Grad i zemlja bili su zaostali... Gospodarska učinkovitost bila je krajnje niska, obujam i vrijednost vanjske trgovine bili su skromni, prometna mreža bila je u očajnu stanju... Glavno prijevozno sredstvo u unutrašnjosti zemlje bila je tovarna životinja, napose tegleći konj, koji je dnevno mogao prevaliti od šest do osam kilometara puta – trijumf sporosti. Od Sarajeva do Istanbula trebalo je 216 sati, do Dubrovnika 54, a do Broda na Savi 48 sati. Gotovo cjelokupno stanovništvo – osim nekih gradskih slojeva – nije znalo čitati i pisati... Veliki dijelovi stanovništva živjeli su u uvjetima koji se, bez okolišanja, mogu nazvati neljudskima" (2014: 170).

i protjerani. Oni koji su ostali, bili su pobijeni ili prisiljeni prijeći na katoličanstvo (Imamović, 1996: 50). Na tim su prostorima uništeni svi islamski sakralni i svjetovni oblici i simboli života. Počeo je "genocid i kulturocid nad Bošnjacima i muslimanima" (Imamović, 1996: 50). Nakon Bečkog rata, "slavenski muslimani" doživjeli su strahotu kakvoj nema ravna u povijesti: "Njihovoj užasnoj sudbini u Dalmaciji, Lici, Slavoniji i drugdje teško je pronaći slične" (Mahtmutćehajić, 2015: 342).

Povjesničari smatraju da je austrijsko-turski rat bio prijelomnica u povijesti Osmanskog Carstva koja je označila početak njegova dugoga vojnog, političkog i društvenog propadanja. On je značio i lom u povijesti osmanske BiH zato što je ratno razdoblje na "dunavsko-balkanskom prostoru bilo praćeno intenzivnim migracijama: s juga na sjever (pravoslavci s Kosova i katolici iz Bosne) i sa sjevera na jug (muslimani iz Ugarske i Slavonije u Bosnu)" (Sundhaussen, 2014: 105). Nije na djelu bio jednosmjerni proces progona muslimana s prostora Hrvatske i Ugarske nego višesmjerni migracijski procesi koji su uključivali zbjegove i progone "neprijateljskog stanovništva" različite vjerske i etničke pripadnosti. Prije Bečkog rata muslimani su dospjeli u te zemlje kroz "razrađen sustav kolonizacije i masovne deportacije": deportirani su bili "problematični nomadi i pobunjeničko stanovništvo" na selima i u gradovima, koje je prisilno preseljeno u "udaljeni dio Carstva", a naseljavani su stanovnici Turske i "ostaloga islamskog svijeta", koji bi dobivali sve uvjete za život i početak "svetog rata" (Inalcik, 1954: 122). Nakon poraza Osmanlija, kolonizirani muslimani "stavljani su pred alternativu da prijeđu na kršćanstvo ili da napuste svoj zavičaj", pa su se većinom odlučili iseliti. "U nekoć osmanskim dijelovima Mađarske i Slavonije, kao i u prvim postosmanskim balkanskim državama Srbiji i Grčkoj... praktično više nije bilo muslimana. Ili su ubijeni tijekom ratnih djelovanja, ili su se iz dotadašnjeg zavičaja povukli sa sultanovim postrojbama. Ili su se nakon gubitka osmanske vlasti – bilo vlastitom odlukom bilo pod masivnim pritiskom novih vladara – iseljavali u druge dijelove Osmanskog Carstva" (Sundhaussen, 2014: 187).

Ti se događaji u hrvatskim krajevima ne mogu razumjeti bez poznavanja povijesti prethodnih stoljeća. Osmanski upadi i osvajanja u 16. stoljeću "potpuno su dezintegrirali srednjovjekovne hrvatske zajednice, promijenili društveni poredak i uzrokovali slom srednjovjekovne crkvene organizacije u Hrvatskoj" (Grgin, 2002: 97). Osmanlije su potkopali teritorijalnu cjelovitost srednjovjekovne Hrvatske i vojno zauzeli neke njezine krajeve. Iznudili su premještanje hrvatskih državnih i crkvenih središta i institucija s nesigurnog juga na sigurniji sjever. Uzrokovali su masovno bježanje i iseljavanje pripadnika svih socijalnih slojeva, od seljaštva do plemstva, u sjevernije hrvatske pokrajine i dalmatinske gradove pod vlašću Venecije te u Austriju i Ugarsku. Uništili su poljoprivredu, obrt i trgovinu, razorili postojeće gospodarstvo i oslabili njegove potencijale, a preostalu ili novostvorenu proizvodnju podredili svojim vojnim ciljevima. Razbili su postojeće društvene veze i obrasce svakodnevnog života ljudi, proževši ih nesigurnošću, strahom, rezigniranošću i pesimizmom (Grgin, 2002: 101-102). Osmanske su snage nakon "šest desetljeća permanentne devastacije uspjele prisiliti autohtono stanovništvo na odlazak, pa su konačno i zaposjeli opustošeni krajobraz nekoć bogata središnjeg hrvatskog teritorija: porušene ili napuštene gradove, spaljena i opustjela sela, uništene objekte kulturne i duhovne baštine, zapušteno i korovom obraslo agrarno zemljište, požarima ogoljela brda i planine itd." (Jurković, 2003: 148). Kada su bili na vrhuncu moći u 16. stoljeću, Osmanlije su zaprijetile "goloj egzistenciji hrvatskoga etničkog korpusa" (148). Unatoč tome, u hrvatskoj se historiografiji ne piše o genocidu Osmanlija i bosanskohercegovačkih muslimana nad Hrvatima.

Bošnjački povjesničari diče se ulogom "Bošnjaka" u osmanskom osvajanju hrvatskih zemalja (Imamović, 1996, 1998; Bojić, 2001b; Kreso, 2013). Najpriznatiji među njima, dugogodišnji profesor povijesti države i prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu i kanonski autor "nove bošnjačke historije", Mustafa Imamović piše kako je 1483. osmanska vojska s "osam hiljada akindžija (jurišnih konjanika), uglavnom Bošnjaka" potukla hrvatsku feudalnu vojsku, pri čemu je palo 9.000, a zarobljeno 11.000 hrvatskih plemića i vojnika. Time je feudalna Hrvatska bila vojno slomljena, a taj je poraz Hrvata "otvorio Bošnjacima put da polahko osvajaju i naseljavaju prostor između Cetine i Gvozda" (Imamović, 1996: 49). Dok je porazom Srba na Kosovskom polju 1389. bilo otvoreno prvo "krilo kapije", porazom Hrvata na Krbavskom polju 1493. otvoreno je i drugo "krilo kapije" kroz koju su Osmanlije prodirale u srednju Europu. "Osmanlije su zaista slomile i hrvatski otpor na cijelom prostoru od Gvozda do Cetine. Lika i Krbava su od tada izložene stalnim osmanskim upadima i prodorima Bošnjaka, sve do njihovog konačnog osvajanja 1572. godine (Imamović, 1998: 232). Porazom hrvatsko-ugarske vojske "za samo sahat i po bitke na Mohaču je riješeno slijedećih 180 godina sudbine Hrvatske i Ugarske" (238).

Potpuno nerefleksivno uronjen u opise osvajačkih pohoda Osmanlija i "Bošnjaka", Imamović u zanosu nabraja da su "Bošnjaci" 1521. osvojili Knin, 1523-1524. Ostrovcu i Sinj, a predajom Klisa 1573. "Bošnjaci su tako uništili posljednje uporište hrvatskog kraljevstva južno od Velebita. Porazom Hrvata i Mađara u Mohačkoj bici bio je otvoren put naseljavanju Bošnjaka u Požegu, Osijek, Stolni Biograd, Budim i Pečuh, koji su pretvoreni u "obične bošnjačke varoši" (Imamović, 1996: 50). Sulejman Veličanstveni osvojio je dvadesetak ugarskih i slavonskih gradova, a vojska je pritom "pokupila ogroman plijen i povela sa sobom kao roblje tridesetak hiljada duša iz Štajerske, Ugarske i Slavonije" (Imamović, 1998: 242-243). Istodobno je Gazi Husrev-beg, "sa svojim Bošnjacima", sve "robeći i paleći, prokrstaro cijelom mletačkom Dalmacijom. Vojska se u Bosnu vratila s ogromnim plijenom" (244). Uslijedila je "bošnjačka kolonizacija" na "prostoru između Drave, Dunava, Save i Illove", gdje je stvorena "nova demografska pojava koju su činili Bošnjaci" (258). Imamovića ne brine sudbina naroda i zemlje na kojoj je stvorena ta "nova demografska pojava" zato što prodor Osmanlija i Bošnjaka u Hrvatsku "nije predstavljao ekspanziju jedne osvajačke rase ili klase, nego u prvom redu jedan civilizacijski i kulturni proces" (258). No stvaranje "nove demografske pojave" nakon poraza Osmanlija i "Bošnjaka" u Bečkom ratu bio je čisti genocid.

Drugi genocid: "istraga poturica" u Crnoj Gori na početku 18. stoljeća

Drugi genocid čini "istraga poturica" 1702, 1703, 1708. ili 1711, ne zna se točno, a najvjerojatnije na pravoslavni Badnjak 1702. Šarić (2010: 64) i Đozić (2016: 131) pišu da se zbila u srpnju 1711, čime je pomaknuta s pravoslavnog Badnjaka koji ima veliko simbolično značenje u interpretacijama događaja. A on se opisuje kao "pokolj Bošnjaka u staroj Crnoj Gori" koji su izvršili "crnogorski Srbi" ili Crnogorci, kako u kojemu djelu. Ne zna se pouzdano koliko je ljudi ubijeno, ali se zna da je to bio genocid. "Sjeća Turaka i poturica" obuhvatila je od osam stotina do tisuću Bošnjaka, a uključivala je brisanje bošnjačkih toponima i rušenje džamija kako bi se zatrla tragovi njihova postojanja u Crnoj Gori (Rizvanović, 2003: 97; Macić, 2011: 42). Šarić (2010: 64-65) piše da su u tome "fizičkom i duhovnom istrebljenju svih pripadnika

islamske vjere na području 'Stare Crne Gore', koja je obuhvaćala četiri nahije sa sjedištem u Cetinju, Crnogorci "poklali, nasilno preveli na pravoslavlje i protjerali između 3000 i 4000 Bošnjaka, te opljačkali njihova materijalna dobra i uništili njihove sakralne i kulturne objekte, među kojima je i 6 džamija". I sama je prisilna vjerska konverzija dostatna da se događaj okarakterizira kao genocid jer pokrštavanje znači muslimanima "genocid nad smislom njihova života" (Bandžović, 2006b: 328). "Genocid na smislom života" – to je dosad najinventivniji oblik genocida.

Vladika Petar II. Petrović Njegoš opjevao je te događaje u *Gorskom vijencu*, pre-tvorivši svoj spjev u "paradigmu svih kasnijih genocida nad Bošnjacima muslimanima Srbije, Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine" (Šarić, 2010: 65). "Istraga poturica" bila je "haranga i egzekucija" koja je postala "ideološka paradigma... za sve ostale genocide nad Bošnjacima" (Bečirović, 2013: 106). Tada su Bošnjaci proglašeni "remetilačkim faktorom", kako ih prikazuju ideologemi velikosrpske i velikohrvatske politike. Bečirović oblikovanje ishodišne "genocidne paradigme" pripisuje Crnogorcima ili "crnogorskim Srbima", ali je objašnjava ideologemom "remetilački čimbenik", koji je bio sastavnica nekih struja hrvatske nacionalističke ideologije i nije se odnosio na Bošnjake nego na Srbe. On misli da je Njegoš u *Gorskom vijencu* točno opisao "istragu poturica", pa je "istraga poturica" zapravo "eufemistički *Gorski vijenac*" (223). To je konstitutivno djelo "crnogorske i srpske genocidne ideologije" usmjerene protiv muslimana (Čekić, 1995: 22) i "zloglasno Njegoševo genocidno pjesništvo" (Krcić, 2017: 459).

O tom događaju nema vrela u mletačkim i dubrovačkim arhivima u kojima su ostali zabilježeni i mnogo nevažniji događaji toga doba. Neki autori stoga zaključuju kako je posrijedi bio nevažan lokalni događaj koji nije imao odjeka u susjednim zemljama. Drugi misle da "istrage poturica" nije ni bilo. Andrijašević (2012: 218) tvrdi kako je posrijedi "mitska konstrukcija": događaj se rodio u narodnim pjesmama, učvrstio u pučkoj predaji, iz nje je ušao u *Gorski vijenac* i tako postao povijesni mit. Prema njemu, Crnogorci su na "crnogorsko Badnje večer" većinu svojih islamiziranih sunarodnjaka "tobože pobili", a manji dio pokrstili. Predvodnik i organizator toga čina bio je vladika Danilo, a njime je Crna Gora očišćena od Turaka koji su ugrožavali njezinu slobodu i neovisnost. "Ali ništa od ovoga nije istina" (Andrijašević, 2012: 217), jer "crnogorske Bartolemejske noći" uopće nije bilo: "Nema nijedne činjenice, izvora ili indicije da se takav pokolj desio ili mogao desiti u Crnoj Gori početkom XVIII vijeka" (218). Islamizirani Crnogorci nestali su iz Crne Gore do tridesetih godina 18. stoljeća zbog iseljavanja uvjetovanih ratovima s Turcima, oskudice, gladi, unutarnje nestabilnosti zemlje i anarhije.

Treći genocid: stradanja muslimana u srpskim ustancima 1804-1920.

Početkom 19. stoljeća "genocid nad Bošnjacima je pojačan", a protegnuo se zapravo na cijelo 19. stoljeće (Đozić, 2016: 131; Kubat i Čampara, 2015: 17; Bandžović, 2015: 59 i d.). Vrhunci su dosegnuti u Prvome i Drugom srpskom ustanku protiv Osmanskog Carstva 1804-1820. kada je ubijeno "nekoliko tisuća Bošnjaka", mnogi su protjerani i iseljeni iz Beograda, Čačka, Čuprije, Gornjih Vasojevića, Grahova, Jagodine, Nikšića, Pirota, Pokuplja, Smedereva, Šapca, Užica, Valjeva, Vranja, Zetske Ravnice, Žabljaka i drugih srpskih i crnogorskih mjesta. Mnogi su prisilno pokršteni, imovina im je oduzeta, a džamije srušene. U to doba u Srbiji se dogodilo "generalno trebljenje Turaka" ili "masovno 'trebljenje'" muslimana, koje je patio

"sustavni memoricid islamske civilizacije u ovoj zemlji" (Omerdić, 1999: 6-7; v. Filandra, 2012: 368; Čekić, 2012a: 48; Macić, 2011: 42; Rizvanbegović, 2003: 198). Te je genocide podupirala Rusija, poticala ih je Francuska, a na Berlinskom kongresu prihvatile su ih i europske sile (Rizvanbegović, 2003: 98). Općenito, piše Imamović (1998: 454), oslobodilački ratovi balkanskih naroda "djelovali su na Bošnjake poražavajuće kako u BiH tako još više u Sandžaku. Propast evropske Turske Bošnjaci su primili kao nestajanje nečega što je dio njih samih, u što su ugradili znatnu energiju tokom svoje historije. Tu se najbolje ispoljila njihova vezanost za islamsku civilizaciju i osmansku državu" (v. i Mulić, 2006).

Srpske ustanike 1804. Bandžović (2015: 59) opisuje ovako: "U ime slobode, koju su simbolično predstavljali krst i krstaški bajrak, oni ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale džamije i gradove". Bilo je to, dakle, vjersko nasilje kršćana nad muslimanima koje su simbolični izražavali "krst i krstaški bajrak". No ništa simboličnoga nema što bi upućivalo na vjersku prirodu nasilja kada je, nakon gušenja srpskog ustanka, osmanska vojska ušla u Beograd na ramazanski Bajram. I da se zna: "Bošnjaci su imali veliku ulogu u vraćanju osmanske uprave i uspostavi reda u Smederevskom sandžaku" (66). Nakon što su zapaljeni gradovi, a muslimansko građsko stanovništvo pobijeno, prognano i pokršteno, "u ispražnjena gradska naselja doseljava se pravoslavno stanovništvo (62). Muslimani u Srbiji su prisilno raseljeni, prognani i pobijeni, a nakon gušenja ustanka i obnove osmanske vlasti Srbi su se dali, cinično piše Bandžović, u "veliku bežaniju", a sultan je svojim fermanom naredio da se svi koji su tijekom pubne pobjegli u Bosanski elajet "vrate u svoj zavičaj da bi se 'obnovio život u tim krajevima'" (66-67).

Srpski povjesničari drukčije gledaju na sudjelovanje bosanskih muslimana u gušenju srpskih ustanaka. "Islamizovana Bosna" dala je "gotovo polovinu ukupne turske vojske" i "bila presudan činilac u sprečavanju srpskog naroda da se oslobodi Portine vlasti..." Sve do 1835. "begovska kapetansko-pašalarska oligarhija domaćih muslimana" bila je "glavni upravni i ekonomski činilac i u eksploataciji ne samo pravoslavnog i katoličkog stanovništva nego i dobrog dela muslimanskih seljaka-kmetova i bezemljaša" (Stojančević, 1981: 16-17). Domaći begovat u bosanskom pašaluku bio je glavna prepreka reformama Porte kojima bi se poboljšao nenasnosan pravni i socijalni položaj kršćanske raje. Tijekom ustaničkih zbivanja iz Srbije je u Austrougarsku pobjeglo više od 120.000 Srba. Osmanska vojska obnavljala je od 1813. svoju vlast "po opljačkanim, porobljenim i popaljenim srpskim selima, ubijajući u masama zarobljene srpske ratnike i ranjenike, pleneći na desetine hiljada grla krupne i sitne stoke, odvođeci u ropstvo bezbroj žena i dece, čak i na tržišta robova u Anadoliji i Aleksandriji, u Misiru" (Stojančević, 1981: 63). Koliko god ta zbivanja bila pogubna za sudbinu naroda i kolika god bila velika uloga bosanskohercegovačkih muslimana u njima, ozbiljni srpski povjesničari ne nazivaju masovne ratne migracije Srba i teror postustaničke osmanske vlasti genocidima muslimana nad Srbima.

Četvrti genocid: stradanja muslimana u Kneževini Srbiji

Nakon poraza u ratu s Rusijom, sultan je bio prisiljen 1830. priznati autonomnu Kneževinu Srbiju unutar Osmanskog Carstva. Prema sultanovu hatišerifu, "svo muslimansko stanovništvo je, nakon što u roku od godinu dana proda svoja imanja i regulira svoje imovinsko-pravne odnose, imalo iseliti iz Srbije. Mogli su ostati samo

oni koji pripadaju osmanskim garnizonima po gradovima" (Imamović, 2003: 166). Omerdić (1999: 8) tvrdi da je vazalni autonomni status Srbije u Osmanskom Carstvu "dao povoda genocidnim Srbima i vječnim mrziteljima muslimana da ih protjeraju iz Užica, Šapca, Sokola i Beograda". Ibraković i Alibašić (2007: 15) pišu da su se zbili "genocidi nad muslimanima u etničkom čišćenju Srbije poslije odlaska Osmanlija".

Bandžović (2006a: 151) tvrdi da je muslimansko stanovništvo "bukvalno nestalo" iz Kneževine Srbije zbog organiziranih akcija iseljavanja. Nakon što su gradovi predani Srbima, imovina iseljenika je otkupljena, konfiscirana, opljačkana ili je propala. U napuštene krajeve naseljavaju se Srbi s Kosova, iz Sandžaka i BiH, a muslimani se naseljavaju u Bosnu, poglavito u Podrinje i Posavinu. Kao što su srpske vlasti poticale doseljavanje Srba posebnim povlasticama, tako su muslimanskim naseljenicima u novim krajevima osmanske vlasti darovale zemlju, gradile kuće, isplaćivale dnevnice za rad i oslobađale ih vojne obveze. Poslije iseljavanja slijedilo je "frontalno uništavanje tragova jedne višestoljetne kulture i obilježja naroda koji joj je pripadao. S promjenom strukture stanovništva u Srbiji, otpočele su promjene življenja i običaja" (168). Macić (2011: 43) vidi genocid u tome što je u Beogradu, Šapcu, Užicu, Sokolu, Nišu, Pirotu i Vranju od 1862. do 1878. nestalo "nekoliko stotina džamija, mnoge sahat kule, knjižnice musafirhane, imareti, karavan-saraji, hanovi, bezistani, selilji, kutubhane".⁵

Ni prema jednoj relevantnoj suvremenoj teoriji, opisana zbivanja ne mogu se okarakterizirati kao genocid. Posrijedi je prisilni transfer stanovništva iz jedne zemlje u drugu, koji se uklapao u višestoljetnu praksu prisilnih transfera stanovništva i etničkog čišćenja na Balkanu (Korb, 2016). Nasuprot stihijnima prisilnim transferima koji su prevladavali u povijesti, transfer muslimana iz Srbije zasnivao se na odlukama međunarodne konferencije i imao je elemente dogovorenoga i kontroliranog preseljenja stanovništva. Naime, u istanbulskom naselju Kanlidža održana je od 22. srpnja do 4. rujna 1862. međunarodna konferencija, koja se u literaturi stoga često naziva Konferencijom u Kanlidži, ondašnjih velikih sila – Osmanskog Carstva, Rusije, Austrije, Francuske, Velike Britanije, Italije i Pruske – na kojoj je, poslije dugih zasjedanja i vijećanja, 28. kolovoza 1862. usvojen "Protokol o pitanju Srbije potpisan u Konstantinopolu 1862. godine". Člancima toga Protokola predviđeno je iseljavanje muslimana iz srpskih gradova – osim pripadnika osmanskih vojnih garnizona u četiri grada – i prenošenje njihove imovine u vlasništvo srpske vlade uz obeštećenje vlasnika. Protokol je predviđao i rušenje niza vojnih i drugih objekata koji su dotad činili dio arhitektonskog krajobraza srpskih gradova. Protokol, primjerice, propisuje da "šančevi, zidine, kapije i objekti", koji su tvorili bedem koji je u Beogradu odvajao grad od varoši, "moraće biti srušeni i nivelisani", kao i da će se srušiti sva "muslimanska zdanja oko zidina grada" (nav. u: Randelović i Đorđević, 2010: 119). Nakon što je 24. rujna 1862. Porta donijela "Ferman o izvršenju protokola zaključče-

⁵ Usporedbe radi, u približno istima vremenskim okvirima, 1876., dogodio se bugarski ustanak protiv osmanske vlasti koji je ugušen masovnim pokoljem u kojemu je ubijeno od 12.000 do 15.000, a prema bugarskim izvorima od 30.000 do 60.000 ljudi. Radušić (2019: 99) taj zločin opisuje kao "obimno nasilje nad slabo naoružanim i nenaoružanim seljačkim hrišćanskim stanovništvom u području Plovdiva" i "masovnim zločinom nad hrišćanima, uključujući djecu, žene i starce". Tako strašno fizičko iskorjenjivanje jedne lokalne, plovdivske zajednice, Radušić – koji ne pripada opisanom bošnjačkoj genocidološkoj struji – ne naziva genocidom, kao što se genocidima nazivaju lokalni pokolji nekoliko desetaka ili stotina muslimana u BiH i izvan nje. Bugari bi doživjeli posve drukčiju sudbinu da im je netko ponudio transfer u neki drugi dio vlastite zemlje ili Osmanskog Carstva, makar i pod krajnje nepovoljnim uvjetima – ostali bi, naime, živi.

nog u Kanlidži", on se i formalno mogao početi primjenjivati. Prema tome, zbivanja u Srbiji, svojim je potpisom ovjerila Porta pa se Osmansko Carstvo ne može izuzeti iz odgovornosti za njih.

Iz historiografskih opisa razaznaje se kako je taj transfer sadržavao i elemente prisilne, a djelomice vjerojatno i dragovoljne razmjene stanovništva koja se očitovala u iseljavanju muslimana iz Srbije i njihovu naseljavanju u BiH, s jedne, te iseljavanju Srba iz BiH i njihovu naseljavanju u Srbiju, s druge strane. U Užice je, primjerice, ubrzo nakon potpisivanja Protokola došlo osmansko-srpsko povjerenstvo za iseljavanje muslimana iz toga mjesta. Već 19. rujna organiziran je prvi, a 28. rujna 1862. i posljednji transport muslimanskog stanovništva u Bosnu. Prije transporta, muslimani su "budžašto prodavali svoju imovinu" (Bandžović, 2015: 80). Pritom valja imati na umu da su te razmjene bile posljedica vojnih poraza i političkog slabljenja Osmanskog Carstva u korist drugih europskih sila koje više nije bilo sposobno štiti, a kamoli povlašćivati muslimansko stanovništvo ni unutar svojih granica, a pogotovo izvan njih. Osmanske vlasti izgradile su za prognane muslimane dva posebna naselja u Bosni, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac) i Donju Aziziju (Orašje), gdje su ih naselili. Ti su događaji zacijelo prouzročili ljudske žrtve, fizičke i psihičke patnje i traume mnogih ljudi, ali u projekt transfera nije bila ugrađena intencija da se muslimani u Srbiji pobiju nego da se ise, pa na djelu nije bio genocid. Prisilni transferi i razmjene stanovništva između dviju ili više zemalja ubrajaju se u nasilne metode rješavanja vjerskih i etničkih sukoba, ali se ne mogu izjednačiti s genocidom. Oni obično uključuju uništavanje materijalnih tragova života transferiranih zajednica koji mogu imati i obilježja kulturocida, ali ne i genocida (Kasapović, 2020: 231-243).

Peti genocid: stradanje muslimana u neovisnim državama Srbiji i Crnoj Gori

Nakon što su Srbija i Crna Gora stekle državnu neovisnost, muslimani su od 1874. ubijani i protjerivani te su zatirani preostali oblici njihova kulturnog i socijalnog postojanja u njima. Kako su "značajni muslimanski centri" Podgorica, Nikšić, Berane, Kolašin, Bar i Ulcinj odlukama Berlinskog kongresa pripali Crnoj Gori, zajedno s muslimanskim selima u plodnim dolinama, muslimani su podvrgnuti progonu i iseljavanju u Bosnu i diljem svijeta (Imamović, 1996: 230). Omerdić (1999: 9) dodaje da su u tom razdoblju muslimani bili izloženi genocidu i u Hercegovini i Bosanskoj krajini gdje su buknuli srpski seljački ustanci. Ustanci su brzo zapostavili izvorne socijalne ciljeve i usmjerili se na "paljenje kuća i sela, na pljačku i ubijanje bošnjačkog stanovništva po graničnim krajevima Krajine i Hercegovine". Muslimani su tako postali žrtvama genocida u BiH još dok je zemlja bila pod vlašću Osmanskog Carstva.

Genocid se nastavlja u balkanskim ratovima kršćanskih zemalja protiv Osmanskog Carstva početkom 20. stoljeća kada su muslimani ubijani, progonjeni, prisilno pokrštavani i iseljavani u Tursku. Popratna pojava deportacija bili su zločini, koji su bili "najobimniji u općinama Plav i Gusinje, gdje je s ciljem genocida, 1913. izvršeno nasilno pokrštavanje 8.000 muslimana". Oko 800 ljudi koji su se opirali pokrštavanju bili su ubijeni. Djelovanje srpske i crnogorske vojske u balkanskim ratovima Bećirević (2014: 22) klasificira kao "genocidne pokolje" nad Albancima i Muslimanima u Sandžaku. Filandra (2012: 368) tvrdi da su glavne žrtve "petog genocida" bili bosanski muslimani, ali je među žrtvama bilo i Turaka i Albanaca.

Bošnjački povjesničar Juzbašić razlaže kako je Drugi balkanski rat uzrokovao dramatične događaje u svim balkanskim zemljama. U prvim mjesecima rata u Plavu, Gusinju i okolici Peći došlo je do prisilnoga "masovnog pokrštavanja stanovništva islamske vjere, a dijelom i pokrštavanja katolika", koje je bilo praćeno "ubistvima, pljačkama, paljenjem sela i drugim represalijama" (2002: 463). Juzbašić ne precizira tko su bili počinitelji zločina, ali se može naslutiti da su iza njih stajale lokalne i državne crnogorske vlasti, dok je srpska vlada osudila te događaje (463). Posljedica zločina, a vjerojatno i nesnosnog ozračja u kojemu se našlo protursko muslimansko stanovništvo u zaraćenoj Crnoj Gori i Srbiji, bilo je iseljavanje pa se nakon izbijanja Drugoga balkanskog rata iz Sandžaka u Bosnu iselilo oko tisuću muslimana (464). Istodobno se u BiH vratio dio muslimana koji su "ranije iseljeni u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, kao i Novopazarski sandžak", a dio se selio u druge krajeve koji su ostali u sastavu Turske. Juzbašić to naziva "repatrijacijom", koja je bila organizirana, pa se od sredine 1912. do sredine 1913. u zemlju vratilo oko pet tisuća muslimana brodom od Soluna do Trsta i željeznicom od Trsta do Bosne. Vratilo bi ih se vjerojatno i više da bosanska uprava nije prestala pokrivati troškove povratka. Povratnici su naseljavani na "ernarnom zemljištu" i uz financijsku potporu vlasti. Proces "repatrijacije" nije teкао glatko, jer su se naseljavanju muslimana opirali pretežno srpski stanovnici nemuslimanskih sela i sela iz kojih naseljenici nisu potjecali (461). Dramatično su se zaoštrili odnosi muslimana i Srba i zato što su Srbi u ratu stali na stranu Srbije, a muslimani na stranu Turske. U muslimanskom javnom mnijenju "naglašeno su prevladavali izrazi solidarnosti sa Turskom, koji su praćeni i javnim manifestacijama kakva je bila masovni ispraćaj turskih vojnih obveznika u oktobru 1912. u Sarajevu" (461). Ozračje dobro ilustrira napad na jedan muslimanski list zato što nije objavio "ni riječi osude pasjaluka balkanskih naroda" (460) koji su se pobunili protiv turske vlasti.

Šesti genocid: katolički progoni muslimana u Austrougarskoj Monarhiji (1878-1918)

Tijekom austrougarske vladavine Bošnjaci su se masovno iseljavali pod muslimansku vlast u Tursku, Makedoniju, Sandžak i na Kosovo. Imamović (1998: 372) pretpostavlja da se iselilo od 150.000 do 180.000 ljudi. Inozemni autori ne podupiru te procjene. Tijekom cijeloga okupacijskog razdoblja iselilo se od 65.000 do 70.000 ljudi, dok su procjene o stotinama tisuća iseljenika "s onu stranu svake stvarnosti" (Sundhaussen, 2014: 190). Čak su i procjene o 100.000 ili 150.000 iseljenika "vjеровatno pretjerane" (Bougarel, 2020: 30). Među motivima iseljavanja prevladavalo je vjersko uvjerenje da muslimani ne smiju živjeti pod nemuslimanskom vlašću pod kojom ne mogu slobodno prakticirati svoju vjeru i živjeti u skladu s islamskim normama.

Austrougarska vlast nastojala je spriječiti iseljavanje jer ono nije odgovaralo njezinima strateškim interesima. Bilo je suprotno načelima "civilizacijske misije" koju je dvojna monarhija pripisivala sebi u BiH, kao i nastojanjima da stekne simpatije muslimana na Balkanu, što bi olakšalo njezino širenje u jugoistočnoj Europi. K tome, iseljavanje muslimana ostavljalo je zemlju Hrvatima i Srbima s kojima su vlasti u Beču i Budimpešti imale problema i prije okupacije i aneksije BiH. Stoga su "vrlo nervozno" promatrale "sve veće nacionaliziranje i politiziranje dviju kršćanskih konfesija. To je bio eksploziv. Ne samo za Bosnu, nego i za monarhiju" (Sundhaussen, 2014: 205). Bio je to i glavni politički razlog konstruiranja nadkonfesijskog bošnjaštva kojim je trebalo izbjeći srpsku i hrvatsku orijentaciju dijelova

stanovništva. Kako bi se nametnuo koncept bošnjaštva, razvijen je "obuhvatan instrumentarij poticaja i zabrana" (Sundhaussen, 2014: 204). Bošnjačka svijest poticana je pripovijestima o bogumilskom podrijetlu muslimana, kontinuitetu između predosmanskoga i osmanskog razdoblja, samosvojnosti bosanskog jezika, arheološkima i etnografskim istraživanjima, izgradnjom kulturnih ustanova za promicanje bosanske ili bošnjačke svijesti, poticanjem orijentalnog stila gradnje, subvencioniranjem režimskih časopisa i novina, zabranom uporabe pridjeva "hrvatski" i "srpski" u nazivima obrazovnih i kulturnih ustanova, novina i časopisa, političkih i strukovnih udruženja, sportskih i pjevačkih društava, to jest svih oblika političkoga i društvenog organiziranja, koja je opstala do 1899. (Sundhaussen, 2014: 205-206). Nasuprot Srbima i Hrvatima, muslimani su nastavili isticati da su oni "vjerska, a ne nacionalna zajednica" (Donia, 2004: 84). U predstavkama što su ih podastirali zemaljskima i bečkim vlastima njihovi su predstavnici nastupali u ime "islamskog naroda" BiH i zahtijevali vjersku samoupravu (Čampara, 1998).

Bošnjački autori koji ustrajavaju na tezi da je šesti genocid nad muslimanima bio "posljedica Austro-Ugarske okupacije" (Filandra, 2012: 368) ne objašnjavaju kako se on dogodio. Omerdić (1999: 10) tvrdi da je genocid uključivao "mnoga ubistva i likvidacije" te germanizaciju kojom su uništavani "bošnjačko biće i njegova civilizacija". Pripovijesti je donekle sadržajno popunio Čampara koji je u uvodu knjižici u kojoj su objavljeni "bošnjački memorandumi" Franji Josipu 1901. i Benjaminu Kállayu 1900. napisao:

Na dvadeset tri godine austro-ugarske okupacije iz Bosne je odselilo u Tursku preko 200.000 Bošnjaka, zato što nisu mogli dobiti vjersku autonomiju. Katolici su bili manjina u Bosni, bilo ih je 312.000, a držali su svu vlast u svojim rukama. Vjerske bošnjačke objekte su otimali i na njima pravili objekte za svoje župnike i za carevinu, kao što je na Lakšića haremu u Mostaru podignuta željeznička stanica i drugi prateći objekti, ili u Zahum mahali u Mostaru, kod Lolića vira, na islamskom mezarju načinio je rimokatolički biskup Buconjić sopstvenu bašču. Na vakufskom zemljištu 'Musala' napravljen je hotel i park. Ima slučajeva da se otimaju bošnjačka djeca i pokrštavaju. Vlasti je odgovaralo da se što više Bošnjaka raseli i prevede na katoličanstvo. Po cijeloj Bosni i Hercegovini su otimana vakufska zemljišta, šume, zgrade, a naročito su bili na udaru bošnjački mezarluci. Nije bilo grada ni kasabe gdje se nije oduzimalo od vakufa. Bašluci su, čak, poslužili kao građevinski kamen za dizanje katoličkih crkvi, kao u Trebinju, ili za mljevenje kamena i posipanje cesta. I tada je vršen genocid i urbicid nad Bošnjacima od manjine katolika, koji su držali svu vlast u BiH (Čampara, 1998: 3-4).

Osim imovinskih oblika "genocida i urbicida", katolici su otimali i pokrštavali muslimansku djecu i omladinu koje su postale "plijenom silovite katoličke hrvatske propagande", "osiljenoga", "nasilnog" i "agresivnog" katoličanstva, "silovitog pokatoličavanja islamskih malodobnika, osobito ženskog spola" – ukratko, "najstrašnije najezde vjerske propagande svih vjekova, naroda i zemalja", koja je dovela do "potpune podčinjenosti ogromne većine islamskog i pravoslavnog elementa užasnoj manjini elementa katoličkog" (u: Čampara, 1998: 50, 53, 57, 77). U školama "kršćanskog, a ne internacionalnog karaktera" islamska je omladina morala slušati pogrde na račun "svetog islama", poput tvrdnje da je poslanik Muhamed "bio bolesnih živaca", a kalif samo "lukavi Sultan" (50).

Imamović (1998: 372) konstatira da, unatoč iseljavanju i depopulaciji, "nikako se ne može reći da je Austro-Ugarska vodila bilo kakvu genocidnu politiku prema Bošnjacima". Štoviše, "ulazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu 1878. bio je prvi

slučaj u historiji osmanskog povlačenja iz Evrope da je domaće islamizirano stanovništvo moglo ostati i nastaviti svoj način života" (384). U istoj knjizi tvrdi pak da je aneksija 1908. bila "novi strahovit udarac za sve Bošnjake", a u prilog tome citira Memorandum Muslimana BiH osmanskome parlamentu u veljači 1909., "najpotresniji dokument" o položaju Bošnjaka pod vlašću Habsburgovaca. U njemu muslimani optužuju Tursku da je priznavanjem austrougarske aneksije za sitan novac "učinila bespravnim robljem 1,400.000 'svojih najvjernijih podanika'", da je muslimane predala "na milost i nemilost dušmana, koji hoće ne samo da ga odnarođi nego i da ga potpuno istrijebi" te da oni ne žele biti "austrijski robovi" nego "najvjerniji podanici Osmanske carevine" (nav. u: Imamović, 1998: 430). U svemu tome najpotresnija je bila politička psihoza potpisnika podneska. U predstavi osmanskome parlamentu 1909. od zastupnika iz arapskih zemalja traži se da se zauzmu za povratak BiH iz austrougarske "klerikalne države" u osmansku državu kao svoju "zakonitu" gospodaricu, jer će se u protivnome muslimani iseliti ili prisilno pokrstiti te nestati. "Austrija je sada", piše u predstavci, "kao što je bila Španija u srednjem vijeku u postupku sa muslimanima u Španiji". Muslimani se moraju osloboditi i po cijenu rata: "Ako ne bude moguće ni našto drugo uzjahati osim na vrhove kopalja, onda nema drugog izlaza nego da se uzjaše na njihove vrhove" (nav. u: Jahić, 2015: 58).

U predstavkama se osobito ukazivalo na katolički prozelitizam i prisilno pokršćenje muslimana. No vjerske konverzije bile su normirane, kompleksne i rijetke. Zemaljska vlada usvojila je 1891. odredbu o vjerskim konverzijama prema kojoj je preobraćenik morao navršiti 24 godine da bi od službenika vjerske zajednice kojoj je dotad pripadao mogao zatražiti promjenu vjere. Ako bi njegov zahtjev bio odbijen, mogao se obratiti jednome od šest okružnih ureda u BiH kako bi dobio potvrdu s kojom je odlazio službeniku vjerske zajednice u koju je želio stupiti. Sarajevski nadbiskup Josip Stadler nije bio zadovoljan time što je pitanje vjerske konverzije oduzeto crkvenoj i predano svjetovnoj vlasti. Prigovarao je da zemaljska vlada "uvijek podržava strane protivne katoličkoj vjeri i pri obraćenju osoba islamske vjeroispovijesti reagira vrlo gorljivo, dok prilikom obraćenja katolika na islam uopće ne reagira" (nav. u: Kudelić, 2011: 93).

Katoličke vlasti u BiH bile su vrlo nezadovoljne vjerskom politikom Austrougarske, o čemu svjedoči i predstava vrhbosanskog nadbiskupa, mostarsko-duvanjskoga i banjalučkog biskupa ministru Istvánu Buriánu 1903. U njoj se ironično konstatira: "Kad je austro-ugarska monarhija zaposjela Bosnu i Hercegovinu, htjela je osobito kršćane osloboditi od zuluma turskoga i njihova nasilja. Postupkom visoke vlade za Bosnu i Hercegovinu, od vremena do vremena sve zaoštrenijim, došlo se do toga, da svak pametan mora misliti, kao da je austro-ugarska monarhija htjela muhamedance osloboditi od kršćana..." (nav. u: Grijak, 2008: 104). Zaključno su ustvrdili: "Tko hoće od katoličke vjere da odpane, neka odpane, mi zato nismo visoku vladu uznemiravali niti ćemo je uznemiriti. Ali ako tko odpane od druge vjere poimence od muhamedanske ili rišćanske, neka odpane, i neka se visoka vlada u to ne miješa, jer ako smo mi mirni, kad od nas tko odpane, neka da budu mirni i muhamedanci i rišćani kada tko od njih odpane" (nav. u: Grijak, 2008: 104).

Kakvi su bili stvarni razmjeri "katoličkog prozelitizma"? Prema službenim podacima, od 1789. do 1915. "gubitnici su u prvom redu bili katolici (- 25), zatim muslimani (- 21) i židovi (- 10). Dobitnici su, naprotiv, bili srpskopравoslavni (+ 42) i evangelići (+ 8)" (Džaja, 2002: 62). To su tako zanemarive brojke da ne zaslužuju ni osvrt. Bougarel (2020: 43) zaključuje da su dramatisiranje pojedinih slučajeva

i dramatični opisi vjerskog položaja bili izrazi posebnoga kolektivnog psihičkog stanja i da su izražavali "širi osjećaj ugroženosti i slabosti, u kontekstu suočavanja s nemuslimanskim vlastima i povlačenja u sebe iz straha pred evropskom modernošću".

Sedmi genocid: pokolji muslimana u Crnoj Gori i Srbiji tijekom Prvog svjetskog rata

U Prvom svjetskom ratu muslimani su bili žrtve masovnih zločina s brojnima "genocidnim epizodama". Omerdić (1999: 10) tvrdi da su uvod u sedmi genocid bili "masovna ubistva, pokrštanja, paljevina i pljačka" u Crnoj Gori i Sandžaku 1913. U Plavu i Gusinju u sedam dana na pravoslavlje je prevedeno oko 12.500, a ubijeno je 850 najuglednijih muslimana. Macić (2011: 43) genocid pomiče na 1912, ali navodi samo "genocidnu epizodu" kada je u u jednom danu pokršteno 12.500 i strijeljano 850 sandžačkih muslimana. "Istraživači zločina nad Bošnjacima se slažu da je to bio prvi genocid nad muslimanima Sandžaka", tvrdi Macić (2011: 43), ali ne imenuje te istraživače. Čekić (2012a: 51-52) precizira da je genocid nad muslimanima izvršila srpska i crnogorska vojska.

Zločini se opetovano prikazuju izvan povijesno-političkog konteksta kako bi se prikrija kompleksnija priroda događaja. U Prvome svjetskom ratu bosanskohercegovačke jedinice, napose V. bataljun bosanskohercegovačkog puka, "imali su važnu ulogu u zauzimanju Cetinja i kapitulaciji Crne Gore" u siječnju 1916. U povodu tako značajna vojnog uspjeha, Mehmedaga Kučukalić zatražio je od bivšeg predsjednika zemaljskog Sabora BiH Safvet-bega Bašagića da predvodi "poklonstvenu deputaciju Bošnjaka" caru Franji Josipu u Beč, ostavljajući mu na volju da odluči hoće li, na čelu poklonstva, "pred licem čestitog cara rastumačiti, da su Bošnjaci prvi uspjeli se na vrh neosvojitog Lovćena i uljegli prvi u nikad neosvajano Cetinje" (nav. u: Jahić, 2015: 70-71). Treba imati u vidu da su bosanskohercegovački muslimani ratovali u vojsci države koja je bila ratna saveznica Turske te da su Crnogorci vojne napade na svoju zemlju mogli doživjeti kao novi pokušaj "turske okupacije", čemu su se suprotstavljali svim sredstvima, uključujući odmazde i osvete onima koje su smatrali krivima za to. To ne opravdava zločine, ali ih kontekstualno objašnjava.

Osmi genocid: stradanja muslimana u monarhijskoj Jugoslaviji (1918-1941)

Muslimanski i bošnjački identitet u monarhijskoj Jugoslaviji potpuno je zatiran, među ostalim, povremenima genocidnim kampanjama i pravim genocidima. Stvaranjem Kraljevine SHS "nastavljena je i zaoštrena genocidna politika prema Bošnjacima kao muslimanima, kako u Sandžaku i na Kosovu tako i u Bosni i Hercegovini" (Imamović, 1998: 489). Pod srpskom vlašću u Kraljevini "otvoreno se pozivalo na pljačku, otimanje zemlje i likvidacije Bošnjaka" (Bećirović, 2013: 109). "Najdrastičniji genocid" izvršen je u sandžačkim selima Šahovići i Pavino Polje u 1924. Imamović (1996: 166) tvrdi da su Crnogorci tada "pobili i poklali 600 Bošnjaka, odraslih, žena i djece". I Macić (2011: 50) tvrdi da je poklano oko 600 muslimana i to naziva "najdrastičnijim genocidom na Bošnjacima u Kraljevini Jugoslaviji". Crnogorci su izvršili genocid nad Bošnjacima u Plavu 1919., a tek potom u Šahovićima 1924., tvrdi Krcić (2017: 448), ali ne navodi broj žrtava tih zločina, premda pouzdano zna da su to bili genocidi. I Dozić (2006: 127) zna da je na djelu bio "zločin genocida u

miru" u kojemu su "Crnogorci zaklali između 600 i 900 Bošnjaka, među kojim je bilo mnogo žena, djece i staraca". Omerdić (1999: 11) misli da je broj žrtava podcijenjen, jer su samo u Šahovićima "velikosrbi" u jednom danu 1924. ubili dvije i pol tisuće ljudi. Genocid nad Bošnjacima počinjen je i u istočnoj Hercegovini gdje su "crnogorske komite pobile preko tri hiljade ljudi i opljačkali cijeli taj kraj".

U opisu zločina u Šahovićima i Pavinu Polju Rastoder (2006, 2011) se oslonio na svjedočenje Milovana Đilasa koji je o tome progovorio u knjizi *Besudna zemlja*. Povod nasilju bilo je ubojstvo Boška Boškovića, načelnika kolašinskog okruga, koje su navodno počinili crnogorski komiti, ali su za ubojstvo iz zasjede optužena dvojica muslimana. Crnogorci su se odlučili osvetiti muslimanima na Boškovićeovu sprovodu. Oko dvije tisuće naoružanih ljudi upalo je u sela Šahoviće i Pavino Polje te noću s 9. na 10. studenoga 1924. ubijalo ljude, palilo kuće i silovalo žene. Rastoder (2011: 14) navodi podatke lokalnih vlasti prema kojima je ubijeno 120 muslimana i zapaljeno 45 kuća. Preživjeli su se nakon zločina iselili ili prešli na pravoslavlje. Točan broj žrtava nikad nije utvrđen, ali Rastoder ne sumnja u to da je na djelu bio "najveći zločin nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS" (13) koji se može "kvalifikovati kao – genocid" (74).

Rastoder nije dokazao namjeru jugoslavenske, crnogorske pa čak ni lokalne vlasti da počinu genocid, kao što nije dokazao ni sudjelovanje državnih ili lokalnih tijela vlasti (vojske, policije, žandarmerije i dr.) u zločinu. Štoviše, "čim se pojavila redovna vojska, bezakonici su shvatili da stvar više nije olaka i odmah se povukli" (Rastoder, 2006: 200). Iz Đilasova opisa proizlazi da je zločin bio neplanirana i neorganizirana seoska odmazda o kojoj je odluka donesena na sprovodu crnogorske žrtve nasilja, u ozračju uzavrelih strasti i razbuktale vjerske mržnje. Ne zna se koliko je žrtava bilo, a procjene se kreću od stotinjak do više tisuća ljudi. Đilas piše da su osvetnici ubijali selektivno samo muškarce – a ne muškarce, žene i djecu, kao što tvrdi Đozić (2016: 127) – dok genocid podrazumijeva neselektivno ubijanje pripadnika neke identitetske zajednice.

Bošnjački autori imaju još jednoga "asa u rukavu" koji dokazuje da su muslimani u monarhijskoj Jugoslaviji bili izloženi genocidu. Riječ je o "ekonomskom genocidu" uzrokovanome agrarnom reformom kojom je zemlja oduzetaagama i begovima bez naknade, čime su promijenjeni zemljovlasnički odnosi koji su, u osnovi, ostali netaknutima od osmanskog doba (Filandra, 1998: 65; Đozić, 2016: 132). Muslimanima je tako oduzeta gospodarska osnovica egzistencije: "Trebalo je potpuno socijalno-ekonomski uništiti muslimanske zemljoposjednike, a Bošnjake u cijelosti nacionalno-politički razoriti i podjarmiti" (Imamović, 1996: 174). Imamović, Hrelja i Purivatra (1992) napisali su traktat o tome povijesno jedinstvenom genocidu. Zulfikarpašić se prisjetio da je njegov otac prije agrarne reforme imao pet stotina kmetova i pet stotina imanja koja su pripadala njemu, a to mu je agrarna reforma poslije Prvoga svjetskog rata oduzela na "svirep i genocidan način" (nav. u: Đilas i Gaće, 1994: 25-27). Prema toj logici, ukidanje feudalnih odnosa općenito trebalo bi biti genocid zato što povlaštenoj društvenoj klasi oduzima temelje ekonomske egzistencije. Ono što se smatralo društvenim napretkom – oslobađanje ljudi od kmetstva i raspad feudalnih odnosa – pretvoreno je u najgori zločin.

Deveti genocid: četnički i ustaški genocid nad muslimanima u Drugome svjetskom ratu

U Drugome svjetskom ratu Bošnjaci su bili žrtve dvostrukoga, četničkog i ustaškog, genocida. Četnici su počinili "do tada neviđeni genocid nad Bošnjacima" koji je odnio "skoro 100.000 života, što je činilo preko 8 % bošnjačke populacije" (Imamović, 1996: 154; v. Macić, 2011: 44-45). Čekić (2012b) identificira "zone" četničkog genocida u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Bosanskoj krajini i u Sandžaku, ali je glavna genocidna zona bilo gornje Podrinje. Četnički zločini prikazani su kao modelski genocid koji se temeljio na jasnoj namjeri srpskih nacionalista da se muslimani fizički istrijebe, koja je bila izražena u pisanima političkim programima četničkog pokreta, vojnim zapovijedima i političkim iskazima njegovih prvaka. Tu je intencionalnost slijedila ratna praksa u kojoj su četnici izvršili "sistematsku fizičku likvidaciju Bošnjaka, tj. genocid" (Imamović, 1998: 537; Kuka, 2019).

Dok je četnički genocid bio očit, ustaški je bio perfidniji. Prvi oblik ustaškog genocida bila je asimilacijska politika kojom je Bošnjacima oduzet "narodni subjektivitet" i tako počinjen "jedan oblik genocida" nad njima (Ademović, 2000: 54). To je bio "kulturni i duhovni genocid nad Bosanskim muslimanima" (Demirović, 2016: 231; v. i Krcić, 2017: 449; Đozić, 2016: 132). Dokazi za to izvode se iz ustaške inačice hrvatskog nacionalizma, zasnovane na recepciji pravaške ideologije u kojoj su muslimani tretirani kao Hrvati islamske vjere, a BiH kao povijesna hrvatska zemlja. Te su se postavke izražavale u nizu ekstatičnih i bizarnih diktuma, poput Paveličeve izjave o muslimanima kao "najčišćem dijelu hrvatskog naroda", Kvaternikove izjave o BiH kao "najskupocjenijem dragulju" u kruni NDH i o muslimanima kao "najkorjenitijem i najplemenitijem dijelu velikoga i junačkog hrvatskog naroda" ili Budakove izjave o muslimanima kao "nenatrunjenim" Hrvatima.

Načelno je sporno govoriti o nacionalnoj asimilaciji, budući da muslimani u to doba nisu bili ni formalno priznata ni "samopriznata" nacionalna zajednica pa posrijedi nije bilo poricanje njihova *nacionalnog* identiteta. "Drugi svjetski rat Bošnjake zatiče nacionalno dezorijentiranim i politički pasivnim, kao neorganiziranu, neutraliziranu i nekonstituiranu političku i nacionalnu zajednicu" (Filandra, 2008: 41). Još su funkcionirali kao vjerska zajednica s posebnima kulturnim svojstvima koja su uglavnom proistjecala iz vjerskog nauka i običaja. A upravo su vjerska i s njome povezana kulturna posebnost muslimana bile formalno priznate u NDH, koja se proglasila državom pripadnika dviju vjera, katoličanstva i islama, koje su normativno i praktično trebale biti ravnopravne. Kako su bošnjački autori naknadno upisali bošnjački narod i naciju u povijest cijeloga srednjeg i novog vijeka, pa tako i Drugoga svjetskog rata, odatle su izveli ustaško zatiranje nacionalnog identiteta Bošnjaka. Sve muslimanske žrtve u NDH postale su bošnjačkim žrtvama. No "nacionalizacija" nije provedena dosljedno pa su muslimanske ustaše "ostavljene" Hrvatima, premda bi konzekventno trebalo govoriti o bošnjačkim ustašama.⁶

⁶ Poricanje sudjelovanja muslimana, odnosno Bošnjaka u zločinima u Drugome svjetskom ratu bizaran je izraz dobilo u "fesovskoj naraciji" prema kojoj su zločine nad Srbima činili katolički ustaše koji su stavljali fesove na glave kako bi kod Srba stvorili dojam da ih ubijaju muslimani i tako pogoršali srpsko-muslimanske odnose (v. Šarac, 2020). Fesovskoj naraciji pripisana je uloga koju ona nije imala zato što nije bila izvorište animoziteta srpskih nacionalista prema muslimanima kao mrskim "Turcima" i kulturno inferiornim "balijama" kojima nema mjesta u srpskoj državi s BiH, kao što nije znatnije, a kamoli bitno, utjecala na njega.

Drugi oblik ustaškog "genocida" čini masovno fizičko uništavanje muslimana. Čekić (1996) je podastro 42 dokumenta koji bi trebali biti dokazi genocida, ali oni to nisu jer ne potvrđuju namjerno i masovno fizičko uništenje muslimana. Osim toga, mnogi se sadržajno ne odnose samo, pa ni pretežno na zločine nad muslimanima. Samo je jedan od tih dokumenta normativne prirode – Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. U popratnoj bilješci uz dokument broj 3 Čekić je napisao da su u toj odredbi Bošnjaci proglašeni Hrvatima, a "to je, pored fizičkog, jedan od oblika ustaškog genocida nad Bošnjacima". No u njoj se Bošnjaci ne spominju nijednom riječju. Spominju se "pripadnici islamske vjerske zajednice", koji se izrijekom ubrajaju u superiornu "arijsku" rasu, a svoje "arijsko" podrijetlo, kao i katolici, dokazuju određenim ispravama. I to je sve. Uredba je rasistički dokument *par excellence*, usmjeren protiv Židova i Roma, i bila je jedna od normativnih osnova genocida nad njima. Iz te se uredbe ne može iščitati nakana ustaškog režima da uništi muslimane pa je njezino objavljivanje u zborniku o genocidu nad muslimanima politički tendenciozno i znanstveno promašeno. Ipak, još neki bošnjački autori vide u tom dokumentu dokaz ustaškog genocida nad muslimanima, budući da je "Bošnjacima otvoreno negirao i oduzimao njihov narodni subjektivitet njihovim jednostranim proglašavanjem za Hrvate" (Imamović, 1996: 147; v. Bojić, 2001b: 67).

Muslimani nisu bili žrtve ustaškog genocida ni kao *muslimani*. Ni u jednoj respektabilnoj suvremenoj inozemnoj studiji o genocidima u 20. stoljeću muslimani se ne spominju kao žrtve ustaškog genocida. Štoviše, navode se kao sudionici zločina nad Srbima i Židovima, bilo kao pripadnici ustaških i njemačkih vojnih formacija, bilo kao članovi autonomnih muslimanskih milicija, bilo kao pojedinci ili članovi različitih "civilnih" skupina (Redžić, 1987; Sundhaußen, 1971; Jelinek, 1990; Lepre, 1997; Dulić, 2005; Ferhadbegović, 2010/11, 2017; Greble, 2011; Korb, 2013; Motadel, 2013, 2014; Petke, 2014; Bougarel i dr., 2017; Bergholz, 2018).

Što govore empirijski podaci o stradanju muslimana u NDH? Kočović (1985: 174) je procijenio da je u Drugom svjetskom ratu u BiH smrtno stradalo oko 382.000 ljudi: 54,7 posto Srba, 20,7 posto Hrvata, 19,6 posto muslimana, 2,6 posto Židova i 2,4 posto pripadnika ostalih skupina. Prema Žerjavićevim izračunima (1989: 36-61), u BiH je stradalo oko 328.000 ljudi: 51,8 posto Srba, 23,8 posto muslimana, 20,1 posto Hrvata, 3 posto Židova i 1,2 posto pripadnika ostalih skupina. Cvetković (2019: 99) je izračunao da je među stradalim civilima u cijeloj NDH bilo 66,5 posto Srba, 10,2 posto Hrvata, 7,8 posto Muslimana, 5,8 posto Židova i 4,9 posto Roma. S obzirom na udjele u ukupnom stanovništvu NDH, najveće civilne žrtve rata bili su Židovi i Romi, čiji su gubici bili desetak puta veći od zastupljenosti u stanovništvu. Civilni gubici "hrvatskog i muslimanskog naroda bili su 4,66 odnosno 1,67 puta manji" od njihovih udjela u stanovništvu NDH (100).

Empirijski podaci nisu prepreka bošnjačkim autorima da muslimane proglase najbrojnijim žrtvama i najvećim stradalnicima rata poslije Židova (Đozić, 2006: 127; Halilbegović, 2006: 8; Bojić, 2001b: 83; Muratović, 2012: 16). To se nastoji dokazati i njihovim stradanjima u Jasenovcu. No podaci pokazuju da je u tome koncentracijskom logoru stradalo – kako prema apsolutnom broju žrtava tako i prema njihovu udjelu u društvenoj skupini kojoj su pripadali – neusporedivo više Židova, Roma, Srba pa i Hrvata nego muslimana. Cvetković (2019: 204) je utvrdio da je gubitak Židova bio oko 13, a Roma oko 16 puta veći od gubitka Srba, te 300 puta veći od gubitka Hrvata i 399 puta veći od gubitka Muslimana. Nadalje, žrtve Hrvata u jasenovačkom logoru bile su 4,4 puta veće od žrtava Muslimana. U jasenovačkom logoru

stradalo je od 1.357 do 1.444 muslimana te su oni činili 1,1 posto žrtava (103), dok je Halilbegović (2006: 11) otkrio 1.520 muslimanskih žrtava.

Deseti genocid: genocid Srba i Hrvata nad muslimanima/Bošnjacima u ratu 1991-1995.

Tijekom rata u BiH genocide nad muslimanima počinile su Srbija i Hrvatska, odnosno Srbi i Hrvati. To je vremenski i prostorno najšire zasnovan i najdulje planiran genocid u povijesti, budući da ga je desetljećima planirala četnička i ustaška emigracija "na potezu od Kanade, preko Europe do Australije". Za taj "monstruozi genocidni plan" Bošnjaci ne bi ni znali da ga ustrajno i sustavno nije razobličavao Adil Zulfikarpašić u svojem šapirografiranom emigrantskom glasilu *Bosanski pogledi* (Filandra i Karić, 2002: 14). Taj je planetarni genocidni plan uključivao više elemenata, ali je Zulfikarpašić bio posebno zaokupljen prozelitizmom katoličkih svećenika u emigraciji – riječ je o "nekoliko" hrvatskih katoličkih svećenika, poimence se navode trojica, koji su iznudili "nekoliko" prijelaza na katoličanstvo (2002: 50-51, 60) – koji su kanili pokrstiti muslimane u prihvatnim emigrantskim centrima u inozemstvu gdje su bezobzirno koristili "ovisnost Bošnjaka od katoličkih humanitarnih društava" (40). Katolički prozeliti upotrebljavali su najpodmuklije metode, iskorištavajući činjenicu da su se "Bošnjaci u emigraciji, bez mogućnosti izbora, uglavnom ženili katolkinjama" (50).

Bošnjački autori utrkuju se u preuveličavanju "fašističke agresije" na BiH. "Srpske i hrvatske profašističke vođe su sklopile otvoren sporazum da se Bosna, kao stara evropska zemlja i država, razori i međusobno podijeli, a Bošnjaci kao narod jednostavno zatru" (Imamović, 1998: 573). "Istočni i zapadni susjedi", piše Bećirović (2013: 38), vrlo su se brzo "dogovorili kako će podijeliti bh. teritoriju i konačno 'riješiti bošnjačko pitanje'". A dogovoriti su se mogli, raspreda Bećirović (2013: 26), zato što su u gledanjima na Muslimane bili "u potpunosti jedinstveni. Svoj međusobni sukob oni su na trenutak prekinuli, tretirajući ga kao 'stvar kuće' (unutarhrišćanski sukob), te su se vrlo lahko dogovorili o prekidu sukoba, kako bi se zajednički obračunali s Muslimanima, kao 'zajedničkoj opasnosti' u hrišćanskoj Evropi..." U "dvostrukoj agresiji" i "dvostrukom genocidu" Srbi i Hrvati vrlo su se brzo sporazumjeli da će podijeliti Bosnu i pobiti Bošnjake. Bećirović ne podastire dokaze koji bi potkrijepili njegovu tezu o međudržavnom sporazumu Srbije i Hrvatske o podjeli Bosne i istrebljenju Bošnjaka.

Tijekom "agresije srpsko-crnogorskih hordi, a zatim i hrvatskih ustaških jedinica" osnovano je više od 250 koncentracijskih logora u kojima su Bošnjaci bili izvrgnuti "strašnom genocidu" i "holokaustu" (Omerdić, 1999: 393, 395, 406). Bio je to "genocid stravičnih razmjera" Srbije i Crne Gore, a kasnije i Hrvatske u Bosni (Bojić, 2001b: 5). Bio je to urbicid, kulturocid i genocid Srbije i Hrvatske i njihovih kolaboracionista u BiH (Bećirović, 2013: 225). Nije to bio običan genocid, tvrdi Demirović (2016: 211 i d.), nego "hipergenocid" u kojemu se dogodio "pokolj desetina hiljada Bošnjaka svih uzrasta". Bio je to "najveći genocid" poslije Drugoga svjetskog rata koji je trajao četiri godine (Zilic, 1998: 24).

Vremensko određenje agresije u sklopu koje su počinjeni genocidi te imenovanje agresora nisu usklađeni i "normirani". Imamović (1997a, 1997b) u jednom djelu piše o agresiji i genocidu Srbije i Hrvatske od 1991. do 1995, a u drugome djelu objavljenu iste godine o agresiji i genocidu od 1992. do 1995. Rizvanović (2003: 98) piše o "srbijansko-crnogorskoj, a u određenom vremenu, hrvatskoj agresiji na

BiH 1992-1995.", tijekom koje su "srpski i hrvatski fašisti" ubili 200.000 Bošnjaka, premda su bili zamislili i razradili uništenje cijeloga bošnjačkog naroda. Mahmutćehajić (2011: 64) piše da su rat protiv Bosne vodile "prvenstveno Srbija i Hrvatska od 1991. do 1996. godine", dakle i nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Daytonu. Bojić (2011: 62) tvrdi da je osvajački rat Srbije i Crne Gore trajao od 1992. do 1995. Hrvatske od 1993. do 1994, a oba su bila zasnovana na "genocidnim" planovima. Halilbegović (2006: 7) precizira da su genocid nad Bošnjacima počinile Srbija i Crna Gora, a "kasnije i Hrvatska, te domaći zločinci (četnici i ustaše)".

Agresija se brzo pretvorila u opći "genocidni rat" u kojemu je trebalo fizički uništiti muslimansku zajednicu. Karčić (2002: 641-642) tvrdi da su Hrvatska i Hrvati u "genocidnom ratu" 1992-1993. napali muslimane djelujući opet kao samoprovano "predzide kršćanstva", pa se ratni sukobi Hrvata i Muslimana pretvorio u presliku vjerskih ratova kršćana i muslimana iz srednjeg vijeka. Čekić (1999: 29-30), Muratović (2013) i Demirović (2016: 231) tvrde da su Hrvatska i Hrvati počinili dvije vrste genocida nad muslimanima: opći genocid u agresiji Hrvatske i Hrvata 1991-1995. te niz lokalnih genocida što ih je izvršilo "fašistoidno" i "kolaboracionističko" Hrvatsko vijeće obrane. Da Srbija, Crna Gora i Hrvatska nisu samo izvršile agresiju na BiH nego i počinile genocid na Bošnjacima potvrđuju "bosansko iskustvo genocida i međunarodni pravni akti" (Đozić, 2006: 129). No autor ne navodi nijedan međunarodni pravni akt koji to potvrđuje. Općenito, bošnjački genocidolozi najradije koriste tekstove optužnica bošnjačke strane u kojima se može tvrditi svašta, a ne pravomoćne presude međunarodnih sudova, pa na osnovi njih konstruiraju teze o međunarodnopravnoj potvrdi genocida nad muslimanima u cijeloj BiH.

Razaznaju se tri prostorne vrste genocida – seoski, gradski ili općinski i regionalni – koji zbrojno čine zemaljski ili državni genocid. Najbizarniji su seoski genocidi, poput onih u Ahmićima, Stupnom Dolu, Bijelom Potoku i drugdje (Čekić, 2012a: 29; Muratović, 2013; Čaušević, Omerbegović, i Hasanović, 2018). Slijede gradski i općinski genocidi u Brčkom (Kadrić, 1998; Omerović, 2011a; Muratović i Kuka, 2015), Foči (Halilagić, 2008), Ključu (Begić, 2012) Olovu (Muratović, 2017), Višegradu (Kljun, 1996; Kuka, 2013), Vlasenici (Omerović, 2011b) i drugdje. Regionalni genocidi izvršeni su u Bosanskoj krajini (Kreso i Rizvanović, 2011), gornjem Podrinju (Čekić, 2012b), srednjem Podrinju (Šabić, 2008), Podrinju općenito (Bećirević, 2014), srednjoj Bosni i zapadnoj Hercegovini (Hero i Kovač, 2016; Kliko, 2019).⁷ Čekić je srpske i hrvatske genocide doveo u savršenu ravnotežu. Osim Srebrenice, Srbi su počinili još trinaest genocida: u Bratuncu, Zvorniku, Vlasenici, Šehovićima, Kalesiji, Živinicama, Kladnju, Olovu, Bijeljini, Han-Pijesku, Rogatici, Višegradu i Trnovu (2012a: 706). I Hrvati su počinili trinaest genocida: u Stolcu, Čapljini, Mostaru, Prozoru, Gornjem Vakufu, Bugojnu, Busovači, Kiseljaku, Žepču, Vitezu, Varešu, Ahmićima i Stupnom Dolu (29). Bošnjaci nisu počinili nijedan genocid nad Srbima i Hrvatima, premda su zločini Armije BiH, muslimanskih paravojnih jedinica i stranih mudžahedina često bili razorniji i žrtvama brojniji od zločina u nizu nabrojanih poprišta "genocida" nad Bošnjacima. Oni se uglavnom interpretiraju kao incidenti i izgredi "ekstremista" koji su izmahnuli kontroli bošnjačkih vojnih i političkih vlasti (v. Kliko, 2019).

⁷ O jedinom međunarodnopravno potvrđenom genocidu u Srebrenici napisano je najviše radova (v. Tuzlak, 2015). Dojmljiv članak o vlastitim iskustvima s političkim instrumentalizacijama i zloporabama genocida u Srebrenici napisao je Miller (2006).

Premda pišu o genocidu Srbije i Hrvatske, gotovo nitko ne analizira kako su one konkretno izvršile taj zločin. Dozić (2006: 117) konstatira da je "u svim ratovima i genocidnim procesima učestvovala država". Do sada nije znanstveno ekspliciranja njezina uloga "u ovom složenom destruktivnom procesu". Treba biti potpuno teorijski neobrazovan da se nakon mnoštva znanstvenih studija u kojima je analizirana uloga njemačke države u genocidu nad Židovima, turske države u genocidu nad Armenima, španjolske i engleske države u "kolonijalnim genocidima" u Južnoj i Sjevernoj Americi, ruandske države u genocidu nad Tutsijima napiše kako još nije znanstveno "eksplicirana" uloga države u tim zločinima te smatrati "državne genocide" neistraženom novinom. Genocid je odavno teorijski definiran kao "državni zločin" (Fein, 1999: 42). Fein je pisala o genocidu u Bosni od 1991. do 1992. kada je ona formalno bila u sastavu Jugoslavije pa se jugoslavenska država, odnosno pojedine njezine institucije i organizacije, pojavljuje kao akter genocida. Nakon što je BiH 1992. postala neovisnom državom, Fein "gubi" starog aktera genocida i, čini se, ne nalazi novoga. Bošnjački autori imenuju države Srbiju (i Crnu Goru) i Hrvatsku kao aktere genocida, ali njih nema u studijama stranih autora. Čak ni u presudi međunarodnog suda o genocidu u Srebrenici Srbija nije apostrofirana kao počiniteljica genocida. Koja ga je onda država počinila? Čini se da je to mogla učiniti samo Republika Srpska. To bi značilo da se Republika Srpska u ratu konstituirala kao *de facto* država pa se mogla pojaviti kao akter genocida u Srebrenici. No bošnjački autori poriču da je Republika Srpska ikad postala *de facto* državom zato što to implicira raspad BiH kao države.

Genocidi su činjeni posvuda, a osobito u srpskima i hrvatskim koncentracijskim logorima gdje je ubijeno oko 40.000 Bošnjaka (Bojić, 2011: 60). Omerdić (1999: 162) je ustanovio da su u 72 mjesta osnovana 254 koncentracijska logora – 177 srpskih i 77 hrvatskih – u kojima je bilo zatočeno oko 400.000 Bošnjaka. Koncentracijski logori za Bošnjake formirani su i u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj.

Vlasti Republike Hrvatska formirale su "nekoliko koncentracijskih logora u kojima su držali zatočene Bošnjake" (Omerdić, 1999: 308), koji su u njih prebacivani iz BiH ili su ih Hrvatsko vijeće obrane i Hrvatska vojska uhitili na teritoriju BiH i Hrvatske. Glavni logori bili su smješteni na jadranskim otocima kako bi bili skriveni od međunarodnih organizacija. Zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH priopćilo je početkom listopada 1993. da je oko tisuću zatočenika iz Dretelja "odvedeno u konclogore na jadranske otoke koji su pod izravnom kontrolom Republike Hrvatske..." (309). Omerdić precizira da su zatočenici iz hercegovačkih koncentracijskih logora smješteni u logor na otoku Obonjanu pokraj Šibenika, gdje su deportirani i civili i izbjeglice iz BiH. "Svi oni su držani ovdje pod vedrim nebom". Premda su živjeli pod vedrim nebom, "noću su im policajci upadali u sobe i šatore i tjerali ih da pjevaju zločinačke pjesme. Jedan zatočenik pričao je kako su ga prisilili da pase travu" (309). Zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH objavilo je u kolovozu 1993. da je 450 Bošnjaka iz logora u Hercegovini deportirano u koncentracijski logor na otok Korčulu, a 527 Bošnjaka u logor na otok "Oguljen".⁸ Kako ne bi sve ostalo na otočnoj Hrvatskoj, koncentracijski logori osnovani su u Sisku, Lepoglavi i Istri. U sisački logor deportirani su Bošnjaci koji su "pohvatani po ulicama i kampovima

⁸ Teško je ustanoviti na koji je hrvatski otok u Jadranskom moru mislilo zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH. Na popisu 72 otoka većih od 1 km² nema Oguljena. Nema ga ni na popisu 526 otočića od 0,01 do 1 km² površine. Pretpostavljam da se koncentracijski logor ipak ne bi mogao osnovati na nekoj od tisuća morskih hridi koje su manje od 0,01 km². Možda je riječ o otoku Ugljanu? Ne bi li trebalo znati naziv mjesta na kojemu je bio opaki "koncentracijski logor"?

Hrvatske", a "za njih su, naime, namijenili specijalni kafez koji spuštaju u rijeku Savu sa zatočenikom u njemu, a nakon desetak minuta utopljenika izbacuju u rijeku koja ga odnosi ko zna gdje" (310-311). U logorima u Istri bili su, čini se, zatočeni Bošnjaci iz neumskih sela. Omerdić sažimlje svoje izvješće o hrvatskima koncentracijskim logorima: "Hrvatska vojska i HVO su sve Bošnjake izvrnuli nezapamćenom teroru. Nekoliko desetina Tucakovića, Hajdarevića, Sefa, Bakšića i drugih do kraja će pamti džehennemske patnje Gabele, Dretelja, Heliodroma, Korčule i Istre" (311).

Kao što su obesmislili pojam genocida, bošnjački genocidolozi obesmislili su i pojam koncentracijskog logora. Osim nekoliko logora za zatočenike koji su imali stanovita strukturna i organizacijska obilježja sabirnih logora – kao što su bili Manjača u Banjoj Luci, Luka u Brčkom, Dretelj pokraj Čapljine, Omarska i Keraterm pokraj Prijedora – mjesta na kojima su Muslimani, odnosno Bošnjaci bili zatvarani nemaju bitne veze s koncentracijskim logorima, a pogotovo s logorima smrti. Navodni koncentracijski logori formirani su u vojarnama, vojnim skladištima i atomskim skloništim, zatvorima, policijskim i sudskim zgradama, kazneno-popravnim domovima, na željezničkim kolodvorima, u bolnicama, domovima zdravlja, sanatorijima, ljekarnama, tvornicama, kožarama, ćilimarama, na nogometnim stadionima i u sportskim dvoranama, u vatrogasnim domovima, podrumima, robnim skladištima, trgovačkim centrima, osnovnim i srednjim školama, na fakultetima i u studentskim domovima, u radničkim sveučilištima i domovima kulture, kinima, hotelima, motelima, bungalovima, kavanama, restoranima, diskotekama, u crkvama, traktorskim i otkupnim stanicama, na privatnim imanjima, šumskim gospodarstvima, plantažama, u poljoprivrednim zadrugama i staklenicima, na farmama krava, u rudnicima, kamenolomima, pilanama, hidroelektranama, na običnim putovima, u hangarima i garažama, u vilama i obiteljskim kućama, na kućnim dvorištima, a katkad su cijela sela i gradovi pretvarani u logore. Koncentracijskim logorom proglašen je svaki otvoreni i zatvoreni prostor na kojemu je neko vrijeme bila zatočena ili pritvorena neka skupina ljudi. Pritom nisu važni veličina prostora, njegova namjena, broj, karakter i duljina boravka zatočenika, načini postupanja prema njima i njihova sudbina. Nije važno je li riječ o prostoru od pedesetak četvornih metara, poput kuća i garaža, ili o tisućama kilometara, poput cijelih sela i gradova. Nije važno je li neki prostor imao infrastrukturna i upravljačka obilježja sabirnog logora namijenjena sustavnom i masovnom zlostavljanju, mučenju i ubijanju ljudi ili je bio običan civilni prostor u koji su pojedinci – od nedužnih civila do ratnih zatočenika – dovođeni i privremeno pritvarani. Nije važno je li u "logoru" ili kroz njega prošlo desetak, stotinjak ili tisuće ljudi. Nije važno jesu li ljudi u tim logorima masovno ubijani i zlostavljani. O mnogima nabrojanim "logorima" nema nikakvih podataka. O većini "logora" dane su krajnje šture obavijesti, bez podataka o njihovoj organizaciji te broju, imenima i sudbinama zatočenika.

Usred rata Hrvatska je primila i zbrinula stotine tisuća izbjeglica iz BiH, najviše Muslimana. Kako se rat razbuktavao, tako se povećavao broj izbjeglica pa su već u studenome 1992. zabilježene 438.432 izbjeglice iz BiH, većinom Muslimani, žene, djeca i muškarci iznad 55 godina (Zlatković Winter, 1992: 132). Tijekom bošnjačko-hrvatskog rata broj izbjeglica donekle se smanjio, ali je ostao velik: 272.869 (1993), 266.989 (1994) i 188.606 (1995), da bi se broj znatnije smanjio tek 1998. (31.183) (Živić, 1999: 778-779; Magdalenić, 1994). Vlada je potkraj 1991. osnovala Ured za izbjeglice i prognanike i uredila njihov status posebnom uredbom. Središnji državni ured osnovao je dvadesetak regionalnih ureda za prihvatanje izbjeglica. U brigu za izbjeglice otpočeta je bio uključen niz hrvatskih i inozemnih humanitarnih organizacija. Ipak, "sredstva

namijenjena financiranju smještaja prognanika i izbjeglica kao i ostalih pratećih troškova kao što su prijevoz, novčana pomoć, troškovi transporta, humanitarne pomoći itd. osigurava najvećim dijelom Republika Hrvatska preraspodjelom sredstava putem poreza i doprinosa građana i privatnih osoba iz inozemstva, osobito građana iz dijaspore (otprilike deset puta više od doznaka privrednih i društvenih organizacija" (Zlatković Winter, 1992: 132). Regionalni uredi smještali su izbjeglice kamo su i kako u ratnim uvjetima mogli: u napuštene objekte JNA, radničke barake, đačke i studentske domove, radnička i dječja odmarališta i hotele, kućice za nužni smještaj i drugdje. Određen broj izbjeglica smjestio se u privatne kuće i stanove srodnika ili prijatelja te u domove hrvatskih građana. Jedan se od "koncentracijskih logora" u Istri nalazio u napuštenim objektima JNA u Kamenjaku u Puli, koji su 1993. prošireni i obnovljeni donacijama švicarske vlade (Popović-Filipović, 1996). "Koncentracijski logor" na Obonjanu, otoku od 0,55 km² u šibenskom akvatoriju, bio je prije rata izviđačko naselje u kojemu su ljetovale tisuće mladih.

Zaključno razmatranje

Korištenje genocida u bošnjačkoj znanosti i politici moglo bi se u suvremenoj političkoj znanosti proučavati kao ogledan primjer "konceptijske rastezljivosti", ali je ono mnogo više od toga – to je potpuno obesmišljavanje jednog pojma koji je ispunjen etičnim značenjem što je nesumjerljivo s etičnim značenjima svih drugih pojmova. Genocid je neovisan o prostoru i vremenu, stoljećima se neprestance ponavljao na istoj žrtvi, nema kontigentnu povijesnu, političku, kulturnu i socijalnu strukturu nego izvire iz svezremenske psihološke matrice u kojoj su različiti narodi željeli uništiti bosanskohercegovačke muslimane samo zato što su muslimani. Stradalništvo je sama bit povijesne sudbine muslimana. "Kao da je Bosancima", piše Enver Imamović (1997: 27), "sama sudbina odredila da budu vječiti mučenici zbog svojih vjerskih ubjeđenja. Uzimajući u obzir i bogumilsko razdoblje, iza njih je preko hiljadu godina patnji, stradanja i borbe za vjerski i nacionalni opstanak". U islamocentričnom diskursu i naraciji europski su kršćani stoljećima bili zaokupljeni istrebljenjem europskih muslimana, a hrvatski katolici i srpski pravoslavci cijelu su povijest patološki bili opsjednuti težnjom da bosanskohercegovačke muslimane izbrišu s lica zemlje. Nikad i nitko – ni Turci, ni Nijemci, ni Talijani, ni Mađari – nije toliko zaokupljao Hrvate kao malobrojni bosanski i hercegovački muslimani.

Genocidna retorika poprimila je takve razmjere da se ne preza ni od iskaza koji nisu samo povijesno netočni nego su i etički krajnje odiozni. Imamović tvrdi da je genocid koji su Srbi i Hrvati izvršili nad Bošnjacima u ratu devedesetih godina nadmašio holokaust u kojemu su pobijeni milijuni europskih Židova. "Nepunih pola stoljeća nakon suđenja nacističkim zločincima u Nürnbergu, svijet se suočio sa masakrima nad Bošnjacima, koji su po svojoj bestijalnosti prevazišli sve što je viđeno 1939-1945. godine" (Imamović, 1998: 571). "Dok je u holokaustu", piše Balić (2011: 882), "dolazila do izražaja izvjesna crta uljuđenosti, u sjeverozapadnom Balkanu ili u Bosni bilo je sve, što se uklapa u jednoličnu sliku etnosa, osuđeno na posvemašnje uništenje. Od njemačkih Jevreja su preostala bar pojedina groblja, pa i sinagoge. 'Jevrejsko vijeće', koje je u nevolji saradivalo s nacističkim ustanovama, moglo je ublažiti nesreću, pa i spasiti po kojeg Židova. Bošnjacima kao muslimanima nije bila data ni ta mogućnost". Ako genocid nad Bošnjacima i nije nadmašio holokaust, bio je "ravan po brutalnosti, svrsi, namjeni i ciljevima Aušvicu, Gulagu i mnogim drugim svjetsko-povijesnim primjerima genocida" (Đozić, 2016: 129). Muratović

(2012: 11) je napisao knjigu koju predstavlja kao komparativnu analizu holokausta nad Židovima 1933-1945. i genocida nad Bošnjacima 1991-1995, premda je riječ o neusporedivim slučajevima.⁹ Povremeno se uspoređuju i cijele kolektivne povijesne sudbine Židova i Bošnjaka: "Bošnjaci već u mnogome dijele sudbinu evropskih Jevreja, ne samo po logorima, pogromima i brojnoj emigraciji koja nekoliko puta premaša broj naroda koji je ostao u rodnoj zemlji, već i po 'islamskom Izraelu' (tj. rezervatu za Bošnjake) u zemljici Bosni" (Karić, 1997: 95).

Nasuprot drugim narodima koji su bili žrtve genocida u zemljama u kojima su živjeli – Armenci u Turskoj, Židovi u Njemačkoj, Tutsiji u Ruandi itd. – bosansko-hercegovački muslimani nisu bili žrtve genocida samo u zemlji u kojoj su živjeli i u kojoj žive, nego i u zemljama u kojima nisu živjeli i koje nisu bile njihove povijesne domovine. Kako se tvrdi da su bili žrtve genocida u Hrvatskoj, Mađarskoj, Austriji, Srbiji, Crnoj Gori, Rusiji i drugdje, pitanje je što su radili u tim zemljama da su dospjeli "pod mač" tamošnjih vlasti i stanovnika? Odgovor je jednostavan: bili su dio osmanske vojske u njezinima osvajačkim pohodima, ratovali su kao pouzdani i odani vojnici Jednoga osvajačkog islamskog carstva koje se silom širilo na kršćanski Zapad i Istok Europe te je na osvojena područja naseljavalo muslimansko stanovništvo. Kada bi u tim ratovima doživjeli poraze, bili bi izloženi osvetama i odmazdama pobjednika (ubijanjima, protjerivanjima, progonima, raseljavanjima, prevjeravanjima, asimilacijama itd.). No to nisu bili genocidi. Mađari, Hrvati, Srbi, Crnogorci, Bugari, Grci i drugi nisu ratovali protiv Osmanlija samo zato što su bili muslimani nego zato što su vojno napali i nasilno zaposjeli njihove zemlje, nametali okupatorski režim vladavine i silom mijenjali vjerski, etnički i kulturni identitet domicilnog stanovništva. Zar se Hrvati nisu stoljećima borili protiv Nijemaca, Mađara i Talijana kako bi oslobodili svoju zemlju, premda su svi oni bili katolici?

No na sudjelovanje u osmanskoj vojsci ne gleda se kao na služenje stranoj okupacijskoj sili nego vojsci "legitimne" države koja je bila zaštitnica muslimana i BiH. Bosanski muslimani prihvatili su Osmansko Carstvo kao "otvorenu i nadrodnu zajednicu naroda" (Mahmutćehajić, 2015: 213). Njegovu vladavinskom sustavu "nije osporiva principijelno zasnovana religijska pluralnost", koja nigdje nije bila tako "cjelovito uobličena" kao u Bosni (114). Kršćani su preživjeli svuda gdje su preživjeli "muslimani kao politički narod, što znači s političkom vlašću koja im nije oteta", dok je "sve njihovo" bilo uništeno svuda gdje nisu imali političku vlast (206). Teško je domisliti sve političke implikacije takva stava. Ponajprije, povijesno je netočno da su muslimani uništeni u svim državama u kojima nisu imali političku vlast, o čemu najbolje svjedoči primjer vladavine katoličke Austrougarske Monarhije koja je štitila i muslimane, njihovu vjersku i kulturnu posebnost u BiH. Još je pogubnije što Mahmutćehajić postavlja muslimane, jednu vjersku zajednicu, kao politički

⁹ Teorijski predložak za "komparativnu analizu" Muratović je sazdao na prepričavanju norveškog izdanja knjige Zygmunta Baumana *Modernity and Holocaust*, koju prevodi kao *Savremenost i holokaust* kao da su modernost i suvremenost istoznačnice i kao da je Bauman slučajno upotrijebio izraz modernost. O osmišljenome metodološkom dizajnu komparativne analize nema ni govora. Sekundarna znanstvena literatura krajnje je skromna, a sporadična i općenita pozivanja na engleske izvornike upućuju na to da autor ne zna engleski jezik. Nevjerojatno je, primjerice, da je *Collected Philosophical Papers*, zbirku filozofskih tekstova Emmanuela Levi-nasa, preveo kao *Kolektivna filozofska mišljenja* (v. 2012: 63, 74, 78, 105, 112, 119). Muratović ne kontrolira misli i rečenice ni na bosanskom jeziku. Premda je ustvrdio da je njegova studija komparativna analiza holokausta nad Židovima 1933-1945. i genocida nad Bošnjacima 1991-1995, piše kako "godine 1941. čovjek nije očekivao genocid nad Jevrejima..." (2012: 19). Kako se 1941. nije očekivalo ono što je počelo 1933?

narod koji je imao i koji treba imati političku vlast da bi zaštitio i sebe i druge koji se okupe oko toga političkog naroda i njegove vlasti. Svjedok legitimnosti vjerskog sektaštva i islamske teokracije opet bi trebala biti pristrano interpretirana povijest. Poslije austrougarskih i mletačkih osvajanja područja na kojima su "sjeverno, zapadno i južno" od Bosne živjeli muslimani nije ostao "nijedan" musliman (325). Mahmutćehajića ne zanima činjenica da su se bosanski muslimani naselili na vjerski i etnički neimenovana područja "sjeverno, zapadno i južno" od Bosne, koja su većinom bila hrvatska područja i prostor srednjovjekovne hrvatske države, zahvaljujući osmanskim vojnim osvajanjima u kojima su sudjelovali te su pod okriljem osmanske vojne uprave kolonizirani na osvojena područja s kojih je bježalo i bilo proganano autohtono hrvatsko i drugo kršćansko stanovništvo.

Da bi se osvijestilo temeljno i nepremostivo protuslovlje u interpretaciji narodne i nacionalne povijesti, naraciju o genocidima kao višestoljetnoj kolektivnoj sudbini Bošnjaka treba sučeliti s naracijom o slavnoj "hiljadugodišnjoj povijesti" Bosne (Karić, 2008: 13). Bosna je "bez sumnje, najstarija južnoslavenska ranofeudalna država", "centralna ili središnja južnoslavenska zemlja" s dugim državno-pravnim kontinuitetom. On se izražava "u prvom redu kao kontinuitet teritorija i imena Bosna, koji se mogu pratiti još od ranog srednjeg vijeka, pa do danas. Bosna je u tom pogledu izuzetak u odnosu na bliže i dalje balkanske države" (Imamović, 2003: 62; v. i Ibrahimagić, 1998: 10; Zilic, 1998: 19; Mutapčić, 2012: 117). Bošnjaci su "središnji južnoslavenski narod" (Imamović, 1998: 23). Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo "su neosporni kao politička i kulturna trajanja, i to usporedo, a nerijetko i moćnije i od Srbije i srpstva te Hrvatske i hrvatstva" (Mahmutćehajić, 2018: 131).

Državotvorna mitomanija poprima najneочекиvanije oblike. Premda je četiri i pol stoljeća, od 1463. do 1918., neprestance bila pod stranom okupacijskom vlašću, BiH je uspjela zadržati državni kontinuitet. U Osmanskom Carstvu bila je poseban *elajet* koji je zadržao granice i očuvao teritorijalni kontinuitet sa srednjovjekovnom bosanskom državom. To je bio izraz posebna statusa i poštovanja osmanske vlasti prema Bosni. Ne samo da Bosna nije uvijek bila poseban *ejalet*,¹⁰ nego ni odnos vlasti prema njoj nije bio izniman. Osvojene zemlje obično su zadržavale predosmanske administrativne granice, bilo da su pretvarane u jedinstven sandžak bilo da je sandžak bio podijeljen na više vilajeta (Inalcik, 1954: 108). I u Austrougarsku Carevinu ušla je kao samostalna država (Bojić, 2001b: 51). Dočekala je austrougarsku invaziju kao "nezavisna država" u kojoj je bila "svrgnuta osmanska vlast i obrazovana Bosanska narodna vlada" (Kreso, 2013: 294). Juzbašić (2002: 477) trezveno upozorava na to kako formiranje Narodnog odbora i Narodne vlade u Sarajevu 1878. nije značilo raskid s Osmanskim Carstvom i turskom državnom tradicijom, jer muslimani "nisu ni tada, kao ni ranije, vidjeli rješenje položaja Bosne i Hercegovine izvan, već samo u okviru otomanske države i njenog društvenog sistema". Bosna nije samo ušla u Austrougarsku Monarhiju kao samostalna države, nego u njoj bila *corpus separatum* (Ibrahimagić, 2015: 216), odnosno postala je "treća država Monarhije" (Čamo, 2011: 42). Pouka je neukima da se 1918. raspala trojna Habsburška Monarhija koju su činile Austrija, Ugarska i – Bosna i Hercegovina! I Krčić (2017: 446) tvrdi da je Bosna bila "treća zemlja" monarhije, *Reichsland*, stekavši status kakav nisu imale Češka i Hrvatska.

¹⁰ "Sve balkanske zemlje ulazile su, do pada Budima (1541), u Rumeljski ejalet sa sedištem u Sofiji; kasnije su podeljene između više novoosnovanih pašaluka, od kojih je u istoriji jugoslovenskih naroda najvažniji bio Bosanski (od 1580)" (Zirojević, 2007: 25). Potkraj 17. stoljeća Osmansko Carstvo bilo je podijeljeno na četrdeset ejaleta, a bosanski ejalet bio je jedna od dvadeset takvih jedinica osnovanih u europskom dijelu Carstva (25).

U raspravi o novome konstitucionalnom aktu, koja se u austrijskima i ugarskim političkim krugovima vodila u predaneksijsko doba, nijedna strana nije ni pomišljala na to da BiH dodijeli "državni" status u Monarhiji. Odbačeni su svi nacrti i prijedlozi iz kojih bi se moglo zaključiti da bi BiH stekla status "carske zemlje i potencijalnoga trećeg dijela Monarhije" (Juzbašić, 2009: 185). Inzistiralo se na tome da ona "nije država ni subjekt suvereniteta, nego samo pravno područje Monarhije" (196). Brižljivo se izbjegavao "svaki izraz koji bi mogao dopustiti zaključak da je riječ o posebnom državnom položaju Bosne i Hercegovine" (216). Svuda se uklanjala riječ "državni", čak i u nazivu željeznica. Konstitucionalni akt nazvan je statutom, a ne ustavom, zato što austrijska vlast nije htjela "ustavnu povelju Bosne i Hercegovine izjednačavati s 'ustavnim pravilima' austrijskih krunskih zemalja" (202). Pravnici su raspravljali o tome "je li Bosna bila pokrajina Carevine, posebno područje pod austrijsko-ugarskim kondominijem, *corpus separatum* Kraljevine Ugarske ili sporedna pokrajina?... Stvarnost je vjerojatno najbliža bila oznaci 'sporedna pokrajina'" (Sundhaussen, 2014: 233). Ruther (2019: 7-9) tvrdi da je, iz perspektive suvremenih teorija kolonijalizma, BiH jedina imala deset strukturnih obilježja kolonije te da je bila jedina prava habsburška kolonija u Europi.

Bosna je i u Kraljevini SHS navodno ušla kao samostalna država koja se ujediniła s Državom SHS, a potom i s Kraljevinom Srbijom (Bojić, 2001b: 59). Iz povijesnih je činjenica očito pak da su BiH i pogotovo muslimani imali marginalnu ulogu u tvorbi te države. U Narodno vijeće, osnovano 5. listopada 1918. u Zagrebu, koje je bilo glavni politički partner srpskoj vladi u pregovorima o nastanku Kraljevine, "dva su Muslimana naknadno kooptirana". Odbor Narodnog vijeća za BiH činili su četrnaest Srba, sedam Hrvata i četiri muslimana, dok je u bosansko-hercegovačkoj vladi bilo sedam Srba, tri Hrvata i jedan musliman (Džaja, 2002: 229). Sarajevski odbor bio je samo zemaljska podružnica središnjega Narodnog vijeća, a zemaljska vlada nije imala nikakve stvarne ovlasti u odlučivanju o tvorbi nove države.

Nije samo Bosna jedna od najstarijih europskih država, nego su i Bošnjaci jedna od najstarijih – ako nisu i najstarija – europskih nacija. Točno se zna trenutak kada su postali nacijom: bilo je to davne 1737. kada su "Bošnjaci kod Banja Luke do nogu porazili veliku austrijsku vojsku, u trenutku kada im je car Karlo VI svojim proglašom uoči pohoda na Bosnu zaprijetio fizičkim uništenjem, ukoliko se ne odreknu islama. Slobodno se može reći da su Bošnjaci, s obzirom na vojno-politički značaj ove pobjede i njenu kasniju ulogu u njihovoj usmenoj i pismenoj tradiciji, bitkom kod Banja Luke definitivno postali nacijom" (Imamović, 1998: 572). Banjalučki boj bio je briljantan uspjeh "u obliku polumjeseca postrojenoga borbenog poretka Bosanske vojske" (Kreso, 2013: 237; v. i Bandžović, 2006b: 331; Ibraković i Alibašić, 2007: 12; Bećirović, 2013: 107; Pelidija, 2017). Budući da je tako, "nacionalni pokret za nacionalnom državom u BiH pokrenut je prije Francuske revolucije" (Ibraković i Alibašić, 2007: 16). Ta je teorijska i povijesna besmislica postala sastavnicom obrazovne politike države. U bošnjačkom udžbeniku povijesti za osnovne škole ona je verificirana kao historijska činjenica: "Bojem pod Banja Lukom 1737. g. bosanski muslimani ili Bošnjaci, rođeni su kao narod ili moderna nacija" (nav. u: Agičić, 2003: 145).

Relevantni teoretičari gledaju na razvoj nacija kao evolucijski proces koji se zasnivao na određenima ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim pretpo-

stavkama.¹¹ Nitko od njih ne shvaća nastanak nacije kao jednokratni čin, makar posrijedi bio "kritičan događaj" koji je bitno utjecao na političke procese unutar neke zajednice. Neobično je kako nitko od uglednih svjetskih znanstvenika koji su proučavali nacije nije uočio jedinstven "banjalučki" fenomen. Štoviše, nitko ni ne spominje bošnjačku ili muslimansku naciju u BiH ne samo u prvoj polovici 18. stoljeća, nego ni u 19. i 20. stoljeću kada su na djelu bili intenzivni procesi nacionalnih integracija u Europi.

To nije zapreka političkim mitomanima da bošnjački narod i bošnjačku naciju učitaju u sve povijesne epohe, od starog vijeka do suvremenog doba, kao da je posrijedi prirodan, a ne povijesno i društveno proizveden fenomen. Bez zadržke se govori o *bošnjačkoj državi*, *bošnjačkoj naciji*, *bošnjačkom narodu*, *bošnjačkome etničkom korpusu*, *bošnjačkoj vojsci*, *bošnjačkom jeziku*, *bošnjačkoj književnosti*, *bošnjačkoj umjetnosti* još u srednjem vijeku. Sundhaussen naziva takve interpretacije "znanstveno nerelevantnima", a predodžba o tome da je "Bosna oduvijek... imala posebnu ulogu u Osmanskom Carstvu i da je očuvala ostatke srednjovjekovne države također pripada carstvu mitova" (2014: 123-124), kao što mitove čine i naracije o kontinuiranoj državnosti Bosne od srednjovjekovlja do suvremenog doba (135).

Mitomansko propinjanje na vrh svjetske povijesti zbiva se istodobno s dramatičnim srozavanjem u bezdan iste te povijesti gdje bosanskohercegovački muslimani tavore kao bespomoćne žrtve. Najstariji, najukorjenjeni i najutjecajniji bosanski narod, nositelj kontinuirane tisućljetne bosanske državnosti, dio velike i nadmoćne islamske civilizacije i kulture, zapadni bedem slavnoga Osmanskog Carstva i njegov najvjerniji čuvar istodobno je stoljećima bio obespravljena, ponižavana, tlačena, uništavana i iskorjenjivana zajednica koja je nemoćna "lijegala pod mač" svojih krvnika sa Zapada i s Istoka, među kojima su najgori bili Srbi i Hrvati, dva omanja europska naroda koja najveći dio respektivne povijesti nisu imali ni vlastite države koje bi projektirale i planirale genocide nad bosanskohercegovačkim muslimanima niti vojne i druge "infrastrukturne" uvjete da ih provode. To osobito vrijedi za Hrvate. Srbija i Hrvatska navodno još nisu odustale od genocidnih planova pa samo čekaju povoljne priloge da se opet "late mača". Bošnjaci se tako stalno održavaju u stanju postgenocidne i predgenocidne vrućice iz koje se ne vidi izlaz. Ocrtana je konstrukcija povijesti intelektualno neobranjiva, ona se ne može objasniti racionalnim argumentima, u nju se naprosto mora vjerovati. Vjerovati se mora i u sve racionalno neobjašnjive i nedokazive dijelove i fragmente te konstrukcije koji protuslove jedni drugima, međusobno se poništavaju, ali ostaju imuni na znanstvena opovrgavanja. Bošnjačkim autorima kao tvorcima povijesti nevažna je razlika između historijskih činjenica, mitova i legendi. Nitko to nije otvorenije izrazio od Mustafe Imamovića:

Ako je moja knjiga (*Historija Bošnjaka*) zaista stvorila mit o Bošnjacima, onda držim da mi je to kompliment. Mislim da je i vama jasno, a i mnogim čitaocima, da je snaga argumenata u historijsko-političkim raspravama obezvrijeđena još osamdesetih godina, pa možda i prije. Istovremeno, mi imamo situaciju da su srpska i hrvatska historiografija, davno, još u 19. stoljeću, sa intenziviranjem sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, Bosnu proglasile srpskom, odnosno hrvatskom zemljom. Dakle, proglasile su je svojom. Ja ne vjerujem da se i danas na srpskoj i hrvatskoj strani odustalo od Bosne kao područja njihove velikodržavne avanture. Te tradicionalne historije u srpskoj i hrvatskoj historiografiji mogu se osporiti argumentima, ali za argumente niko ne mari. Na

¹¹ Kako je znanstvena literatura o nacijama i nacionalizmu doista opsežna, prigodno upućujem samo na Smithov (2003) kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma te Hrochovu (2006) analizu društvenih preduvjeta procesa nacionalne integracije u Srednjoj Europi.

jedan takav mit možda je trebalo odgovoriti jednom ovakvom knjigom. Prema tome, ja sam osjetio da je Bošnjacima, a i Bosni potrebna jedna takva interpretacija i jedan takav pristup historiji. Otvoreno mogu kazati za *Historiju Bošnjaka* da svako ko pročita može smatrati da je to što piše istinito, a i ne mora (nav. u: Lovrenović, 2008: 12).¹²

¹² Imamovićevu *Historiju Bošnjaka* Filandra (2012: 290) je proglasio "prvom savremenom općom nacionalnom historijom", a Kamberović (2012: 65) prvom sintetskom poviješću Bošnjaka koja će "sigurno dugo ostati neprevaziđena, bez obzira na neke slabosti, koje nisu ključne za ocjenu vrijednosti jedne sinteze". Francuski povjesničar Bougarel (2012: 12) ustvrdio je pak kako *Historija Bošnjaka* nije "ništa drugo do sažetak glavnih bošnjačkih nacionalističkih teza".

Literatura

- Ademović, F. (2000). *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Sarajevo: Media centar i Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine.
- Agičić, D. (2003). Bosna je... naša! Mitovi i stereotipi o državnom, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti. U: H. Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu* (str. 139-161). Sarajevo: Institut za istoriju.
- Andrijašević, Ž. M. (2012). Sedam Petrovića. *Matica crnogorska*, 13(51-52), 215-270.
- Balić, S. (2011). Vjerska dimenzija sukoba u Bosni. U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 880-892). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bandžović, S. (2006a). Balkanski mudžahedirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu. *Almanah*, 35-36, 155-192.
- Bandžović, S. (2006b). Bošnjaci i balkanski mudžahedirski pokret. *Godišnjak Preporoda*, 6, 322-343.
- Bandžović, S. (2015). Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta. *Novi Muallim*, 16(62), 58-79. <https://doi.org/10.26340/muallim.v16i62.124>
- Bećirović, F. (2013). *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bećirević, E. (2014). *Genocide on the Drina River*. New Haven i London: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300206807>
- Begić, M. (2012). *Genocid u Ključu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bergholz, M. (2018). *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo i Zagreb: Buybook.
- Bojić, M. (2001a). *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Bojić, M. (2001b). *Uzroci genocida u Bosni*. Sarajevo: El-Kalem.
- Bojić, M. (2011). Pretenzije Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu – pokušaj ostvarenja potkraj XX stoljeća U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 51-63). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bougarel, X. (2020). *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Bougarel, X., Korb A., Petke S., i Zaugg F. (2017). Muslim SS units in the Balkans and Soviet Union. U: J. Böhrer i R. Gerwarth (ur.), *The Waffen-SS. A European History* (str. 252-283). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198790556.001.0001>
- Cvetković, D. (2019). Geostatička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac. *Istorija 20. veka*, 37(1), 93-120.

- Čamo, M. (2011). Ksenofobija u ničijoj zemlji. *Godišnjak Preporoda*, 11, 41-45.
- Čaušević, M., Omerbegović, S., i Hasanović, F. (2018). Zločin genocida nad Bošnjacima na području općine Zvornik – slučaj Bijeli Potok. *Monumenta Srebrenica*, 7, 65-99.
- Čekić, S. (1995). *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Čekić, S. (1997). *Historija genocida nad Bošnjacima*. Sarajevo: Muzej genocida.
- Čekić, S. (2007). *Istraživanje žrtava genocida sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, S. (2012a). *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, S. (2012b). Četnički zločini genocida u Gornjem Podrinju 1941-1942. i odnos NOP-a prema zločinima. U: B. Macić i A. Suljević (ur.), *Sjećanja, opomene i poruke* (str. 23-53). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić, S. (ur.).(2014). *Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Degan, V. Đ. (2008). Zločin genocida pred međunarodnim sudovima. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1-2, 77-95.
- Demirović, M. (2016). *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*. Bihać: Grafičar.
- Donia, R. J. (2004). Vještački nalaz. *Časopis za suvremenu povijest*, 36(2), 71-106.
- Dulić, T. (2005). *Utopias of Nation. Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Džaja, S. M. (2002). *Bosna i Hercegovina u Austro-Ugarskom razdoblju (1878-1918)*. Mostar i Zagreb: Ziral.
- Đilas, M., i Gaće, N. (1994). *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich i Zagreb: Bošnjački institut i Globus.
- Đozić, A. (2003). Unutarbošnjačke suprotstavljenosti i sukobljenosti – zapreka bržoj afirmaciji bošnjačkog identiteta. *Znakovi vremena*, 6(21), 10-18.
- Đozić, A. (2006). Državni genocid. (Svjetsko-povijesno i bosansko-bošnjačko iskustvo). *Znakovi vremena*, 9(32), 116-134.
- Đozić, A. (2014). Neki oblici neofašizma i Bošnjaci danas. *Bosanski jezik*, 11, 94-118.
- Đozić, A. (2016). Genocid kao društveni i znanstveni fenomen. *Društvene i humanističke studije*, 1, 121-149.
- Fazlić, H. (2015). Modern Muslim Thought in the Balkans: The Writings of Mehmed ef. Handžić in the El-Hidaje Periodical in the Context of Discrimination and Genocide. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 35(3), 428-449. <https://doi.org/10.1080/13602004.2015.1081790>
- Fein, H. (1999). Genozid als Staatsverbrechen. Beispiele aus Rwanda und Bosnien. *Zeitschrift für Genozidforschung*, 1(1), 36-45.

- Ferhadbegović, S. (2010/2011). Vor Gericht. Die Soldaten der Handschar-Division in Nachkriegsjugoslavien. *Südost-Forschungen*, 69-70, 228-251.
- Ferhadbegović, S. (2017). Keine Wahl? Die Soldaten der Handschar-Division in Kriegsgefangenenprotokollen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 65(7-8), 657-672.
- Filandra, Š. (1992). Kontroliranje muslimanskog pamćenja. *Muslimanski glas*, (2)40.
- Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filandra, Š. (2006). Bošnjaci i Bosna. *Godišnjak Preporoda*, 6, 50-53.
- Filandra, Š. (2008). Redeskrpcija sjećanja. Prilozi bošnjačkom traganju za novim identitetom. U: S. Bosto, T. Cipek i O. Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941* (str. 41-50). Zagreb: Disput.
- Filandra, Š. (2012). *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo i Zagreb: Preporod i Synopsis.
- Filandra, Š., i Karić, Enes. (2002). *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Globus.
- Greble, E. (2011). *Sarajevo, 1941-1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca i London: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9780801460739>
- Grgin, B. (2002). The Ottoman influences on Croatia in the second half of the fifteenth century. *Povijesni prilozi*, 23, 87-104.
- Grijak, Z. (2008). Predstavka episkopata Vrhbosanske metropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini. *Croatica Christiana periodica*, 32(62), 77-108.
- Hadrović, Š. (2013). Generator genocida. *Almanah*, 55-56, 129-144.
- Hadžihasanović, A. (2011). Tri dubiozne teze o uzrocima i posljedicama bosansko-hercegovačkog požara. U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 258-269). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Hadžović, S. (2011). Genocid kao sastavni dio cilja rata protiv Bosne i Hercegovine. U: M. Kreso i S. Rizvanović (ur.), *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. (str. 138-161). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Halapić, E. (2017). Izučavanje genocida. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 60, 325-337.
- Halilagić, R. (2008). *Foča 1992-1995. Žrtve genocida*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Halilbegović, N. (2006). *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Hero, M., i Kovač, F. (2016). *Hrvatska Republika Herceg-Bosna. Agresija i zločin*. Sarajevo: Futur art.
- Hroch, M. (2006). *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*. Zagreb: Srednja Europa.
- Ibrahimagić, O. (1998). Jesu li Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu bili na pravoj strani. *Gračanički glasnik*, 6, 1-12.

- Ibrahimagić, O. (2015). *Bosna se bliži svome smiraju*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Ibraković, Dž., i Alibašić, H. (2007). Obilježena Bosna i Hercegovina (ili o historijskim opanjkavanjima Bosne i Hercegovine). *Godišnjak BZK Preporod*, 7, 9-24.
- Imamović, E. (1997). *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: ART 7.
- Imamović, M. (1992). Neka razmišljanja o genocidu. *Pravna misao*, 23(5-8), 23-27.
- Imamović, M. (1996). *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda*. Sarajevo: Bošnjački institut.
- Imamović, M. (1997). *Kontinuitet genocida nad Bošnjacima. Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Imamović, M. (1998). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Imamović, M. (2003). *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat.
- Imamović, M. (2006). *Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Imamović, M., Hrelja, K., i Purivatra, A. (1992). *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo: MAG – Udruženje Muslimana za antigencidne aktivnosti.
- Inalcik, H. (1954). Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*, 2, 103-129.
- Jahić, A. (2015). *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb i Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Naučnoistraživački institut "Ibn Sina".
- Jelinek, Y. A. (1990). Bosnia-Herzegovina at the War: Relations between Moslems and Non-Moslems. *Holocaust and Genocide Studies*, 5(3): 275-292.
- Jurković, I. (2003). Klasifikacija hrvatskih raseljenika za trajanja osmanske ugroze (od 1463. do 1593). *Migracijske i etničke teme*, 19(2-3), 147-174.
- Juzbašić, Dž. (2002). *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Juzbašić, Dž. (2009). Aneksija i problem donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 36, 183-227.
- Kadrić, J. (1998). *Brčko – genocid i svjedočenja*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kamberović, H. (2012). *Historiografija Bosne i Hercegovine u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa.
- Karčić, F. (1997). Islamic Revival in the Balkans 1970-1992. *Islamic Studies*, 36(2-3), 565-581.
- Karčić, F. (2002). The Eastern Question – A Paradigm for Understanding the Balkan Muslim History in the 20th Century. *Islamic Studies*, 41(4), 635-650.
- Karčić, H. (2010). Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and their Effects. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 11(2), 151-166. <https://doi.org/10.1080/14690764.2010.511467>

- Karić, E. (1997). *Bosna sjete i zaborava*. Zagreb: Durieux.
- Karić, E. (2008). Islamski reformistički pokreti kod Bošnjaka. U: E. Karić, H. Wiesman i J. Schmid (ur.), *Islam u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kasapović, M. (2020). *Bosna i Hercegovina 1990.-2020. Rat, država i demokracija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kliko, A. (2019). *Rat u Srednjoj Bosni 1992-1994*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kljun, I. (1996). *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*. Zenica: Preporod i Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima u Zenici.
- Kočović, B. (1985). *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London: Naše delo.
- Korb, A. (2013). *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-1945*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Korb, A. (2016). Homogenizing southeastern Europe, 1912-99: ethnic cleansing in the Balkans revisited. *Journal of Genocide Research*, 18(4), 377-387. <https://doi.org/10.1080/14623528.2016.1236603>
- Kreso, M. (2013). *Iskustva odbrane Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kreso, M., i Rizvanović, S. (ur.). (2011). *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kubat, I., i Čampara, S. (2015). *Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Kudelić, Z. (2011). Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog gradiva. *Croatica Christiana periodica*, 35(68), 87-111.
- Kuka, E. (2019). *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Lavić, S. (2017). Bosanstvo, znanje i falsifikati. Kontekst identitetne anihilacije bosanstva i Bošnjaka. *Godišnjak Preporoda*, 17, 246-270.
- Lepre, G. (1997). *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. Altglan: Schiffer Publ.
- Lovrenović, D. (2008). *Povijest est magistra vitae*. Sarajevo: Rabic.
- Macić, B. (2011). Šahovići 1924. – Bosna 1992.-1995. – Kontinuitet zločina. *Korak*, 23, 41-56.
- Macić, B. (2012). Genocidni akti protiv Bošnjaka 1992-1995. U: B. Macić i A. Suljević (ur.), *Sjećanja, opomene i poruke* (str. 54-76). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Macić, B., i Suljević, A. (ur.). (2012). *Sjećanja, opomene i poruke*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

- Magdalenić, I. (1994). Prognanici i izbjeglice u Republici Hrvatskoj sredinom 1994. *Revija za socijalnu politiku*, 1(3), 319-321.
- Mahmutćehajić, R. (2011). O bošnjačkom pitanju. *Godišnjak Preporoda*, 11, 62-87.
- Mahmutćehajić, R. (2015). *Andrićevstvo protiv etike sjećanja*. Beograd: Klio.
- Mahmutćehajić, R. (2018). *O antibosanstvu*. Sarajevo: Connectum.
- Miller, P. G. (2006). Contested Memories: The Bosnian Genocide in Serb and Muslim Minds. *Journal of Genocide Research*, 8(3), 311-324.
- Motadel, D. (2013). The 'Muslim Question' in Hitler's Balkans. *The Historical Journal*, 56(4), 1007-1039. <https://doi.org/10.1017/S0018246X13000204>
- Motadel, D. (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mujanović, J. (2013). Princip, Valter, Pejić and the Raja: Elite Domination and Betrayal of Bosnia-Herzegovina. *South-East European Journal of Political Science*, 1(3), 106-120.
- Mulić, J. (2006). *Velika Srbija, Muslimani i Bosna od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Muratović, R. (2012). *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Muratović, R. (2013). *Genocid u Ahmićima 1993*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Muratović, R. (2017.) *Olovo 1992-1995. Stradanje i razaranje herojskog Olova*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Muratović, R., i Kuka, E. (2015). *Genocid u Brčkom 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Mutapčić, E. (2012). Bosanska banovina i njen evropski identitet. *Bošnjačka pismo-hrana*, 11(34-35): 113-129.
- Omerdić, M. (1999). *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*. Sarajevo: El-Kalem – Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Omerović, H. (2011a). Zločini genocida na području općine Brčko 1992-1995. god. *Znakovi vremena*, 51, 141-156.
- Omerović, H. (2011b). Masovne grobnice žrtava genocida na području općine Vlasenica. *Znakovi vremena*, 52-53, 234-246.
- Pelidija, E. (2017). Značaj Banjalučkog boja u razvijanju bosanske svijesti u 18. stoljeću. *Godišnjak Preporoda*, 17, 339-347.
- Petke, S. (2014). Militärische Vergemeinschaftungsversuche muslimischer Soldaten in der Waffen-SS. Die Beispiel der Division "Handschar" und des "Osttürkischen Waffenverbands der SS". U: J. E. Schulte, P. Lieb i B Wegner (ur.), *Die Waffen-SS* (str. 248-266). Paderborn: Ferdinand Schöningh. <https://doi.org/10.1515/mgzs-2015-0051>
- Popović-Filipović, M. (1996). Život u centru Kamenjak u Puli. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 48-49, 257-269.
- Radušić, E. (2019). *Dvije Bosne*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Randželović, N., i Đorđević, A. (2010). Protokol konferencije u Kanlidži. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 55, 109-126.
- Rastoder, Š. (2006). Memoari kao istorijski izvor ili svjedočenje Milovana Đilasa o događajima u Crnoj Gori prvih decenija XX vijeka s posebnim osvrtom na pokolj u Šahovićima. *Almanah*, 33-34, 183-202.
- Rastoder, Š. (2011). *Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924*. Podgorica: Almanah.
- Redžić, E. (1987) *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Rizvanbegović, I. (2003). Pouke iz prošlosti za budućnost. Genocid i urbicid na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. *Znakovi vremena*, 18-19, 97-106.
- Ruthner, C. (2019). Habsburg's only colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878-1918. *South East European University Review*. 13(1), 2-14. <https://doi.org/10.2478/seeur-2018-0002>
- Smith, A. D. (2003). *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Stojančević, V. (1981). Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1878. U: V. Stojančević (ur.), *Istorija srpskog naroda* knj. V sv. 1 (str. 7-158). Beograd: Srpska književna zadruga.
- Sundhaußen, H. (1971). Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941-1945. *Südostforschungen*, 30, 176-196.
- Sundhaußen, H. (2014). *Sarajevo. Die Geschichte einer Stadt*. Beč, Köln i Weimar: Böhlau Verlag.
- Šabić, V. (2008). *Genocid u srednjem Podrinju*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Šarac, I. (2020). "Ustaše sa strane – s fesovima na glavi". Jedna problematična teza o nasiljima u istočnoj Hercegovini 1941. godine. *Hercegovina*, 6, 323-382. <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2020.6.323>
- Šarić, S. (2010). *Velikosrpska ideologija*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Šestanović, M. (2012). Zločin genocida i zločin zaborava. U: B. Macić i A. Suljević (ur.), *Sjećanja, opomene i poruke* (str. 77-95). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Tuzlak, Dž. (2015). Srebrenica, sjećanje za budućnost; bibliografija. *Časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne*, 20, 45-64.
- Zilic, A. (1998). Religious Pluralism in Bosnia. Five Centuries of Convivencia, Five Years of Conflict. *European Judaism: A Journal for the New Europe*. 31(1): 15-25.
- Zirojević, O. (2007). *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zlatković Winter, J. (1992). Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj: uzroci dolaska, regulacija i organizacija prihvata. *Migracijske i etničke teme*, 8(2), 127-140.
- Žerjavić, V. (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.
- Živić, D. (1999). Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta od sredine 1991. do sredine 1998. godine. *Društvena istraživanja*, 8(5-6), 767-791.

Bosniak Politics of History: Genocide As Destiny

Abstract The core of contemporary Bosniak politics of history is composed of narratives depicting the history of Bosnian-Herzegovinian Muslims, also known as Bosniaks, as the history of genocides. These narratives are systemized as the "Paradigm of Ten Genocides" which were committed by European Christians, chiefly Serbian and Montenegrin Orthodox Christians and Croatian Catholics, since the Great Turkish War in the late 17th century until the Bosnian War at the end of the 20th century. According to this paradigm, Croats committed four great genocides against Muslims or more specifically Bosniaks. These narrations serve as nationalist self-victimization myths, based on ignoring historical facts and their scientific interpretation. From a political science perspective, it is especially disastrous to ignore scientific concepts and typologies of political violence and violent conflicts, and to classify almost all types of crimes under the notion of genocide.

Keywords Bosniaks, politics of history, genocide, nationalist myths, self-victimization imaginary

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kasapović, M. (2021). Bošnjačke politike povijesti: genocid kao sudbina. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 159-192. <https://doi.org/10.20901/an.18.04>

*Bliski istok: religija,
kultura i politika*

*Middle East: Religion,
Culture and Politics*

MEĐURELIGIJSKA VIJEĆA I IZAZOVI VJERSKIH KONSOCIJACIJA NA BLISKOM ISTOKU: ŠTO RAZLIKUJE LIBANON OD IRAKA I IRANA?

Vedran Obućina¹

Universität Regensburg
Institut für Osteuropa Forschung
E-mail: v_obucina@yahoo.com

<https://doi.org/10.20901/an.18.07>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 16. 7. 2021.

Prihvaćeno: 26. 8. 2021.

Sažetak Konsocijacijska je demokracija nakon Drugog svjetskog rata postala učestao način za premošćivanje dubokih političkih podjela u vezi s nasilnim ili dugotrajnim sukobima u društvu. Vjerski su identiteti često bili u središtu konsocijacijskih mehanizama, pa su se funkcionalni politički poreci konsocijacijskim mehanizmima nastojali oblikovati podjelom vlasti između vjerskih skupina u društvu. Na Bliskom istoku su vjerski identiteti posebno značajni, a u vrijeme postsekularizma njihova važnost dodatno jača. Podjela vlasti na temelju vjerske pripadnosti može postati oblikom standardizacije državne ili regionalne vlasti te dovesti do perpetuiranja podjela i blokade društva. Ovaj članak u tom smislu kritizira učinke religijske konsocijacije u Libanonu. Nakon kratke komparacije sa slučajevima Iraka i Irana, autor u članku, koji uz politološku perspektivu obilježava i politickoteološka dimenzija, zagovara međureligijska vijeća kao mogući konstruktivni kanal izgradnje mira u vjerski podijeljenim društvima na Bliskom istoku.

Ključne riječi Bliski istok, religija, religijska konsocijacija, međureligijsko vijeće, Libanon, Irak, Iran

Uvod: religijske podjele, pluralna društva i konsocijacije

S raspadom velikih federacija koje su ideološki i politički nastojale prevladati etničke, nacionalne, kulturološke i vjerske različitosti i protimbe, politologija je krenula k sve većem proučavanju višeslojnih država i podijeli moći u njima. U hrvatskoj politologiji time se osobito bavila Mirjana Kasapović koja je skrenula pozornost na svjetske trendove u institucionalnom dizajnu odnosno u izradi ustavnih aranžmana koji su pogodni za pluralna društva (Kasapović, 2004).

¹ Autor je politolog i teolog te svećenik Ortodoksne Starokatoličke crkve koji istražuje i piše o religijskim sukobima te kroz međunarodne međureligijske organizacije poput Religija za mir, Međunarodnog instituta za religiju i mir te Instituta za ekonomiju i mir aktivno sudjeluje u religijskoj medijaciji u sukobima na Balkanu, Kavkazu i Bliskom istoku.

Potrebu da politolozi, a ne samo (ustavni) pravnici, budu konstitucionalni inženjeri, istaknuo je već talijanski politolog Giovanni Sartori u svojim izdanjima knjige o institucionalnom dizajnu (Sartori, 1994). Sartori u politolozima prepoznaje softver i hardver institucionalnog dizajna i tjera ih ne samo na proučavanje već i na aktivno sudjelovanje u stvaranju novih institucionalnih pravila koja se moraju prilagođavati društvenim promjenama u svrhu rješavanja svakog problema koji ugrožava demokratski poredak. Ovo je osobito značajno u pluralnim društvima.

Mirjana Kasapović naglašava važnu razliku između pluralnih i pluralističkih društava u politološkom pojmovniku na temelju rada Alvina Rabushke i Kennetha A. Shepslea (Kasapović, 2011). Dok su sva moderna društva pluralistička, u smislu da postoje značajne kulturne, vjerske i etničke podjele, samo u pluralnim društvima te značajke imaju političko značenje odnosno politika se razvija uzduž tih osobitosti. Spomenuti istraživači dvojac naglašava kako su temeljna obilježja pluralnog društva: (1) kulturna različitost, (2) političko organiziranje kulturnih zajednica i (3) istaknuto značenje etničnosti (Rabushka i Shepsle, 2009, u: Kasapović, 2011: 68).

Pluralna društva se dijele u četiri kategorije: (1) društva s uravnoteženom kompetitivnom, s malo etničkih zajednica pri čemu niti jedna nema jasnu kompetitivnu prednost (primjeri: Gvajana, Belgija, Trinidad, Malezija); (2) društva s dominantnom većinom, gdje jedna etnička zajednica ima brojčanu prednost ali i stalnu potrebu prilagođavanja političkog sustava s drugim zajednicama (Šri Lanka, Cipar, Mauricijus, Sjeverna Irska, Ruanda, Zanzibar); (3) društva s dominantnom manjinom, gdje je manjina preuzela vlast (primjeri su većinom povijesni, kao Južnoafrička Republika ili nekadašnja Rodezija, ali se u tu skupinu mogu ubrojiti i Bahrein te Etiopija); (4) fragmentirana društva, gdje postoji velik broj etničkih skupina, bez izrazite dominacije jedne od njih (Kongo, Libanon, bivša Jugoslavija, Nigerija i Sudan). Neke od ovih država više ne pripadaju pretpostavljenim kategorijama uslijed demografskih i drugih promjena. Istraživači pluralnih društava kao Rabushka i Shepsle skeptični su oko uspjeha bilo kakvog institucionalnog dizajna jer smatraju da je svako politiziranje etničkih, vjerskih i/ili kulturnih razlika unaprijed osuđeno na sukob i nestabilnost.

No, primjeri pokazuju da su mnoga pluralna društva opstala na ovaj ili onaj način, neka s održavanjem pozitivnog mira, dok su neka i dalje u nemogućnosti održati i negativan mir, koji se definira kao odsustvo nasilnog sukoba ili straha od njega (Galtung, 2004). Možemo pritom uočiti dvije međusobno suprotstavljene pozicije. S jedne strane, svjedočimo nizu političkih i ideoloških pokreta religijskih i etničkih manjina, migranata, ali i postmodernih ili populističkih pokreta koji proizvode ideje, obrasce djelovanja i kulturu koja je protivna dominantnoj kulturi u nekom društvu i koji žele posjedovati priznati identitet. Nasuprot pokušajima uspostave uniformnih kulturnih obrazaca na globalnoj razini kroz kulturne i umjetničke izričaje, trendove i oblike života, sve je jača identifikacija s vlastitom kulturnom odrednicom na lokalnoj razini, što dovodi do sukoba koji može ostati "samo" politički, ali koji također često prijete i nasilnim sukobom.

Zbog toga su još šezdesetih i sedamdesetih godina politolozi stvorili mehanizme koji su se mogli koristiti u institucionalnom dizajnu. Tako je Gerhard Lehmbruch stvorio koncepte pod njemačkim nazivima *Proporzdemokratie* (demokracije u kojima sve političke i društvene snage društva proporcionalno sudjeluju u političkom odlučivanju), *Konkordanzdemokratie* (demokracije u kojima velik broj političkih stranaka, saveza, manjina i društvenih skupina sudjeluje u političkom procesu i političkom odlučivanju putem konsenzusa, pa se zove i konsenzusna demokraci-

ja) i *Verhandlungsdemokratie* (demokracije u kojima se odluke donose suradnjom i kompromisom političkih elita kako bi se premostio sukob), dok je Arend Lijphart stvorio koncept konsocijacijske demokracije (Kasapović, 2004). U ovom se radu konsocijacija uzima kao krovni pojam za sve oblike dijeljenja vlasti. Konsocijacija uključuje (1) stvaranje velike koalicije u kojoj sudjeluju političke elite svih dijelova pluralnog društva; (2) međusobni veto odnosno potreba konsenzusa za donošenje političkih odluka uz mogućnost veta pod točno određenim uvjetima; (3) proporcionalnost odnosno razmjernost temeljena na obliku pluralnog društva i brojnosti stanovništva; (4) segmentna autonomija, u smislu običajnog prava određenih zajednica.²

Iako utjecajna, Lijphartova ideja konsocijacije često je bila predmet kritika, osobito onih Donalda L. Horowitza i Benjamina Reillyja. Oni iskazuju sumnju u političku volju svih aktera za konsocijacijskim uređenjem koje često i učvršćuje podjele u društvu, a dugoročno se konsocijacija mora zamijeniti boljim demokratskim sustavom s obzirom na deficite demokratskog odlučivanja. Horowitz predlaže centripetalizam kao alternativu konsocijaciji, gdje politički akteri imaju izborni motiv za vođenje umjerene politike, gdje postoji dogovor između etničkih vođa o političkim i društvenim problemima koji nadilaze stranačke i etničke podjele i gdje centrističke političke stranke i koalicije prevladavaju u političkom prostoru (u: Kasapović, 2004: 107). Kao oblik otpora takvim načinima institucionalnog dizajna, Will Kymlicka predlaže "multikulturalno građanstvo", gdje pripadnici različitih etničkih zajednica imaju pravo na (teritorijalnu) samoupravu; polietnička prava za izražavanje kulturne posebnosti; i pravo na posebnu predstavljenu u političkim institucijama (u: Kasapović, 2004: 108, 109). To je sada već globalno poznati kanadski model.

Među mnogobrojnim oblicima pluralnih društava ističu se društva s religijskim razlikama koje služe kao osnove kolektivnih identiteta. U nekim državama religijska se razlika poistovjećuje s etničkim identitetom. Tako se u Bosni i Hercegovini Bošnjaci definiraju i preko islama, Srbi i preko Srpske pravoslavne crkve, a Hrvati i preko rimokatoličanstva. Na Cipru je podjela između Grka i Turaka ujedno i podjela između pravoslavaca i muslimana. Kod albanskog stanovništva općenito, religijska identifikacija nije toliko važna. Postoje Albanci muslimani, Albanci rimokatolici i Albanci pravoslavni, ali ta je razlika manje važna od zajedničke etničke pripadnosti. Unatoč tome, na Kosovu i osobito u Sjevernoj Makedoniji, Albanci su "uzeli" i muslimanski identitet kao protuidentitet pravoslavnim Srbima i Makedoncima. Može se također govoriti i o Kurdima koji su podijeljeni na sunitsku i šijitsku denominaciju islama, ali svoj kurdski etnički identitet postavljaju kao osnovicu svoje identitetske politike.

S druge strane, postoje monoetničke države ili pluralna društva u kojima sam etnicitet ne igra toliko važnu ulogu kao što je igra religijska pripadnost. U Sjevernoj Irskoj se sukob odvija na temelju političke odrednice pripadnosti uniji s Velikom Britanijom ili Republici Irskoj, ali ta je dvojna lojalnost pojačana prezbiterijansko-anglikanskom pripadnošću prvih (uz manji udio metodista) odnosno rimokatoličkom pripadnošću drugih. U Libanonu etnički arapski identitet nije bio presudan za stvaranje religijske konsocijacije jer su Libanonci podijeljeni na kršćane, sunitske muslimane, šijitske muslimane i druze. U Bahreinu sunitska manjina drži

² Unutar standardnih mehanizama poput velike koalicije na vlasti, prava veta, proporcionalnog izbornog sustava našle su se zemlje različitih političkih iskustava i nasljeđa prošlosti poput Nizozemske, Austrije, Švicarske, Belgije, Bosne i Hercegovine, Cipra, Šri Lanke, Libanona (Kasapović, 2005; 2016).

vlast nad šijitskom većinom: iako su svi Arapi, ova denominacijska podjela vodi diktaturi kraljevske obitelji iz manjinske skupine.

U konačnici, valja i dalje imati u vidu da preko osamdeset posto svjetskog stanovništva iskazuje vjeru u neki oblik nadnaravnog bića odnosno doživljava sebe kao religioznu osobu (Cox i dr, 2017: 1). Ova je samoidentifikacija povezana s vjerskim uvjerenjima, ali i idejama, institucijama i akterima koji su stvarali društva u povijesti i koji ih stvaraju danas.

Uloga religije u podijeljenim društvima: može li suradnja vjerskih vođa pomoći izgradnji mira?

Religija je identitetska odrednica u mnogim pluralnim društvima, često i suprotno teološkim učenjima. Ona se, kao takva, preoblikuje kako bi služila interesu političkih i vjerskih aktera. U ovom članku, rad Edwarda Azara (1990) koristi se kao teorijski okvir za razjašnjavanje podjele moći na temelju religije prvenstveno u Libanonu, ali s "korektivnim" komparativnim slučajevima Iraka i Irana u segmentu njihovoga zasebnog pristupa religijskim razlikama i učešću religije u podjelama u njihovim društvima bez većih institucionalnih odredbi. Glavno je pitanje rada zašto je Libanon, za razliku od Iraka i Irana, vjerske različitosti usmjerio prema institucionalnom inženjeringu. Također se daje alternativa strogom ustavnom inženjeringu. To se čini kroz rad međureligijskih³ vijeća koja mogu odigrati integrativnu ulogu u društvima obilježenima nasilnim društvenim sukobima. Stoga, prije tumačenja libanonskog slučaja – jedine istinske kosocijacije na Bliskom istoku (Kasapović, 2016) – i kratke usporedbe istoga s Iranom i Irakom, valja objasniti važnost religije za upravljanje sukobima, posebno u kontekstu Bliskog istoka.

Uz izuzetak Sjeverne Irske, posljednje podjele na temelju religijskog identiteta u Zapadnoj Europi postojale su u Nizozemskoj, gdje je pilarizacija dovela do osnivanja katoličkog, protestantskog, kao i nevjerskoga socijalističkog stupa društva. Religijske podjele ovise o načinu gledanja na religijski pluralizam. Osnovno je pitanje može li jedna religija priznati druge puteve ostvarivanja religijskih ciljeva ili eshatologije osim svog vlastitog? Uobičajeno se na ovo pitanje odgovara idealtipski: ekskluzivisti smatraju da samo njihovo vjersko tumačenje postiže soteriološki i eshatološki cilj,⁴ dok inkluzivisti smatraju da i druge vjere mogu biti učinkovite u prepoznavanju identične istine i stvarnosti, a pluralisti govore kako svaka religijska tradicija pruža vlastiti, odvojeni i neovisni put prema vjerskom cilju. Pritom valja podsjetiti da niti jedna religija ne govori kako postoje više istina. Istina je, prema

³ Iako se tim pojmovima teološki gledano mogu pripisati bitne razlike, u kontekstu politološke rasprave one su manje važne pa se mogu sinonimno koristiti termini "međureligijsko" (eng. *interreligious*) i "međuvjersko" (eng. *interfaith*). Ova napomena vrijedi i općenito za pojmove religije (*religion*) i vjere (*faith*) u okvirima ovog teksta.

⁴ Eshatologija je teološki pojam koji se odnosi na posljednje vrijeme čovjeka pojedinačno i svijeta/kozmosa općenito, odnosno na religijsku nauku o zagrobnom životu. Soteriologija se u kršćanstvu bavi pitanjem spasenja kroz Isusa Krista koji je shvaćen kao soter tj. spasitelj. Oba su se pojma – i eshatologija i soteriologija – u povijesti kršćanstva koristila u političkim ideologijama. Ideal kršćanstva naime nije pratio univerzalizam crkvene poruke, već je stvorena politička eshatologija u kojoj se spasenje "rezervira" za ideološki podobne istomišljenike, dok su protivnici demonizirani ili osuđeni na vječno prokletstvo. Takvo ideološko kršćanstvo u sebi sadrži desne ili lijeve vrijednosne elemente i često je oblik (zlo)upotrebe kršćanskih ili općih religijskih ideja u političkoj areni. V. detaljnije u: Galot, 1997; Nemet, 2002; Metz, 2004.

religijskom gledištu, samo jedna i ukoliko se religijske tradicije slažu u tome kamo ta istina vodi – posebno u soteriološko-eschatološkom smislu – onda je moguće prihvatiti religijski pluralizam.

Radikalnije tumačenje zasniva se na transcendentnom jedinstvu religija gdje se sve religije, bez obzira na njihove primjetne razlike, gledaju kao iste. Primjerice, abrahamske monoteističke religije – židovstvo, kršćanstvo i islam – dijele jednako razumijevanje religijskog cilja. Unatoč odlukama Drugog vatikanskog sabora o pozitivnim i duhovnim segmentima budizma i hinduizma, vrlo je teško prihvatiti inkluzivnost ili pluralizam kad su u pitanju religije s vrlo različitim eschatološkim očekivanjima. Drugim riječima, postoje napetosti između, primjerice, budizma i islama jer su te religijske tradicije konceptualno strane jedna drugoj. Istovremeno, taj se latentan sukob formalno ne može pretvoriti u nasilni, jer su religijske institucije odbacile nasilno rješavanje problema. Ipak, kao što je poznato, ovo je samo načelni stav i vrlo je dvojbena koja je uloga religijskih zajednica u nasilnim sukobima. Primjerice, lokalno budističko i muslimansko vodstvo u Tajlandu ili Mjanmaru temelji svoj pristup "Drugome" na dehumanizaciji i nacionalnoj podjeli.

Na Bliskom istoku religijska je odrednica važan dio pluralnih društava. Čak i u onim zemljama koje baštine socijalističko-panarapsku inačicu institucionalnog dizajna, kao što su Egipat i Sirija, ustavotvorci nisu mogli zaobići islamski zakon. Iako je sekularizam složena ideja, koja se neizbježno se povezuje s razumijevanjem sve-toga, on se bez zadržke može koristiti tek u zapadnoeuropskim (post)industrijskim društvima. No, i u europskim društvima, ali i na globalnoj razini, može se razvidjeti utjecaj postsekularizma kojega Mavelli i Petito razumiju kao "činjenično zamagljivanje granice između sekularnog i religijskog" a ono "uključuje temeljnu dimenziju moći koja se često zanemaruje u novijim radovima (s) pojavom novih oblika zajednice, gdje pitanje nije samo inkluzija drugih, već daleko složeniji niz pitanja koje se tiču sekularnog i religijskih izvora autoriteta, legitimnosti i moći" (Mavelli i Petito, 2014: 7). Na području Bliskog istoka i Sjeverne Afrike ustavi raznoliko gledaju na ulogu religije u društvu i političkom ustroju, kako se može vidjeti u *Tablici 1*.

Kako se može vidjeti, velika većina bliskoistočnih zemalja nije sekularna, već je u institucionalni dizajn kao državna religija unesen islam u raznim denominacijama i školama. Vlada gotovo uvijek uključuje ministarstva koja se bave religijskim pitanjima, a većinu vjerskih dužnosnika postavlja država. Iznimka na širem području Bliskog istoka i Sjeverne Afrike jest Turska koja je nominalno sekularna država, iako s vladavinom Recepta Tayyipa Erdoğan i stranke AKP islamizam biva uzdignut na razinu nove državne ideologije. Izraelski ustav uopće ne spominje religiju, dok libanonski izbjegava navesti religijske skupine. U Palestini se islam ne definira kao državna nego kao službena religija čime se nastoji izbjeći definiranje uloge nepriznate države u vjerskim pitanjima. Sirija je također htjela izbjeći nametanje islama kao državne religije, pa je u svoj ustav unijela odredbu da predsjednik uvijek mora biti musliman, te da zakonodavstvo ne može biti protivno islamskom zakonu. Tunis je možda i najzanimljiviji po svom rješenju. Nema državne ni službene religije, ali država se nameće kao zaštitnik religije odnosno kao oslonac u borbi protiv ekstremizma, pri čemu je takfirizam⁵ naveden kao jedini primjer. Malo koja od ovih država je

⁵ Takfirizam je ideologija koja poziva na ubijanje muslimana za koje se smatra da su nevjernici. Takfiri je musliman koji čini takfir odnosno apostazu, koji "glumi" da je musliman, te koji unosi nemir i podjele u muslimanskoj zajednici. Islamski zakon određuje smrtnu kaznu za apostazu. Neutemeljen takfirizam se smatra velikim nedozvoljenim činom (haram) u islamskom pravu, te ga primjenjuju samo radikalni režimi poput Saudijske Arabije ili ekstremističke skupine.

Tablica 1. Službeni status religije u državama i teritorijima Bliskog istoka i Sjeverne Afrike

DRŽAVA/TERITORIJ	USTAVNO ODREĐENJE RELIGIJE
Alžir	Islam kao državna religija
Bahrein	Islam kao državna religija
Egipat	Islam kao državna religija
Irak	Islam kao državna religija
Iran	Islam kao državna religija
Izrael	Ustavno neodređeno
Jemen	Islam kao državna religija
Jordan	Islam kao državna religija
Katar	Islam kao državna religija
Kuvajt	Islam kao državna religija
Libanon	Ustavno neodređeno
Libija	Islam kao državna religija
Maroko	Islam kao državna religija
Oman	Islam kao državna religija
Palestina	Islam kao službena religija
Saudijska Arabija	Islam kao državna religija
Sirija	Islam je religija predsjednika Republike i osnova zakonodavstva, ali se ne prepoznaje kao državna ili službena religija
Sudan	Islam kao državna religija do 2020., nakon čega postaje sekularna republika
Tunis	Država je zaštitnik religije, ali ne prepoznaje se državna religija
Turska	Sekularna država
Ujedinjeni Arapski Emirati	Islam kao državna religija

liberalna demokracija – i Izrael i Tunis postali su defektne demokracije – ali prihvaćaju oblike islamske demokracije. Potonja se najviše približava obliku savjetovanja kroz savjetodavne parlamente i skupštine (Fuller, 2003: 61) odnosno kroz šuru koja je i najbolji mehanizam organiziranja oporbe, jer su dobrodošli rasprava i savjeti iz različitih kutova, ako to vodi činjenju dobra i zabrani zla. Ova načela, barem idealno gledajući, vode "posebnom shvaćanju islamske demokracije, koja unutar prihvaćenih okvira vodi političkom pluralizmu, slobodi izražavanja, te slobodi mirne oporbe kao temelja islamskog civilnog društva" (Obućina, 2017a: 148).

U oblicima podjele vlasti među religijskim zajednicama, religija se često vidi kao remetilački čimbenik. U mnogim povijesnim sukobima na religiju se gledalo kao na biljeg, doprinos ili čimbenik nasilnog sukoba. Jednako je naglašen značaj vjerske identifikacije. Međutim, postoji mali broj analiza sukoba koji idu dublje, analizirajući kako je religija zapravo važna u danom sukobu, te integrirajući posebna razmatranja, izazove i pitanja koja se odnose na religiju. Kao što pokazuje analiza 278 međudržavnih i unutardržavnih teritorijalnih sukoba između 1946. i 2001. godine, "sukobi koji uključuju religiju znatno su žešći od ostalih vrsta sukoba" ali kada

se uzme u obzir relevantnost religije za sukob, "odnos između uključenosti religije i intenziteta sukoba slabi ispod prihvaćene razine" (Pearce, 2005: 349). Pearce objašnjava kako se vjerski identitet ugrađuje u političke ciljeve u sukobima, iako se vjerske dogme razlikuju u usporedbi s vjerskim narativom u sukobima. Međunarodne vjerske organizacije i mirovni instituti razvili su takvu analizu sukoba, iako je gotovo svaki sukob na svijetu toliko specifičan da uopćavanje ne samo da može biti lišeno bilo kakve pomoći, već može i ometati proces izgradnje mira.

Sukobi na Bliskom istoku koji imaju vjersku sastavnicu u sebi mogu se tumačiti teorijom Edwarda Azara o dugotrajnim društvenim sukobima (Azar, 1990). Azar sugerira da postoje četiri preduvjeta za pojavu i intenziviranje sukoba: (1) komunalni sadržaj; (2) uskraćivanje ljudskih potreba; (3) upravljanje i uloga države; (4) međunarodne veze putem učinka prelijevanja. Komunalni sadržaj uključuje identitetske skupine, koje mogu biti rasne, etničke, vjerske, kulturne i druge. Ovi često preklapajući identiteti povijesno su jaki na Bliskom istoku, a povijesne su okolnosti poticale jake identitetske veze i zasebnost zajednice u inače multietničkom i multireligijskom okruženju. Odnos između identitetskih skupina i država srž je problema, piše Azar, koji spominje kolonijalnu povijest. Uskraćivanje zadovoljavanja ljudskih potreba povezano je s kolektivnim iskustvima sigurnosnih potreba, razvojnih potreba, potreba političkog pristupa i potreba identiteta, često na način kulturnog i vjerskog izražavanja. Država bi trebala biti sposobna odgovoriti na te pritužbe o uskraćenosti, ali većina dugotrajnih društvenih sukoba događa se u krhkim i autoritarnim vladama koje to nisu sposobne.

Spomenute preduvjete Azar doživljava kao latentni sukob, ali kroz dinamiku procesa oni postaju aktivni sukobi, a to uključuje komunalne akcije i strategije, državne akcije i strategije, te ugrađene mehanizme sukoba. Identitetske skupine formiraju, organiziraju i mobiliziraju pojedince. U njima se pojavljuje vodstvo među etničkim/vjerskim aktivistima i političkim poduzetnicima koji koriste strahove u svojim skupinama. Oni su ti koji političke ciljeve prevode u taktiku. Država može udovoljiti osnovnim potrebama, ali i frustrirati identitetske skupine ili ih potisnuti, gdje je njihova legitimnost u pitanju. Kada za to dođe vrijeme, povijesni odnosi antagonističkih skupina, ekskluzivni mitovi, demonizirajuća propaganda i dehumanizirajuće ideologije služe kao opravdanje za diskriminatorne politike i legitimiranje zločina. Jačanje svih ovih sastavnica spiralno vodi u otvoreni nasilni sukob i rat.

Uloga političkih stranaka ili pokreta ovdje je važna, ali je podjednako značajan autoritet vjerskih vođa. Vjerski vođe gotovo jednoznačno tvrde da religija nije temeljni uzrok sukoba i da se religija (zlo)upotrebljava za neke druge dobitke. Religija se doživljava samo kao etiketa ili maska za druge političke ciljeve, "često korištene i zloupotrebljavane za uokvirivanje i postizanje drugih ciljeva, poput moći, interesa, položaja i dostojanstva" (Reychler, 2015: 192). Međutim, u ovom radu prihvaća se ideja da se, ako želimo raspoznati utjecaj religije na sukob i utjecaj sukoba na religiju, "moramo kloniti pristupa na liniji političke teologije i odbaciti definicije koje dovode do objašnjenja vjerskog nasilja kao puke vanjske instrumentalizacije" (Seibert, 2018: 18). Korisniji je suštinski pogled na religiju "s obzirom na njezin vjerovani sadržaj (i značenja koja se odnose na" transcendentne entitete u konvencionalnom smislu" (Berger, 1974, 125-128). Neke vjerske institucije također koriste religiju u svjetovne svrhe, slično političkim ciljevima, što je još opasnije jer objašnjavaju ovu upotrebu u vjerskim pojmovima, a potencijalni sukob čine vjerskim. Stoga su međunarodne međureligijske organizacije odlučile utjecati na političku (zlo)upotrebu religije putem političkih i religijskih institucija.

U postsekularnom društvu, religijske institucije se pojavljuju kao moć sama po sebi koju je potrebno uključiti u političke procese, čak i u diplomaciju. Povijesni i teološki okviri mira i aktivnog stvaranja mira snažno su naglašeni, jer su ti okviri često citirani među samim vjerskim službenicima. Vjerski vođe na međunarodnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini prepoznati su kao graditelji mira na temelju duhovnog autoriteta i legitimiteta, sposobnosti da dopru do lokalnog stanovništva putem široke mreže, moralnih i vjerskih učenja i aure svetosti mira, kako ispovijedaju religije. U smislu izgradnje mira, uloga religije i alata poput međureligijskog dijaloga "novi je koncept koji pruža potporu proučavanju međureligijskog dijaloga na način da se teoretski i praktično poveže s poljima studija mira i rješavanja sukoba" (Merdjanova i Brodeur, 2009: 32). Sve više i više mirovnih praktičara na globalnoj se razini obraćaju "nizu vjerskih institucija usmjerenih na djelovanje (poput *Fellowship of Reconciliation, Buddhist Peace Fellowship, Rabbis for Human Rights, World Council of Religions for Peace, American Friends Service Committee, Sikh Coalition, Mennonite Central Committee, United Religions Initiative, Salam Institute, Interfaith Encounter Association, Pax Christi International* i *Community of Sant'Egidio*" (Dubensky, 2016: 4).

U složenoj mreži izgradnje mira, vjerski akteri mogu pomoći u iscjeljivanju, unutarjem miru, stvoriti put do pomirenja, a također i spriječiti pojavu novih nasilnih sukoba ili barem smanjiti ulogu religije i (zlo)uporabe religije u tom cilju. Slijedeći model usporedbe pravosudnih sustava Howarda Zehra, kler može biti koristan u uspostavljanju restorativne pravde (Zehr, 2002). Religijska izgradnja mira specifična je jer izravno cilja na vjerske aktere i institucije, koristi vjerske ideje i uvjerenja kao resurse za odgovor i transformiranje vjerskih čimbenika ili šireg niza čimbenika koji doprinose nasilnom sukobu, ali i transformiranje negativne mirovne situacije u društvu koje karakteriziraju podjele, predrasude, mržnja, isključivanje itd. Ako se temelji na međureligijskom dijalogu, tada ovo djelovanje označava "sve oblike aktivnosti međuvjerskog dijaloga koji njeguju etos tolerancije, nenasilja i povjerenja" (Merdjanova i Brodeur, 2009: 25). Čak i najmanje geste značajne su za javnost, posebno ako vjerski vođe imaju snažan autoritet u lokalnom društvu (Gopin, 1997: 9).

Praktičari vjerske izgradnje mira moraju biti svjesni suptilnosti i nijansi ovog područja, gdje gotovo ništa nije monolitno, već se susreće pluralistička religija, s vlastitim sustavom logike, iskustva i pogleda na religiju i njena specifična učenja. To čini vjersku izgradnju mira vrlo specifičnim područjem mirovnih studija i zahtijeva dodatna teološka i medijacijska znanja (Dubensky, 2016: 5). Naime, doktrina i sveti spisi samo su dio vjerske tradicije i za mnoge laike to nije vrlo poznat ili važan dio njihove religije; to se više religiozni rituali i prakse koje se mijenjaju s vremenom i prilagođavaju se okolnostima u kojima ljudi žive. I dok su vjerski vođe poznati na nacionalnoj ili globalnoj razini kao važni za poruke mira, stvarna vjerska izgradnja mira daje prednost akterima niže razine ili onima koji nisu pripadnici elita.

Slučaj Libanona: blokada religijske konsocijacije i potencijal vjerskih vođa u izgradnji mira

Etno-vjerske razlike jedan su od glavnih uzroka sukoba na Bliskom istoku. Bliskoi-stočne zemlje su uvijek bile u središtu etničkih kriza, ukorijenjeni u raznim oblicima napetosti, sukoba i nasilja. Ove napetosti i sukobi ne samo da jačaju, nego sa svojom intenzifikacijom i u kombinaciji s ostalim kulturnim podjelama i razlikama (uključujući vjerske podjele) posložnjavaju društveni život. Ova poteškoća je, s jedne

strane, prouzrokovala manjak napretka u procesu integriranja skupina u jedinstven narod, a s druge strane nedostatak stvaranja nacionalnog identiteta u Libanonu.

Na određen način, Libanon utjelovljuje regiju Levanta kako ju opisuje Mirjana Kasapović: "Levant je središte Bliskog istoka i arapskog svijeta te ključna zemljopisna poveznica islamske civilizacije u Aziji i Africi, ali nije bio isključivo arapski i islamski prostor jer su na njemu živjeli i još žive i brojni pripadnici židovske i kršćanske zajednice" (Kasapović, 2014: 55). S obzirom na manjak unificiranoga nacionalnog identiteta, libanonsko je društvo ostavljeno utjecaju svojih susjeda i regionalnih sila, prije svega utjecaju Sirije, Irana, Saudijske Arabije, Egipta, Jordana, Katara. U Libanonu živi 18 službenih vjerskih zajednica, koje su obilježene različitim etničkim porijeklom i religijskim identitetom; iako je to bez sumnje kulturološko bogatstvo, političke posljedice tih razlika eponimski se opisuju kao libanonizacija (Kasapović, 2016: 220). Etničke i vjerske razlike dovele su do sukoba i građanskog rata, ali su još u devetnaestom stoljeću te razlike dovele i do međureligijskih poveznica i ranih oblika konsocijacijskih rješenja u lokalnoj upravi (Makdisi, 2000).

Multikulturalnost Libanona dovela je do niza prijetnji i političkih jazova. Sunit-ski i šijitski muslimani te maronitski kršćani čine glavne konfesionalne zajednice u Libanonu, ali je stanovništvo sastavljeno od raznih lokalnih kultura (Fawaz, 2009: 26, 27). Iako su muslimani dominantni po broju stanovnika, nisu homogeni. Ova trodimenzionalna demografska i politička priroda Libanona povijesno je služila kao izvor napetosti i secesionizma. Stoga je Libanon razvio politički sustav koji se najviše približava konsocijaciji. Temelji se na vjerskom pluralizmu koji je institucionaliziran u političke blokove, kako bi se izbjegao sukob i ostvarila politička stabilnost. Potonja se minimalistički definira uvjetima u društvu gdje nema društvenih nemira, ubojstava, državnih ili vojnih udara, građanskog nemira, etničkih napetosti i teškog prijenosa vlasti na najvišim razinama. Međutim, stabilnost sa sobom uključuje i elemente "pozitivnog mira", koji ipak nedostaju u Libanonu. Pritom se misli na skup obilježja mira kako ga definira Institut za ekonomiju i mir iz Sydneyja: djelotvorna vlada, jednaka distribucija resursa, slobodni protok informacija, dobri odnosi sa susjedima, visoka razina ljudskog kapitala, prihvaćanje prava Drugih, niske razine korupcije i zdravo poslovno okruženje (IEP, 2020).

Nakon što su anglo-francuske snage osvojile Siriju i oduzele ju iz ruku Osman-skog Carstva, Francuska je 1920. godine preuzela Libanon kao svoj protektorat. U to vrijeme, većina Sirijaca bili su muslimani (kao i danas), a većina Libanonaca su bili maronitski kršćani (što se u konačnici promijenilo u korist muslimana). Libanon je proglasio neovisnost od Francuske 22. studenog 1943. godine, a 1946. Francuzi su u potpunosti napustili zemlju (Kasapović, 2016: 252). Prema nacionalnog dogovoru, koji je sklopljen usmenim putem između raznih vjerskih skupina u zemlji, predsjednik države je maronitski kršćanin, premijer je sunit-ski musliman, predsjednik Nacionalne skupštine šijitski musliman, a čelnik vojnih snaga druz. U članku 95 libanonskog ustava iz 1943. godine namijenjeno je jednako predstavljanje vjerskih zajednica u javnim ustanovama i u vladi na privremen, ali nespecificiran period vremena. Razlog ove odredbe bila je želja da niti jedna politička ili vjerska skupina, ili vojska, ne preuzme potpunu vlast ili nametne svoju ideologiju na državnoj razini. Tri najveće vjerske zajednice podijelile su svoja mjesta po ministarstvima, a manje zajednice ispunjavaju upražnjena mjesta u odjelima pojedinih portfelja, posebno gdje je potrebno uravnotežiti jednak omjer zastupljenosti kršćana i muslimana. S time se stvara nejednakost među građanima, jer nemaju sve vjerske zajednice jednaka prava. Iako je konsocijacijska demokracija u Libanonu značajno ugrozila kohezi-

ju društva, pa i dovela do trajnih podjela koje su bile instrumentalne u građanskom ratu, segmentiranje društva je dovelo i do određenih društvenih sloboda koje nisu viđene u drugim arapskim državama. Tako je Libanon već zarana uživao slobodu govora i medija, te je provodio parlamentarne izbore.

Libanon nije sekularna država. Iako nema ustavom definirane državne religije, zakonodavstvo u privatnopravnoj sferi ipak ne nastupa po sekularnom građanskom pravu, već po vjerskom i običajnom pravu u pitanjima obitelji, braka, rastave, nasljeđivanja, a djelomično i obrazovanja. Kako bi se krenulo od sustava zatvorenih i visoko autonomnih vjersko-političkih zajednica u razvoj nacionalne države, potrebno je ostvariti veću razinu sekularnosti u zemlji. Takav korak bi zahtijevao mnogo manjih reformi koje traže i znatan institucionalni inženjering. Političke i gospodarske institucije trebale bi se redefinirati, običajno pravo standardizirati, izborni zakon izmijeniti, a sve političke i društvene institucije trebale bi prestati dijeliti svoje pozicije po vjerskom ključu.

Svjetovna ideja sekularizma također sadržava oštru razliku između javne i privatne domene, a sekularizacija teži tome da religiju smjesti u privatnu sferu, zajedno s obiteljskim životom, osobnim hobijima i interesima, nasuprot javnim područjima tržišta, države, medija, zakona, politike, znanosti i obrazovanja. To je dovelo do "sekularizma kao državnštva" (Casanova, 1994.) koje je podijelilo zemlje na one koji imaju asertivan ili neprijateljski sekularizam (npr. Francuska) i one s pasivnim ili neutralnim sekularizmom (npr. Velika Britanija), s različitim razinama javne prisutnosti vjerskih organizacija i aktera. Treba, međutim, napomenuti da je sekularizam ideja koja je u velikoj mjeri iznimna, jer se ukorjenjuje u Zapadnoj Europi, ali ne toliko u ostatku svijeta (Davie, 2002). Suprotno tome, "za većinu ljudi na svijetu religija ostaje glavnim dijelom privatnog i kolektivnog identiteta (i) vjerske institucije promiču moralna načela i brane svoje interese" (Reychler, 2015: 193).

Tradicionalna struktura političke moći u Libanonu temelji se na ravnoteži zajednica koje nisu definirane samo etnički nego i vjerski. Tako postoje sljedeće priznate skupine u Libanonu: kršćani (maroniti, pravoslavni, rimokatolici, pravoslavni Armenci, katolički Armenci, protestanti, pravoslavni Sirijci, katolički Sirijci, pravoslavni Kopti, te Kaldejci koji se također dijele na one koji priznaju papu i koji su samostalni), muslimani (suniti, šijiti, druži,⁶ alaviti i ismailiti), te Židovi, koji povijesno nisu postigli značajnu političku predstavljenost (Kasapović, 2016: 245). Iako je dogovor među njima bio nužan za kakvu-takvu integraciju zemlje, srž libanonske nestabilnosti je zapravo vjerska konsocijacija koja upravlja državom. U tom sustavu, upravljačka mjesta u vladi, javnim ustanovama, vojsci i sudstvu dijele se na temelju vjerskih denominacija, a ne na temelju meritokracije. Stoga je lojalnost vjerskoj skupini u hijerarhiji vrijednosti viša od nacionalnog identiteta. Iako je Libanon pri dolasku Francuza bio većinski kršćanska zemlja, danas privatna ispitivanja javnog mnijenja pokazuju da je 55 posto građana muslimanske vjeroispovijesti, 38 posto su kršćani, a sedam posto druži, no ova ravnoteža se sve više dovodi u pitanje s velikim priljevom palestinskih i sirijskih izbjeglica koji nemaju državljanstvo ali obitavaju u Libanonu. Etnički je Libanon poprilično homogen, jer 83 posto stanovništva čine libanonski Arapi, oko osam posto palestinski Arapi, pet posto je Armenaca, te četiri posto ostalih.

⁶ Iako su druži ubrojeni u muslimane jer je njihova religija proizašla iz ismailitskog smjera islama unutar šijitizma, oni sami se ne smatraju muslimanima, a i rijetko koja islamska skupina ih tako identificira. Radi se o sinkretističkom vjerovanju proizašlom iz levantskih mono-teističkih religija, s dodacima istočnih vjerovanja poput reinkarnacije.

Vjerski identiteti su okosnica stranačkog sustava koji je iznimno razvijen. Kao i drugdje na Bliskom istoku, političke stranke ne moraju biti čvrste institucije, već je riječ o institucionalnoj povezanosti određenih političkih ličnosti. Osim što predstavljaju blokove vjerskih zajednica, one također imaju razne oblike potpore izvan zemlje. No, neke su stranke preživjele kao izraziti predstavnici pojedinih religijskih skupina. Među njima se ističu:

1. Stranka Kataeb (ili Libanonska falanga), stvorena 1936. godine kao kršćanska stranka u kojoj najveći utjecaj ostvaruju maronitski kršćani. Tijekom povijesti svog postojanja, stranka je razvila veliku bliskost s Francuskom, ali je ujedno bila veliki podupiratelj libanonskog opstanka i jedinstva, smatrajući da je zadaća Falange očuvati Libanon za Libanonce (kao nacionalni projekt), ostvariti libanonski gospodarski rast te biti stranka koja je osnovala i sačuvala demokraciju u Libanonu, a kroz nju i istočno kršćanstvo/istočno katoličanstvo i kao političku snagu. Stranka je imala važnu ulogu u Libanonskom građanskom ratu od 1975. do 1990. kada je stranka imala i svoju miliciju (Badran, 2009: 38). Dugogodišnji predsjednik stranke Pierre Gemayil ubijen je 2006. godine, a također su izvršena još dva atentata na visoke dužnosnike stranke 2007. i 2020.

2. Sirijska socijalno-nacionalistička stranka, najveća sekularna snaga u zemlji, organizirana od strane sirijske i libanonske političke elite u Bejrutu 1932. godine pod vodstvom Antoinea Saada. Stranka se od početka borila za uklanjanje vjerske konsocijacije te je svoju platformu zasnovala na pozivu na okupljanje svih Libanona (a i Sirijaca) bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. Dugogodišnji rad ove stranke zasniva se na ideji odvajanja religije od države, zabrani ulaska vjerskih vođa u politička, pravosudna i etnička pitanja, zaobilazanja prepreka između različitih etničkih i vjerskih skupina, raspuštanja fragmentacije i regulacije gospodarstva od strane etno-vjerskih elita te očuvanje interesa radnika i države, te stvaranja nacionalne vojske koja bi imala istinsku vrijednost u stabiliziranju libanonske nacije.

3. Libanonske snage, stranka koja je izrasla na sukobu unutar Kataeba kada je došlo do povećavanja palestinske prijetnje za libanonske kršćane. Stranka je nastala 1976. godine na čelu s Bašrom Gemayilom od niza desno orijentiranih stranačkih milicija, a i danas ima snažno predstavnništvo u parlamentu. Stranka je okrenuta kršćanima, ali je kontroverzna prošlost bila presudna da se 1994. godine zabrani pod sirijskim uplivom. Međutim, nastavila je s radom 2005. godine, nakon što su se sirijske trupe povukle iz Libanona.

4. Progresivna socijalistička stranka, glavna stranka libanonskih druza, koju je 1949. godine osnovao Kamal Jumblatt (Badran, 2009: 42). Zagovara implementaciju socijalne države, osnivanje zadruga, sustava osiguranja i obvezatnog javnog obrazovanja. Tijekom svog postojanja, stranka je bila vrlo bliska sa sirijskom strankom Ba'ath i s vladom Gamala Abdela Nassera u Egiptu. Nakon sirijskog ustanka u tzv. Arapskom proljeću, stranka je pozvala sirijske družu na borbu protiv Assadove vlasti.

5. Pokret Budućnost, danas najvažnija politička stranka sunitskih muslimana koju od 2005. godine vodi Saad Hariri. Jedna je od najsnažnijih stranaka u Libanonu i odupire se sirijskoj prisutnosti i utjecaju u zemlji.

6. Pokret Amal, koji je stvorio Musa al-Sadr 1960. godine kao politički pokret jedinstva libanonskih šijita (Norton, 1987). Pod njihovim djelovanjem je 1967. stvoreno Visoko vijeće šijita na jugu zemlje. Tijekom građanskog rata, šijiti su se okupljali ponajviše oko ove stranke.

7. Hezbollah, šijitska stranka koja je stvorena izravno pod utjecajem iranskih revolucionara u osamdesetim godinama (Zisser, 2009). Okuplja libanonske šijitske

duhovnike i ima uske veze s Iranom. Kao politički pokret, opire se izraelskoj okupaciji dijelova Libanona, te se predstavlja kao zaštitnik interesa marginalizirane šijsijske zajednice. Hezbollah ima i svoje paravojno krilo koje je u nekim zemljama stavljeno na listu terorističkih organizacija. Odnosi između Hezbollaha i pokreta Amal imali su svoje uspone i padove (Norton, 1987). Odnosi su fragmentirani od 1985. godine i između njih je dolazilo i do oružanih napada. Poboljšani odnosi su ostvareni nakon medijacije Sirije i Irana. Danas se nalaze u solidnim odnosima te nastupaju zajedno kao politički blok šijita u Libanonu.

Ove političke stranke predstavljaju stranačke religijske interese i nastupaju protiv političkih institucija koje nastoje nametnuti nacionalni institucionalni dizajn (Weiss, 2010). One su čimbenici iz teorije Edwarda Azara koji intenziviraju latentni sukob i prevode ga u nasilje ili rat. Slaba država nije u mogućnosti provesti učinkovite političke programe zbog specijalnih interesa vjerskih skupina koje odbijaju bilo koji vid dalekosežnih reformi. Kad je predsjednik Fouad Chehab krajem pedesetih godina nastojao provesti reformu javnog sektora i ostvariti veću jednakost građana bez obzira na njihovu vjeroispovijest, vjerske zajednice su se oštro suprotstavile i reforme nisu prošle (Kasapović, 2016: 253). Chehab je u svoje vrijeme nastojao ostati izvan hladnoratovskih tijekova koji su uzrokovali pad prozapadne vlade u Iraku 1958. godine i uspjeh socijalističke panarapske inicijative za ujedinjenjem Egipta i Sirije u Ujedinjenu Arapsku Republiku. No, već tada je počelo dolaziti do ograničenih sukoba između raznih frakcija u Libanonu, a to se povećalo dolaskom palestinskih izbjeglica nakon Arapsko-izraelskog rata 1967. godine. Palestinski problem je doveo do političkog i gospodarskog šoka koji libanonska država nije mogla amortizirati, a pojačane vjerske razlike konačno su dovele do građanskog rata 1975. godine. Ne ulazeći dublje u problematiku građanskog rata, valja naglasiti kako je društvena, etnička i vjerska heterogenost Libanona pojačala gospodarske čimbenike kao povod za sukob (Sambanis, 2000; Collier i Hoefler, 2004; Kasapović, 2016). Stalna vanjska upletenost u unutarpolitičke tijekove također je bila važan čimbenik izbijanja ovog dugotrajnog rata (Elbadawi i Sambanis, 2000).

Taifski dogovor 1989. doveo je do novog libanonskog Ustava koji je izglasan 1990. (Kasapović, 2016: 257). Dogovor je uključivao uravnoteženu podjelu vlasti. No, Taifski dogovor je također uključivao ideju o stvaranju nacionalnog tijela koje bi postepeno zamijenilo religijsku konsocijaciju, što je postalo dijelom libanonskog ustava. Konsocijacija je prijelazna i potrebno ju je zamijeniti, bio je stav i vanjskih čimbenika i domaćih ustavotvoraca. Do danas takvo tijelo nije napravljeno. Isti je ugovor pozvao na privremeni boravak sirijskih trupa u Libanonu kako bi se povratio javni red i mir, ali te su vojne formacije ostale u zemlji sve do 2005. godine, nakon što je ubijen premijer Rafik Hariri, a Libanonci izašli na ulice u golemim prosvjedima u ono što se naziva Revolucijom cedrova (Kasapović, 2016: 269-70). Ironično, upravo je sirijska prisutnost najviše formirala nacionalnu svijest Libanonaca koji su zbog prisutnosti strane vojske stvorili svoj protuidentitet. No, utjecaj drugih zemalja na pojedine vjerske blokove je nastavljeno. Jednomjesečni rat Libanona i Izraela 2006. godine bio je ujedno početak rasta političkih napetosti između vlade i parlamenta, vladajućih stranaka i oporbe, dugotrajnih prosvjeda u Bejrutu i blokade biranja novog predsjednika države. Mogućnost ponovnog izbijanja sukoba dovela je 2008. do dogovora u Dohi gdje se, posredstvom Katara, došlo do kompromisa u vidu trenutačnog izbora člника vojske za predsjedničkog kandidata, stvaranja nove vlade u kojoj se podijelila moć između dotadašnje vlasti i oporbe i modificiranja izbornog zakona kako bi se zadovoljili zahtjevi kršćanske oporbe.

S obzirom na potpuni nedostatak odvojenosti vjerskih identiteta od *de facto* sustava plijena u političkoj areni, važno je naglasiti i kako vjerski vođe gledaju na religijsku konsocijacijsku demokraciju u Libanonu. Zemlja je to visoke religioznosti. Čak 90 posto stanovništva 2006. je izjavilo da nastoje živjeti po učenjima svoje vjere, a nema velike razlike između vjerskih denominacija po tom pitanju (Henley, 2016: 10). Vjerski vođe u Libanonu imaju dvije glavne uloge. S jedne su strane vjerski vođe u pitanjima svoje religije, no s druge su javni predstavnici vjerskih zajednica koje čine konsocijacijski sustav u zemlji. Taj sustav je institucionalizirao i njihova zapošljavaju u političkoj sferi, a uz to je doprinio s financijskim dobitima vjerskim zajednicama, obrazovnim institucijama, pojedincima, pa se, primjerice, mnogi klerici zapošljavaju u državnim institucijama. Vjerski vođe proizlaze iz političko-vjerske elite i koriste religiju za političke svrhe. Unatoč tome, većina (zapadnih) dionika u rješavanju libanonskih problema ne gledaju u njima sastavni dio političke scene već "samo" predstavnike religijskih struktura u vjerskim zajednicama, iako se međunarodni dužnosnici u protokolarnim posjetima Bejrutu redovito s njima sastaju. Vjerski vođe su na čelu svojih zajednica i "zakonski su odgovorni za upravljanje vjerskim pitanjima, na vrhu nacionalne hijerarhije duhovnika koja vodi vjerska mjesta, škole i sudove koji određuju mnoge vidove svakodnevnog života libanonskih građana, uključujući vjenčanje, razdvoje i nasljedstva" (Henley, 2016: 4).

U svojim izjavama, vjerski vođe rijetko govore protiv drugih vjerskih zajednica, ali svi su zajedno složni da se religijski konsocijacijski sustav u Libanonu mora zadržati. Napokon, otuda i proizlazi sva moć njih osobno, kao i vjerskih zajednica općenito. Na svojim (neizabranim) pozicijama imaju odličnu početnu točku s koje se može smanjiti sva međureligijska bitka za prevlast i mogu koristiti svoje položaje za vrlo važnu deradikalizaciju svojih pripadnika. Međutim, normalizacija njihovog položaja ne omogućuje nikakvu reformu političkog sustava. Njihova nebirana pozicija dolazi s autoritetom unutar tradicionalnog sustava utjecaja u libanonskom društvu (Henley, 2016: 5). Taj sustav djeluje stoljećima i u njemu neformalni savez religijskih vođa rješava društvene probleme. Religijski su vođe dio državne elite, ali njih ne bira država već oni utječu na državu. To je rijedak slučaj na Bliskom istoku. U Saudijskoj Arabiji, diktatorsko-teokratskom dualizmu, vladajuća dinastija ipak bira šeike u vahabijским vijećima. U središtu intelektualnog sunizma Egiptu, opet je država ta koja izravno ili neizravno nameće glavnog imama al-Azharu. S obzirom na to da Libanon nema državne religije, ne može niti nametati religijske predstavnike, ali zakonski okvir ipak daje preduvjete za jačanje religijskih institucija kroz, primjerice, denominacijsko obrazovanje.

Oni koji imaju autoritet također bi mogli biti lišeni vlasti, jer se autoritet često nalazi izvan institucija – u misiji, pozivu i sposobnostima. U tradiciji sve tri monoteističke vjere postoji snažna konotacija sudaca i proroka u Starom zavjetu, koji uglavnom nisu imali politički sustav ili instituciju moći iza sebe. Smatralo se da je svećenik vrlo važan, jer je on sluga Božjeg plana za ljudsko spasenje, a kao apostolski nasljednik "sol zemlje" (Mt 5, 13-15). To je ono što se smatra vjerskim autoritetom a u povijesti je imao političku moć u kombinaciji s vjerskom vlašću. Primjerice, u kršćanstvu Crkva posjeduje autoritet, i kao zajednica vjernika i kao mistično Kristovo tijelo. Autoritet Crkve dolazi od autoriteta Isusa Krista i Svetoga Duha i privremeni je autoritet, zasnovan na Svetoj Bibliji. U praksi, ova se vlast provodi kroz kateheze, propovijedi i sakramente. Duhovno vodstvo svećenika ima zadaću utjecati na savjest pojedinca. Da bi mogao držati takvu vlast, svećenik bi trebao biti dobro obrazovan, obučan i odgovoran. Međutim, čak i svećenik bez dobrog obrazovanja i

odgovornosti može imati autoritet vezan uz svoj poziv, a ne kao dio svoje osobnosti i aktivnosti.

U pogledu vjerske izgradnje mira, može se istaknuti da svaki svećenik može imati vlast (kanonski ili normativno), ali stvarni autoritet imaju samo oni koji stvarno djeluju za mirno društvo. Osoba koja je u Libanonu imala oba autoriteta unutar kršćanske zajednice svakako je bio maronitski patrijarh Nasrallah Boutros Sfeir, koji se povukao sa svoje dužnosti 2011. godine (Henley, 2016: 9). Tijekom sirijske vojne okupacije, on je iskoristio vrijeme za povratak maronitskog kršćanstva u sve pore libanonskog društva, a vrhunac njegovog utjecaja povezuje se s epizodom posjeta pape Ivana Pavla II. Libanonu 1997. s porukom "Libanon je više od države, on je poruka". Maroniti su u uniji s rimskim papom, pa stoga kler nema mogućnost izravnog političkog djelovanja, ali su mnogi maronitski političari pod velikim utjecajem maronitskih duhovničkih krugova. I od Sfeirovog nasljednika, Bechara Boutros al-Rahija, koji je 2012. godine imenovan kardinalom, očekuje se povećana političko-diplomatska aktivnost po pitanju rješavanja mnogobrojnih problema. U veljači 2021. al-Rahi je pozvao na sazivanje međunarodne konferencije za pomoć Libanonu (al-Arabiya, 2021). Među sunitima je posebno poštovan bio veliki muftija Hassan Khaled, koji je ubijen 1989. godine jer je istupio snažno u javnost u korist trajnog mira i protiv nepotističkih veza. Među družima je osobit autoritet imao njihov vjerski poglavar (*sheikh al-aql*) Muhammad Abou Shaqra.

Općenito se smatra da suniti islam nema razvijen duhovnički sustav, ali zapravo su u svim sunitiskim zemljama razvijene teološke hijerarhije koje počivaju na konsenzusnom donošenju odluka (idžma). Šijitski islam, međutim, ima visoko razvijenu hijerarhiju na čijem je čelu mardža-taklid odnosno izvor znanja. Većina mardži se nalazi u Iranu, manje u Iraku, te s tek ponekim mardžom u ostalim zemljama. U Libanonu je najčuveniji mardža bio veliki ajatolah Muhammad Hussein Fadlallah koji je umro 2010. godine, a koji je bio ključna osoba za raspravu o bilo kojim političkim, društvenim i vjerskim pitanjima. Za razliku od ostalih vjerskih skupina, šijiti imaju i najveću spremnost prihvaćanja djelatne političke funkcije za religijsku osobu, kao što je to slučaj s vođom Hezballaha Hassanom Nasrallahom.

Element povjerenja je od posebne važnosti. Dok diplomatski ili stručni medijator intervenira u situacijama sukoba danas, u povijesti su "prirodni posrednici bili svećenici, šamani ili stariji članovi zajednice, jer su im ljudi vjerovali" (Horowitz, 2007: 52). Kako identitet vjerskog vođe nalaže poštovanje i legitimitet (Chiwetalu Ossai, 2019: 266), taj identitet može imati značajan utjecaj na rezultate mirovnih procesa. No, koliko god takav institucionalni autoritet mogao pridonijeti izgradnji mira, to može biti i ograničenje legitimiteta posrednika: "u takvim slučajevima, sudjelovanje vjerskih vođa ili vjerskih aktera u posredovanju i drugim oblicima neslužbenog mirotvorstva može ne samo dati malo ili nimalo rezultata, već bi mogli potaknuti mržnju i nasilje" (Chiwetalu Ossai, 2019: 266). Stoga u visoko religioznom društvu vjerska izgradnja mira može uspjeti potkrepljujući se svetim tradicijama i duhovnim zavjetima i zvanjima s jedne strane, ali to može predstavljati i teret ako se na ovo posredovanje gleda jednostrano. U Libanonu je povjerenje u vjerske vođe poljuljano. U petnaest godina građanskog rata, niti jedan viši duhovnik nije ubijen od strane druge vjerske skupine, ali su zato mnogi ubijeni, oteti ili pretučeni od strane vlastite vjerske zajednice zbog političkih stavova, percipirane korupcije, djelovanja u političkim krugovima pa čak i zbog mirovnih inicijativa (Henley, 2016: 11).

Alternativna rješenja suživota vjerskih zajednica na Bliskom istoku: konstitucionalna zaštita vjerskih manjina u Iranu i "nepisana pravila" u Iraku

U Libanonu je konsocijacija zarana uvedena kao politički model za vjerski izrazito podijeljeno društvo. Međutim, kako je pokazano u studiji slučaja ove zemlje, konsocijacijska demokracija nije uspjela spriječiti daljnje sukobe i zapravo je pridonijela dugotrajnom građanskom ratu te perpetuaciji političke krize. Umjesto stvaranja ujedinjene nacionalne države, konsocijacija je u Libanonu dovela do nepotizma i korupcije temeljene na vjerskim načelima, trajno je podijelila Libanonce i ucijenila je građane lojalnošću prema vlastitoj vjerskoj skupini kako bi oni mogli uživati u partikularnim plodovima javnih politika. Konsocijacijska demokracija bi u načelu trebala ostvariti zadovoljavajući institucionalni dizajn koji omogućuje raznim segmentima društva da složno grade zajedničku državu i gospodarstvo. Unatoč činjenici da je Libanon u nekim trenucima imao velik gospodarski razvoj i rast, a i relativno visok BDP, kao i da su vjerske zajednice uživale golemu autonomiju, država nije uspjela u potpunosti izgraditi sebe kao nacionalnu državu niti je imuna na domaće nasilne sukobe. Svemu tome nije pomogla ni najveća dobit konsocijacijske demokracije u Libanonu, a to je komparativno visoka razina osobnih i građanskih sloboda te relativno slobodni mediji u odnosu na druge arapske zemlje.

Stoga se čini da je u Libanonu konsocijacijska demokracija dobra samo privremeno, kao prijelazni stadij prema doista održivom političkom sustavu. Uostalom, to potvrđuje i sam Lijphart u svojoj teoriji. Libanon je kroz konsocijacijsku demokraciju zacementirao svoje vjerske podjele i kroz njihovu autonomiju omogućio destabilizacijske čimbenike izvana. I u nekim drugim zemljama Bliskog istoka postoje značajne etničko-vjerske manjine, no te zemlje nisu uspostavile snažan konsocijacijski model kakav je vidljiv u Libanonu. Te države su u svom institucionalnom dizajnu namijenile razne druge oblike očuvanja statusa vjerskih zajednica.

Od svih zemalja Bliskog istoka, najveći naglasak na postojanju vjerskih zajednica izuzev Libanona ima Islamska Republika Iran. Kao zemlja koja sebe tumači teološki (ponekad i teokratski) kao zemlja šijitskog islama, svi zakoni i odredbe proizlaze iz sklopa ustavnog prava i islamskog prava. Vjerske manjine su stoga u Iranu eksteritorijalne. Primjerice, iako država u potpunosti zabranjuje proizvodnju, distribuciju i konzumaciju alkohola, pravo na to imaju kršćanske, židovske i zoroastrijske zajednice jer je vino sastavni dio njihovih vjerskih rituala. Iran je odlučio predstavnicima vjerskih manjina – "zoroastrijancima, židovima, asirskim i kaldejskim, te armenskim kršćanima" – osigurati pravo glasa i parlamentarnu zastupljenost (Obućina, 2017a: 145). Ovo jamstvo se dodatno upotpunjuje zasebnim običajnim pravom priznatih vjerskih zajednica te slabim mogućnostima veta na odluke koje donosi šijitska većina za manjinska pitanja. Nadalje, priznate vjerske manjine ne mogu se natjecati na druga zastupnička mjesta u nacionalnim i pokrajinskim skupštinama, diskriminirane su po cijelom nizu pitanja, te ne mogu dobiti visoke političke i sigurnosne pozicije. Nepriznate vjerske manjine (primjerice, protestanti ili dalekoistočne religije) nemaju nikakva prava dok su neke religije (primjerice, Baha'i) u potpunosti zabranjene.

U Iraku također postoje mnoge vjerske zajednice koje su obilježene političkom lojalnošću pojedinim etničkim ili stranačkim blokovima (Dawisha, 2009). Irak je zemlja i s etničkim podjelama (Arapi i Kurdi) i s religijskim. Arapi u Iraku su većinom šijiti (65%), a sunite (34%) čine podjednako Kurdi i Arapi. Ostalih dva posto

stanovništva su kršćani (među njima Kaldejska katolička crkva, Asirska crkva Istočka, Sirijska pravoslavna crkva i arhiepiskopija bagdadska Antiohijske patrijaršije), Jazidi, Zoroastrijci, Mandejci i Židovi. Vjerske podjele imaju svoju političku težinu. Iako je Irak većinski šijitski, nekoliko desetljeća neovisnog Iraka obilježila je sunitska vladavina, ponekad uz potporu kršćana. Režim Sadama Husseina uključivao je sunitske vođe i kršćanske političare, a pokrenut je i brutalan napad protiv šijita nakon ustanka 1991. godine. Sadam Hussein je također naredio sustavne likvidacije šijitskih vjerskih vođa, naročito nakon Islamske revolucije u Iranu 1979. godine (Long, 2004).

Politički sustav u Iraku ne prepoznaje izravne denominacijske podjele vlasti, ali postalo je nepisano pravilo da je predsjednik države Kurd, vladu vode koalicije šijitskih stranaka, a u parlamentu se vodstvo ostavlja sunitskim Arapima (Yıldız, 2007). Nakon rušenja Sadama Husseina, postojala je bojazan sunitskih klanova za odmazdom nakon mnogih progona i pokolja šijitskih Arapa. I danas se vode borbe između (sunitski usmjerenih) islamističkih ekstremista i terorista te šijitskih paravojnih skupina. Zbog političke nestabilnosti i nesigurnosti, neke su šijitske političke struje pozvale na stvaranje Islamske Republike Iraka, kao što je to model u susjednom Iranu, ali tome se usprotivio glavni vjerski autoritet, mardža Ali al-Sistani (Cole, 2006; Arato, 2009). Iako su mnogi šijitski klerici dio političkog sustava (obiteljska dinastija al-Sadr poznata je po tome), najviši šijitski autoriteti odbijaju takvu ulogu i umjesto toga nastoje oživjeti Međureligijsko vijeće Iraka kao krovnu organizaciju za poštivanje vjerskih zajednica u zemlji.

U mnogim drugim zemljama Bliskog istoka, država je odlučila surađivati s međunarodnim međureligijskim organizacijama kako bi osnovali formalne ili neformalne oblike međureligijske suradnje za mir. Najznačajnija takva organizacija, Religije za mir (*Religions for Peace*, RfP), svojim je radom okupila vjerske čelnike u međureligijska vijeća u Iraku, Izraelu, Iranu, Palestini i Tunisu, a na cijelom području Bliskog istoka i Sjeverne Afrike djeluje kroz jedinstveno vijeće u kojemu sudjeluju razne regionalne i lokalne međureligijske organizacije. Primjerice, u Libanonu djeluje Arapska muslimansko-kršćanska dijaloška skupina, Odbor za islamsko-kršćanski nacionalni dijalog, Odbor za nacionalni dijalog. Iako je prerano zaključivati o njihovom uspjehu, ipak se čini uspješnijim zagovarati zajednička djelovanja po pitanju vjerskih razlika na Bliskom istoku.

S obzirom na to da je islam ustavno predodređen za državnu religiju u većini zemalja regije, u institucionalnom dizajnu je potrebno pronaći kvalitetno mjesto za druge vjerske skupine. To se relativno lako radi u zemljama koje imaju državnu religiju koja je ujedno i većinska religija stanovnika; primjerice, u Iranu. U takvim slučajevima, država može osigurati političko predstavništvo vjerskih zajednica kroz parlament i kroz veto u pitanjima koji se odnose na manjinske vjerske zajednice kako većinska zajednica ne bi mogla nametati rješenja (iako je sama praksa upitna, što nije predmet ovog rada). Libanon nije među takvim državama, ali je proces konsocijacijske demokracije pokazao da može biti uspješan jedino u zemljama koje imaju višu razinu demokratske razvijenosti i pozitivnog mira. U Libanonu je fragmentirano društvo ostavilo prostora određenim demokratskim procesima i slobodama, ali je ujedno formiralo dugotrajni društveni sukob između različitih vjerskih zajednica; konsocijacijska demokracija je taj sukob zacementirala, institucionalizirala razdore i dovela do nekonstruktivne političke aktivnosti vjerskih institucija u savezu s konfesionalnim stranačkim blokovima.

Zaključak: religijska konsocijacija ili međureligijska vijeća?

Uvesti krajnje sekularno stanje u zemlje Bliskog istoka nije moguće: vjerske zajednice su jedan od temeljnih stupova bliskoistočnih društava. Smisao međureligijskih vijeća kao politički neopterećene alternative za izgradnju mira i integraciju društva počiva na toj činjenici. Uz preduvjet potpisivanja ugovora s državom i neformalnim oblicima političke suradnje (vidi: Obućina, 2017b), međureligijska vijeća razvijaju međureligijske akcijske planove za suočavanje s nasilnim vjerskim ekstremizmom i provođenje inicijativa za deradikalizaciju. Ona također izdaju zajedničke međureligijske izjave kojima se potiče multireligijska zaštita i poštivanje vjerskih lokaliteta, vodeći niz savjetovanja za vjerske politike specifične za Bliski istok i Sjevernu Afriku (u kontekstu barem triju religija), kao i izjave za potporu državljanstvu i zaštitu ranjivih zajednica. Primjerice, regionalna suradnja služi kao neutralni regionalni sabor sirijskih vjerskih vođa dok unapređuju međureligijsku suradnju u zaustavljanju vjerski motiviranog nasilja, unapređuju napore na pomirenju i pomažu sirijskom stanovništvu.

Kooptacija vjerskih vođa od političkih stranaka i službeno priznanje vjerskih vođa od strane države prepreke su takvom radu međunarodnih mirotvornih organizacija. Od vjerskih se vođa očekuje, temeljeno na njihovim vlastitim kanonskim pravilima, teološka stručnost u vidu religijskog učenja, ljudska poniznost i neovisnost o političkim pitanjima u smislu učešća u političkom procesu. U situaciji kao što je libanonska, konsocijacijska demokracija je dovela do toga da vjerski vođe predstavljaju vjerske zajednice, koje opet dijele vlast u zemlji. Međutim, u političkim procesima i procesu stvaranja javnih politika nije je zapravo jasno koga vjerski vođe predstavljaju, ali je sasvim razvidno kako religijske institucije imaju utjecaja u političkim krugovima svoje skupine i među zainteresiranim stranim dionicima. S obzirom na to da vjerski vođe moraju biti oprezni po pitanju svoje retorike i ponašanja unutar svoje zajednice i političke elite, ali istovremeno biti otvoreni prema drugim vjerskim zajednicama, politički sustav Libanona guši njihovu mogućnost promjene (Henley, 2016: 15). Kao alternativa, nameće se ideja međureligijskog vijeća koje može djelovati pod državnim "patronatom" za jedinstvo i mirotvorstvo, umjesto da se takav konsenzus pronalazi kroz političke institucije. Spremnost za to su religijske institucije već pokazale, jer kad god je došlo do povećanih napetosti među sastavnicama libanonske konsocijacije, upravo su vjerski vođe bili ti koji su stali protiv dominantnih snaga i većinskih mišljenja u vlastitim zajednicama (Henley, 2016: 17).

Zaključno, ako legitimnost vjerskih vođa ne proizlazi iz političkih krugova, već iz njihove duhovničke pozicije, najveća dobit učešća vjerskih vođa u mirotvorstvu na Bliskom istoku mogla bi se ostvariti kroz formalne međureligijske ustanove, a ne kroz političke pozicije. To ne znači da će religija biti manje zastupljena u političkom prostoru: upravo suprotno, religijska učenja mogu dobiti veći autoritet i legitimnost.

Literatura

- Arato, A. (2009). *Constitution Making Under Occupation: The Politics of Imposed Revolution in Iraq*. New York and Chichester: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/arat14302>
- Azar, E. (1990). *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases*. Dartmouth: Aldershot.
- Badran, T. (2009). Lebanon's Militia Wars. U: B. Rubin (ur.), *Lebanon: Liberation, Conflict, and Crisis*. (str. 35-62). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230622432>
- Berger, P. L. (1974). Some second thoughts on substantive versus functional definitions of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13(2), 125-133. <https://doi.org/10.2307/1384374>
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chiwetalu Ossai, E. (2019). The Relevance of Interreligious Collaboration in Peacebuilding. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 3(4), 265-269.
- Cole, J. R. I. (2006). *The Ayatollahs and Democracy in Iraq*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Collier, P., i Hoefler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56, 563-595. <https://doi.org/10.1093/oep/gpf064>
- Cox, A., Nozell, M., i Alhaji Buba, I. (2017). *Implementing UNSCR 2250: Youth and Religious Actors Engaging for Peace*. United States Institute of Peace Special Report.
- Davie, G. (2002). *Europe, the Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World*. London: Longman & Todd.
- Dawisha, A. (2009). *Iraq: A Political History from Independence to Occupation*. Princeton: Princeton University Press.
- Dubensky, J. S. (ur.). (2016). *Peacemakers in Action: Volume 2: Profiles in Religious Peacebuilding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elbadawi, I. A., i Sambanis, N. (2000). External Interventions and the Duration of Civil Wars. *Policy Research Working Paper no. 2344*. Washington, D.C.: World Bank.
- Fawaz, E. (2009). What Makes Lebanon a Distinctive Country? U: B. Rubin (ur.), *Lebanon: Liberation, Conflict, and Crisis* (str. 25-34). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230622432>
- Fuller, G. E. (2003). *The Future of Political Islam*: New York i Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781403978608>
- Galtung, J. (2004). *Transcend and Transform: An Introduction to Conflict Work*. London: Pluto Press.
- Galot, J. (1997). *Isus Osloboditelj: Soteriologija*. Đakovo: Forum bogoslova.
- Gopin, M. (1997). Religion, Violence, and Conflict Resolution. *Peace and Change: A Journal of Peace Research*, 22(1), 1-31. <https://doi.org/10.1111/0149-0508.00035>
- Henlye, A. D. M. (2016). *Religious Authority and Sectarianism in Lebanon*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.

- Horowitz, S. (2007). Mediation. U: C. Webel i J. Galtung (ur.), *Handbook of Peace and Conflict Studies* (str. 51-62). Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203089163>
- Institute for Economics and Peace (2020). *Positive Peace Index*. Sydney: IEP.
- Kasapović, M. (2004). Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti. *Politička misao: časopis za politologiju*, 41(1), 102-114.
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, M. (2011). Pluralno i pluralističko društvo. *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 2(7), 68-70.
- Kasapović, M. (2014). Što je Levant? *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 5(19), 54-57.
- Kasapović, M. (2016). Libanon. U: M. Kasapović (ur.), *Bliski istok: Politika i povijest* (str. 219-260). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Lijphart, A. (1984). *Democratic Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Long, J. M. (2004). *Saddam's War of Words: Politics, Religion, and the Iraqi Invasion of Kuwait*. Austin: University of Texas Press.
- Makdisi, U. (2000). *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Berkley, Los Angeles i London: University of California Press.
- Mavelli, L., i Petito, F. (2014). *Towards a Postsecular International Politics: New Forms of Community, Identity, and Power*. London i New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137341785>
- Merdjanova, I., i Brodeur, P. (2009). *Religion as a Conversation Starter: Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*. London i New York: Continuum.
- Metz, J. B. (2004). *Politička teologija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Norton, A. R. (1987). *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon*. Austin: University of Texas Press.
- Nemet, L. (2002). *Kršćanska eshatologija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Obućina, V. (2017a). *Politički sustav Islamske Republike Iran*. Zagreb: Političke analize.
- Obućina, V. (2017b). The Role of Dowreh in the Political System of Iran. U: I. Konczak, M. Lewicka, i A.S. Nalborczyk (ur.), *The World of Islam: Politics and Society* (str. 19-35). Torun: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Pearce, S. (2005). Religious Rage: A Quantitative Analysis of the Intensity of Religious Conflicts. *Terrorism and Political Violence*, 17(3), 333-352. <https://doi.org/10.1080/09546550590929237>
- Reychler, L. (2015). *Time for Peace: The Essential Role of Time in Conflict and Peace Processes*. Brisbane: University of Queensland Press.
- Sambanis, N. (2002). *Ethnic War: A Theoretical and Empirical Enquiry into its Causes*. DECRG World Bank paper.
- Sartori, G. (1994). *Comparative Constitutional Engineering*. New York: New York University Press.

- Seibert, L.-H. (2018). *Religious Credibility under Fire: Determinants of Religious Legitimacy in Postwar Bosnia and Herzegovina*. Wiesbaden: Springer Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-21033-5>
- Yıldız, K. (2007). *The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future*. London i Ann Harbor: Pluto Press.
- Weiss, M. (2010). *In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism, and the Making of Modern Lebanon*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Zehr, H. (2002). *The Little Book of Restorative Justice*. Intercourse, PA: Good Books.

Interfaith Councils and the Challenges of Religious Consociations in the Middle East: What Distinguishes Lebanon from Iraq and Iran?

Summary After the Second World War, consociational democracy became a frequent way of overcoming deep political divisions associated with violent or protracted conflicts in a society. Religious identities were often at the center of consociational mechanisms, and functional political orders were sought to be formed by consociational mechanisms dividing power between different religious groups. In the Middle East, religious identities are particularly significant, and in the post-secular era their importance is further strengthened. The division of power based on religious affiliation can become a form of standardization of state or regional power and lead to the perpetuation of division and blockade of society. Following this idea, the article criticizes the effects of religious consociation in Lebanon. After a very brief comparison with the cases of Iraq and Iran, the author in the article, which in addition to its political science perspective also has a political theological dimension, advocates interfaith councils as a possible constructive channel for building peace in religiously divided societies in the Middle East.

Keywords Middle East, religion, religious consociation, interfaith council, Lebanon, Iraq, Iran

Kako citirati članak / How to cite this article:

Obućina, V. (2021). Međureligijska vijeća i izazovi vjerskih konsocijacija na Bliskom istoku: što razlikuje Libanon od Iraka i Irana? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 195-214. <https://doi.org/10.20901/an.18.07>

POSTMODERNIZAM, JEZIČNA POLITIKA I RATOVANJE NA BLISKOME ISTOKU: ODRAZ NEOTERIČNOGA EKSPERIMENTIRANJA U VOJNOJ TERMINOLOGIJI NA ISHOD DRUGOGA LIBANONSKOG RATA

Dalibor Vrgoč

Hrvatsko vojno učilište
"Dr. Franjo Tuđman"

E-mail: dalibor.vrgoc@morh.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.06>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 2. 8. 2021.

Prihvaćeno: 1. 9. 2021.

Sažetak Petnaest godina nakon Drugoga libanonskog rata – vođenoga 2006. između Države Izraela i Hezbolaha, militantne šijitske organizacije u Libanonu – analitičari su uglavnom jednodušni u ocjeni kako je Izrael u najmanju ruku doživio vojni neuspjeh u tome ratu. Premda danas s višegodišnjim odmakom ocjene ishoda rata nisu više toliko kategoričke i apsolutne, neki od čimbenika koji su utjecali na neuspješnost Izraelskih obrambenih snaga (IDF) ipak su se pokazali relevantnima, a njihov odjek prepoznatljiv je i u aktualnoj izraelskoj vojnoj misli. Stoga je u ovome radu istraživački interes usmjeren na dosad nedovoljno proučavan aspekt Drugoga libanonskog rata – jezik. Pritom se tematizira terminologija koju su izraelske vojne snage rabile u ratnim operacijama protiv Hezbolaha. Prema izvješću izraelskoga povjerenstva ustrojenoga nakon završetka rata terminologija uvedena u vojne doktrine netom prije sukoba na više se mjesta izriječom apostrofira kao jedna od determinanti izraelskoga vojnog neuspjeha. Istraživanjem primarnih izvora te sagledavanjem recentnih reevaluacija učinaka i ishoda rata osvijetljaju se razmjeri posljedica paušalnoga pristupa oblikovanju vojnojezične politike. Podrobnije se problematizira znanstvena težina koju terminologija nosi u jeziku svake struke, a posebice u vojno-obrambenim znanostima.

Ključne riječi Drugi libanonski rat, vojna terminologija, (vojno)jezična politika, Hezbolah, Izraelske obrambene snage (IDF), sustavni operativni dizajn (SOD)

Uvod: jezik kao poprište rata

U nizu posebnosti koje u većoj ili manjoj mjeri odlikuju svaki standardni jezik, istaknuto mjesto zauzima *polifunkcionalnost* odnosno *funkcionalna polivalentnost*, koja se manifestira kao potencijal jezika da obuhvati "sva područja komunikacije

i znanja" (Brač, Bratanić i Ostroški Anić, 2015: 3). Drugim riječima, što je moguće potpunije kojim jezikom pokriti različite dimenzije ljudskoga djelovanja time on ostvaruje sve znatniju polifunktionalnost. Jedan od takvih fenomena koji, čini se, obilježava ljudsko postojanje *ab antiquo* je rat.

Koliko god kvalifikacije o tragičnosti, apsurdnosti, bizarnosti, štoviše banalnosti rata bile utemeljene, one ne dezavuiraju činjenicu kako je rat višedimenzionalna pojava – antropološka, sociološka, kulturološka, povijesna i sl. Stoljeća evolucije ratovanja podrazumijevaju i njegovu konceptualnu složenost koju treba jezično, odnosno terminološki kodirati. Konkretnije, određenu bi se izvanjezičnu stvarnost trebalo jezično (terminološki) moći što obuhvatnije i preciznije izraziti.

Jezikoslovci su suglasni u ocjeni prvorazredne uloge koju terminologija (jezik struke) igra u funkcionalnoj polivalentnosti jezika, naglašavajući pritom kako ju je bez izgrađene terminologije nemoguće doseći (Brozović, 1970: 28). Sofisticiranom se terminologijom postiže *intelektualizacija* jezika pod čime Havranek (1976) razumijeva jačanje njegove intelektualne komponente – "kao prilagođavanje jezika usmjereno na to da jezični izrazi budu određeni, točni i apstraktni kako bi mogli izraziti misao 'u njezinoj kompliciranosti'" (Havranek prema Mićanović, 2006: 20). Jednako tako, atrofirana ili neadekvatna terminologija narušava polifunktionalnost jezika, te se, vidjet ćemo, odražava i na izvanjezičnu stvarnost.

U ovome se radu rečena problematika oprimjeruje na službenoj vojnoj terminologiji, te u širem smislu na ratnome diskursu, koji su Izraelske obrambene snage (IDF) u pokušaju intelektualizacije vojne doktrine oblikovale i rabile u Drugome libanonskom ratu 2006. Upravo se na toj bliskoistočnoj vojnojezičnoj i ratnoj epizodi pokazuje kako jezik (diskurs) ne služi isključivo kao puko sredstvo komunikacije, nego može poslužiti i kao poligon za (hazardersku) jezičnu politiku te, u konačnici, kao (neučinkovito) strateško oružje.¹ Uglavnom, podrobnije se tematizira odraz kontroverzne ratne terminologije na ishod rata.

Rat je naime konstanta arapsko-izraelskih odnosa u kontekstu kojih ovaj rad ispituje vezu jezične politike i rata. Posegnemo li prigodno za promišljanjima o Bliskome istoku Mirjane Kasapović uočit ćemo kako je ratovanje – različitoga intenziteta na spektru sukoba² – desetljećima jedna od stalnica koja ima "konstitutivno značenje za povijest i politiku Izraela" (Kasapović, 2010: 80). Aktualni čelnik Izraelske svemirske agencije, umirovljeni general-bojnik Izak Ben-Izrael,³ plastično je to predočio prosudbom kako su ratovi u izraelskome konceptu sigurnosti zapravo "ciklusi nasilja u jednome dugotrajnom ratu" pri čemu se uspjehom Izraela može smatrati kad od jednog do drugoga ciklusa "oslabi želju neprijatelja za obnavljanjem sukoba" (Marcus, 2018: 102). Od proglašenja neovisnosti 1948. Izrael je vodio pet prijelomnih ratova – Rat za neovisnost (1947. – 1949.), Rat za Sueski kanal (1956.),

¹ Mićanović (2006) primjerice jednomu od poglavlja svoje studije o standardnome jeziku i jezičnim varijetetima daje znakovit, vojno intonirani naslov *Jezik kao poprište*, no ondje u kontekstu jezične kulture i jezičnoga purizma. Nadalje, da jezik može biti u službi ostvarivanja dominacije na *političkome poprištu* upućuje Cromer (2004) upravo na primjeru Izraela.

² U vojnoj teoriji *spektar sukoba* odražava učestalost i intenzitet nasilja među državama ili skupinama. Neki autori prema obujmu i razornim posljedicama sukobe ugrubo dijele na *krize*, *sukobe niskog intenziteta* i *ratove*. Obujam sukoba i njegove razorne posljedice najmanji su kod *kriza*, a najveći kod *ratova*. Za razgranatu tipologiju ratova usporedi Paić (2000).

³ U radu se kad je riječ o transkripciji (prezvukovljavaњу) i transliteraciji (preslovljavaњу) arapskoga i hebrejskoga pismovnoga i slovnoga sustava priklanja načelima kako ih uspostavlja Havel i Kasapović, 2016: xvii-xxii.

Šestodnevni rat (1967.), Jomkipurski rat (1973.) i Prvi libanonski rat (1982. – 1985.) – te niz ratnih operacija, do one nedavne u svibnju 2021. u okviru izraelsko-palestinskih sukoba nazvanu *Čuvar zidina*.

S jedne strane, u nekim od ratova izraelska je vojska ostvarila pobjede stožerne za opstojnost i ukotvljavanje države Izrael unutar "levantskoga konfliktnog i sigurnosnog podkompleksa" (Kasapović, 2016: 33) i širega muslimanskog okruženja,⁴ kao dominantne vojne i geopolitičke sile. S druge strane, i danas se vode rasprave u znanstvenoj javnosti jesu li neki od ratova ili ratnih operacija završili u najmanju ruku pat-pozicijom ili stanovitim taktičkim pobjedama, a strateškim promašajima za Izrael, te obrnuto. Jedan od takvih ratova – premda se vodio svega 34 dana u ljeto 2006. – je i Drugi libanonski rat, u kojemu je Izrael ratovao protiv radikalne proiranske šijitske vojne, političke i terorističke organizacije u Libanonu, Hezbolaha. Premda su obje zaraćene strane proglasile pobjedu, u onodobnome rasponu vojno-političkih ocjena rata oscilacije su neznatne – od onih da se taj rat, najblaže rečeno, pokazao "krajnje problematičnim za Izrael" (Johnson, 2011: xviii), štoviše da je ostavio snažan osjećaj "razočaranja i frustracije" zbog širokoga jaza između predratnih očekivanja uvjerljive pobjede te stvarnih ishoda (Brun, 2010: 315), do one da taj rat predstavlja izraelski "politički i moralni fijasko" (Kasapović, 2010: 88).

Međutim, s odmakom od petnaest godina – nakon kojega je empirijski moguće sagledati dugoročne političko-sigurnosne učinke toga ratnog sukoba na tamošnju sigurnosnu arhitekturu – današnje ocjene o reperkusijama Drugoga libanonskog rata razmjerno su preinačene i ažurirane (Havel, 2016: 144). Genezu, evoluciju te neposredne vojne ishode i dugoročnu sigurnosnu rekonfiguraciju uzrokovanu tim ratom nužno treba sagledavati na protegu od nekoliko desetljeća, odnosno unutar kontinuuma izraelsko-libanonskih sukoba – od Prvoga libanonskog rata (1982.), preko stvaranja, uspona i profiliranja Hezbolaha kao ozbiljnoga aktera libanonske politike,⁵ do konačno Drugoga libanonskog rata (2006.) i razmjernoga zatišja, koje traje već petnaest godina.

Općenito, analitičari su gotovo jednostučni u stavu kako je taj "srpanjski rat"⁶ iznio na vidjelo mnogostruke, fundamentalne slabosti tadašnjega izraelskog vojno-političkoga promišljanja. To se, u prvome redu, odnosi na nedovoljno artikuliranu, koherentnu i ažuriranu strategiju nacionalne sigurnosti i vojnu doktrinu te različite ranjivosti, pogrešne predodžbe i zanemarivanja naslojavana unutar obrambenoga sustava godinama prije no što su se zorno manifestirali u samome ratu (Cordesman, 2008; Matthews, 2008; Vego, 2009; Murphy, 2010; Glenn, 2012; Marcus, 2018).

⁴ Država Izrael neposredno je – kao nearapska i nemuslimanska enklava – okružena arapskim državama (Egipat, Jordan, Sirija i Libanon), dok je u širem smislu smještena unutar dominantno muslimanskoga svijeta, koji se proteže u prostornome kontigvitetu (od Magreba do Pakistana). Pritom, Libanon valja izdvojiti kao vjerski krajnje heterogenu državu s 18 službenih vjerskih zajednica, odnosno "konfesionalnu sektokraciju" u kojoj tri najbrojnije i povijesno-politički najutjecajnije zajednice čine kršćanski maroniti te suniti i šijiti muslimani (Kasapović, 2016: 222). O izraženoj vjerskoj slojevitosti Libanona, posljednjoj polariziranosti među vjerskim zajednicama, te općenito ulozi koju je vjerskoidentitetska fragmentiranost stanovništva imala na društveno uređenje Libanonske Republike usp. akribičnu studiju Kasapović (2016: 220-260).

⁵ O Hezbolahu kao organizaciji koja je nadišla status "puke ekspoziture" ili produljene ruke (svojevrsnoga *proxyja*) Irana i Sirije te prošla proces takozvane libanonizacije, afirmirajući se u konačnici kao važan akter u političkoj vlasti Libanona, usp. Picula (2012).

⁶ U Libanonu Drugi libanonski rat nazivaju Srpanjskim ratom.

Specifičan predmet ovog rada u području dosad gotovo neproučavanih aspekata jezične politike Drugoga libanonskog rata jest inovativna i neoterična, no kontroverzna, eksperimentalna vojnojezična politika, koju se tad nastojalo propagirati i afirmirati u izraelskoj vojnoj misli.⁷ Prema primarnim izvorima nastalima neposredno nakon rata i svjedočanstvima samih protagonista, ta se politika pokazala jednom od ključnih varijabli u formuli izraelskoga vojnog neuspjeha. Stoga je cilj ovoga rada analizom izraelske vojnojezične politike u rasponu od sredine 2000-ih naovamo pružiti dublji uvid u važnost jezičnoga planiranja, posebno u vojno-obrambenim znanostima, te provjeriti polazišnu tezu kako loša jezična politika i ignoriranje ili nepoznavanje temeljnih terminoloških postulata pri njezinu osmišljavanju može imati ozbiljne, štoviše fatalne posljedice. Ovom se studijom slučaja po prvi put daje sustavni pregled problema prisutnih u razvoju vojnostručne terminologije na temelju iskustva sukoba IDF-a s Hezbolahom 2006., odnosno pominje se rasvjetljava dosad donekle zanemaren i marginaliziran aspekt Drugoga libanonskoga rata te općenito djelovanja Izraelskih obrambenih snaga – onodobna vojnojezična politika u službi "jezika sile".⁸ Metodološka strategija rada počiva na kvalitativnoj metodi i deskriptivnome tipu istraživanja, pri čemu je istraživački interes u prvome redu usmjeren na teorijsku pozadinu tadašnje jezične politike u izraelskoj vojsci, konkretno na problematiziranje primjene filozofske jezične matrice na vojnu znanost.

Povijesni kontekst: pozadina, kronologija i ishodi Drugoga libanonskog rata

Kad je riječ o Drugome libanonskom ratu, odnosno ratu Izraela protiv Hezbolaha, nužno je zaći dublje u njegovu pozadinu, konkretnije nasljeđe Prvoga libanonskog rata (1982. – 1985.). Ne ulazeći podrobnije u kompleksnost toga rata u kojemu je ratni cilj Izraela bilo eliminiranje PLO-a iz Libanona – u čemu je i uspio protjeravši njegovo vodstvo u Tunis⁹ (Kasapović, 2010: 87) – analitičari se slažu kako je Izrael pogrešno procijenio strateške i velikostrateške posljedice prve vojne invazije na Libanon (Cordesman i dr., 2007: 151). Rat je predstavljao "značajnu izraelsku vojnu pobjedu koja je rezultirala gotovo potpunim izraelskim strateškim porazom" (Ha-

⁷ Ovdje se kao prikladnom preuzela kvalifikacija *neoteričan*, kojom se general Šimon Naveh, *spiritus movens* novoga, no kontroverznoga vojnodoktrinarnog koncepta (eng. *Systemic Operational Design* (SOD)) uvedenoga u Izraelske obrambene snage neposredno pred Drugi libanonski rat, neizravno poslužio za njegov opis. Leksikografija definira taj pridjev kao "nov, neobičan, novotarski, koji ide za novim pravcima, koji ih donosi ili najavljuje", dok ga etimološki veže za književnost i "skup starorimskih pjesnika koji je zastupao nove književne pravce u svojim djelima" (Klaić, 2012: 722). Pridjev *vojnojezični* izvedenica je dvorječnoga naziva *vojni jezik*, a podrazumijeva u širem terminološkom smislu jezik vojne struke, odnosno njezino nazivlje u užemu smislu.

⁸ Sintagma *jezik sile* – kao metafora za oružani, ratni pristup rješavanju sukoba – često se javlja na Bliskome istoku u kvalifikacijama arapsko-(muslimansko)-izraelskih sukoba u kontekstu alibija za pribjegavanje sili. S jedne strane, Cromer (2004: 23) opisuje kako izraelski politički jastrebovi optužuju Arape da "razumiju jedino jezik sile" dok s druge strane iranski vjerski vođe identično ponavljaju kako "cionisti [Izrael] ne razumiju ništa doli jezik sile" (Iranpress.com, 2021).

⁹ Palestinska oslobodilačka organizacija (PLO) je nakon Jordanskoga građanskog rata (1970. – 1971.) protjerana iz Jordana te našla utočište u Libanonu stvorivši ondje svojevrsnu državu u državi. Nasuprot očekivanjima Izraela, jedna od posljedica Prvoga libanonskog rata bila je preseljenje PLO-a na okupirana područja u Palestini, čime je započela "teritorijalizacija nacionalnoga pokreta u Palestini" (Kasapović, 2010: 88).

vel, 2016: 136 prema Cordesman, 1987: 54). Naime, PLO je kao prijetnja uklonjen iz Libanona, no iste se godine kao nusproizvod rata pojavila nova – Hezbolah, ili u prijevodu *Alahova stranka*. Hezbolah, šijitska teroristička organizacija osnovana uz potporu Irana (1982. – 1985.),¹⁰ ubrzo je zatim – obučavana i naoružavana od iranske revolucionarne garde i sirijske obavještajne službe – prerasla u respektabilnu oružanu silu i nezaobilaznoga aktera u libanonskoj politici (Havel, 2016: 136).

Izrael je izgonom PLO-a iz Libanona ostvario taktičku pobjedu, no strateški promatrano nije računao da će kao nasljeđe rata dobiti dugoročnoga te sve opasnijega neprijatelja (usp. Marcus, 2018). Nakon rata, u složenome mozaiku različitih stranih vojnih snagâ i lokalnih milicija na teritoriju Libanona, Izrael se 16. siječnja 1985. obvezao "privremeno" povući u južni Libanon stvorivši ondje sigurnosni zonu – pojas od gotovo 10 posto libanonskoga teritorija uz sjevernu granicu Izraela kojim je nastojao spriječiti izravne napade na svoj teritorij. Međutim, Izrael je ondje ostao vojno prisutan sve do 2000. i jednostrane odluke o povlačenju. U međuvremenu, a posebice nakon povlačenja Izraela iz južnoga Libanona, Hezbolah je "stasao u organiziranu društvenu, političku i vojnu silu" (Havel, 2016: 143). Upravo u razdoblju 2000. – 2005. Hezbolah u sve ozbiljnijim i sofisticiranijim pograničnim sukobima nagriza IDF-ovu sposobnost odvratanja, a tridesetogodišnje vrenje između Izraela i Hezbolaha kulminira u srpnju 2006. Drugim libanonskim ratom (Marcus, 2018: 287, 1).

Sukob na relaciji Izrael-Hezbolah ima svoju dublju povijest koja se proteže na više desetljeća, no neposredan *casus belli* Drugoga libanonskog rata bio je napad Hezbolaha na izraelsku pograničnu ophodnju i raketiranje nekoliko gradova na sjeveru Izraela. Prema priznanju vođe *Alahove stranke*, Hasana Nasralaha, Hezbolah nije kao reakciju očekivao opsežnu ratnu operaciju, koju je Izrael potom pokrenuo u trajanju od 34 dana – od 12. srpnja do 14. kolovoza 2006. Premda su obje strane proglasile pobjedu u ratu, analitičari se slažu kako je Hezbolah "pretrpio golemi vojni poraz", no i imao razlog za zadovoljstvo pokazavši da je "sposoban preživjeti sukob s Izraelom" (Havel, 2016: 144). Ipak, mnogi su vojni analitičari uvjereni kako je Izrael doživio ozbiljan poraz. Još su rječitiji bili osvrtni na rat tadašnjih šefova izraelskih obavještajnih službi Mosada, Meira Degana i Šin Beta, Juvala Diskina, koji su netom nakon rata na sastanku premijeru Ehudu Olmertu izravno i nedvosmisleno poručili kako je "rat bio nacionalna katastrofa u kojoj je Izrael doživio ozbiljan udarac" (Matthews, 2008: 2).

S druge strane, prolaskom vremena aktualna sigurnosna slika na terenu baca novo svjetlo na učinke i ishod rata, a načelne kvalifikacije o izraelskome neuspjehu danas su daleko ublaženije, izbalansiranije i manje kategoričke (usp. Lambeth, 2012; Marcus, 2018). General-pukovnik Dan Haluc, tadašnji načelnik Glavnoga stožera IDF-a, u svojem iskazu povjerenstvu upozorio kako "što god da je postignuto ili nije [kampanjom] mora biti sagledano s vremenskim odmakom", dok je premijer

¹⁰ Hezbolah je formalno objavio svoje postojanje 16. veljače 1985. objavom manifesta poznatoga kao *Program Hezbolaha: Otvoreno pismo svim potlačenima u Libanonu i svijetu* u kojemu u jednome od ciljeva izrijekom progovara kako njegova borba prestaje jedino "uništenjem [obliteracijom] te cionističke tvorevine [Izraela]" (Jerusalem Quarterly, 48, 1988). Hezbolah je samo jedna u nizu militantnih i terorističkih organizacija u toj nestabilnoj regiji koja se "ne odriče prava na oružani otpor Izraelu kao arhetipskom neprijatelju kojemu ne priznaje ni pravo postojanja" (Picula, 2012: 35). Benjamin Netanjahu sažeo je to kronično stanje Izraela sljedećom rečenicom: "Ni jedna druga država ne suočava se s neprestanim prijetnjama svom postojanju te neprestanoj kritici zbog postupanja protiv tih prijetnji" (Netanyahu, 2000: 394-395).

Ehud Olmert, na sličnome tragu, naglasio kako će se tek "s vremenom rezultati rata pokazati boljima" (Lambeth, 2012: 46).

Dok o taktičkim ishodima rata postoji razmjerno širok konsenzus, strateški su ishodi i dalje predmetom rasprava, kako u Izraelu tako i u arapskome svijetu, što moguće odražava potrebu za ažuriranjem općeprihvaćene interpretacije koncepta *pobjede* (usp. Brun, 2010: 288-289). Unatoč rečenomu, promatrano s današnjim odmakom od petnaest godina, Izrael je osiguravši sjevernu granicu ostvario, u prvo redu, glavni cilj rata. Naime, pokazat će se kako u godinama nakon 2006. i nadolazećih sukoba s palestinskim Hamasom Izrael nije bio primoran ratovati na dvama bojištima (Havel, 2016: 144), pasivizirao je vojno krilo Hezbolaha – koje je danas daleko opreznije u smislu provociranja Izraela raketiranjem – a u posljednjih desetak godina na terenu dolazi svega do povremenih i manjih pograničnih okršaja te pretežito vlada zategnuto zatišje. Uglavnom, kako Marcus sažima, došlo je do "strateškoga rekalkibriranja" koje je rezultiralo novom jednadžbom o uzajamnome odvrćanju (Marcus, 2018: 33). Drugim riječima, prevladava mišljenje kako višegodišnje zatišje, s motrišta strateških ishoda, dokazuje da je Izrael obnovio status odvrćajuće sile (usp. Brun, 2010: 316).

Ipak, vojni se analitičari slažu kako su se u izraelskome vođenju rata manifestirale ozbiljne sustavne slabosti prouzrokovane nizom doktrinarnih reformi uvedenih tijekom desetljeća prije rata. Štoviše, general-bojnik Gadi Eizenkot,¹¹ tadašnji glavni ratni zapovjednik Sjevernoga zapovjedništva i do nedugo nakon rata čelnik Operativne uprave IDF-a, medicinskim je rječnikom okarakterizirao te reforme kao kontaminaciju "virusom koji se infiltrirao u temeljnu doktrinu IDF-a" (Cordesman i dr., 2007: 87). U svakome slučaju, analitičari su gotovo jednoglasni kako se to, s jedne strane, odnosi na šire sigurnosno-političko strateško promišljanje političke, odnosno na promašene operativno-taktičke pristupe izraelske vojne elite.

Nakon okončanja ratnih sukoba, izraelska je vlada ustrojila istražno tijelo – tzv. Winogradovo povjerenstvo – koje je trebalo pomno istražiti sve aspekte rata, posebno tadašnje propuste u procesima donošenja vojno-političkih odluka te prevladavajućim strateškim promišljanjima. U nizu vojno-sigurnosnih i političkih neutralgičnih točaka koje je povjerenstvo u iscrpnome izvješću izdvojilo, svoje mjesto, iznenađujuće, zauzela je na više mjesta i vojnojezična politika, odnosno vojnoterminološke inovacije, koje su svojim heurističkim¹² zasadama umnogome otežale komunikaciju duž zapovjednoga lanca IDF-a te, u konačnici, pridonijele taktičkome neredu na terenu (Winograd, 2008). Povjerenstvo izrijekom kao jedan od razloga neuspjeha navodi "dvosmislenu, nejasnu, konfuznu i besadržajnu terminologiju"¹³ tada novouvedenoga operativnog dizajna, koja je znala dovesti do "pogrešnih tuma-

¹¹ General Gadi Eizenkot je u razdoblju 2015. – 2019. bio načelnik Glavnog stožera IDF-a te je za vrijeme njegova mandata prvi put javno objavljena službena vojna doktrina.

¹² Heurističko mišljenje nije konačno, nego provizorno. U postupku dolaženja do cjelovitoga i krajnjega rješenja prema heurističkoj je paradigmi neizbježno oslanjati se na provizorna i neizvjesna nagadanja. Ovdje se, uz već spomenuti pridjev 'neoteričan' generala Šimona Naveha, iz formulacije umirovljenoga pukovnika iz Odjela za bihevioralne znanosti IDF-a, Saara Raveha, [*the language spoken ...was... more fluid and more heuristic...*], preuzima kao prikladnom ova naročita, no nesvakidašnja kvalifikacija za terminologiju, odnosno neki jezik struke (Marcus, 2018: 172).

¹³ Izvornik na hebrejskome jeziku: ממשי מתוכן וריקה מבלבלת, ברורה בלתי, מעורפלת

čenja zapovjednikovih namjera" (Winograd, 2008: 274).¹⁴ Štoviše, to novo "elitno" i inovativno nazivlje "stvorilo je pomutnju i pogrešna tumačenja među razinama zapovijedanja, među zapovjednicima i njihovim snagama [...] te doprinijelo nerazumljivosti..." (Winograd, 2008: 407-408). O čemu je konkretno riječ, opširnije se raščlanjuje u nastavku rada.

Konceptualna izvorišta vojnojezične politike: sustavni operativni dizajn

Izraelske obrambene snage su se 2006. nalazile usred procesa konceptualne tranzicije – koji je započeo još sredinom 1990-ih – a pokrenut je bio uslijed potrebe da se novim doktrinarnim idejama ponudi odgovor na nove vrste prijetnji, posebno u smislu operativne razine ratovanja (Johnson, 2011: 16).¹⁵ Tako je 1997. tadašnji zapovjednik Središnjega zapovjedništva (poznatije pod pokratom *Pakmaz*), general-bojnik Uzi Dajan, pozvao na suradnju nedavno ustrojen Institut za istraživanje operativne teorije (eng. (M)OTRI, hebr. Maltam).¹⁶ Riječ je bila o svojevrsnome vojnom promišljalištu i inkubatoru inovacija za potrebe IDF-a ustrojene 1995., a koji svoje korijene vuče iz reformističkih vojnih krugova 1980-ih godina nezadovoljnih osrednjim rezultatima IDF-a u Prvome libanonskom ratu (1982. – 1985.), Prvoj intifadi (1987. – 1993.) te razinom spremnosti u vrijeme Zaljevskoga rata (1991.), kad se Tel Aviv našao na udaru raketa *Scud* Sadama Huseina (Marcus, 2018: 163). Naime, prevladavajuća su mišljenja kako se u tome razdoblju "IDF iz operacije u operaciju vraćao na početak [...] lagano bi dobivao bitke, a ne bi uspijevaio promijeniti politički *status quo*" (Aodnetwork.ca, 2017).

Glavni pokretač i *spiritus movens* instituta bio je umirovljeni brigadni general Šimon Naveh¹⁷ čiji je avangardan pristup vojnoj misli trebao biti kontrapunktom dotadašnjim sve problematičnijim i neučinkovitijim "tradicionalnim" konceptima, metodologijama i doktrinama, koji jednostavno više nisu pružali odgovor "kompleksnim i promjenjivim realnostima ratovanja" (Johnson, 2011: 28). Uslijedio je dramatičan zaokret u konceptualizaciji, u prvome redu, operativne razine ratovanja, koja je sljedećih deset godina snažno utjecala na IDF, a posljedično na domete uspješnosti izraelske vojske u ratnim operacijama, koja se oslanjala na ideje, konkretnije sustavni pristup operativnome dizajnu¹⁸ osmišljen u OTRI-ju.

¹⁴ Zahvaljujem Ivici Mandiću na vrijednim informacijama o ovome slučaju i općenito Drugome libanonskom ratu te Borisu Havelu na prijevodu potrebnih materijala s hebrejskoga jezika.

¹⁵ U vojnoj se teoriji kao dijelovi piramide ratnoga umijeća razlučuju strategija, operativno umijeće (operatika) i taktika. General Šimon Naveh nastojao je osmisliti inovativni pristup operativnome umijeću kao teorijskoj domeni smještenoj između najviše razine definiranja ciljeva od strane vrha političkoga i vojnoga ešalona (strateška razina) i načina ostvarivanja tih ciljeva na terenu (taktička razina).

¹⁶ U radu će se zbog prepoznatljivosti za taj institut rabiti pokratak uvriježen u angloameričkoj literaturi, OTRI (*Operational Theory Research Institute*).

¹⁷ Marcus (2018: 251) opisuje nukleus OTRI-ja kao intelektualno čvorište "vojnih individualista" (eng. *mavericks*) s "karizmatičnim" Navehom na njegovu čelu.

¹⁸ U vojnoj se teoriji pod nazivom *operativni dizajn* podrazumijeva "ključno promišljanje koje se koristi kao okvir za planiranje kampanje ili glavne operacije [...] intelektualni proces koji može (ali ne mora) prethoditi procesu operativnog planiranja [...] i služi za početno formuliranje problema, odnosno [...] dizajn stvara ideje koje trebaju biti operacionalizirane operativnim planiranjem" (Pavić, 2011: 113).

Koncepti razvijani u OTRI-ju sintetizirani su pod krovnim nazivom *sustavni operativni dizajn* (eng. *Systemic Operational Design*, SOD), kojemu se podučavao izraelski generalski i časnički zbor, no čiji su postulati trebali potom kapilarno dosegnuti svaku izraelsku postrojbu i dovesti do promjene dotadašnjega "tradicionalnog" mentaliteta. Riječ je bila o izvornome izraelskom pristupu operativnome dizajnu čija je primjena do danas – uglavnom s prijepornim rezultatima – testirana jedino u Izraelu. Teorijske temelje SOD-a postavio je general Naveh proglašivši ga revolucionarnim pristupom (Pavić, 2011: 115). Korijeni te inovativne, no pokazat će se kontroverzne nove paradigme poimanja operativne razine rata, sežu do opće teorije sustava (eng. *General Systems Theory*).¹⁹ Gruba bi definicija sustavnoga operativnog dizajna, iz pera jednoga američkoga generala i zagovornika Navehova pristupa, glasila "primjena teorije sustava na operativno umijeće" (Wass de Czege, 2009: 4). "Vojno oličenje teorije sustava" bila bi Johnsonova još plastičnija formulacija (Johnson, 2011: 29).

Ipak, o eklektičnosti Navehova pristupa teorijskoj razradbi SOD-a rječito govori kontingent znanstvenih disciplina i pravaca kojima se "otac" SOD-a nadahnjivao. Tako teorijska uporišta SOD-a – uz teoriju sustava (kako je artikuliraju sistemisti Ludwig von Bertalanffy, Peter Checkland, Fritjof Capra) – počivaju na različitim teorijama: arhitekture (autora kao što su Christopher Alexander, John Forester, Bernard Tschumi), urbanistike, postmodernističke i poststrukturalističke francuske filozofije (osobito kako su je promišljali Gilles Deleuze, Félix Guattari, Paul Virilio, Guy Debord), filozofije Richarda Rortyja, postkolonijalne teorije i kritike, teorije složenosti i teorije kaosa, teorije književnosti, psihologije, logike, antropologije (Clifford Geertz i Gregory Bateson), kibernetike te dužega niza ostalih, pretežno društveno-humanističkih disciplina (Kober, 2008: 31-32; Vego, 2009: 72; Marcus, 2018: 167). S druge strane, u strogo vojnome smislu, SOD je uglavnom šturo prožet sovjetskom vojnom misli (Mihail Tuhačevski, Aleksandar Svečin), ponešto i kineskom, dok su vojna povijest i tradicionalni vojni mislioci bili posve marginalizirani u njegovu osmišljavanju (Pavić, 2011: 116).

Nakon završetka Drugoga libanonskog rata glavnina kritika u vojnim krugovima, no i službenoga Winogradova povjerenstva, usmjerena je bila upravo prema SOD-u – tu avangardnu, novu doktrinu službeno odobrenu neposredno prije samoga rata.²⁰ Vrijeme je otad pokazalo kako je SOD bio tek jedan u "kombinaciji toksičnih čimbenika"²¹ koji je pridonio prijepornim uspjesima na terenu (Marcus,

¹⁹ *Teorija sustava*, interdisciplinarna je znanost koja se bavi opisivanjem te objašnjavanjem zakonitosti postanka, razvoja, organizacije i ponašanja sustava, počiva na načelima niza znanstvenih disciplina kao što su ontologija, filozofija znanosti, fizika, informacijske znanosti, biologija, ekonomija, političke znanosti itd. Idejni začetnik teorije je austrijski biolog Ludwig von Bertalanffy.

²⁰ Valja naglasiti kako do kolovoza 2015. Izrael nikad nije javno objavio nijednu službeno odobrenu stratešku doktrinu pa tako ni ovu inspiriranu SOD-om (Marcus, 2018: 33). Tako su za Drugi libanonski rat tek nakon iscrpnih raščlambi istražnih timova Winogradova povjerenstva postali jasniji određeni doktrinarni pristupi. Engleski prijevod doktrine iz 2015. dostupan je na www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/IDFDoctrineTranslation.pdf

²¹ Budući da je temeljni predmet istraživanja u ovome radu jezična politika, šira vojno-politiološka raščlamba nadilazi njegov cilj te se ovdje ugrubo nabrajaju samo neki od sistemskih čimbenika za koje se analitičari slažu da su utjecali na ishod rata: duboki proračunski rezovi za vojsku u godinama prije rata što je dovelo do kroničnoga deficita u provođenju obuke i vježbi, presnažno oslanjanje na uporabu ratnoga zrakoplovstva, zanemarivanje konvencionalne konfrontacije na kopnu, promašen pristup spremnosti pričuvnoga sastava, doktrinarna

2018: 209). I danas se vode rasprave je li primjena SOD-a podbacila stoga što je taj koncept supstancijalno pogrešan i/ili jednostavno nije pravilno integriran u IDF te je "otišao predaleko" (Rapaport, 2010: 11). Jednako tako, Winogradovo je povjerenstvo – premda se u svojim ocjenama pokazalo dosljedno oštrim prema novouvedenoj doktrini – ipak otpočetak upozoravalo na opasnost od posvemašnjega obezvrjeđivanja nove doktrine i njezinih ideja pod egidom povratka temeljima. Tako u izvješću iz 2008. stoji:

Izrazito kritični prema novome operativnom pristupu, neki su zaboravili kako je taj pristup predstavljao istinski pokušaj – važan i nužan – da se premosti duboki konceptijski procjep u IDF-u [...] IDF nije imao izbora negoli ažurirati i formulirati različite operativne pristupe [...] istina, prije nego je potrebno bilo suprotstaviti se i nesretnoj sklonosti antiintelektualizmu²² unutar IDF-a te upoznati zapovjednike sa širim, apstraktnijim²³ konceptima (Winograd, 2008: 323).

Na kraju, vidjet ćemo kako su neki od njegovih elemenata – nakon što su tvorca i doktrina nakon njezina fijaska 2006. tabuizirani – godinama kasnije, u daleko preinačenome obliku, rehabilitirani u aktualnu izraelsku vojnu misao.

Ipak, jedan od čimbenika koji se u gotovo svim stručnim raščlambama Drugoga libanonskog rata izrijeком apostrofiraju kao krajnje problematičnim je vojnojezična politika proizišla iz nove doktrine, odnosno terminologija i poglavito zapovjedni jezik uveden rekonceptualizacijom ratne operacije i napuštanjem dugo afirmiranoga *modus operandi* IDF-a (Matthews, 2009: 22).

Odras nove vojne doktrine na strategiju vojnojezične politike

Radikalno izmijenjena doktrina neizbježno se reflektirala i na jezik struke u Izraelskim obrambenim snagama. Nastupila je rekonceptualizacija vojnojezične politike i beskompromisan otklon od tradicionalnih vojnih koncepata kao što su *osvajanje, odvratanje, uništavanje, neprijatelj, postrojba, cilj, izloženost, pobjeda* i slično (Matthews, 2009: 22). Kurikul prema kojemu se podučavala generalska i časnička elita u OTRI-ju, vidjeli smo, vrvjela je nevojnim teorijama i paradigmama. To se osobito odnosilo na različite teorije arhitekture, o čemu najzornije progovaraju riječi generala Naveha kako je OTRI ustanovio školu i razvio kurikul na kojemu se obučavaju budući "operativni arhitekti" (Weizman, 2006). Kritičari su nakon rata zajedljivo ko-

fokusiranost na *sukobe niskog intenziteta* uslijed dugogodišnjega iskustva protupobunjeničkih operacija (intifadske vrste sukoba s Palestincima), nedostatak razumijevanja na svim razinama da je bila riječ o ratu, a ne pukoj sigurnosnoj operaciji, nepostojanje jasne hijerarhije među vojnicima, neuspostavljanje jasnih strateških ciljeva rata od strane političkoga vodstva, nekoordiniranost političkoga i vojnoga vodstva, donositelji odluka pretjerano pod utjecajem medija i javnoga mnijenja itd. (Cordesman i dr., 2007: 52).

²² Širi kulturološki problem antiintelektualizma prisutan u IDF-u i izraelskoj vojnoj misli je, među ostalim, i doveo do stvaranja OTRI-ja te poticao generala Naveha na agresivno promoviranje i danas problematičnoga SOD-a. Dihotomija *antiintelektualizam-intelektualizam* predstavlja trajnu napetost u teoriji vojne inovacije, a u širem je smislu, čini se, i kulturološki determinirana, što se manifestiralo i u pristupu IDF-a u Drugome libanonskom ratu. (Zahvale idu anonimnome recenzentu ovoga rada na vrijednoj sugestiji u tome pravcu).

²³ O dimenzijama oskudnosti kapaciteta za izražavanje fundamentalnih apstraktnih pojmova, te eventualne inherentnosti takve posebnosti u hebrejskomu jeziku, usp. Havelovo istraživanje (Havel, 2020).

mentirali kako su generali i časnici IDF-a počeli proučavati djela velikana arhitekture umjesto djela ratnih genija (Kober, 2008: 32). Naveh je osobito nastojao, gotovo hagiografski, popularizirati unutar IDF-a misao francuskoga filozofskog tandema Deleuzea i Guattarija, podtekstno dajući na važnosti Foucaultovoj profetističkoj izjavi kako će "ovo [20. stoljeće] biti jednoga dana prozvano 'Deleuzovim stoljećem'" (Weizman, 2006).

Sagledajmo kako se to projiciralo na jezik koji se tad rabio u IDF-u. Naveh je, primjerice, u svojim predavanjima na dijagramu – koji je nalikovao *logičkome kvadratu*, općepoznatoj shemi iz logike – projicirao logičke odnose koji su predstavljali određene propozicije vezane za vojne i gerilske operacije te ih imenovao sljedećom terminologijom nadahnutom Deleuze-Guattarijevom misli: *dijalektika strukturiranja i strukture, bezoblični suparnički entiteti, fraktalni manevar, brzina vs. ritam, vahabijski ratni stroj, postmoderni anarhisti, nomadski teroristi...* (Kober, 2008: 32). Ne bi bilo pretjerano na ovome mjestu preformulirati Johnsonovu slobodnu definiciju SOD-a (2011: 29) i ustvrditi kako je vojnojezična politika bila *jezično oličene postmodernističkoga i poststrukturalističkoga pogleda na svijet*.

Istina jest kako je mentalitet IDF-a desetljećima bio zahvaćen svojevrsnim antiintelektualizmom te ga se angažmanom OTRI-ja konačno nastojao "poznastveniti" i prožeti akademskim idejama (usp. Winograd, 2008: 323). *Teorija sustava* trebala je doseći svaku "molekulu" IDF-a tako da se, primjerice, odjel glasnogovornika otad bavio *formuliranjem percepcije stvarnosti u javnome diskursu*, a generacije zapovjednika koje su do 2002. prošle školovanja na Navehovu institutu bile su toliko "zadvojene" sustavnim pristupom da je Naveh u tim krugovima uživao status gurua (Rapaport, 2010: 8). Kreativnost i autonomija u formuliranju zapovijedi bili su također jedan od novuma potaknutih idejama SOD-a. Intelektualno eksperimentiranje, koje je poticao OTRI, urodilo je autarkičnim intelektualnim olujama i posljedično takvim ratnim planovima (Marcus, 2018: 226). No i taj se pristup u Drugome libanonskom ratu pokazao problematičnim i neodrživim. Naveh priznaje kako je jedan od zapovjednika, general Gal Hirsch, "podbacio zbog kombinacije čimbenika, a stručni žargon bio je jedan od njih [...] on [Hirsch] jest čarobnjak s riječima, no ovaj je put možda otišao predaleko" (Marcus, 2018: 226).

Uglavnom, težilo se elitističkomu, složenom, gotovo šifriranom nazivlju. Sâm autor, Naveh, branio je nerazumljivost novoga operativnog dizajna nesmiljeno tvrdeći da taj i nije bio namijenjen običnim smrtnicima (Feldman, 2007). Oportuno prihvaćajući Navehova nastojanja intelektualizacije IDF-a,²⁴ mnogim je generalima i časnicima potpora OTRI-jevim konceptima služila samo kao sredstvo vlastite promidžbe i napredovanja, a upitno je jesu li i u kojoj mjeri razumjeli ili posvetili se razumijevanju SOD-a. Naveh se, primjerice, u tome smislu nemilosrdno obrušio na jednoga generala, štoviše zagovaratelja SOD-a, Šaula Mofaza, prozivajući ga za licemjerno navlačenje "intelektualne fasade", nazvavši ga pritom najobičnijim "idiotom" i "bitangom". Štoviše, i samoga tadašnjeg načelnika Glavnoga stožera, generala Dana Haluca, koji je tri mjeseca prije početka rata odobrio novu, spornu doktrinu,²⁵ Naveh naziva "idiotom", "istinskom budalom" i "klaunom", koji je potpisao nešto što se

²⁴ U jednome od razgovora Naveh se jezgrovit i slikovito osvrće na svojstvenost njegova instituta: "Mi smo poput isusovačkoga reda. Mi pokušavamo naučiti i obučiti vojnike da misle" (Weizman, 2006).

²⁵ Dan Haluc je u travnju 2006. odobrio novu operativnu doktrinu klasificiranu jednom od stupnjeva tajnosti.

"nikad nije ni udostojio proučiti" [...] dodajući pritom kako "je [Haluc] upotrebljavao prave riječi, no nikad ih se nije udostojio razumjeti" (Marcus, 2018: 171, 216).

Mnogi časnici tad nisu mogli razumjeti zbog čega je stari sustav jednostavnih zapovijedi i preciznoga nazivlja napušten i zamijenjen novim, koji je malo njih moglo razumjeti. Nemali broj njih nije se usudio priznati da ne razumije što se od njih zahtijeva. Wegman kritički konstatira kako je zbog toga prvo načelo rata – *pridržavanje misije* – bilo prvom žrtvom novoga vojnog diskursa (Wegman, 2007: 24). Mnogi od njih nisu bili vični francuskoj postmodernističkoj filozofskoj misli. Konačno, jedan je od službenika OTRI-ja, dr. Orit Gal, upozorio na inherentnu opasnost od pogrešnih tumačenja terminologije uslijed neujednačenoga i fragmentiranoga rasprostranjivanja SOD-ovih ideja po svim sektorima IDF-a (Marcus, 2018: 170).

Pukovnik Saar Raveh, koji je u Središnjemu zapovjedništvu bio uključen u provedbu doktrinarnih reformi, prisjeća se kako se neujednačeno širenje SOD-a po oružanim snagama pokazalo još jednom od odrednica njegova (ne)uspjeha. Raveh ističe kako su i dalje aktualne rasprave o tome je li se njihov projekt pokazao promašenim jer je vojska ustvari rabila dva jezika: s jedne strane, *fluidan, heurističan* i *interdisciplinarnan* jezik kojim se služila vojna elita u Središnjemu zapovjedništvu te, s druge strane, dotadašnji jezik, koji su rabili vojnici i pričuvnici (Marcus, 2018: 172). Uistinu, kritičari OTRI-ja su prije rata, te pogotovo nakon njega, optuživali taj institut za poticanje pseudointelektualizma propagiranjem "arogantne, besmislene, te čak irelevantne" terminologije, a komunikaciju među postrojbama etiketirali kao "kulom babilonskom" (Michael, 2007: 425, 435).

Ugrubo, tradicionalna, jasna, jednostavna i precizna vojna terminologija ustupila je mjesto dvosmislenoj, nejasnoj, fluidnoj terminologiji podložnoj interpretacijama kao što je *strateška direktiva, strateška svrha, granice sustava, tema organiziranja kampanje, logički temelji suparničkoga sustava*, dok se postrojbama zapovijedalo da *dovedu neprijatelja do nekoherentnosti, izbace ga iz ravnoteže, poremete mu logiku, projiciraju učinke na neprijateljsku logiku, da osjeti pogibelj ili da ostvare dominaciju nad ratištem sa sigurne udaljenosti* (Vego 2009).²⁶ Konačno, teritorij se više nije morao zauzeti ili osvojiti, nego se *nad teritorijem preuzimao nadzor*. Drugim riječima, mnogim je zapovjednicima – pogotovo onima nevičnim teoriji SOD-a – takav jezik struke bio apsolutno nerazumljiv i neupotrebljiv.²⁷

²⁶ Vojna povijest svjedoči kako i ostale oružane snage nisu imune na terminološko "zamagljivanje" i konceptualnu nejasnoću u svojim doktrinama. Kao primjer navedimo ovdje inauguriranje naziva *sukob niskog intenziteta* (eng. *low intensity conflict* (LIC)) u američkoj vojsci nakon Vijetnamskoga rata. Nakon poraza u Vijetnamu američka vojna organizacija fokusirala se na revitalizaciju sposobnosti za vođenje konvencionalnoga ratovanja, što je uključivalo i doktrinarnu inovaciju (prvo usvajanje doktrine *Active Defense*, a zatim njezinu zamjenu doktrinom *AirLand Battle* od strane kopnene vojske). Pritom se koncept *neregularnog ratovanja* nastojao potisnuti u drugi plan. On se nije mogao u potpunosti zanemariti, ali upravo ovdje je primijenjena terminologija koja neće izravno podsjećati na vijetnamski poraz. Tako je niz jasnih i prihvaćenih naziva – *pacifikacija, protupobunjeničko djelovanje, gerilsko ratovanje* i sl. – bio sveden pod uopćenu i nepreciznu kategoriju *sukob niskog intenziteta*. Ipak, pokazalo se kako se općeniti koncept LIC-a nije mogao primijeniti pri oblikovanju i provedbi vojne doktrine koja bi se bavila takvom vrstom ratovanja. Američka je vojska nakon hladnoga rata ustanovila problem spomenute konceptualne nejasnoće, kad se ponovno javila potreba za vojnom doktrinom koja bi adresirala i neregularno ratovanje. (Zahvaljujem jednom od anonimnih recenzenata na upućivanju na taj paradigmatički primjer manipuliranja jasnoćom u vojnoj terminologiji.)

²⁷ Bilo bi jednostrano ne spomenuti kako se primjena SOD-a ipak pokazala uspješnom u Dru-goj intifadi, konkretno 2002. u izraelskoj operaciji *Obrambeni štit*. Riječ je bila o kampanji urbanoga ratovanja protiv palestinskih militanata na Zapadnoj obali, koja je dizajnirana

Konačno, više istražnih timova Winogradova povjerenstva detektiralo je jezik i terminologiju kao problematičnom odrednicom rata. Prijepornost nove doktrine povjerenstvo vidi u tome što je nejasan i neprecizan jezik narušio primjenu jednostavnih, zdravorazumskih načela (Winograd, 2008: §26). Živopisnost takve terminologije najbolje se da ilustrirati na primjerima koje povjerenstvo navodi za Bitku za Bint Jbeil i zapovjedni jezik koji je primjerice rabio general Hirsch. Povjerenstvo je Hirschov jezik – kojim zapovijeda *sustavnu demonstraciju* na grad pokretanjem *simultanih, višedimenzijских rojeva* te *sveopću infiltraciju niske zamjetljivosti (najezdu osinjeg oblaka)* i *uspostavljanje ubojitog kontakta s izgrađenim područjem (rojevima)* radi *stvaranja šoka i užasa* te u konačnici *zamrzavanja područja operacije* te *tranzicije u dominaciju* – okarakterizirao kao "kreativan" i "poetski" (Winograd, 2008: 372-373). Osvrnemo li se na fluidnost nove terminologije, general Hirsch 25. lipnja objavljuje kako je Bint Jbeil *pod potpunim nadzorom* IDF-a, da bi grad u stvarnosti sve vrijeme rata ostao u rukama Hezbolaha. Sâm Hirsch priznaje da je, na tragu postmodernističke misli, nastojao ostvariti *percepcijsku pobjedu* kako bi utjecao na *svijest* Hezbolaha o nastavku ratovanja (Marcus, 2018: 193). General-bojnik Joram Jair, koji je bio na čelu jednoga poslijeratnog, privremenog istražnog povjerenstva, jetko je komentirao kako mu je "bio potreban rječnik da dešifrira vojni jezik taktike generala Hirscha" (Katz, 2006).

Zaključimo riječima Milana Vege – priznatoga i dugogodišnjega vojnog stručnjaka za operativno umijeće na uglednoj američkoj ratnoj školi *Naval War College* te poborniku klasičnoga operativnog planiranja – kojima još izražajnije daje do znanja kako je "rječnik koji upotrebljavaju zagovornici SOD-a prije svega nerazumljiv, a doktrina pisana nerazumljivim rječnikom je opasna" (Vege, 2009: 75).

Epilog eksperimenta s vojnojezičnom politikom: jezična bizarnost vojne doktrine

Brojni su analitičari nakon što se slegla prašina Drugoga libanonskog rata jedno-dušni u ocjeni kako je taj sukob poslužio kao poziv na buđenje Izraelu po višestrukim vojno-obrambenim i političkim kriterijima (usp. Brun, s.a.). Međutim, ovdje je ključno promotriti što su Izraelske obrambene snage poduzele nakon što su bile izložene oštrim i argumentiranim kritikama na račun eksperimentiranja s jezikom struke. Četiri godine nakon rata, 2010. godine, autori u retrospektivi pišu kako "ništa nije ostalo od pristupa i terminologije koja je prevladavala prije rata i tijekom njega", konkretnije, iz vojnoga su jezika iščezli nazivi kao što su *učinak*, *dekapitacija neprijatelja*, *paraliziranje neprijatelja*, *zasljepljivanje neprijatelja*, *poremetiti neprijateljsku logiku* te niz naziva iz kategorijskoga aparata teorije sustava kao što su *sustavna ideja*, *poluga*, *svjesnost*, *dizajner* i sl. (Rapaport, 2010: 9). Sažeto, terminološke inovacije pokazale su se u praksi lošim eksperimentom. General Naveh i njegova

oslanjanjem na postmodernističke arhitektonske paradigme kako ih se propagiralo SOD-om (Marcus, 2018: 172). Zapovjednik operacije u Nablusu, brigadni general Aviv Kohavi, opisuje napad na taj grad kao primjenu *inverzne geometrije*, odnosno kao *reorganizaciju urbane sintakse serijom mikrotaktičkih akcija* (Weizman, 2006). Uspjeh operacije *Obrambeni štit* osnažio je kredibilitet i pridonio prestižu OTRI-jevih ideja i terminologije. Kako Marcus opisuje, razdoblje 1995. – 2005. bilo je zlatno doba ("*bon temps*") za OTRI, da bi svoj konceptualni vrhunac dosegao sredinom 2000-ih i završio neslavno debaklom 2006. i Drugim libanonskim ratom (Marcus, 2018: 173, 179). Analitičari su gotovo složni u ocjeni kako SOD može funkcionirati, no u ograničenim operacijama i s postrojbama manjega opsega, a teško na razini brigade, što se i manifestiralo u Drugome libanonskom ratu (usp. Marcus, 2018: 195).

doktrina doživjeli su odmah nakon rata gotovo progon iz javne uspomene, dok je institut (OTRI) službeno raspušten još 2005., navodno zbog financijskih malverzacija, čime završava OTRI-jeva desetogodišnja intelektualna odiseja (Marcus, 2018: 180). SOD je ukinut, tabuiziran i sljedećih nekoliko godina ostao zaboravljen.

IDF se u smislu operativne doktrine i terminologije "vratio temeljima", što se ubrzo, već u sljedećemu ratnom sukobu – izraelskoj vojnoj ofenzivi na Gazu 2008. – 2009. nazvanoj *Lijevano olovo* – pokazalo uspješnom i prokušanom strategijom. Citirajući Matthewsovu kategoričnu ocjenu, Havel to "nesumnjivo impresivno postignuće" (Matthews, 2009: 34) pripisuje izraelskomu usavršavanju taktike asimetričnoga ratovanja i ponajprije lekcijama naučenima u ratu s Hezbolahom (Havel, 2016: 144). Jednako tako Izrael 2015. prvi put u povijesti javno objavljuje službenu vojnu doktrinu Izraelskih obrambenih snaga – naslovljenu *Odvraćanje terora* – u kojoj se izrijekom na nekoliko mjesta kao imperativ apostrofira *ujednačenost, jednoznačnost, preciznost, jasnoća i jednostavnost* vojne terminologije (Eizenkot, 2015: 33, 44-45). Pobuđuje pozornost mjera u kojoj se navedena načela podudaraju s načelima kako ih postulira terminologija kao znanstvena disciplina. Naime upravo *preciznost, jednoznačnost, jasnoća, usustavljenost, stabilnost i mogućnost definicije* temeljni su postulati na kojima počiva dobroizgrađena terminologija (Mihaljević, 1993: 114-115).²⁸ U slučaju prijeporne doktrine IDF-a spoznaja o potrebi takvoga pristupa formuliranju jezične politike u vojsci očito je izostala, što je rezultiralo dramatičnim posljedicama. Štoviše, takav se pristup IDF-a istovremeno kosio s jednim od takozvanih načela rata²⁹ – *jednostavnosti*.

Analitičari, no i brojni protagonisti Drugoga libanonskog rata, najizražajnijim su se epitetima obrušili na jezik proizišao rekonceptualizacijom doktrine. Navedimo samo neke, sabrane ovdje, da dočaraju problematičnost zapovjednoga jezika s kojim su se suočavale snage na terenu: *pretenciozan, elitističan, arogantan, ezoteričan, fluidan, neoteričan, heurističan, misteriozan, šifriran, kriptičan, konfuzan, irelevantan, zakučast, osebujan, pseudoznanstven, dvosmislen, neprecizan, nerazumljiv, besadržajan, beskoristan, poetičan, kula babilonska...*

Ipak, toj provali etiketiranja koje je nastupilo nakon rata Winogradovo povjerenstvo također pristupa oprezno i uravnoteženo, vidjevši u njemu zamku od već razglašenoga antiintelektualizma rasprostranjenoga u IDF-u:

Nema ničega poželjnog ili prikladnoga u antiintelektualnim nagnućima među dijelom visokočasničkoga zapovjednog kadra u IDF-u. Takva stremljenja ne pridonose neizostavnosti dubokoga promišljanja ili strateškoga poimanja. Jednako tako ona mogu dovesti do želje za pseudointelektualnim nastojanjima za površnim korigiranjem, čija je vrijednost upitna i štetna (Winograd, 2008: 380).

Na kraju, general Naveh, i SOD kao njegovo operativnoteorijsko nasljeđe, nisu sasvim iščezli s vojnoga obzora. Kako Marcus sintetizira, godine nakon rata (2006. – 2012.) Naveh na poziv Američkih oružanih snaga provodi kao konzultant u "samonametnutome egzilu" u SAD-u gdje nastavlja razvijati SOD, koji značajno "po-

²⁸ Uz navedene postulate, u terminologiji kao znanstvenoj disciplini poznata su još i terminološka načela normiranja nazivlja (usp. Hudeček i Mihaljević, 2012: 69).

²⁹ *Načela rata* slobodnom definicijom podrazumijevaju pravila i smjernice ključne za uspješno ratovanje te se u zapadnoj vojnoj misli uglavnom podudaraju. Načela rata kako ih postulira IDF su: *misija i cilj, optimalna uporaba snagâ, inicijativa i ofenziva, iznenađenje, koncentracija napora, kontinuitet djelovanja, dubina i pričuva, sigurnost, održavanje morala i borbenog duha i jednostavnost* (Marrero, 2009: 87).

jednostavljuje i prilagođava". No i ondje, nakon što je američka vojska bila izložena SOD-ovim idejama, oprezno zaključuju kako "zagonetan i kompleksan jezik SOD-a predstavlja izazov za njegovo integriranje u vojsku SAD-a". Ipak, nedvosmisleno i intelektualno pošteno ocjenjuju kako "premda on [jezik] može predstavljati zapreku razumijevanju, to ne oduzima na vrijednosti samih ideja, koje ipak zahtijevaju preformuliranje u nazivlje i jezik jasniji američkim časnicima" (Marcus, 2018: 231-232). Stoga, pojedini su elementi SOD-a preinačeni i suptilno uvedeni u pojedine američke vojne kurikule.

Istovremeno, neki Navehovi nastavljači u Izraelu postupno rehabilitiraju neke od koncepata inspiriranih SOD-om (Aodnetwork.ca, 2017). Godine 2014. dolazi do konačnoga obrata pozivom generalu Navehu da se vrati u IDF, gdje danas – nakon vlastita priznanja da je "SOD bio prenapredan i prerevolucionaran" za IDF – razviviš novu teoriju, poučava generalski i časnički kadar kako je podučavati (eng. *Teach the Teacher*). Ipak, danas Navehovi nastavljači, koji u Izraelu, no i Nizozemskoj, Australiji i Kanadi pojedine elemente SOD-a u prilagođenu obliku nastoje integrirati u vojnu doktrinu tih zemalja, poučeni iskustvom redovito upozoravaju na nužnost jednostavne, nedvosmislene i jasne terminologije (usp. Wass De Czege, 2009; Ivey, 2010). Prema Marcusovu mišljenju saga sa SOD-om nije završila i vrijeme će pokazati mogu li Naveh i njegovi nastavljači ovaj put uspjati (Marcus, 2018: 233).

Ako se "politički konflikt nerijetko uokviruje jezikom rata" (Petković, 2016: 693), čini se da slučaj jezične politike Izraelskih obrambenih snaga u Drugome libanonskom ratu pokazuje kako se *ratni konflikt uokvirio jezikom filozofije*. Prema većini autora Naveh i njegov institut smatrali su kako "jezik općenito, a osobito jezik svojstven vojsci, ograničava kreativnu misao ratnih planera" (Wegman, 2007: 24). Na kraju, možda ne bi bilo pretjerano zaključiti kako je general Naveh svojom vojnojezičnom politikom kodirao vojni jezik *i* kao način vođenja rata protiv vlastitih neistomišljenika, te ga plasirao kao medij za ostvarenje intelektualne dominacije ili možda, poslužimo li se perom njegovih nesmiljenih kritičara, "intelektualne anarhije" (Wegman, 2007: 24).

Obilje prigovora na izraelsku, drastično rekonceptualiziranu vojnu doktrinu iz doba Drugoga libanonskog rata, što je automatski prouzročilo i radikalne promjene u vojnojezičnoj politici, sumirajmo sljedećom Matthewsovom kvalifikacijom: "IDF-ovo prigrljivanje postmodernističkih teorija nauštrb klasičnih načela ratovanja nedvojbeno predstavlja jednu od najbizarnijih epizoda u povijesti vojne doktrine" (Matthews, 2009: 23).

Zaključni osvrt: rat kao poprište jezika

Ne tako davna povijest zorno je pokazala kako vojske i države zbog jezika gube ratove. Ovu tezu izvrsno potkrepljuje primjer Države Izrael 2006. godine kad su Izraelske obrambene snage (IDF) započele seriju vojnih intervencija protiv paravojnih snaga Hezbolaha u Libanonu, poznatiju službeno kao Drugi libanonski rat. U svojim vojnostrateškim prosudbama teško da su tad mogle predvidjeti da će ih, među ostalim, terminologija, leksik i općenito oblikovanje jezične politike u vojsci koštati sigurne i uvjerljive pobjede u ratu. Dramatična doktrinarna preorijentacija IDF-a radikalno se odrazila i na vojnu terminologiju te pokazala kao jednom od odrednica rata i njegova ishoda.

Ovim se radom nastojalo na primjeru konkretne političko-povijesne bliskoi-stočne epizode – Drugoga libanonskog rata 2006. – upozoriti kako u vojno-obram-

benim znanostima neprecizno, nejasno i neusustavljeno nazivlje (terminologija) može biti pogubno te imati dalekosežne i fatalne posljedice kad ga se takvoga primijeni u praksi. Pokazalo se da ignoriranje ili nepoznavanje temeljnih terminoloških postulata o izgradnji nazivlja može predstavljati sistemsku i stožernu zapreku realizaciji ciljeva na svim razinama ratnoga umijeća. Za vjerovati je da se to može odnositi na svaki jezik struke.

Težnja je ovoga rada bila dijakronijsko-sinkronijskom analizom – konkretno istraživanjem primarnih izvora i svjedočanstava protagonista ratnoga sukoba između Izraela i Hezbolaha, te sagledavanjem recentnih reevaluacija učinaka i ishoda toga rata – predočiti razmjere posljedica paušalnoga pristupa oblikovanju jezične politike u vojno-obrambenim znanostima. Dokazalo se kako su se – bez obzira što su nakon petnaestogodišnjega odmaka određene oštre ocjene o strateškim sigurnosno-političkim reperkusijama rata preinačene i ublažene – prosudbe o onodobnoj vojnojezičnoj politici temeljenoj na univerzalnim terminološkim postulatima pokazale neprijepornima i prošle test vremena. Drugim riječima, terminološki imperativ *jednostavnosti, preciznosti, jasnoće i mogućnosti definicije* ostaje pretpostavkom funkcionalnoga jezika (vojne) struke *non plus ultra*. U konačnici, namjera je ovim radom potaknuti na daljnja srodna, interdisciplinarna istraživanja radi osvještavanja presudne važnosti znanstvenoga pristupa izgradnji terminologije i u ostalim disciplinama i strukama. Gledajući u cjelini, dade se zaključiti kako je Bliski istok još jednom poslužio kao *poprište* – u ovome slučaju za testiranje eksperimentalne, no promašene (vojno)jezične politike.

Literatura

- Aodnetwork.ca (2017). *Israel Defense Forces*. 16. svibnja. <https://aodnetwork.ca/israel-defense-forces/>
- Belfer Center. (2016). *Deterring Terror English Translation of the Official Strategy of the Israel Defense Forces*. www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/IDFDoctrineTranslation.pdf
- Brač, I., Bratanić, M., i Ostroški Anić, A. (2015). Hrvatsko nazivlje i nazivoslovlje od Šuleka do Strune – hrvatski jezik i terminološko planiranje. U: M. Bratanić, I. Brač i B. Pritchard (ur.), *Od Šuleka do Schengena: terminološki, terminografski i prijevodni aspekti jezika struke* (str. 3-26). Zagreb – Rijeka: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pomorski fakultet u Rijeci.
- Brun, I. (2009). *The Second Lebanon War, 2006*. U: J. Olsen (ur.), *A History of Air Warfare* (str. 297-324). Washington, D.C.: Potomac Books.
- Brozović, D. (1970). *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brun, I. (*sine anno*). *The Second Lebanon War as a 'Wake-Up Call': A Strategic Perspective and Major Lessons Learned*. Glilot Base, Tel Aviv, Israel: Dado Center for Interdisciplinary Military Studies.
- Cordesman, A. H. (2008). *Israel and Syria: The Military Balance and Prospects of War*. Westport, Connecticut – London: Praeger Security International.
- Cordesman, A. H., Sullivan, G., i Sullivan, W. D. (2007). *Lessons of the 2006 Israeli-Hezbollah War*. Washington D.C.: Center for Strategic & International Studies.
- Cromer, G. (2004). *A War of Words: Political Violence and Public Debate in Israel*. London – New York: Frank Cass Publishers.
- Feldman, Y. (2007). Dr. Naveh, Or, How I Learned to Stop Worrying and Walk Through Walls. *haaretz.com*. 25. listopada. <https://www.haaretz.com/1.4990742>
- Glenn, R. W. (2012). *All Glory Is Fleeting: Insights from the Second Lebanon War*. Santa Monica – Arlington – Pittsburgh: RAND Corporation.
- Havel, B. (2016). Izrael. U: M. Kasapović (ur.), *Bliski istok: politika i povijest* (str. 109-175). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Havel, B. (2020). O uporabi riječi poput priroda, sudbina i sreća u prijevodima Staroga zavjeta. *Crkva u svijetu*, 55(2), 312-329. <https://doi.org/10.34075/cs.55.2.2>
- Havel, B., i Kasapović, M. (2016). Napomene o transkripciji i transliteraciji. U: M. Kasapović (ur.), *Bliski istok: politika i povijest* (str. xvii-xxii). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Hudeček, L., i Mihaljević, M. (2012). *Hrvatski terminološki priručnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Iranpress.com (2021). *Leader: Zionists understand nothing but language of force*. 11. svibnja. <https://iranpress.com/content/38357/leader-zionists-understand-nothing-but-language-force>
- Ivey, G. W. (2010). *Systemic Operational Design: A Viable Alternative to the Canadian Forces Operational Planning Process*. Toronto: Canadian Forces College.
- Johnson, D. E. (2011). *Hard Fighting: Israel in Lebanon and Gaza*. Santa Monica – Arlington – Pittsburgh: RAND Corporation.
- Kasapović, M. (2010). *Politički sustav i politika Izraela*. Zagreb: Politička kultura.

- Kasapović, M. (2016). Bliski istok: povijest i značenje pojma. U: M. Kasapović (ur.), *Bliski istok: politika i povijest* (str. 3-46). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Katz, Y. (2006). IDF think tank chief: Better tactical language needed. *jpost.com*. 20. prosinca. <https://www.jpost.com/israel/idf-think-tank-chief-better-tactical-language-needed>
- Klaić, B. (2012). *Novi rječnik stranih riječi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kober, A. (2008). The Israel Defense Forces in the Second Lebanon War: Why the Poor Performance? *The Journal of Strategic Studies*, 31(1), 3-40. <https://doi.org/10.1080/01402390701785211>
- Lambeth, B. S. (2012). Israel's Second Lebanon War Reconsidered. *Military and Strategic Affairs*, 4(3), 45-63.
- Marcus, R. D. (2018). *Israel's long war with Hezbollah: military innovation and adaptation under fire*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Marrero, A. F. (2009). The Tactics of Operation CAST LEAD. U: S. C. Farquhar (ur.), *Back to Basics: A Study of the Second Lebanon War and Operation CAST LEAD* (str. 83-102). Fort Leavenworth: Combat Studies Institute Press.
- Matthews, M. (2008). *We were caught unprepared: the 2006 Hezbollah-Israeli War*. Fort Leavenworth, Kansas: Combat Studies Institute Press, US Army Combined Arms Center.
- Matthews, Matt. (2009). Hard Lessons Learned A Comparison of the 2006 Hezbollah-Israeli War and Operation CAST LEAD: A Historical Overview. U: S. C. Farquhar (ur.), *Back to Basics: A Study of the Second Lebanon War and Operation CAST LEAD* (str. 5-44). Fort Leavenworth: Combat Studies Institute Press.
- Michael, K. (2007). The Israel Defense Forces as an epistemic authority: An intellectual challenge in the reality of the Israeli – Palestinian conflict. *The Journal of Strategic Studies*, 30(3), 421-446. <https://doi.org/10.1080/01402390701343417>
- Mićanović, K. (2006). *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Mihaljević, M. (1993). *Hrvatsko računalno nazivlje*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Murphy, B. J. (2010). *No Heroic Battles: Lessons of the Second Lebanon War*. Fort Leavenworth, Kansas: U.S. Army Command and General Staff College.
- Paić, I. (2000). Načela ratovanja: Aspekti preoblika i zastarijevanja. *Polemos*, 3(5), 51-68.
- Pavić, I. (2011). Izraelski pristup operativnom dizajnu u kampanji protiv Hezbolaha 2006. U: I. Teklić i M. Majnarić (ur.), *Zbornik 2010: Izabrani radovi polaznika vojnih izobrazbi i nastavnika HVU Petar Zrinski* (str. 111-133). Zagreb: Hrvatsko vojno učilište Petar Zrinski.
- Petković, K. (2016). Treba li braniti društvo? Foucault, rat i metafore prema kojima živimo. *Filozofska istraživanja*, 36(4), 693-713. <https://doi.org/10.21464/fi36405>
- Picula, B. (2012). Božja stranka na čelu Libanona – od rata do vlasti. *Političke analize*, 3(11), 30-36.
- Rapaport, A. (2010). *The IDF and the Lessons of the Second Lebanon War*. Ramat Gan: Begin-Sadat Center for Strategic Studies Bar-Ilan University.

- Vego, M. N. (2009). A Case Against Systematic Operational Design. *Joint Forces Quarterly*, 53, 2nd quarter, 69-75.
- Wass De Czege, H. (2009). Systemic Operational Design: Learning and Adapting in Complex Missions. *Military Review*, January-February, 2-12.
- Wegman, Y. (2007). The Distorted Self-Image: On the IDF and Its Responsibility for Civilians. *Strategic Assessment*, 10(2), 23-30.
- Weizman, E. (2006). The Art of War, Israeli Military Using Post-Structuralism as "Operational Theory". *frieze.com*. 6. svibnja. <https://www.frieze.com/article/art-war>
- Winograd, E. (2008). *The Commission for the Examination of the Events of the 2006 Campaign in Lebanon – The Winograd Commission, The Second Lebanon War, Final Report, Volume I*. Tel Aviv.

Postmodernism, Language Policy, and Warfare in the Middle East: The Impact of Neoteric Experimenting in Military Terminology on the Outcome of the Second Lebanon War

Abstract Fifteen years after the Second Lebanon War – fought in July 2006 between the State of Israel and Hezbollah, a militant Shiite organization in Lebanon – analysts are largely unanimous in assessing that Israel, at the very least, experienced military failure in that war. Today, with years gone by, assessments of the outcome of the war are no longer so categorical and absolute. Some of the factors influencing the failure of the Israeli Defense Forces (IDF) have however proved relevant, and their repercussions are recognizable in current Israeli military thought. Therefore, in this paper, the research interest is focused on a thus far insufficiently studied aspect of the Second Lebanon War – the language. More specifically, the terminology used by Israeli military forces in war operations against Hezbollah is discussed. According to a report by an Israeli commission established after the end of the war, the terminology introduced into military doctrines just prior to the conflict is explicitly emphasized in several places as one of the determinants of Israeli military failure. The research of primary sources and the review of recent re-evaluations of the impact and outcomes of the war shed light on the extent of the consequences of the frivolous approach to the formation of military language policy. The research elaborates on the scholarly weight that terminology carries in the language of every profession, and especially in the defense sciences.

Keywords Second Lebanon War, military terminology, (military) language policy, Hezbollah, Israeli Defense Forces (IDF), Systemic Operational Design (SOD)

Kako citirati članak / How to cite this article:

Vrgoč, D. (2021). Postmodernizam, jezična politika i ratovanje na Bliskome istoku: odraz neoteričnoga eksperimentiranja u vojnoj terminologiji na ishod Drugoga libanonskog rata. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 215-232. <https://doi.org/10.20901/an.18.06>

POLITIČKI I DRUŠTVENO-KULTURNI NARATIVI U TURSKIM SERIJAMA: IZMEĐU NENAMJERNOG INSTRUMENTA MEKE MOĆI I TIHOG ORUŽJA ZA VOĐENJE KULTURNOG RATA?

Borna Zgurić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: borna.zguric@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.05>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 19. 7. 2021.
Prihvaćeno: 24. 8. 2021.

Sažetak Cilj ovoga rada je identificirati političke, kulturne i društvene narative turskih serija koje imaju propagandnu ulogu. Analizom narativa obrađena su dva žanrovski različita turska serijala novijeg datuma – Sanjalica i 50 m². Analiza narativa nadopunjena je komparativnim pristupom, odnosno dizajnom najrazličitijih sustava. Unatoč tome što oba serijala površinski prikazuju zapadne i sekularne vrijednosti, njihov dublji sloj otkriva gotovo identične političke, kulturne i društvene narative koje obilježavaju politička propaganda vladajuće stranke i reprodukcija konzervativne kulture u Turskoj. Iako rad potvrđuje propagandni sadržaj analiziranih serijala, ponajprije prema turskim gledateljima, zaključuje se kako je potrebno proširiti istraživanje na veći broj turskih serija. Jednako tako, analiza narativa govori nam koje poruke ti serijali šalju, no kako bi se mogla istražiti recepcija njihovih poruka kod turskih gledatelja potrebna su daljnja istraživanja koja se služe drugim metodološkim postupcima.

Ključne riječi turski serijali, analiza narativa, politički narativi, društveno-kulturni narativi, propaganda, meka moć

*Allah Allah!*¹

Uvod: turske serije u Hrvatskoj

Mirjana Kasapović u kratkoj je analizi objavljenoj u *Večernjem listu* 2012. godine među ostalim napisala kako su "južnoameričke telenovele u međuvremenu ... postale out", a sada "su turske sapunice in" te da su potonje "[p]replavile ... kanale

¹ Ova se fraza često koristi u Turskoj, pa tako i u turskim serijama. Izražava oblik nevjerice poput "možeš li to povjerovati!?", "je li to moguće!?" (Quora.com, 2021) ili blisko hrvatskome "za Boga miloga!?"

dviju privatnih televizijskih kuća" (Kasapović, 2012). Gotovo deset godina kasnije može se ustvrditi isto. Kao i na nacionalnoj televiziji, turske se dramske serije, ne samo sapunice, prikazuju i na nekoliko privatnih televizija u Hrvatskoj. Uz današnju rasprostranjenost brzoga interneta te *streaming* opcije koju televizijske kuće nude, turske serije moguće je gledati na zahtjev (*on demand*) kada i kako to vama najviše odgovora. Ako želite, turske serije, ali i filmove, možete čak gledati i na svjetski popularnoj *streaming* platformi *Netflix*. Izjava Mirjane Kasapović kako "su turske sapunice in" danas je čak i točnija nego što je to bila početkom prošloga desetljeća.

Turske su serije danas globalno popularne. Početkom 21. stoljeća bile su tek lokalno emitirane u Turskoj, no od 2006. nadalje šire se na strana tržišta, posebice na Bliski istok (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 4). Njihova popularnost narasla je do te mjere da ih se gleda i u zemljama te regije za koje to ne bi očekivali, poput Izraela (Algan i Kaptan, 2021: 7). Zanimljiva je podudarnost rasta globalne popularnosti turskih serija s rastom popularnosti Recepta Tayyipa Erdoğan i njegove Stranke pravde i razvoja (AKP) u Turskoj. Mnoge su privatne televizijske kuće u Turskoj povezane s Erdoğanom (Algan i Kaptan, 2021: 1-2). Kasapović (2012) zamjećuje da "invazija turskih sapunica nipošto nije kulturološki, socijalno i politički neutralna". Turske serije, posebice one povijesne tematike, vanjskopolički gledano imaju meku moć u odnosu na stranu publiku. No kako su primarno namijenjene domaćoj publici u Turskoj, njihova glavna uloga je propagande prirode (Çevik, 2019: 228-229) u unutarnjoj politici. Drugim riječima one imaju socijalizacijsku ulogu s ciljem reprodukcije konzervativne kulture u Turskoj (Çevik, 2019: 233). Dapače, može se čak ustvrditi da ih AKP i Erdoğan koriste kao tiho oružje u kulturnom ratu u Turskoj s ciljem nametanja konzervativnog svjetonazora.

Kasapović (2012) navodi kako postoje brojne opsežne studije telenovela. Isto vrijedi za studije turskih sapunica u društvenim znanostima, pa tako i političkoj. Na međunarodnoj su razini one vrlo rasprostranjene. No što je s hrvatskim društvenim (i humanističkim) znanostima? Kada se u Hrčak, portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa, upišu pojmovi "turske sapunice" i "turske serije" dobije se tek jedan znanstveni članak – "Tisuću i jedna noć konzum-(n)acije" – objavljen u časopisu *Narodna umjetnost* kojega je autor Zvonko Benković (2011). Iz ovoga se daje zaključiti kako su Kasapović i Benković pioniri studija o turskim serijama u Hrvatskoj. Međutim, društveno-humanističko izučavanje, posebice iz "rakursa" političke znanosti, popularne kulture općenito je siromašno. Među rijetke primjere tekstova o političkim diskursima u popularnoj kulturi valja ubrojiti članak Marte Zorko i Hrvoja Mostarca (2014) "Popularna geopolitika Japana: geopolitički diskursi anime serijala", uredničku knjigu Marte Zorko i Seada Turčala (2021) "Popularna geopolitika" te doktorsku disertaciju Zlatka Bukača (2018) "Analiza diskursa različitosti u američkoj popularnoj kulturi na primjeru stripova o superjunacima", obranjenu na Sveučilištu u Zadru.

Jedan od ciljeva ovoga teksta jest nadopuniti postojeće znanje o turskim serijama, a konzekventno i o turskoj kulturi, u Hrvatskoj, izravno se nadovezujući na pionirski tekst Mirjane Kasapović. Članci koji analiziraju ulogu meke moći na strane gledatelje brojniji su, stoga je temeljni cilj ovoga članka identificirati političke, kulturne i društvene narative koji imaju propagandnu ulogu, odnosno ulogu (pre)odgoja turskih gledatelja. Analizirat će se dva serijala² dostupna na *streaming* servi-

² Premda se izraz serija kolokvijalno koristi znatno šire, za sve nizove fiksijskih epizoda bez obzira na značajke radnje, te je stoga zadržan u naslovu, uvodnom dijelu te djelomično i zaključku, literatura medijskih studija jasno određuje što konstituira televizijsku seriju, a što serijal. U serijama svaka epizoda ima svoju radnju uglavnom neovisnu od one iduće ili

sima *RTLplay* i *Netflix* – *Sanjalica* i *50 m²*. Riječ je o dva žanrovski različita serijala – prvi je sapunica s elementima komedije, a drugi kriminalistički akcijski serijal koji istražuje kriminalno podzemlje. Radnja obiju serija smještena je u Istanbulu. Prikupljeni podaci analizirat će se korištenjem analize narativa koja je prikladna za analizu kulture, ideologije, identiteta i odnosa moći u medijskim sadržajima.

Metodološki okvir: analiza narativa i dizajn najrazličitijih slučajeva

Analiza narativa spada u tip kvalitativnih interpretativnih istraživanja u društvenim znanostima koja je uvelike pod utjecajem konstruktivističkog razumijevanja koje stipulira da se naša realnost konstruira u međusobnim ljudskim interakcijama (McAllum i dr., 2019: 2). Analiza narativa svoje korijene vuče iz 1960-ih godina kada su se kvalitativne metode započele svoj "otpor" prema tada dominantnim (kvantitativnim) pozitivističkim pristupima u društvenim znanostima. Dvadesetak godina kasnije, u 1980-ima, analiza narativa "ukorijenila" se u metodama većine društvenih znanosti.

U različitim disciplinama pojavljuju se različiti predmeti istraživanja, ali i pristupi istraživanjima putem analize narativa. Neki autori se usmjeravaju na kraće segmente teksta – kvazirečenice unutar podataka prikupljenih intervjuima. Drugi autori, uglavnom oni naklonjeni kritičkim i postmodernističkim pristupima, analiziraju takozvane metanarative poput ideoloških pretpostavki koji smještaju aktere nekog društva u prethodno definirane uloge. Treći pak smatraju da u svakom pripovijedanju postoje neke univerzalni narativi. I način prikupljanja podataka varira pa su neki autori skloniji analizi narativa prikupljenih intervjuima, neki su skloniji etnografskom pristupu, dok se neki fokusiraju na sâmu praksu pripovijedanja. Postoji cijeli niz načina prikupljanja podataka koji se onda kasnije obrađuju analizom narativa (McAllum i dr., 2019: 8-9). No što je to analiza narativa? "Jednostavno rečeno, analiza narativa fokusira se na to kako ljudi razumiju vlastitu iskustvo u društvu kroz jezik..." (Souto-Manning, 2014: 161). Drugim riječima, to "[k]ako se interpretiraju priče, odnosno specifičnije, tekstovi koji pričaju te priče, u srcu je analize narativa" (Patton, 2002: 118, cit. prema Souto-Manning, 2014: 162).

Narativ je pak "lanac događaja koji se nalazi u odnosu uzroka-posljedice te koji se odvija u vremenu i prostoru" (Bordwell i Thompson, 1990: 55; cit. prema: Gillespie, 2006: 81). Opet, jednostavnije rečeno, narativi su "u svojoj osnovi priče koje ljudi pričaju" (Vafeiadis i dr., 2018: 355). U ljudskoj je prirodi da razumijemo svijet oko nas te da živimo pričajući i prepričavajući priče. To radimo tako što povezujemo događaje, slažemo ih po vremenskom redoslijedu te ih stavljamo u neki kontekst (Souto-Manning, 2014: 162). Takav odnos unutar narativa naziva se još i konfiguracijom narativa (Polkinghorne, 1995: 5).

Prema Gillespie (2006: 82) narativi se nalaze svugdje – možemo ih naći u vicevima, sve do narativa o ratu, svakodnevnom životu ili narativa u medijskim sadržajima poput filma i televizijskih serija. Munganga (2016: 2-3) primjerice navodi kako u fikciji (što znači da postoje i nefikcijski narativi) postoje dva tipa narativa – književni

prethodne epizode. U serijalima je radnja pak kontinuirana i provlači se iz epizode u epizodu. Sapunice su tipičan primjer serijala (Schlütz, 2015: 96-97). Hernández-Pérez i Rodríguez (2014: 27) tvrde kako serijali imaju makropriče koje se protežu kroz sve epizode. Serijali nisu specifični samo za televiziju, česti su i filmski serijali poput serijala *Indiana Jones* ili *Ratovi zvijezda*.

i filmski – te ih onda analizira komparacijom knjige i ekranizacije istoimene knjige Jane Austin *Ponos i predrasude*. Ujedno, on smatra kako su filmovi postali svojevrsni nasljednik književnosti, posebice jer nadopunjuju književna djela u svojim filmskim iteracijama. Slično se smatra i za televizijske serije. Schlütz (2015: 102) smatra kako su suvremene televizijske serije i serijali vrlo slični književnim dijelima zbog svoje narativne složenosti.

Treba napomenuti kako postoji nekoliko razina razumijevanja narativa – osobni, međusobni, društveni te ideološki. I dok su osobni i međusobni narativi primjerice dijelom intervjua, nama su za potrebe ovog teksta od veće važnosti društveni i ideološki narativi jer su dijelom javnosti. Prethodni pripovijedaju o društvenim položajima i ulogama dok potonji nastaju u (političkim) institucijama u širem smislu, a pripovijedaju o zajedničkim ideološkim vrijednostima nekog društva i/ili države (Stephens i Breheny, 2013: 16-17).

Narativi stoga imaju važnu ulogu u konstruiranju identiteta dok televizijski sadržaji kreiraju "ideološku stvarnost" (Car i Osmančević, 2016: 20). Osobni identiteti se konstruiraju i rekonstruiraju u društvenoj razmjeni narativa (Souto-Manning, 2014: 162). Narativima se često prenose kulturne vrijednosti i ideološki stavovi (Polkinghorne, 1995: 7). Kako Munganga (2016) primjećuje, narativi književnih djela i filmova nerijetko u sebi sadrže političke poruke, dok narativi serija isto tako često sadrže političke poruke te poželjne kulturne obrasce ponašanja (Schlütz, 2015: 111). "Ovaj proces spoznaje o sebi te izgradnje identiteta usko je povezan s procesom pripovijedanja" (Barassi i Zamponi, 2020: 4). Narativi su ovdje posebno prikladni za prenošenje ideoloških poruka. Naime, učinkovitost narativa leži u njihovu implicitnom mijenjanju uvjerenja i stavova. Kako je njihova primarna uloga da zabavljaju, a ne uvjeravaju, tako su oni i bolji mehanizam uvjeravanja jer ih se ne doživljava kao takve pa je i otpor prema njima manji (Vafeiadis i dr., 2018). Kompleksni narativi u serijama znaju imati implicitnu ulogu uvjeravanja jer nas uče kako odnosi među ljudima trebaju izgledati. Neke su empirijske studije pokazale kako dugoročno gledanje serija utječe na promijene vrijednosnih stavova kod gledatelja (Schlütz, 2015: 114-115).

Međutim, treba navesti i na koje probleme treba paziti prilikom korištenja analize narativa. Za razliku od nekih drugih kvalitativnih metoda, navodi Andrews (2020: 1-2), u društvenim znanostima analiza narativa nema jasne procedure kako analizirati podatke. Kao što je već navedeno, riječ je o interpretativnoj metodi. Neki autori stoga u svojim istraživanjima sintetiziraju tu metodu s "konzervativnijim" kvalitativnim metodama društvenih znanosti. Drugi, poput Andrews (2020: 11-12) predlažu skup indikatora kvalitete istraživanja. Oni uključuju provjeru istinitosti narativa; pouzdan prikaz podataka; kritičku refleksiju istraživača u odnosu na predmet istraživanja; jednostavan pristup istraživanju i istraživačkim materijalima; etičku osjetljivost, posebice prilikom prikupljanja osobnih narativa i podataka ispitanika; obraćanje visokog stupnja pažnje značenjima koja se pridaju pojmovima; obraćanje pažnje na ono što nije rečeno (kontekst); svijest o vremenskom uokvirivanju narativa (svako pripovijedanje ima svoj početak i kraj); svijest o tome da narativi imaju više razina (mikro i makro) te da su međusobno povezani; te na samome kraju stavljanje narativa u određeni kontekst. Naravno, ne mora svaka analiza narativa zadovoljiti sve ove elemente – u fikciji se primjerice istinitost ne može potvrditi – ali bi se u svakom istraživanju narativa trebalo voditi računa o što većem broju indikatora kvalitete.

Kako je uvodno napomenuto, u radu se analiziraju dva serijala dostupna na streaming servisima *RTLplay* i *Netflix – Sanjalica (Erkenci Kuş)* (Flag i dr., 2018) te *50 m²* (Aksak i Aydemir, 2021). Riječ je o dva žanrovski različita serijala s različitim brojem epizoda. *Sanjalica* je sapunica³ s elementima komedije koja ima 161 epizodu. *50 m²* kriminalistički je akcijski serijal⁴ s elementima komedije, koji ima svega osam epizoda. *Sanjalica* kao sapunica završava sa zadnjom epizodom bez naznake da će biti još sezona, dok *50 m²* u posljednjoj epizodi završava s *cliffhanger*-om, držeći publiku u neizvjesnosti, čime je nagovještena mogućnost barem još jedne sezone.

Sanjalica se prikazuje na streaming servisu *RTLplay*, čime se može zaključiti da je primarno gledateljstvo te serije ipak trebalo biti tursko, no ona je dalje plasirana na strana tržišta, dok je *50 m²* izvorni *Netflix*-ov serijal nastao u koprodukciji s turskom televizijskom i filmskom kućom *Besiktas Kültür Merkezi* (BKM). To ni pošto ne znači da je taj serijal isključivo namijenjen međunarodnoj publici budući da preko tri milijuna građana Turske ima otvorene *Netflix*-ove račune, a *Netflix* je najavio i otvaranje svojih ureda u Istanbulu (Seenews.com, 2020). Nadalje, *Sanjalicu* se smatra jednim od najboljih turskih serijala u posljednjih nekoliko godina koji je na prestižnoj turskoj dodijeli nagrada *Altın Kelebek* osvojio nagradu za najbolju romantičnu seriju 2018. godine. Serijal je prodan brojnim TV kućama u više zemalja koje uz Hrvatsku uključuju i Albaniju, Ukrajinu, Litvu, Španjolsku, Irak, ali i Izrael (Rtl.hr, 2021).

Glavni glumački par u serijalu koji čine glumci Demet Özdemir i Đan Jaman⁵ izrazito su popularni turski glumci s velikim brojem sljedbenika na Instagramu – Đan Jaman ima 8,5 milijuna, a Demet Özdemir 13,8 milijuna sljedbenika. Treba napomenuti kako je Đan Jaman popularniji izvan Turske dok Demet Özdemir ima veliku popularnost unutar Turske. *Sanjalica* je, s obzirom na popularnost, zahvalan primjer za analizu narativa, odnosno ideoloških poruka u turskim serijama. S druge strane, serijal *50 m²* nema toliku popularnost, dapače smatra ga se prosječnim televizijskim serijalom koji obećavajuće počinje te ubrzo izgubi svoju privlačnost jer u pogledu priče ne nudi ništa novoga, odnosno tvrdi se da je sve u tom serijalu već viđeno (Readysteadycut.com, 2021). Također, glumci u serijalu manje su poznati, iako je glavni glumac Engin Öztürk glumio i u nekim popularnijim turskim serijalima poput *Sulejmana Veličanstvenog* i *Izgubljene časti*.

Oba serijala svojom tematikom ciljaju i na različitu publiku. *Sanjalica* ponajprije za ciljanu skupinu ima žene, dok *50 m²* više cilja na muškarce, pa čak i miješanu publiku. Treba napomenuti da su serijali birani kako bi se zadovoljili postulati istraživačkog dizajna komparativne politike, odnosno dizajna najrazličitijih sustava (Landman, 2008). Drugim riječima birane su serije različitih žanrova kako bi se

³ Sapunice su žanr koji ima velik broj epizoda, a najveći fokus u njima stavljen je na svakodnevni život i međusobnu interakciju ljudi u nekoj zajednici, posebice na odnose između muškaraca i žena (Popović, 2012: 34-35).

⁴ Kod akcijskih serija najčešće prevladavaju akcijski prizori. Međutim, riječ je o žanru koji ima šire značenje budući su akcijske sekvence često prisutne u nekom drugom žanru, u ovome slučaju u kriminalističkom (Leksikon radija i televizije, 2016: 14).

⁵ Imena likova u *Sanjalici* pisana su kako se pojavljuju u prevedenim naslovima na servisu *RTLplay*, dakle fonetski. S obzirom na to da se ime glumca Cana Yamana i lika kojeg glumi u seriji poklapaju i da se na to kasnije referiram, odlučio sam "fonetizirati" njegovo ime pa onda i prezime (Đan Jaman) i izvan "teksta" same serije. O problematici transkripcije i transliteracije imena iz jezika koji se govore na Bliskom istoku, v. u: Havel i Kasapović (2016) te općenito kroz rješenja u različitim poglavljima u: Kasapović (2016).

ustanovilo koji su im zajednički elementi, odnosno šalju li iste ili slične ideološke poruke. Međutim, treba napomenuti kako je u istraživanju riječ o sintezi "konzervativne" i interpretativne kvalitativne metode budući da nisu konstruirane neovisna i ovisne varijable pa se one niti neće dovoditi u kauzalni odnos.

Usto, kao predmet analize uzeti su serijali koji su novijeg datuma kako bi se moglo detektirati vrijede li i u vrijeme pisanja ovoga teksta (2021. godine) isti narativi o kojima je pisala Kasapović (2012) te su uzeti serijali koji su lako dostupni, drugim riječima oni koje se nalaze na *streaming* servisima pa ih se može pratiti na zahtjev, čime je značajno olakšano prikupljanje podataka. Također, uzeti su serijali čija je radnja smještena u sadašnjosti, sa zapadnim "štihom", a koje su prikladnije za pokušaj detektiranja potencijalnih AKP-ovih ideoloških poruka usmjerenih na građane Turske u odnosu na povijesne serije koje su možda prikladnije za analizu neosmanskih narativa. Ujedno, kako je riječ o analizi audiovizualnih sadržaja, analizira se sama naracija – bilježeni su dijalozi između likova – ali i radnja/zaplet tih serijala. Bilježena je i učestalost pojavljivanja nacionalnih simbola poput turske nacionalne zastave te nacionalne hrane (više o gastronacionalizmu v. u Obućina, 2013, više o semiotici v. u Gripsrud, 2006). Prije analize narativa odabranih serijala, idući dio rada ponudit će kulturni, društveni i politički okvir stvaranja i recepcije turskih serija kako bi se dobio kontekst potreban za potpunije razumijevanje odabranog predmeta istraživanja i pripremio teren za tentativni zaključak.

Turske serije: između namjernog instrumenta propagande i nenamjernog instrumenta meke moći

Turske serije su do prve polovice prvoga desetljeća 21. stoljeća bile lokalni proizvod namijenjen lokalnim gledateljima. Međunarodna popularnost turskih serija zapravo je krenula iz puke slučajnosti – jedan je od direktora MBC-a (*Middle East Broadcasting Center*), saudijskog medijskog konglomerata, tokom svoga posjeta Turskoj gledao turske serije te je primijetio kulturne sličnosti između Turske i Saudijske Arabije što je na kraju rezultiralo da je ta medijska kuća otkupila nekoliko tih serija.⁶ Godine 2006. to je bio tek pilot projekt, a ostalo je, kako se kaže, povijest (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 4).

Do 2013. godine turska je produkcija televizijskih serija postala "teškašem" na globalnoj razini.⁷ Godišnje se na snimanje serija potrošilo oko 1,5 milijardi američkih dolara, a turske su se serije emitirale u oko 40 zemalja, od čega najviše u zemljama Arapske lige. Te serije ponajprije no ne i isključivo imaju format sapunica. Ciljana i najbrojnija publika su žene, no gledaju ih i muškarci⁸ (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 1-5). I dok je 2007. turska industrija televizijskih serija izvozom serija zaradila svega milijun američkih dolara, sedam je godina kasnije taj iznos porastao na oko 200 milijuna američkih dolara godišnje (Yalkin i Veer, 2018: 4).

⁶ Ipak, treba napomenuti kako je u nedavnoj povijesti zbog zatezanja političkih odnosa između Rijada i Ankare, Rijad zaprijetio da će zabraniti turske serije u Saudijskoj Arabiji (Yalkin i Veer, 2018: 2).

⁷ Treba napomenuti kako jedan dio tih serija naručuje javni turski medijski servis i one se uglavnom financiraju javnim novcem (Çevik, 2019: 228). Međutim, zbog globalnog uspjeha turskih serija sve veći broj ih se financira privatnim novcem, a od 2019. moguće ih je i financirati putem otvorenih investicijskih fondova (Dailysabah.com, 2018).

⁸ Primijećeno je da je serija *Ezel*, čija se radnja više-manje labavo temelji na radnji romana *Grof Monte Cristo* francuskoga autora Alexandra Dumasa, posebno dobro "sjela" arapskoj muškoj publici pa su tako u UAE-u muškarci u kafićima pratili tu seriju na televizorima velike dijagonale isto kao što bi pratili i nogometne utakmice (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 12).

Do 2017. godine turske su se serije emitirale u preko 75 zemalja svijeta s publikom od oko 400 milijuna gledatelja dok je turska televizijska industrija postala drugim najvećim izvoznikom serija odmah nakon SAD-a. Te se serije emitiraju primarno na Bliskome istoku i sjevernoj Africi, Balkanu, Središnjoj Aziji, odnosno na nekadašnjim prostorima Osmanskoga Carstva ili zemljama koje su graničile s njime. Zanimljivo je kako se emitiraju i u Latinskoj Americi,⁹ unatoč tamošnjim "domaćim" telenovelama, ali i u Zapadnoj Europi. Švedska je tako bila prva zemlja Zapadne Europe koja je počela prikazivati neku tursku seriju one iste 2012. godine s početka ovoga rada (Vitrinel, 2017: 2). Više je razloga tolikoga uspjeha turskih serija. Oni uključuju visoku kvalitetu produkcije, kolaps sirijske televizijske industrije (što se posebice odnosi na regiju Bliskoga istoka), uspon globalne industrije zabave te simultano širenje distribucijskih mreža (Çevik, 2019: 2).

Turske su serije vrlo dobro prihvaćene i u Hrvatskoj. Benković (2011: 69) primjećuje kako je jedan od izraza popularnosti serije *1001 noć* bila i činjenica da su odmah po početku emitiranja te serije mnoge dnevne tiskovine i portali počeli "donositi izvještaje o tome što će (se) dogoditi u narednom nastavku, jedan je tjednik donosio tjedni prikaz serije, a pojedini mjesečnici cjelovit sadržaj 1001 noći". Glavni glumci iz serije posjetili su krajem 2010. Zagreb, što su mediji pomno pratili i o čemu su izvještavali. Dapače glavni su glumci tokom svoga odsjedanja u Zagrebu snimili i nekoliko reklamnih spotova za Konzum. Ubrzo nakon njihova odlaska mediji su svoj fokus preselili na seriju *Ezel*. Ujedno, mediji su puno pisali i o privatnim životima glumaca iz *1001 noći* (Benković, 2011: 70-71).

Takav uspjeh turskih serija polučio je meku moć koju Turska putem njih ostvaruje. Pod mekom moći, u odnosu na čvrstu moć čije su komponente vojna i gospodarska snaga neke države, odnosno sposobnost prisile, Joseph Nye (2004: 5) definira kao sposobnost neke države da pridobije druge na svoju stranu uz pomoć privlačnosti umjesto prisile. Drugim riječima, meka moć proizlazi iz vrednota, kulture, političkih ideala, političkog sustava ili (vanjskih) politika neke države (Nye, 2004: x). Dakako da iz toga proizlazi kako postoji više izvora meke moći, od kojih je jedan svakako popularna kultura (Nye, 2004: 46-49).¹⁰

Yanardağoğlu i Karam (2013: 14) ukazuju na to da turske serije zapravo nisu proizvedene s izravnom namjerom da ih se plasira na strana tržišta, već im je primarno tržište Turska, kao i na to da nisu proizvedene s ciljem da imaju politički i kulturni utjecaj na strane zemlje u kojima ih se prati, no ističu da one svakako imaju takav utjecaj. Dapače njih se smatra alatom "nekonvencionalne vanjske politike" Ankare i, iako možda nisu naručene u tu svrhu, one su svakako u skladu s četvrtim od pet stupova vanjske politike AKP-a – korištenjem meke moći kako bi se povećao ugled i utjecaj Turske u njenom susjedstvu, ali i šire (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 2, 6). Iako turske serije nisu, barem ne službeno, alatom vanjske politike Turske, i Senem Çevik (2019: 229) primjećuje kako su joj one u svakom slučaju komplementarne. Tako meka moć turskih serija i neoosmanska vanjska politika Turske idu ruku pod ruku. Na Bliskome istoku, Balkanu i Kavkazu, odnosno regijama koje dijele kulturne sličnosti i zajedničko osmansko nasljeđe, te su serije izrazito gledane što može imati pozitivne posljedice na imidž Turske (Çevik, 2019: 229, 232).

⁹ Do 2018. godine je oko stotinjak serija prodano na ta tržišta (Yalkin i Veer, 2018: 4).

¹⁰ Treba napomenuti kako meka moć nije univerzalno privlačna. Njeno je ograničenje to da će nekoj skupini biti će privlačna, a drugoj odbojna. Primjerice, američka meka moć biti će privlačna mnogim mladima diljem svijeta, no islamistima će istovremeno biti odbojna (Nye, 2004).

Također, pokazalo se da unatoč velikim vanjskopolitičkim ambicijama Turske da postane liderom u regijama koje dijele zajedničko osmansko nasljeđe, vanjska politika Turske nailazi na mnoge izazove, uključujući i nedovoljnu spremnost vlastita diplomatskog aparata na njezinu provedbu (Zarakol, 2012: 741-742). Moglo bi se zaključiti da serije koje se produciraju i plasiraju u navedene regije nisu samo komplementarne vanjskoj politici već i kompenziraju izazove na koje ta vanjska politika nailazi. Mnogi popularni glumci tako su postali *celebrity* diplomati ili "kulturni izaslanici", kako ih AKP-ova vlada naziva. Oni igraju važnu ulogu u brendiranju države, dapače ponekad neke od njih, one za koje smatra da najbolje predstavljaju tursku kulturu i identitet, Erdoğan sa sobom vodi na bilateralne posjete u druge države (Algan i Kaptan, 2021). Primjerice, koliki je utjecaj turske meke moći na hrvatske gledatelje serije *1001 noć* bio ukazuje činjenica da se nakon emitiranja te serije kod turističkih agencija naglo povećala potražnja za putovanjima u Tursku, napose u Istanbul, ali posjećivali su se i lokaliteti iz serije. U školama stranih jezika povećana je potražnja za učiteljima turskog jezika, a počele su se tiskati i brojne orijentalne kuharice (Benković, 2011: 72-73).

Međutim, treba napomenuti i "mračnu stranu" toga procesa. Kada se neki od tih popularnih glumaca i glumica odluče na potez iznošenja vlastitih političkih stavova ili javne kritike vlasti, često se nađu na meti represivnog aparata turske države (Vitrinel, 2017). Nadalje, turske serije nisu u zemljama zajednička osmanska nasljeđa univerzalno pozitivno prihvaćene, dapače reakcije često znaju biti negativne. Mnogi arapski gledatelji primjećuju kako unatoč tome što su im turske serije kulturno bliške, one često prikazuju stvari poput prebračnoga seksa ili konzumacije alkohola, odnosno prikazuju nemoral, zbog čega smatraju da te serije prikazuju muslimansko društvo koje nije reprezentativno za islam. Zbog toga česta kritika tih serija u arapskome svijetu navodi da je zapravo riječ o "kulturnoj invaziji" (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 8). Jedna je od kritika također da se kroz te serije prikazuje sekularan islam čime je onda Turska *proxy* Zapada u nametanju sekularnosti arapskome svijetu. Nadalje, arapski muškarci često turske serije smatraju protuislamskima jer dovode u pitanje sve ono što prema njima (pravi) islam predstavlja. Muškarci u slavenskim zemljama Balkana, poput Bugarske i Srbije, također smatraju turske serije problematičnima jer se kose s njihovim protuosmanskim identitetom. Naime, Osmanlije se smatraju povijesnim "dušmanima" slavenskome kršćanskom identitetu (Yalkin i Veer, 2018: 13-16).

No, ako je meka moć turskih sapunica tek od njihove sekundarne važnosti, koja im je primarna uloga? Kako Yalkin i Veer (2018: 1) navode, kultura nekoga društva zrcali se kroz njenu umjetnost, pa tako i serije. Turske serije na prvi pogled prikazuju pozapadnjačeno sekularno društvo s istočnim "štihom". Primjerice žene u tim serijama često znaju igrati glavne uloge, emancipirane su, fokusirane su na karijeru, svjesne su svoje seksualnosti te stupaju u seksualne odnose prije braka, oblače se manje čedno u odnosu na žene u arapskome svijetu. Isto tako može se uočiti i česta konzumacija alkoholnih pića. Vjerske norme i prakse se također prikazuju, no na prvi pogled nisu toliko značajne (Yalkin i Veer, 2018: 5, 10). Također, u "njima nema eksplicitnih političkih poruka" (Kasapović, 2012).

No ta je impresija samo ona koja se stječe na prvi pogled. Kada se malo "zagrebe ispod površine", može se uočiti "paralelna stvarnost" koju serije prezentiraju. Te su serije, kako Kasapović (2012) primjećuje, "ponajprije intencijska apologija tradicionalne obitelji" kojoj se pojedinac mora podrediti, a "koju uvijek personificira neka muška glava – djed, otac, muž, najstariji sin". Unatoč površinskom zapadnjačkom

sekularnom "štihu" koji posjeduju one zapravo prikazuju konzervativno društvo. Njihova je primarna uloga prema turskoj publici propagandne, odnosno (pre)odgojne prirode – one reproduciraju konzervativnu kulturu (Çevik, 2019; 2020). Te su serije kulturni instrumenti putem kojih se oblikuju društvena, pa zatim i politička stvarnost. Njihova je uloga indoktrinacija, cilj im je prikazivati te oblikovati poželjno ponašanje.

Tu ulogu nemaju samo serije koje su smještene u suvremeno doba već čak i serije povijesne tematike – one su često komentar suvremenih događaja u Turskoj (Çevik, 2020: 1-2). Mnoge takve serije, a posebice one koje se emitiraju na javnome servisu Turske radiotelevizije (TRT) prenose političke diskurse i stavove te konzervativnu viziju turskoga društva vladajuće stranke AKP-a. AKP pritiscima utječe i na sadržaj tih serija, u cilju stvaranja "nove Turske" te sukladno tome stvaranja "novih turskih građana" (Çevik, 2019: 1-2). AKP čak nudi mjesto televizijskim producentima u Vijeću izvoznika te ih financijski nagrađuje ako u serijama prikazuju konzervativne obiteljske vrijednosti ili osmansko nasljeđe (Vitrinel, 2017: 4). Ujedno, producente i scenariste se financijski kažnjava putem Visokog odbora za radio i televiziju ako serije nisu "po ukusu" AKP-a, a zna se prijetiti i zabranom emitiranja serija (Çevik, 2019: 227).

Time se u turskim serijama vješto propagira AKP-ova nacionalistička i populistička ideologija, odnosno mogu se vrlo jasno uočiti konzervativni i populistički narativi (Çevik, 2020: 12-13; više o populizmu v. u Šalaj, 2012). AKP je u Turskoj došao na vlast na parlamentarnim izborima 2002. godine (tzv. anatolijska revolucija). Stranka i Erdoğan predstavljali su se populističkim diskursom kao predstavnici Anatolije, "navodnoga doma autentičnog, skromnog i neokaljanog tursko-muslimanskog naroda, kojim dominiraju te ga tlače sekularne i modernističke (vojno-civilne) elite, koje ne samo da su kulturno alijenirale od većine naroda već su također otporne na zahtjeve naroda i demokraciju" (Şen, 2010: 59).

Ideološki narativi koji se najčešće mogu uočiti u turskim serijama, a koji su sukladni prethodno navedenom ideološkom diskursu AKP-a, su da su pozapadnjačene liberalne elite predstavljene u mračnome svijetlu, uglavnom izgubivši "nacionalni i moralni kompas", dok su obični siromašni ljudi moralno ispravni (Çevik, 2020: 12-13). Kontrast između "siromašnih-čistih" te nasuprot njima "bogatih-urbanih-i-nepravednih" izrazito je naglašena (Yanardağoğlu i Karam, 2013: 2). Taj kontrast je odraz suvremenoga političkoga sukoba, svojevrsnoga kulturnog rata, u Turskoj između islamističkog AKP-a i sekularnih liberalnih elita koje Erdoğan često optužuje da su "pijuni Zapada" (Çevik, 2020: 11). Pritom se, dakako, liberalne elite u turskim serijama mogu iskupiti za svoje grijehе. Postoje dva mehanizma kako se to postiže, prvo da se same zastranjene elite ipak "transformiraju" u autohtone Turke, ili ovisno o povijesnom razdoblju koje serija prikazuje autohtone Osmanlije, te drugo da ih drugi autohtoni Turci/Osmanlije na neki način iskupe (Çevik, 2020: 12).

Međutim, zanimljivo je uočiti da se, iako su rascjepi siromašni/bogate elite te moderno/tradicionalno vrlo naglašeni, onaj temeljni rascjep na Bliskome istoku, pa tako i u Turskoj, vjersko/sekularno nigdje eksplicitno ne može uočiti u tim serijama. U Turskoj postoji vrlo vidljiv rascjep između sekularista i konzervativnih sunita (Vitrinel, 2017: 7) koji se, barem na prvi pogled, u serijama ne vidi. No vidljiva je kritika sekularnih elita kroz druga dva rascjepa siromašni/bogati i moderno/tradicionalno. Nadalje, kako se liberalne sekularne elite smatra "pijunima" Zapada tako se i zapadnjaci i Zapad prikazuju na pejorativan način, često kao negativci, odnosno moralno iskvareni likovi ili u povijesnom kontekstu neprijatelji (Çevik, 2019; Vitrinel, 2017).

Zarakol (2012: 742) navodi kako u Turskoj postoji preokupacija Zapadom budući da se primjerice učenje europskih stranih jezika, poput njemačkoga i engleskoga, smatralo znakom modernosti, a učenje arapskoga znakom religije i zaostalosti. Taj suvremeni rascjep u Turskoj između *Atatürkove* i Erdođanove Turske na kraju se našao i na "malim ekranima".

No to nisu jedini politički i društveno-kulturni narativi koji se mogu uočiti u turskim serijama. Važni su i odnosi među spolovima te kako se "pravi" turski muškarci i žene trebaju ponašati. Uz televizijsku produkciju i turska je kinematografija, uz to što ima umjetničku vrijednost, nacionalistička i populistička. Turski akcijski, ali ne i isključivo akcijski filmovi, također konstruiraju poželjne identitete, pogotovo identitet poželjnog turskog muškarca. Urbani muškarci prikazani su modernima, dok se muškarce iz ruralnih krajeva prikazuje donekle primitivnima. Ruku pod ruku modernome urbanom muškarcu ide i moderna urbana žena. Takav muškarac ujedno ne smije plakati zbog osjeta boli, mora postizati sportske uspjehe bez previše napora, mora iskazivati nacionalne sentimente, a ako se njegov uspjeh nastavi mora ipak vratiti dug domovini poput služenja vojnoga roka te osnivanja obitelji.

Jednako kako žena uči biti ženom i suprugom tako i muškarac prolazi proces učenja kako postati pravim muškarcem. Turski muškarci u (akcijskim) filmovima, ali i serijama, su mačo muškarci, no za razliku od njihovih hollywoodskih pandana nisu nabildani, iako doduše jesu atletske građe. Prema turskoj kinematografiji muškarci trebaju biti iskreni, dobri očevi, braća ili sinovi. Kada se to iziskuje koriste se moći ili nasiljem. U tom smislu turski se muškarci prikazuju dominantnima – muškost je svojevrsan statusni simbol – oni trebaju biti neustrašivi, u odnosu na ono što se u serijama i filmovima reproducira kao društveno nepoželjne karakteristike za muškarce (Gürkan i Övünç, 2021).

Kao što je već naznačeno, postoje i društveno poželjne karakteristike za žene koje te serije reproduciraju. One smiju biti moderne i posvećene karijeri, no to ne smije "prelaziti neku granicu dobrog ukusa". Naime one se moraju posvetiti stvaranju obitelji, moraju slušati svoju obitelj te se na kraju ipak moraju podrediti muškarcu – ocu, bratu ili mužu. Žene ne smiju odustati od svoje primarne uloge kao majke, odnosno od majčinstva. To se najviše reflektira u tome kako se prikazuju žene koje su se odlučile na pobačaj. To su one žene koje su na prvo mjesto stavile svoju karijeru umjesto obitelji i braka, žene koje spletkare da bi ostvarile svoje želje i interese, one koje traže osvetu zbog neke nepravde koja im je učinjena ili one koje su sebične i sebe stavljaju na prvo mjesto. Takve se žene u turskim serijama odlučuju na pobačaj i takve žene obično loše skončaju. Takve su naracije u skladu s Erdođanovim izjavama kako je pobačaj zločin, kako bi žene ponajprije trebale biti majke te imati najmanje troje djece (O'Neil, 2013: 811-812).

Nadalje, u turskim se serijama često prikazuje nasilje nad ženama. Najčešće se radi o seksualnom nasilju, primarno silovanju, i to iz perspektive muške dominacije. U tom smislu same su žene krive ako su silovane – trebale su bolje čuvati svoju čast, odnosno ne nositi pretjerano otvorenu (nedoličnu) odjeću, ne živjeti same bez muške zaštite, ne imati seksualne odnose prije braka, ne biti previše fokusirane na slavu, luksuz ili novac. Žrtve mogu biti i naivne djevojke koje su bile pretjerano lakovjerne prema muškarcima. Da stvar bude gora, često ispadne da je više povrijeđena čast glave obitelji nego sama žrtva silovanja. Iako silovatelji često znaju biti muškarci iz bogatih elita, ujedno silovatelji znaju biti prikazani kao malo čudni, komični, skoro pa simpatični likovi s kojima se muškarci lako mogu poistovjetiti. Silovane žene obično završe tragičnom sudbinom – nasilna smrt, predoziranje drogom, prosti-

tucija, izbacivanje iz obitelji, ili u najboljem slučaju dožive uspjeh, ali ostanu same i nesretne. Treba napomenuti kako u Turskoj postoji kultura silovanja, a do 2004. godine na snazi je bio zakon koji je omogućavao da se žrtve silovanja udaju za svoje silovatelje. Iako je taj zakon ukinut, AKP je predložio sličan zakon 2016. godine koji doduše nije prošao parlamentarnu proceduru zbog prevelikog otpora udruga za ženska prava (Gökulu, 2013; Inal, 2017).

Povratak u mahalu: narativi u serijalima *Sanjalica (Erkenci Kuş)* i *50 m²*

Sanjalica je turska sapunica s elementima komedije koja prati ljubavne zgrade i nezgrade Sanem i Đana. Sanem Ajdin, koju glumi Demet Özdemir, mlada je žena u svojim dvadesetim godinama iz jedne od brojnih mahala Istanbula.¹¹ Iako je visokoobrazovana i završila je fakultet, Sanem svoje dane provodi radeći u maloj lokalnoj trgovini svoga oca te većinom sanjari o tome kako će postati svjetski poznata spisateljica te otići na Galapagos. Njeni roditelji u jednom joj trenutku zaprijetu kako će je udati ako hitno ne pronađe pravi posao. Kako bi izbjegla udaju, preko mlađe sestre Lejle nalazi posao u marketinškog agenciji "Dobra ideja". Na radnome mjestu upoznaje Đana Divita,¹² svjetski poznatoga fotografa koji se u Istanbul vratio zamijeniti svoga bolesna oca na čelu agencije. Sanem i Đan se zaljubljuju čime Sanem, mlada djevojka iz siromašne mahale, dolazi u kontakt s istanbulskim elitama i njihovim intrigama.

Serijska prikazuje društvo Istanbula, bilo da je riječ o bogatim elitama iz poslovnoga dijela grada bilo o siromašnijem i tradicionalnijem stanovništvu mahala u kojima se radnja odvija, kao vrlo pozapadnjačeno s tek neznatnim tradicionalnijim utjecajem. Tako se barem čini na prvi pogled. Većina likova iz serije mahom konzumira alkohol, a ponekad su i vidno pijani.¹³ Žene vrlo često nose "vruće" hlačice ili kratke suknje, obuvaju visoke pete, a česti su i duboki dekoltei. Muškarci, pak, nose ili više klasičnu *smart casual* odjeću ili tipičnu *casual* odjeću, čak i u poslovnim okolnostima. Iako je nošenje brade često kod mnogih muških likova, ono isto tako ide često uz nošenje duge kose svezane u "mušku punđu" (*man bun*), što je također i svojevrsan trend na Zapadu. Uzgred, može se uočiti i kako su mnogi muški te neki ženski likovi tetovirani što je opet u skladu sa zapadnim trendovima kod mlađe populacije.

Pripadnici bogate elite prikazani su mahom kao svjetski putnici – većinom su bili ili obrazovani negdje na Zapadu, živjeli su neko vrijeme i/ili radili na Zapadu, pričaju strane jezike, imaju mnoga prijateljstva i poznanstva u zemljama Zapada itd. Nadalje i muškarci i žene fokusirani su na svoje karijere te naizgled među njima nema razlike. Serija nije sramežljiva niti u prikazivanju ljubavnih trokuta, iako su fizički kontakti poput poljupca među likovima izrazito rijetki. Ujedno, i bogate elite

¹¹ Mahala je gradska četvrt ili zaselak (Jezikoslovac.com, 2021).

¹² Glumi ga istoimeni Đan, ali Jaman, kosovskog porijekla kojega mnogi nazivaju "turski Jason Momoa" (Jutarnji.hr, 2021). U tom se smislu Đan i razlikuje od tipičnih turskih muških likova u serijama jer je zbog fizičke građe puno bliži holivudskim akcijskim junacima. Treba napomenuti i kako Đan Jaman spada u kategoriju turskih *celebrity* diplomata. Iako je glumio u tek nekolicini serija već je postigao svjetsku slavu. Primjerice, tokom jednoga njegova posjeta Španjolskoj okružilo ga je "more" žena pokušavajući ga dotaknuti ili povući vlas iz njegove kose (Algan i Kaptan, 2021: 6).

¹³ Međutim, kada se alkohol ne konzumira u privatnosti vlastita doma, odnosno kada ga se konzumira u nekom javnom prostoru poput bara ili restorana, čaše koje sadrže alkoholno piće zamagljene su, odnosno cenzurirane.

i stanovnici mahale opsjednuti su nekim zapadnim postmodernim trendovima u zdravlju poput stalne tjelovježbe, bilo u teretanama ili u parkovima, ili pak praktičiranju joge. Uz tjelovježbu često idu i motivi zdrave prehrane pa tako bogate elite stalno u restoranima naručuju salatu od čija sjemenki te drže nekakvu dijetu. U jednom je od dijaloga sa Sanem, Đan zaključio kako ga nerviraju istanbulske žene opsjednute održavanjem linije umjesto da jedu tradicionalnu tursku hranu kao što je primjerice jede ona. No, iako se takvi narativi i diskurzivne "crstice" mogu uočiti na "površini", kada se malo zagrebe ispod nje mogu se uočiti drugačije poruke.

Od sâmog početka serije mogu se uočiti ideološki, odnosno populistički narativi koji se konstantno ponavljaju. Sanem, zaposlivši se u marketinškoj agenciji "Dobra ideja", počinje raditi za Đanova mlađeg brata Emrea koji je na njega jako kivan jer mu je otac, kao starijem sinu, ostavio kontrolu nad agencijom. Emre, pod utjecajem svoje djevojke Ajlin koja je dobila otkaz u istoj agenciji, manipulira sa Sanem, govoreći joj kako je njegov brat tu došao da uništi agenciju, a on je želi spasiti. Naravno, istina je stubokom drugačija jer Emre i Ajlin žele pokrenuti vlastitu agenciju te od "Dobre ideje" preoteti klijente. Sanem, koja je zaljubljena u Đana i koji se prema njoj ponaša izrazito blagonaklono prepoznajući u njoj nepatvoreni talent za pisanje i kreativnost, ne razumije kako jedan prema njoj tako dobar muškarac zapravo može biti tako zao prema vlastitoj obitelji. Dapače daje mu i nadimak "zli kralj". Emre se zaljubljuje u Saneminu sestru Lejlu, dolazi "pameti" i prekida s Ajlin, koja zbog spletkarenja sa stranim biznismenom iz Italije, Fabrijem, u želji da se osveti zbog gubitka posla u "Dobroj ideji" te da ostvari vlastitu karijeru biva uhićena zbog poslovnih malverzacija.

Takav tijek radnje na kraju dovodi do toga i da Sanem i Đan, te Lejla i Emre završe skupa. No sada se počinje povlačiti pitanje njihova vjenčanja. I ovdje se jasno mogu uočiti populistički narativi. Emre i Lejla se odlučuju vjenčati u tajnosti što jako rastužuje roditelje Lejle i Sanem, posebno njihova oca, te majku (gospođu Humu) Emrea i Đana koja se odlučila iz Švicarske vratiti u Tursku nakon što joj je propao i drugi ili čak treći brak. Jedno od temeljnih stvari oko koje se oba segmenta društva slažu jest da oni "pripadaju različitim kulturama" te da su njihovi brakovi nemogući. To se posebice pokazuje na večeri održanoj da se roditelji dvaju parova upoznaju. Gospođa Huma ih sve vodi u skupi restoran u poslovnom dijelu Istanbula u kojem naručuje izrazito skupu (zapadnu) hranu koju siromašna obitelj iz mahale ne može platiti, dok se u istom restoranu pušta klasična zapadna glazba koju roditelji Sanem i Lejle ne poznaju, a sve u cilju da ih osramoti te dokaže da je spajanje tih dvaju obitelji ne samo nepoželjno već i nemoguće. Slično se događa i kad gospođa Huma organizira rođendansku zabavu za Đana uz pomoć Sanem kako bi je osramotila pred njegovim pozapadnjačenim prijateljima. Kad to ne uspijeva gospođa Huma pokušava uz pomoć prvo bivše Đanove djevojke Polen, inače doktorice znanosti zaposlene u Londonu, koja se iz Engleske u Tursku vraća da bi ponovno osvojila Đana, odnosno rastavila par, a kad to ne uspijeva uz pomoć njezina brata Jigita, koji se netom vratio iz Kanade, da zavede i osvoji Sanem. Jigit zbog silnog spletkarenja gospođe Hume na kraju eksplicitno zaključuje da kako joj više nije dosta da je toliko zla. Sličan populistički narativ o "potpunoj različitosti dvaju kultura" vidi se i na javnom vjenčanju koje su Emre i Lejla ipak morali organizirati pod pritiskom vlastitih obitelji kako bi očuvali obraz i vratili čast obiteljima pridržavajući se nekih tradicionalnih društvenih normi, nevezano koliko je obitelj Divit disfunkcionalna, za razliku od ipak tradicionalnije i siromašnije obitelji Ajdin. Snažan naglasak stavljen je i na to kako gospođa Huma konstantno inzistira

na tome da se standardi klase moraju održavati jer oni nisu "bilo tko" već obitelj Divit. Slično je i sa stanovnicima mahale kada primaju goste pred vjenčanje, uvijek se pazi jesu li gosti ugošćeni na tradicionalan način. Vjenčanje također izgleda kao zapadno vjenčanje, dok glazbu pušta poznati DJ. U jednom trenutku majka Lejle i Sanem daje DJ-u tradicionalnu tursku glazbu. Iako gospođa Huma na to negoduje, pribijavajući se da će im se "poseljačiti" obitelj, na kraju pripadnici obaju društvenih segmenata zapešu na tursku glazbu.

Ovo su samo neki od primjera populističkih narativa iz serije, no oni su mnogobrojniji. Stanovnici mahale prikazani su kao jednostavni i dobri ljudi čiji je najveći grijeh stalno tračanje. No time se ujedno prikazuje kako je cijela mahala jedna velika "obitelj" s vlastitim tradicijama, oprečnima onima bogate elite, koja silnim tračanjem zapravo na neki način vodi brigu o dobrobiti svojih članova. Većina stanovnika mahale zapravo su prikazani kao naivni, iskreni i dobrohotni ljudi, u odnosu na pripadnike bogate elite koji su skloni spletkarenju zbog vlastite koristi, često i na štetu vlastite obitelji. No i pripadnici elite mogu se iskupiti. Đan se iskupljuje i opravdava svoje bogatstvo time što se na kraju vraća u Tursku i ženi se sa Sanem te time stvara pravu tursku obitelj. Emre odbacuje svoju osvetoljubivu i koristoljubivu djevojku Ajlin, te se ženi s djevojkom iz skromne gradske mahale, a preuzima i njihove običaje. Također, kako "Dobra ideja" ipak na kraju propada, obitelj Divit, izuzev gospođe Hume, iskupljuje se što postaju siromašnima što ih na kraju niti ne smeta jer bogatstvo i moć u odnosu na obitelj niti nisu toliko važni. To se najbolje vidi u riječima gospodina Aziza, Đanova i Emreova oca, koji po povratku u Tursku s liječenja, iako mu je tvrtka koju je desetljećima gradio propala, izjavljuje kako novci nisu važni jer on samo želi biti sretan. Ujedno, najvažniji mu cilj postaje Đanova sreća kojega pokušava pomiriti sa Sanem (nakon jednog od njihovih brojnih prekida). On kaže Đanu da od njega ipak očekuje da će se oženiti (sa Sanem) kao što se i njegov brat oženio, te da će ostati u Turskoj te ljubav naći u Istanbulu.

Kao što je već rečeno, pripadnici bogate sekularne elite prikazani su kao više-manje negativni likovi. Većinom su povezani sa Zapadom, ne pridržavaju se tradicionalnih društvenih normi, skloni su spletkarenjima i ostvarivanjima vlastitih interesa po svaku cijenu. To se čak pokazuje i na primjerima stanovnika mahale koji su napustili Tursku i vani se obogatili. Primjer toga jest Sanemin i Lejlin stric. Iznimno podsjeća i na hrvatske gastarbajtere, a moglo bi ga se nazvati pripadnikom *nouveau riche* klase. Prikazuje ga se kao čovjeka koji je bogat, ne drži previše do tradicija mahale, nema ukusa u odijevanju, škrtac je pa će prevariti i konobara za bakšiš. Stoga niti ne čudi previše da ga gospođa Huma smatra jedinim članom obitelji Ajdin koji joj po karakteru odgovara. No stranci sa Zapada ipak se prikazuju u najcrnjem svjetlu. Tako je bogati talijanski poduzetnik Fabri prikazan kao mutan tip, sklon gospodarskom kriminalu i krađi ideja od konkurencije, koji će sve napraviti da izmanipulira naivnu Sanem kako bi od nje dobio recept za parfem koji ona radi u kućnoj radinosti, te se na tome dodatno obogatio. Na kraju je njegova sudbina takva da završi u zatvoru.

Nadalje, važno je navesti i kakva je transformacija muških i ženskih likova u seriji. Ovdje se mogu uočiti poruke o društvenoj poželjnoj ulozi muškaraca i žena u Turskoj. Sanem, kao glavni ženski lik, u početku je sanjalica, individualka, želi ostvariti karijeru kao međunarodno poznata spisateljica, ne želi ovisiti o muškoj pomoći, a udaja joj nije ni na kraj pameti. No kako radnja serije odmiče, ona se sve više transformira u "društveno poželjnu" tursku ženu. Ne želi svojim radnjama

rastužiti oca, odnosno prihvaća njegov autoritet. Sve više prihvaća i Đanov autoritet kao muškarca. Dok Đan okoliša oko braka, ona sve više inzistira na braku te mašta o najmanje troje djece. U odnosu na nju, Ajlin koja je previše fokusirana na vlastiti uspjeh u karijeri, prakticira seksualne odnose van braka, osvetoljubiva je te je previše povezana sa strancima i završava u zatvoru zbog svojih nedjela.

Đan koji u seriji započinje kao lik koji je slobodna duha, individualac, samostalan. Sklon je ekstremnim sportovima, stalno putuje te ga ništa ne može zadržati u Turskoj. Na kraju se transformira u tipičnoga turskog tradicionalnog muškarca. Brine o bolesnom ocu te prihvaća njegovu želju da ostane u Turskoj. Sve više počinje prihvaćati tradicije mahale. Brani Saneminu čast kada god to može te je pokušava zaštititi od svih zala, posebice stranaca poput Fabrija ili pozapadnjačenih Turaka poput Jigita. Ne pokazuje slabost, a kada je to potrebno i fizički će se obračunati sa svojim protivnicima. Na kraju se ipak odlučuje na brak sa Sanem čime završava njegova transformacija u društveno poželjnog turskog muškarca – postaje modernim turskim muškarcem s modernom turskom ženom pod rukom. Ta priča o modernom turskom muškarcu koji ide ruku pod ruku s modernom turskom ženom, dok se oboje ustvari vraćaju tradicionalnim vrijednostima, prisutna je kod više parova u seriji.

Iako se u seriji jasno ne pokazuje vjersko-sekularni rascjep, jasno se prikazuje rascjep tradicija-modernost. Također, iako nema jasnih referencija na islam, poput molitve i odlaska u džamiju, većina likova, iz oba segmenta društva, često u dijalozima zazivaju Boga, najčešće frazama "Inšallah", "Mašallah" ili "Allah, Allah".¹⁴ Također, iako nema jasnih referencija na nacionalizam i nacionalne simbole, implicitni su nacionalni simboli kao što su stalno spravljanje i konzumiranje prave turske hrane (najčešće sarme, dolme i bureka) s oduševljenjem većine likova, u odnosu na onu zapadnu, te slušanje i plesanje na tradicionalnu tursku glazbu, također na opće oduševljenje većine likova – naravno većinom izuzev gospođe Hume. Dakako, gotovo da nema trenutka u seriji da netko ne pije čaj ili kavu, koji se isto smatraju turskim nacionalnim simbolima.¹⁵ Nadalje, eksplicitno se prikazuje i društvena hijerarhija između mladih i starijih. Starije se nužno mora poštivati, čak i ako vam nisu roditelji, dok stariji redovito mlade, iako je u većini slučajeva riječ o mladim profesionalcima i poduzetnicima koji su u ekonomskom smislu u značajno višem razredu od tih istih starijih, nazivaju "djecom".

50 m² pripada potpuno drugačijem žanru od prethodne serije. Riječ je o kriminalističkom akcijskom serijalu koji, istini za volju, ima neke elemente komedije. Međutim, odmah na prvi pogled mogu se uočiti neke sličnosti s prethodnim serijalom.

¹⁴ Zanimljivost su u seriji svakako referencije na razne oblike neislamskih vjerovanja. Tako se često zaziva zaštita od "urokljiva oka" (*evil eye*) koje doduše ima svoje utemeljenje u islamu (u hadisima i Kuranu) i zapravo je vrlo rašireno vjerovanje u uroke u široj regiji Sredozemlja (Darwish, 2020: 11-12). Nadalje, česte su referencije na "natalne karte" i "horoskop", posebice kod nekih ženskih likova, što nikako nije u skladu s islamskim vjerovanjem. U slučaju kod jednog posebice komičnog muškog lika imenom Džej Džej vidljivi su i magični narativi budući je on nekim nadnaravnim moćima povezan sa svojim zavičajnim selom, za koje uvijek odbija reći kojeg je imena i gdje se nalazi.

¹⁵ Obućina (2013: 50) navodi kako je "hrana dio nacionalnog identiteta, a time i dio politike nacionalne države i međunarodnih odnosa"... "Tko i što jede – to je duboko političko pitanje. Poznata je uzrečica da smo ono što jedemo, ali u gastronacionalizmu smo ono kako jedemo, jer identitet ne nastaje samo kroz hranu koju konzumiramo nego i kroz način na koji je pripremimo." U Turskoj postoji tradicionalan način spravljanja i konzumacije kave, ali tradicionalan način spravljanja i konzumacije čaja (Taviloglu, 2021).

Naime, ni radnja ovoga serijala ne odvija se samo u poslovnome dijelu Istanbula. Dapače, većina radnje odvija se u jednoj od tradicionalnijih i siromašnijih mahala Istanbula.

Radnja serije prati čovjeka bez imena, nadimka Sjena (*Gölge*; glumi ga Engin Öztürk), koji je siledžija i plaćeni ubojica za jednu frakciju istanbulskog podzemlja. Sjena je u prošlosti bio siročić kojega je "posvojio", prvenstveno da za njega obavlja prljave poslove, mafijaški šef srednjeg ranga imenom Servet. Sjena je u Servetu vrlo brzo prepoznao očinsku figuru, dok je Servet na Sjenu počeo gledati kao na sina kojega nikada nije imao. Sjena dugo za Serveta obavlja sve najprljavije poslove bez postavljanja ikakvih pitanja, no Sjenu se javi novinar koji istražuje Servetove mutne poslove te mu kaže da zna njegov pravi identitet. Saznavši za to, a budući da je nekako odgovoran za smrt Sjeninih roditelja, Servet naruči ubojstvo obojice. Novinar biva ubijen, a Sjena u bijegu pred svojim dušmanima završava u jednoj istanbulskoj mahali te provaljuje u jednu krojačnicu. Sjena znajući da je vlasnik krojačnice, imenom Adil, netom umro od srčanog udara te da je ubijeni novinar njegov sin kojega je, uz njegovu majku, davnih dana napustio, kako bi se što bolje sakrio od mafije koja ga proganja pokušavajući dovršiti posao, preuzima njegov identitet.

Slično kao i u *Sanjalici*, serijal prikazuje moderno pozapadnjačeno društvo Istanbula s istočnim "štihom". I u ovoj seriji prisutni su ljubavni trokuti. Fizički kontakti između muškaraca i žena poput poljupca nešto su češće prikazani nego u *Sanjalici*, no također su razmjerno rijetki. Žene su, doduše, nešto manje oskudno odjevene, ali i dalje nisu odjevene po uzusima islama te često nose suknje i visoke pete, a alkohol, u puno značajnijoj mjeri nego u *Sanjalici*, teče u potocima. Skoro da i nema epizode u kojoj neki od likova nije pijan, a jedan je od motiva u seriji i ilegalna distribucija i konzumacija narkotika. Sâm Sjena skoro stalno konzumira alkohol, pa ga se tako već u prvoj epizodi može vidjeti kako za doručak pije *smoothie* pomiješan s viskijem da bi na kraju i dovršio tu čitavu bocu viskija. Serijal prikazuje i sveopću digitalizaciju prisutnu u svijetu, pa se kćer jednog od likova čudi vlastitu ocu koji pokušava riješiti preostale dugove od preminulog krojača uredno spremajući papirnate "fizičke" račune umjesto da sve riješi digitalnim putem. U ovoj seriji doduše nema prevelike opsjednutosti s tjelovježbom i čija sjemenkama, no postoji pomodna opsjednutost s izbjegavanjem glutena koja je prisutna kako kod likova koji pripadaju bogatim sekularnim elitama tako i kod pripadnika siromašne i tradicionalnije mahale.

Unatoč tome što je ova serija različitoga žanra od one prethodne odmah se mogu uočiti ideološki, odnosno populistički narativi i to čak značajno jasnije. Nema niti jednog lika koji predstavlja bogate sekularne elite, ili je na neki način s njima povezan, a da mahom nije kriminalac, što je motiv koji se ponavlja unutar serije. To se odnosi i na glavnoga protagonista Sjenu, koji će se doduše s vremenom iskupiti, o čemu će biti više riječi nešto kasnije u tekstu. Naime, najveći je naglasak u seriji na tome kako pohlepa i oholost uništavaju čovjeka, a bogate sekularne elite su prikazane kao vrlo pohlepne i ohole. Također, pohlepni i oportunistički nastrojeni pojedinci na kraju ipak stradavaju dok skromni stanovnici mahale unatoč nedaćama kroz koje prolaze na kraju prođu (relativno) bolje. Sjenu se prikazuje kao lika koji je bogat, živi u vili s bazenom u poslovnome dijelu Istanbula, vozi američki sportski auto marke *Ford Mustang*, no zapravo je sve to stekao kriminalom. Servet, koji na kraju osobno ubivši svoga glavnog konkurenta postaje *capo di tutti capi* istanbulskog podzemlja preuzima i sve njegove poslove, tako preuzima i mutne poslove s nekretninama. Tada dolazi opet u sukob sa Sjenom, misleći da je on krojačev sin,

kada pokušava jeftino kupiti nekretnine od stanovnika mahale lažući im da će uz te novce dobiti i nove stanove. Naravno, pokazuje se da to nije istina već da radi za zapadne kupce koji žele jeftino doći do zemljišta za svoj projekt s nekretninama te otjerati stanovnike mahale tako da ostanu bez ičega. Čak i ljudi iz mahale koji rade za Serveta, a tim se poslom i bogate nauštrb ostalih svojih susjeda i obitelji, prikazani su kao tvrdokorni kriminalci kadri poduzeti svakojake kriminalne radnje, što uključuje i raspačavanje droge maloljetnicima, prijeveru te hladnokrvno ubojstvo. Oni naravno na kraju loše skončaju. Narativi u serijalu predstavljaju bogate sekularne elite kao negativce, a Zapad povezan s njima također se predstavlja u negativnom svijetlu. Kao što je već navedeno zapadna tvrtka, iako se ne zna točno iz koje je zapadne države, ali je bez svake sumnje jasno da se radi o nekoj zapadnoj zemlji, beskrupulozno želi uništiti živote "malih" ljudi iz mahale.

U drugu ruku, konstantno se ponavlja motiv kako su stanovnici mahale većinom tradicionalniji ljudi, siromašni, pomalo naivni, pomažu jedni drugima, ali isto tako voljni su pomoći i "strancima", odnosno ljudima koji ne pripadaju njihovoj mahali. Sjenu po dolasku dobro ugošćuju, daju mu krevet za spavanje kad mu je to bilo potrebno, hranu i piće, pa čak i odjeću. Ono po čemu se 50 m² ipak razlikuje od *Sanjalice* su jasne referencije na islamsku vjeru pa se stanovnici mahale prikazuju kao vjernici. Također, eksplicitno se ističe motiv važnosti tradicije. Tako predstavnik mahale nosi ime Muktar, što zapravo i znači starješina. Njegovo ime je referencija na činjenicu da su muškarci u njegovoj obitelji generacijama bili predstavnici ili starješine te mahale. Također, obitelj koliko god disfunkcionalna, uvijek se stavlja na prvo mjesto, a posebice je mlađi članovi trebaju slušati. Zanimljivo je i kako Servetu u jednom trenutku počinje nedostajati Sjena – dapače, zbog toga čak i ide psihijatrici što doduše podsjeća na američke filmove i serije – te na kraju povlači naredbu za njegovim ubojstvom. Čest ponavljajući motiv jest kritika odstupanja od konzervativne tradicije u odnosu starijih i mlađih pa se tako opetovano može čuti "kako nova generacija nema poštovanja prema starijima".

I ova serija daje više-manje jasne ponavljajuće naputke što je društveno prihvatljivo ponašanje za muškarce i žene. Što više vremena provodi u mahali, Sjena postaje bolji čovjek. U jednom trenutku zaključuje kako se ne može pobjeći od svoje prošlosti, odnosno treba se suočiti s njom, kao i to da svatko zaslužuje još jednu šansu. Počinje podučavati stanovnike mahale samopouzdanju, shvaća da u novcu nije sve, počinje malo po malo odbacivati svoj stari život, zaljubljuje se u lokalnu curu imenom Dilara (Muktarovu kćer), počinje prihvaćati neke od tradicija mahale, a na kraju počinje i zdušno braniti interese mahale. Ujedno, počinje ići i u džamiju, ispovijedati svoje grijehе očitо ne razumijevajući osnove islama. Tada ga lokalni imam uči osnovama islama, kako se moli te kako se zapravo može iskupiti za svoje grijehе. Sjena na kraju odbacuje i alkohol. Iako se u serijalu Sjena ne oženi, on svakako pokazuje interes za Dilarom, koja je moderna turska žena. Također, brine za njezina puno mlađeg brata, ali i još neku djecu mahale čime se transformira u dobru očinsku figuru. Također, atletske je građe, iznimno dobro podnosi bol, neustrašiv je, ne plače, a kad je to potrebno fizički će se obračunati pa čak i ubiti svoje "dušmane". Servet je u drugu ruku prikazan kao slabić. Drugi obavljaju prljave poslove za njega. Kad uđe u sukob sa Sjenom koji pobjegne od njega to ga emotivno razori pa mora ići na terapiju. Ohol je i pohlepan. Na kraju to dovodi do toga da mu njegovi mutni poslovi propadnu, iako serija naprasito završava prilikom konačnog okršaja između njega i Sjene pa nije poznato je li na kraju odgovarao i životom za svoje grijehе. Ponavlja se motiv da su likovi koji rade za njega također u konačnici slabići koji loše završavaju

– jedan u zatvoru zbog ubojstva koje je počinio, a jedan moralnom propasti jer zbog osvete poradi neostvarene ambicije da postane profesionalnim nogometašem u snu ubija vlastita oca.

Što se tiče uloge žene u društvu i ona je društvenim narativima jasno naznačena. Dilara se također iskupljuje za grijeha jer je otišla od kuće nakon što joj je umrla majka. Iako nema djece, nakon svog povratka preuzima majčinsku ulogu brinući se za mlađu braću. Također, vlasnica je male pekare koja hrani stanovnike mahale. U drugu ruku Servetovoj odvjetnici Özlem – koja je fokusirana samo na sebe i svoju karijeru, koja je krajnje pozapadnjačena i pije samo pomodne strane kave, te zbog vlastita interesa i karijere obavlja mutne poslove za Serveta – Sjena staje na kraj. Također, treba napomenuti i kako su, još eksplicitnije nego u *Sanjalici*, nacionalni simboli vidljivi u ovome serijalu – naime gotovo posvuda se lako mogu uočiti izvještene turske zastave.

Zaključak: narativi, politička propaganda, meka moć i metodološka ograničenja

Nadovezujući se na članak Mirjane Kasapović (2012) "Sulejman Veličanstveni ponovno pokorio Balkan" namjera je ovoga članka bila identificirati političke, primarno populističke, kulturne i društvene narative turskih serijala koji imaju propagandnu ulogu prema turskom gledateljstvu. To je učinjeno analizom narativa dvaju turskih serijala – *Sanjalice* i *50 m²* – nadopunjenom komparativnim pristupom, odnosno dizajnom najrazličitijih sustava. Analizirana su dva žanrovski različita serijala novijeg datuma kako bi se moglo vidjeti mogu li se i danas potvrditi isti narativi o kojima je Kasapović pisala pred devet godina. Pokazalo se da su isti narativi i dalje prisutni u analiziranim turskim serijama. Unatoč zapadnome "štilu" "na površini", obje serije nakon što se "zagrebe ispod površine" imaju gotovo identične političke, kulturne i društvene narative s ciljem političke propagande turske vladajuće stranke AKP-a i s njom povezane reprodukcije konzervativne kulture.

Prikazani su ponajprije populistički narativi sukladni ideologiji AKP-a, koji prikazuju siromašne-čiste-tradicionalne pripadnike turskoga naroda u odnosu na bogate-urbane-nepravedne sekularne elite koje su izgubile nacionalni i moralni kompas koji jasno su uočljivi u obje serije. U serijalu *Sanjalica* skoro su svi pripadnici sekularne elite prikazani ili kao moralno propali pojedinci previše fokusirani na ostvarenje vlastita interesa ili kao ljudi koji su previše vremena proveli na Zapadu te su izgubili svoj nacionalni identitet. U seriji *50 m²* populistički narativi još su i jasniji, a elite su prikazane ne samo kao nepravedne i moralno iskvarene već otvoreno kao kriminalci. Nadalje, Zapad i zapadnjaci prikazuju se također vrlo jasno kao "opasni drugi" koji rade na štetu malom-siromašnom-čistom više-manje autohtonom turskom čovjeku. Međutim, serijali isto tako pokazuju da postoji i mogućnost iskupljenja elita, najčešće uz pomoć tog istog autohtonog-poštenog-siromašnog turskog čovjeka.

Također, a kao što je Kasapović (2012) navela, u slučaju oba serijala može se reći da je vidljiv ponavljajući motiv apologije (tradicionalne) obitelji, koliko god ona disfunkcionalna bila. U slučaju *Sanjalice* svi glavni likovi na kraju se pokoravaju željama vlastitih obitelji. To posebice iznenađuje kod sinova obitelji Ditiv (Đan i Emre) čiji su roditelji rastavljeni, otac je imao ljubavnicu, a majka se višekratno udavala. I kod serije *50 m²* mogu se učiti isti narativi. Sjenu nedostaje njegova prava obitelj, posebice majka, unatoč tome što je nikada nije istinski poznao i koja je razorena zbog očeve ovisnosti o kocki, dok Servetu nedostaje Sjena kojega smatra sinom.

Ujedno, jasno su prikazani i ponavljaju se motivi poželjne uloge koje bi muškarci i žene trebali zauzeti u turskome društvu. Sjena je prvenstveno prikazan kao moralno izgubljena osoba, dok Đan iako dobro poznaje turske običaje i tradicije stalno želi pobjeći iz Turske čime gubi svoj nacionalni identitet. No Sjena se uz pomoć siromašnih-dobrih-autohtonih Turaka malo po malo transformira u društveno poželjnog muškarca. Đan opet uz pomoć obitelji te poštene turske žene shvaća da mu je na kraju ipak mjesto u Turskoj gdje treba zasnovati obitelj.

Sanem i Lejla se prikazuju kao moderne turske žene koje imaju karijeru, no na kraju se ipak odlučuju na udaju i zasnivanje obitelji. Sanem čak priželjkuje troje djece što je u skladu s Erdođanovom javnom izjavom da bi Turkinje trebale biti majke te imati najmanje troje djece. To može, ali i ne mora biti slučajnost. U drugu ruku žene koje su previše fokusirane na svoje karijere, odnosno ne pokazuju interes za majčinstvom – poput Ajlin i Özlem – dožive lošu sudbinu.

Treba napomenuti i kako se u obje serije često uočavaju i ponavljajući nacionalni simboli. Iako oni spadaju u semiotiku nije ih zgorega spomenuti. U *Sanjalici* se prvenstveno radi o hrani, kavi i čaju (gastronacionalizam), za koje se često navodi kako su bolji od bilo koje druge hrane na svijetu. U *50 m²* nacionalni simboli su eksplicitniji – turske nacionalne zastave mogu se uočiti u velikom broju scena.

Također, iako je glavni naglasak u radu na analizi narativnih i diskurzivnih obilježja serijala koji u sklopu unutarnje politike u Turskoj vrše propagandnu funkciju, u radu se spominje i vanjskopolitički relevantna meka moć koju te serije šire na gledatelje turskih serija u regijama koje su se ubrajale u nekadašnje teritorije Osmanškoga Carstva ili su graničile s njime. U tom kontekstu relevantna je napomena o *50 m²*, originalnoj *Netflix*-ovoj seriji koja je nastala u koprodukciji s turskom filmskom i televizijskom kućom BKM: osim što *Netflix* ima i brojnu publiku u Turskoj, koja iz dana u dan sve više raste, to što je kao *Netflix*-ova serija primarno namijenjena stranom tržištu čini je posebno zanimljivom za istraživanje kao izvora turske meke moći. Projiciranjem meke moći, Turska susjednim zemljama može postati vrlo privlačna zemlja što na kraju može utjecati i na to da će te zemlje prema Turskoj formulirati i provoditi povoljnije vanjske politike.

Zaključno, dva analizirana serijala uklapaju se u tvrdnju da su turske serije, uz to što su instrument meke moći, tiho oružje za vođenje kulturnoga rata u Turskoj. No na samome se kraju u tom smislu svakako trebaju navesti ograničenja i nedostaci članka. Kako bi poopćavanje bilo preciznije i kvalitetnije potrebno je poduzeti istraživanje s puno većim brojem analiziranih serija. Nadalje, analiza narativa u užem smislu govori nam samo o tome koje se poruke šalju. Stoga su potrebni drugi metodološki postupci kako bi se moglo istražiti kakva je prijemчивost tih poruka kod turskih gledatelja, ali i onih u inozemstvu. Bez obzira na skicirani kontekst i tvrdnje prisutne u literaturi, gledajući ovo istraživanje po sebi, obilježja naracija i ideološki sadržaji pokazani u analizi dvaju serijala, koji odgovaraju politici vladajuće stranke, tek su jedan korak u potpunijem istraživanju njihove proizvodnje i recepcije koja može u potpunosti osvijetliti kulturnu, društvenu i političku funkciju turskih serija te s njima povezane diskurzivne prakse unutar i izvan Turske, pa i u Hrvatskoj.

Literatura

- Aksak, B., i Aydemir, S. (2021). *50 m². BKM i Netflix Studios: Turska*.
- Algan, E., i Kaptan, Y. (2021). Turkey's TV celebrities as cultural envoys: the role of celebrity diplomacy in national branding and the pursuit of soft power. *Popular Communication*, 19(3), 222-234. <https://doi.org/10.1080/15405702.2021.1913494>
- Andrews, M. (2021). Quality indicators in narrative research. *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 353-368. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769241>.
- Barassi, V., i Zamponi, L. (2020). Social media time, identity narratives and the construction of political biographies. *Social Movement Studies*, 19(5-6), 592-608. <https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1718489>
- Benković, Z. (2011). Tisuću i jedna noć konzum-(n)acije. *Narodna umjetnost*, 48(2), 63-82.
- Bukač, Z. (2018). *Analiza diskursa različitosti u američkoj popularnoj kulturi na primjeru stripova o superjunacima*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Car, V., i Osmančević, L. (2016). Televizijski narativi – pričam ti priču. *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, 5(1-2), 7-27.
- Çevik, S. B. (2019). Turkish historical television series: public broadcasting of neo-Ottoman illusions. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(2), 227-242. <https://doi.org/10.1080/14683857.2019.1622288>
- Çevik, S. B. (2020). The Empire Strikes Back: Propagating AKP's Ottoman Empire Narrative on Turkish Television. *Middle East Critique*, 29(2), 177-197. <https://doi.org/10.1080/19436149.2020.1732031>
- Dailysabah.com. (2018). *Turkish cinema, TV series now to receive investments with capital market instruments*. 25. prosinca. <https://www.dailysabah.com/business/2018/12/25/turkish-cinema-tv-series-now-to-receive-investments-with-capital-market-instruments>
- Darwish, S. (2020). Flowers in Uncertain Times: Waste, Islam, and the Scent of Revolution in Tunisia. *Ethnos*, 86(2), 309-330. <https://doi.org/10.1080/00141844.2019.1696859>
- Flag, C., i dr. (2018). *Erkenci Kuş*. Gold Film: Turska.
- Gillespie, M. (2006). Narrative Analysis. U: M. Gillespie i J. Toynbee (ur.), *Analysing Media Texts* (str. 79-117). Milton Keynes: Open University Press.
- Gökulu, G. (2013). Representation of Sexual Violence in Turkish Cinema and Television Series. *Asian Journal of Women's Studies*, (19) 2: 66-61. <https://doi.org/10.1080/12259276.2013.11666149>
- Gripsrud, J. (2006). Semiotics: signs, codes and cultures. U: M. Gillespie i J. Toynbee (ur.), *Analysing Media Texts* (str. 10-41). Milton Keynes: Open University Press.
- Gürkan, H. i Övünç, E. (2021). Gendering Turkish Action Films in the Post-2010 Period: "Hey boy, protect me and don't cry!". *Studies in European Cinema*, Pret-hodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1080/17411548.2021.1903296>
- Havel, B., i Kasapović, M. (2016). Napomene o transkripciji i transliteraciji. U: M. Kasapović (ur.), *Bliski istok: politika i povijest* (str. xvii-xxii). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Hernández-Pérez, M., i Rodríguez, J. G. F. (2014). Serial Narrative, Intertextuality, and the Role of Audiences in the Creation of a Franchise: An Analysis of the Indiana Jones Saga from a Cross-Media Perspective. *Mass Communication and Society*, 17(1), 26-53. <https://doi.org/10.1080/15205436.2013.788192>.
- Inal, T. (2017). The (re)production of a rape culture through film: Turkish cinema's love affair with rape. *Continuum*, 31(6), 802-819. <http://dx.doi.org/10.1080/10304312.2017.1287259>
- Jezikoslovac.com. (2021). Mahala: značenje i definicija. <https://jezikoslovac.com/word/nn4e>
- Jutarnji.hr. (2021). Remake popularne serije: Novi Sandokan bit će turski miljenik žena, pravnik Can Yaman. 7. siječnja. <https://www.jutarnji.hr/scena/strane-zvijezde/remake-popularne-serije-novi-sandokan-bit-ce-turski-miljenik-zena-pravnik-can-yaman-15041122>
- Kasapović, M. (2012). Sulejman Veličanstveni ponovno pokorio Balkan. *vecernji.hr*. 8. rujna. <https://www.vecernji.hr/vijesti/sulejman-velicanstveni-ponovno-pokorio-balkan-450882>.
- Kasapović, M. (ur.). (2016) *Bliski istok: politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Landman, T. (2008). *Teme i metode komparativne politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Leksikon radija i televizije. (2016). *Leksikon radija i televizije: drugo izdanje*. Zagreb: HRT i Naklada Ljevak.
- McAllum, K., i dr. (2019). A comparative tale of two methods: how thematic and narrative analyses author the data story differently. *Communication Research and Practice*, 5(4), 358-375. <https://doi.org/10.1080/22041451.2019.1677068>
- Munganga, B. M. (2016). Inference and narrative processing in fiction and film: (Where) (does) narrative reading part(s) ways with its weiving and vice versa (?). *Cogent Arts & Humanities*, 3(1). <https://doi.org/10.1080/23311983.2016.1252138>
- Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means of Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Obućina, V. (2013). Strategija gastronacionalizma. *Političke analize*, 4(15), 49-54.
- O'Neil, M. L. (2013). Selfish, Vengeful, and Full of Spite: The representations of women who have abortions of Turkish television. *Feminist Media Studies*, 13(5), 810-818. <https://doi.org/10.1080/14680777.2013.838360>
- Polkinghorne, D. E. (1995). Narrative configuration in qualitative analysis. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 8(1), 5-23. <https://doi.org/10.1080/0951839950080103>.
- Popović, H. (2012). Popularni televizijski žanrovi kao refleksija suvremenog društva. *Holon*, 2(3), 18-43.
- Quora.com. (2021). *What's the meaning of (Allah Allah) in Turkish? Why do Turkish people use this phrase a lot?* <https://www.quora.com/Whats-the-meaning-of-Allah-Allah-in-Turkish-Why-do-Turkish-people-use-this-phrase-a-lot>

- Readysteady.com. (2021). *50 m² season 1 review – an average, tasty action-drama on Netflix*. <https://readysteady.com/2021/01/27/review-50m2-season-1-netflix-series/>
- Rtl.hr. (2021). *Sanjalica*. <https://www.rtl.hr/tv/programi/serije/16608/sanjatica/>
- Schlütz, D. M. (2015). Contemporary Quality TV: The Entertainment Experience of Complex Serial Narratives. *Annals of the International Communication Association*, 40(1), 95-124. <https://doi.org/10.1080/23808985.2015.11735257>.
- Şen, M. (2010). Transformation of Turkish Islamism and the Rise of the Justice and Development Party. *Turkish Studies*, 11(1), 59-84. <http://dx.doi.org/10.1080/14683841003747047>
- Seenews.com. (2021). *Netflix to open office in Istanbul – report*. <https://seenews.com/news/netflix-to-open-office-in-istanbul-report-723270>
- Souto-Manning, M. (2014). Critical narrative analysis: the interplay of critical discourse and narrative analysis. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 27(2), 159-180. <https://doi.org/10.1080/09518398.2012.737046>
- Stephens, C., i Breheny, M. (2013). Narrative Analysis in Psychological Research: An Integrated Approach to Interpreting Stories. *Qualitative Research in Psychology*, 10(1), 14-27. <http://dx.doi.org/10.1080/14780887.2011.586103>
- Šalaj, B. (2012). Što je populizam? *Političke analize*, 3(11), 55-61.
- Taviloglu, E. (2021). Turska kava i kava Kultura. <https://hr.hiloved.com/turska-kava-i-kava-kultura/>. *Hiloved.com*.
- Vafeiadis, M., i dr. (2018). Narratives in Political Advertising: An Analysis of the Political Advertisements in 2014 Midterm Election. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. 62(2), 354-370. <https://doi.org/10.1080/08838151.2018.1451858>
- Vitrinel, E. (2017). Forced Politicization of Television Celebrities in Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(2), 222-233. <http://dx.doi.org/10.1080/19448953.2017.1367585>
- Yalkin, C., i Veer, E. (2018). Taboo on TV: gender, religion, and sexual taboos in transnationally marketed Turkish soap operas. *Journal of Marketing Management*, 34(13-14), 1149-1171. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2018.1520738>
- Yanardağoğlu, E., i Karam Imad N. (2013). The fever that hit Arab satellite television: audience perceptions of Turkish TV series. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 20(5), 561-579. <http://dx.doi.org/10.1080/1070289X.2013.823089>
- Zarakol, A. (2012). Problem areas for the new Turkish foreign policy. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 40(5), 739-745. <http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2012.715146>
- Zorko, M., i Mostarac, H. (2014). Popularna geopolitika Japana: geopolitički diskursi anime serijala. *Medijske studije*, 5(10), 4-17.
- Zorko, M., i Turčalo, S. (ur.). (2021). *Popularna geopolitika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Political and Social-Cultural Narratives in Turkish TV Shows: Between Involuntary Instrument of Soft Power and Silent Weapon for Waging Cultural War?

Summary The aim of this paper is to identify the political, cultural and social narratives of Turkish series that have a propaganda role. The narrative analysis deals with two Turkish series of recent date and different genres – *Daydreamer* and *50 m²*. The narrative analysis is complemented by a comparative approach, i.e. the most different systems design. Despite both superficially depicting Western and secular values, the deeper layer of the analyzed TV shows reveals almost identical political, cultural, and social narratives marked by the ruling party's political propaganda and the reproduction of conservative culture in Turkey. Although the paper confirms the propaganda content of the analyzed series, primarily towards Turkish viewers, it is concluded that it is necessary to expand the research to a larger number of Turkish TV shows. Equally, while the narrative analysis tells us what messages these series send, in order to be able to investigate the reception of their messages by Turkish viewers, further research is needed, applying different methodological procedures.

Keywords Turkish TV series, narrative analysis, political narratives, social-cultural narratives, propaganda, soft power

Kako citirati članak / How to cite this article:

Zgurić, B. (2021). Politički i društveno-kulturni narativi u turskim serijama: između nenamjernog instrumenta meke moći i tihog oružja za vođenje kulturnog rata? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 233-254. <https://doi.org/10.20901/an.18.05>

***MEĐUNARODNI ODNOSI
I DIPLOMACIJA***

***INTERNATIONAL RELATIONS
AND DIPLOMACY***

STATUS QUO DRŽAVA: UNIVERZALNO PRIMJENJIVA ILI POVIJESNO KONTINGENTNA KATEGORIJA?

Petar Popović

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: petar.popovic@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.11>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 17. 9. 2021.

Prihvaćeno: 28. 10. 2021.

Sažetak Posljednjih je godina teorijska literatura o međunarodnim odnosima znatno napredovala u proširivanju i preciziranju tipologije revizionističkih država – država koje teže preraspodjeli moći u međunarodnom sistemu i/ili promjeni normativnog poretka. Istovremeno je malo pozornosti posvećeno pojmu *status quo* države, kojim se označava država koja teži zadržavanju moći i očuvanju postojećeg stanja. *Status quo* država uglavnom se svodi na *status quo* predrasudu koja se odnosi na države koje imaju averziju prema riskiranju u vanjskopolitičkim odlukama i ne sudjeluju aktivno u oblikovanju međunarodne politike ili pak na države koje nastoje egzistencijalno preživjeti u anarhičnom sustavu. Literatura pritom previđa ono bitno u opreci kategorija: sukob revizionističke i *status quo* države. Naime, otvoreno suparništvo s revizionističkom državom i agresivno pružanje otpora promjeni redovito se označava kao još jedan vid revizionizma. U ovom se radu pokazuje da kategorija *status quo* države nije slučajno u "mrtvom kutu" teorije međunarodnih odnosa. Razlog je tomu što uvjet njezine mogućnosti – konsenzualni međunarodnopravni poredak – u suvremenim okolnostima nije prisutan. Povijesno iskustvo pokazuje da u određenim, veoma rijetkim uvjetima konsenzualnoga međunarodnopravnog poretka države s agresivnim motivima i nerijetko ofenzivnim sredstvima mogu biti *status quo* države. Pokazat će se da su u moderno doba samo dva razmjerno kratkotrajna međunarodna poretka činila *status quo* državu mogućom: europski vestfalski sustav ravnoteže snaga u 18. stoljeću i hladnoratovski detant u drugoj polovici 20. stoljeća.

Ključne riječi *status quo*, revizionizam, država, realizam, međunarodni poredak

Uvod

Zaoštavanjem odnosa između sila u usponu, Kine i Rusije, s jedne strane, te SAD-a i njegovih saveznika, s druge, literatura o međunarodnim odnosima sve češće pribjegava kategorijalnom aparatu koji dijeli države na *status quo* i revizionističke¹ države. Ova dihotomija, stara koliko i disciplina međunarodnih odnosa, ima za svrhu reduciranje kompleksnosti međunarodnih sukoba. Te dvije kategorije služe kao pomoćno deskriptivno sredstvo za razlikovanje država koje brane svoju sigurnost ili sigurnost međunarodnog poretka (*status quo*) te nezadovoljnih država koje teže povećanju moći ili promjeni poretka (revizionizam).²

Heuristička je vrijednost ovih kategorija upitna zbog njihova načelnog svodenja ponašanja država na obranu/sigurnost i napad/povećanje moći, bez uspostavljenog kriterija njihove klasifikacije. Prema tradicionalnoj pretpostavci teorije tranzicije moći (*power transition theory*) Abrama Organskog (1968), država pripada u *status quo* kategoriju samo kada je u poziciji nadmoći jer je u tom slučaju stalno primorana braniti svoj povlašteni položaj. Po toj su logici Kina i Rusija, današnje sile u usponu, označavane kao revizionističke, SAD i saveznici kao čuvari *statusa quo*, a središnje pitanje koje oblikuje aktualne rasprave jest "Može li Kina miroljubivo rasti?" (Allison, 2017).

Takve racionalizacije neminovno završavaju u ideološkim pristranostima, kako i pokazuje rad Olivera Turnera i Nicole Nymalm (2019). Oni odbacuju ovu binarnu shemu kao diskurs pomno konstruiran radi oblikovanja svijesti o navodnoj ugroženosti "prosvijećenog i progresivnog" Zapada od "zaostalog i divljeg" nezapadnog svijeta. S druge strane, *status quo* u realističkoj se tradiciji obično pripisuje malim silama i slabim državama zbog njihova jedinstvenog motiva preživljavanja (Aron, 2001). Međutim, čak se i ovo zastarjelo tumačenje danas odbacuje pred očiglednim revizionizmom država poput Sjeverne Koreje i Irana (Mead, 2014). Ustvari, ideološka instrumentalizacija ovih kategorija odraz je suvremenog stanja u kojem se svi brane od onoga "drugoga". Općenito se u diplomatskom diskursu, službenim dokumentima i javnosti uobičajilo optuživati suparnika za revizionizam zbog navodnih "agresivnih" vanjskopolitičkih motiva (Istomin, 2021: 5).

Kategorijalna podjela na *status quo* i revizionizam bitno je politička, stoga se nikada ne može u potpunosti osloboditi ideoloških pristranosti. Pretenzije na znanstvenu neutralnost u pitanje dovodi činjenica da se svaki vanjskopolitički zahtjev može na ovaj ili onaj način označiti revizionističkim. Iz tog su se razloga u posljednjim

¹ Pojam revizionizma u međunarodnim se odnosima ne smije brkati sa značenjem pojma revizionizma u povijesti. Značenje mu je prospektivno i realnopolitičko, usmjereno na međunarodni poredak, nasuprot diskurzivnomu i retrospektivnomu usmjerenom na drugačiju politizaciju prošlosti.

² Treba istaknuti da je opreka *status quo*–revizionizam konceptijska shema klasičnih realista, u skladu s njihovim konzervativizmom. Po tome se razlikuje od drugih binarnih kategorija tipičnih za teorije međunarodnih odnosa, npr. liberalizma koji dijeli države na demokratske i nedemokratske ili marksizma koji ih dijeli na kapitalistički centar i izrabljivanu periferiju. Edward H. Carr (2001) u svojoj *Dvadesetogodišnjoj krizi* objavljenj 1939. prvi označava Njemačku, Japan i Italiju kao "revizionističke" sile međuratnog razdoblja, nezadovoljne danom raspodjelom snaga. Hans Morgenthau (2006) u *Politici među nacijama* iz 1948. prvi ih strogo diferencira kao idealne tipove, suprotstavljajući imperijalizam (revizionizam) konzervativizmu država (*status quo*). U prvoj generaciji realista pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća ovu kategorijalnu podjelu primjenjuju još Henry Kissinger (1976), koji razlikuje revolucionarne i konzervativne države, Arnold Wolfers (1962), koji razlikuje revizionističke i *status quo* države, te brojni drugi autori.

trima desetljećima istraživački napori usredotočili na preciziranje pojavnih oblika revizionizma, kako bi mu dali konkretnu formu i sadržaj (Grieco, 1993; Schweller 1994; Jonhston 2003; Davidson 2006; Rynning i Ringsmose, 2008; Daase i Deitelhoff, 2014, itd.). Među prvima se ukoštac s ovom problematikom uhvatio Barry Buzan (1983: 173-214), razmatrajući revizionizam na dvjema analitičkim razinama – sistemskoj razini materijalne raspodjele snaga i normativnoj razini pravila i vrijednosti poretka. U kratkim crtama, na tom su tragu dosadašnja istraživanja razvila tri dominantna idealna tipa revizionizma: 1) revizionizam koji smjera povećanju moći i promjeni raspodjele materijalnih snaga u svoju korist, ali koji ne dovodi u pitanje međunarodnopravni poredak (npr. Njemačka uoči Prvoga svjetskog rata); 2) revizionizam koji smjera promjeni pravila, normi i vrijednosti poretka, ali ne dovodi u pitanje danu raspodjelu materijalnih snaga (npr. Europska unija s promicanjem liberalnih vrijednosti); 3) revizionizam koji smjera preraspodjeli snaga u svoju korist i rušenju međunarodnopravnog poretka (npr. Francuska Revolucija 1789. ili Oktobarska revolucija 1917).

Tipovi 2) i 3) u pravom su smislu revizionizmi jer su bitno ideološki, no tip 1) izaziva stanovite dvojbe. Znači li povećanje moći u skladu s međunarodnom normom nužno revizionizam? Jedini razlog zbog kojeg se takva država mora označiti revizionističkom jest taj što istraživanja u različitim verzijama svojih definicija tautološki određuju *status quo* državu i njezinu politiku kao *defenzivno zadržavanje postojeće raspodjele snaga u međunarodnom sistemu i očuvanje normativnog poretka*. Osim ako se pod tom kategorijom ne misli na države sasvim bespredmetne za analizu, poput primjerice Austrije ili Islanda, postoji li uopće *status quo* država u suvremenom svijetu realne politike?

Ovaj rad namjerava odgovoriti na to pitanje polazeći od središnjeg problema recentnih istraživanja: zanemarivanja bitno različitih konstitutivnih elemenata revizionizma i *statusa quo*. Drugim riječima, za ove kategorije vrijede posve drugačiji kriteriji određenja. Nezadovoljstvo se kao konstitutivan element revizionističke države može odnositi na bilo što, pa je tako uvijek ograničeno na nešto konkretno i empirijski provjerljivo – npr. njemačko "poniženje" u Versaillesu 1919, ruska "geopolitička katastrofa" 1991. i sl. *Status quo* državi konstitutivan je pak isključivo normativni poredak: ako država djeluje prema međunarodnom pravu i u ime međunarodnopravnog poretka te ako štiteći svoj položaj ujedno štiti međunarodni poredak u cjelini, ona je *status quo* država. Dakle, dok se revizionizam može promatrati kao višedimenzionalan fenomen, *status quo* država ima tek jednu – normativnu – dimenziju i ne može se izvesti prema kriteriju raspodjele materijalnih snaga u sistemu, odnosno zadržavanju zadane hijerarhije moći.

Jednodimenzionalnost *status quo* države potvrđuju Alexandar Cooly, Daniel Nexon i Steven Ward (2019: 15), ali na sasvim pogrešnim pretpostavkama. Autori, naime, nisu izbjegli uobičajenu zamku izvođenja idealnih tipova revizionizma u opreci prema *status quo* državi kao apstrakciji i racionalističkom konstrukt "zadržavanja moći i postojećeg normativnog poretka". Tvrde pritom da je *status quo* država "jako sklona sukobu u otporu promjeni", ali ne daju ni jedan primjer takve države. Ne daju ga jer ga ni ne mogu dati, a da pritom ne opišu ponašanje jednoga od njihovih izvedenih idealnih tipova revizionizma. *Status quo* kategorija ne izvodi se iz ponašanja države i njezinih motiva i ciljeva, nego iz legitimiteta koji joj pridaje međunarodnopravni poredak. Pod legitimitetom se ovdje, u duhu Engleske škole Hedleyja Bulla (1977), misli na ponašanje države u skladu s minimalnim konsenzusom o temeljnim pravilima i normama. Motivi i sredstva država

mogu biti agresivni i ofenzivni, ali ako su u skladu s normom i ako ih druge strane u sukobu priznaju kao legitimne, može se, ovisno o kontekstu, govoriti o *status quo* državi.

Međutim, strukturalne teorije, usredotočene isključivo na analitičku razinu raspodjele materijalnih snaga, po prirodi stvari zanemaruju i negiraju normativnu dimenziju. Problem pak normativnih teorija jest taj što *a priori* prihvaćaju koncept međunarodnopravnog poretka kao uobičajeno stanje ili univerzalnu danost. Na taj način previđaju činjenicu da je konsenzualni međunarodnopravni poredak puka slučajnost u povijesti. Idealni tipovi *status quo* država, pokazat će se, izvode se iz samo dvaju iskustava od općepovijesnog značenja u cijeloj modernoj epohi: takozvanog "zlatnog doba ravnoteže snaga" u Europi (od Utrechtskog mira 1713. do Francuske revolucije 1789) i američko-sovjetskog detanta (1962–80). Riječ je o jedinstvenim povijesnim primjerima s obzirom na rijetke, povijesno kontingentne okolnosti; konkretno, o uvjetima sistemske raspodjele *nemoći*, odnosno činjenici da ni jedna država u Europi 18. stoljeća nije bila sposobna stvoriti kontinentalnu hegemoniju, kao i činjenici da se u Hladnom ratu ni jedna strana nije mogla koristiti nuklearnim naoružanjem. Ravnoteža snaga i nuklearna ravnoteža straha u biti su *ravnoteže slabosti*, iz kojih se konsenzus javlja kao konačna posljedica. A jedino poredak proizišao iz međunarodnog konsenzusa omogućuje *status quo* državu. Izuzev ta dva "trenutka" u epohi moderne od 1500. do danas, međunarodni su odnosi bitno revizionistički, što se i odražava na današnji problem teorijskog određenja *status quo* države i činjenice da ove kategorije imaju ponajprije ideološki, a tek potom i teorijski karakter.

Problem kriterija i *status quo* predrasuda

Politika revizionističkih država počiva na nezadovoljstvu koje, kako je pokazano, može biti usmjereno ili na položaj u hijerarhiji moći, ili na normativni poredak, ili na oboje. Problem je što bi primjena ovog kriterija na *status quo* državu zahtijevala analizu njezinih motiva, ciljeva i sredstava. U tom bi slučaju bilo potrebno odgovoriti samo na jedno pitanje: kako se to moć uopće *zadržava*? Jednostavan, ali dvojbena odgovor nude već strukturalne teorije sistema, po kojima je moć materijalni potencijal (*material capability*) države da opstane ili kao hegemon (teorija tranzicije moći) ili u anarhičnom okruženju (neorealizam). Kao konkretna fizička stvar (npr. količina posjedovanog oružja u arsenalu), moć je nešto mjerljivo, pa tako i podložno politici zadržavanja. Neorealističke perspektive predočavaju zadržavanje moći u skladu sa sigurnosnom računicom države. Primjerice, ako suparnička sila jača, država povećava sigurnost; ako slabi ili ne predstavlja nikakvu prijetnju, država rasterećuje proračun za obranu. Prema defenzivnom realizmu Kennetha Waltza (1979), sistem državnih jedinica mehanički reagira silom na ekscisivnu akumulaciju moći pojedine države kako bi uravnotežio/zadržao inicijalnu raspodjelu snaga. Poopćivši *status quo* na razinu sistema, Waltz pretpostavlja da većina država glavninu vremena ulaže u sigurnost i obranu kako bi zadržale postojeće stanje.

Ovu će zastarjelu, ali dominantnu perspektivu opovrgnuti Randall Schweller "vraćanjem revizionističke države u raspravu" (1994, 1996, 1999a). Prema njemu, razlikovanje revizionističkih i *status quo* država u osnovi se svodi na pitanje averzije, odnosno sklonosti prema riskiranju u vanjskopolitičkim odlukama. *Status quo* države gaje averziju prema riziku i nisu spremne potencijalno žrtvovati svoju sigurnost

u korist neizvjesne dobiti. Riječ je o fenomenu *status quo* predrasude.³ Revizionističke države više vrednuju moć kojoj teže od vlastite sigurnosti, pa preuzimaju rizik akumulacije moći i ofenzivnih sredstava kako bi silom promijenile svoj položaj, bilo unutar međunarodnog poretka, bilo rušenjem tog poretka. Schweller je uspio "emancipirati" kategoriju revizionizma odbacivši materijalne potencijale države koje strukturalne teorije uzimaju kao presudne za objašnjavanje međunarodnih sukoba. Naime, svaka se država teoretski može osigurati sredstvima potrebnim za opstanak, a da pritom ne izazove sigurnosnu dilemu i konflikt. Naprotiv, ono što navodi države na nadmetanje i potencijalne sukobe jesu "položajna dobra", specifična po tome što nisu dostupna svima (Schweller, 1999b: 28-30).

Koncept *položaja* u literaturi o međunarodnim odnosima izveden je iz psihologije, odnosno teorije socijalne usporedbe, a odnosi se na fenomene poput ugleda, privilegija, bogatstva, časti, autoriteta itd. (Freedman, 2016). Poput pojedinaca i skupina, države se također ugledaju na druge države povlaštenog statusa te teže višem položaju, ili s pozicije sile ili pozivanjem na polaganje prava na jednak tretman. Ako im se taj zahtjev ne prihvati, države su sklone nekomu obliku revizionističkog ponašanja, pri čem riskiraju vlastitu sigurnost kako bi stekle željeni status (Lebow, 2008; Wohlforth, 2014).⁴ Upadljivo je, međutim, da kod Schwellera ostaje nedorečeno kako se ponašaju *status quo* države u suparništvu s revizionističkim državama. Budući da Schweller može tumači kao psihološku, a ne materijalnu kategoriju, u dokazivanju revizionističke težnje za povećanjem moći mora pretpostaviti da postoje države koje po prirodi nemaju takve težnje i suzdržavaju se od borbe za položajna dobra. Time potvrđuje da se *status quo* kategorija odnosi ili na države koje ne sudjeluju u dinamici međunarodne politike ili na one koje se u težnji za preživljavanjem suzdržavaju od djelovanja. Klasifikacija potonjih u *status quo* države nema znatnu analitičku vrijednost jer motiv preživljavanja kao takav ne govori ništa o prirodi i karakteru države i njezina režima. Nije li i Irak, s obzirom na to da je poštovao sve uvjete nametnute Prvim zaljevskim ratom, uoči američke invazije 2003. bio *status quo* država?

Suparničko nadmetanje za položajna dobra odraz je univerzalne zakonitosti nejednakog rasta moći, odnosno činjenice da u hijerarhiji položaja država u usponu nužno pretpostavlja drugu državu u padu. Budući da je sistem raspodjele materijalnih potencijala dinamičan, međunarodni su odnosi obilježeni trajnim nadmetanjima i sukobima. Iz strukturalne perspektive, ako se dosljedno slijedi njezina logika, "zadržavanje moći" mora izgubiti smisao jer i otpor promjeni znači borbu za stjecanje još više moći. U konačnici, rezon strukturalizma neminovno vodi u neorealističku varijantu ofenzivnog realizma Johna Mearsheimera, prema kojem će država postati zadovoljnom *status quo* silom tek ako zagospodari cijelim svijetom. Budući da takva statična predodžba svijeta pod jednim univerzalnim carstvom u zbilji nije moguća, Mearsheimer zaključuje da "ne postoje status quo sile u međunarodnom sistemu, samo povremeni hegemoni koji žele zadržati dominantnu poziciju nad po-

³ *Status quo* predrasuda (*status quo bias*) pojam je iz psihologije. Odnosi se na kognitivnu pristranost pojedinaca u strahu od promjene, koja utječe na njegovo ponašanje i donošenje odluka. O *status quo* predrasudi u međunarodnim odnosima pisao je Robert Jervis (1989), referirajući se na države zadovoljne postojećim stanjem te objašnjavajući kako promjene u sistemu utječu na njihovo oblikovanje interesa i ponašanja.

⁴ Položajna dobra mogu biti i materijalna. Dokazano je da oskudica položajnih dobara poput resursa, primjerice nafte, uzrokuje ratove. Ipak, borba za resurse nije obično piratstvo, nego političko pitanje, a klasični realizam, na koji se Schweller djelomično oslanja, tumači politiku upravo kao psihološki odnos aktera.

tencijalnim rivalima" (Mearsheimer, 2001: 3). Dakle, "zadržavanje moći" teorijska je zabluda, baš kao i fraza koja zaokružuje *status quo* predrasudu: "zadovoljstvo postojećim stanjem".

Zadovoljstvo je kao trajno stanje u psihološkom smislu neostvarivo, prema istom principu kao i fenomen težnje za ljubavi, o kojem Hans Morgenthau (1962) govori u svom eseju. Kod čovjeka zadovoljenje jedne težnje uvijek rađa težnju za novim zadovoljstvom te on u konačnici postaje robom moći kao instrumenta koji mu omogućuje nova zadovoljstva (Solomon, 2012). Na razini država, zadovoljstvo postojećim stanjem znači isključivo mogućnost trajnog zadovoljavanja novih potreba, kao primjerice kult rasta BDP-a u današnje vrijeme. Po kriteriju strukturalnih perspektiva, *status quo* ne samo da nije antiteza revizionističkoj inicijativi za promjenom nego i, ako se u doslovnom smislu misli kao realna politika, politika koja odustaje od moći – politika nemoći i propadanja.

Andrej Kričković (2021) ističe taj problem strukturalnih teorija koje *de facto* u konačnici poništavaju kategoriju *statusa quo*. Ali, s druge strane, kritizira i teorije koje se usredotočuju isključivo na dimenziju normativnog poretka jer time postavljaju previsoku ljestvicu za revizionizam. To pak za posljedicu ima "lažne usporedbe" jer se svaki pokušaj promjene – od umjerene do radikalne – stavlja u kategoriju revizionizma (primjerice, usporedba Putinove Rusije s nacističkom Njemačkom). Kako bi se izbjegao ovaj problem, Kričković pravi iskorak u dosadašnjim istraživanjima: uvodi kriterij cilja i sredstva. Ne mogu se, naime, jednako tretirati revizionističke države koje nastoje promijeniti položaj ili poredak legitimnim sredstvima (koja su u skladu s normativnim poretkom) i države koje su "spremne kršiti pravila" (ibid., 3). Međutim, znači li to da je država koja se opire promjeni legitimnim sredstvima *status quo* država?

Na tragu strukturalista, Kričković zaključuje da načelno to ne može biti slučaj jer hijerarhije moći i normativni poreci prirodno evoluiraju i svaka je reakcija na promjenu svojevrstan vid revizionizma: *reformski* revizionizam (opozicija promjeni normativnog poretka) ili *reakcionarni* (usmjeren na zadržavanje položaja u novoj raspodjeli moći). Iako Kričković, dakle, svodi *status quo* državu na uobičajenu predrasudu (za primjer daje današnji Japan), njegovo uvođenje kriterija cilj–sredstvo ipak neizravno upućuje na glavni problem određenja suvremene *status quo* države. Naime, cilj–sredstvo po sebi ne određuje, jer ne može odrediti, *status quo* državu. Nju određuje normativna dimenzija s kojom su cilj–sredstvo usklađeni. Primjerice, američka upotreba pravno i etički dubioznih bespilotnih letjelica ili rusko korištenje hakerskih napada u kibernetičkom ratovanju potvrđuju revizionistički karakter ovih dviju država. No, bespilotna su letjelica i kibernetičko ratovanje "novo normalno" i ekspeditivno sredstvo s obzirom na sve veću neupotrebljivost konvencionalnih vojski velikih sila. Koliko je prijeporna doktrina *Responsibility to Protect* govori nedostatak konsenzusa oko temeljnih principa univerzalnih ljudskih prava među velikim silama. Isto vrijedi i za male i slabe države, čije sukobi odavno nisu međudržavni ratovi, nego "novi ratovi" (Kaldor, 2013).

Stoga se razmatranjem sredstava i posebice ciljeva (koji itekako mogu biti u skladu s "zadržavanjem postojećeg stanja" ili sigurnosnim motivima) neizravno pokazuje da u suvremeno doba vojne intervencije velikih sila, "novih" asimetričnih, hibridnih i kibernetičkih ratova i terorizma nedostaje referentni međunarodnopravni okvir unutar kojega bi se konsenzualno regulirali sukobi. Iz toga proizlazi da se u recennoj literaturi *status quo* država mora tretirati kao teorijska apstrakcija ili država koja nema znatnog udjela u međunarodnoj politici. Međutim, to u pravom smislu nije *status quo* država jer se takva prije odnosi na neutralnu državu nego na aktivnog

suparnika revizionističke države. Još je Henry Kissinger (1976: pog. 11) ukazao na to da u normalnim okolnostima politički konzervativizam (*status quo*) kao stanje političke svijesti ne postoji. On poprma konkretnu političku formu tek u trenutku kada ga izravno u sukob uvuku revolucionarne (revizionističke) snage. Isključivo se tada može govoriti o *status quo* državi koja brani svoj položaj i normativni poredak u cjelini – položaj i poredak lice su i naliče istog interesa. To što će takva država eventualno povećavati moć (cilj) ili rabiti ofenzivna sredstva (sredstvo) po sebi je irelevantno. Dakle, da bi se odredila *status quo* država, potrebno je isključivo razmatranje međunarodnog poretka. U suprotnom, ako se primijeni kriterij koji prihvaća bilo koju dimenziju izuzev isključivo normativne, što je posebice slučaj sa strukturalnim teorijama – sve postaje revizionizam.

Međunarodnopravni poredak kao referentni okvir

Prvobitno određenje *status quo* države nalazimo u izvornom tumačenju klasičnog realizma sredine 20. stoljeća. Morgenthau u svojoj kapitalnoj *Politici među nacijama* ovu kategoriju izvodi iz jedne specifične pravne fraze: *status quo ante bellum*. Riječ je o diplomatskom terminu kojim se kodificira mirovni ugovor zaraćenih strana i "određuje stanovita raspodjela snaga, te propisuju kriteriji i procesi za njeno utvrđivanje i održavanje u konkretnim situacijama" (Morgenthau, 2006: 101). Država koja je dobila rat realno je povećala svoju moć, stoga je ona *status quo* država isključivo u kontekstu formalnopravnog "potvrđivanja" i "održavanja" asimetrične raspodjele snaga između pobjednika i poraženoga.

Nije, dakle, riječ o državama koje literatura o međunarodnim odnosima uobičajeno smješta u *status quo* kategoriju po kriteriju averzije prema riziku ili isključivom orijentacijom na sigurnost. Morgenthau navodi da takve države (poput Danske, Norveške ili Švedske) uopće nemaju potrebu izjašnjavati se kao *status quo* države ni zastupati takvu politiku. Naprotiv, države koje su ratom povećale moć primorane su braniti svoju poziciju i to čine svojevrsnim "ideološkim legalizmom" koji počiva na "moralnom" opravdanju nove raspodjele snaga. Opravdanje nalaze u pozivanju na međunarodno pravo i očuvanje mira (Morgenthau, 2006). To ih bitno razlikuje od revizionističkih država, čije težnje nalaze opravdanje izvan pozitivnopravnog okvira, dakle, u ideologiji i pozivanjem na prirodno pravo.

Prividno se može činiti da ideološki legalizam ipak nije ništa drugo do uobičajena izlika nebrojenih agresija i vojnih intervencija. Gotovo da nema ni jednoga oružanog sukoba u novije vrijeme koji se ne pravda sigurnosnim razlozima ili očuvanjem mira, a sve navodno u skladu s međunarodnim pravom. Sve bi države u osnovi doista bile revizionističke kada ne bi vrijedila supstancijalna ovisnost *status quo* države o normativnoj dimenziji. Samo ako je međunarodnopravni poredak slab, *status quo* preostaje ideologija prikrivanja stvarnih vanjskopolitičkih motiva i interesa bez ikakvoga moralnog uporišta te se ne može označiti drugačije doli kao revizionizam. Međutim, ako je poredak konsenzualan, dakle stabilan, *status quo* nešto je više od ideologije; to je legitimna politička pozicija. O snazi legitimiteta *status quo* državne politike dovoljno govori jedan detalj mirovnog ugovora kojim se kodificira *status quo ante bellum*. Naime, ugovor ne vrijedi zbog sile oružja pobjedničke države ni zbog njezina ideološkog legalizma nego, kako ističe Raymond Aron (2001: 75), zato što je druga strana priznala poraz i voljno se obvezala na uvjete mira. U klasičnom realizmu Arona i Morgenthaua, ova je činjenica u temelju onoga bitno političkog u psihološkom odnosu suparnika, kojima je rat *ultima ratio* – konačna instancija ostvarenja interesa unutar čvrsto određenog međunarodnog prava. Ideološko je

rušenje pravnih normi totalni rat; kao takav nije instrument politike, nego stanje u kojemu motiv potpunog uništenja protivnika poništava psihološki odnos i politika (kao i međunarodno pravo) u tom nasilju nestaje. U tom slučaju ni jedna se strana ne može obvezati na mir, ograničiti pravom, pa tako ni priznati poraz.

Priznavanje poraza, kao i pozivanje na međunarodno pravo i mir u slučaju pobjede, vid je samoograničavanja. Samoograničavanje aktera moguće je uslijed procesa koji konstruktivisti nazivaju "internalizacijom pravne norme" u kolektivnoj svijesti država. To je proces u kojem se države počinju poistovjećivati s međunarodnopravnim poretkom i, kako tvrdi Alexander Wendt (1999), svoje interese tumače kao interese međunarodnog prava. One se ne suzdržavaju od kršenja međunarodnih normi i pravila zbog racionalne računice (npr. rizik pokoravanja suverenih država i njihova uništenja nije isplativ jer će izazvati opću opoziciju), nego zato što im je kršenje međunarodnog prava već po sebi nezamislivo. Otuda proizlazi bitno defenzivni i samoograničavajući karakter međunarodnog poretka kao cjeline te se može govoriti o *status quo* poretku u pravom smislu te riječi. Međunarodni poredak daje legitimitet samo onoj državi koja ne ugrožava međunarodni javni prostor suverenih državnih jedinica te ga brani od prodora rušilačkih sila imperijalizma, hegemonije i totalnog rata. Iskustvo takvoga konsenzualnog poretka pokazuje da je, kako kaže Wendt, "većina država *status quo* ne samo na razini ponašanja, nego i po svojim interesima, te kao takve one su u punom smislu akteri koji se samo-ograničavaju" (ibid., 289).

Ova normativna konstruktivistička perspektiva uobičajeno se postavlja u oštru opoziciju materijalističkoj predodžbi defenzivnog realizma o samoregulirajućem *status quo* sistemu. Ustvari, ove se perspektive međusobno ne isključuju, nego nadopunjuju. Sistemska raspodjela moći pretpostavka je normativnog poretka, trenutak kada se iz mehaničke činjenice ravnoteže materijalnih potencijala razvija političko i pravno načelo ravnoteže snaga. Ali takva se pretpostavka ne može uzeti kao zakon i univerzalno primjenjivati. Naprotiv, stjecanje je takvih uvjeta povijesno specifično. Normativni poredak ne proizlazi iz sistemske raspodjele moći, nego iz sistemske raspodjele *nemoći*. Iako bi neorealista to zvučalo kao semantička igra, ipak je bitna razlika između države koja sudjeluje u utrci u naoružanju i one koja se samoograničava zbog svoje unutarnje slabosti.

Na tom je tragu James Sofka ustanovio da je 18. stoljeće nazivano "zlatnim dobom ravnoteže snaga" zato što europski monarsi nisu imali dovoljno snage da ratom ostvare svoje hegemonijske ciljeve. Tadašnji ograničeni ratovi nisu prerasli u totalne hegemonijske ratove zbog 1) ogromnih vojnih zaduženja i troškova, 2) poreznih sustava koji su izuzimali financijski sposobne (kler i plemstvo) te 3) nerazvijene administrativne i logističke potpore za duge vojne kampanje (Sofka, 2001: 152). Sofkino je istraživanje pristrano jer se usredotočuje na hegemonijske motive i razorne učinke rata, odnosno izvodi analizu prema kriteriju za određenje revizionističke države. Autor tako upada u tipičnu zamku po kojoj su sve europske sile tog doba bez iznimke revizionističke, što nije točno. On potpuno zanemaruje stvarnost konsenzualnoga međunarodnog poretka, ali pogađa bit problema: u jazu između "hegemonijskih impulsa" i oskudnih proračunskih sredstava "umjereni poredak" ravnoteže snaga ne javlja se kao uzrok, nego kao "neželjena" posljedica ograničenog rata.

Sofkino isticanje sistemske raspodjele slabosti u 18. stoljeću upućuje na genezu modernoga međunarodnopravnog poretka, ključnoga za *status quo* kategoriju. U teorijama međunarodnih odnosa postoje razne pretpostavke o tome kako nastaje normativni poredak. Teorija tranzicije moći tvrdi da je samo najmoćnija sila ta koja kroji

pravila diplomacije, međunarodne trgovine i ratovanja kako bi priskrbila legitimitet sebi povoljnomu sistemu raspodjele moći (Organski, 1969: 361). Realisti su u pravu kada kritiziraju ovu pretpostavku tvrdeći da u nedostatku sile koja bi uravnotežila hegemonu *status quo* poredak nije moguć. Ali sam proces "uravnoteživanja", koji realisti toliko ističu, nije ni približno dovoljan uvjet za stvaranje međunarodnog poretka.

Plauzibilnije je, dakle, tumačenje liberalnih internacionalista poput Johna Ikenberryja (2011), koji tvrdi da međunarodni poredak uvijek nastaje nakon totalnog rata; vestfalski poredak nakon vjerskoga Tridesetogodišnjeg rata 1648. i liberalni međunarodni poredak nakon Drugoga svjetskog rata 1945. Međutim, iscrpljenost je totalnim ratom samo jedna i ne nužno presudna dimenzija pojave konsenzusa. Vestfalski poredak, naime, nije nastao isključivo kao tragična potvrda Habsburgovcima, ili bilo komu drugom, da ne mogu silom stvoriti svjetsko carstvo. Njega su iznjedrile objektivne okolnosti onoga što povjesničari nazivaju "generalnom krizom 17. stoljeća", odnosno sukoba društva i moderne države u nastajanju. Izuzev Nizozemske, gotovo čitavu Europu razdire unutarnji kaos privatnih i građanskih ratova: građanski rat parlamenta i rojalista u Engleskoj, pobuna fronde u Francuskoj, kozački ustanci i takozvani "švedski potop" u poljsko-litavskoj uniji, ustanci u Kataloniji protiv španjolske vlasti itd.

Neorealistička pretpostavka o preživljavanju i samopomoći države ovdje poprma sasvim novi smisao, u vidu egzistencijalne prijetnje koja dolazi izvana podjednako kao i iznutra. Kako je primijetio Brendan Simms, Francuska se kao pobjednik u Tridesetogodišnjem ratu stalno morala nositi s činjenicom "da joj je trebala strana prijetnja kako bi održala unutarnje jedinstvo, toliko koliko je trebalo unutarnje jedinstvo da bi obuzdala vanjske opasnosti" (Simms, 2013: 41). Samoograničavanje prema van javlja se kao logična posljedica neograničene politike prema unutra, odnosno stvaranja moderne suverene države kroz centralizaciju državne moći radi prevladavanja unutarnjeg rastakanja društva. Međunarodni "umjereni" poredak tek je njegova nehota posljedica. Presudno je ovdje da suprotnu stranu, ako se već ne može uništiti, treba početi drugačije tretirati. U suzdržanosti iz nužde uspostavlja se psihološki odnos između suparnika koji omogućuje internalizaciju pravne norme. Kod Carla Schmitta (1950: dio 3, pog. 1), to je stanje iz kojega izvodi pojam "neprijatelja" koji, budući da se više ne može percipirati kao zločinac, postaje pogodnim za pravno oblikovanje. Pretpostavka je to za konsenzualni poredak međusobnog usuglašavanja oko temeljnih pravila i normi te se otada može govoriti o stvarnom *status quo* poretku.

Upravo rijetkost takvih uvjeta sistemske raspodjele slabosti čini međunarodnopravni poredak slučajnošću povijesti. Specifične okolnosti stanovitog vremena i prostora jest ono što bitno razlikuje kriterij određenja *status quo* države od revizionističke države. Schweller (1994) skače s povijesnog primjera na primjer kako bi ustanovio univerzalne obrasce revizionističkog ponašanja te u neograničenim ciljevima radikalnog revizionizma zaista pronalazi podudarnosti zajedničke ekspanzionizmu Luja XIV, Napoleona i Hitlera. S druge strane, *status quo* državi, kojoj je konstitutivan povijesno kontingentni normativni poredak, otpor promjeni ne slijedi nikakve univerzalne obrasce. Napoleonski ratovi rušili su snažan *status quo* "republike europskih država", koji će europske sile na Bečkom kongresu 1815. veoma brzo i relativno lako obnoviti. Međuratna su Britanija i Francuska *status quo* države zato što licemjernim ideološkim legalizmom brane "poredak" Lige naroda, koji nije ništa drugo do privremena faza unutar svjetskoga "tridesetogodišnjeg rata" (1914–45). Dakle, *status quo* država povijesno je uvjetovana te joj valja kontekstualno pristupati.

Zlatno doba ravnoteže snaga (1713–89)

Konvencionalno se u literaturi o međunarodnim odnosima značenje Utrechtskog mira 1713. pripisuje Vestfalskomu miru 1648. Pojedina su istraživanja demontirala vestfalski mit, pokazavši kako je u inicijalnoj fazi poretka bila riječ o sistemu europskih imperija bez jasnih teritorijalnih razgraničenja (Osiander, 2001; Carvalho, Leira, Hobson, 2011). Vestfalski je poredak dokinuo vjerske ratove i postupno prevladao privatne ("građanske") ratove, ali ne i pravo monarha da ratom prisvajaju teritorije kao ulog u potvrđivanju svoje časti, slave i prava na naslijeđe (dakle, eklatantni primjeri položajnog revizionizma u bitno revizionističkom poretku). To je posljedica toga što se suverenost nad teritorijem po zadržanim feudalnim pravilima i dalje tumačila kao privatno vlasništvo vladara. Prekretnica je u tom pogledu bio Utrechtski mir 1713. kojim je okončan Rat za španjolsku baštinu. Rat su pokrenule Britanija i Nizozemska 1702. kako bi spriječile Francusku da nakon smrti posljednjega španjolskog Habsburga naslijedi španjolske posjede na svih pet kontinenata. Iako već čitavo stoljeće postoji svijest da ni jedno europsko carstvo ne može pokoriti kontinent, legitimno se pravo nasljeđivanja javlja kao prijetnja istovjetna imperijalnomu ratu, koja je utoliko opasnija jer je legitimna. Da je naslijedila španjolsku baštinu, Francuska bi mirnim putem ostvarila svjetsku hegemoniju. Stoga je u Utrechtu zbilja teritorijalnog ekvilibrija pozitivno institucionalizirana u političko i pravno načelo ravnoteže snaga. Taj čin predstavlja presedan jer uvođenjem načela ravnoteže legitimno dinastičko pravo na naslijeđe, iako nije potisnuto, postaje podređeno vojno-diplomatskomu kompleksu. Otada se bitno revizionistički "hegemonijski impulsi" monarha ograničavaju trezvenom strateškom kalkulacijom države, koja pokretanje rata u ime ravnoteže stapa s legitimnim javnim interesom (Lesaffer, 2019).

Potiskivanjem božanskog prava monarha iz diplomatskog diskursa i strateškog planiranja međudinastički odnosi u pravom smislu postaju međudržavni odnosi kao pretpostavka za konsenzualni međunarodnopravni poredak. Svega je nekoliko desetljeća prije Luj XIV. uspostavljao komore ujedinjenja (*Chambres des Réunions*) kako bi potvrđivao svoje pravo na osvojena područja. Diplomatskom revolucijom u Utrechtu pravna su pitanja o statusu prisvojenog teritorija stavljena u nadležnost kongresa europskih sila. Enrico Milano (2006: 102) piše da isključivo mirovni ugovor, a ne okupacija ili aneksija, daje "legitimnost prijenosa suvereniteta nad teritorijem". Sustav kongresa postaje ono što Engleska škola naziva "upravljanje velikih sila" – institucija reguliranja međunarodnih odnosa, koja je po definiciji orijentirana na *status quo* (Cui i Buzan, 2016). Richard Ned Lebow (2008: 289) tako tvrdi da je od 1713. hegemonijske ambicije u potpunosti prevladala politika ograničenih ratova, da su "svi strukturalni uvjeti koje današnji realisti predočavaju prisutni" te da su "tadašnji ... diplomati razumjeli koncept ravnoteže snage i dogovorili se da je ravnoteža u njihovom zajedničkom interesu". Razvila se duboko internalizirana politička kultura održavanja ravnoteže prema kojoj je svaka teritorijalna promjena, stvarna ili potencijalna, značila neravnotežu u cijelom sistemu i izazivala združenu reakciju europskog društva država.

Prema Andreu Sashalmiju (2015: 24–25), time je završen proces koji se kroz čitavo 17. stoljeće ogleda u stalnoj tenziji između ideje moderne suverene države i osobe vladara. Pokušaj da se smrtni kralj podredi impersonalnomu državnom entitetu postignut je upravo u domeni vanjske politike. Konkretno, za potpisani mirovni ugovor više ne jamči monarh svojom osobom, nego jamcem sporazuma postaje kraljevska loza. Obvezavši ugovorom svoje potomstvo, monarh je *de facto*

obvezao državu. Država tako postaje jedinim autoritetom koji odlučuje o pitanjima mira i rata. Kada se kaže da je u takvim okolnostima većina država većinu vremena orijentirana na održavanje *statusa quo*, misli se na svojstveno samoograničavanje države kao ugovorne tvorbe. Država se formalno počinje ograničavati na svoju unutarnju sigurnost, "na svoj teritorij i svoje državljane" (Lalović, 2008: 54). Kako je okrenuta prema sebi, podvrgava se pravilima i standardima međunarodnog prava. Priznavanje suverenosti ravnopravnih aktera čini jedan bitno "antiimperijalni poredak".

Schwellerovo (1994) razlikovanje kategorija *status quo* i revizionističkih država prema temeljnoj pretpostavci o sklonosti/averziji prema riziku konkretni smisao dobiva tek u kontekstu europskoga samoograničavajućeg sistema ravnoteže. Primjerice, kroz cijelo je 18. stoljeće Francuska doista revizionistička sila jer će Bourboni srljanjem u besmislene ratove, vođene iz čistog luksuza, žrtvovati svoju unutarnju stabilnost i sigurnost.⁵ To ne znači da se formalnopravno Francuska nije pozivala na ravnotežu snaga. Morgenthau (2006: 222–224) zato i tvrdi da ravnoteža u osnovi jest *status quo* legalistička ideologija. Budući da ne postoji nadnacionalna vlast koja bi primijenila silu prava, a samo je međunarodno pravo statično i ne može konzervirati prirodne oscilacije moći, isključivo je država ta koja ima legitimno pravo objaviti rat. Institucija je ravnoteže stoga nerijetko služila kao izlika za ostvarenje ekspanzionističkih ambicija (čak se i Napoleon 1813. pozvao na ravnotežu). Međutim, to je kategorija u koju spadaju države poput Francuske i povremeno Rusije. Što se tiče *status quo* država, postoje dva podtipa te kategorije. Prve pripadaju podtipu na koji današnja teorijska literatura svodi *status quo* u cjelini: države kojima je motiv samoodricanje i preživljavanje. Prema Schwelleru (1994), riječ je o "status quo janjcima", za koje je karakteristično da se zalažu za smirivanje tenzija, priklanjanje jačemu i općenito distanciranje (u 18. stoljeću to su Nizozemska, Španjolska, Poljska i pojedine njemačke kneževine).

Drugi tip *status quo* države, koju suvremena literatura *a priori* prepoznaje u nekom od idealnih tipova revizionizma, takozvani su *status quo* "lavovi". To su države koje aktivno oblikuju međunarodnu politiku te povećavaju svoju moć isključivo u svrhu održavanja ravnoteže i bez dovođenja vlastite sigurnosti u rizik. Britanija se kao otočna država koristila europskom ravnotežom kako bi izgradila prekomorski imperij i tako postala "prvom globalnom supersilom" (Cui i Buzan, 2016: 13). Ali Britanija jest *status quo* sila *par excellence* isključivo zato što ju takvom određuje zadani okvir europskoga prostornog sistema teritorijalne ravnoteže. Sofka (2001: 155–156) previda ovu činjenicu kada Britaniju označava kao agresivnu revizionističku silu zbog ratova koje je vodila po kolonijama. Nikada ni jedan rat nije izbio zbog izvaneuropske neravnoteže nego obratno: sukobi zbog europske neravnoteže prelijevali su se u kolonije (primjer je toga Sedmogodišnji rat 1756–63, koji izbija zbog austro-pruskog spora oko Šlezije, ali ga Britanija i Francuska vode u Sjevernoj Americi). Posebno je prijedporan slučaj tripartitne podjele Poljske 1772, presedan koji predstavlja, parafrazirajući Wendta, "uboještvo člana društva". Pa ipak, kada su Prusija i Austrija ponudile podjelu Poljske Rusiji, nastupale su kao *status quo* sile iz dvaju razloga. Prvo, Poljska *de facto* nije bila suverena država jer su joj desetljećima

⁵ Prema suvremenoj tipologiji, ovisno o kojoj je fazi riječ, francuski revizionizam do Revolucije 1789. bio je mješavina položajnog (smjerao je preraspodjeli moći uglavnom radi stjecanja položajnog dobra časti) i Kričkovićevega tipa "dominirajućeg" revizionizma. Naime, nakon Vestfalskog mira Francuska je kao pobjednik Tridesetogodišnjeg rata s pozicije hegemonu uvelike oblikovala poredak i istovremeno ga ugrožavala hegemonijskim ambicijama.

kraljeve postavljale strane sile, dok je u samoj zemlji vladala anarhija. Drugo, cilj Prusije i Austrije nije bilo toliko teritorijalno proširenje, koliko strah da bi ruska sigurna pobjeda u ratu s Osmanlijama stvorila ogromnu neravnotežu na istoku Europe (Simms, 2013: 109). Podjela je Poljske zapravo bila strateško odvrtačenje Rusije u svrhu očuvanja opće ravnoteže.

Međunarodnopravni poredak kao referentni okvir čini prikrivene hegemonijske motive i strahote rata bespredmetnim za analizu. Preciznost kategorijalne diferencijacije moguća je dokle god se prepoznaje prvo i središnje načelo normativne dimenzije, a to je shvaćanje suverene države kao teritorijalne cjeline. Upravo zato što je država teritorijalna, a teritorij glavni ulog rata, teritorijalni princip u vidu ravnoteže od središnjeg je značenja za normativni poredak. Jednoobraznost toga vladajućeg načela u 18. stoljeću očituje se u porastu broja ratova koji se formalno vode samo za teritorij.⁶ Međutim, iako je nakon poraza Napoleona 1815. obnovljen *status quo* poredak, temeljno načelo teritorijalnosti nepovratno gubi na snazi svog legitimiteta. Sofka (2001: 162), koji ne razlikuje položajni revizionizam Burbona i Napoleonov radikalni ideološki revizionizam, ipak točno uviđa da su napoleonski ratovi imali samo jednu presudnu posljedicu – Napoleon je svojim imperijalnim ratom pokazao da je "hegemonija ipak postala moguća".

Ova spoznaja nastaje zbog nekontroliranoga tehnološkog napretka i razvoja društvene svijesti, artikulirane kroz ideološki revizionizam pokreta nacionalizma i liberalizma. Uspostava je Svete alijanse 1815. stoga primarno bila okrenuta prema unutra, kako bi se obuzdale općedruštvene težnje za promjenom (prema Kričковиću, Sveta alijansa zbog toga i nije drugo nego revizionistički savez). Možda ravnoteža snaga s europskim koncertom doživljava institucionalni vrhunac upravljanja velikih sila (svega nekoliko ograničenih ratova u "dugom" 19. stoljeću), ali ona gubi svoj naravni oblik običajnog prava, svoju spontanost i čudoredno utemeljenje (Kissinger, 1976). Ravnoteža postaje konzervativnim ideološkim legalizmom europske aristokratske internacionale koji sve više delegitimira protok vremena. Za liberale, posebice one u anglosaksonskom svijetu, ravnoteža je već "zloglasna". Njezinu konačnu osudu prati brzi i definitivni krah vestfalskog poretka u Prvom svjetskom ratu.

Američko-sovjetski detant (1962–80)

Jedini tip konsenzualnog poretka moderne epohe usporediv sa "zlatnim dobom ravnoteže snaga" u 18. je stoljeću specifična hladnoratovska faza američko-sovjetske normalizacije odnosa, koja dobiva ime po diplomatskom izrazu za smirivanje i popuštanje tenzija – detant (*détente*). Početak ove faze označava uvođenje "crvenog telefona" na liniji Washington–Moskva nakon okončanja kubanske raketne krize 1962. Detant se uobičajeno razumijeva kao objektivno stanje i proces s jedne te politička doktrina s druge strane. Ustvari, kao i u slučaju europske ravnoteže nakon 1713, te se dimenzije međusobno ne isključuju. Strukturalni su se uvjeti detanta pojavili kao pretpostavka za aktivno oblikovanje normativnog poretka nakon što se postupno osvijestio obrazac ravnoteže podjednakih nemoći. Konkretno, poredak proizlazi iz nemogućnosti SAD-a i SSSR-a da se koriste nuklearnim oružjem. Nuklearna ravnoteža straha u duhu doktrine masovne odmazde (*mutual assured destruction*), kao novo središnje načelo odnosa, poništila je funkcionalnost svih do-

⁶ Lebow (2008: 284-288) kao povod sukobima ističe potiskivanje bitno revizionističkih motiva poput časti i slave, navodeći podatak da su se od Vestfalskog mira 1648. do 1713. ratovi za teritorij (kao ulog i položajno dobro) vodili u 44 % slučajeva, a od 1713. do napoleonskih ratova u čak 67 % slučajeva.

tadašnjih uobičajenih međunarodnih praksi. U prvom se redu odražava u nemoći i nesposobnosti diplomacije. Morgenthau (1953: pog. 5) pokazuje kako je dotada diplomacija imala tri pristupa postizanju cilja: demonstracijom nadmoći, dogovornim sporazumom ili objavom rata. Nakon 1945. ni jedna od ovih tradicionalnih metoda nije vrijedila. Hladni je rat stanje između rata i mira u kojem je jedini mogući izbor suzdržavanje i iščekivanje u paranoičnoj i maničnoj utrci u naoružanju. John L. Gaddis (2007: 58) tako ističe da su dvije supersile morale početi razmišljati kao Clausewitz: "rat *mora* postati instrumentom politike, neovisno o razlikama u kulturi, ideologiji, nacionalnosti, te osobnoj moralnosti; jer s toliko moćnim oružjem jedina je alternativa uništenje".

Upravo se u toj "praznini" nedefiniranih odnosa dviju paraliziranih supersila otvorila mogućnost institucionalizacije novih pravila, multilateralnih mehanizma i međunarodnih organizacija, koje John Ikenberry (2001) naziva "liberalni međunarodni poredak". Međutim, u inicijalnoj je fazi uspostava međunarodnih organizacija poput Ujedinjenih naroda, Svjetske banke, Međunarodnoga monetarnog fonda i GATT-a tek institucionalna pretpostavka za konsenzualni poredak. S druge strane, organizacije poput NATO-a i Europske zajednice za ugljen i čelik, pod američkim pokroviteljstvom, te SEV-a i Varšavskog pakta, pod sovjetskim, treba razumjeti isključivo u kontekstu ubrzane blokovske konsolidacije. U ožujku 1950. *New York Times* objavio je depeše u kojima Sovjeti nude SAD-u podjelu svijeta. Iako američke vlasti nikada nisu formalno prihvatile ovu ponudu, sudeći po *Izvještaju Ureda za političko planiranje* američkog državnika i diplomata Georga Kennana (1948), podjela na interesne sfere uvelike se odvijala. Naime, Kennanova strategija obuzdavanja (*containment*) SSSR-a nalagala je svako suzdržavanje od ikakvog upuštanja u konflikt sa suparnikom oko spornih područja. Područja koja su pak u američkoj interesnoj sferi trebalo je institucionalno i ekonomski povezivati i integrirati: otvoreno, ondje gdje su političke, ekonomske i kulturne poveznice s SAD-om bile jake (kao u Zapadnoj Europi), te pragmatično i oprezno, ondje gdje to nisu (Azija). Blokovska politika do danas budi međunarodnopravne prijevore u pogledu samoograničavanja aktera, odnosno dvojbe je li uopće bila riječ o samoograničavanju. Jer dok se u vestfalskom poretku nakon 1648. država ograničava na svoj teritorij, u Hladnom je ratu ograničavanje okrenuto unutar interesne sfere Zapadnog, odnosno Istočnog bloka.

Novi poredak tako počiva na imanentnoj kontradikciji zadržanoga vestfalskog načela suverene države za koju vrijedi pravilo "nemiješanja u poslove druge države", te interesne sfere koja je po prirodi hijerarhijska i hegemonijska, te zahtijeva intervenciju dominantne sile protiv odmetnute države (Kundani, 2017; Jackson, 2019). Za suvremene realiste dvojbe nema; sve američke intervencije (od rata u Koreji 1950. do intervencije u Panami 1989) i sovjetske intervencije (od državnog udara u Čehoslovačkoj 1947. do invazije Afganistana 1979) govore u prilog revizionističkomu karakteru dviju supersila. Da je po realistima hladnoratovski poredak revizionistički, očigledno je iz njihove epistemološke pozicije (među ostalim, i zbog čvrstog utemeljenja u vestfalskoj tradiciji, orijentiranoj na *suverenu državu* kao središnji subjekt analize). Realizam je, naime, strukturalan i promatra hladnoratovsku raspodjelu materijalnih potencijala unutar bipolarnog sistema dvaju zatvorenih, koegzistirajućih normativnih poredaka, demokratskog kapitalizma i realnog socijalizma. Zato za Mearsheimera (2019) liberalni međunarodni poredak može biti samo "zapadni", bez da je ikada poprimio globalne razmjere i postao sistem kao takav. Budući da je normativno samoograničavanje dvaju polova, ako ne nemoguće, onda barem teorij-

ski beznačajno, realistička perspektiva mora neograničeni intervencionizam unutar interesnih sfera objasniti kao revizionizam.

Dvojbenaost realističkog tumačenja uočljiva je već u skućenom tumačenju pridjeva "liberalni" u nazivu poretka, koji poistovjećuje s angloameričkim modelom demokracije, vladavine prava i slobodnog tržišta. Čak i liberalni institucionalisti poput Ikenberryja (2011: 161), koji "liberalizam" tumači u širem smislu pravila, konsenzusa i multilateralizma, svode odnos polova na strategije odvraćanja (*deterrence*), obuzdavanja i blokovskih sigurnosnih savezništva. Međutim, pravnu narav "liberalnoga" prepoznao je Immanuel Wallerstein (1995), koji ga tumači u najširem smislu epohalne ideje moderne. Razlike među suparničkim hladnoratovskim supersilama zanemarive su u odnosu na minimalni, ali čvrsti doktrinarni konsenzus: 1) SAD i SSSR iskreno su vjerovali u načelo prava nacija na samoodređenje, 2) zastupali su antiimperijalizam i dekolonizaciju, 3) zalagali su se za inkluziju dekoloniziranih područja u svjetski poredak putem pomoći i razvoja (*development*). Blokofska poddjela tako po Wallersteinu počiva na svojevrsnom "prešutnom" sporazumu dviju supersila, usuglašeni oko navedenih načela kao dovoljnom preduvjetu za *status quo* poredak. Načelno poštujući suverenitet i samoodređenje država, samooograničavanje supersila na svoje interesne sfere nalazilo je opravdanje za intervencionizam u skladu s načelima koja bitno ne odstupaju od norme i koja su u osnovi defenzivnog karaktera. Primjerice, SAD je formalno branio demokratski Južni Vijetnam od "agresije" Vijetkonga, a Sovjetski je savez pomagao svojim klijentima poput Kube u obrani od "američkog imperijalizma".

Kada je postignuta relativna blokofska ravnoteža praćena utrkom u naoružanju, nastupa američko-sovjetski detant kao svojevrsni Utrechtski mir 20. stoljeća. Počevši sa sporazumom o zabrani testiranja nuklearnog naoružanja 1963, samoograničavanje svoj konkretni izraz dobiva u pregovorima oko ograničenja strateškog naoružanja (SALT) između 1967. i 1979. Svrha sporazumne kontrole i ograničavanja bila je da se obostrano odvraćanje zamijeni kontroliranim samosuzdržavanjem. Pretpostavka je tog procesa bilo međusobno priznanje SAD-a i SSSR-a kao ravnopravnih aktera. U Moskvi su 1972. američki predsjednik Nixon i sovjetski vođa Brežnjev potpisali Zajednički sporazum o osnovnim načelima odnosa, u kojem stoji "priznanje sigurnosnih interesa obje strane po načelu jednakosti i odricanju od primjene ili prijetnje silom" (*Basic Principles...*, 1972). Priznavanje "sigurnosnih interesa" značilo je tek potvrdu internalizirane prakse interveniranja protiv odmetničkih država unutar američke i sovjetske orbite. Od svih postignutih sporazuma posebno je zanimljiv Ugovor o neširenju nuklearnog naoružanja, *Nuclear Non-Proliferation Treaty* (NPT, 1968), čiji se motiv može objasniti kao pokušaj dviju supersila da zadrže svjetski nuklearni monopol (Vukadinović, 1978: 247–248). Uz SAD i SSSR, velike sile Britanija, Francuska i Kina, inače stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a (suvremene institucije upravljanja velikih sila), zadržavaju svoj nuklearni status. Ostalim je državama (po članku IV) dopušten razvoj nuklearne energije isključivo u miroljubive svrhe.

Lebow (2008: 453–454) kaže da je bipolarni poredak od šezdesetih godina 20. stoljeća umnogome podudaran s europskim imperijalizmom 19. stoljeća, s iznimkom što je obuhvaćao više aktera. Izuzev Europe u kojoj je potvrđen teritorijalni *status quo* "nepovredivosti granica" sporazumom Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji, suparništvo oko interesnih sfera usmjereno je poglavito na takozvani Treći svijet. Lebowovo zapažanje ukazuje na jednu bitnu stvar. Kako je prethodno napomenuto, vestfalski je *status quo* bio strogo određen teritorijalnom ravnotežom u Europi, što znači da je imperijalno širenje izvan europske jezgre bilo u skladu s

normom i ni u kojem trenutku nije dovodilo europski sistem ravnoteže u pitanje. Budući da nuklearna ravnoteža nije teritorijalna, pozornica ravnoteže obuhvaća cijeli svijet. Ne samo da bilo koja promjena (npr. Kubanska revolucija u američkoj interesnoj sferi) stvara poremećaj nego se i opći konsenzus oko normativnog okvira bipolarnog poretka teško može postići, ako se može uopće (npr. Indija, Pakistan, Izrael i Južna Afrika odbile su pristupiti NPT ugovoru). Međutim, to ni u kojem slučaju ne dovodi u pitanje postojanost detantskog *statusa quo*. Naprotiv, širi nedostatak konsenzusa odraz nalazi u različitim oblicima revizionizma koji se precizno mogu definirati. Još se neposredno prije detanta može govoriti o reakcionarnom revizionizmu Britanije i Francuske u Sueskoj krizi 1956, kao protivnome antiimperialnim načelima dviju supersila. Tijekom detanta revizionizam dobiva konkretne obrise, primjerice, u reformskom tipu revizionizma Pokreta nesvrstanih ili radikalnom/revolucionarnom revizionizmu iranske Islamske revolucije 1979.

Koje god središnje načelo ravnoteže služilo kao plod univerzalnog dogovora prema kojem se države voljno ili nevoljno ravnaju, ono omogućuje *status quo* poredak kao referentni okvir. Napoleonov je revizionizam urušio teritorijalno načelo ravnoteže oslobodivši prosvjetiteljske ideale u politički prostor. Po istom će obrascu revizionizam neoliberalnoga tržišnog fundamentalizma Reaganove administracije srušiti načelo nuklearnog ekvilibrija osamdesetih godina 20. stoljeća. Reagan je, prema Gaddisu, shvatio da SSSR ekonomski propada i gubi međunarodnu ideološku privlačnost te je stoga napao temeljnu racionalnost Nixonove doktrine – da vlastita ranjivost jamči stabilnost. Održavanje ravnoteže sa SSSR-om po Reaganu "postaje zastarjeli, čak nemoralni prioritet" (Gaddis, 2005: 226). Presudno je bilo američko pokretanje Strateške obrambene inicijative 1983, svemirskog programa za obranu od nuklearnog napada koji je činio svako daljnje sovjetsko naoružavanje uzaludnim. Time je Reaganova administracija *de facto* poništila SSSR-u status supersile, što je bio jedan od ključnih čimbenika na putu do raspada socijalističkog bloka 1989/90 i SSSR-a 1991. Rušenje nuklearne ravnoteže imalo je konkretnu posljedicu za američku liberalnu hegemoniju. Kako kaže Ikenbbery (2011: 161), završetkom Hladnog rata liberalni poredak, koji je dotada bio okrenut prema unutra, otvara se prema van, a "kako se taj proces razvijao, SAD je morao preuzeti sve veću odgovornost i proširiti svoju hegemoniju."

Američka liberalna hegemonija našla se u nemogućoj situaciji reguliranja globaliziranog svijeta, koji strukturalno uvjetuje radikalno izmijenjeni sigurnosni prostor: rastući trend posrnutih država (*failed states*) i "novih ratova", transnacionalizacija terorističkih i kriminalnih organizacija, nekontrolirana proliferacija oružja za masovno uništenje te prijetnje odmetničkih režima. Samoograničavanje na cijeli svijet postaje nemoguće ne samo zato što je apsurdno nego i zato što nakon 1989. globalizacija dokida referentni međunarodnopravni okvir. Revizionizam postaje normom, a trijumf američke liberalne hegemonije u Hladnom ratu, paradoksalno, označava početak postupnog urušavanja liberalnoga međunarodnog poretka.

Umjesto zaključka: upitna vrijednost kategorija "status quo" i "revizionizam"

Kada je Busheva administracija objavila globalni rat protiv terorizma nakon terorističkog napada Al-Kaide na New York 11. rujna 2001, svoju ulogu i ulogu SAD-a kao avangarde liberalnoga međunarodnog poretka doživljavala je kao *status quo* politiku. U Bushevoj Strategiji nacionalne sigurnosti stoji: "Danas, velike sile svijeta stoje na istoj strani – ujedinjene pred zajedničkom prijetnjom terorističkog nasilja

i kaosa" (*The National Security Strategy*, 2002). Liberalna pretpostavka da je nacionalno demokratsko uređenje ogledni primjer uređenja međunarodnog poretka objašnjava rezon po kojem su velike sile istovremeno nositelji i podanici prava, dok vojna intervencija po logici policijske akcije ostaje legitimno sredstvo provođenja međunarodnog reda. Intervencija u ratu protiv terorizma po toj logici mora biti preventiva, što je i u skladu s Waltzovim defenzivnim realizmom koji opravdava napad kao sigurnosnu mjeru protiv budućih neprijateljskih napada (Buzar, 2020: 144).

Međutim, SAD više nije *status quo* država jer joj nedostaje referentni međunarodnopravni okvir. Preostaje samo liberalna ideologija kao izvor legitimiteta za koju ne postoji opći konsenzus. Konačno, rat protiv "odmetničkih režima" i terorističkih organizacija asimetrični je rat. U njemu se "drugi" ne doživljava kao ravnopravan, nego kao onaj protiv kojega su sva sredstva do njegova konačnog uništenja dopuštena. Stoga, opravdanje za rat protiv terorizma ostaje tek puki ideološki legalizam. U izmijenjenim strukturalnim uvjetima morao je rat protiv terorizma biti neograničen prema ciljevima i sredstvima, a kako su pokazale intervencije u Afganistanu i Iraku, razotkrio se kao eklatantan primjer revizionizma. Rat protiv terorizma glavni je dokaz suvremenim realistima da je liberalni međunarodni poredak bitno revizionistički (Lind i Wohlforth, 2019).

Međutim, u današnjim je istraživanjima dimenzija normativnog poretka problematična iz dvaju razloga. Prvo, na analitičkoj se razini normativni poredak isključivo svodi na međudržavni aspekt liberalnoga međunarodnog poretka. Rijetka istraživanja ukazuju na bitnu razliku između sfere *međunarodnoga* (odnosi među državama) i sfere *globalnoga* (nacionalne i transnacionalne organizacije, države i nevladine međunarodne organizacije, regionalne inicijative itd.). Budući da je rat među velikim silama gotovo nezamisliv, a kompleksna međuovisnost čini interese država višeslojnim, nastoji se ukazati da se u suvremeno doba glavna borba vodi za utjecaj i kontrolu institucija u sferi globalnog upravljanja. Tako tvrde Igor Istomin (2021) te Kai He s grupom autora (2021), koji izvode strategije *institucionalnog*, odnosno *mekog* revizionizma usmjerenoga na promjenu pravila i normi globalnih režima. Ova perspektiva previđa da su globalni režimi permanentni *work in progress*, bez jasno definiranih pravila (Hurell, 2007). Globalni poredak kao analitička razina ne samo da je problematičan za *status quo* kategoriju, koja postaje sasvim neizglednom, nego i za revizionizam. Naime, promjena pravila i normi iz možebitnih utilitarnih razloga (primjerice, EU s promicanjem održivog razvoja) čini kategoriju revizionizma u konvencionalnom smislu dubioznom. Drugi je problem ove dimenzije u tome što se međunarodni poredak *a priori* podrazumijeva kao "čvrsti" predmet revizionističke težnje za promjenom. Često se u literaturi susreće stanoviti revizionistički motiv kršenja "*status quo* pravila", iako ostaje nedorečeno kakva su to pravila, odnosno postoji li minimalni konsenzus (npr. posebno su prijeporna danas univerzalna ljudska prava)?

Taj drugi analitički problem, kako se pokazalo u ovom radu, ujedno je najsporniji jer pretpostavlja mogućnost *status quo* države kao univerzalno primjenjive kategorije. To, međutim, nije slučaj jer su *status quo* poreci povijesno kontingentni. U izostanku nekog tipa ravnoteže, koja bi postala središnjim načelom poretka (teritorijalna ili nuklearna ravnoteža), svaka vanjska politika u nekom aspektu svog interesa mora biti revizionistička. Tako se stvara analitička konfuzija u kojoj je, kako primjećuje Istomin (2021: 39), revizionizam velikih sila proturječan i nekonzistentan u istodobnom podupiranju i opoziciji prema globalnim režimima – države su istovremeno i *status quo* i revizionističke. Upravo zato što u suvremenom global-

nom neredu države imaju, iz konstruktivističke perspektive, više različitih identiteta, pa tako i više različitih interesa, nemoguće je odrediti jedinstven karakter vanjske politike, odnosno utvrditi u koju od ovih dviju kategorija politika države pripada. Kričkovićev kriterij cilj–sredstvo može do određene razine precizirati određeni tip revizionističke politike. Postoje, naime, još uvijek zadržana, često kontradiktorna pravila, poput prava na samoodređenje nacija ili univerzalnih ljudskih prava te poštivanja suvereniteta i "nemiješanja u poslove druge države". Pozivanje na bilo koje od tih načela formalno čini države *status quo* akterima, ali u nedostatku središnjeg načela međunarodnog poretka njihovo djelovanje lako podliježe optužbi za ideološki legalizam kojim prikrivaju svoje revizionističke namjere.

Kao analitička se kategorija *status quo* država stoga neizbježno pojavljuje kao *status quo* predrasuda, što ni nema neku analitičku vrijednost. Posebice u slučaju strukturalnih analiza, gdje u konačnici sve države bivaju kategorizirane kao revizionističke. Jedini način da joj se kritički pristupi jest uvažavanje povijesnog konteksta, u vidu čvrstoga međunarodnog poretka koji joj daje legitimitet. Da hegemon može biti *status quo* država nije, uvjetno rečeno, ideološka pristranost; kao što nije ni *status quo* predrasuda da je većina država većinu vremena u *status quo* kategoriji. Stvar je u tome da takve perspektive počivaju na predodžbama crpljenima isključivo iz povijesnog iskustva, ali previđaju činjenicu da nije riječ o univerzalnim obrascima, nego o specifičnim okolnostima. To su okolnosti u kojima suglasnost i nametanje norme poretka ne proizlazi iz nadmoći ili pak samog sporazuma, nego iz čiste nužde radi političkog, pa čak i fizičkog opstanka. U takvim uvjetima sistemske raspodjele *nemoći* internalizacija norme kao posljedica samoograničavanja radi vlastite sigurnosti vodi u institucionalizaciju *status quo* pravila. Takvi uvjeti čine jedinstvenim slučajeve Utrechtskog mira 1713, kojim se institucionalizira ravnoteža snaga, te američko-sovjetski detant sa sporazumima o kontroli i ograničenju strateškog naoružanja.

Bez referentnoga međunarodnog okvira *status quo* kategorija u današnjim se istraživanjima može odnositi samo na države koje uopće ne utječu na međunarodne prilike ili su neutralne te na države koje žele preživjeti. Države koje u suparništvu s revizionizmom legalnim sredstvima brane svoj položaj i međunarodni poredak u cjelini su neizgledne. U općoj konfuziji normativne dimenzije liberalnoga međunarodnog poretka one mogu čak i zastupati čvrstu *status quo* poziciju, ali to im druga strana nikada neće priznati. Stoga, čini se da će *status quo* i revizionizam u dogledno vrijeme i dalje predstavljati ponajprije ideološko oružje u suparničkom nadmetanju, a tek potom i objektivne znanstveno-istraživačke kategorije.

Literatura

- Allison, G. (2017). *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Aron, R. (2001). *Mir i rat među narodima*. Zagreb: Golden marketing.
- Basic Principles of Relations Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics*. (1972). 29. svibnja. <http://insidethecoldwar.org/sites/default/files/documents/Principles%20of%20Detente%2C%20May%2029%2C%201972.pdf>
- Bull, H. (1977). *The Anarchical Society: A study of order in world politics*. London: Palgrave.
- Buzan, B. (1983). *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Boulder: Lynne Rienner
- Buzar, S. (2020). *Realizam i teorija pravednog rata*. Zagreb: Disput/Luča.
- Carr, E. H. (2001). *The Twenty Years' Crisis*. New York: Palgrave MacMillan
- Carvalho, B., Leira, H., i Hobson J. M. (2011). The Big Bangs of IR: The Myths That Your Teachers Still Tell You about 1648 and 1919. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(3), 735-758. <https://doi.org/10.1177/0305829811401459>
- Cooley, A., Nexon, D., i Ward, S. (2019). Revising Order Or Challenging the Balance Of Military Power? An alternative typology of revisionist and status-quo states. *Review of International Studies*, 45(4), 689-708. <https://doi.org/10.1017/S0260210519000019>
- Cui, S., i Buzan B. (2016). Great Power Management in International Society. *The Chinese Journal of International Politics*, 9(2), 181-210. <https://doi.org/10.1093/cjip/pow005>
- Daase, C., i Deitelhoff N. (2014). *Zur Rekonstruktion globaler Herrschaft aus dem Widerstand*. Internationale Dissidenz Working Paper (1). <https://dissidenz.net/workingpapers/wp1-2014-daase-deitelhoff.pdf>
- Davidson, J. W. (2006): *The Origins of Revisionist and Status-quo States*. New York: Palgrave Macmillan.
- Freedman, J. (2016). Status Insecurity And Temporality In World Politics. *European Journal of International Relations*, 22(4), 797-822. <https://doi.org/10.1177/1354066115603781>
- Gaddis, J. L. (2005). *The Cold War*. London: Penguin Books.
- Grieco, J. (1993). Anarchy and the Limits of Cooperation: a realist critique of the newest liberal institutionalism. U: D. A. Baldwin (ur.), *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate*. New York: Columbia University Press.
- He, K., Feng, H., Chan S., i Hu, W. (2021). Rethinking Revisionism in World Politics. *The Chinese Journal of International Politics*, 14(2), 159-186. <https://doi.org/10.1093/cjip/poab004>
- Hurrell, A. (2007). *On Global Order: Power, Values, and the Constitution of International Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Ikenberry, G. J. (2001). *After Victory*. Princeton: Princeton University Press.
- Ikenberry, G. J. (2011). *Liberal Leviathan: The origins, crisis, and transformation of the American world order*. Princeton: Princeton University Press.

- Istomin, I. (2021). *Institutional Revisionism in International Politics: The Product of Rising, the Child of Decline or Something Else?* Moskva: Valdai Club.
- Jackson, V. (2019). Understanding spheres of influence in international politics. *European Journal of International Security*, 5(3), 255-273. <https://doi.org/10.1017/eis.2019.21>
- Jervis, R. (1989). *The Meaning of the Nuclear Revolution*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Johnston, A. I. (2003). Is China a Status Quo Power? *International Security*, 27(4), 5-56.
- Kaldor, M. (2013). In Defence of New Wars. *Stability: International Journal of Security and Development*, 2(1), 1-16. <https://doi.org/10.5334/sta.at>
- Kennan, G. (1948). *Report by the Policy Planning Staff*. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d4>
- Kissinger, H. A. (1976). *Obnovljeni svijet*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kričković, A. (2021). Revisionism revisited: developing a typology for classifying Russia and other revisionist powers. *International Politics*. <https://doi.org/10.1057/s41311-021-00322-3>
- Kundnani, H. (2017). *What is Liberal International Order?* <https://www.gmfus.org/publications/what-liberal-international-order>
- Lalović, D. (2008). *Država na kušnji*. Zagreb: Disput/Luča.
- Lebow, R. N. (2008). *A Cultural Theory of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lesaffer, R. (2019). The Peace of Utrecht, the Balance of Power and the Law of Nations. *Nova et Vetera Iuris Gentium*, 31, 67-89. https://doi.org/10.1163/9789004351578_005
- Lind, J., i Wohlforth W. C. (2019). The Future of the Liberal Order is Conservative. *Foreign Affairs*, 98(2), 70-81.
- Mead, W. R. (2014). The Return of Geopolitics: The Revenge of Revisionist Powers. *Foreign Affairs*, 93(3), 69-79.
- Mearsheimer, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton.
- Mearsheimer, J. (2019). Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order. *International Security*, 43(4), 7-50. https://doi.org/10.1162/isec_a_00342
- Milano, E. (2006). *Unlawful Territorial Situations in International Law. Re-conciling Effectiveness, Legality and Legitimacy*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Morgenthau, H. J. (1951). *In Defence of National Interest*. New York: Knopf.
- Morgenthau, H. J. (1962). Love and Power. *Commentary*, 34(1), 70-76.
- Morgenthau, H. J. (2006). *Politics Among Nations*. New York: McGraw Hill.
- Organski, A. F. K. (1968). *World Politics*. New York: Knopf.
- Osiander, A. (2001). Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth. *International Organization*, 55(2), 251-287.
- Rynning, S., i Ringsmose, J. (2008). Why Are Revisionist States Revisionist? Revising Classical Realism as an Approach to Understanding International Change. *International Politics*, 45(1), 19-39.

- Sashalmi, E. (2015). The Novelty of the Utrecht Peace Settlement (1713). *Central European Papers*, 3(2), 20-33. <https://doi.org/10.25142/cep.2015.015>
- Schmitt, C. (1950). *Der Nomos Der Erde: Im Volkerrecht Des Jus Publicum Europaeum*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Schweller, R. L. (1994). Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In. *International Security*, 19(1), 72-107.
- Schweller, R. L. (1996). Neorealism's status-quo bias: What security dilemma? *Security Studies*, 5(3), 90-121.
- Schweller, R. L. (1998). *Deadly Imbalances: Tripolarity and Hitler's Strategy of World Conquest*, New York: Columbia University Press.
- Schweller, R. L. (1999a). Managing the Rise of Great Powers: History and Theory. U: A. I. Johnston i R. S. Ross (ur.), *Engaging China: The Management of an Emerging Power* (str. 1-31). London: Routledge.
- Schweller, R. L. (1999b). Realism and the Present Great Power System: Growth and Positional Conflict Over Scarce Resources. U: E. Kapstein i M. Mastanduno (ur.), *Unipolar politics: Realism and state strategies after the Cold War* (str. 28-68). New York: Columbia University Press.
- Simms, B. (2013). *Europa: borba za nadmoć od 1453 do danas*. Zagreb: MATE d.o.o.
- Sofka, J. R. (2001). The Eighteenth Century International System: Parity or Primacy? *Review of International Studies*, 27(5), 147-163.
- Solomon, T. (2012). Human Nature and the Limits of the Self: Hans Morgenthau on Love and Power. *International Studies Review*, 14(2), 201-224. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2012.01109.x>
- The National Security Strategy*, 2002. <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/63562.pdf>
- Turner, O., i Nymalm, N. (2019). Morality and Progress: IR narratives on international revisionism and the status quo. *Cambridge Review of International Affairs*, 32(4), 407-428. <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1623173>
- Vukadinović, R. (1978). *Najnovija oružja: naoružanje i razoružanje u nuklearnom dobu*. Zagreb: Globus.
- Wallerstein, I. (1995). *After Liberalism*. New York: New Press.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfers, A. (1962). *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore, Maryland: The John Hopkins Press.
- Wohlforth, W. C. (2014). Status Dilemmas and Interstate Conflict. U: T. V. Paul, D. W. Larson i W. C. Wohlforth (ur.), *Status in World Politics* (str. 115-140). Cambridge: Cambridge University Press.

Status Quo State: Universally Applicable or Historically Contingent Category?

Summary In recent years, the International Relations theoretical literature has made significant progress in expanding and refining the typology of revisionist states – states that seek to redistribute power in the international system and/or change the normative order. At the same time, little attention is paid to the notion of the *status quo* state, which denotes a state that strives to retain power and preserve the *status quo*. The category of *status quo* states is mainly reduced to either *status quo* bias referring to the states that have an aversion to risk in foreign policy decisions and do not actively participate in international politics or to the states that seek to survive in the anarchic system. At the same time, the literature overlooks the key aspect of the opposing categories: the conflict between the revisionist state and the *status quo* state. Namely, open rivalry with the revisionist state and aggressive resistance to change is regularly labeled as another form of revisionism. This paper shows that the category of the *status quo* state is not accidentally in the IR theoretical "blind spot". The reason for this is that the condition of its possibility – a consensual international legal order – is not present in modern circumstances. Historical experience shows that in certain and very rare conditions of a consensual international legal order, states with aggressive motives and often offensive means can be categorized as *status quo* states. It will be shown that in the modern age only two relatively short-lived international orders made the *status quo* possible: the European Westphalian system of balance of powers in the 18th century and the Cold War détente in the second half of the 20th century.

Keywords *status quo*, revisionism, state, realism, international order

Kako citirati članak / How to cite this article:

Popović, P. (2021). *Status quo* država: univerzalno primjenjiva ili povijesno kontingentna kategorija? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 257-278. <https://doi.org/10.20901/an.18.11>

DIPLOMACIJA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA: OD VOJNE DIPLOMACIJE PREKO OBRAMBENE DIPLOMACIJE DO DIPLOMACIJE SIGURNOSTI?

Lidija Kos-Stanišić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: likos@fpzg.hr

Stjepan Domjanić¹

Ministarstvo obrane
Republike Hrvatske
E-mail: stjepan.domjancic@morh.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.12>
Pregledni rad
Zaprimljeno: 11. 7. 2021.
Prihvaćeno: 20. 9. 2021.

Sažetak Namjera autora članka je upoznati hrvatsku akademsku i stručnu javnost sa specifičnim oblikom diplomacije – vojnom odnosno obrambenom diplomacijom. Prvi odjeljak članka posvećen je diplomaciji kao sastavnom dijelu međunarodnih odnosa kao grane politologije, odnosno razlikovanju diplomacije od diplomatskih studija, drugi povijesti vojne i nastanku obrambene diplomacije, treći njenim zadaćama i osobitostima u 21. stoljeću, četvrti terminološkim nedoumicama između vojne i obrambene diplomacije, dok je posljednji odjeljak posvećen razvoju vojne diplomacije u Republici Hrvatskoj. Autori zaključuju da je diplomacija dio međunarodnih odnosa kao grane politologije, ali i to da međunarodni odnosi ne polažu monopol na diplomaciju, dok analizom definicija i zadaća diplomacije čiji su glavni akteri vojni ili obrambeni izaslanici, autori zaključuju da vojna diplomacija i obrambena diplomacija predstavljaju dvije faze razvoja vojno/obrambene diplomacije. Zbog promjene njezinih osnovnih zadaća, do pada Berlinskog zida 1989. obavještajne aktivnosti bile su prioritarna djelatnost vojne diplomacije, dok je u poslijehladnoratovskom razdoblju težište obrambene diplomacije na unapređenju odnosa, partnerstvu i suradnji među državama, stoga je tijekom 1990-ih došlo do promjene naziva diplomacije. Vezano za Republiku Hrvatsku, autori smatraju da se iz povijesnih i tradicionalnih razloga i dalje koristi termin vojna diplomacija, iako se pod tim imenom obavljaju zadaće obrambene diplomacije.

Ključne riječi diplomacija, vojna diplomacija, obrambena diplomacija, Republika Hrvatska, međunarodni odnosi

¹ Naslovni docent na Vojnim studijskim programima Sveučilišta u Zagrebu i vojni izaslanik Republike Hrvatske u Republici Sjevernoj Makedoniji, Republici Albaniji i Republici Kosovo. Stajališta autora izražena u članku nisu službena stajališta MORH-a.

Uvod

Vojna diplomacija, koja se od kraja 20. stoljeća učestalo naziva i obrambena diplomacija, u suvremenim međunarodnim odnosima predstavlja jednu od najvažnijih vanjskopolitičkih aktivnosti većine država svijeta. No, u teoriji međunarodnih odnosa, kao i u sigurnosnim studijima, pridaje joj se neznatna pažnja. Zašto je vojna, odnosno obrambena diplomacija zanemareno područje istraživanja? Pajtinka (2016: 180) daje najuvjerljiviji odgovor – zbog različitih znanstvenih interpretacija termina vojna, odnosno obrambena diplomacija, kao i zbog činjenice da je područje vojne, odnosno obrambene diplomacije povezano s obavještajnim aktivnostima vojnih obavještajnih agencija, stoga je teško imati uvid u relevantne informacije.

Sa željom da hrvatsku akademsku i stručnu javnost upoznamo sa specifičnim oblikom diplomacije, vojnom odnosno obrambenom diplomacijom, odlučili smo je podrobnije istražiti. Kako bi istraživanje bilo potpuno, bilo je nužno odgovoriti na pitanje je li ispravno diplomaciju smatrati dijelom grane (*subfield*) međunarodni odnosi. Drugo je pitanje bilo kada i zašto je termin vojna diplomacija zamijenjen terminom obrambena diplomacija, a treće zašto Republika Hrvatska službeno koristi termin vojna diplomacija? U radu ćemo koristiti Sharpovu (1999) "holističku" definiciju diplomacije koja ne razlikuje njeno široko i usko poimanje, uključuje teoriju i praksu te ćemo sukladno Jonssonu (2002: 213- 214) analizirati povijest diplomacije i raspravljati o njezinom suvremenom razvoju i problemima.

Rad se sastoji od uvoda, pet odjeljaka i zaključka. Prvi odjeljak posvećen je lociranju diplomacije u granu međunarodni odnosi te razlikovanju diplomacije od diplomatskih studija. Drugi odjeljak je posvećen povijesti vojne diplomacije, treći nastanku obrambene diplomacije, njenim zadaćama i osobitostima u 21. stoljeću. U četvrtom odjeljku analizira se terminološka neodređenost vojne odnosno obrambene diplomacije, dok u posljednjem odjeljku dajemo pregled razvoja vojne diplomacije u Republici Hrvatskoj. Rad predstavlja teorijsku raspravu o terminima "vojna diplomacija" i "obrambena diplomacija" te daje uvid u eventualne buduće razvojne trendove u tom području. Termine koristimo kako ih navode analizirani autori, dok za glavnog aktera u analiziranom području koristimo u hrvatskom jeziku uvriježen naziv "vojni izaslanik".

Diplomacija u međunarodnim odnosima

Društvene znanosti nisu egzaktne znanosti te gotovo da ne postoje definicije s kojima se svi znanstvenici slažu. S obzirom na nerazvijenu i fragmentiranu prirodu područja, ne postoji znanstveni konsenzus te je proučavanje diplomacije vezano uz različite konceptualizacije, a sama definicija predmet sporenja (Jonsson, 2002: 213). Započinjemo s Berridgeovom (2004: 1-2) definicijom diplomacije kao važne sastavnice moći koja je ujedno valjano osmišljena i vješta politička aktivnost, odnosno sredstvo za provođenje vanjske politike, sa svrhom omogućavanja državama da ostvare svoje vanjskopolitičke ciljeve ne pribjegavajući sili, propagandi ili zakonu. Sastoji se od komunikacije između dužnosnika zaduženih za promicanje vanjske politike, bilo formalnim sporazumima, bilo prešutnim prilagodbama. Iz navedene definicije može se naslutiti da se diplomacija kao premet proučavanja sastoji od dva dijela – teorije i prakse. Kao što ćemo kasnije prikazati, diplomacija se uglav-

nom smatra dijelom grane (*subfield*) međunarodnih odnosa.² No, na nju ne polaže pravo isključivo politologija, već se nekim njenim aspektima bave i druge društvene znanosti u sklopu diplomatskih studija. Diplomatske studije predstavljaju interdisciplinarno polje istraživanja teorije i prakse diplomacije koja se ne veže samo uz političku znanost, odnosno teoriju međunarodnih odnosa, već i uz povijest, pravo, sociologiju, ekonomiju i druge društvene znanosti.³

Zbog oslanjanja na tvrdnu moć (vojne intervencije, diplomacija prisile i ekonomske sankcije koristile su se u ime zaštite nacionalnog interesa), diplomacija je tijekom Hladnog rata bila "neželjeno dijete" međunarodnih odnosa. Do porasta zanimanja za diplomaciju došlo je krajem 20. stoljeća kada je Sharp (1998: 583) postavio pitanje je li korisno razmišljati o diplomaciji kao o "diskretnoj društvenoj praksi, čije se proučavanje može razlikovati od analize vanjske politike općenito ili iz još širih grana (*subfields*) međunarodnih odnosa?" Sharp nam daje odgovor da je diplomaciju najkorisnije proučavati kao primjer "ponašanja u organizacijama, rješavanja sukoba, međukulturne komunikacije i drugih grana međunarodnih odnosa (*and other subfields of international relations*)" (Sharp, 1998: 585). Zaključuje da diplomacija i nagomilano iskustvo onih koji je prakticiraju pripada "u srce međunarodnih odnosa kao izvor razumijevanja, a ne na periferiju" (Sharp, 1998: 586).

U svijetu teorije međunarodnih odnosa diplomacija je "diskretna ljudska praksa koja se sastoji od eksplicitne konstrukcije, predstavljanja, pregovaranja i manipulacije nužno dvosmislenim identitetima", stoga omogućuje razumijevanje ne samo aktivnosti profesionalnih diplomata, već i međunarodnih odnosa općenito (Sharp, 1999: 33). Kao primjer uobičajenog razlikovanja Sharp (1999: 37) nam daje primjere širokog i uskog poimanja diplomacije,⁴ no smatra da je takvo razlikovanje diplomacije problematično. Mišljenja je da se diplomaciji kako zanemarenoj grani me-

² Prema *Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama* (NN, 2009) u Republici Hrvatskoj politologija je polje društvenih znanosti koje ima više grana, među kojima su i "međunarodni odnosi i nacionalna sigurnost". U svijetu je uobičajeno da su međunarodni odnosi potpolje (*subfield*) političke znanosti, ali mogu biti i zasebno znanstveno polje (*field*). Ne postoji konsenzus jesu li međunarodni odnosi polje ili potpolje istraživanja. Stoga ćemo u radu, sukladno navedenom pravilniku, pojam *subfield* prevoditi kao "grana". No, čini nam da bi bilo najispravnije diplomaciju okarakterizirati podgranom "međunarodnih odnosa i nacionalne sigurnosti".

³ O interdisciplinarnom karakteru diplomatskih studija govori i činjenica da u sklopu najvećeg i najznačajnijeg svjetskog udruženja za međunarodne studije (*International Studies Association – ISA*) postoji sekcija Diplomatske studije posvećena studijima diplomacije (Isanet.org, 2021). Diplomatskim studijima posvećena je edicija *Diplomatic Studies* (DIST) u čijem su izdanju izašle brojne knjige posvećene teoriji i praksi te procesima i ishodima diplomacije. Cilj edicije je unaprijediti razumijevanje važnosti diplomacije za međunarodne odnose, a ona odražava interdisciplinarnu i uključivu prirodu diplomatskih studija (Brill, 2021).

⁴ Sharp (1999: 37-38) navodi da je u SAD-u diplomacija često sinonim za upravljanje državom, vanjsku politiku i međunarodne odnose općenito, što je vidljivo u memoarima Jamesa Bakera *Politika diplomacije* i knjizi *Diplomacija* Henryja Kissingera, djelima koja predstavljaju primjere širokog poimanja diplomacije. Usko poimanje diplomacije vidi u Harold Nicolsonovoj *Diplomaciji* posvećenoj praksi profesionalne diplomacije, no smatra da je razlikovanje širokih i uskih koncepcija diplomacije problematično. Ilustrira to kontroverzom oko objavljivanja drugog sveska djela Gordona Craiga o diplomaciji 1994. Dok je prvi svezak obrađivao europsku diplomatsku povijest između 1919. i 1939., drugi je svezak obrađivao razdoblje Hladnog rata sve do 1970-ih. Stoga je istaknuti znanstvenik-diplomat Smith Simpson smatrao da se, za razliku od prvog, u drugom svesku ne radi o "pravoj" diplomaciji, jer je Craig umjesto da se posveti ministarstvima vanjskih poslova i veleposlanicima navedenog razdoblja, napisao niz eseja o političkom vodstvu i velikim pitanjima hladnoratovskog svijeta.

đunarodnih odnosa (*subfield in international relations*) treba posvetiti znatno veća pozornost nego što je to bilo u razdoblju do 1990-ih kada se proučavanje diplomacije nalazilo na "periferiji onoga što bi se moglo nazvati 'mainstream' međunarodnih odnosa, odnosno međunarodnih studija (*mainstream IR/IS*)" (Sharp, 1999: 38-44).

I dok u širim koncepcijama diplomacija teži postati sinonim za vanjsku politiku, u užem smislu diplomacija se odnosi na prakse profesionalnih diplomata. No u oba slučaja, bez obzira na definicije i konceptualizacije, većina tekstova posvećenih diplomaciji analizira: 1. povijest i pretpovijest diplomacije; 2. tipologiju diplomatskih funkcija, modela i tehnika; 3. informacijske funkcije (*information functions*), načine i tehnike, te 4. raspravu o suvremenom razvoju i problemima (Jonsson, 2002: 213-214). Navedeni autor smatra da je paradoksalno da diplomacija, koja predstavlja institucionalni okvir unutar kojeg se odvija veći dio međunarodnih pregovora, znatno slabije utvrđeno područje studija nego što je to međunarodno dogovaranje i pregovaranje (*international bargaining and negotiation*) koji čine "relativno dobro definiranu granu (*sub-field of*) međunarodnih odnosa (*IR*)" (Jonsson, 2002: 212).

McGlinche (2017: 1) pak navodi da se diplomacija može definirati "kao proces između aktera (obično diplomata koji predstavljaju državu) koji postoje unutar sustava (međunarodni odnosi) i vode privatni i javni dijalog (diplomacija) kako bi ostvarili svoje ciljeve na miran način". Smatra da diplomacija nije vanjska politika i da se od nje mora razlikovati, ali da bi bilo korisno percipirati diplomaciju kao dio vanjske politike.

Pouliot i Cornut (2015: 297) izjednačuju diplomaciju i diplomatske studije te navode da su diplomatske studije dugo bile "neželjeno dijete teorije međunarodnih odnosa (*the poor child of International Relations (IR) theory*)". Navode da su brojni "teoretičari međunarodnih odnosa kritizirali granu diplomatske studije (*the subfield of diplomatic studies*)" zbog fokusiranosti na naizgled svjetovne i nevažne aspekte međunarodnog života, tvrdeći da su "temeljniji mehanizmi i strukturne sile stvarne odrednice ravnoteže snaga, stvaranja međunarodnih institucija i globalnog upravljanja (*global governance*) općenito" (Pouliot i Cornut, 2015: 297). Za teoriju međunarodnih odnosa diplomacija je uglavnom sekundarna ili suvišna, smatraju Pouliot i Cornut (2015: 298), unatoč tome što diplomacija "pruža moćne metafore ne samo za razumijevanje onoga što rade profesionalni diplomati, već i za razumijevanje međunarodnih odnosa uopće". Diplomacija predstavlja područje istraživanja koje uključuje kategoriju prakse i kategoriju analize, odnosno praksu i teoriju. Diplomatska praksa utjelovljuje oblike znanja i kompetencija koji su društveno značajni i prepoznatljivi na razini djelovanja, dok diplomatska teorija uključuje kategoriju analize, odnosno predstavlja konceptualni "građevni element" teorijskog sustava (Pouliot i Cornut, 2015).

Grupa autora čija je specijalnost diplomacija i diplomatske studije (Murray, Sharp, Wiseman, Crikemans i Melissen) objavila je 2011. "manifest" o sadašnjosti i budućnosti diplomacije i diplomatskih studija, u kojem ih učestalo izjednačuju. Cilj "manifesta" bio je demonstrirati da su diplomacija i diplomatska teorija ključni za potpuno razumijevanje međunarodnih odnosa te da je nužna razmjena znanja između praktičara i znanstvenika. Zagovaraju stav da praktičari trebaju posvetiti pažnju međunarodnim odnosima, a znanstvenici aktivnostima praktičara jer je bez njih teško objasniti i razumjeti međunarodne odnose iz kojih izvire diplomacija i diplomati (Murray, Sharp, Wiseman, Crikemans i Melissen, 2011: 709).

Wiseman (2011: 711) navodi da se diplomatske studije često oslanjaju na oživljenu teoriju Engleske škole (*English School theory*) devedesetih godina prošlog sto-

ljeća te da predstavljaju jedinu granu međunarodnih odnosa (*only IR-subfield*) koja diplomaciju ne uzima zdravo za gotovo. Crikemans (2011: 713) postavlja pitanje o budućem empirijskom i teorijskom razvoju diplomatskih studija te sugerira da bi se, za početak, trebali baviti drugim granama međunarodnih odnosa (*other IR-subfields*) i društvenih znanosti čime bi doprinijeli cjelokupnijem sagledavanju sila koje oblikuju modernu svjetsku politiku. Ovaj prijedlog dovodi do pitanja odnosa diplomatskih studija s ostalim granama unutar međunarodnih odnosa (*other subfields within IR*), osobito analize vanjske politike. Iz perspektive analize vanjske politike, diplomacija je vanjskopolitički input i vanjskopolitički output, no diplomatske studije i vanjskopolitička analiza žive odvojeno, iako je podjela "rezultat znanstveno-povijesnog razvoja obje poddomene međunarodnih odnosa (*IR-subdomains*)" (Crikemans, 2011: 716).

Melissen (2011: 723) smatra da razloge zašto su međunarodni odnosi zapostavljali diplomaciju treba tražiti u genealogiji područja međunarodnih odnosa koji su i sami tražili "svoje znanstveno mjesto pod suncem" u okviru političkih znanosti. Melissen naglašava da se učestalo zaboravlja na izrazito interdisciplinarni fokus diplomatskih studija te da su neki od najboljih radova o diplomaciji napisali povjesničari i pravnici te se nada da će u budućnosti i ekonomisti, sociolozi, ali i neki drugi znanstvenici ostaviti traga i odvesti diplomatske studije još dalje od "zamišljenog mjesta u pokrajini Međunarodni odnosi" (*imagined location within the province of IR*) (Melissen, 2011: 723).

Diplomacija je važna za teoriju međunarodnih odnosa jer kao skup praksi predstavlja ključne elemente svjetske politike, od multilateralnog upravljanja preko međunarodnog prava do rata (Sending, Pouliot i Neumann, 2015). I dok diplomati nisu skloni teoriji, znanstvenici je vole jer nudi bolje razumijevanje i objašnjavanje svijeta. Kako bi bolje razumjeli što teorija međunarodnih odnosa ima za reći o diplomaciji, Sharp (2012: 54-55), smatra da bi trebali upoznati njene tri škole ili tradicije misli – realističku, racionalističku i revolucionarnu. Realisti vide diplomaciju kao sumnjiv instrument politike, s obzirom na prednost koju diplomati pridaju interesima drugih država i očuvanju mira. Racionalisti doživljavaju diplomaciju kao "nesavršenog saveznika u njihovim naporima smanjivanja nacionalizama, maksimaliziranja blagostanja i jačanja vladavine prava", dok je za revolucionare diplomacija neprijatelj koji je spreman na sve kako bi sačuvalao *status quo* (Sharp, 2012: 58). Sharp (2012: 61) nas ujedno podsjeća da za diplomatsku teoriju (*diplomatic theory*) Bečka konvencija o diplomatskim odnosima iz 1961. i Bečka konvencija o konzularnim poslovima iz 1963. još uvijek predstavljaju ključne dokumente.

Povijest vojne diplomacije i nastanak obrambene diplomacije

Hrvatski stručnjak za diplomaciju Stanko Nick koji je u svome djelu *Diplomatski leksikon* iz 1998. povezo teoriju i praksu diplomacije, vojnu diplomaciju okarakterizirao je jednim od oblika specijalizirane diplomacije koja se vodi kontaktima i suradnjom između ministarstava obrane i vojnih struktura "preko vojnog izaslanika i njegovih pomoćnika (sa strane zemlje pošiljateljice) i odjela (ili ureda) za vezu sa stranim vojnim izaslanicima i protokola ministarstva obrane (sa strane zemlje primateljice). Djelatnost vojne diplomacije dijeli se na poslove reprezentativno-protokolarnu prirode, poslove stručno-funkcionalne prirode, te poslove povjerljivo-informativne prirode" (Nick, 1998: 245).

Začetak vojne diplomacije nalazimo u antici. Prvi podaci o djelovanju profesionalnih vojnika za potrebe diplomatske službe u svrhu špijunaže mogu se pronaći kod rimskog pisca Seksta Julija Frontina (40.-103.) u djelu *Strategemata*, koje je pisano kao priručnik za obuku rimskih časnika.⁵ Začetak vojne diplomacije u današnjem smislu riječi nalazi se u 17. stoljeću kada je za Tridesetogodišnjeg rata kardinal Richelieu, "prvi ministar" francuskog kralja Luja 13. slao vojne izaslanike u savezničke države kako bi kontrolirali razvoj događaja na terenu i prikupljali informacije. Sličnu aktivnost već je prije preporučao Niccolò Macchiavelli u *Vladaru*. Praksa slanja vojnih izaslanika (*attaché*) bila je formalizirana za vrijeme Napoleona sa zadaćom prikupljanja i analize informacija koje bi vladaru mogle biti od koristi. Prvi vojni izaslanik imenovan je 1806. kao drugi tajnik francuske misije (*legation*) u Beču.

Praksa je ubrzo zaživjela u Europi, pa su 1857. vojni izaslanici dobili diplomatski status (Cheyre, 2013: 1). Vojni izaslanici bili su oči i uši neke države. Prvi vojni izaslanici bili su časnici iz redova kopnene vojske, ali kasnije, tijekom 19. stoljeća, formiraju se vojno-diplomatska predstavništva koja su u svom sastavu imala i mornaričkog izaslanika. Početkom 20. stoljeća razvija se ratno zrakoplovstvo, tako da se vojna diplomacija proširuje na zrakoplovne izaslanike (Ogorec, 2005: 19). Slanje časnika iz drugih grana oružanih snaga nije bilo potaknuto samo potrebom predstavljanja, već i potrebom da se zbog velikog opsega posla vojnog izaslanika uputi pomoć časnika iz drugih grana oružanih snaga, što je za posljedicu imalo formiranje vojno-diplomatskih predstavništava.

Početkom 20. stoljeća saveznički blokovi nisu uspjeli očuvati mir u Europi. Jednako tako bili su neuspješni i diplomatski pokušaji obuzdavanja pomorskog natjecanja Velike Britanije i Njemačke, koji su pridonijeli izbijanju Prvog svjetskog rata (Katz, 2020: 1-2). Vojna diplomacija dobila je na zamahu uoči Prvog svjetskog rata, kada je postojalo 215 vojno-diplomatskih predstavništva i tristotinjak pomorskih i zrakoplovnih izaslanika obrane, s time da je najveća koncentracija bila u velikim europskim silama – Francuskoj, Velikoj Britaniji, Rusiji, Italiji i Austro-Ugarskoj. Većina ih je prestala s radom tijekom rata (Ogorec, 2009: 186).

Sjedinjene Američke Države službeno su autorizirale dužnost vojnog izaslanika 1888. nakon čega su otvorena vojna predstavništva u Berlinu, Beču, Parizu, Londonu, i St. Petersburgu. Iako su kasno stupili na teren, američki vojni izaslanici brojčano su nadmašili većinu europskih sila uoči Prvog svjetskog rata. Za vrijeme Španjolsko-američkog rata 1898. broj američkih vojno-diplomatskih predstavništva narastao je na 16, nakon čega je smanjen na 10. Do početka Prvog svjetskog rata SAD i Rusija imali su 23 vojna predstavništva, više od bilo koje europske države (Vagts, 1967: 34). Tijekom Prvog svjetskog rata vođena je prava diplomatska borba za prikupljanje obavještajnih podataka između zaraćenih strana, a sjedište vojnih diplomata bila je Švicarska. Sklapanjem Versajskog mirovnog sporazuma 1919., zabranjeno je poraženim državama otvarati vojno-diplomatska predstavništva, razvijati međuvojnu suradnju i imati regularnu vojsku. Međutim, ove su odredbe ubrzo prekršene, pa je prvo Mađarska (1927.), a zatim Bugarska (1933.), Njemačka (1933.) i Austrija (1934.) akreditirala svoje vojne izaslanike (Zečević, 1990: 46-47).

⁵ U njemu se opisuje kako je Gaj Lelije poslan od strane Scipiona nubijskom kralju Sifaku pod izgovorom obavljanja diplomatske misije. On je sa sobom poveo nekoliko visokih časnika sa zadaćom prikupljanja vojnih (obavještajnih) informacija. Bili su prurušeni u njegove sluge i kada bi se neko od njih našao u situaciji da bude otkriven, ambasador bi ga okrutno kaznio, kako bi sve uvjerio da se radi o najobičnijem robu (Vagts, 1967).

Za Drugog svjetskog rata, vojno-diplomatski multilateralizam došao je do izražaja putem ratnog savezništva te je stvorio pretpostavke za stvaranje nove geostrateške i vojno-političke strukture vojno političkih blokova NATO-a i Varšavskog pakta. Stvaranjem vojno-političkih blokova nastala je multilateralna vojna diplomacija čije su glavne zadaće bile rješavanje problema među savezničkim zemljama te usklađivanje i koordinacija zajedničkog funkcioniranja multinacionalnih vojnih struktura (Ogorec, 2009: 186-189). Za Hladnog rata globalni sigurnosni izazov bilo je natjecanje supersila SAD-a i SSSR-a. SAD je uvidio značaj vojnih izaslanika te su oni postali glavni savjetnici veleposlanicima i predstavljali su glavni kontakt koji je davao obavještajne informacije Ministarstvu obrane i Združenom stožeru oružanih snaga SAD-a.

Kao što smo prije naveli, vezano za diplomatsku teoriju Bečka konvencija o diplomatskim odnosima iz 1961.,⁶ uz Bečku konvenciju o konzularnim poslovima iz 1963, predstavlja ključne dokumente. Prvom konvencijom kodificirano je običajno pravo o diplomaciji u obliku multilateralnog ugovora te su detaljno opisane funkcije diplomatskog poslanstva, povlastice, ali i dužnosti prema državi primateljici (Berridge, 2004: 104-107). Njome su vojni izaslanici dobili sve diplomatske privilegije i imunitet (Cheyre, 2013: 1-2). Vojni izaslanik stupa na dužnost nakon što dobije od vlasti države primateljice suglasnost (*consentement*), a svi vojni izaslanici, njihovi zamjenici i pomoćnici akreditirani u nekoj državi čine vojno-diplomatski zbor na čijem se čelu nalazi doajen, odnosno izaslanik koji najduže obavlja tu dužnost u državi primateljici (Nick, 1998: 246).

Iz povijesnog pregleda možemo zaključiti kako su se u različitim razdobljima mijenjala težišta vojne diplomacije. Ipak, sve do pada Berlinskog zida 1989. obavještajni rad bio je prioritetna djelatnost, dok će u posthladnoratovskom razdoblju težište biti na unapređenju odnosa, partnerstvu i suradnji. Iako u drugom planu, obavještajna funkcija i dalje je predstavljala značajan segment obrambene diplomacije (Karagaća, 2007). Početkom post-hladnoratovskog razdoblja 1990-ih i shvaćanja o globalnoj međupovezanosti, pojavi novih međunarodnih aktera i nove javne diplomacije,⁷ otvorio se prostor za novi koncept, odnosno obrambenu diplomaciju.

Obrambena diplomacija dio je mrežne diplomacije (*network diplomacy*) isto tako nastale u posthladnoratovskom razdoblju, čime predstavlja relativno novi fenomen u međunarodnim odnosima. Mrežna diplomacija naglašava ulogu nedržavnih aktera koji pridonose pronalaženju diplomatskih rješenja. Mrežna diplomacija se ne vodi više pisanim putem, hijerarhijski unutar kluba malog broja igrača i uz nisku transparentnost kao što se vodila klupska diplomacija (*club diplomacy*), već uglavnom usmenim putem većeg broja jednako važnih igrača – osobito aktera civilnog društva – i znatno veće transparentnosti (Cooper, Heine i Thakur, 2013: 4). Budući da obrambena diplomacija povezuje implementaciju vanjskopolitičkih ciljeva s obrambenim sektorom, predstavlja *network* diplomaciju. Činjenica je da su diplomatski i vojni poslovi vrlo često međusobno povezani, ali da ih vode različita ministarstva.

⁶ Bečka konvencija o diplomatskim odnosima (NN, 2017), vezano za vojne izaslanike, u članku 7. navodi da "država pošiljateljica može imenovati članove osoblja misije po vlastitom izboru" te da "[u] slučaju vojnih, pomorskih ili zrakoplovnih atašea, država primateljica može zahtijevati da joj njihova imena budu unaprijed priopćena, radi odobrenja".

⁷ Prema Melissenu (2005: 106), Paul Sharp predložio je jednu od najboljih definicija javne diplomacije: ona je "proces kojim se izravni odnosi s građanima neke zemlje koriste kako bi se ostvarili interesi te proširile vrijednosti onih koje se predstavlja".

Drab (2018: 58) nam nudi odgovor na pitanje zašto je vojna diplomacija nakon kraja Hladnog rata postala obrambenom? – zato jer pridjev "vojna" označava samo diplomatske aktivnosti vojnih misija i vojnih predstavnika (recimo u pregovorima o razoružanju i kontroli naoružanja), dok su u obrambenoj diplomaciji uz vojničke uključeni i civili. Frédéric Charillon, Thierry Balzacq i Frédéric Ramel (2020) podsjećaju da je termin obrambena diplomacija u današnjem smislu nastao nakon kraja Hladnog rata tijekom 1990-ih kada su se vojni komunikacijski kanali, ali i kanali obrambenih stručnjaka počeli koristiti s namjerom stvaranja klime povjerenja i konvergencije interesa. Raspadom SSSR-a i demokratizacijom Srednje i Istočne Europe bilo je nužno obnoviti odnose Istoka i Zapada, nakon čega je nekim državama – bivšim članicama Varšavskog pakta, bio omogućen proces pristupanja NATO-u,⁸ a kasnije i Europskoj uniji (EU). Autori smatraju da je obrambena diplomacija više fokusirana na diplomatsko djelovanje i da predstavlja otklon od prošlih vremena i fokusiranosti na vojnu učinkovitost. Ciljem obrambene diplomacije navode vojnu suradnju koja pridonosi političkom približavanju, a ne stvaranju vojnih saveza.

Postoje i autori (Katz, 2020) koji začetke obrambene diplomacije nalaze na samom početku 20. stoljeća, i to u vidu strateškog angažiranja. Strateško angažiranje je prema Katzu (2020: 4) "obrambena diplomacija koja vodi stvaranju instrumenata koji omogućavaju, inače, suparničkim državama da upravljaju svojim odnosom s krajnjim ciljem smanjenja rizika međudržavnih sukoba".⁹

Obrambena diplomacija širi je koncept od termina kojeg je zamijenio, odnosno vojne diplomacije. Ne postoji univerzalna i općeprihvaćena definicija obrambene diplomacije te je države često oblikuju i adaptiraju sukladno sadržaju i potrebama svoje sigurnosne politike. No, Drab (2018: 57) smatra da je ne smijemo smatrati vrstom tradicionalne "vojska + diplomacija" te navodi da je obrambenoj diplomaciji cilj "suoblikovanje i implementiranje državne sigurnosne politike sa zadaćom stvaranja stabilnih i dugoročnih međunarodnih odnosa na području obrane". Svojom zadaćom osiguravanja mira postala je instrument učinkovite prevencije izbijanja kriza. Cheyre (2013: 1) pak obrambenu diplomaciju definira "službom (*employment*) bez prisile koja u vrijeme mira koristi resurse obrane radi postizanja određenih nacionalnih ciljeva, prvenstveno kroz odnose s drugima".

Termin obrambena diplomacija prvi su upotrijebili Britanci 1998. u Bijeloj knjizi o strateškom pregledu obrane (*UK Parliament*, 1998) u kojoj su naveli njene nove misije u postkomunističkoj Europi. To su "rastjerati neprijateljstvo, izgraditi povjerenje i sudjelovati u razvoju oružanih snaga pod demokratskom kontrolom" te tako spriječiti i riješiti sukobe. Obrambena diplomacija ne uključuje vojne operacije već suradnju kojoj je osnovni cilj stvaranje povjerenja i razvoj demokratskih oružanih snaga. Bijela knjiga navodi i "vojne" zadaće kao što su kontrola naoružanja i politika angažmana prema bivšoj komunističkoj Europi te ostale prekomorske aktivno-

⁸ Češka Republika, Poljska i Mađarska postale su članice NATO-a 1999., a Bugarska, Slovačka, Rumunjska, Latvija, Litva i Estonija 2004.

⁹ Katz (2020) navodi da su u okviru obrambene diplomacije tri najbolja primjera strateškog angažiranja Velike Britanije i Njemačke u razdoblju prije Prvog svjetskog rata, SAD-a i SSSR-a za Hladnog rata te u post-hladnoratovskom razdoblju SAD-a i NR Kine. Strateško angažiranje je obrambena diplomacija između aktera koji neće participirati u svim aktivnostima, čime predstavlja podvrstu općeg fenomena obrambene diplomacije. Pritom moramo imati na umu da ciljevi strateškog angažiranja i obrambene diplomacije nisu identični. Primarni cilj strateškog angažiranja je poboljšati odnose suparničkih država koristeći mjere za izgradnju povjerenja, upravljanje krizama i obavještajnim podacima (Katz, 2020: 5).

sti vojne suradnje. Kroz nenasilne aktivnosti poput razmjene časnika i obrazovne programe, zapadne su vlade mobilizirale vlastite obrambene ustanove kako bi se reformirale oružane snage države istočne Europe (Winger, 2014: 3).

Od obrambene diplomacije prema diplomaciji sigurnosti

Cotter i Forster (2004) dodatno su proširili definiciju obrambene diplomacije. Ona za njih predstavlja miroljubivo korištenje oružanih snaga i odgovarajuće infrastrukture ministarstva obrane kao sredstva vanjske i sigurnosne politike te nabrojali 10 njenih aktivnosti: 1. bilateralni i multilateralni kontakti između vojnih i civilnih obrambenih službenika; 2. imenovanja i slanja vojnih izaslanika; 3. pregovori i sklapanje bilateralnih obrambenih sporazuma; 4. obučavanje stranih vojnih i civilnih obrambenih djelatnika; 5. davanje ekspertize i savjeta vezanih uz demokratsku kontrolu oružanih snaga, upravljanje obranom i vojno-tehničko područje; 6. kontakti i razmjena vojnog osoblja i jedinica te posjeti brodova; 7. raspoređivanje, odnosno razmjena, vojnih ili civilnih djelatnika u ministarstva obrane i oružane snage država partnera; 8. raspoređivanje timova za obuku; 9. opskrba vojne opreme i druge materijalne pomoći; 10. bilateralna ili multilateralna vojna ekspertiza sa svrhom obuke. Drab (2018: 67-68) navodi 12 glavnih područja obrambene diplomacije, koja se uglavnom poklapaju s prije navedenim aktivnostima.¹⁰

Charillon, Balzacq i Ramel (2020) navode što jest obrambena diplomacija, ali i što prema njihovom sudu ona nije.¹¹ Obrambena diplomacija ne teži jačanju vojnih kapaciteta već prevenciji konflikata i prihvaćanju kulture stabilnosti. Uključivanjem u aktivnosti obrambene diplomacije eksperta za područje vojne industrije (osobito u državama izvoznicama oružja kao što su SAD, Rusija, NR Kina, Francuska, Njemačka, Italija i Španjolska, ali i u uvoznicama – Indija, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati i Australija) i reformiranje sigurnosnog sektora trećih država u skla-

¹⁰ Ona su redom: 1. bilateralna i multilateralna suradnja – koju su uspostavili i održavali na visokoj razini i civilni i vojni predstavnici; 2. obrazovanje i vojna izobrazba; 3. vojne vježbe; 4. vojne misije i operacije; 5. obavještajna suradnja i razmjena informacija o vojno-političkoj situaciji i drugim događajima vezanim uz pitanja sigurnosti i stanja oružanih snaga drugih država; 6. suradnja unutar međunarodnih sigurnosnih organizacija i saveza; 7. aktivnosti povezane s mjerama kontrole naoružanja, razoružanja i izgradnje povjerenja; 8. pravna i zakonodavna suradnja; 10. suradnja u području obrambene industrije; 11. vojna pomoć i podrška oružanim snagama drugih zemalja; 12. povijesna vojna suradnja i domoljubni odgoj (Drab, 2018: 67-68).

¹¹ Srž obrambene diplomacije predstavlja korištenje viših vojnih aktera neke države u diplomatske svrhe s ciljem uspostavljanja dijaloga i mreže povjerenja s vojnicima iz drugih država. Dijalog čini mirnodopska vojna suradnja, obučavanja vojski neke države od strane druge države, vojni posjeti stranim državama, zajedničke vojne vježbe, vojna razmjena i sve to s ciljem stvaranja klime uzajamnog povjerenja između dvije ili više vojski, a osobito postizanja međuljudskih veze vojnika. Sigurno je da se vojni ciljevi ne mogu isključiti iz navedenog cilja (veća učinkovitost zajedničkih operacija na primjer), ali ostaje diplomatski i politički, jer olakšava korištenje vojnih kanala za uspostavljanje dijaloga, posebno u razdoblju kriza. S druge strane, obrambena diplomacija nije: 1. korištenje sile ili prijetnje silom kao "potpora" diplomatskim naporima (diplomacija topovnjača); 2. kada vanjsku politiku provode akteri koji obnašaju izvršnu vlast, a slučajno su pripadnici oružanih snaga (vojni režimi, ali i civilni režimi u kojima izvršnu vlast obnaša vojno lice – npr. Francuska za generala de Gaullea i Izrael za Jicaka Rabina). Oni vode državnu, a ne obrambenu diplomaciju; 3. obrambeno komuniciranje, odnosno aktivnost informiranja o životu u vojsci, njezinim podvizima i tekućim vojnim operacijama; 4. slanje vojnih atašea i financijske vojne pomoći (Charillon, Balzacq i Ramel, 2020: 269-270).

du s demokratskim uzusima, obrambena diplomacija postaje i područje ekspertize i podrške važnim političkim ciljevima neke države. Ako javnom diplomacijom smatramo razvojne inicijative neke države usmjerene na informiranje i pozitivno utjecanje na javnost neke druge države u svrhu poboljšanja ili održavanja imidža svojih vanjskih akcija, onda je i obrambena diplomacija dio javne diplomacije. Obrambena diplomacija tako informira zajednicu stručnjaka i međunarodnog javnog mnijenja o obrani zemlje i njenim oružanim snagama te promovira sposobnosti njenih vojnih sredstava na način da pozitivno doprinosi imidžu cjelokupne diplomacije neke države. Zajedničkim aktivnostima ili zajedničkim školovanjem (npr. NATO Defense College) stvara se osjećaj međusobnog povjerenja i stremjenja istim vrednotama (Charillon, Balzacq i Ramel, 2020: 270-273).

Gregory Winger (2014: 1-2) koristi termin obrambena diplomacija, ali navodi da se ponekad naziva i vojna. Podsjeća da obrambena diplomacija nema usuglašene definicije, no da joj je bit nenasilno korištenje državnog obrambenog aparata s ciljem unapređivanja vladinih strateških ciljeva kroz suradnju s drugim državama. Ujedno, smatra je kišobranskim terminom za raznolike aktivnosti kao što su npr. razmjena časnika i zajedničke vojne vježbe. Velike svjetske sile poput SAD-a, UK-a, NR Kine i Francuske prihvatile su obrambenu diplomaciju kao temeljnu misiju svoje vojne doktrine i značajnu komponentu svoje globalne strategije. No, nepostojanje usuglašene definicije omogućuje da se širok raspon aktivnosti, ovisno kako nekoj državi odgovara, može smatrati njenim sastavnim dijelom te da se prihvati obrazac – nemamo definiciju, ali ćemo je prepoznati kada je vidimo (Winger, 2014: 4).

S obzirom na to da je suvremeni pojam sigurnosti znatno širi pojam od vojske i vojnog čimbenika, kao ključnih segmenata obrane i sigurnosti, obrambena diplomacija sada obuhvaća širi spektar i preklapa se s općom diplomacijom. Polazeći od toga Karagaća (2007: 89) smatra da je obrambena diplomacija "sinonim za suvremenu vojnu diplomaciju kao, donekle, specifičnu granu opće diplomacije koja se bavi vojno-političkim i sigurnosnim aspektima međunarodnih odnosa".

Koncept obrambene diplomacije nije pošteđen kritika, osobito vezano uz preveliku dozu optimizma koji je vladao 1990-ih i ograničenog djelovanja za razdoblja međunarodnih tenzija te zbog mogućeg relativiziranja vojnih specifičnosti. Aspekti ovih promjena su "razrjeđivanje područja obrane u šire područje sigurnosti i prezimanje obrambenih aktivnosti od strane civilnih aktera" (Charillon, Balzacq i Ramel, 2020: 274). Autori postavljaju pitanje ne bi li trebalo danas (2020) nakon što su glavne zadaće nastanka obrambene diplomacije izvršene – demokratizacija i reformiranje sigurnosnih sektora – pretvoriti je u diplomaciju globalne sigurnosti ili nečega što je "u znatno manjoj mjeri vojna diplomacija" (*far less one of military diplomacy*)? Nije li obrambena diplomacija danas u stvarnosti vojna diplomacija bez vojnika, budući da imenovanje i rad vojnih izaslanika učestalo nadgledaju civilni, a ne vojni autoriteti" (Charillon, Balzacq i Ramel, 2020: 276-277).

Koncept obrambene diplomacije, bez sumnje, prati sudbina raširene ambivalencije vezane uz pojam sigurnosti. Uz suvremeni sadržaj sigurnosti dominantno se vežu dva koncepta: univerzalnost, koja zahtijeva poštivanje sadržajne cjelovitosti pojma sigurnosti te demilitarizacija, kojom se prevladava dosadašnje vezivanje sigurnosti uz vojnu silu (Grizold, 1998). Ako je, međutim, obrambena, odnosno vojna komponenta u najvećoj mjeri prožimala pojam nacionalne sigurnosti u ranijem razdoblju, "demilitarizacija" nacionalne sigurnosti u novom dobu nužno bi značila njezino sadržajno pražnjenje. Uslijed toga, univerzalnost više predstavlja zahtjev za redefiniranjem nacionalne sigurnosti nego poziv za poštivanjem njezine

sadržajne cjelovitosti. U tim novim okolnostima obrana gubi svoj monopolistički položaj jedinog istinskog, izvornog, "državotvornog" elementa u građenju nacionalno-sigurnosnog mozaika. Uz obranu, u području nacionalne sigurnosti pojavljuju se novi igrači, odnosno, drugi dijelovi društva i državnih mehanizama. Na taj način područje nacionalne sigurnosti postaje poprište sučeljavanja, prožimanja ili sukobljavanja međusobno konkurirajućih aktera (Domjancić, 2009: 53). Konzekventno, vojna diplomacija postaje sve više obrambena, a koja je zapravo sigurnosna. Pri tom valja upozoriti na barem dva problema: s jedne strane od vojnog izaslanika očekuje se obavljanje sve većeg i šireg opsega poslova, dakle i ekspertize, za što najčešće oni nisu posebno pripremljeni. S druge strane, tako široko poimanje područja rada vojnog izaslanika nužno bi zahtijevalo i promjene u konceptu opće diplomacije, a prvenstveno u strukturi i nadležnostima drugih dijelova diplomatskog predstavništva, kako vojni izaslanik ne bi postao paralelni ambasador.

I dok je za Hladnog rata vojna diplomacija učestalo prakticirala tvrdnu moć u post-hladnoratovskom razdoblju obrambena diplomacija, uz korištenje tvrde, okrenula se i mekoj moći. I Winger (2014) smatra da obrambena diplomacija sve više koristi meku moć jer npr. sudjelovanje u misijama pružanja humanitarne pomoći, razvojne pomoći ili pomoći kod elementarnih katastrofa nisu samo milostiva djela već i način postizanja pozitivnih odnosa (simpatija) između vojske i neke strane države te privlačenja njene javnosti.

Iz svega navedenog (Cheyre, 2013: 5) zaključuje da je obrambena diplomacija "sastavni dio javne diplomacije kojoj je cilj specifičnim aktivnostima osigurati mir, zadržati teritorijalni integritet države i surađivati na međunarodnim zadaćama kojima je svrha izbjeći nastanak konflikta, osobito putem UN-a". Jednako važnu zadaću predstavlja i stvaranje klime povjerenja među oružanim snagama susjednih država, regije, pa i svijeta, što se najbolje može postići vojnim razmjenama. Važna je i zadaća savjetovanje političkih vođa vezano za teme sigurnosti i obrane koje mogu utjecati na vanjsku politiku države te vođenje diplomacije putem odgovarajućih vladinih i ustavom određenih kanala.

Obrambenu diplomaciju vode ministarstva obrane i oružane snage, a vojni izaslanici dio su diplomatske strukture čije zadaće Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga (DCAF, 2007: 2-3) definira: "(1) zastupanje (i obrana) vojnih i sigurnosnih interesa svoje zemlje; (2) predstavljanje vojnih vlasti i uspostavljanje kontakata s onima u zemlji domaćinu; (3) uspostavljanje sigurnosne i vojnopoliitičke mreže koja također može djelovati u doba trvenja ili ograničenih bilateralnih političkih odnosa; (4) djelovanje kao savjetnik veleposlanika i osoblja iz jedne zemlje; (5) promatranje uvjeta koji utječu na sigurnost u zemlji domaćinu; (6) nadzor aktivnosti u području vojne pomoći, obrambene diplomacije i sigurnosne suradnje; (7) poticanje industrije oružja zemlje domaćina; i (8) igranje uloge u izvanrednim situacijama i potpora naporima kad se pojave krize". Evidentno je naglašavanje sigurnosne dimenzije obrambene diplomacije.

Terminološka neodređenost vojne/obrambene diplomacije

Unatoč tome što se termini vojna i obrambena diplomacija u znanstvenoj literaturi često koriste kao istoznačnice, Seng Tan (2016: 592) smatra da to, unatoč djelomičnom preklapanju, nije ispravno. I Mijares (2014:185) smatra da je vojna diplomacija užeg dosega od obrambene diplomacije koja ima veći administrativni i strateški opseg, dok Leahy (2014:15) navodi da bi koncept vojne diplomacije mogli okarakterizirati

zirati oksimoronom, ali da je u sve složenijem globalnom sigurnosnom okruženju ipak pokazala svoju vrijednost jer vojska razumije opasnosti ratnih konflikata i pokušava ih izbjeći.

Nasuprot Seng Tanu, Nijemac Swistek (2012) i Slovak Pajtinka (2016) smatraju da su vojna diplomacija i obrambena diplomacija istoznačnice, ali koristite termin vojna. Prema Swisteku (2012: 79-86) vojna diplomacija i obrambena diplomacija su dva termina jedne te iste diplomacije. On koristi termin vojna diplomacija, unatoč činjenici da su se nakon Hladnog rata promijenili njeni ciljevi i zadaće. Navodi da je dugo vremena vojna diplomacija bila gotovo sinonim za aktivnosti vojnih izaslanika čija je zadaća bila biti oči i uši u nekoj stranoj državi. No, završetkom Hladnog rata i implozije SSSR-a promijenjeno je značenje i definicija koncepta sigurnosti te je došlo do "povezanosti civilnih i vojnih sredstava i pristupa, dok je zadnja uporaba vojne sile," čime su se i zadaće vojnih izaslanika proširile. Zadaća vojne diplomacije je "osigurati snage za ispunjavanje različitih aktivnosti koje poduzima Ministarstvo obrane kako bi se rastjeralo neprijateljstvo, izgradilo i održalo povjerenje i pomoglo u razvoju demokratski odgovornih oružanih snaga, čineći time značajan doprinos sprečavanju i rješavanju sukoba". Vojna diplomacija danas je tako postala sredstvo prevencije kriza, ranog upozoravanja i post-konfliktne obnove u području vanjske i sigurnosne politike. Zaključuje da je primarni cilj vojne diplomacije do kraja hladnog rata bio održavanje ravnoteže snaga, podrška saveznika i nadjačavanje neprijatelja, a nakon njega stvaranje je to trajne sigurnosti i stabilnosti (Swistek, 2012: 86).

Pajtinka (2016) daje pregled pet različitih definicija vojne diplomacije, pri čemu je koristio je i definicije obrambene diplomacije budući da ih smatra istoznačnicama.¹² Vojnom diplomacijom smatra "skup aktivnosti koje uglavnom provode predstavnici ministarstva obrane, kao i neke druge državne institucije, s ciljem ostvarivanja vanjskopolitičkih interesa države u području sigurnosti i obrambene politike, a čije se djelovanje temelji na uporabi pregovora te drugih diplomatskih instrumenata" (Pajtinka, 2016: 183). Ujedno navodi njenih pet osnovnih zadaća: 1. prikupljanje i analiziranje informacija o vojnim snagama te sigurnosnoj situaciji u državi primateljici; 2. promocija suradnje, komunikacije i obostranih odnosa između vojnih snaga države pošiljateljice i države primateljice, 3. organizacija radnih posjeta predstavnika vojnih vlasti i miran ostanak vojnih jedinica države pošiljateljice u državi primateljici, 4. potpora sklapanju ugovora o trgovini oružjem i vojnom opremom između države pošiljateljice i države primateljice, 5. te predstavljanje države primateljice i njenih vojnih snaga na službenim ceremonijama i drugim događajima u državi primateljici (Pajtinka, 2016: 188).

Sadržaj i područje rada vojnih izaslanika se nakon Hladnog rata, bez sumnje bitno promijenio, paradigma sigurnosti je promijenjena, uloga i zadaće oružanih snaga, struktura i nadležnosti ministarstava obrane itd. Dakle, sve ono što je izrav-

¹² Pajtinka (2016: 182-184) navodi Matsudinu definiciju kineske vojne diplomacije ("skup svog nenasilnog vanjskopolitičkog djelovanja i/ili programi države čija je implementacija bitna u smislu osiguranja njene vanjske sigurnosti"), Edmondsovu definiciju ("uporaba vojnih snaga u svrhe drugačije od borbenog djelovanja (...) u svrhu promocije ciljeva države u inozemstvu"), indijskog znanstvenika Muthanne ("uporaba vojnih snaga kao instrumenta vanjske politike u provedbi diplomacije neke države), Slovaka Škvrdne ("djelatnosti vojnih snaga i njihovih pripadnika unutar diplomatskog okvira ") i Rusinaka ("djelovanje vojnih diplomata (u području diplomacije) koje je fokusirano na politička i sigurnosna pitanja, diplomatsko djelovanje usmjereno na rješavanje oružanih sukoba ili pitanja postratnog poretka i prevencije rata. Ali, i prije navedenu definiciju obrambene diplomacije britanskih znanstvenika Cotteya i Fostera.

no vezano uz vojnu/obrambenu diplomaciju, uz vojne/obrambene izaslanike/ataše. Stoga je terminološka zbrka nastala uz obrambenu/vojnu diplomaciju više nego očekivana. Sveukupni pristup, koncept se promijenio te, bez obzira jesu li pojedine države sklonije upotrebljavati termin vojna ili obrambena diplomacija, sadržaj te diplomacije je širi i od klasičnog vojnog i od obrambenog područja te se više poklapa s područjem sigurnosti.

Terminološka neodređenost koja prati vojnu/obrambenu diplomaciju, očituje se jednako i kod termina koji označava ključnog aktera te diplomacije – vojni/obrambeni izaslanik/ataše. Pripadnici oružanih snaga određene zemlje mogu također biti dijelom vojne misije u regionalnoj organizaciji poput NATO-a, EU-a ili Ujedinjenih naroda (UN). Ove osobe se obično nazivaju "vojnim savjetnicima" ili "šefovima misija". Takve zadaće uglavnom su multilateralne prirode, dok se sustav vojnog/obrambenog izaslanika usredotočuje na bilateralni odnos između vojnih institucija. Vojni/obrambeni izaslanici u 21. stoljeću imaju znatno drugačije zadaće nego što su ih imali ranije. Zadaće su im: s vladama i međunarodnim organizacijama koordinirati podršku operacijama održavanja mira u kojima država pošiljateljica sudjeluje; pratiti promjene unutar oružanih snaga svih država svijeta; ustanoviti mogućnost nabave vojne opreme u zemlji primateljici; identificirati širu tehnologiju obrambenih sustava koja će biti raspoređena u zemlji; razmjena informacija o ne-tradicionalnim prijetnjama koje teroristi i međunarodne kriminalne organizacije osobito često koriste (Cheyre, 2013: 374).

Vojna diplomacija, odnosno vojno-diplomatski predstavnici (vojni izaslanici, vojni atašei) razvili su se iz oružanih snaga, no razlikovanje ministarstva obrane, kao civilne komponente (tijela vlade) i oružanih snaga kao vojne komponente vrlo je recentna pojava. Navedeno razlikovanje suštinski je prisutno tek nakon Drugog svjetskog rata. Uostalom, čak se ranije puno češće koristio termin ministarstvo vojske ili čak ministarstvo rata, a ne Ministarstvo obrane. Tek nakon Drugog svjetskog rata, odnosno razvojem civilno-vojnih odnosa i svijesti o potrebi uspostave civilnog nadzora nad vojskom, primjenom demokratskih standarda, možemo govoriti o resoru obrane, odnosno o ministarstvu obrane kao civilnoj komponenti i o vojsci. Vojska je pod nadzorom političke vlasti, a nazivi vojni izaslanik ili izaslanik obrane ne govore o suštini njihove pozicije ni njihova posla. Ti nazivi, s jedne strane, odražavaju određenu tradiciju, ali s druge strane, sve češće korištenje pojma izaslanik obrane i obrambena diplomacija (umjesto, vojni izaslanik i vojna diplomacija) govore i o novoj paradigmi, odnosno, daleko širem poimanju obrambenih poslova, ali i zadaća vojske. Pri tom se krajem 20. i početkom 21. stoljeća ide i korak dalje, pa ne samo da se pridjev "vojno" sve više zamjenjuje s "obrambenim", već se i jedan i drugi zamjenjuju sa "sigurnosnim", upravo kako bi se naglasila sveobuhvatnost suvremene vojne/obrambene/sigurnosne dimenzije, odnosno, njihova međusobna isprepletenost.

Manje države učestalo imaju samo jednog vojno-diplomatskog predstavnika (izaslanika, atašea) i on uvijek predstavlja obrambeni resor u cjelini (ministarstvo obrane i oružane snage), bez obzira koji naziv nosi. Neke države imaju vojno-diplomatskog predstavnika koji ima jednog ili više pomoćnika (što je slučaj kod većih država) koji mogu nositi naziv grane kojoj pripadaju (kopneni, mornarički, zrakoplovni), što upućuje da je zadužen za aktivnosti koje se odnose na tu određenu granu. Međutim, to ne znači da je on izaslanik zapovjednika te grane ni načelnika glavnog stožera – on je izaslanik ministarstva obrane i njegov pravni, diplomatski status jednak je onome bilo kojeg drugog izaslanika.

Tablica 1. Naziv vojno-diplomatskog predstavnika u odabranim državama na izvornom i hrvatskom jeziku

Država	Naziv vojno-diplomatskog predstavnika	
	Na izvornom jeziku	Na hrvatskom
Austrija	Verteidigungsattaché	izaslanik obrane ¹³
Češka	přídělcenci obrany	izaslanik obrane
Finska	puolustusasiamies	izaslanik obrane
Francuska	attaché de defense	izaslanik obrane
Hrvatska	vojni izaslanik	vojni izaslanik
SAD	defense attaché	izaslanik obrane
Srbija	izaslanik odbrane	izaslanik obrane
SR Njemačka	Militärattaché	vojni izaslanik
Slovenija	obrambni ataše	izaslanik obrane
Švicarska	Verteidigungsattaché	izaslanik obrane

Izvor: MORH i vojno-diplomatska predstavništva navedenih država

Vojno-diplomatski predstavnik simbolički počinje svoj mandat u državi primateljici nastupnim posjetom ministarstvu obrane (prima ga ministar ili osoba koju ministar odredi, što je najčešće ili zamjenik ministra, pomoćnik ili šef sektora koji se bavi međunarodnom suradnjom). Pritom nema razlike nosi li izaslanik naziv "vojni" ili "obrambeni". Jednako tako, praksa je, iako nije obavezno, da osim nastupnog posjeta, izaslanik obavi i nastupni posjet kod načelnika Glavnog stožera (ili osobe koju on odredi). Dakle, čak i na simboličkoj razini ne pravi se razlika između "vojnog izaslanika" i "izaslanika obrane". Njihov položaj, prava, i obveze su jednaki. Oni su predstavnici obrambenih resora svojih država, i ministarstava i vojski.

Kako bi na kraju ovog odjeljka demonstrirali terminološku neodređenost vojne / obrambene diplomacije dajemo prikaz korištenja termina obrambena i vojna diplomacija, odnosno, izaslanik obrane/vojni izaslanik u SAD-u i devet različitih europskih skupina država (države Jugoistočne Europe, Srednje Europe i Skandinavije koje (ni)su članice NATO-a) te dolazimo do sljedećih podataka.¹⁴ Većina država – Austrija, Finska, Francuska, SAD, Slovenija, Srbija, Švicarska i Češka – koristi termin obrambena diplomacija, odnosno, izaslanik obrane. Pri tom, ukoliko pojedina država u vojno-diplomatskom predstavništvu ima više vojno-diplomatskih predstavnika, uobičajeno je da su to predstavnici različitih grana oružanih snaga, a to se onda očituje i u njihovom nazivu. U tim slučajevima, čelnik vojno-diplomatskog predstavništva ima naziv izaslanik obrane, a ostali vojno-diplomatski predstavnici

¹³ Termin *defense attaché* se u Ministarstvu obrane RH uobičajeno prevodi kao "izaslanik obrane", a ne kao "obrambeni izaslanik" ili "obrambeni ataše". Ministarstvo vanjskih i europskih poslova u Diplomatskoj listi za 2021. sve je vojno-diplomatske predstavnike prevelo kao "vojni izaslanik obrane" (Mvep.hr, 2021a).

¹⁴ Podaci su prikupljeni od Ministarstva obrane Republike Hrvatske i kontaktima s vojno-diplomatskim predstavništvima pojedinih država.

ci imaju nazive vojni izaslanik (za kopnenu vojsku), izaslanik mornarice, izaslanik zrakoplovstva. Neke države, primjerice Savezna Republika (SR) Njemačka, imaju vojnog izaslanika, koji je zapravo izaslanik obrane te pomoćnika vojnog izaslanika (vidi *Tablicu 1*).

Razvoj hrvatske vojne diplomacije

U RH uobičajeno je korištenje termina vojna diplomacija i vojni izaslanik, no prije nego što se posvetimo hrvatskoj vojnoj diplomaciji, nužno je dati pregled vojne diplomacije država čijim je dijelom bila RH.

Dubrovnik je imao razvijenu i izgrađenu diplomaciju još u 13. i 14. stoljeću koja je služila za održavanje veza s mnogim europskim dvorovima, uključujući i dvor turskog sultana u Carigradu. Dubrovačka diplomacija stvarana je po uzoru na europske države, ali je pretežno bila plod vlastitog razmišljanja državne i političke elite Dubrovnika, premda su bili upućivani na Rim i njegova iskustva, a zatim Beč, Pariz i druge europske metropole s kojima su održavali bogate i sadržajne odnose sve do propasti Dubrovačke Republike (Zečević, 1990). Dubrovnik, kao slobodan neovisan grad, nije imao vojsku i nije imao potrebu za uspostavljanjem vojno-diplomatskih odnosa. U Dubrovniku je bilo razvijen sustav izbora i školovanja diplomata. Diplomati su se regrutirali različito, bilo da su birani iz aristokratskih obitelji ili su bili i sami poznate osobe. Redovno su prolazili kroz sustav redovnog diplomatskog školovanja. Dubrovnik je svoje diplomate brižljivo biraio i redovno školovao. Nije dozvoljavao da na diplomatske dužnosti budu postavljeni ljudi koji nisu poznavali jezik i kulturu zemlje u koju su odlazili.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) vojni diplomati smatrani su vojnom elitom u obavještajnom sustavu Kraljevine SHS, jer se radilo o visokoobrazovanim, svestrano kulturno obrazovanim ljudima, s znanjem jednog ili više stranih jezika i veoma dobro pripremljenim za uspostavljanje kontakata radi izvršenja zadaća koje su im postavljene. Rad vojno-diplomatskih predstavnika Kraljevine SHS u inozemstvu nije bio isključivo vojno-obavještajne prirode. On je obuhvaćao i oblike vojne suradnje, na primjer u području školovanja kadrova, opremanja i isporuke naoružanja, izgradnje kapaciteta vojne industrije, remonta i održavanja vojne tehnike, kao i vođenje brige o vojnim osobama koja se po bilo kom osnovu nalaze na liječenju u inozemstvu (Milenković, 2018: 8-9).

Kraljevina Jugoslavija je 1936. imala 12 akreditiranih vojno-diplomatskih predstavnika, od kojeg broja većinu kod starih savezničkih zemalja, ali i dosta novih vojnih izaslanstava kod država Osovine (Njemačka, Austrija, Mađarska, Italija i Bugarska). Brza kapitulacija, a zatim okupacija i raspad Kraljevine Jugoslavije 1941. imali su za posljedicu i definitivnu propast dotadašnjeg sigurnosno-obavještajnog sustava, mada su neki obavještajni centri locirani u inozemstvu u manjem obujmu nastavili s djelovanjem za račun kralja i vlade u emigraciji. Naime, izbjeglička vlada i Vojno-obavještajna služba Kraljevine Jugoslavije bile su svedene na rad vojnih izaslanstava u savezničkim i neutralnim zemljama koje im nisu otkazale gostoprimstvo. Vrlo oskudne pripreme za rad Vojno-obavještajne službe u uvjetima okupacije i teškoće u održavanju veze sa zemljom gotovo u potpunosti su odsjekle emigrantsku obavještajnu službu od situacije u okupiranoj Jugoslaviji (Milenković, 2018: 9).

Za šefa prve vojne misije partizanskih snaga u Jugoslaviji kod Vrhovnog zapovjedništva savezničkih snaga na Srednjem istoku imenovan je Ivo Lola Ribar. Međutim, pred polijetanje za Italiju s aerodroma na Glamočkom polju 27. studenog 1943.,

on i dva engleska časnika poginula su od bombe koju je bacio njemački avion. Na novu misiju Vrhovnog štaba NOV i POJ (Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije) nije se dugo čekalo. Tri dana nakon pogibije Ive Lole Ribara, za šefa misije određen je pukovnik Vladimir Velebit, koji je 30. studenog 1943. upućen u Kairo, u sjedište Vrhovnog zapovjedništva savezničkih snaga za Srednji istok (Milenković, 2018: 12). Nakon potpisivanja sporazuma između predsjednika NKOJ Josipa Broza Tita i predsjednika jugoslavenske vlade u izbjeglištvu Ivana Šubašića, od 1. studenog 1944. ta vojna misija prerasta u stalnu vojnu misiju nove zajedničke prijelazne vlade u Velikoj Britaniji.¹⁵

U godinama nakon Drugog svjetskog rata vojna diplomacija dobiva novu funkciju i mjesto u međunarodnim odnosima, prvenstveno u međuvojnoj suradnji. Od 1945. do kraja 1949. godine formirano je 15 vojnih izaslanstava, 13 u europskim državama Europe te Kanadi i SAD-u. Tijekom pedesetih godina 20. stoljeća osnovana su i tri nova vojno-diplomatska predstavništva (1954. u Rumunjskoj i Mađarskoj, a 1956. u NR Kini). Prvi vojni izaslanici u države Azije i Afrike upućuju se 1953. u Egipat i u Burmu, a zatim 1960-ih u Alžir, Siriju, Indoneziju, Indiju i u Irak.

Početakom devedesetih godina prošlog stoljeća dolazi do raspada bivše SFRJ i nastanka novih nezavisnih država na jugoslavenskom prostoru, među kojima je i Republika Hrvatska, formalno nepriznata i bez vojno-diplomatskih odnosa. Razvoj hrvatske vojne diplomacije u užem smislu te riječi praktično je započeo gotovo istodobno s formiranjem Ureda za suradnju s UN-om i EU, ali se realizirao potpuno odvojeno i neovisno o njemu, s dolaskom prvih stranih vojnih izaslanika akreditiranih u RH. U početku su bili akreditirani vojni izaslanici SR Njemačke, SAD-a, Francuske, Mađarske i Ujedinjenog Kraljevstva (Ogorec, 2005: 191).

U rujnu 1993. predsjednik RH dr. Franjo Tuđman donio je, sukladno hrvatskim interesima i prioritetima, Odluku o postupku imenovanja i zadaćama vojnih izaslanika Republike Hrvatske (Narodne-novine.hr, 1993) kojom su u određene države upućeni vojni izaslanici ili se u okviru diplomatskih predstavništva RH ustrojila veća vojna izaslanstva. Početkom lipnja 1994. upućena su prva tri vojna izaslanika RH u inozemstvo (SAD, SR Njemačka i Austrija), što čini početak razvoja vojno-diplomatske mreže RH (Ogorec, 2005.).

Danas vojno-diplomatsko osoblje Republike Hrvatske u inozemstvu čine vojni izaslanici, vojni savjetnici i pomoćnici vojnih izaslanika (Narodne-novine.hr, 2020). U pravilu mandat vojnih izaslanika i vojnih predstavnika traje četiri (4) godine, a pomoćnika tri (3) godine. Republika Hrvatska trenutno ima 12 vojnih izaslanika koji pokrivaju sveukupno 23 zemlje, dva vojna savjetnika u Misiji RH i dva pomoćnika vojnih izaslanika.¹⁶ Vojni savjetnik RH pri OESS-u ujedno obnaša i dužnost vojnog izaslanika u Austriji i Slovačkoj (mvcp.hr, 2021). U Zagrebu je 2021. akreditirano 17 stranih vojnih predstavništava, a na nerezidencijalnoj osnovi još 22 strana vojna predstavništva (Morh.hr, 2021).

¹⁵ Prvu misiju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kod savezničkih snaga predstavljala je Komanda baze NOVJ u Bariju, Italija, osnovana 2. listopada 1943. koja je imala status vojne delegacije pri Zapovjedništvu savezničkih snaga u Bariju. U travnju 1944. formirana je stalna vojna delegacija u Italiji. Vojna misija NOVJ u Parizu počela je sa radom rujna 1944., a šef vojne misije u Francuskoj bio je general-major Ivan Rukavina. To je ujedno i prvo vojno izaslanstvo Jugoslovenske armije koje je uspostavljeno u inozemstvu. Više o tome Milenković (2018).

¹⁶ RH ima pomoćnika vojnog izaslanika u samo dva vojno-diplomatska predstavništva (SAD-u i SR Njemačkoj) jer s tim dvjema državama ima najintenzivniju suradnju.

Analiziramo li pregled hrvatskih vojno-diplomatskih predstavništava (Mvep.hr, 2021) početkom 2021. godine, RH imala je predstavništva u Austriji, Bosni i Hercegovini, Francuskoj, Izraelu, NR Kini, Njemačkoj, Poljskoj, Ruskoj Federaciji, SAD-u, Sjevernoj Makedoniji, Slovačkoj, Turskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu, dok se multilateralna predstavništva (EU, NATO i UN) nalaze u Bruxellesu i Washingtonu DC. Suakreditacijom je pokriveno 11 država.¹⁷

U razdoblju 2010.-2013. zatvoreno je više vojno-diplomatskih predstavništava (Grčka sa sjedištem u Ateni, Rumunjska i Bugarska sa sjedištem u Bukureštu, Belgija, Luksemburg i Nizozemska sa sjedištem u Bruxellesu, Ukrajina, Slovenija, Mađarska, Italija, Danska (koja je pokrivala Švedsku, Finsku i Norvešku), dok je 2016. objedinjena dužnost Vojnog savjetnika u Stalnoj misiji pri Organizaciji za europsku sigurnost i suradnju (OESS) i vojnog izaslanika RH u Austriji i Slovačkoj (Morh.hr, 2021).

Do kraja 2019. godine kroz vojno diplomatska predstavništva je prošlo 105 časnika od toga sedam vojnih izaslanika u SR Njemačkoj (plus pet pomoćnika), sedam u Austriji/Slovačkoj/Švicarskoj (plus tri pomoćnika), šest SAD/Kanada (plus sedam pomoćnika), šest Velika Britanija/Irska, pet Francuska/Španjolska/Portugal, četiri NR Kina (plus jedan pomoćnik), pet Rusija/Ukrajina, četiri Turska, četiri Poljska/Baltičke zemlje (Estonija, Latvija, Litva), četiri Bosna i Hercegovina, četiri Srbija, tri Makedonija/Albanija/Kosovo, jedan Izrael, dva Danska (Finska, Norveška, Švedska), jedan Rumunjska/Bugarska, tri BENELUX i jedan pomoćnik, tri Slovenija, četiri Italija, jedan Ukrajina, jedan Grčka, četiri Mađarska, pet Vojnih savjetnika u Stalnoj misiji RH pri UN-u u New Yorku i četiri Vojna savjetnika u Misiji RH pri OESS-u u Beču (Morh.hr, 2021).

Zanimljivo je kako Hrvatska pretežno koristi termin vojna diplomacija i vojni izaslanik, iako je po sadržaju riječ o daleko širem konceptu. U Strateškom plan Ministarstva obrane za razdoblje 2020.-2022. (morh.hr, 2019) navodi se da RH treba unaprijediti međunarodnu obrambenu suradnju koja "podrazumijeva bilateralnu i multilateralnu obrambenu suradnju, djelatnost obrambene diplomacije, sudjelovanje u radu odbora i ostalih radnih tijela NATO-a i EU te drugim međunarodnim organizacijama u kojima se zastupaju interesi Republike Hrvatske." Prilikom prevodjenja, u većini slučajeva termin "vojno" na engleski se prevodi kao *defence/defense*, a ne kao *military*, upravo kako bi se naglasilo konceptualno prevladavanje tradicionalno uskih vojnih okvira. Tako se vojni izaslanik prevodi kao *defence/defense attaché*, vojna diplomacija kao *defence/defense diplomacy*. Čak se i Hrvatsko vojno učilište prevodi kao *Croatian Defence Academy*.¹⁸

Možemo zaključiti kako je Hrvatska prihvatila promjene koje se događaju u sadržaju i načinu djelovanja vojne diplomacije te je ona stoga, više obrambena i

¹⁷ 1. Češka – suakreditiran vojni izaslanik (VIZ) RH sa sjedištem u Berlinu; 2. Španjolska – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Parizu; 3. Portugal – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Parizu; 4. Azerbajdžan – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Ankaru; 5. Estonija – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Varšavi; 6. Latvija – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Varšavi; 7. Litva – VIZ RH sa sjedištem u Varšavi; 8. Kanada – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Washingtonu; 9. Slovačka a – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Beču; 10. Albanija – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Skopju; 11. Kosovo – suakreditiran VIZ RH sa sjedištem u Skopju (Morh.hr, 2021, Mvep.hr, 2021).

¹⁸ U institucijama RH, pa tako i u MORH-u, uobičajeno je termin "obrana" prevoditi kao *defence*, sukladno britanskom, a ne *defense*, sukladno američkom standardu. Tako glasi i službeni prijevod Hrvatskog vojnog učilišta.

sigurnosna, nego vojna, ali iz povijesnih i tradicionalnih razloga zadržava dominantno termin "vojna diplomacija". Takav pristup ne predstavlja samo prihvaćanje dominantne prakse, posebice na Zapadu, već ponajprije ima svoje dalekosežnije implikacije. Naime, iako je Hrvatska i dalje naziva "vojnomo", ta je diplomacija daleko više i "obrambena" i "sigurnosna" po svojem sadržaju.

Zaključak

U radu je korištena "holistička" definicija diplomacije koja uključuje njeno široko i usko poimanje, odnosno teoriju i praksu. Analizirana je povijest vojne/obrambene diplomacije i raspravljeno o njenom suvremenom razvoju i problemima. Autori zastupaju stav da je diplomacija dio grane međunarodni odnosi u sklopu polja politologije bez čijeg poznavanja je teško razumjeti funkcioniranje međunarodne zajednice, ali i da međunarodni odnosi ne polažu monopol na diplomaciju.

Analizom definicija i zadaća diplomacije čiji su glavni akteri izaslanici (vojni ili obrambeni) u razdoblju prije i za Hladnog rata te poslije njega, možemo zaključiti da vojna diplomacija i obrambena diplomacija predstavljaju dvije faze razvoja vojne/obrambene diplomacije. Do pada Berlinskog zida 1989. obavještajne aktivnosti bile su prioritetne djelatnosti vojne diplomacije, dok je u poslije-hladnoratovskom razdoblju težište obrambene diplomacije na unapređenju odnosa, partnerstvu i suradnji. Većina autora – Cottey i Forster (2004), Karagaća (2007), Cooper, Heine i Thakur (2013), Cheyre (2013), Winger (2014), Mijares (2014), Drab (2018), Charillon i Ramel (2020) i Katz (2020) – smatra da je vojna diplomacija tijekom 1990-ih postala obrambena diplomacija, s čime se slažemo iako postoje i autori koji smatraju da su one jedno te isto, poput Swisteka (2012) i Pajtinke (2016) ili da je obrambena diplomacija viši pojam koji u sebi uključuje niži pojam vojne diplomacije, poput Leahyja (2014) i Seng Tana (2016).

Većano za naziv glavnog aktera vojne odnosno obrambene diplomacije vlada terminološka zbrka. Većina država koje imaju akreditirane vojne izaslanike u RH, uz izuzetak SR Njemačke, koristi naziv obrambeni ataše, odnosno, izaslanik obrane (*defense attaché*). No, bez obzira na njihov naziv, zadaće su im identične i svi su predali vjerodajnicu predstavniku Ministarstva obrane RH. Većano za treće istraživačko pitanje, u RH dominantno se koristi termin vojna diplomacija i vojni izaslanik, iako se prevode na engleski obrambenom diplomacijom i izaslanikom obrane. RH je akceptirala promjene u sadržaju i načinu djelovanja diplomacije koja je u 21. stoljeću znatno više obrambena i sigurnosna nego vojna, no iz povijesnih i tradicionalnih razloga i dalje koristi termin vojna diplomacija, time i vojni izaslanik.

Zovemo li je vojna ili obrambena diplomacija, ona je u 21. stoljeću u stvarnosti diplomacija sigurnosti za koju se od države do države, od autora do autora, ovisno o razlozima koriste oba navedena termina. S obzirom na razvoj novih paradigmi, moguće je da će u budućnosti termin vojna odnosno obrambena diplomacija biti zamijenjen (i općeprihvaćen) terminom sigurnosna diplomacija ili diplomacija sigurnosti, čime više ne bi bilo terminološke neodređenosti ni zbrke što predstavlja i koje su joj zadaće.

Literatura

- Berridge, G. R. (2004). *Diplomacija: Teorija i praksa*. Zagreb: Biblioteka *Politička misao*.
- Brill (2021) <https://brill.com/view/serial/DIST?page=1>
- Charillon, F., Balzacq T., i Ramel, F. (2020). Defence Diplomacy. U: F. Charillon, T. Balzacq i F. Ramel (ur.), *Global Diplomacy An Introduction to Theory and Practice* (str. 267-278). Palgrave Macmillan (eBook). <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28786-3>
- Cheyre, J. E. (2013). Defence Diplomacy, U: A. F Cooper, J. Heine i R. Thakur (ur.), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy* (str. 1-10). Oxford: Oxford University Press. Online publication. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199588862.013.0031>
- Cooper, A.F, Heine, J., i Thakur R. (2013). Introduction: The Challenges of 21st-Century Diplomacy. U: A. F Cooper, J. Heine i R. Thakur (ur.), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy* (str. 1-23). Oxford: Oxford University Press. Online publication. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199588862.013.0025>
- Cottey, A., i Forstey, A. (2004). Reshaping Defence Diplomacy: New Role for Military Cooperation Assistance. *Adelphi Paper*, (40)365, 5-14.
- Criekemans, D. (2011). Exploring the Relationship between Geopolitics, Foreign Policy and Diplomacy. *International Studies Review*, 13(4), 713-716. <https://www.jstor.org/stable/4142887>
- DCAF (2007). *Defence Attachés*. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). <https://www.files.ethz.ch/isn/38583/dcaf-background-under-defence-attaches.pdf>
- Domjančić, S. (2009). Strateška razvojna vizija obrambenog sustava: konceptualizacija u hrvatskim uvjetima. U: T. Smerić i G. Sabol (ur.), *Sigurnost i obrana Republike Hrvatske u euroatlantskom kontekstu* (str. 51-74). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Drab, L. (2018). Defence diplomacy – an important tool for the implementation of foreign policy and security of the state. *Security and Defence Quarterly*, 20(3), 57-71. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0012.5152>
- Grizold, A. (1998). *Međunarodna sigurnost: teorijsko-institucionalni okvir*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Isanet.org (2021) <https://www.isanet.org/ISA/Sections/DPLST>
- Jonsson, C. (2002.) Diplomacy, Bargining and Negotiation. U: W. Carlsnaes, T. Risse i A. B. Simmons (ur.), *Handbook of International Relations* (str. 212-234). London: Sage Publications.
- Karagaća, M. (2007). Diplomacija i vojna diplomatija, U: P. Janković (ur.), *Zbornik predavanja sa IX Škole reforme sektora bezbednosti*. Beograd: ISAC fund.
- Katz, D. (2020). *Defence Diplomacy Strategic Engagement and Interstate Conflict*. London & New York: Routledge.
- Leahy, P. (2014). Military Diplomacy. U: B. Taylor, J. Blaxland, H. White, N. Bisley, P. Leahy i S. Seng Tan. (ur.), *Defence Diplomacy: Is the game worth the candle?* (str. 15-17). Strategic and Defence Studies Centre Australian National University.
- McGlinche, S. (2017). *Diplomacy*. <https://www.e-ir.info/2017/01/08/diplomacy/>

- Melissen, J. (2005). The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice. U: J. Melissen (ur.), *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations* (str. 3-27). London: Palgrave Macmillan.
- Melissen, J. (2011). Diplomatic Studies in the Right Season. *International Studies Review*, 13(4), 723-725. <https://www.jstor.org/stable/4142887>
- Mijares, V. M. (2014). Consideraciones sobre el sistema suramericano de diplomacia de defensa. *Iberoamericana*, (14)53, 184-187.
- Milenković, A. (2018). 140 godina vojne diplomatije Srbije. *Specijalni prilog 192, časopis Odbrana*, 1-16.
- Morh.hr (2021). <https://www.morh.hr/kategorija/dokumenti/>
- Murray, S., Sharp, P., Wiseman, G., Crikemans, D., i Melissen, J. (2011.) The Present and Future of Diplomacy and Diplomatic Studies. *International Studies Review*, 13(4), 709-728. <https://www.jstor.org/stable/4142887>
- Mvep.hr (2021). <http://www.mvep.hr/hr/predstavnistva/dmkuhr-u-svijetu/>
- Mvep.hr (2021a) Diplomatska lista 2021. <http://www.mvep.hr/files/file/2021/DIPLOMATSKA-LISTA-10-2021.pdf>
- Narodne novine (2009). Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html
- Narodne novine.hr (1993). Odluka o postupku imenovanja i zadaćama vojnih izaslanika Republike Hrvatske, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1993_10_88_1720.html
- Narodne novine.hr (2020). Uredba o unutarnjem ustrojstvu Ministarstva obrane, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_08_97_1814.html
- Narodne novine (2017). Bečka konvencija o diplomatskim odnosima, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/međunarodni/2017_06_4_20.html
- Nick, S. (1999). *Diplomatski leksikon*. Zagreb: Barbat.
- Ogorec, M. (2005). *Vojno-diplomatska praksa*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Ogorec, M. (2009). Hrvatska vojna diplomacija u sustavu kolektivne sigurnosti. U: T. Smerić i G. Sabol (ur.), *Sigurnost i obrana Republike Hrvatske u euroatlantskom kontekstu* (str. 185-205). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Pajtinka, E. (2016). Military Diplomacy and Its Present Functions. *Security Dimensions, International & National Studies*, 20, 179–194. <https://doi.org/10.24356/sd/20/9>
- Pouliot, V., i Cornut J. (2015) Practice theory and the study of diplomacy: A research agenda, Cooperation and Conflict. *Diplomacy in Theory and in Practice*. 50(3), 297-315. <https://www.jstor.org/stable/4508429>
- Sending, O. J., Pouliot, V., i Neumann, I. B. (2015). Introduction. U: O. J. Sending, V. Pouliot, i I.B. Neumann, I. B. (ur.), *Diplomacy and the Making of World Politics* (str. 1-30). New York i Cambridge: Cambridge University Press.
- Seng Tan, S. (2016). Military Diplomacy. U: C.M. Constantinou, P. Kerr i P. Sharp (ur.), *The SAGE Handbook of Diplomacy* (str. 591–600). London: SAGE Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781473957930.n49>.

- Sharp, P. (1998). Diplomacy and Diplomatic Studies. *International Journal*, 53(3), 582- 586. <https://www.jstor.org/stable/40203332>
- Sharp, P. (1999). For Diplomacy: Representation and the Study of International Relations. *International Studies Review*, 1(1), 33- 57. <https://www.jstor.org/stable/3186365>
- Sharp, P. (2011). Diplomats, Diplomacy, Diplomatic Studies, and the Future of International Relations and International Studies. *International Studies Review*, 13(4), 716-719. <https://www.jstor.org/stable/4142887>
- Sharp, P. (2012). Diplomacy in International Relations Theory and Other Disciplinary Perspectives. U: P. Kerr i G. Wiseman (ur.), *Diplomacy in a Globalizing World: Theories and Practice* (str. 51-67). New York i Oxford. Oxford University Press.
- Swistek, G. (2012). The Nexus Between Public Diplomacy and Military Diplomacy in Foreign Affairs and Defense Policy. *Connections*, 11(2), 79-86. <http://www.jstor.org/stable/26326276>,
- UK Parliament (1998). *The Strategic Defence Review White Paper*. London: House of Commons. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/rp98-91/>
- Vagts, A. (1967). *The Military Attaché*. New Jersey: Princeton N.J.: Princeton University Press
- Winger, G. (2014). The Velvet Gauntlet: A Theory of Defense Diplomacy. U: A. Lisiak i N. Smolenski (ur.), *What Do Ideas Do?*, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences (str.1-14). <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxiii/the-velvet-gauntlet/>
- Wiseman, G. (2011) Bringing Diplomacy Back In: Time for Theory to Catch Up with Practice. *International Studies Review*, 13(4), 710-713. <https://www.jstor.org/stable/4142887>
- Zečević, M. (1990). *Vojna diplomatija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Diplomacy in International Relations: From Military Diplomacy via Defense Diplomacy to Security Diplomacy?

Abstract The aim of the authors of the article is to familiarize the Croatian academic and professional public with a specific form of diplomacy – military or defense diplomacy. The first section of the article is dedicated to diplomacy as an integral part of international relations as a subfield of political science, i.e. to the distinction between diplomacy and diplomatic studies; the second to the history of military diplomacy and the origins of defense diplomacy, the third to its tasks and peculiarities in the 21st century. The last section dedicated to the development of military diplomacy in the Republic of Croatia. The authors conclude that diplomacy is part of international relations as a subfield of political science, but also that international relations do not hold a monopoly on diplomacy. By analyzing the definitions and tasks of diplomacy whose main actors are military or defense attachés, the authors conclude that military diplomacy and defense diplomacy represent two stages of development of military/defense diplomacy. Due to the change of its basic tasks, until the fall of the Berlin Wall in 1989, intelligence activities were a priority activity of military diplomacy, while in the post-Cold War period the focus of defense diplomacy was on improving relations, partnership and cooperation between states. Regarding the Republic of Croatia, the authors argue that for historical and traditional reasons the term military diplomacy is still used, although the tasks of defense diplomacy are performed under this name

Keywords diplomacy, military diplomacy, defense diplomacy, Republic of Croatia, international relations

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kos-Stanišić i S. Domjančić (2021). Diplomacija u međunarodnim odnosima: od vojne diplomacije preko obrambene diplomacije do diplomacije sigurnosti? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 279-300. <https://doi.org/10.20901/an.18.12>

***POLITIČKA TEORIJA:
NACIONALIZAM I POPULIZAM***

***POLITICAL THEORY:
NATIONALISM AND POPULISM***

ENJOYING AN EMPTY EDIFICE: NATIONALISM THROUGH THE LENSES OF LACANIAN PSYCHOANALYSIS

Nebojša Blanuša

Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail: nebojsa.blanusa@fpzg.hr

Vedran Jerbić

Independent Researcher
E-mail: jerbicv@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.18.13>
Original Scientific Article
Received: September 22nd 2021
Accepted: October 31st 2021

Abstract This paper reaffirms the methodological potentials of Lacanian psychoanalysis for the theories of nationalism. From the Lacanian perspective, national consciousness and self-determination are only possible in the fantasmatic framework through the (mis)recognition and retroactive construction. National imagination is the form of transference, necessary for performing the nation through invented traditions and rituals. However, beyond symbolization and imaginary (mis)recognition, there is always something that resists closure, linked with the subjects' desire and organized around the lack of the subjects' full enjoyment. Taking together all these aspects, we build an analytical framework for the study of nationalism, which comprises a quadruple system of identifications by referring to the concepts of Ideal-Ego, Ego-Ideal, Super-Ego and specular Other, and illustrate it through the example of the AKP's Turkish nationalism.

Keywords subject (of nation), Name-of-the-Nation, enjoyment, identification, Ideal-Ego, Ego-Ideal, Super-Ego, specular Other

Introduction

The aim of this paper is to contribute to the psychoanalytic methodological framework of theories of nationalism from the perspective of Lacanian theory. We want to explore and systematize methodological contributions of Lacan's teaching in a form that will allow for more empirically oriented research of national ideologies. We build on the thesis that a constitutive impossibility, which permeates all collective subjectivities, as delineated in the Lacanian *ontology of lack* (Austin, 2016), has important consequences on the epistemological and methodological limitations of the theory of nationalism. Nonetheless, it offers a distinctive type of

reading which can be used to generate many "small narratives", explaining the cases of the emergence of nationalism.

Our contention is that by approaching the problem of nationalism from the Lacanian perspective we are not only renouncing the possibility of any final conceptual clarification, but are considering such *lack* as the reflection of the constitutive impossibility of the final closure and totality of the politico-social community. In other words, Lacan's teaching confronts us, as Stavrakakis (1999) points out, not just with the issues of "subjective identification" (that is, collective identification in our case¹) but with the problem of the "constitution of reality itself". We shall emphasize negativity that permeates the national edifice, not in relation to some 'empirical' reality that disaffirms it, but in relation to various attempts to comprehend that very "reality" as coherent and consistent. What is at stake in the analysis of national ideology or identity from a standpoint of Lacan's teaching is a way in which a certain historically and political specific juxtaposition of symbolical resources and organization of collective enjoyment temporary sustains the "social reality" of a nation.

The existing literature on the psychoanalytic approach in the field of nationalism studies consist of several common trajectories pointing to the intersubjective and ambiguous character of collective identifications: it subverts the modernistic sense of "subjectivist" certainty in the concepts such as "national self-determination" or "general will" (which were the building blocks of the modern nations throughout last two centuries). Instead, it emphasizes different aspects of psychoanalytic categorical framework (enjoyment, linguistic structure of experience, unconscious etc.) and tends to perform a sort of "blending" of individual and collective level of identification.²

By emphasizing *impossibility and lack* – claiming that all human existence is organized around traumatic emptiness which cannot be confronted directly and without mediation of discourse and affective rituals – we want to avoid most common problems of the mainstream contemporary theories of nationalism, which in many respects tend to operate within sharp dichotomies such as rational-irrational, civic-ethnic, subjective-objective, individual-collective etc. The schools of thought such as cultural theory, social constructivism, or ethno-symbolism all wish to perform a conceptual clarification or taxonomical deduction, even if they claim that the nation cannot be deduced from any objective criteria. Hence, even Benedict Anderson, in what many will denominate as the "postmodern" approach,³ leaves no place for epistemological uncertainty about his definition that nations are *imagined communities*.

From the Lacanian perspective, conceptual or factual indeterminacy, far from being an obstacle or a relativist tendency, in fact represents the very precondition for confronting the contestability of the nation. Whether we are talking about nation as a spiritual principle (Renan, 1882: 41-55), a state of mind (Kohn, 1965), a civ-

¹ Psychoanalysis is not confined to the study of singular human subjects Cf. Stavrakakis (2020), especially the chapter 18 on collective subjects (Jones, 2020), and Frosh (2014), who delineates contributions of psychoanalysis in fields of mass psychology, theory of ideology and more general social and political theory.

² From a Lacanian perspective, the pervasiveness of the concept of nation does not result from its semantic density nor its conceptual rigor; it is much closer to the "shamanistic" concept of mana with all its ambiguities (Levi-Strauss, 1989).

³ Anderson himself *après-coup* defined his approach as "Marxist modernism married to post-modernism *avant la lettre*" (Anderson, 2006: 227).

ic religion (Hayes, 1960), a legitimizing principle (Cipek, 2007), or about the differences between the French, German or East European model of nation building (Hobsbawm, 1993; Hroch, 1996: 78-98), our aim should not be to say that, since we cannot set any objective criteria, we are left to operate in subjective categories of consciousness, spirit, and mind, etc. Any of these conceptual models can be functional under certain conditions, no matter its objective or subjective validity. What we want to accentuate is that replacing objectiveness with "subjectivism" does not solve the problem, but simply inverts it. Instead, we want to propose a psychoanalytic model that will take into account some relevant Lacanian categories and prepare it for the concrete studies of the various manifestations of nationalist ideologies.

The structure of the paper is as follows: first, we delineate basic Lacan's concepts (desire, lack, Symbolic order, subject) important for the subsequent appropriation of Lacanian psychoanalysis in the field of nationalism studies. Second, we systemize three axes around which Lacanian categories converge once they enter the field of political analysis of collective identities. Thirdly, we lay out our vision of the proper analytic framework for the application of Lacanian psychoanalysis in a more empirically oriented cases of nationalism. Finally, we briefly sketch the example of one such application in the case of Justice and Development Party's (AKP) Turkish nationalism by analyzing one of their banned campaign ads from 2014 municipal elections.

Lacanian interventions in the theory of nationalism

There are two fundamental elements of Lacan's teaching subsequently used for analytical purposes in the field of social and political studies of collective identities (like nations, classes or gender identities) – *Symbolic order* and *enjoyment*. Lacan's theory revolves around the notion how to translate mainstream psychoanalytical categories into vocabulary of structural linguistics and how to interpret the subjective experience through linguistic categories. However, at the same time it is focused on the *limits* of symbolically constructed experience, on how the human subject always remains alienated by the language he/she speaks and how the moment of final reconciliation between the subject and the Symbolic order never arrives (Lacan, 1986). Extrapolating Saussure's relational notion of language in a psychoanalytic context (as a structure in which meaning is possible only through differential relations between otherwise meaningless elements), Lacan claims that the human subject will inevitably be caught in an anonymous symbolical network of names and concepts through which its subjectivity will, at the same time, be made possible and bared from its full realization (Evans, 1996: 190; Lacan, 2006: 428-430). Endless play of differences, as the constitutive mechanism of language, constructs an alienated subject whose identity depends on the recognition in the discourse of Other; that is, the subject can "exist" only insofar as he finds a place in the network of signifiers which he/she can never fully master (Lacan, 2006: 713).

This kind of symbolic allocation and alienation of subjectivity is realized through a mechanism that Lacan calls *unconscious*. He emphasizes that unconscious is not the "seat of the instincts" or something strictly internal to one's psyche as Freud suggests; instead, he claims that "unconscious is structured like a language" and belongs to an external space of concepts, symbols and norms which are imposed on the subject through the process of socialization (Lacan, 2006: 413). Lacan insists that the unconscious needs to be comprehended as "the effects of speech on the subject", as a "dimension in which the subject is determined in the development of the effects

of speech" (Lacan, 1986: 149). Hence, the Lacanian type of subject is someone who is not the sovereign of its own subjectivity, whose deepest desires and core identities are shaped by the internalization of the Symbolic order through the formation of unconscious (Lacan, 2006: 679; Homer, 2005:48).

This is where Lacanian *ontology of lack* enters into the picture (Austin, 2016). Since language "exists prior to each subject's entry into it", subjugation to it entails a fundamental and irreducible loss and a prohibition of some primordial enjoyment – Lacan terms it *jouissance* (Lacan, 2006: 413-414). This loss is the precondition for an entrance into the "normalizing" realm of the Symbolic (Law), "founded on that very prohibition" (ibid: 696). In the process of internalization of language and its regulatory patterns, subject is forced to articulate its needs and desires through linguistic means and in this process, Lacan claims, irreversible losses a certain pre-symbolic immediacy, which he/she will continually and unsuccessfully try to reclaim by occupying various social roles and positions. In other words: "[Symbolic] Law is introduced with the sacrifice of all unmediated access to a pre-symbolic real, a sacrifice entailed in the advent of language" (Stavrakakis, 1999: 34). Such lack (or radical negativity of one's identity), however, is seen as a productive force that fuels the process of identification around partial encounters with the lost *jouissance*; encounters which will never fully integrate the lost immediacy but will serve the purpose of reconciling with the "lacking" symbolic existence.⁴

In Seminar XX, Lacan says: "The subject is nothing other than what slides in a chain of signifiers, whether he knows which signifier he is the effect of or no" (Lacan, 1999: 50). Through this sliding of various signifiers (father, mother, worker, friend, partner, enemy, etc.), of which none can be said to be its essence, subject assumes identification. Lacan speaks of *identification* and not about *identity* because identity implies closure and mastery over oneself, while identification is a never-ending process of dealing with its own "lacking existence". What is important to emphasize in Lacan's teaching is that by using the vocabulary of structural linguistics to conceptualize the mechanisms of subjectivity – by formalizing it through concepts such as signifiers, Symbolic order etc. – it is very easy to jump from individual to collective level of identity. Moreover, one of the cornerstones of Lacan's theory of subjectivity is that the sharp distinction between an individual and a collective level is not sustainable anymore. As we have already pointed in the case of the concept of unconscious, the boundaries between what belongs to an internal space of emotions, desires or needs and what is imposed on the subject from the externality of language and norms – are blurred and overlapping. The irreducible presence of otherness in the self prevents us from drawing a sharp distinctions and Lacan states it very clearly: "[W]hat solution could seriously be expected from the word 'collective' (...), when the collective and the individual are strictly the same thing?" (Lacan, 1999: 30). Lacan goes so far to suggest that even a face-to-face communication is achievable only by a mediation of Symbolic order (big Other). His most provocative statement, "There is no such thing as the sexual relationship", should be interpreted in such a manner that there can be no assimilation of otherness, our contact with other human being, even with our sexual partner, is achievable only if it is already "registered" and "regulated" by proper symbols and norms.

From such perspective, one's identity can never be fully sutured and harmonious. This is the reason why in Lacan's teaching we are faced with the fragmentation of su-

⁴ "It is only by sacrificing its pre-symbolic enjoyment that the social subject can develop desire" (Stavrakakis, 2007: 196).

jective experience into three "ontological" registers: *Symbolic*, *Imaginary* and *Real*. If *Symbolic* is an insufficient remedy to the problems caused by the signifier, *Imaginary* is the means of self-deception regarding lacking psychological structure, a form of self-preservation in the face of existential incompleteness. On the other hand, the *Real* is the name for those unsurmountable limits and impossibility of every subjectivity, a "traumatic kernel" that permanently delays the ontological closure of symbolic "reality" around the satisfaction of one's needs and desires. When the perspective of the *Real* is used to apprehend the processes of identification, it follows that every identity is constructed around an impossibility that permeates every attempt of its final closure. Only *possible* identity is a temporary effect of the struggle for recognition, in which the Other (as unconscious or Symbolic order) appears as the guarantor of my own "social" existence and status (Kojève, 1990: 11-14). In other words, "to exist one has to be recognized by an-Other" (Homer, 2005: 26).

This is where most of the political and social uses of Lacan's theory enters the stage, metamorphosing into a thesis that the collective forms of identification such as nation or classes are nothing but an always-already failed attempt to avoid the traumatic encounter with *Real*. On the one hand, this is congruent with some of the tendencies of the modernist view on the concept of nation; especially its fictional and artificial character which is seen as the ideological device operative in the context of growing social uncertainties in democratic societies. Nation is a form of misrecognition of one's past and tradition, says Renan⁵ back in 1882, perceiving the process of nation building as a result of a certain "historical error", a way in which a group of people misperceive their own identity-foundations and retroactively construct/projects that which was taken in the first place as "objective" and self-evident. There can be no objective principles – neither linguistic, ethnic nor geographical – from which one can derive the essence of the nation. This argument was put forward again and again from the Marxist (Hobsbawm, 1993), postmodern (Anderson, 1996, Watson, 1977, Brubaker, 1998) or sociologico-functional perspective (Gellner, 1983).⁶ Lacanian approach, as we will see later, deepens this conceptual indeterminacy, making of it a starting point to discern the specific discursive mechanisms and affective rituals (such as myths, ideological narratives or cultural codes) that sustains the national edifice (Mandelbaum, 2020a: 51-53).⁷

⁵ In a way, Renan's questions are still of paradigmatic significance for theories of nationalism: "Why is Holland a nation, when Hanover, or the Grand Duchy of Parma are not? How is that France continues to be a nation, when the principle which created it has disappeared? How is that Switzerland, which has three language, two religions, and three or four races is a nation, when Tuscany, which is so homogeneous, is not one?" (1996 [1882]).

⁶ For example, Seton Watson points out that definitional designations have often served to "prove that in contrast to the community to which the definer belonged, some other group was not entitled to be called a nation" (Watson, 1977: 4). He concludes: "no 'scientific definition' of a nation can be devised; yet the phenomenon has existed and exists. All that I can find to say is that a nation exists when a significant number of people in a community consider themselves to form a nation, or behave as if they formed one" (ibid.: 6). Similar lines of this argument are found in Brubaker and Balibar. Brubaker is calling us to renounce any attempt to conceptualize the Nation as a real, 'substantial' entity; instead proposing to conceive it as a set of "idioms, practices and possibilities" contingently formed and institutionalized as a sort of event, not as a result of the logic of development (Brubaker, 1996: 10-15). Balibar is on the other claiming that there can be no "neutral position or discourse here" since every discourse on the Nation is embedded in a certain 'national' position of enunciation (Balibar, 2002: 57).

⁷ Stavrakakis (1999: 52) underlines this: "From millenarianism to the Communist Manifesto and up to Green ideology, we know that every political promise is supported by a reference

On the other hand, Lacan's teaching blends the *macro* and *micro* level of the nation building process. Everyday nationalism or banal forms of nationalism are important as much as the decrees and policy making of the political and social elites: in other words, nationalism progresses both from above and below (Billig, 1995; Seky, 2009). "Ordinary people are not simply uncritical consumers of the nation; they are simultaneously its creative producers through everyday acts of consumption" (Fox and Miller-Idriss, 2008: 550). This argument is in line with Žižek's, for example, that a nation can only perpetuate itself insofar as "some real, non-discursive kernel of enjoyment" is able to be materialized in "a set of social practices and transmitted through national myths that structure these practices" (Žižek 1993: 202). However, these ritualized practices of enjoyment are not equivalent to discursive practices, making discourse theory and analysis only a part of a larger analytic perspective (Wodak et al., 1999). Žižek insists there is always something that resists discursive closure, something that cannot be sustained exclusively by symbolic means. That is, an "element which holds together a given community cannot be reduced to the point of symbolic identification: the bond linking together its members always implies a shared relationship toward a Thing, toward Enjoyment incarnated" (Žižek, 1993: 200). The remainder of this impossibility of closure is inextricably linked with the subject's organization of its desire, the way in which desire arises due to a prohibitive entrance in the realm of the Symbolic (desire transgresses the law, at the same time constituting it), and is perpetuated in relation to that which is irreducibly lost, a primordial enjoyment, *jouissance*.

In order for a certain "object" to be "sublimated" as the cause-of-desire, there has to be a fantasy that anticipates an answer to the question why we would rather desire this object instead of another, which tells us what is in the object more than the object itself (Žižek, 2002: 164; 1993: 40).⁸ This is why, in relation to objects of desire, fantasy has a transcendental status, insofar as it organizes our desiring universe, teaching us how to desire (Žižek, 2006: 38; 2002: 182). Žižek claims that what happens here is the operation of inverting the 'semantic emptiness' into fantasmatic fullness in such a manner that the enjoyment (incarnated in the objects of desire) becomes the connective tissue of a "formal symbolic structure" (without which it would be unable to sustain itself through long periods) (Žižek, 1997: 7, 53). In other words, the way community organizes its enjoyment creates what is called the "national Cause", which is according to Žižek "the privileged domain of the eruption of enjoyment into the social field" (Žižek, 1991: 165). Therefore, a discursive condensation of national identity is supplemented with a "manipulation of a certain symptomatic

to a lost state of harmony, unity and fullness, a reference to a pre-symbolic real which most political projects aspire to bring back".

⁸ What is important to emphasize is that these objects do not have a substance of their own; rather, they acquire their status of an object only as a result of a certain affective investment: every object can become an object of desire if it becomes a part of one's own economy of desire (Evans, 1996: 8). However, possession of such objects will never fulfil the desire: since desire is organized around lack, it has a circular structure and the constant search for this "objects" perpetuates the desire itself; object's intrinsic features are just the temporary means of this libidinal economy, creating the "motion of desire". As Evans points out, 'the objet petit a is not the object towards which desire tends, but the cause of desire. Desire is not a relation to an object, but a relation to a lack' (1996: 38). In other words: "Desire, strictly speaking, has no object [...] desire is a constant search for something else [...] it does not seek satisfaction, but rather its own continuation" (Fink, 1995: 90). Consequentially, such partial objects have intersubjective structure, insofar as they emerge in relation to the Symbolic order where they try to conceal or normalize the structural lack.

enjoyment" (Stavrakakis, 2007: 81) and is directed towards the void, both the void of subjective desire and the void of the Symbolic order itself (Mandelbaum, 2020a: 58).

Unlike modern or postmodern theories of nationalism, which are both organized around artificial and discursive character of nations and national ideologies (Anderson, Watson, Smith), Lacanian approach is more concerned with the "re-production" of national identity than with its "constructedness" (Stavrakakis, 2007: 189; Stavrakakis and Chrysoloras, 2006: 145). For example, Stavrakakis claims that focusing only on constructedness "cannot explain the durability and salience, the depth and longevity of national identifications" (Stavrakakis, 2007: 192). This is one of the crucial point about Lacanian approach: that national identity resist the post-modern and poststructuralist thesis about fluidity and instability of social identification; that is, "anyone subscribing to the idea of identity as invariably a fluid, multiple construction, must surely be challenged by the persistence of certain identifications" (Stavrakakis and Chrysoloras, 2006: 146-147). National identity has to be grasped on the one side as an effect of "discursive structuration/representation" and, on the other, springing from the relation towards *jouissance*, insofar as "the mobilization of symbolic resources has to be coupled with an affective investment grounded in the body in order for national identity to emerge" (Stavrakakis, 2007: 199-200; Stavrakakis and Chrysoloras, 2006: 148-149).

"Materialized" enjoyment is always-already organized around some excessive and unbearable impossibility, around some mysterious X that can only be "verbalized" through empty tautologies, seducing signifiers and enchanting images imbued by strong emotions. In addition, if the fantasy provides the coordinates for desire and if the object of desire signifies the void of the Symbolic order offering a promise of its resolution (Mandelbaum, 2020a: 58; Stavrakakis, 2007: 75) – this process will always remain insufficient. Enjoyment of the national community can never reach the intensity of the pre-symbolic *jouissance* that it tries to replace and incarnate. Therefore, national forms of enjoyment have two sides: on the one side, they offer the partial *jouissance*; while on the other they explain why this *jouissance* can never be fully consumed (Stavrakakis, 2007: 197). The irreducibility of antagonism onto the external Other involves the so called "theft of enjoyment" (Žižek, 1991: 165; Stavrakakis, 2007: 198). That is, internal impossibility of full closure and harmonious enjoyment of the national community is externalized in the form of the national enemy whose existence threatens "our way of life". The national specular Other is the fantasmatic figure whose presence prevents a national community to achieve its full potential, to establish itself in its totality, and who "steals" this possibility while at the same time it is capable of enjoying itself in what the national members are prohibited or unable to do (Žižek, 1993: 203-204).⁹

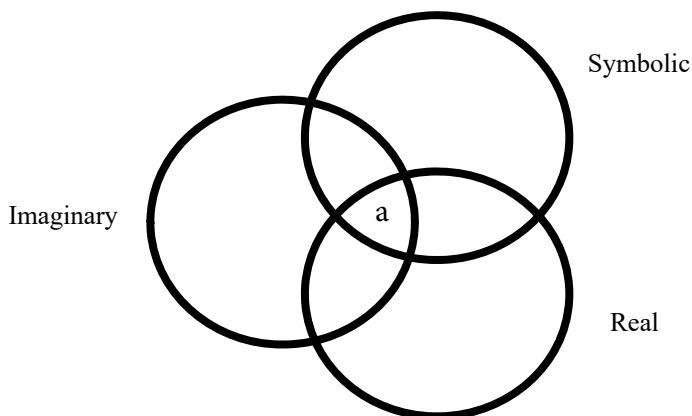
Towards an analytical framework

From this point, we can build our analytical framework for the study of the 'empty' edifice of nationalism that emphasizes the importance of strong affective, libidinal investments, supported and permeated by socially produced fantasies as conditions of possibility for the durability of national identifications (Stavrakakis and Chrysoloras, 2006). These identifications, according to the perspective put forward, can

⁹ In that respect, the figure of the 'thief of enjoyment' or ethnical Other is a symptom of the impossibility of the 'ontological' closure of society, and in the same time it represents the imaginary gesture needed to preserve the possibility of achieving this closure/harmony in the future.

be apprehended methodologically by a quadruple system (of Ideal-Ego, Ego-Ideal, Super-Ego, and the specular Other), originally used in psychoanalysis to describe personal subjective identifications, each of which has three experiential dimensions: Symbolic, Imaginary and Real.

Let's start with explaining the relationship among these three experiential dimensions. Lacan (1999: 124) describes it by using the concept of the Borromean knot he borrows from the mathematical field of topology (see *Picture 1*).

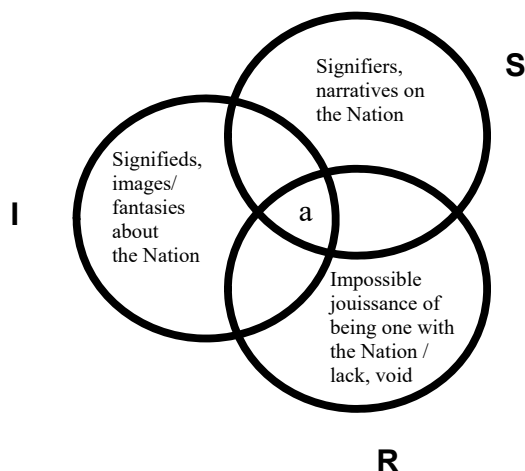

Picture 1. Borromean knot

Each of the overlapping rings represents one of experiential dimensions and at its center, where all three chains overlap Lacan places the *objet petit a* (object a), or the cause of desire, such as inexplicably and unconditionally beloved nation in nationalist discourses, an ineffable treasure that emotionally overwhelms members of the Nation as such, or unfathomable enigmatic and sacred people-land. It is an element that is something more than what they think they are, a shared surplus that determines them but at the same time remains something indeterminable.¹⁰ The nation is named and described in Symbolic order by using various narratives or chains of signifiers with cultural, historical, social, and political meanings, which are imagined, conceived and fantasized in the Imaginary order. However, the Real of the nation is always something beyond comprehension, impossible to describe or to imagine, the Thing,¹¹ *cosa nostra*, the place of primordial impossible jouissance of being one with the Nation, as well as traumatic lack and void of its unattainability (see *Picture 2*).

¹⁰ Such surplus is metaphorically approximated by Croatian nationalist singer Marko Perković Thompson in his lyrics: "Genes, genes of stones, fire burns inside of me, genes, genes of stones, this is the way we're born". Here the object a is imagined in a double form: first in the form of impossible object as a basic unit of a body, and second as usually deadly bodily state of burning, generalized to all 'true' Croats.

¹¹ Although we can differentiate between an *objet petit a* and a Thing in a matter of chronological evolution in Lacan's teaching, as Evans does (1996: 207-208), we are keener to interpret Žižek's (1993) use of the notion of Thing as emphasizing that which is in the object a in relation to the Real insofar as it cannot be domesticated through fantasmatic scheme but remains beyond language.

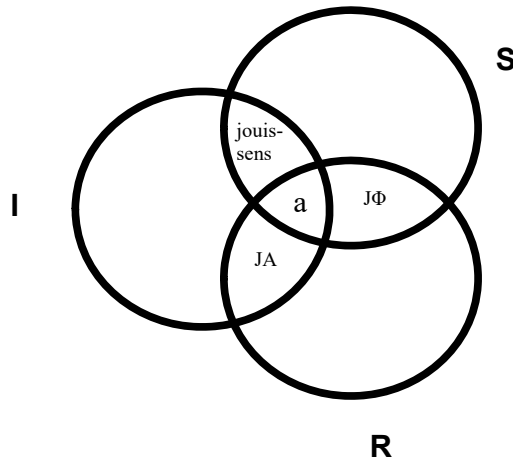
Picture 2. General content of experiential dimensions

However, there are three more overlapping areas of two neighboring orders, with the significant function in the construction of discourse, meaning, and partial enjoyment in nationalism (see *Picture 3*). More precisely, through the Borromean knot, Lacan was also able "to topologically situate different modes of [possible, partial] jouissance as different modes of enjoying the object a" (Greenshields, 2017: 210), considered here as the fundamental hole of an empty edifice of the Nation.

Jouis-sens or enjoyment of meaning arises at the intersection of the Imaginary and the Symbolic, articulating itself in fallacious and synthetic totalization (Greenshields, 2017: 254) of the Nation. It arises from the interplay of these two orders, where the Imaginary supports the Symbolic through its idealistic images and by them gives it a luring sense of consistency or illusion of functional completeness. This interplay accomplishes temporary fixation of the social meaning and could be explained as a socio-historical and psychical creation of figures/forms/images (Castoriadis, 1987: 3), or condensed images of social myths. The "ideal" image of the Nation is of course the place from which its members want to be seen and recognized, but it is at the same time the *screen* through which they approach the Otherness, the otherness in themselves and in their community, and the Otherness of the human condition as such (the latter being the fundamental void which must be assimilated and concealed before all the others).¹²

JA (jouissance of the Other) (Lacan 1974/2016; Dimitraïdis, 2017: 6) finds its articulation in overlapping between the Imaginary and the Real, as well as (in comparison to *jouis-sens*) outside language, and serves the function to fill up the void of the encounter with the enigma of the Other. It is the first instance of dealing with the Real and anxiety such encounter produces, containing a mobilizational and affective capacity. Such encounter can be resolved by (re)coursing to the Other's imaginary demand (for love), "before which the *desidero* prostrates himself" (Greenshields, 2017: 211), accepting it unquestionably as it is usual in secular re-

¹² This brings us back to the difference between the subject and the process of subjectivization: while the latter would be consumed by the process of assimilation of Otherness in the forms of national and ideological narratives, the subject could be found only in the place of the void from which this futile imaginization takes place (see Žižek, 1999).

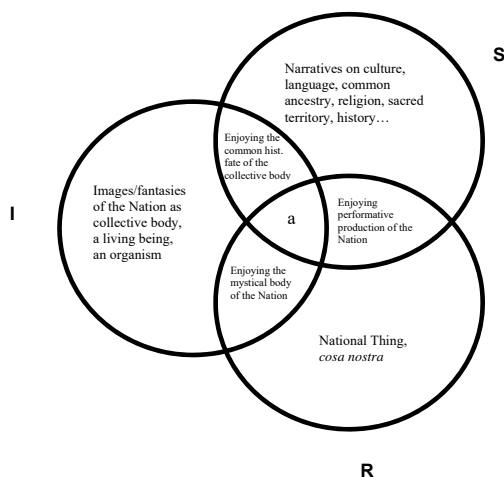
Picture 3. Three forms of partial jouissance

ligion of nationalism to assure his/her own imaginary recognition by the Other. Another option is a failure of imaginary identification with the Other, which can lead – by the logic of 'all or nothing' of the Imaginary and its ambivalence between narcissism and aggression – to the fantasy of stealing the enjoyment, where the fear aroused by facing the Real Other could become rage. Anyway, both solutions are based on mythical and extra-symbolic totalization, and should be differentiated from $J\bar{A}$, the jouissance of not-all, or enjoying the Other's lack. $J\bar{A}$ involves a realization that the Other is not perfect and unified entity, and as such is lacking, and further brings about traversal of the fundamental fantasy (in this case about the Nation), as well as a re-inscription and development of subject's own Symbolic from that lack (Chiesa, 2007: 188-189).

Finally, at the place of wedging the Symbolic and the Real appears $J\Phi$: the phallic or semiotic jouissance (Lacan, SXXI 11/6/74: XIV9), articulated in slippage between signifiers as enjoying the interminable metonymy of desire (Greenshields, 2017: 254) in various narratives which play with and repeat signifiers to constitute the object *a*. However, as desire cannot be perfectly communicated through language (ibid: 130), such activity is condemned to constant deferral of meaning and never "produce a whole in the form of a seamless and lackless union with the totalised Other" (ibid: 174). However, such deferral, which, by the logic of desire tends to reproduce itself, does not produce destitution of identity, but constant repetition expressed in rituals, speeches, myths, heroic and even small anecdotal stories, confirming by that performative character of the Nation.

In order to provide more nuanced description of national identification, we shall proceed with explaining already mentioned quadruple system of identificatory instances of Ideal-Ego, Ego-Ideal, Super-Ego, and the Other.

The first important identification regards the image representing 'what we would like to be' as the Nation. Such definition of what are the proper attributes of a nation, the proper national identity, and who are the purebred members describes the *national Ideal-Ego* (see Picture 4). Its symbolic dimension consists of various master-signifiers, such as culture, language, common ancestry, religious denomination, sacred territory, heroic history or something else that can be used for the description

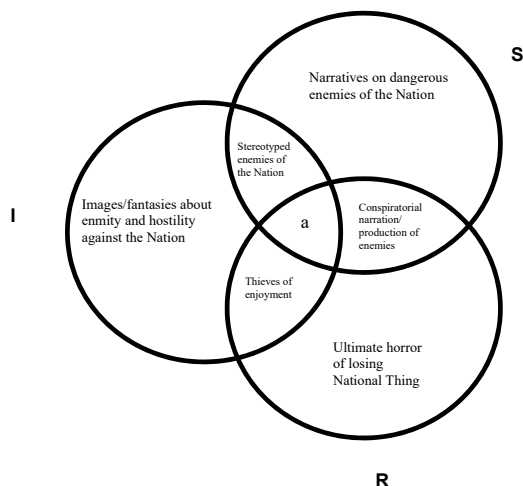
Picture 4. The work of national Ideal-Ego

of the exclusive status of the Nation. *Jouis-sens* dimension would be an enjoyment of being a part of monolithically imagined collective body or national being whose members share allegedly common history which is always constructed retroactively. Such collective body reproduces itself through 'homogenous empty time',¹³ conceived as ancient or even eternal entity that gives meaning and purpose to the otherwise small, unimportant, individual existence of its members. Consequently, this is enjoyment in sharing the common historical fate.

From the optics of nationalist *jouissance of the Other*, for such collective body, a Homeland, its members should be joyfully or even ecstatically ready to kill and to die. Renata Salecl (1993: 16, 144) describes it as a death worth dying and explains that such imagining of a collective body and sacrifice has its historical roots in Christian imagery of the community as the mystical body of Christ and his death as one worth dying. In that sense, enjoying the mystical body of the Nation is the core of *jouissance of the Other*. The Real of the national self-perception is always something beyond comprehension, an indescribable way of life, tautologically 'touched' in expression "it is what it is", the Nation qua 'Thing, *cosa nostra*' (Žižek, 1993: 201), an ineffable treasure that should emotionally overwhelm members of the Nation as such. Simultaneous admiration to it and witnessing/producing its performative existence as *phallic jouissance* finds its expression in numerous narratives, rituals and other symbolic practices turning around master-signifiers of the Nation. Taken together, these Ideal-Ego dimensions construct the object *a* as an element that is something more than what they think, feel, write or perform they are, a shared surplus that determines them but at the same time remains something indeterminable. However, this surplus is only partially produced by the Ideal-Ego.

Constitutive outside of the Ideal-Ego, as well as its mirror image is the *specular Other* (see *Picture 5*), comprised of agent(s) who are described by nationalist discourse as a danger for a sustainable national community, those who allegedly conspire against the Nation, hate it and whose main goal is to destroy it. Usually it includes not only outer, but also inner enemies, treacherous members of the Nation, deceived

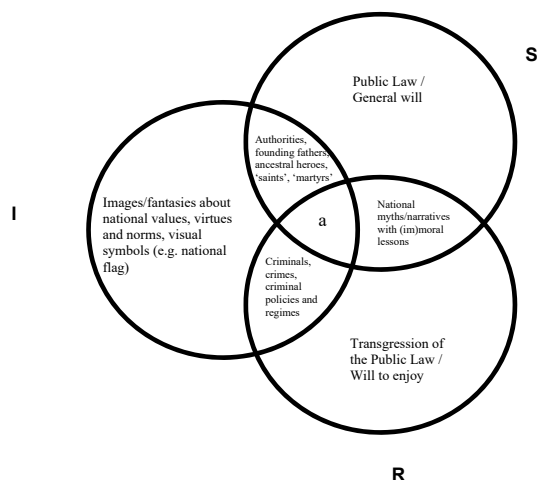
¹³ Walter Benjamin in: Anderson, 2006: 24.

Picture 5. Specular Other of the Nation

or polluted by some anti-national ideology. They are imagined through historically formed stereotypes of ominous and powerful figures, whose powerfulness retroactively gives importance and meaning to the Nation. As such, this is a *jouis-sense* construction. Frustrating "'other's' noncorrespondence [to one's wishes] aborts the resolving identification, and this produces a type of object that becomes criminogenic" (Lacan, 2006: 93), i.e., a dangerous figure who steal our enjoyment of being in the Nation (JA), experienced at the level of the Real as ultimate horror. $J\Phi$ is articulated as traumatic encounter with enigmatic and dreadful desire of the specular Other, and devised in the process of conspiratorial narration which emphasizes the attribution of responsibility, based on projections and informed by simplified historical and political interpretation.¹⁴ Such paranoid conspiracism is a response to a parting of the knot that reknits it with a narrative artifice that, in its extreme form, resurrects the Other as an all-knowing shadowy totality, who allegedly pulls all the strings behind the scenes. Taken together, such interpretations and fantasies produce and reinforce specular relationships, as well as paranoid mirror imaging, with the aim to prevent theft of a precious object a.

¹⁴ Among numerous conspiracy theories articulated during and after the Homeland war in Croatia in 1990-ies, still very popular is the one which states: "Serbian intellectuals and politicians collaborating with the Yugoslav Peoples' army have initiated the wars in Croatia and Bosnia with the aim to create Greater Serbia". In 2020 survey of the Faculty of Political Science, University of Zagreb, this statement was supported by 63,4% of Croatian citizens. Although this statement correctly names the main actors who instigated, conceived and conducted the war, formulated in this way, it establishes a chain of equivalence between them and simplifies the political field of the complex process of disintegration of the SFRY. Another illustration of the simplified narration about the desire of specular Other was given in 1991 by Croatian intellectual and politician, Vlado Gotovac: "Let's be honest: Serbs have permanently disrupted Croatian efforts for the creation of the Croatian state in the nineteenth century and prevented it throughout the twentieth century. It is simply a fact and there is nothing to discuss about it. There are, of course, many Serbs who behaved differently, but if we are talking about an effective majority, it is clear that it has always been against the Croatian state." (Gotovac, 1991: 39). The last sentence only diminishes the importance of mentioned behavioral varieties, i.e., it only confirms the reduction of historical complexity.

Picture 6. Work of National Ego-Ideal and Super-Ego

Furthermore, an antagonism between the Ideal-Ego and the specular Other has a wider socio-symbolic background and support for its repetition. In that sense, the antagonism is articulated in the name of another instance of identification, which is described in Lacanian psychoanalysis as the *Ego-Ideal*, or the instance for whom a collective (should) perform the previous, Ideal-Ego role (see *Picture 6*). Here the main question is: for whose gaze members of a national collective (should) want to be perceived as likeable and worthy? Who is to be impressed? What are the normative cornerstones in whose respect, admiration and obedience one feels enjoyment? The answer is the national socio-symbolic order represented by its authorities, founding fathers, ancestral heroes, national 'saints' and 'martyrs', institutions of symbolic importance, etc., whose values, virtues and norms are written in some public law or widely shared in society as its legitimation (*jouis-sens*). Such order has its own symbolic and imaginary dimensions.

However, according to psychoanalysis, there is also a necessary underside of this public law, its obscene side and transgression of the Ego-Ideal, expressed as the *Super-Ego*. Although it has its own imaginary and symbolic dimension, it belongs primarily to the order of the Real. The Super-ego works through the imperative, especially expressed in the command 'Enjoy!' and imposes: 'tyranny...a senseless, destructive, purely oppressive, almost always anti-legal morality' (Lacan, 1988: 102). As such, it is nothing but Sade's 'Supreme Being-in-Evil' (Lacan, 2006: 773), a frightening figure whose enjoyment transgresses civilizational restraints. It expresses itself in the aspect of national identification that is often implicit, publicly denied, or in secret positive identification with historical figures, regimes, policies or deeds usually (or from the position of public law) considered as criminal, aggressive, disgusted and horrifying. In the Super-egotistic identification, they become praised and considered true heroes, who are joyfully admired (JA). For example, such admiration was accompanied by widely used phrases after the post-Yugoslav wars: "Hero not a criminal!" or "We are all... [some accused or convicted military officer]" (*jouis-sens*). This is certainly the dark side of national identification. It expresses itself, e.g., in the right-wing populist movements as an underside of proclaimed general will in the form of promising 'fullness to come' or impossible full *jouissance*, which is nothing but the will to enjoy

(Mandelbaum, 2020b). In that sense, JΦ expresses itself in national myths and other narratives whose lessons contain moral and immoral messages. While the former messages are emphasized, the latter are concealed but implied, as in statements that "The operation Storm was clean as a teardrop!" or "It is not possible to commit a war-crime in defensive war!", despite obvious cases of war crimes.¹⁵

According to our supposition, these four instances of identification are strongly related. Ideal-Ego and the specular Other are related in the form of mirror-imaging and through the mechanism of projection, while the Ego-Ideal and Super-Ego serve as normative support for Ideal-Ego. As concrete political articulations, they could form various complexes of national ideology and consequently, they can be seen as formative for political imagining, writing, speaking and behaving of nation members.

Applying the framework: Justice and Development Party (AKP)

It is impossible to fully apply our analytical framework in this paper. Nevertheless, we can demonstrate what can be seen through these 'lenses' by using one exemplary case. For this purpose, we analyze a specific television campaign ad of the Justice and Development Party (AKP) from the 2014 municipal election. We have consciously selected the ad that clearly articulates numerous aspects of the nationalism we defined in our psychoanalytic framework. The purpose is to show how the previously explained four identification instances are articulated and offered as a political message to the electoral body in one short and compact form of political communication. The ad was forbidden by the "High Election Board because it was found to use religion and nationalism in violation of article 298 of the election law".¹⁶ It is titled: "Millet Eğilmez, Türkiye Yenilmez", which means "The nation doesn't succumb, Turkey can't be defeated".¹⁷

The Turkish flag appears at the beginning of the ad, flying on an enormous flagpole, visible to the whole country, clearly signifying the national Ideal-Ego as a sacred symbol of national pride. In the next scene the flag is immediately endangered by the enemy (specular Other), loosely represented as the 'man in black', who is trying to break the mechanism holding the flag on the top of the flagpole through his 'machination'. This is a metaphorical attempt to steal the enjoyment in national pride (JA). Such a fuzzy image of the enemy allows everyone among the targeted audience to project his/her own various fears on to it, and to imagine who the enemy could be. In this sense the thief of enjoyment, who produces the Real ultimate horror is defined here, but giving a meaning (jouis-sens) in the form of socio-historically developed stereotypes is left to be applied by each citizen. The phallic jouissance (JΦ) of the specular Other is articulated through a speech by Tayyip Erdogan taking

¹⁵ How authoritarian regimes deal with criticizing national myths of heroes and martyrs is discernable e.g. from China's infamous 'Hero and Martyr Law'. See more at Newsweek.com, 2021.

¹⁶ See more at: Endtimescafe.wordpress.com, 2014.

¹⁷ This ad is publicly available at several Internet addresses. The one on Vimeo contains English translation of Tayyip Erdogan's speech enunciated in this ad. At our request this translation was checked by Turkish scholar Doğan Gürpınar (Istanbul Technical University), who confirmed its accuracy, but due to stylistic reasons he recommended we should use the one published at Wikipedia.com, 2021. For that reason, we cited the latter version, which is only slightly altered. Please watch the ad before you continue to read our analysis. Link: <https://vimeo.com/89687376> (Vimeo.com, 2014).

place alongside these scenes, describing enemies and their actions as 'scoundrels', 'the heathen's hand', 'madman' 'a shameless invasion', '...shall put me in chains'. The speech also deals with the Ideal-Ego features, by mentioning the endangered 'one true homeland', 'paradise land', and 'heavenly peace of land' (jouis-sens) that should be shield with body of its nationals. The 'blood and soil' racist ideology which expresses jouis-sens of both Ideal-Ego and Ego-Ideal is especially prominent in the next verses:

*View not the soil thou treadest on as mere Earth – recognize it!
And think about the shroudless thousands who lie so nobly beneath thee.
Thou art the glorious son of a martyr – take shame, grieve not thine ancestors!
Martyrs would burst forth should one simply squeeze the soil! Martyrs!...
Neither thou nor my kin shall ever be extinguished!*

This ideological construction of an inter-generational bond, realized through the life of worth sacrificing for the nation as a martyr is further supported by the imaginary picture of a collective body gathering itself from all around the country to form some sort of Leviathan around the national flag. This is an expression of a common fate of the collective body, comprised of singular bodies of people from all social classes, who show their national determination through getting to the place of the falling flag in order to raise it up again (jouis-sens) and enjoy the mystical body of the Nation (JA) (see *Picture 7*).

For the further articulation of enjoying the mystical body of the Nation (JA), the following verses are especially symptomatic:

*Like a roaring flood I am, I would trample my banks, I would exceed,
I shall tear mountains apart, exceed the Expanses and overflow.
For only then, shall my fatigued tombstone,
if there is one, prostrate a thousand times in ecstasy,
And tears of blood shall, oh Lord, spill out from my every wound,
And my lifeless body shall burst forth from the earth like an eternal spirit,
Perhaps only then, shall I peacefully ascend and at long last reach the heavens.
So ripple and wave like the bright dawning sky, oh thou glorious crescent,
So that our every last drop of blood may finally be blessed and worthy!
Neither thou nor my kin shall ever be extinguished!
For freedom is the absolute right of my ever-free flag.*

Beside the metaphorization of enjoyment in the Nation qua Thing (JA), conceived as "Enjoyment incarnated...structured by means of fantasies" (Žižek, 1993: 201), there is an attempt in these verses to assimilate it symbolically and to cope with radical negativity of death (JΦ), no matter how such accomplishment is limited and in the final instance impossible. It is also a form of fabrication by imagining the nation as a natural phenomenon (jouis-sens). The signifier that is most important here is 'flood', described as an overflowing powerful primordial stream that covers over the country like undead and indestructible dense liquid, similar to Lacan's (1986) concept of lamella as irrepressible 'undead' object-libido. According to these verses, such a flood expresses the indestructibility of the kin, and it is so powerful that it can even resurrect dead ancestors. Furthermore, only in this flood and under the Ego-Ideal symbol of the crescent it is possible to 'reach the heavens', or the white star, and ecstasy in *jouissance*. The place in heaven as eternal bliss that is promised to be attained, together with the fantasmatic figuration of collective body as undead lamella are attempts to restore the *objet petit a* (Nobus, 1999: 168).

Picture 7.

Turkish Leviathan imagined by AKP. Source: Vimeo.com, 2014.

Regarding the Ego-Ideal dimension of identification, it is indicative that the whole text is imbued with religion (as an articulated Symbolic order) through several references to God as a ruler of human life and protector of endangered religious temples, whose words are forever spreading over the homeland and give a final meaning (jouis-sens) to individual life and death. Another important Ego-Ideal figure whose gaze is directly exposed at the end of the ad is President Erdogan, usually portrayed as a protective and beloved father.¹⁸ Further embodiments of the virtue are 'martyrs' or heroic ancestors who sacrificed their lives for the sacred land, as well as determined young man from the ad, who bravely jumped from the top of enormous Leviathan to raise the national flag, holding only the cord in his hand. We never saw if he managed to survive that dangerous jump.

Nevertheless, the question is where is the Super-Ego? In our opinion, it is expressed in the imperative tone of the President's voice. Furthermore, by applying to the lyrics he recites a peculiar content reduction technique, similar to John Carpenter's from the movie *They live!* the whole text can be reduced to the following verses:

*Fight the enemy to protect your homeland!
Your mortal life is not important here,
Obey to His word, to His work on earth,
Which is made sacred by the sacrifices and blood of your ancestors,
Follow them!
And they will raise again through you and become one big flood
of power and enjoyment that will reach the heavens
and become immortal and free.*

Translated in a psychoanalytic manner, it seems that the whole poem imposes the cult of sacrifice, as well as destructive behavior, otherwise considered as criminal in the eyes of public law. Such (self)destruction is transcended into heroic deeds in the name of the Nation. Nevertheless, there is another 'subsurface', shadowy and

¹⁸ See another ad for presidential elections in 2014: Youtube.com, 2014.

obscene super-egotistic aspect of this poem. What president Erdogan is enunciating is nothing but selected verses from the national anthem, reordered to fit to the visual part of the ad. Nevertheless, he does not recite the verses usually played during official ceremonies, but those usually left out in such occasions. The first 8 'official' verses are more benign in their content than the 33 we analyzed. These 33, usually unspoken, openly express the ideology of blood and soil, legitimated by religion, clearly showing the nationalist ideology of the AKP and its leader. Hence, by using our analytical lenses, we have discerned the most important dimensions of enjoyment of nationalist identification, both its promising and ominous aspects.

Conclusion

Lacanian psychoanalysis offers a distinctive methodological framework for the analysis of nationalism. In this paper, we wanted to build upon existing research and try to systemize previous contributions for a more empirically oriented framework. First, we claim that there are three important theoretical aspects of the application of Lacanian psychoanalysis in the field of political analysis of the collective identities: 1) discursive construction of identities via production of empty signifiers; 2) specific ways in which certain (national) community organizes its enjoyment through ritualized intersubjective relations; 3) and encounter with the impossibility of final closure of the community, reflected in the figure of national specular Other ("thief of enjoyment") whose function is to project internal inconsistencies and contradictions in an external form.

Secondly, we expanded these theoretical contributions by offering the method of quadruple system – of Ideal-Ego, Ego-Ideal, Super-Ego, and the specular Other – originally used in psychoanalysis to describe personal subjective identifications. Linking it with the Lacanian triad of Symbolic-Imaginary-Real we tried to specify the ways in which rituals of enjoyment and figures of discourse are interrelated and can be further concertized in an analysis of specific case of the AKP's Turkish nationalism.

References

- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Austin, M. (2016). The Question of Lacanian Ontology: Badiou and Žižek as Responses to Seminar XI. *International Journal of Žižek Studies*, 5(2), 1-14.
- Balibar, E. (2002). *Politics and the Other Scene*. London and New York: Verso.
- Balibar, E. (1991). The Nation Form: History and Ideology. In: E. Balibar and W. Immanuel (eds.), *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (pp. 86-106). London: Verso.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage. <https://doi.org/doi.org/10.4135/9781446221648>
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558764>
- Brubaker, R. (1998). Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In: J. A. Hall (ed.), *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* (pp. 272-306). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511897559.013>
- Castoriadis, C. (1987). *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Chiesa, L. (2007). *Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan*. Cambridge: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7454.001.0001>
- Cipek, T. (2007). Nacija kao izvor političkog legitimiteta. In: T. Cipek and J. Vrandečić (eds.), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji* (pp. 17-33). Zagreb: Alinea.
- Dimitraïdis, Y. (2017). The Psychoanalytic Concept of Jouissance and the Kindling Hypothesis. *Frontiers in Psychology*, 8(1593), 1-12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01593>.
- Endtimescafe.wordpress.com. (2014). *Election war Z?* March 19th. <https://endtimescafe.wordpress.com/2014/03/19/election-war-z/>
- Evans, D. (1996). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203135570>
- Fink, B. (1995). *The Lacanian Subject. Between Language and Jouissance*. Princeton: Princeton University Press.
- Fox, J. E., and Miller-Idriss C. (2008). Everyday Nationhood. *Ethnicities*, 8(4), 536-563. <https://doi.org/10.1177/1468796808088925>
- Frosh, S. (2014). Psychoanalysis as Political Psychology. In: P. Nesbitt-Larking, C. Kinnwall and T. Capelos (eds.), *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology I* (pp. 55-71). Basingstoke, New York: Palgrave. https://doi.org/10.1007/978-1-137-29118-9_4
- Gotovac, Vlado. (1991). Gotovac o Srbima u Hrvatskoj. *Danas*, 8th October.
- Greenshields, W. (2017). *Writing the Structures of the Subject: Lacan and Topology*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-47533-2>
- Hayes, C. J. (1960). *Nationalism: A Religion*. London: The Macmillan Company.

- Hobsbawm, E. J. (1993). *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber.
- Homer, S. (2005). *Jacques Lacan*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203347232>
- Hroch, M. (1996). From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. In: G. Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation* (pp. 78-97). London: Verso.
- Jones, C. (2020). Collective Subjects. In: Y. Stavrakakis (ed.), *Routledge Handbook of Psychoanalytic Political Theory* (pp. 233-247). New York, Abingdon, Oxon: Routledge.
- Kohn, H. (1965). *Nationalism, its Meaning and History*. New York: Robert E. Krieger.
- Kojève, A. (1990). *Kako čitati Hegela*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Lacan, J. (1973-1974). *Seminar XXI: Les non Dupes Errent*. Unpublished seminar (translated in English). www.lacanireland.com
- Lacan, J. (1974/2016). *La troisième. VIIème Congrès De l'école freudienne de Paris, Rome 1er novembre 1974*. https://www.researchgate.net/publication/307210365_Lacan's_La_Troisieme_English_Translation
- Lacan, J. (1986). *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*. London: Perigrine.
- Lacan, J. (1988). *Freud's papers on technique, 1953-1954. (The Seminar of Jacques Lacan; book 1)*. New York: Norton.
- Lacan, J. (1991). *The Seminar of Jacques Lacan. Book II. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954-1955*. New York and London: Norton.
- Lacan, J. (1993). *The Seminar of Jacques Lacan. Book III. The Psychoses, 1955-1956*. London: Routledge.
- Lacan, J. (1999). *The Seminar of Jacques Lacan. Book XX: On Feminine Sexuality, the Limits of Love and Knowledge*. New York and London: Norton.
- Lacan, J. (2006). *Écrits: The First Complete Edition in English*. New York and London: W.W. Norton.
- Lévi-Strauss, C. (1989). *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.
- Mandelbaum, M. M. (2020a). *The Nation/State Fantasy: A Psychoanalytical Genealogy of Nationalism*. London: Palgrave Macmillan.
- Mandelbaum, M. M. (2020b). 'Making Our Country Great Again': The Politics of Subjectivity in an Age of National-Populism. *International Journal for the Semiotics of Law / Revue internationale de Sémiotique juridique*, 33, 451-476. <https://doi.org/10.1007/s11196-020-09717-6>
- Newsweek.com. (2021). *Chinese Blogger Charged Under Hero and Martyr Law Confesses on State Media*. February 3rd. <https://www.newsweek.com/chinese-blogger-charged-hero-martyr-law-confesses-state-media-1573082>
- Nobus, D. (1999). *Key Concepts of Lacanian Psychoanalysis*. New York: Other Press. <https://doi.org/10.4324/9780429476402>
- Renan, E. (1996). What is a Nation? In: G. Eley and R. G. Suny (ed.), *Becoming National: A Reader* (pp. 41-55). New York and Oxford: Oxford University Press.

- Salecl, R. (1993). *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis and Feminism After the Fall of Socialism*. London and New York: Routledge.
- Saussure, F. de. (1966). *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill.
- Skey, M. (2009). The national in everyday life: A critical engagement with Michael Billig's thesis of Banal Nationalism. *The Sociological Review*, 57(2), 331-346. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01832.x>
- Stavrakakis, Y. (1999). *Lacan and the Political*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203006160>
- Stavrakakis, Y. (2007). *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748619801.001.0001>
- Stavrakakis, Y. (2020). *Routledge Handbook of Psychoanalytic Political Theory*. New York, Abingdon, Oxon: Routledge.
- Stavrakakis Y., and Chrysoloras N. (2006). (I Can't Get No) Enjoyment: Lacanian Theory and the Analysis of Nationalism. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 11, 144-136.
- Torring, J. (1999). *New Theories of Discourse*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Vimeo.com. (2014). *Tayyip Erdogan Turkish Liberty Anthem (Millet Egilmez English)*. March 21th. <https://vimeo.com/89687376>.
- Watson, S. H. (1977). *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London: Methuen. <https://doi.org/10.2307/2129609>
- Wikipedia.com (2021). *İstiklal Marşı*. https://en.wikipedia.org/wiki/%C4%B0istiklal_Mar%C5%9F%C4%B1
- Wodak R., Cillia R. de, Reisigl M., and Liebhart K. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1177/0957926599010002002>
- Youtube.com (2014). *Erdogan's new ad for presidency elections [Eng Sub]*. August 6th. <https://www.youtube.com/watch?v=EQaCdUJAXe0>
- Žižek, S. (1993). *Tarrying with the Negative*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/doi.org/10.1515/9780822381822>
- Žižek S. (1991). *Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*. London: The MIT Press.
- Žižek, S. (1997). *The Plague of Fantasies*. London: Verso
- Žižek, S. (1999). *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. London: Verso.
- Žižek, S. (2002). *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin.
- Žižek, S. (2003). *The Puppet and the Dwarf: The Perverse Core of Christianity*. Cambridge: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/5706.001.0001>
- Žižek S. (2006). *The Parallax View*. Cambridge: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/5231.001.0001>

Uživanje u praznom zdanju: nacionalizam kroz očiste lakanovske psihoanalize

Sažetak Ovaj rad potvrđuje metodološki potencijal lakanovske psihoanalize za teoriju nacionalizma. Iz lakanovske perspektive, nacionalna svijest i samoodređenje mogući su samo u fantazmatskom okviru kroz (krivo) prepoznavanje i retroaktivnu konstrukciju. Nacionalna imaginacija je oblik prijenosa, neophodnog za performiranje nacije kroz izmišljene tradicije i rituale. Međutim, onkraj simbolizacije i imaginarnog (krivog) prepoznavanja, uvijek postoji nešto što se opire diskurzivnom zatvaranju, povezano sa željom subjekata i organizirano nemogućnošću potpunog, neposrednog užitka. Uzimajući zajedno sve ove aspekte, ovdje gradimo analitički okvir za proučavanje nacionalizma, a koji se sastoji od četverostrukog sustava identifikacija, ideal-ego, ego-ideal, super-ego i zrcalni Drugi, te ga dodatno ilustriramo na primjeru turskog nacionalizma AKP-a.

Ključne riječi subjekt (nacije), ime-nacije, uživanje, identifikacija, ideal-ego, ego-ideal, super-ego, zrcalni Drugi

Kako citirati članak / How to cite this article:

Blanuša N., Jerbić V. (2021). Enjoying an Empty Edifice: Nationalism through the Lenses of Lacanian Psychoanalysis *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 303-323. <https://doi.org/10.20901/an.18.13>

WHAT IS WRONG WITH POPULISM?

Enes Kulenović

Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail: enes.kulenovic@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.14>

Review Article

Received: October 21st 2021

Accepted: November 5th 2021

Abstract The main goal of this article is to explore the relationship between populism and representative democracy. The paper is divided into two parts. In the first part, the paper offers a detailed analysis of the three criticisms of populism and the implications these criticisms have on our understanding of representative democracy. First, it addresses the argument that populism inevitably relies on demagoguery and it examines the inference this argument has on the concept of political representation in democracy. Second, it discusses the claim that populism relies on the oversimplification of political issues and what this claim reveals about the democratic ideal of the informed and politically responsible voter. The third criticism deals with the anti-pluralist character of populist politics, which, the paper argues, can also be extended to the concept of popular sovereignty itself. In the second part, the article looks more closely at the relationship between populism and representative democracy. Relying on the insights from the first part, it examines different institutional restraints on the will of the majority and how populism redefines these restraints as anti-democratic and elitist barriers to popular will. Finally, the paper questions the prevailing view that sees populism as a phenomenon arising from the tension between liberal and democratic principles within representative democracy and offers an alternative framework for understanding the relationship between populism and democracy.

Key words populism, representative democracy, demagoguery, popular sovereignty, the people

Introduction

Political theorists' recent interest in the topic of populism focuses mainly on two questions: 1) *What is populism?* i.e. the definition of the concept of populism itself and 2) *What is the moral character of populism?* i.e. should we understand populism as a negative or a positive political phenomenon.

Definitions of populism range from Cas Mudde's and Cristoval Rovira Kaltwasser's understanding of "populism as a thin-centered ideology" (Mudde and Kaltwasser, 2017: 6), and John Judis arguing that populism is "not an ideology, but a political logic" (Judis, 2016: 11), Michael Kazin calling it a form of political "language" (Kazin, 1995: 1) to Ernesto Laclau talking about populism as a rhetoric and "mode of articulation" (Laclau, 2005b: 34). Although there is no consensus among contemporary political theorists on the definition of populism, two elements seem to play an essential role in most characterizations of populist politics: criticism of the elites and the populists' claim that they represent the true interests of the people (Mudde and Kaltwasser, 2017; Judis, 2016; Müller, 2016).

Answers to the second question – What is the moral character of populism? – are wide-ranging. On the one end, there are authors who look at populist politics only in negative terms. For Jan Werner Müller populism represents "a degraded form of democracy" (Müller, 2016: 11), while Pierre Rosanvallon talks about populism as "a perverse inversion of the ideals and procedures of representative democracy" (Rosanvallon, 2008: 265). On the other end, there are influential thinkers who look at populism in much more favorable light. Ernesto Laclau goes as far as calling populism an essence of politics and an idea that leads to democratization of democracy (Laclau and Mouffe, 1985, Laclau, 2005a). Similarly, Christopher Lasch argues that populism is an "authentic voice of democracy" (Lasch, 1996: 106). Most authors, however, fall somewhere in the middle, pointing out both the negative and the positive aspects of populist politics and maintaining that "populism can work as either a threat to or a corrective for democracy" (Mudde and Kaltwasser, 2017: 76).¹

The focus of this article somewhat departs from the questions of definition and moral character of populism that dominate contemporary debates by asking the following question: what can populism reveal about the nature of democracy itself? By posing this question, I follow Margaret Canovan who understands populism primarily as a response to certain ambiguities that arise from democratic rule or, as she puts it, looking at populism as a "shadow cast by democracy" (Canovan, 1999: 3). However, I want to take her line of argument a step further and argue that populism dispels certain core presuppositions that define our understanding of the nature of representative democracy. Canovan's task is Tocquevillean in nature: it takes into account the complex relationship that exists between the good and the bad sides of democracy. To put it in another way, Canovan points out how certain faults in the character of the democratic Dr. Jekyll can lead to the rise of the populist Mr. Hyde. I, on the other hand, want to be a bit more dramatic and point out that, in fact, Dr. Jekyll and Mr. Hyde are the same person all along. To achieve this, I will begin by asking the question: what is it that we find so disturbing about populist politics – or: What is wrong with populism? The central argument developed in this article is that by looking at some of the main problems that arise from the populist agenda, we can get a deeper insight into challenges facing representative democracy itself. In short, answering the question 'What is wrong with populism?' also reveals what is wrong with representative democracy.

The paper is divided into two parts. In the first part I look at three criticisms of populism and the implications these criticisms have on our understanding of representative democracy. First, I address the argument that populism inevitably relies on demagoguery and the inference this argument has on the concept of political representation in democracy. Second, I discussed the claim that populism relies on oversimplification of political issues and what this claim reveals about a democratic ideal of informed and politically responsible voter. Third criticism deals with anti-pluralist character of populist politics, which, I will argue, can also be extended and applied to the concept of popular sovereignty itself. By discussing the inadequacies of populist solutions we are offered a glimpse into cracks within the three pillars of representative democracy – the concept of political representation, the ideal of informed voter and the idea of popular sovereignty. In the second part I look more closely at the relationship between populism and representative democracy. I rely on

¹ For a defense of a similar position in Croatian political science, see: Šalaj and Grbeša, 2017; 2018.

the insights from the first part of the article to explore this relationship by discussing different institutional restraints on the will of the majority and how populism re-describes these restraints as anti-democratic and elitist barriers to popular will. Finally, I discuss the prevailing view that sees populism as a phenomenon arising from the tension that exist between liberal and democratic principles within representative democracy and offer an alternative framework for understanding the relationship between populism and democracy.

What is wrong with populism?

Populism as demagoguery

A comprehensive study published by the Center for European Studies and the Konrad Adenauer Stiftung on the rise of populism in Europe bears the title *Exposing the Demagogues* (Grabow and Hartleb, 2013). What this title implies is a well-established argument: populists are modern demagogues who, in their quest for political power, are ready to say whatever voters want to hear without ever planning to deliver on their promises once they come into power. Not only are populists involved in "various forms of political pandering", but, as true demagogues, they advocate "irresponsible policies" that often rely on xenophobic, anti-intellectual and exclusionary political rhetoric (Müller, 2016: 15). Populists, the argument goes, are political conmen who, in their bid for power, exploit public resentment towards political, economic and intellectual elites by presenting themselves as true representatives of the will of the people. However, as one of the best-known novels written about populism – *The Wonderful Wizard of Oz* – warns us, there is no wizard at all, just a trickster hiding behind the curtain. The toxic rhetoric used by populists is nothing more than a ploy to gain public support and justify illiberal and exclusionary policy solutions.

In many cases, this is a fair description of populist politics. However, it is worth noting that this criticism rests on a presumption of a widespread public resentment against the perceived elites that populists are able to exploit. What political theorists often point out is that the rise of populism is fueled by the crisis of political representation. It is because voters feel that their interests are neglected by their elected representatives that they turn to populist politicians and movements. As Yascha Mounk argues: "Elected by the people to represent their views, legislators have become increasingly insulated from the popular will" (Mounk, 2018: 77). When discussing the causes of the rise in populism in contemporary liberal democracies, Francisco Panizza recognizes three main causes (Panizza, 2005). First, when a political or social crisis is inadequately addressed or is left unresolved it leaves the impression among the voters that the ruling elite is unable or unwilling to tackle serious political challenges. The global economic crisis of 2008 or the EU's recent immigration crisis are good examples for events that prepared a fertile ground for populist demagogues. The second cause, Panizza argues, can be found in the exhaustion of dominant political traditions and the solutions they are offering. This has certainly been the case with numerous social democratic parties in Europe struggling to find adequate solutions for growing social inequality, the decrease in blue-collar jobs and the rising public debt. Unsurprisingly, many working-class voters that traditionally supported the social democratic option are now turning to populist parties. The third cause of rising populism is to be found in deep changing processes – such as globalization or automation – that

lead to the loss of manufacturing jobs, the redundancy of unskilled workers and the general disruption in the economy and in social life.

In each of these three instances, there is a crisis of representation where elected officials and traditional political parties are perceived to be working against the interest of the majority of people by protecting the interest of the rich and influential few. This suggests that mainstream politicians are also demagogues: they told the voters what they wanted to hear to get into power, but once in power they act against the interest of those who elected them. We can assume that to get into power, politicians have to win the support of the majority of voters and therefore that they inevitably have to say what voters want to hear, but their inability or unwillingness to deliver what they promised is what leads to the crisis of representation and a strengthening of populism. Here, then, lies the irony: what gives rise to populist demagogues are mainstream demagogues. Populism finds fertile ground when elected representatives disappoint their voters by failing to deliver what they promised. The success of populists' condemnation of corrupt and incompetent political elites and their bid as a "corrective" to liberal democracy rests on the idea that mainstream elites have become too remote from the people they are supposed to represent (Müller, 2016: 57). If we take this argument a step further we can conclude that the discrepancy between what is promised and what is delivered to the voters is a permanent feature of representative democracy. This is what Pierre Rosanvallon had in mind when he argues that "democracy suffers from a permanent crisis of representation" (Rosanvallon, 2006: 91).² In democracy there will always be, to a smaller or larger extent, a divergence between what was promised and what was achieved. What the rise of populism reveals then, is that the core pillar of representative democracy – the idea of political representation – is often followed by its evil twin: demagoguery. The critics of populism point out that the success of populist agenda frequently relies on shameless demagoguery, but it is worth noting that by this very logic political representation provides a fertile soil for demagogues. Hence, the dangers of populist politics are the dangers that are inherent in representative democracy.

The criticism of populism as a form of demagoguery offers us two important insights. First, that populist demagoguery goes hand in hand with mainstream demagoguery. Or to be more precise, it is the broken promises of mainstream demagogues that drives the voters to give their support to populist demagogues. When political scientists try to explain the reasons for the recent rise in support for populists, what they usually come up with is a list of unresolved political and social problems: a decline in living standards and a lack of job opportunities, especially for younger generations; rising social inequality; a rise in tax breaks and tax avoidance by wealthy corporations; a surge in the cost of housing, higher education and health services; a growth of public debt and inconsistent immigration policies. Unsurprisingly, this results in a sharp decrease in the trust in governments and democratically elected representatives (Eatwell and Goodwin, 2018; Mounk, 2018; Miller, 2018). As a result, there is growing support for populist politicians who condemn the corrupt governing elites and claim to be the true representatives of people's interests. There is a parasitism at play here: the success of populist demagogues depends, in the large part, on the failures of mainstream demagogues.³

² A similar argument is put forward by James Miller: "the democratic project... is inherently unstable" (Miller, 2018: 10).

³ For a description of a relationship between constitutional democracy and populism as a parasitic one, see: Arditi, 2007.

The second insight is that the problem of demagoguery in democracy is something that arises from the idea of political representation itself. The logic of democratic representation dictates that to win power one has to win public support. Using demagoguery – either in its mainstream or populist guise – is often a successful strategy in ensuring that support. Hence, the use of demagoguery as a political strategy is not endemic to populism, but inherent to representative democracy. This is the reason why the rhetorical attacks that mainstream politicians and populists launch at each other are often about who actually represents the true interests of the people. Each side depicts their opponents as con artists hiding behind the mask of representation while, in truth, pursuing their own private interests that are directly opposed to the welfare of the citizens. Often, unfortunately, both sides are correct in their assessment of their political opponents. Within the context of representative democracy, demagoguery is not an anomaly or a warning sign that democracy is going off the rails, but a permanent negative feature of political representation and democratic electoral process. Hence, the valid criticism of populist politics – that it is a form of demagoguery – also reveals the inherent problem with representative democracy itself.

Populism as simplification of politics

The second accusation put forward against populism is that populists not only say what voters want to hear, but also simplify the political language, thus transforming it in a dangerous way. What they offer to the public is a simplified view of politics in which scheming elites conspire against the interests of the majority. In their version of the world complex political and social challenges always have simple and straightforward solutions and the diversity of voters' interests and values is buried under the idea of a homogenous will of the people.

When discussing populist strategies, Rosanvallon talks about three different levels of simplification (Rosanvallon, 2011). First, there is the simplification of policy challenges and solutions. Populists tend to present complex issues such as immigration, climate change, economic stability or security vs. privacy in the simplest terms and offer uncomplicated solutions to these issues. These solutions often show disregard for scientific or expert opinion. Additionally, when presenting their policies, they often exploit existing prejudices or xenophobic and exclusionary sentiments. Talking about "the oversimplification of policy challenges", Müller gives an example of promotional posters by Front National in France claiming that "Two Million Unemployed Is Two Million Immigrants Too Many!" (Müller, 2016: 27, 17). Further examples would be the claims of the former US President Donald Trump that health care reform is simple or that building a wall between the US and Mexico is an easy solution to the problem of illegal immigration. The second strategy of simplification depicts politics as a Manichean world divided between corrupt, self-serving elites and honest common people interested in the public good. The complexity of power relations that exists between different classes, social groups and interest groups is replaced by a simple us vs. them worldview. The third type of simplification that populists rely on is talking about people's will as a homogenous concept where all the diversity of opinions, attitudes and values that exists in a democratic society is replaced by a congruent *vox populi*. Furthermore, populists claim not only that there is such a thing as a single will of the people, but that their own political agenda best represents that single will. All three levels of simplification, as Rosanvallon points

out, diminish our public discourse and turn citizens against each other, transforming the cooperative process of collective decision-making into an antagonistic friend vs. enemy political framework (Rosanvallon, 2011).

Rosanvallon's criticism of populism is justified. However, for this line of argument to work, we have to assume that there is an audience that finds convincing the simplified view of politics that populists are peddling. This is what Mudde and Kaltwasser call *the supply and demand problem*: it is not enough that we have populists trying to distort our political reality by simplified re-descriptions; we also need citizens who embrace these re-descriptions. As Mudde and Kaltwasser argue: "to explain the success (and failure) of populist actors one has to take into account both the demand side and the supply side of populist politics" (Mudde i Kaltwasser, 2017: 97). Hence, the danger that the populist strategy of simplification will lead to the impoverishment of our public discourse becomes real only when enough voters embrace this kind of rhetoric. Let me illustrate this by discussing populists' use of the Manichean "us vs. them" strategy.⁴ When populists offer such a simplified worldview, it only becomes politically relevant when enough of the voters start subscribing to this worldview. What then becomes the main question is this: How does the crisis of representation, followed by fear and resentment against those in power lead informed voters to accept the populist worldview? I, as a voter might be convinced that some of the political elite works against the interests of the majority of citizens, but it does not follow from this that voters will necessarily embrace the simplified Manichean worldview. Alternative responses to this sense of betrayal can range from political apathy to activism, political mobilization or a need for a deeper analysis and understanding of the problem. The crisis of representation does not inevitably lead to support for populist agenda. For that to happen there has to be enough citizens convinced by the "us vs. them" explanation of our political world. The logic of this argument applies not only to the "us vs. them" simplification strategy, but also to the oversimplification of policy solutions and the idea of a single will of the people. In all three instances, the populists' supply of simplified political explanations and solutions has to be met with a demand for such explanations and solutions.

Therefore, following the logic of the supply and demand argument, we must either 1) explain how well-informed and politically responsible voters are transformed into gullible voters who embrace this kind of simplified view of politics or 2) question how well-informed and politically responsible these voters were in the first place. In his influential study of populism, Mounk clearly embraces the second option: "voters do not like to think that the world is complicated. They certainly do not like to be told that there is no immediate answer to their problems. Faced with politicians who seem to be less and less able to govern an increasingly complex world, many are increasingly willing to vote for anybody who promises a simple solution". That is why, Mounk concludes, "glib, facile solutions stand at the very heart of the populist appeal" (Mounk, 2018: 38). Mounk's depressing view of the average democratic voter's susceptibility to populists' simplified world-view is supported by a substantial amount of empirical research. Political scientists in the past several decades have consistently shown that the majority of voters in democracies are badly informed and sometimes blatantly ignorant about basic facts regarding policy issues, the workings of political institutions and general information about political and social issues (Converse, 1990; Bartels, 1996; Friedman, 2006; Somin,

⁴ This argument works of all three levels of simplification that Rosanvallon talks about.

2013; Achen and Bartels, 2017). This, in turn, can lead to a simplified view of political solutions to complex political problems.

What both the empirical studies and the voters' support for the populist strategy of simplification suggest is that one of the basic presumptions on which representative democracy rests – the informed and responsible voter – is a myth. The idea that the majority of citizens participating in democratic elections are well-informed and politically responsible is one of the core pillars of democratic order. The justification of democratic collective decision-making rests on this very idea. However, the justified criticism of populist politics of simplification points not only to the dangers of embracing the populist agenda, but also reveals that our image of a rational, intelligent, well-informed and responsible democratic citizen might be an illusion. If the vast majority of citizens reject the populists' attempts to simplify our political reality, then populist movements are condemned to exist on the fringes of a stable democratic society. The fact that the populist strategy of simplification is proving to be a successful way to attract voters in both old and new democracies has a sobering effect on our unrealistic vision of the average democratic voter. Again, looking critically at populism results in an uncomfortable insight into one of the central assumptions of representative democracy.

Populism as anti-pluralism

The third criticism I want to discuss addresses the populist claim that their voice is the voice of the people and that the solutions they offer are the embodiment of the true will of the people. Not only does this claim, as Rosanvallon points out, rest on a simplified view of a democratic public, but its implications are profoundly anti-pluralist and exclusionary. It is this claim that Müller finds to be the most dangerous aspect of populist politics because it rests on the deep anti-pluralistic assumption that people should be thought of as one. "The core claim of populism", warns Müller, "is thus a moralized form of anti-pluralism" (Müller, 2016: 23). When we describe the concept of people as a homogenous whole, what follows is that those who disagree with the will of the majority can be excluded from that concept. The next step for populists, who present themselves as representatives of the true voice of the people, is to exclude all those who disagree with their politics as not being "a proper part of the people" (*ibid.*: 9) or worse, as the enemy of the people. This, as Müller points out, is "an exclusionary form of identity politics" (*ibid.*) where the core value central to identity politics – that of inclusion – is inverted on its head.

Canovan explains how populists exploit the ambiguity in the concept of "the people". We can think of the concept of "the people", Canovan argues, in three distinct ways:

- people as a whole-body politic
- people as an ethno-cultural community
- people as common people / as plebs (Canovan, 2005; see also: Canovan, 2004).

The maneuver that populist use in their praise of the people and the condemnation of the corrupt elites is to equate the first conception – people as a whole – to the third conception – people as simple, uncorrupted people. (in the case of nationalist populism, all 3 conceptions are equated). This inevitably leads to the politics of exclusion where those who disagree with the populist worldview – let's say the liberal academic elite – are not really part of the real people. People here are defined as a

moral rather than a demographic category. Canovan's argument is supported by Roger Eatwell and Matthew Goodwin, who point out that populism's core claims are based on a stark contrast between "corrupt and distant elites" and their own "attempt to make the popular will heard and acted on" by defending "the interests of the plain, ordinary people" (Eatwell and Goodwin, 2018: 78). The inevitable result is that those who disagree with this simplistic Manichean contrast are branded as either members of the corrupt elite or enablers of such an elite and are, therefore, not part of the people.

I agree that this is a fair criticism of populism, but I believe the problem cuts deeper than Müller, Eatwell, Goodwin or even Canovan suggest. This criticism questions the coherence of one of the core ideas of representative democracy – that of popular sovereignty. The concept of the people as a body politic, the concept on which the idea of popular sovereignty is based upon, is itself anti-pluralist and exclusionary. This becomes clearer if we look at the idea of popular sovereignty within the context of representative democracy as an answer to two distinct questions. The first question is: who is the true source of political authority? The second one is: who rules and for whose benefit? The answer to the first question is: the people and to the second one: the representatives of the people for the benefit of the people. However, if we look at these answers more closely, we can see that in both cases we operate with the definition of the people as a homogenous entity whose individual members have identical interests and concerns. Our answers inevitably led us into the trap of exclusion. Therefore, unless we subscribe to the Rousseauian anti-pluralist ideal of *volonté générale*, it becomes clear that we are talking about the concept of the people in a meta-political, symbolic kind of way. This is what Jürgen Habermas meant when he said that the idea of the single, homogeneous, authentic people is a fantasy, and that people can only appear in plural (Habermas, 1996). The moment we start thinking of the people as a homogenous whole – that is in anti-pluralist terms – we embrace some form of the politics of exclusion.

The same logic applies when answering the second question: who rules and for whose benefit? Here, we assume that a functioning representative democracy protects the interest of the people by defending, balancing, and compromising between the interests of different social groups – people in plural – rather than the people as a homogeneous whole. Very rarely do governments have a chance to introduce political solutions and public policies that benefit each and every citizen equally. Here again, the claim that the government represents the interest of the people is a symbolic statement because in most cases it is impossible to promote the interests of all the people or people as a whole. In answering this second question, Habermas's insight rings even more true: people can only appear in plural. Populists, in that sense, are consistent: catering for the interest of the (true) people inevitably entails excluding some parts of the population from the people.

More concretely, the process of exclusion in representative democracy manifest itself in two different ways. First, there is a *membership exclusion*, i.e. demos is defined, first and foremost, by defining who is in and who is out. Second is a *decision-making exclusion* where the will of the majority is described as the will of the people, while that of the minority is disregarded. An obvious historical example of *membership exclusion*, one that Müller cites, is the Jacobins and their politics of terror, which invoked the will of the people to justify the prosecution of their ideological opponents as the enemies of the people (Müller, 2016: 59-60). However, Müller does not mention another historical example of a democratic revolution that

also invoked the concept of the people in an exclusionary manner. Here, of course, I am referring to the American Revolution and the Republic's Founding Fathers' opening phrase of the Declaration of the Independence: "We the People". This has always been perceived in a much more positive light than the terror of the French Revolution. The US concept of "We the People" not only excluded Native-Americans and black slaves, but also the British loyalists who opposed the independence of the colonies. In fact, sixty thousand of them had their land confiscated and were forced to move to Canada or England. (This is how Thomas Paine got his house and land from the newly established US government.) This type of exclusion was not only a feature of the American or the French Republic but, as Mounk acknowledges, nation building in Europe in the 18th and 19th centuries "nearly always took the form of a hankering for ethnic purity as well as democracy" (Mounk, 2018: 163). I do not want to suggest that representative democracies are inevitably exclusionary, but historical records show that the use of the concept of the people in democracies, as a way to justify excluding certain groups of people from membership, is not unique to populists. Rather, my argument is that invoking the ideal of the people as a homogenous whole – in its populist, republican, liberal or conservative guise – is the first step in the politics of exclusion.

The second type of exclusion in democracies – *decision-making exclusion* – is also not unique to populism. The core assumption of representative democracy is that in free societies citizens will unavoidably disagree not only on policy issues, but also on their understanding of the political community they want to live in. As John Rawls points out in *Political Liberalism*, pluralism "is the normal result of the exercise of human reason within the framework of the free institutions of a constitutional democratic regime" (Rawls, 1993: xviii). That is why whenever somewhere nearly 100 percent of voters elect a candidate or agree on an answer to a referendum question, we rightly assume that the voting process was rigged and that we are talking about an autocracy rather than a democracy. In representative democracy the will of the people is never uniform. However, for procedural reasons we equate the will of the majority with the will of the people. What inevitably follows is that the will of those who are in disagreement with the majority is ignored when defining what the will of the people decided. An obvious recent example to this is the Brexit vote, where out of 72,2% of the electorate that voted, 51, 9% that voted "yes", was referred later, by both supporters and the opponents of the Brexit, as the true will of the British people.

The criticism of populism as anti-pluralist and exclusionary is on point. However, it is worth noting that populist exclusionary politics arises not from some perverse or corrupt understanding of the concept of people, but that this concept is anti-pluralist in its very nature. Whenever we invoke the idea of the people as a homogenous whole in democracy beyond its symbolic form – as is the case with membership exclusion or decision-making exclusion – we almost inevitably dismiss or discriminate against some of our fellow citizens. Here lies the danger of answering the question "Who rules?" by saying: The people do. This is the reason why Hans Kelsen, in his rejection of Carl Schmitt's idea of the homogenous people as a basis of political order – called the people "a meta-political illusion" (Kelsen, 1981: 22).⁵ It is

⁵ See also Urbinati, 2017: 44: "powerful myth with which democracy was born... myth that representative system tried to reproduce, in fiction, at the symbolic and indirect level: the myth of the perfect unity of the collective sovereign endowed with a single will"; and Morgan's argument on the logic of popular sovereignty which implies that the people can strive for "the fiction of the People" but should "never reach it" (Morgan, 1988: 90-91). Similarly, in his letter

this illusion, however, that is one of the constitutive elements of the democratic theory of legitimacy. The very idea of popular sovereignty is not a populist invention, but a core pillar of representative democracy. Populists are only pushing this idea to its logical exclusionary conclusion. Achieving a stable, inclusionary and pluralist representative democracy requires that we curtail the idea of popular sovereignty and refer to it as a symbolic, rather than an operational concept. Once again, the criticism of populism reveals a deep problem with the idea that lies at the heart of representative democracy – that of popular sovereignty.

To sum up, in this part of the paper, I have demonstrated how contemporary criticism of populism leads to the unmasking of the cracks in the three pillars that our understanding of representative democracy stands on – that of representation, responsible voters and popular sovereignty. To refer back to the analogy from the introduction, looking at the vices of the populist Mr. Hyde I illustrated the questionable character traits of democratic Dr. Jekyll. In what follows, I will further explore the relationship between populism and representative democracy.

The relationship between populism and representative democracy

If my central argument is correct – that populism is a negative manifestation of democracy's own myths – does it make sense to contrast representative democracy and populism in such stark terms? If the challenges of demagoguery, ignorance and irresponsibility of voters and the exclusionary nature of popular sovereignty are permanent fellow travelers of representative democracy, why did populism have to surge to reveal these shortcomings?

The answer lies in the institutional mechanisms that representative democracies have put in place to avoid these challenges. It is through these mechanisms that democracy tries to protect itself from its own myths. Here I am referring to mechanisms such as institutional checks and balances, an independent media, expert policymakers, political parties and policies of minority representation and inclusion. The main purpose of the system of checks and balances (especially the independent judiciary) is to prevent a concentration of political power in one branch of a government, but also to ensure pluralism and the protection of the rights of all citizens by curtailing the will of the majority. Similarly, political parties are not only a mechanism to mobilize and politically organize voters, but also to ensure responsible governance by providing viable alternatives to current officeholders. They represent the plurality of different interests that exist within the society and filter citizens' demands into coherent policies.⁶ The role of the independent media is to provide information necessary for citizens to make rational and informed decisions, but also to unmask demagoguery and give a platform to the plurality of voices in a democratic society. The involvement of experts in designing public policies is even more explicitly aimed at rejecting simplified, exclusionary or scientifically unfounded political solutions advocated by demagogues and embraced by uninformed or ir-

to Robert Michels, Max Weber claimed "Such notions as 'will of the people' and 'genuine will of the people' have long since ceased to exist for me; they are fictions" (see: Miller, 2018: 168).

⁶ As Miller argues: "Throughout Europe, the rise of the party system contributed to a gradual process of democratization, involving the slow expansion of the franchise, the institutionalization of civil liberties, and the emergence of a central government accountable to voters, through either a parliament or a direct vote" (Miller, 2018: 157).

responsible voters. Specifically, policies addressing the political and social inclusion of minorities – such as quotas for minority representatives or different multicultural policies – address both the membership and decision-making exclusion aspects of popular sovereignty.

It is worth noting that all of these mechanisms are *undemocratic*, but not necessarily *anti-democratic*. What I mean is that they are designed to curtail and limit the will of the majority, therefore, they are *undemocratic*. However, that does not mean that they are *anti-democratic*, i.e. intended to work against the interests and the welfare of the majority of citizens. Actually, a functioning and stable representative democracy uses these *undemocratic* mechanisms for the benefit of its citizens and the maintenance of democracy itself. Here we can draw a parallel between representative democracy and the free market as an efficient system of property exchange. A completely unregulated market would collapse on itself by creating monopolies, unsustainable levels of social inequalities, overproduction, non-provision of public goods, lack of consumer protection, negative externalities, etc. Similarly, representative democracy has to rely on the abovementioned *undemocratic* mechanisms to ensure its own survival. A democracy that puts no limits on the will of the majority would quickly stop being democratic. As Nadia Urbinati convincingly argues, a democratic system that would allow the majority to exclude political options with minority support from political competition, "that infringes basic political rights – especially the rights crucial for forming opinions and judgments, expressing dissents, and changing views – and that systematically precludes the possibility of the formation of the new majorities is *not a democracy at all*" (Urbinati, 2019: 10).

That being said, it is possible that some of these *undemocratic* mechanisms that were initially designed to make representative democracies both stable and truly representative became distorted and utilized in an *anti-democratic* way. This happens when there is a shift from policies designed for the benefit and welfare of the citizens to policies that promote special interests at the expense of everyone else within the political community. Authors like Laclau and Rancière describe this process as a transformation of representative democracy to elective oligarchy (Laclau, 2007; Rancière, 2006). In the glory days of representative democracy – from the post-war period to the 70's – the abovementioned *undemocratic* mechanisms were, in a large part, used in a way that led to an increase in economic prosperity, a decrease in social inequality and a rise in equality of opportunity, living standards and better and more inclusive public services. The general success of these policies gave legitimacy to both political elites and experts, as well as validity to their claim that they represent the interest of the people. Eatwell and Goodwin refer to this period as the Golden Age of Capitalism "when prosperity was widely enjoyed" (Eatwell & Goodwin, 2018: 189), while Mounk describes it as "the period of democratic stability" when "most citizens enjoyed a rapid increase in their living standards" (Mounk, 2018: 15). From the 1970's on, however, we can witness how *undemocratic* limits on the will of the majority slowly transform into an *anti-democratic* promotion of oligarchic interests at the expense of the public's welfare.⁷ Political parties became more dependent on big corporate donors and powerful interest lobbies. Laws and court rulings

⁷ As John Dunn claims: "For much of the post-war period across North America, Western Europe, and Japan, it saw protracted periods of relative felicity as economies grew, welfare systems were extended, and the lives of most citizens visibly improved along with them. By 2000 at the latest that was no longer clearly the case, the rewards of residual growth were shared far more inequitably" (Dunn, 2018: 177)

reflected oligarchic agenda through policies of deregulation, privatization, tax cuts and cuts in public spending. The mainstream media became more ideologically biased and often focused on promoting the interests of big money. All of this resulted in an increase in economic and social inequality, followed by a decrease in equality of opportunity and social mobility, a deepening of political polarization and elected officials' further detachment from their constituents.

Populism thrives on the failures of representative democracy. Populists will point out that corrupt politicians and technocratic elites, by disregarding the will of the people (i.e. will of the majority), inevitably also disregard the interest of the people. What makes this claim more or less convincing depends, in large part, on how successful the *undemocratic* mechanisms are in actually ensuring the welfare of the majority of citizens. As Mounk points out, for many citizens in democratic societies the support for liberal democratic institutions in large part depends not on the abstract ideals of justice, but on the outcomes these institutions deliver (Mounk, 2018: 131). However, populists go a step further: their core argument is that *undemocratic* mechanisms designed to limit the popular will are intrinsically *anti-democratic*. By invoking a minimalist concept of democracy where the only criteria for evaluating a certain policy or a political decision as correct and just is to see if it corresponds to the will of the majority, populists can claim that decisions made by the elites – professional politicians, judges, policy experts and technocrats – are by definition anti-democratic. "In light of the populist ideal of the people ruling themselves", Amy Gutmann points out, "any constraints on popular rule are undemocratic even if, all things considered, the constraints are justified" (Gutmann, 2007: 532). The populist argument is not about outcomes, i.e. assessing if check and balances, political parties, mainstream media or experts designing public policies are actually benefiting citizens. Rather, it is about the very nature of decision-making: any institution or practice designed to limit the will of the people is, at its core, *anti-democratic*. Therefore, for populists, there is no point in trying to restore *undemocratic* mechanisms that limit the will of the people in a way that would promote the interests of all citizens. Their mission is not to restore representative democracy by curtailing the oligarchic influence on collective decision-making process. On the contrary, populism's goal is to destroy any *undemocratic* constraints on the sovereignty of the people by introducing the policies that represent the will of the 'true' people. Populists are more than willing to pay the price of achieving this goal: the emergence of the dark side of democracy through shameless demagoguery, anti-intellectual worship of the wisdom of the 'common man' and embracing the anti-pluralist and exclusionary concept of the people.

The evidence for this kind of populist strategy has been well documented by theorists like Müller (2016) and Urbinati (2019) in their analysis of populists in power. Once populist movements manage to win elections, they act quickly to dismantle any institutional limits on the democratic will of the 'true' people. The checks and balances system is eroded by limiting the powers of the independent judiciary or by packing the courts with judges known to be loyal to the new government. Parliamentary opposition is demonized as traitors to the people. The independent media becomes 'fake news', while state-run media is put under the control of editors and journalists sympathetic to the populist government. The opinions of experts are dismissed as biased and disconnected from the will of the people. The politics of compromise and balancing of different interests that exist within the society are abandoned for the 'true' representation of the people's will embodied in the deci-

sions of a populist leader. There is an abundance of examples for this kind of populist strategy from both the left – such as Hugo Chavez in Venezuela – and the right – such as Berlusconi in Italy, Fidesz in Hungary, PIS in Poland or Trump in the USA.

The populist strategy of equating *undemocratic* constraints on the popular will with *anti-democratic* dangers of representative democracy also explains why it is often futile to try and convince disappointed citizens with populist sympathies to rely on the authority of experts – courts, scientists, policy experts, professional journalists, etc. – when trying to make informed political decisions. From a populist perspective, the authority of these experts is *a priori* problematic because their *undemocratic* role in the public sphere is to question and limit the will of the people. Therefore, whatever agenda these experts are promoting can only lead to *anti-democratic* outcomes. Their authority is suspect not because of their lack of real expertise, but because of their motives: their aim is to promote elitist and oligarchic interests at the expense of the interest of the people. Within this context, invoking policy expertise as a solution to the representation crisis can actually help populists – as the public outcry against experts in both the period after the 2008 economic crisis, debates on Brexit or current opposition to Covid vaccines suggest. The expert policymakers and mainstream opinion-makers can now be seen – as populists are quick to point out – as part of the problem, not as part of the solution. Consequently, experts' criticism of populist rhetoric and policies as demagoguery, as a dangerous simplification of complex political and social issues and as politics of exclusion can be easily dismissed as unfounded and biased. The attack on the elites in populist rhetoric serves a dual purpose: first, to mobilize popular support by identifying the political, economic, intellectual and cultural elites as oligarchic villains and, second, to deflect any criticism of populist agenda as a part of an elitist ploy to deprive the people of their rule. This can help explain the paradox at the heart of populist politics: responding to the elective oligarchy's *anti-democratic* disregard of people's interest by relying on an *anti-democratic* exclusion of all those who are critical of populist goals. As Urbinati points out: "populism expresses two things at the same time: the denunciation of exclusion, on the one hand, and the constitution of a strategy of inclusion *by means of* exclusion (of the establishment)" (Urbinati, 2019: 33). This negative description of populist agenda holds regardless of our definition of populism (as an ideology, political logic, rhetoric or a mere strategy).

Based on these insights, what kind of conclusions can we draw on the relationship between populism and representative democracy? One way to look at this relationship is through the lens of the underlying tension between the liberal and democratic elements that constitute both the normative and the institutional structure of constitutional democracies. This two-strand model of democracy is advocated by Chantal Mouffe in *The Democratic Paradox* when she argues: "On one side we have the liberal tradition constituted by the rule of law, the defense of human rights and the respect of individual liberty; on the other the democratic tradition whose main ideas are those of equality, identity between governing and governed and popular sovereignty. There is no necessary relation between those two distinct traditions but only a contingent historical articulation" (Mouffe, 2000: 2). In a later text, she talks about the "necessary tension which exists between the logic of liberalism [individual liberty and pluralism] and the logic of democracy [popular sovereignty and equality], and the impossibility of a final reconciliation" (Mouffe, 2005: 53). A similar argument is put forward by Steven Levitsky and Daniel Ziblatt: "An overreliance of gatekeeping is, in itself, undemocratic – it can create a world of party bosses who

ignore the rank and file and fail to represent the people. But an overreliance on the 'will of the people' can also be dangerous, for it can lead to the election of a demagogue who threatened democracy itself". Their conclusion is that "there is no escape from this tension. There are always trade-offs" (Levitsky and Ziblatt, 2018: 34). This two-strand view rests on a presupposition that there is an integral and unresolvable tension between the liberal and democratic values at the heart of representative democracy. The best we can hope to achieve is a stable balancing act that manages to restrain the excesses of popular will through undemocratic institutional mechanisms without sacrificing the interest of the people in the process. Populism grows in strength when this balancing act fails, i.e. when liberal restraints on popular will result in the promotion of narrow oligarchic interests at the expense of the interest of the majority. In this view, populism can have a corrective role by restoring the balance by strengthening the democratic side. The danger is that populism can tip the balance too far to the democratic side, which can result in anti-pluralist and exclusionary politics.⁸

There is, however, another way we can understand the relationship between populism and the ideal of representative democracy. The argument that I have put forward in this article is that democracy is haunted by certain vulnerabilities that are imbedded in its very core: political representation invoking demagoguery; voters embracing ill informed, irresponsible or discriminatory political solutions; and the realization of the ideal of popular sovereignty leading to exclusionary and anti-pluralist outcomes. If left unrestrained through different institutional mechanism – rule of law, checks and balances, political parties, expert policy making, independent media – these democratic vulnerabilities will abolish democracy itself. In this reading, these *undemocratic* restraints or gatekeepers, are not liberal impositions on the true spirit of democracy, but necessary mechanisms for democracy's survival. It would be naïve to think that these mechanisms can never be abused for *anti-democratic* purposes, i.e. for promoting oligarchic interests or specific interest groups at the expense of the good of the majority. After all, that is exactly a tendency we have witnessed in many democratic societies in the last half a century. However, that does not mean that the liberal elements took a precedence over democratic elements in liberal-democratic regimes, but that liberal gatekeeping has failed in its task by distorting the necessary and justified *undemocratic* restraints on popular will into *anti-democratic* disregard for public good.

How should we evaluate populism then? Populism can help us reveal these democratic vulnerabilities in the same way that Mr. Hyde reveals the repressed nature of Dr. Jekyll. However, populism is neither the corrective, nor the adequate cure for stopping the transformation of representative democracy to elective oligarchy. A reason for this is that populism equates *undemocratic* restraints on popular will with the *anti-democratic* interest of the elites to exclude the majority of citizens from a meaningful decision-making process. By rejecting *undemocratic* restraints, populism embraces the demagoguery, anti-pluralism and exclusionary politics of the uninhibited Mr. Hyde of democracy. The populist solution to saving democracy results, in the best-case scenario, in an anti-pluralist tyranny of the majority and, in the worst and more likely scenario, in an autocratic concentration of power in

⁸ For criticism of this two-strain model of democracy, see Canovan's essay "Trust the People!" where she argues that this model "seems to imply that however weak populists may be as liberals, they do get full marks on the democracy section of the paper" (Canovan 1999: 8). See also: Urbinati, 2019.

the hand of one party and one leader posing as an embodiment of the true will of the people. Once in power, populist leaders and movements prove that if the abovementioned democratic vulnerabilities are allowed to blossom without any restraints, democracy collapses on itself. The populist cure for the oligarchic threat to democracy results, paradoxically, in the destruction of democracy. Therefore, on this view of democratic *ethos* there is no such thing as an illiberal democracy or oligarchic liberalism. If we accept that the core principle of liberal philosophy is treating all persons as free and equal then the promotion of narrow oligarchic and elitist interests while disregarding the interests and welfare of the rest of the citizens directly violates this principle. Similarly, a populist democracy that abandons liberal constraints on popular will inevitably stops being a real democracy once it embraces the politics of exclusion by identifying its supporters as the true people and its critics as the enemies of the people. Here, in conclusion, we have an answer to the question of what is wrong with populism. Populism is the face of the dark side of democracy that, if unrestrained, brings about democracy's downfall.

References

- Achen, C. H., and Bartels, L. M. (2017). *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton: Princeton University Press.
- Arditi, B. (2007). *Politics on the Edges of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bartels, L. (1996). Uninformed Voters: Information Effects in Presidential Elections. *American Political Science Review*, 40(1), 194-230. <https://doi.org/10.2307/2111700>
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>
- Canovan, M. (2004). Populism for political theorists? *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 241-252. <https://doi.org/10.1080/1356931042000263500>
- Canovan, M. (2005). *The People*. Cambridge: Polity.
- Converse, P. E. (1990). Popular Representation and the Distribution of Information, in: J. F. Ferejohn and J. H. Kuklinski (eds.), *Information and Democratic Processes* (pp. 369-388). Urbana: University of Illinois Press.
- Dunn, J. (2018). *Setting the People Free: The Story of Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Eatwell, R. and Goodwin, M. (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London: Penguin Random House.
- Friedman, J. (2006). Democratic Competence in Normative and Positive Theory: Neglected Implications of 'The Nature of Belief Systems in Mass Publics'. *Critical Review*, 18(1-3), i-xliii. <https://doi.org/10.1080/08913810608443649>
- Grabow, K. and Hartleb, F. (2013). *Exposing the Demagogues*. Brussels: Centre for European Studies.
- Gutmann, A. (2007). Democracy. In: R.E. Goodin, P. Pettit and T. Pogge (eds.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy* (pp. 521-531). Malden: Blackwell Publishing.
- Habermas, J. (1996). *Between Fact and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Judis, J. B. (2016). *The Populist Explosion*. New York: Columbia Global Reports.
- Kazin, M. (1995). *The Populist Persuasion: An American History*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kelsen, H. (1981). *Vom Wesen und Wert der Demokratie*. Aalen: Scientia.
- Laclau, E., and Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, E. (2005a). *On Populist Reason*. London: Verso.
- Laclau, E. (2005b). Populism: What's in a Name? In: F. Panizza (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy* (pp. 32-49). London and New York: Verso.
- Laclau, E. (2007). *On Populist Reason*. London: Verso.
- Lasch, C. (1996). *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. New York and London: W. W. Norton.
- Levitsky, S. and Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown.
- Miller, J. (2018). *Can Democracy Work?* New York: Farrar, Straus and Giroux.

- Morgan, E. S. (1988). *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America*. New York: Norton.
- Mouffe, C. (2005). The 'End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism. In: F. Panizza (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy* (pp. 50-71). London and New York: Verso.
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Mouk, Y. (2018). *The People vs. Democracy: Why Our Freedom is in Danger and How to Save It*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mudde, C., and Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Müller, J. W. (2016). *What is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Panizza, F. (2005). Introduction: Populism and the Mirror of Democracy, In: F. Panizza (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy* (pp. 1-31). London and New York: Verso.
- Rancière, J. (2006). *Hatred of Democracy*. London: Verso.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rosanvallon, P. (2011). Penser le Populisme. *La Vie des idées*. September 9. <http://www.laviedesidees.fr/Penser-le-populisme.html>
- Rosanvallon, P. (2006). Revolutionary Democracy. In: S. Moyn (ed.): *Democracy Past and Future* (pp. 79-97). New York: Columbia University Press.
- Rosanvallon, P. (2008). *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šalaj, B., And Grbeša, M. (2017). Što je populizam i kako ga istraživati? *Društvena istraživanja*, 26(3), 321-340. <https://doi.org/10.5559/di.26.3.01>
- Šalaj, B. and Grbeša, M. (2018). *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*. Zagreb: TIM press.
- Somin, Ilya. (2013). *Democracy and Political Ignorance*. Stanford: Stanford University Press.
- Urbinati, N. (2019). *Me The People: How Populism Transforms Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.

Što ne valja s populizmom?

Sažetak Glavni je cilj ovog članka istražiti odnos između populizma i predstavničke demokracije. Rad je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu rad nudi detaljnu analizu triju kritika populizma i implikacija koje te kritike imaju na naše razumijevanje predstavničke demokracije. Prvo, bavi se argumentom da se populizam neizbježno oslanja na demagogiju i ispituje posljedice koje ovaj argument za koncept političkog predstavljanja u demokraciji. Drugo, raspravlja se o tvrdnji da se populizam oslanja na pretjerano pojednostavljenje političkih pitanja i onome što ta tvrdnja otkriva o demokratskom idealu informiranog i politički odgovornog birača. Treća se kritika bavi antipluralističkim karakterom populističke politike, koja se, tvrdi se u radu, može proširiti i na sam koncept narodne suverenosti. U drugom dijelu, članak se pobliže bavi odnosom populizma i predstavničke demokracije. Oslanjajući se na uvide iz prvog dijela, ispituje se različita institucionalna ograničenja volje većine i kako populizam ta ograničenja redefinira kao antidemokratske i elitističke prepreke narodnoj volji. Konačno, rad propituje prevladavajuće stajalište koje drži da je populizam fenomen koji proizlazi iz napetosti između liberalnih i demokratskih načela unutar predstavničke demokracije te nudi alternativni okvir za razumijevanje odnosa između populizma i demokracije.

Ključne riječi populizam, predstavnička demokracija, demagogija, narodna suverenost, narod

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kulenović E. (2021). What is Wrong with Populism? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 325-342. <https://doi.org/10.20901/an.18.14>

***POLITIČKA POVIJEST:
SLAVENSKE KOMBINACIJE***

***POLITICAL HISTORY:
SLAVIC COMBINATIONS***

THE THREE VERSIONS OF THE ULTIMATUM GAME: AN EXAMPLE FROM THE HISTORY OF CREATION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1914-1918

Dušan Pavlović

Faculty of Political Science
University of Belgrade
E-mail: dusan.pavlovic@fpn.bg.ac.rs

Stevo Đurašković

Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail: sdjuraskovic@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.15>
Original Scientific Article
Received: September 23rd 2021
Accepted: November 8th 2021

Abstract We examine the 1914-1918 creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes as a form of the ultimatum game. The negotiations among the Serbian Cabinet and the Yugoslav Committee representatives of the Habsburg Souths Slavs from 1914-1918 exemplify three versions of this game. The first version is a typical (rational choice) type of the ultimatum game in which the Receiver is satisfied with any offer by the Proposer. The second version is an instance of behavioral game theory. When the Proposer gives an unfair offer, it provokes an emotional reaction in the Receiver who will reject it at the cost of harming themselves. We observe this behavior in the emotional behavior of Frano Supilo, a Croat and one of the leaders of the Yugoslav Committee. The third version of the behavioral ultimatum game can be observed in the behavior of Serbian Prime Minister Nikola Pašić who opposed any concessions to the Yugoslav Committee, thus giving an ultimatum to the Croat side to accept the Serbian offer or remain with nothing, which was harmful to the Serbian side, too. This example is important because it produces two conclusions. First, historical games are often a mixture of several versions. Second, Proposers, too, can have an emotional reaction and give an offer that can hurt themselves. This aspect of the ultimatum game is less mentioned because it is difficult to simulate in experiments.

Keywords ultimatum game, emotions, rational choice, Yugoslav Committee, Serbian government, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes

1. Introduction

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was formally created on 1st December 1918. The creation was preceded by long negotiations that lasted for several years during World War I. The two main agents that took part in these negotiations – the Yugoslav Committee that claimed to represent the South Slavs from the Habsburg Monarchy and the Serbian Government led by Nikola Pašić – several times faced a breakdown in negotiations, which could have led to entirely different outcomes. We investigate the negotiation process from the perspective of game theory, claiming that the negotiation had at least three phases, each of which exemplifies a distinctive version of the ultimatum game. The product (the Kingdom that was created) was the outcome of a mixture of all these three phases and could easily have been different.

Our study applies game theory to a historical process and uses history to provide a narrative for a subvariant of a game, thereby making it an interdisciplinary work. We claim that – in addition to the behavioral game theory that claims that receivers can be emotional – proposers can also behave irrationally at the cost of themselves.

This is not the first time that game theory has been applied to Yugoslav history (see Gligorov, 1994).¹ Nevertheless, our paper may raise some eyebrows inside the academic community that studies the history of the South Slavs and Yugoslav history, which is why we want to begin this introduction with a methodological note.

The paper offers several novelties relevant for both game theory and Yugoslav history. First, we extend the ultimatum game to a new theoretical model (subvariant) in which the proposer (rather than the receiver) can act emotionally. Second, we offer a historical (non-economic) narrative for the ultimatum game. A narrative is a critical element for game theory models, for only with a narrative can it be known if the model is applicable to the real world (Morgan, 2014; Grüne-Yanoff, and Schweinzer, 2008). Not only can the ultimatum game be applied to and explain a historical situation, but the historical situation discussed here provides empirical material for all its three variants. We know now that the ultimatum game can have several subvariants, each of which has its own equilibrium, but we cannot know which one will be selected. To find out about it, we must have a narrative at hand because only a "narrative prepares the ground for the 'solution of the game' i.e., the identification of equilibrium strategy profiles, by applying the theory proper to the game structure" (Grüne-Yanoff & Schweinzer, 2008: 137). Braudel believed that economists must count on historians to formulate explanations about economic progress (1982: 86). Game theorist should do the same *vis-à-vis* their explanations.

The analysis and the narrative we offer here is obviously beneficial for game theory. Is our analysis beneficial for historiography? We draw on the work of Fernand Braudel, who claimed that "all the social sciences infect each other, and history is just as much a prey to these epidemics as any of the others. Whence come its changes in function, or method, or appearance" (1982: 65). Braudel claimed that historians have "wanted to be, and [have] become, an economist, sociologist, anthropologist, demographer, psychologist, linguist" (1982: 68). Can they be game theorists? We believe they can. Therefore, rather than buying into the argument that historiography is a mere collection of facts and events which happen only once, we see history as the outcome of a family of patterns that can be observed in different times and different

¹ It has been applied to post-Yugoslav history. See Whitt and Wilson, 2007: 655-668; Stojanović, 2014: 607-625; Zdeb, 2017: 369-387.

places.² Apart from Braudel, such approach in the historiography was embraced by Lucien Febvre (Febv, 2004), and among some Balkan historians (Stojanović, 2008; 2010).

Granted, history often has served as an empirical material for "non-historic" disciplines, but the benefit was mutual. Consider Theda Skocpol's *States and Social Revolutions* (1979) or Acemoglu and Robinson's *Why Nations Fail* (2012). Both studies are full of historical examples to which a certain theoretical model, which has excess explanatory power, was applied (Elster, 2015). The authors tried to find a more general framework with which it would be possible to explain when revolutions occur or why some nations are wealthier than others. Today's comparative politics and political economy have obviously benefitted from such analyses, but can anyone rightfully deny that historical scholarship on France, Russia, or China do not benefit from Skocpol's or Acemoglu and Robinson's studies? After such studies are done, the history of these societies and certain processes and outcomes are better understood. Therefore, our article sheds additional and informative light on the process of the negotiations that led to the creation of Yugoslavia in 1918.³ Although these negotiations took place only once and are unrepeatably, we believe that our study offers two novelties for the historiography of the first Yugoslavia and historiography in general. First, our work shows how complex the negotiations were and why it is right to think that several different outcomes were possible. Second, our explanation offers excess explanatory power and can be deployed to explain other historical events and processes that are about state creation by means of negotiations. We elaborate on the second contribution in the concluding section.

Finally, by introducing emotions in the analysis, we contribute to the discipline of history emotions (Frevort, 2011).

The remainder of the article is structured in the following way: Sections 2 and 3 discuss the rational choice and the two behavioral versions of the ultimatum game; Sections 4–6 provide the narrative for all three versions of the ultimatum game; and Section 7 offers the conclusion.

2. Rational Choice Game Theory

The general form of the ultimatum game, introduced in game theory by Werner Güth, is as follows (Güth, Schmittberger and Schwarze, 1982). Suppose there are two players, the Proposer (P) and the Receiver (R), who have to split a fixed sum of money, say, ten dollars. The minimal split unit is one dollar. The Proposer plays first by offering a distribution in the form of $(10-x, x)$. For example, if $x=2$, the distribution is $(8, 2)$, meaning that P gets eighty per cent, and R twenty per cent of the sum. P can split it any way it wants, but R decides whether to accept x or not. If R accepts x , the outcome of the game is $(10-x, x)$. If, however, R (for whatever reason) turns down the offer, the outcome is $(0, 0)$. By comparing outcome payoffs for both players, we can see that the acceptance outcome is a Pareto improvement on the rejection outcome.

The game can be presented in the extensive form (Figure 1):

² See Braudel's discussion on the battle of Pavia or the battle of Rocroi from 1525 and 1643, respectively (1982: 67).

³ The state was declared on December 1st, 1918, as the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In 1929 it was renamed to the Kingdom of Yugoslavia.

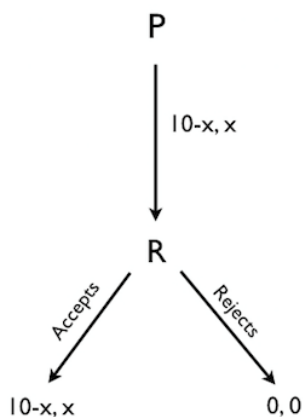

Figure 1.
Ultimatum game – rational choice version

What is the equilibrium outcome of this game? Analytical and behavioral game theory offers different answers to this question (Camerer, 2003). The rational choice explanation states that P can propose any split as long as $x > 0$. R will accept the offer because something is always better than nothing. This conclusion is grounded in a standard microeconomic presumption on human behavior according to which more is always better than less (Frank, 2008: 64-66). Suppose $x = \$1$. Rational choice theory suggests that R will accept one dollar only because this is better than nothing. Anticipating this, P may propose a rather unfair distribution, which favors her and puts R at a relative disadvantage. The conclusion is as follows. If $x > \$0.00$, the equilibrium outcome will be any proposal made by P, because R always needs something rather than nothing. What will P do if they know this? They will offer x that has smallest value. An offer of one dollar will therefore be the equilibrium outcome.

However, the experiments done in behavioral game theory did not endorse such a conclusion (Camerer, 2003). They showed that when x is very low, receivers tend to reject offers. For instance, when x drops to twenty per cent of the initial sum, fifty per cent of the receivers reject the offer; when it drops to ten per cent, the rejection rate is even higher. The researchers found that receivers react emotionally to unfair offers and are able to turn them down even if the payoff of zero worsens their situations. Anticipating this, proposers increase x and offer somewhere between sixty:forty, or even the fifty:fifty split (Hoffman, McCabe and Smith, 1996; Houser and McCabe, 2014: 28). Similar results were obtained in experiments in which the stake was higher, when the respondents had to split hundred dollars rather than only ten dollars. Some receivers reject offers that were twenty or even thirty per cent of the split was up to four hundred dollars (List and Cherry, 2000).

3. Behavioral Game Theory Response

The behavioral findings can hardly be explained by conventional microeconomic assumptions about rational behavior under which rational individuals should accept any offer as long as $x > 0$. A great number of people see distributional matters

as a form of justice, thus accepting them only if they are squared with their sense of justice (Rawls, 1971). If R believes that x is too low, or that the offer is unfair, they will reject it to get even with P, drawing on the principle of negative reciprocity (Camerer, 2003: 10). R will do it at their own cost (it will not receive $x > 0$). Material loss will be compensated by the fact that P suffered some loss too, which will generate pleasure in R. Due to this emotional reaction, the outcome of the game will be different from what the rational choice theory predicts.

More detailed explanations on why unfair proposals are rejected come from neuroeconomics (Glimcher and Fehr, 2013). A sense of justice is critical for understanding this outcome because it triggers emotional reactions to unfair offers (Marshall, 1972: 789-790). When facing an unfair offer, the brain triggers chemical reactions that create emotions that impact the decision-making mechanism to reject an unfair offer. The need to express such emotions motivates people to turn down offensive proposals even if they would incur material loss (Xiao and Houser, 2005: 7398-7401). These findings converge on other research, which found that unfair offers activate certain brain areas such as the anterior cingulate cortex (ACC) and dorsolateral prefrontal cortex (dlPFC), both of which regulate emotions (Sanfey et al., 2003: 1755-1758).

3.1 Can Proposer be Emotional too?

What goes for Receiver goes for Proposer, too. The latter can also exert an emotional reaction to the receiver's prior behavior or to their status. P, after having offered a split, may believe that R does not deserve a better offer, or that R is not worthy of anything better. This may be influenced by ideological beliefs. Maybe P wants to take revenge on R for something R did in the past, believes that R owes them something, or believes they are entitled to something R does not deserve and never will. Previous events may thus determine P's emotions when they offer an ultimatum. The offer can be highly unacceptable for R, and yet if R rejects it, P will not reconsider and will end negotiations at the cost of themselves, which goes against rational choice theory predictions described above. In other words, a *history of relations* may make P insist on unfair or humiliating offers.

The experimental discussions on the ultimatum game do not capture this aspect because a history of relations is difficult to simulate in experiments. In other words, R's emotional reaction is endogenous. It is generated by the offer itself. In contrast, P's emotional reaction is exogenous. It may be generated by some previous event(s), which happened before the split or negotiations. Yet it may have high impact on the outcome of the game.

The above discussion about R's reaction means that the ultimatum game works by way of a mechanism. A mechanism is a frequently occurring and recognizable causal pattern with indeterminate consequences (Elster, 2015). One cause can result in two totally opposing outcomes. As argued, R can respond in two divergent ways: R can accept the offer because something is better than nothing, but R can also reject it because it is unfair. But we want to claim more. P's initial offer may be understood as a mechanism, too. On the one hand, anticipating an emotional response from R, P may propose a rather unfair but also fair distribution, which would support the standard microeconomic assumption – that P will rationally evaluate the situation and adapt to it. On the other hand, P may be emotional themselves, or, for reasons

other than rational beliefs,⁴ be convinced that they are right in offering whatever to R. In which case, P will disregard R's reaction and go ahead with an unfair offer, even if the breakdown of negotiations as a consequence of such a staunch strategy may be costly for P. Our major argument is this: P may give an unfair offer not because they rely on the microeconomic assumption that R has to accept it as long as $x > 0$, but rather because P is convinced that they have some sort of moral right to frame both the negotiations and the content of the offer.

3.2 *The Historical Example*

We test these different behavioral assumptions of the ultimatum game by looking into the negotiation talks about the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (also known as the first Yugoslavia) in 1914-1918. The negotiations were conducted between the Serbian government (P) and the Yugoslav Committee (R), within the context of World War I, which brought about the collapse of the Habsburg Monarchy that had contained territories of today's Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina and Serbia's northern province of Vojvodina, including the populations of ethnic Croats, Slovenes and Serbs. The eventual preference of the majority of the Serb, Croat and Slovene politicians from Austria-Hungary was to unite or to make some sort of alliance with the Kingdom of Serbia, given the opportunity prospectively created by the war and the collapse of the Habsburg Monarchy.

The Yugoslav Committee (R) was a group of seventeen outstanding Croatian, Serbian and Slovenian intellectuals and politicians who fled the Habsburg Monarchy at the outset of the war and started to propagate the creation of an independent South Slavic state. Although the Committee had no official mandate to represent the South Slavs of Austria-Hungary, they were tacitly supported by the majority of the Croatian and the Serb politicians who stayed in the Monarchy and maintained secret ties with the Committee (Banac, 1992: 125; Meštrović, 1993: 42, 45-46, 87-89). That enabled the Committee to claim to represent around 6 million Slav people, who lived there at the time (This was over eleven per cent of the Monarchy's total population in 1914.). Even the Slovenian politicians and the minor faction of Croatian politicians who exclusively sought the autonomy of the South Slavs within the Habsburg Monarchy gradually embraced the unification with Serbia by the course of 1917 and 1918 (Cornwall, 2011). However, since the politicians who stayed in the Monarchy did not participate in the negotiations, they are not analyzed in this paper.

The chief Serbian government negotiator was Serbian Premier Nikola Pašić (P). He himself behaved rather differently depending on the phases of negotiations as well as the phases of the ongoing war (the negotiations took place during World War I). At some point he was accommodating and was prepared to adapt the Serbian offer to the Yugoslav Committee, thus confirming the rational choice theory assumptions. At times, by contrast, he was rather hawkish, arguing that the Habsburg South Slavs might unite with the Serbian Kingdom exclusively under the Serbian terms. This strategy was risky and implied a high cost for Serbia because such a staunch insistence on the Serbian proposal could have left Serbia without new territories and with a significant part of the Serbian people outside Serbia when the war was over (some part of the Habsburg Monarchy was guaranteed to the Serbian

⁴ Rational beliefs are the beliefs about the world grounded in available evidence. See Elster, 1983.

Kingdom by the 1915 Treaty of London). We, therefore, could designate the moderate Pašić with P1 and the hawkish Pašić with P2 (sections four and five).⁵

The goal of the Yugoslav Committee was to unite with the Serbian Kingdom but it had its own ideas about how it should be done. As opposed to the Serbian delegation that represented a sovereign state, the Yugoslav Committee represented the three ethnic but non-sovereign groups that lived under a sovereign authority of the Austria-Hungarian Monarchy. At the very end of the war, R was represented by the National Council from the Habsburg Monarchy (section six). R, therefore, can be broken down into three different agent types with different responses to the Serbian offer. Granted, the majority of the Committee members were prepared to accept any kind of offer for the unification coming from the Serbian government because 'something is better than nothing'. We will call these agents type R1 as they conform to the typical microeconomic assumption. In contrast, one member of the Committee, Croat Frano Supilo, behaved hawkishly and in agreement with the behavioral game theory's predictions. He insisted on a much broader autonomy for Croats within the new state (which would be created on 1st December 1918), and was ready to reject the offer if it did not contain such an autonomy. Frano Supilo is thus R2.

In the third variant of the game (discussed in section six), a new P appears too, thus replacing Nikola Pašić and his cabinet. P is represented by the Prince-Regent Aleksandar Karađorđević, the son of the Serbian King Petar Karađorđević (Petar was still alive at the time, but since he was old, he transferred most of the King's duties to his son, some of which was the military command during the war as well as participation in the negotiations.).

Based on this designation, we differentiate among three versions of the ultimatum game that took place during the negotiations between the Serbian government and the Yugoslav Committee in 1914-1918.

- 1) Rational Choice Version. This version has a 'take it or leave it' form with typical P and R as the main agents.
- 2) Behavioral Version One (with emotional R). R2 was prepared to reject unification (thus risking an uncertain future) if the offer was not fair.
- 3) Behavioral Version Two (with emotional P). P2 was ready to give a humiliating offer and risk a breakdown of negotiations, getting less for themselves than they could have had by following the rational choice assumptions if R did not accept whatever was offered.

The third version is most interesting because P2's emotional reaction was a product of moral superiority embraced by Serbian Prime Minister Nikola Pašić who

⁵ The same circumstances that transpired for the South Slavic politicians in Austria-Hungary also occurred in the Kingdom of Montenegro. Ivo Banac stated that "the tradition of Montenegrin self-centredness did not, however, prevent reciprocity with the Serbians...the Serb tradition percolated down to the consciousness of the most ordinary herdsmen" (Banac, 1992: 274). Serbia saw unification with Montenegro as an issue separate from the goal of South Slav unification and one that should be achieved in any case. That is the reason why Pašić excluded Montenegro from the negotiations from the very beginning. The Committee consented to Pašić's view that Montenegro had been "internal matter of Serbdom". Eventually in early 1916, the faction in Montenegrin politics that supported unconditional unification with Serbia took the leading posts in the Montenegrin government, so the question of Montenegro's independence was almost entirely dropped from the agenda (Mitrović, 2007: 190-192; Banac, 1992: 280-284).

believed the Serbs from Serbia and the Habsburg South Slavs were the same people, but he was unprepared to give the Yugoslav Committee an equal status as negotiators. More importantly, he was unprepared to grant the South Slavs from the Habsburg Monarchy equal status in the new state. The offer Pašić gave as P2 was that the new state would be created only under the Serbian dominant leadership – namely, under the Serbian dynasty of Karađorđević and the 1903 Serbian constitution, which is what eventually happened in 1918 and 1921, respectively. Some Serbs believed that any different offer would not reflect the sacrifice of the Serbian state and the army during World War I, which was still ongoing when the negotiations began.

3.3 Hawkish Negotiators

We claim that at some point during the war the Serbian offer had a 'take it or leave it' form, which involved a significant risk for the Serbian government given the context in which it had an opportunity to obtain a large chunk of the Habsburg Monarchy's territory and include its South Slavic populations under its sovereignty. This happened in 1917, while the Serbian army and government were in Greece in exile. The talks between the Serbian government and the Yugoslav Committee took place under the sponsorship of Great Britain and France on the Greek island of Corfu (part of the Ionian islands). The outcome of the talks is known as the Corfu Declaration (signed on 20 July 1917). The Corfu offer was such that if R rejected it, P2 would not engage in another round of negotiations to adapt it to the new circumstances (as the rational choice theory predicts).

This most extreme form of negotiations, which involves the interaction of P2 and R2, implies that R2's rejection leads to a suboptimal outcome for both players, while the acceptance outcome has to be a Pareto improvement on the rejection outcome. The game can be presented in the extensive form (Figure 2):

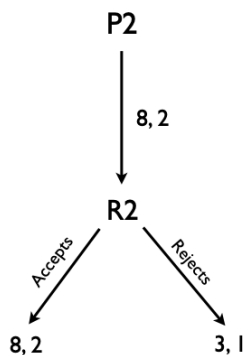

Figure 2.
Ultimatum game – R is emotional

In this version, R's rejection does not leave both players with nothing (like in the classical version presented in Figure 1), but this outcome is still worse for both than the outcome offered by P. If P's offer (8, 2) is accepted, both players can improve their positions compared to the rejection outcome (3, 1). The payoff of 3 reflects the fact that Serbia would not remain with nothing (as in the classical example) since a part of the Habsburg Monarchy's territory was promised to Serbia anyhow under the 1915 Treaty of London. The payoff of 1 reflects the fact that if they did not become part of the new state, the Habsburg South Slavs would be divided among Italy, Serbia and Hungary with a significant loss of the territory, which was in their mind far worse than being in one state (the payoff of 2, if they accept the offer).

In the next sections we supply empirical material for all three versions of the ultimatum game. Since we must respect the historical unfolding of events, we have slightly changed the conceptual order we introduced in the previous paragraph. Thus, we will begin with behavioral games and finish up with the section on rational choice version:

- Behavioral Version One (1914-1916)
- Behavioral Version Two (1917)
- Rational Choice Version (1918)

4. Behavioral Version One: P and R2 (1914-1916)

The idea that culminated in the wartime process of unification of the South Slavs into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918 was formulated in the first years of the twentieth century. The expansion of German and Hungarian nationalisms by the late nineteenth century gave rise to the turn-of-the-century renaissance of the Yugoslav idea in Croatian politics. The new generation of Croat and Serb politicians from Austria-Hungary (we employ this term alternatively with the Habsburg Monarchy), led by Ante Trumbić and Frano Supilo (both ethnic Croats), founded the Croat-Serb Coalition that fell upon the idea of 'Croat-Serb national oneness' (*narodno jedinstvo*), meaning that Croats and Serbs, as ethnically close nations, should cooperate tightly in order to improve their political status in Austria-Hungary (Banac, 1992: 97-98).⁶ Although the Yugoslav idea was traditionally loyal to the Habsburg dynasty, the Emperor Francis Joseph, constrained by the dualist system, refused to support the Coalition's early appeals to protect Croatia from Hungarian authorities. The Emperor's distancing from the Coalition directed its leaders away from thinking of the Habsburgs as a possible ally in solving Croatia's problems with the Hungarian government. Simultaneously, Serbia started to advocate for the liberation of Serbs and other South Slavs in the Monarchy and for their unification with Serbia. These policy, in turn, made Austria-Hungary highly concerned about the prospects of a strong Serbia under Russian patronage, which would act as a magnet for the Monarchy's South Slav population. Consecutively, the Austro-Hungarian authorities tried to restrain the policy of the Croat-Serb Coalition, which in turn just additionally strengthened the antagonism between the Coalition and the Hungarian leadership in Budapest and eventually towards the authority of the Emperor Francis Joseph (Beller, 2018: 228-238). Ultimately, the Habsburg's shortsighted policy pushed the many proponents of the Croat-Serb national oneness policy to embrace

⁶ For the turn-of-the-century renaissance of the Yugoslav idea in Croatian politics see Lovrenčić (1972), which still offers the most comprehensive insight in the topic. For Trumbić and Supilo, see Petrinović (1986; 1988).

Serbia as the 'Piedmont of the South Slavs' on the eve of the World War I, especially since Serbia's victories in the Balkan Wars raised a hopes about prospective forthcoming unification of the South Slavs.⁷

However, the Croatian proponents of the national oneness idea and Serbia's leading politicians embraced a quite different vision of the future state. While the Croatian politicians imagined a future joint state as a federal union where all the South Slavic provinces of Austria-Hungary should center on Croatia, the Serbian politicians envisioned the highly centralized state that would, above all, accomplish the Serb unification (Banac, 1992: 115-117). The notion of Serbia as 'Piedmont of South Slavs' was also grounded in the notion of the superiority of the Serb culture and tradition in respect to the Croatian and Slovenian cultures and traditions. The notion of the Serb superiority was derived from the history of the Nineteenth and Twentieth century Serbian wars for liberation, in the Slavophile notion of Orthodox superiority, as well in the legacy of alleged modern Serbia's democratic constitution. Consecutively, the Croatian and the Slovenian culture and tradition were seen less national and dynamic due to a high presence of elements of foreign culture, including the Catholic religion and obsolete Croatian feudal state tradition. The notion of Serb superiority and respective Croatian and Slovene inferiority were also highly embraced on the eve of the war by the Croatian youth of Yugoslav orientation, as well as by some Croatian politicians of Yugoslav orientation (Banac, 1992: 98-112, 153-169; Gross, 1968-69).

At the outbreak of World War I, some of the most outstanding South Slav politicians (mainly Croats and Serbs) of the pro-Yugoslav orientation fled the Monarchy and escaped to Italy, where they formed what in mid-1915 became the Yugoslav Committee. The Committee was constituted with the purpose of representing the Austro-Hungarian South Slavs and of advocating the formation of an independent South Slavic state. From the outset, the Committee found itself in a disadvantageous position since the war aims of the Entente governments did not include the dissolution of Austria-Hungary. Russia, as well England and France, aimed to preserve (a reduced) Habsburg Monarchy. Although Russia supported the territorial expansion of Serbia at the expense of Austria-Hungary, it was simultaneously afraid of the prospective repercussions that the emancipation of the nations in the Monarchy could have on Russia. Thus, the Czarist government opposed the creation of a larger South Slavic state. While the French and the English governments were prone to consider the interests of the Austro-Hungarian small nations, they were simultaneously dedicated to saving (a reduced) Austria-Hungary as a means to prevent the expansion of the German and Russian influence in Central and Eastern Europe (Šepić, 1970: 14-15).

Subsequently the Committee came to be in an even more disadvantageous position when the Entente powers in April 1915 concluded the Secret Treaty of London with Italy, which promised the latter the extensive part of the east coast of the Adriatic Sea in exchange for a declaration of war on Austria-Hungary (Šepić, 1970: 113).

The fact that the London treaty handed over thousands of Croats and Slovenes to Italy pushed the Yugoslav Committee to become completely dependent on Serbia's war efforts (Šepić, 1970: 131), thus placing the Committee in the position of

⁷ On how the repressive policy exercised by the Austrian Authorities in the south Slavic territories in the eve of the War gradually derogated the trust in the Monarchy in the eyes of the South-Slavs see Cornwall, 2020.

classical Receiver (R) from rational choice game model. Simultaneously, the Treaty of London promised Serbia the territories of Bosnia and Herzegovina, Vojvodina and eventually the chunk of the east coast of the Adriatic Sea, thus putting Serbia in the position of Proposer (P) in the rational choice game model.⁸ However, the situation was not so plain and simple, and was changed significantly by the war's ups and downs.

The Serbian government officially declared on 7th December 1914 'the struggle for liberation and the unification of all our unfree brothers of Serbs, Croats and Slovenes' to be Serbia's main war objective (Šišić, 1920: 10). Furthermore, declaring the South Slav unification as Serbia's official war aim was to break initial suspicions of the leaders of the South Slavic emigres, Croats Ante Trumbić and Frano Supilo, in the eventual goals of the Serbian policy. Thus, the Declaration of the Serbian government from December 1914 created enthusiasm by Trumbić and Supilo on how "Serbia embraced officially our ideas" (Šepić, 1958: 277-279). According to world-famous member of the Yugoslav Committee Ivan Meštrović, by the end of 1914 Trumbić and Supilo were ready to embrace the "unconditional unity with Serbia at any cost" (Meštrović, 1993: 49).

However, R did not behave entirely according to the rational choice model. Namely, the Yugoslav Committee rejected to act as the kind of the agency of the Pašić cabinet. Namely, Pašić was trying to convince the South Slav emigres that the South Slav unification could eventually be achieved only if the Committee entirely followed the policy of Serbia as an internationally recognized state and the Entente member. Moreover, Pašić claimed that the Committee's action independent of Serbia's policy could only jeopardize their common war aim due to the English, French and Russian plan to preserve Austria-Hungary (Dragnich, 1974: 114).

The Committee's leaders, Ante Trumbić and especially Frano Supilo (both ethnic Croats), were suspicious of Pašić's tactics. Already at the very beginning of the war Trumbić and Supilo had taken a firm stance on how the South Slavic emigres "should act in accord with Serbia, but not in its name" (Šepić, 1958: 263). They believed that a South Slavic state was to be grounded in the right of self-determination, and thus that a future joint state had to be created by an agreement between the Committee and the Serbian government, where the Committee would represent the South Slavs from Austria-Hungary (Supilo, 1970: 464). Thus, by the end of 1915 the Croatian members of the Committee, and especially its leaders Ante Trumbić and Frano Supilo, sought to influence the Entente leaders and public opinion that a Yugoslav state might be impossible to achieve if the Treaty of London was implemented.

The subsequent distrust of the Committee in the Serbian policy grew by autumn 1915 when the Entente powers pressed Serbia to hand over Macedonia to Bulgaria as a part of the Entente's effort to push Bulgaria away from its alliance with the Central Powers. Although Great Britain, France and Russia offered Serbia the territorial concessions at the expense of the Habsburg Monarchy – and even promised further support for uniting the South Slavs – if Serbia gave up Macedonia to Bulga-

⁸ Serbia was also strongly opposed the London Treaty, since it went against the creation of a South Slavic state, which was seen as a means to unleash the pan-Serb unification. Moreover, the Treaty was exclusively concluded among Great Britain, France, Russia and Italy who did not consult Serbia about its content. Besides, the territories promised to Serbia did not meet its demands on the annexation of all territories of Austria-Hungary populated by the Serb majority (Bataković, 2006: 185-186).

ria, Pašić replied, "We shall choose Macedonia" (Djokic, 2010: 44-45). The Committee was kept entirely in the dark about the negotiations, so when word leaked out, the Committee was angry. Namely, Pašić was convincing Trumbić and Supilo that the Serbian government would submit to the Entente demand "but only under one condition – that the Entente adopted the program of the South Slav unity against Austria-Hungary" (Boban et al., 1976: 206). Although the whole problem disappeared after Bulgaria joined the Central Powers in September 1915, the Committee felt betrayed by Pašić. The notion of betrayal was even more emphasized when Supilo found out that in June 1915, Serbia submitted to the Russian foreign ministry a memorandum written much in a style expressing Serbian supremacy over Croats and Slovenes. The memorandum claimed that the Serbs and the Croats were one people by Serb colonization and linguistic assimilation of the Croatian lands, and subsequently depicted the role of Serbia as the Piedmont of the South Slavs. Thus, the memorandum claimed that Austro-Hungarian South Slavs could play only a passive role in the struggle for unification (Šepić, 1960: 484-497). The whole situation made Frano Supilo become so emotional that he advocated the Committee to lead henceforth a policy entirely independent of Serbia, and even to break relations with the Serbian government (Šepić, 1970: 146; Lampe, 2000: 104).

Frano Supilo was the staunchest advocate of the policy that a future common state had to be a product of an agreement between the Committee and Serbian government. Thus, in October 1914 he clearly stated to Pašić that Croats should "lead the unification process in the Austro-Hungarian South Slavs . . . while Serbia would do the same outside of the Habsburg Monarchy" (Šepić, 1967: 9). While all members of the Committee were concerned primarily with winning over the sympathies of the Entente powers for the cause of the South Slav unification, Supilo was also equally concerned with the prospective position of Croatia in the future South Slav state. The feeling that the territories considered to be Croatian were used in an illicit bargain between Italy, Serbia and Hungary (Šepić, 1961: 149-153) made Supilo behave in agreement with behavioral game theory predictions; he reacted emotionally to the unfair offer and turned it down even though the break with Serbia would further undermine the cause of the South Slav unification. Namely, he felt that the Croats were (ab)used by Serbia as a "pure compensation for the sacrifice Serbia would be exposed to in respect of ceding Macedonia to Bulgarians" (Supilo, 1970: 493). Moreover, the reaction also contained a dose of moral superiority developed as a reaction to what was perceived as a highly unfair proposal. In a letter to the member of the Committee and his close friend Ivo de Giulio, Supilo expressed his outrage at how Serbian Prime Minister Pašić could even have the idea to choose the "desert of Bregalnica" [Macedonia] with respect to "Croatia, the center of culture, civilization and politics of the western part of our people." By the same token, he aired his long suppressed frustration with the Serbian policy, stating that Croatia, as a Catholic country had been a part of "one such colossal and humanitarian culture . . . in respect to the whole orthodoxy had been one pale copy, which had to compensate its cultural sterility by borrowing from the Protestantism" (Supilo, 1970: 503).⁹ Eventually,

⁹ Both of the Committee leaders, Frano Supilo and Ante Trumbić, were originally proponents of the Party of Right. The Party opposed idea that Croats and Serbs belonged to one and the same nation, and moreover, developed a notion of moral superiority of the Croats as more civilized with respect to the more backward Serbs. Although they eventually embraced the Yugoslav ideology, their political minds were still partially framed by the legacy of the Party of Right, as is the best evidence of the belief that all the Yugoslav lands of the Habsburg Monarchy

Supilo left the Committee in June 1916 since he failed to persuade its members to demand the negotiations with the Serbian government on equal footing.

Although Ante Trumbić and other Croat members of the Committee did share Supilo's concerns, they did not want to risk an open break with the Serbian government. They believed that Serbia still presented the central agent of future unification of South Slavs, which would prevent the division of the Croatian lands among Italy, Hungary and Serbia itself (Šepić, 1970: 162). Serbia's military defeats of the autumn of 1915 subsequently jeopardized the prospects for creating the South Slavic state.

However, the visit by Serbian Prince-Regent Aleksandar to London in the spring of 1916 bolstered the hopes of the Committee that Serbia's preference for the South Slavic unification would not entirely disappear. Namely, the Prince-Regent publicly emphasized that Serbia would not give up the war aims proclaimed in 1914, i.e., that the creation of the South Slavic state remains the primary war aim of Serbia (Boban et al., 1976: 280). Moreover, in a private conversation with Ivan Meštrović, Aleksandar praised the Committee's platform and criticized the "Serbian exclusivism" advocated by "some members of the government", and eventually stated his dedication "to become a king of Yugoslavia, or nothing" (Meštrović, 1993: 82-83).¹⁰ The Prince-Regent's performance during his 1916 visit to London strengthened the hopes of the Committee in Aleksandar "who they regard as entirely devoted to their cause" (Boban et al., 1976: 308). Subsequently, it announced the course of the Prince-Regent's successive role, which would turn out to be of a highest importance in the final stage of the South Slavic unification in 1918 (see section six).

5. Behavioral Version 2: P2 and R (1917)

The year 1917 represents a new twist in the game between the Serbian Premier Nikola Pašić (P) and the Yugoslav Committee (R). This time P became emotional since he was exposed to extreme pressure. The pressure originated from international politics as well as from Serbian internal affairs.

However, 1917 was not easy for the Committee either. Namely, the reforms that were announced by the new Austro-Hungarian Emperor Charles (who succeeded old Emperor Francis Joseph, who died in November 1916) gave a hopeful boost to the politicians of the small nations in the Monarchy that their national problems would finally be solved (Judson, 2016: 418-423). The South Slav representatives in the Austrian diet took the opportunity to proclaim in May 1917 a manifesto calling for the union of the South Slavic provinces in the Monarchy. The Manifesto, called a May Declaration, left the Committee in a predicament: it claimed to speak for the South Slavs in the Monarchy, and now they were speaking quite openly for themselves (Pavlowitch, 2003: 33). However, the relation between the Committee and

should center on Croatia. However, Supilo never gave up the Yugoslav idea but only eventually advocated that Serbs and the respective Croats should have their own states until some future generations would bring "agreement, compromise, respecting each other rights and traditions" (Supilo, 1970: 494).

¹⁰ Meštrović established his reputation as the Croat sculptor with figures taken from Serbian history and folk tradition, since the legacy of the heroic Serb struggle against the Ottomans was prospected to be the core of the future Yugoslav identity. He was very well acquainted with the Serbian royal family since he exhibited his sculptures for the Serbian Pavilion at the 1911 Rome International Exhibition. On the eve of the war, he occasionally traveled to Serbia to sculpt the royal family. For good overview on Meštrović's artisan and political activities in the 1910s see Kečkemet, 2009: ch. 3-4.

the country soon stabilized since the German influence in the Monarchy and the Hungarian resistance to the reforms caused the announced reforms to fail to a great extent (Judson, 2016: 418-423; Cornwall, 2011). Thus, in August 1917, the south Slavic politicians in Austro-Hungary used secret ties to confirm their support of the Committee's policy and to send a message that the May Declaration should be considered to be one further step towards the goal of uniting with Serbia (Šepić, 1970: 230-238; Meštrović, 1993: 87-89; Jovanović Pižon, 2015: 335).

The situation was extremely difficult for Pašić due to several international political aspects. After the Russian Czar was dethroned in March 1917, Serbia remained without its foreign policy patron. Moreover, the new Russian bourgeoisie government – together with the US – became the firmest advocate of a national self-determination principle. Simultaneously, the new Austro-Hungarian emperor, Charles, started to seek a separate peace with the Entente powers and the United States (who joined the war in April 1917). So, the prospect of the dismemberment of Austria-Hungary became even worse than before, seriously threatening to ultimately leave Serbia empty-handed (Pavlowitch, 2003: 31-32).

Simultaneously, the fact that the whole Serbian elite had to withdraw to Greece in exile brought turmoil to Serbia's party politics. The Serbian Radical Party headed by Nikola Pašić split in the course of 1916, after which a certain number of its MPs dissented and joined the opposition. This forced Pašić to form a new coalition cabinet with the opposition. There are indications that the Prince-Regent Aleksandar – a strong proponent of the South Slavic cause – considered at some point to remove Pašić from the post.¹¹ However, in mid-1917 Aleksandar desperately needed Pašić's support in fighting the group of army officers known as Black Hand, which seriously threatened both Aleksandar's as well as Pašić's positions (Mitrović, 2007: 180-185).¹²

To ensure some stability to his position, Pašić found it useful to resolve the conflict with the Yugoslav Committee.¹³ Simultaneously, the Committee saw the agreement with Pašić as a means to regain its initiative with respect to the active role that the politicians in the Monarchy assumed with the May Declaration (Banac, 1992: 123-124). Thus, the delegates of the Committee and the Serbian government gathered in Corfu in June 1917 to draw up a program that would define the internal

¹¹ The prominent member of the Radical Party and the minister in Pašić's government, Miša Trifunović, told in the late 1930s to Trumbić's close acquaintance how in 1917 Aleksandar conspired against Pašić in a way to eventually remove him from the post (Matković and Trogrlić, 2019: 418-419). The Serbian ambassador to the Great Britain Jovan Jovanović Pižon already in October 1916 wrote in his diary about the tense relations between the government and the Prince-Regent (Jovanović Pižon, 2015: 196).

¹² The Black Hand was a secret military society organised by a group of Serbian army officers in 1901. The society was formed with the aim of uniting all Serbs and the South Slavs respectively by all means, including terrorist actions. It gained a reputation for its involvement in the assassination of Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo in 1914. During the war, the Black Hand thought that Prime Minister Nikola Pašić, as well as Prince-Regent Aleksandar, did not act aggressively enough towards the Pan-Serb cause. For a good overview on the Black Hand, see Bataković, 2006.

¹³ According to Jovanović Pižon, just beforehand the Corfu meeting started, the opposition and anti-Pašić faction of the Radical Party were putting effort to force Pašić to step down from the post, and to replace him with the then speaker of the Serbian Parliament Andra Nikolić, prominent radical who was in good terms with the Prince-Regent (Jovanović Pižon, 2015: 266, 271-272).

arrangement of the future joint state, including both its name and the constitutional arrangement.

The two delegations had different views concerning the institutional design of the future state. While the head of the Committee's delegation and its president Ante Trumbić was very keen to protect the interests of Croatia as a historical land with autonomous rights, most of the members of the Committee delegation – the Croats included – were much more open to the arrangement, which would include a strong central government. Simultaneously, delegates from the Serbian opposition inclined to meet the Committee's expectation that the new state should not represent a mere extension of Serbia's authorities to the Austro-Hungarian South Slavic provinces (Janković, 1967: 228-263). According to the memoirs of the committee delegates (Slovene Bogomil Vošnjak and of the Croat Hinko Hinković), even the prominent radical leaders such as Stojan Protić and the speaker of the Serbian parliament Andra Nikolić had an ear for the Committee's claims much more than the prime minister Pašić had (Vošnjak, 1928: 241-242; Hinković, 1927: 285-286). Shortly after the end of the conference, Andra Nikolić and another Serb delegate at the conference, the prominent leader of the opposition Milorad Drašković, complained to Ivan Meštrović about how Pašić almost caused negotiations to fail. In contrast, both Drašković and Nikolić praised Trumbić as an actor who showed modesty, a sense for compromise and "sincere dedication to the unification of the South Slavs" (Meštrović, 1993: 67-70).

There were two issues where Pašić's reaction had almost brought the negotiations to failure. The first one was related to existing autonomy of the South Slavic provinces in Austria-Hungary, while the second one was related to how the Constitution of the new state should be declared.

With respect to the provinces' autonomy, Trumbić was very vocal on how the Croatian autonomy should be preserved in the new South Slavic state since it "presented a shield to defend Croatia from the foreign power. That autonomy created one life, which nothing on earth can destroy. That mentality stands for one agent, with which unification can only be done by agreement" (Krfaska konferencija, 1924: 55). Trumbić's arguments raised heated debate, where his claims were contested by almost all delegates who saw in provincial autonomies "arcane legalistic subterfuges . . . that would weaken the unified state." (Pavlowitch, 2003: 33). However, most Serbian delegates at least understood the importance of this autonomy for Croatian nation-building (Krfaska konferencija, 1924: 67).

In contrast to the Serbian opposition, Pašić confronted Trumbić by stating that "the Serbs outside Serbia want to associate with Serbia, even if it is a Pyrrhic victory. The national feeling is more developed among Serbs than among Croats. Hence, Serbia is taken as a center of unification. . . . The liberty of one people cannot come to terms with the concept of historical right. As a democratic nation, we do not recognize these rights" (Krfaska konferencija, 1924: 58).¹⁴ According to Dragoslav Janković, who wrote most extensively on the 1917 Corfu Conference, Pašić threatened the creation of a Greater Serbia if Trumbić continued to insist on the autonomy for Croats within the future state (Janković, 1967: 239-240). This would be the payoff presented by the right branch in Figure 2. Serbia's payoff of 3 (which is lower than 8,

¹⁴ Pašić formulated this in colloquial Serbian "Srbi hoće da se ujedine sa Srbijom, makar suvog leba jeli," meaning that the Serbs want very strongly to unite in one state, even at the cost of near starvation.

left branch) not only because a Greater Serbia would be smaller than Yugoslavia, but also because the territorial expansion of Serbia – as stipulated by the 1915 Treaty of London – would hardly be possible, given the 1917 war situation.

Even if we take Janković's claim as overexaggerated, Pašić's words reflected his conviction that he had a sort of moral right to exclusively frame the offer's substance. Moreover, his notion of right was anchored in the feeling of Serb superiority, as can be seen from Pašić's words. This feeling of Serb superiority emerged again later in the course of proceedings, when Pašić warned Trumbić that "if you would insist on some illusionary historical rights, the idea of unification would weaken inevitably. . . . If we sacrificed everything to that idea, you should sacrifice something" (Krfaska konferencija, 1924: 93). This sacrifice was referred to the burden that Serbia took over in the course of the war.

The second issue radicalized Pašić's hawkish behavior, thus almost entirely halting the negotiations. Discussing the issue of the majority in favor of the future constitution, some Serb delegates as well as some delegates from the Committee, proposed that the future constitution should be supported by a qualified majority of seats in the future constitutional assembly. The proposal on qualified majority was seen as one bringing about the consent of Serbs, Croats and Slovenes to a new constitution, as was elaborated by the prominent member of the Serbian opposition, Vojislav Marinković (Krfaska konferencija, 1924: 123). All delegates expressed consent, except Pašić who raised suspicions about the principle of the qualified majority because it could block efficient decision-making in the Assembly (Ibid.: 124). However, Pašić eventually lost his temper when Trumbić argued that the qualified majority should be supported by 'tribal majority'. Namely, Trumbić claimed that the future constitution should also be supported by each of the separate majorities of the Serb, Croat and Slovene deputies; otherwise, the Croats and the Slovenes could be outvoted by the Serb majority. He went on: "Our common state should be the synthesis of all our tribes [nations], and no tribe should dominate over the others" (Ibid.: 128).

Pašić again reacted furiously to Trumbić's words stating that "if we decide for a federal tribal state . . . then we should clear up in the first place if we are to create our common state or not" (ibid.: 130). According to what Milorad Drašković and Andra Nikolić said to Ivan Meštrović, Pašić was stubbornly insisting that the future constitution be supported by a simple majority, and he gave his support to the qualified majority only after his closest associate Stojan Protić persuaded him to comply. Andra Nikolić also complained to Meštrović that Pašić behaved very obdurately to Trumbić during the conference (Meštrović, 1993: 67-69).

Pašić's behavior was determined by his belief that Trumbić and the Yugoslav Committee were not worthy of anything better than his proposal. This became apparent when Trumbić stressed that the South Slav unification should be advocated to the Allies with more vigour (Krfaska konferencija, 1924: 152-153). Pašić responded to Trumbić that pressing the Allies to support officially the South Slavic unification would mean going officially against the 1915 Treaty of London, which at this stage of the war could be counterproductive to the cause of South Slavic unification. However, he did not miss to add that "those who fight and sacrifice are the ones called to solve the problems" (ibid.:154). While no delegate questioned that the Serbian government should have a major role in the policy of the South Slavic unification, some delegates of the Committee and of the Serbian opposition became very vocal on how the Committee should at least be entirely informed on the government's policy. Pašić replied, "I told you already at the beginning of the war, go to Europe and

shout: We want to unite with Serbia! And don't worry about anything else" (ibid.: 160). Pašić's words reflected his long-standing belief that the Committee could not represent an equal partner in the South Slavic unification project. This attitude was even strengthened during the war since Pašić and his Serbian Radical Party developed a certain resentment *vis-à-vis* the Committee because of the bad experience with Supilo. Pašić himself revealed this frustration when in the course of the proceedings he said that Supilo greatly damaged the cause of South Slavic unification by "prescribing to himself a role of politician," instead of "going around and speaking for a unification, as a Croat" (ibid., 100).

Pašić's hawkish behavior could have prospectively led to the breakdown of negotiations, which could have been costly for Serbia but also for Pašić personally. Since the Prince-Regent Aleksandar was committed to South Slavic unification, it was expected that he would not accept any failure of the negotiations caused by the hawkish Pašić, or by any other agent. The Corfu meeting ended with the adoption of the Corfu Declaration, which was a middle ground between the Croatian and the respective Serb ideas on the future South Slavic state. Although the Declaration proclaimed the new state to be a constitutional parliamentary monarchy headed by the Serbian dynasty of Karađorđević, it also stated that the constitutional assembly should pass a constitution by a "numerically qualified majority" (Šišić, 1920: 99), thus giving a guarantee that the Croats and Slovenes would not be outvoted by numerous Serbs.

6. Rational Choice Version: Typical P and Typical R (1918)

The very last stage of the war in 1918 made P and R play according to the classical version of the rational choice model (see introduction). However, the events made both the Yugoslav Committee and the Pašić-led cabinet irrelevant for the game's last stage. Instead, the new P and R were introduced into the game. These were the Serbian Prince-Regent Aleksandar Karađorđević (P) and the Council made up of the South Slavs leaders from Austria-Hungary who organized themselves in a provisional state (R). Namely, by the late summer 1918 the Habsburg Monarchy's central authorities were in the process of the rapid disintegration. As a response, the ethnic liberation movements in the Monarchy started to organize their own parallel state administrations. The Croatian, Slovenian and Serbian political leaders from Austria-Hungary declared in October 1918 the State of the Slovenes, Croats and Serbs (hereafter the State of SCS; not to be confused with the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes that was declared on 1st December 1918, when the war was over). Its major representative and executive body was the National Council residing in Zagreb. Although the State of SCS was designed as a provisional polity with the purpose of serving the unification of Austro-Hungarian South Slavs with Serbia, it turned into an organized political authority, which could not be entirely ignored (Dragnich, 1974: 120).¹⁵

By 1st November 1918 the Serbian troops liberated the entire territory of Serbia. On 3rd November 1918 the Allies signed an armistice with Austria-Hungary, which made Italy immediately start to occupy the territories promised by the 1915 Treaty of London. The attempts of the National Council to assemble any armed forces completely failed, while law and order in the State of SCS were breaking down

¹⁵ The detailed account of the State of SCS can be found in Krizman 1989: ch. 6-8 and Krizman 1977: ch. 3-6.

fast. Thus, the National Council demanded the Serbian troops to advance as much as they could onto the territory of the State of SCS to maintain law and order and to prevent the Italian occupation of the east Adriatic coast (Krizman, 1989: 329-330). Since only several Serbian ministers and members of parliament were back in Belgrade from exile in Greece, the Prince-Regent Aleksandar, acting as a supreme commander of the army, took a leading role (Banac, 1992: 138),¹⁶ thus becoming the P for this stage of the game.

Simultaneously, the National Council (R) was split into two camps. One camp insisted on a proper legal framework for unification. The second camp preferred a rapid and unconditional unification with the Kingdom of Serbia. While the first camp was made up of the Croatian politicians, the second camp was mostly composed of the Serbs from Croatia and Bosnia, and of the non-Serbs who were at the forefront of the Italian occupation – Croats from the eastern Adriatic coast and the Slovenes (Pavlowitch, 2003: 38). When the leaders of the first camp asked the Serbian authorities about the recognition of the State of SCS as the step preceding the unification, they got the immediate response that the armistice signed with Austria-Hungary authorized Serbia to occupy the territories populated by ethnic Serbs, and thus "that Serbia could not recognize any state, which would encompass the compatriots Serbia fought for" (Krizman, 1977: 190). By late November, the territories of today's Vojvodina declared unification with Serbia. The Dalmatian provincial council submitted an ultimatum to the National Council to decide on the unification as soon as possible. Otherwise, Dalmatia alone would proclaim unification with Serbia. Similar demands were coming from dozens of local authorities in eastern Croatia and in Bosnia and Herzegovina (ibid.: 206-208).

The November and December 1918 events led R to accept the offer made by P under which it was rather disadvantaged. To prevent the territory the State of SCS from being partitioned between Italy and Serbia, the National Council sent a delegation to Belgrade on 22 November 1918 with a set of instructions to conduct the negotiations about the unification. While the delegates were talking to Serbia's representatives, they received news that dozens of districts in the State of SCS independently proclaimed the unification with Serbia paying no attention to the National Council in Zagreb. These demands made the National Council delegates to abandon the instructions and to accept a kind of unification dictated by the Prince-Regent. Finally, on 1st December 1918 the delegation submitted to Prince-Regent Aleksandar the document declaring an unconditional preparedness to unite with Serbia (Krizman, 1977: 222-228). In his reply, Aleksandar proclaimed "the unification of Serbia with the territories of independent State of Slovenes, Croats, and Serbs into a united Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes" (Šišić, 1920: 282). Since Aleksandar did not proclaim unification of the two states, but rather the unification of one state with particular lands, his proclamation had the legal form of a unilateral announcement of the formation of the new kingdom, rather than an act of unification of two equal partners (Matković, 2006: 86). Eventually, the combination of external and internal pressures left the National Council with no choice but to accept an unconditional unification with Serbia in a 'take it or leave it' form. Simul-

¹⁶ In September 1918 the Prince-Regent was officially promoted to the rank of Supreme General of the Serbian Army, while in October Aleksandar sent a dispatch to the Serbian ambassador to the Great Britain Jovan Jovanović Pižon asking him for information about the English stance towards the South Slavic unification by giving command to Serbian army to advance to Austro-Hungarian territories populated by the South Slavs (Jovanović Pižon 2015: 686).

taneously, Serbia, as a war victor, got itself a seat at the international table – namely, the 1919-1920 Paris Peace Conference, where the South Slavic state was eventually internationally recognized (Pavlowitch, 2003: 38).

7. Conclusion

Game theory offers a wonderful toolkit to analyze collective strategic interactions. Yet, sometimes the reality is far more complex, and a game theoretic model, which is essentially a Weberian ideal type, does not necessarily reflect all the details and complexities of real life. One single game, while it lasts, can have many twists and turns and, consequently, many subvariants. Most games can, therefore, be broken down into several sub-games, each of which represents a complex reality. We hope to have demonstrated that the ultimatum game can be such a game.

In general, negotiations may reflect the initial idea of the rational choice theory that P will give an ultimatum to R expecting them to accept it. However, both R and P can diverge from the rational choice predictions, as the game unfolds. Drawing on the more recent theoretical findings from the behavioral game theory, we introduce emotions and values, thus identifying three different versions of the ultimatum game: the first, which reflects the rational choice version of the game (P expects R to accept whatever offer in the hope that something is better than nothing); the second, in which R acts emotionally, thus rejecting unfair offers; and the third, in which P acts emotionally as a consequence of the belief that P has a superior status of which R is not worthy.

To test all three variants of ultimatum game, we applied them to the negotiations between the Serbian government and the representatives of Slovenes, Croats, and Serbs from the Habsburg Monarchy during 1914-1918. Though the game ended up as a typical rational choice version of the ultimatum game (the Serbs gave a 'take it or leave it' offer to the South Slav representatives from the Habsburg Monarchy, which they eventually accepted), we showed that, at some point, both R and P acted emotionally and behaved contrary to what the rational choice theory predicts.

Is our explanation applicable beyond this historical example? In the introductory section, we claimed that our model has excessive explanatory power (Elster, 2015). In other words, we do not only claim that ultimatum game is valid to explain the creation of the first Yugoslavia in 1914-1918, but also to some other historical and more recent political events from the post-communist East European and Yugoslav history. Thus, we use the approach, embraced by Febvre, Braudel, and some Balkan historians, that the past and the present are interconnected and that the past can be useful to understand some more recent events (Stojanović, 2008; 2010).

The applicability of the rational choice form of ultimatum game (version 1) has already found wide applicability, especially in the economic literature (Mankiw, 2020). We claim that versions 2 and 3, although less used in explaining the real events, do have its applicability beyond the example we discussed in this paper. We believe that its explanatory strength can be tested by applying it to the post-communist transition in Eastern Europe after 1989, and especially after 2010, when the concept of the post-communist reform began to crumble. The fact that in some post-communist countries, such as Russia, Hungary, Poland, and some Western Balkan countries, the electorate eventually rejected the neoliberal concept of reform as an unfair offer, as suggested by Krastev & Holmes (2019) and Ghodsee & Orenstein (2021), indicates that behavioral version of ultimatum game could find applicability in the most recent post-communist historical processes.

Version 3, where proposers are emotional and are prepared to insist on an unfair offer at the cost of themselves, could be found in the recent Yugoslav history, during the early phase of the communist Yugoslavia disintegration process in 1988-1989. Vladimir Gligorov discussed the breakup of Yugoslavia from the game theory perspective but used different games: Prisoner's Dilemma, Chicken Game, and Chain Store Paradox (Gligorov, 1994). We believe it would be fruitful, from the academic point of view, to look at the same problem by applying the variants of ultimatum game.

Our article provides modest, but still important contribution to the Yugoslav historiography. Our interpretation emphasizes, more than previous literature on the subject, an uncertain position of the Serbian Prime-Minister Nikola Pašić due to his clash with the Prince-Regent Aleksandar in the mid-1917. Game theory is effective in underlining this kind of relationship. Secondly, since our article partly belongs to the humanities, the application of game theory actually offers a new kind of interpretation of the 1914-1918 events. And in the humanities, interpretation is a form of explanation (Elster, 2015). In this sense, the very fact that we construed the negotiations as a game between two or more agents offers to historiography a kind of novel fact that can change our understanding of the past events but can also help us explain some subsequent events and processes (like the breakup of Yugoslavia 70 years later). Such approach to history is in line with Lefebvre's and Braudel's understanding of historiography under which it cannot be reduced to a mere collection and exposition of facts. Rather, it should tell us something about the present. The deployment of a theory contributes to such a goal of historians (Stojanović, 2008: 12).

References

- Acemoglu D., and Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown.
- Banac, I. (1992). *The National Question in Yugoslavia. Origins. History. Politics. Second Printing*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bataković, D. T. (2006). Nikola Pašić, les radicaux et la " Main noire " : Les défis à la démocratie parlementaire serbe 1903-1917. *Balkanica: Annual of the Institute for Balkan Studies*, 37(1), 143-169.
- Beller, S. (2018.). *The Habsburg Monarchy, 1815–1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boban, Lj. et al. (1976). *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: korespondencija 1906-1941. I. dio: 1906.-1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija.
- Braudel, F. (1982). *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Camerer, C. F. (2003). *Behavioral Game Theory: Experiments in Strategic Interaction*. Princeton, NY: Princeton University Press.
- Cornwall, M. (2011). The Great War and the Yugoslav Grassroots. In: D. Djokic and J. Ker-Lindsay (eds.), *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies* (pp. 27-45). Abington, Oxon, New York: Routledge.
- Cornwall, M. (2020). Introduction: The Southern Slav Question. In: M. Cornwall (ed.), *Sarajevo 1914. Sparking the First World War* (pp. 1-14). London-New York-Oxford-New Delhi-Sydney: Bloomsbury Academic.
- Djokic, D. (2010). *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London: Haus Publishing.
- Dragnich, A. N. (1974). *Serbia, Nikola Pašić, and Yugoslavia*. New Brunswick, New York: Rutgers University Press.
- Elster, J. (1983). *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. (2015). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for Social Science (Revised Edition)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fevr, L. (2004) *Borba za istoriju*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Frank, R. H. (2008). *Microeconomics and Behavior*. New York: McGraw-Hill Irwin.
- Frevert, U. (2011). *Emotions in History: Lost and Found*. Budapest: Central European University Press.
- Forsythe, R., J., Horowitz N., Savin E. and Sefton, M. (1994). Fairness in Simple Bargaining Experiments. *Games and Economic Behavior*, 6, 347-369. <https://doi.org/10.1006/game.1994.1021>
- Glimcher P. W., and Fehr, E. (2013). *Neuroeconomics. Decision Making and the Brain*. Waltham: Academic Press.
- Gligorov, V. (1994). *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia*. Uppsala: Uppsala Studies on Eastern Europe.
- Ghodsee, K., and Orenstein, M. A. (2021). *Taking Stock of Shock. Social Consequences of the 1989 Revolutions*. Oxford: Oxford University Press.

- Gross, M. (1968). Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata. *Historijski zbornik*, 21-22, 75-143.
- Grüne-Yanoff, T., and Schweinzer, P. (2008). The Roles of Stories in Applying Game Theory. *Journal of Economic Methodology*, 15(2), 131-146. <https://doi.org/10.1080/13501780802115075>
- Güth, W., Schmittberger, R., and Schwarze, B. (1982). An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 3, 367-388. [https://doi.org/10.1016/0167-2681\(82\)90011-7](https://doi.org/10.1016/0167-2681(82)90011-7)
- Hinković, H. (1927). *Iz velikog doba: moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*. Zagreb: Komisionalna naklada Ćirilo-metodske nakladne knjižare d.d.
- Hoffman, E., McCabe, K., and Smith, V. (1996). On Expectations and Monetary Stakes in Ultimatum Games. *International Journal of Game Theory*, 25, 289-301.
- Houser, D., and McCabe, K. (2014). Experimental Economics and Experimental Game Theory. In: P.W. Glimcher and E. Fehr (eds.), *Neuroeconomics. Decision Making and the Brain*. (pp. 19-34). London: Elsevier.
- Janković, D. (1967). *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: Savremena administracija.
- Jovanović Pižon, J. M. (2015). *Dnevnik (1896-1920)* (eds. R. Ljušić and M. Milošević). Novi Sad – Beograd: Prometej – Radio-televizija Srbije.
- Judson, P. M. (2016). *The Habsburg Monarchy: A New History*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kečkemet, D. (2009). *Život Ivana Meštrovića – 1. svezak (1883.–1932.)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Krastev, I., and Holmes, S. (2019). *The Light That Failed. Why the West is Losing the Fight for Democracy*. New York: Pegasus Books.
- Krizman, B. (1977). *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje Jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga.
- Krizman, B. (1989). *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus.
- Krfska konferencija. Beleške sa sednice Vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora iz 1917. godine* (1924). Beograd: Štamparija Skerlić.
- Lampe, J. R. (2000). *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- List, J., and Cherry, T. (2000). Learning to Accept in Ultimatum Games: Evidence from Experimental Design that Generates Low Offers. *Experimental Economics*, 3, 11-31. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1009989907258>
- Lovrenčić, R. (1972). *Geneza politike "Novog kursa"*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu i Institut za hrvatsku povijest.
- Mankiw, G. N. (2020). *Principles of Economics*. Boston: Cengage Learning.
- Marshall, J. R., (1972). The expression of feelings. *Arch. Gen. Psychiatry*, 27(6), 786-790. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1972.01750300052008>
- Matković, H. (2006). Hrvatska politika u Prvome svjetskom ratu. In: Lj. Antić (ed.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću*. (pp. 70-87). Zagreb, Matica hrvatska.

- Matković, S., and Trogrlić, M. (2019). *Političke bilješke Ante Trumbića 1930-1938. Sv. II. 1935-1938*. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu.
- Meštrović, I. (1993). *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mitrović, A. (2007). *Serbia's Great War, 1914-1918*. London: Hurst.
- Morgan, M. (2014). The Curious Case of the Prisoner's Dilemma: Model Situation? Exemplary Narrative? In: A. Creager, E. Lunbeck and M. Norton Wise (eds.), *Science Without Laws. Model Systems, Cases, Exemplary Narratives*. (pp. 158-187). Durham, NC and London: Duke University Press.
- Pavlowitch, K. St. (2003). The First World War and the Unification of Yugoslavia. In: D. Djokic (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992*. (pp. 27-41). London: Hurst & Company.
- Petrinović, I. (1986). *Ante Trumbić: politička shvaćanja i djelovanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Petrinović, I. (1988). *Politička misao Frana Supila*. Split: Književni krug Split.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanfey, A. G. et al. (2003). The Neural Basis of Economic Decision-Making in the Ultimatum Game. *Science*, 300(5626), 1755-8. <https://doi.org/10.1126/science.1082976>
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stojanović, D. (2008). *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju and Čigoja štampa.
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Stojanović, N. (2014). When Non-Nationalist Voters Support Ethno-Nationalist Parties: The 1990 Elections in Bosnia and Herzegovina as a Prisoner's Dilemma Game. *Southeast European and Black Sea Studies*, 14(4), 607-625. <https://doi.org/10.1080/14683857.2014.974379>
- Supilo, F. (1970). *Politički spisi, članci, govori* (ed. D. Šepić). Zagreb: Znanje.
- Šepić, D. (1970). *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914-1918*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šepić, D. (1958). Iz korespondencije Frana Supila. *Arhivski vjesnik*, 1(1), 251-290.
- Šepić, D. (1960). O misiji Ljube Stojenovića i Aleksandra Belića u Petrogradu 1915. godine. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 3, 449-497.
- Šepić, D. (1961). *Supilo diplomat*. Zagreb: Naprijed.
- Šepić, D. (1967). *Pisma i Memorandumi Frana Supila (1914-1917)*. Beograd: Srpska Akademija nauka i umetnosti.
- Šišić, F. (1920). *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1914.-1919*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vošnjak, B. (1928). *U borbi za ujedinjenu narodnu državu; Utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države*. Ljubljana, Zagreb, Beograd: Naklada Tiskov-

ne zadruge u Ljubljani, izdavačke knjižare Gece Kona u Beogradu i izdavačke knjižare Z. i V. Vasića u Zagrebu.

Whitt, S., and Wilson, R. K. (2007). The Dictator Game, Fairness and Ethnicity in Postwar Bosnia. *American Journal of Political Science*, 51(3), 655-668. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00273.x>

Xiao, E., and Houser, D. (2005). Emotion expression in human punishment behavior. *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.*, 102 (20), 7398-7401. <https://doi.org/10.1073/pnas.0502399102>

Zdeb, A. (2017). Prud and Butmir Processes in Bosnia and Herzegovina: Intra-ethnic Competition from the Perspective of Game Theory. *Ethnopolitics* 16(4), 369-387. <https://doi.org/10.1080/17449057.2016.1143661>

Tri verzije igre ultimatum: primjer iz povijesti stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918

Sažetak U članku se analizira stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918 kao oblik igre ultimatum. Rad pokazuje kako se pregovori između Vlade Kraljevine Srbije i Jugoslavenskog odbora oko stvaranja zajedničke južnoslavenske države odvijaju putem triju verzija igre ultimatum. Prva verzija je standardni model racionalnog izbora, gdje Primatelj prihvaća svaku ponudu koju nudi Ponuditelj. Druga verzija je primjer bihevioralne igre ultimatum, gdje nekorektna ponuda Ponuditelja izaziva odbijanje od strane Primatelja pod cijenu štete koju trpi Primatelj. Članak pokazuje tu vrstu ponašanja na primjeru djelovanja Frane Supila, jednoga od vođa Jugoslavenskog odbora. Treća verzija je primjer bihevioralne igre ultimatum gdje ponuditelj inzistira na ponudi koje može ići na njegovu štetu. Ona se može uočiti u ponašanju srbijanskog premijera Nikole Pašića koji se usprotivio bilo kakvim ustupcima Jugoslavenskom odboru, dajući tako ultimatum hrvatskoj strani da prihvati srpsku ponudu ili ostane bez ičega, što bi bilo štetno i za srpsku stranu. Ovaj primjer je važan jer upućuje na dva zaključka. Prvo, povijesne igre često su mješavina nekoliko verzija. Drugo, Ponuditelj također može imati emocionalnu reakciju i dati ponudu kojom može naštetiti sebi. Ovaj se aspekt igre ultimatum manje spominje jer ga je teško simulirati u eksperimentima.

Ključne riječi igra ultimatum, emocije, racionalni izbor, Jugoslavenski odbor, Srpska vlada, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

Kako citirati članak / How to cite this article:

Pavlović D., i Đurašković, S. (2021). The Three Versions of the Ultimatum Game: An Example from the History of Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1914-1918. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 345-368, <https://doi.org/10.20901/an.18.15>

SLAVENSKI KORIDOR U ČEŠKIM PLANOVIMA STVARANJA BEDEMA PROTIV NJEMAČKOG DRANG NACH OSTEN

Janko Bekić

Ministarstvo obrane
Republike Hrvatske
E-mail: janko.bekic@morh.hr

<https://doi.org/10.20901/an.18.16>
Pregledni rad
Zaprimljeno 10. 11. 2021.
Prihvaćeno 26. 11. 2021.

Sažetak Izbijanjem Prvoga svjetskoga rata, češko vodstvo u egzilu započinje diplomatsku borbu za uspostavu neovisne čehoslovačke države koja je trebala biti u bliskom savezništvu sa zapadnim silama Antante. Svjesni nepovoljnog geostrateškog položaja buduće države, češki lideri Masaryk i Beneš od samoga početka projekt uspostave neovisne Čehoslovačke vezuju uz stvaranje neovisne Poljske i južnoslavenske države. U tom kontekstu barataju i s idejom Slavenskog koridora koji bi preko zapadne Ugarske – naseljene Nijemcima, Mađarima, ali i gradišćanskim Hrvatima – trebao spojiti dvije slavenske države i onemogućiti obnavljanje Austro-Ugarske, ali i spriječiti daljnji njemački *Drang nach Osten*. Na temelju teorije strukturalnog realizma, rad proučava ideju koridora u ratnoj fazi, kada je inicijativa u rukama češke političke emigracije, te u fazi Pariške mirovne konferencije, kada inicijativu preuzima "Velika četvorka". Rad nastoji pružiti odgovor na pitanje je li Slavenski koridor predstavljao jedan od temeljnih zahtjeva političkih predstavnika Čehoslovačke ili je korišten kao pregovarački alat za ostvarenje važnijih geopolitičkih ciljeva.

Gljučne riječi Prvi svjetski rat, Pariška mirovna konferencija, geopolitika, Čehoslovačka Republika, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Slavenski koridor

Uvod: češko vodstvo i strukturalni realizam u "srcu Srednje Europe"¹

Na stotu obljetnicu pripajanja Gradišća (*Burgenland*), a samim tim i gradišćanskih Hrvata,² Republici Austriji (5. prosinac 1921. godine) valja se prisjetiti pomalo zaboravljene, ali zanimljive geopolitičke ideje češkog vodstva u egzilu da se nakon

¹ Rad je preoblikovano i dorađeno poglavlje magistarskog rada obranjenog 2006. godine na Sveučilištu u Beču. Za razliku od magistarskog rada, koji se temom Slavenskog koridora bavio u kontekstu raspada Austro-Ugarske i nastanka Čehoslovačke, ovaj rad ideju koridora obrađuje iz perspektive teorije međunarodnih odnosa, točnije strukturalnog realizma, čime se nastoji rasvijetliti jedan specifični pokušaj geopolitičkog rješavanja sigurnosne dileme u kojoj se nakon 1918. našla novonastala Čehoslovačka Republika.

² Gradišćanski Hrvati (*Burgenlandkroaten*) potomci su Hrvata iz Like, Krbave, zapadne Bosne, Korduna i Banovine koji u 16. stoljeću bježe pred Osmanlijama i nastanjuju se na prostoru zapadne Ugarske koja je također ispražnjena zbog učestalih upada Turaka.

očekivanog poraza Centralnih sila u Prvome svjetskome ratu na prostoru današnjeg Gradišća, a tadašnje zapadne Ugarske, ustroji tzv. Slavenski koridor. Uspostavljen na etnički mješovitom području naseljenom Nijemcima, Mađarima i Slavenima (prije svega Hrvatima), koridor je trebao imati trostruku ulogu: 1) zaustaviti perenijalno germansko "Nadiranje prema Istoku" (*Drang nach Osten*), 2) onemogućiti ponovno stvaranje osovine Beč-Budimpešta na štetu slavenskih naroda Srednje Europe i 3) osigurati kopnom okruženoj Čehoslovačkoj izlaz na Jadransko more.

Prva polovica 20. stoljeća predstavlja razdoblje neupitnog primata geopolitike – učenja o uzajamnom djelovanju zemljopisnih i političkih datosti. Velika većina tadašnjih državnika fokusirana je na ostvarenje (ili zadržavanje) povoljnih državnih granica, u kojima vidi osnovni preduvjet rješavanja svih političkih i gospodarskih problema. Drugim riječima, najviše značaja pridaje se lokaciji – povoljnosti položaja, veličini teritorija, prirodno-geografskim činiocima, kontroli strateških točaka, rasporedu kopna, mora i strateških resursa (Zorko, 2018: 17-18). Ključni pojmovi toga razdoblja su: životni prostor (*Lebensraum*), izlaz na more, barijera, bedem, *cordon sanitaire*, koridor i sl. U vrijeme održavanja Pariške mirovne konferencije 1919.-1920. smatralo se da država bez dodira s morem i bez teritorijalne povezanosti sa saveznicima nije ekonomski sigurna, što – u najgorem slučaju – može dovesti u pitanje njezinu samoodrživost.

Ova su pitanja morila i češko vodstvo u domovini i egzilu u vrijeme Velikoga rata. Dotad uglavnom austroslavistički³ nastrojeni političari u ljeto 1914. godine najvećim dijelom napuštaju ideju reforme i reorganizacije Habsburške Monarhije te se okreću ideji stvaranja čehoslovačke nacionalne države s teritorijem i stanovništvom koji bi joj omogućili da se uspješno odupre više nego izglednim njemačkim, austrijskim i mađarskim pretenzijama. S obzirom na nepovoljan geostrateški položaj planirane države – gotovo potpuna okruženost povijesnih čeških zemalja njemačkim (austrijskim) teritorijem, uz prisutnost brojne njemačko-govorne manjine u rubnim dijelovima Češke (*Böhmen*) i Moravske (*Mähren*), te ugroženost slovačkog etničkog područja mađarskim nastojanjima da očuvaju jedinstvo Zemalja Krune sv. Stjepana – češko vodstvo u egzilu projekt stvaranja neovisne Čehoslovačke uvijek je promatralo u širem kontekstu, povezujući svoje planove sa stvaranjem neovisne Poljske na sjeveru i južnoslavenske države na jugu.

Iz tog razloga, primarni fokus ovoga rada je na djelovanju češkog vodstva u egzilu koje je poveznicu s Južnim Slavenima vidjelo kao važan faktor u osiguranju opstanka nove države. Gradišćanski Hrvati u ovoj su epizodi puki objekt povijesnih zbivanja, a čak se i najistaknutiji hrvatski članovi Jugoslavenskog odbora s puno rezerve odnose prema ideji koridora. Sekundarni fokus rada je na stavovima Francuske, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Italije koje su imale presudan utjecaj na poslijeratno uređenje Europe. Iz toga proizlazi da je za ovaj rad važna geopolitika, koju Halford Mackinder opisuje kao "utrku za moć među državama na objedinjenoj pozornici svijeta". Mackinderov naglasak na "odnose moći odozgo, gdje veliki igrači, ili scenaristi, povlače poteze i razmještaju manje važne likove" (Mackinder u: Zorko, 2018: 33-34) posebno je prikladan za razdoblje Pariške mirovne konferencije, kada su četvorica svjetskih lidera – Georges Clemenceau, David Lloyd George, Woodrow Wilson i Vittorio Emanuele Orlando – više-manje samostalno iscrtali granice poslijeratne Europe, pa tako i novostvorene Čehoslovačke.

³ Austroslavizam – politika koja je težila rješavanju nacionalnog pitanja slavenskih naroda unutar Habsburške Monarhije, putem trijalizma ili federalizacije (Cipek, 2004: 602-603).

Geopolitički pristup naglašava da politička prevlast nije samo pitanje moći u smislu ljudskih i materijalnih resursa, nego i geografskog konteksta u kojem se ta moć ispoljava (Sloan i Gray, 1999: 2). U geopolitici je geografski faktor presudan, jer je poimanje prijetnje prvenstveno određeno zemljopisnom udaljenosti i terenom (Sheehan, 2005: 22). U slučaju povijesnih čeških zemalja, jasna je prvorazredna važnost geografije, a samim tim i geopolitike – Češka, Moravska i južni dio Šleske su između dva svjetska rata gotovo u potpunosti okružene njemačkim i austrijskim teritorijem, što je bez imalo sumnje vrlo nepovoljan položaj za novostvorenu državu s brojnom njemačko-govornom manjinom. Stoga je nastojanje Praga da Čehoslovačku politički i vojno poveže s Poljskom i Kraljevinom SHS prije svega geopolitički projekt. Nadalje, inzistiranje čehoslovačke delegacije na Pariškoj mirovnoj konferenciji da se pod svaku cijenu sačuvaju povijesne granice čeških zemalja nije bila samo želja za očuvanjem njihovog integriteta, nego i dio strateške procjene da bi gubitkom Češke šume (*Böhmerwald*), Rudne gore (*Erzgebirge*) i Sudetskog gorja (*Sudetengebirge*), gorskih lanaca koji se svi nalaze u pograničnoj zoni, Čehoslovačka bila beznažno izložena potencijalnoj njemačkoj agresiji, bez ikakve šanse da se obrani.⁴ I drugi su bili svjesni nezavidnog položaja čeških zemalja. Poljski državnik Roman Dmowski 1925. na tu je temu napisao:

Položaj Češke je nevjerojatno opasan. To opasniji što je njezina geografska i politička granica od glavnoga njemačkog prostora, Češki masiv, prestala biti i jezična granica. Nijemstvo se pretilo preko tih planina i široko zaposjelo padine s češke strane. Štoviše, Češka na jugu ima ozbiljnog neprijatelja u Mađarskoj, koja je u posljednjih pola stoljeća postala najvjerniji saveznik Njemačke. Mi na opasnost njemačke poplave koja ugrožava Čehe ne možemo ostati ravnodušni. Dok šlesko rame nijemstva, Legnica-Wroclaw, ima s druge strane negermaniziran češki prostor, dotle je njegova snaga relativna, pa stoga i pritisak nijemstva na nas ne može imati veliku udarnu snagu... Dodat ću da za Čehe postojanje Poljske ima neusporedivo veće značenje. Ako mi ne bismo opstali na zapadu, Česi ne bi mogli egzistirati kao narod. Postali bi slavenski otok u njemačkom moru kao što su Lužički Srbi (Dmowski, 1998: 139).

Jednako tako, geopolitička su promišljanja ta koja su nagnala vodstvo nove države da na mirovnoj konferenciji u Parizu službeno zatraži inkorporiranje dvaju područja naseljena nečeškim i neslovačkim stanovništvom – sjeverne polovice Slavenskog koridora (južna polovica trebala je biti dodijeljena Kraljevini SHS) i Zakarpatja, naseljenog Rusinima, koje je trebalo osigurati kontakt s Kraljevinom Rumunjskom.

Zbog srodnosti geopolitike s teorijom strukturalnog realizma (neorealizma), ovaj rad kao teorijsku osnovicu uzima djela Kennetha Waltza *Čovjek, država i rat* (Waltz, 1998) i *Theory of International Politics* (Waltz, 2010). Waltz prednost daje samoj strukturi međunarodnog sistema anarhije koja strukturalno uvjetuje i determinira ponašanje aktera. Temeljni teorijski zaključak neorealizma je da u anarhiji, odnosno u nedostatku naddržavnog arbitra, države balansiraju jedna prema drugoj, važući i kalkilirajući moć one druge. To može značiti da će se pojedini akteri "priključiti lokomotivi" (*bandwagoning*), tj. vodećoj državi ili državi pobjednici te nastojati na taj način povećati svoje dobitke (slabe države posebno su sklone ovakvom pristupu). Postoje i "balanseri" koji pokušavaju smanjiti rizike zajedničkim suprotstavljanjem nekoj snažnijoj sili (Donnelly, 2013: 44-45).

⁴ To se pokazalo potpuno točnim kada je Njemački Reich u ožujku 1939. godine – bez ispaljenog metka – okupirao "Ostatak Češke" ("*Resttschechi*") koji je opstao nakon potpisivanja Münchenskog sporazuma u rujnu 1938.

Čehoslovački lideri Masaryk i Beneš primjenjivali su upravo ova dva pristupa: između 1914. i 1918. priključili su svoju zemlju (tada tek u nastajanju) francuskoj lokomotivi, procijenivši da je Francuska izgledni ratni pobjednik, ali i država koja ima najveći interes podržati čehoslovačke zahtjeve. Nakon završetka rata i uspostave neovisne Čehoslovačke, Masaryk i Beneš okreću se balansiranju, odnosno pokušaju stvaranja srednjo- i istočnoeuropskog saveza (bez sudjelovanja Austrije i Mađarske) koji bi se mogao uspješno suprotstaviti njemačkom revizionizmu. Naime, Njemačka je Versajskim mirovnim ugovorom znatno oslabljena, međutim, njezino istočno susjedstvo je raspadom Ruskog Carstva i Habsburške Monarhije razlomljeno u niz malih i srednje velikih država (*Kleinstaaterei*) koje su s pravom strahovale da bi mogle postati metom njemačkog ekspanzionizma.

Još jedan strukturalni realista – John Mearsheimer – pripadnike ove škole dijeli na defenzivne i ofenzivne realiste. Defenzivni realisti smatraju da je pokušaj ostvarenja hegemonije ili nadmoći kontraproduktivan, jer će sustav prije ili kasnije kazniti one koji pokušavaju prisvojiti suviše moći. Nasuprot njima, ofenzivni realisti drže da je maksimalizacija moći sasvim razuman pristup jer je posjedovanje nadmoći najbolji način osiguravanja opstanka države (Mearsheimer, 2013: 88). U kontekstu istraživanog slučaja, rad je bliži interpretaciji da su se Čehoslovačka i njezin glavni mentor Francuska ponašali u skladu s postulatima defenzivnog realizma, jer nakon 1918. nisu težili hegemoniji, nego su tražili načine kako spriječiti Njemačku da ostvari nadmoć na europskom kontinentu. Međutim, pokušaj uspostave koridora preko Gradišća mogao bi se interpretirati i kao ofenzivna mjera s ciljem ostvarenja slavenske hegemonije u Srednjoj Europi i osiguranja opstanka Čehoslovačke Republike. Mađarski povjesničar Oscar Jászi je reorganizaciju Srednje Europe nakon 1918. tumačio kao pokušaj Francuske da popuni vakuum sile i preuzme njemačku hegemoniju u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi (Hanák, 1998: 269).

Treba naglasiti kako god Masaryka i Beneša pronalazimo i elemente liberalnog svjetonazora, kao i sklonost Wilsonovim idejama o "pravednom miru" i o potrebi osnutka Lige naroda koja bi mirnim putem rješavala sporove među državama. Međutim, krhkost preteče Ujedinjenih naroda⁵ i vezanost Čehoslovačke uz Francusku, koja je preferirala obnovu ravnoteže moći, usmjerili su čehoslovačko vodstvo prema traženju rješenja u duhu strukturalnog realizma.

U metodološkom smislu, rad je utemeljen na analizi sekundarnih i primarnih izvora, koji su dobrim dijelom pronađeni u stručnim bibliotekama (povijest, pravo, slavistika) Sveučilišta u Beču. To se odnosi i na tri zemljovida priložena ovom tekstu.

Priča o Slavenskom koridoru smještena je u samo srce Srednje Europe – geografski, kulturni i politički prostor koji je u 20. stoljeću prolazio kroz nekoliko faza usitnjavanja i okrupnjavanja, da bi se na koncu našao objedinjen unutar Europske unije. Među hrvatskim politolozima, težište na proučavanje ovog dijela Europe stavio je Tihomir Cipek, koji je istraživao germanske ideje *Mittleeuropa* (Cipek, 1997), projekt Podunavskog saveza država i naroda (Cipek, 2000), odnos Masaryka prema krizi Europe (Cipek, 2003) i ideju Srednje Europe Františka Palackog (Cipek, 2004). Kada govorimo o istraživanjima posvećenima Pariškoj mirovnoj konferenciji

⁵ "Kada se sagleda sveukupna međuratna povijest Lige naroda, konačan rezultat njenog djelovanja su poraz i promašaj... Tijekom Prvog svjetskog rata glavni nosioci ideje liberalnog poretka bili su Velika Britanija i SAD. Budući da se zbog pobjede izolacionističke politike i povlačenja Wilsona 1921. godine SAD povukao iz novouspostavljenih svjetskih struktura, duhovnim predvodnikom novog liberalnog poretka ostala je samo Velika Britanija, koja je od samih početaka imala rezerve po pitanju razine do koje novi liberalni poredak treba nadomjestiti onaj stari hobbesovski, temeljen na *realpolitici* i ravnoteži snaga" (Popović, 2012: 81).

i nestabilnom međunarodnom poretku koji je iz nje proizašao, trebamo spomenuti radove Livie Kardum, posebno njezinu knjigu *Suton stare Europe. Europska diplomacija i Prvi svjetski rat* (Kardum, 2009). Ovaj rad navedena istraživanja nastoji nadopuniti boljim shvaćanjem političkih prilika u Srednjoj Europi tijekom Prvoga svjetskoga rata i u vrijeme održavanja Pariške mirovne konferencije. Posebno želi dodatno osvijetliti diplomatsko djelovanje novonastalih država i njihovih najvažnijih predstavnika i povezati materiju političke povijesti s teorijama međunarodnih odnosa.

Što se ranije objavljenih radova o Slavenskom koridoru tiče, valja spomenuti znanstveni rad povjesničarke Božene Vranješ-Šoljan – "Pitanje takozvanog gradišćanskog koridora – hrvatsko gledište" – u kojem je obrađen onaj aspekt Slavenskog koridora koji ovdje nije u središtu pažnje, a odnosi se na stajališta hrvatskih političara i medija prema ideji stvaranja poveznice između Čehoslovačke i Kraljevine SHS. Tako ćemo kod Vranješ-Šoljan doznati da je ideja o koridoru rođena u prvoj etapi idejnog povezivanja praških i zagrebačkih sveučilištaraca, poznatijih kao pripadnika Napredne omladine. Doznat ćemo i to da je Stjepan Radić pred kraj 1918. postao gorljivi zagovornik spajanja novostvorenih slavenskih država, a za neuspjeh ovog projekta optuživao je unitarističko-centralističke snage u Kraljevini SHS koje su odmah nakon ujedinjenja pokazale da neće tolerirati nikakvu samostalnu političku akciju iz Hrvatske. Najzanimljiviji dio rada odnosi se na stavove samih gradišćanskih Hrvata, koji su – po svemu sudeći – velikom većinom podržavali ostanak Gradišća u Mađarskoj te su se jednako protivili podjeli svojih krajeva između Čehoslovačke i Kraljevine SHS, kao i pripajanju Austriji (Vranješ-Šoljan, 1992: 76-82). Valja napomenuti da se autorica, među ostalim, poziva na raniji rad povjesničara Bogdana Krizmana "Gradišće na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919-1920." (Krizman, 1974).

Češka borba za neovisnost i ideja Slavenskog koridora od 1914. do 1918.

Već navedeno odustajanje čeških lidera od politike austroslavizma u ljeto 1914. godine nije označilo automatsko formiranje ujedinjenog češkog fronta s ciljem stvaranja neovisne čehoslovačke države. Umjesto toga dolazi do podjele unutar češkog korpusa na desno-konzervativni lager koji teži bliskim vezama s carskom Rusijom, i centrističko-progresivni koji budućnost Čehoslovačke vidi u savezništvu sa zapadnim silama, prije svega Francuskom i Velikom Britanijom.

Karel Kramář, vodeći političar proruskog tabora, odmah nakon izbivanja rata počinje javno zagovarati stvaranje Velikoslavenskog Carstva od Tihog oceana do Baltičkog i Jadranskog mora (v. *Kartu 1*).⁶ Carstvo, zamišljeno u obliku federacije, trebalo je uključivati rusku, poljsku, češku (ne čehoslovačku), srpsku (ne srpsko-hrvatsku ili jugoslavensku), crnogorsku i bugarsku državu. Pritom Kramář prvi spominje koridor preko zapadne Ugarske kojim bi se spojile češka i srpska komponenta (Falk, 1938: 28-29).

Tomáš Masaryk se, kao vodeća ličnost prozapadne opcije, protivio panslavenskim idejama, a posebno je kritičan prema autoritarnom vodstvu carske Rusije. Odbacivao je čistu politiku moći, a rješavanje nacionalnih pitanja malih naroda vidio je u sklopu nove demokratske Europe, utemeljene na ravnopravnosti država (Perman, 1962: 14-15 i Gajan, 1971: 26-27). Za razliku od Masaryka, koji je u jesen 1914. go-

⁶ O panslavenskim tendencijama u češkim zemljama prije 1914., v. Bradley (1961) i Vyšný (1977).

KARTE 1

Karte des Slawischen Reiches von Kramarsch.

Karta 1.

Kramářovo Slavenško Carstvo. Izvor: Falk, 1938.

dine otišao u egzil, Kramář ostaje u Češkoj, gdje u svibnju 1915. biva uhićen i osuđen zbog veleizdaje; a u zatvoru se nalazi do pomilovanja u srpnju 1917. Činjenica da se Masaryk u ključnim godinama Velikoga rata nalazi na slobodi te se neometano kreće između Pariza, Londona i Rima, dok Kramář čami u austrijskom zatvoru, dovela je do prevage prozapadnog političkog usmjerenja i uskog vezivanja češkog nacionalnog pokreta uz Francusku i Veliku Britaniju (Perman, 1962: 23).

Pojedini povjesničari zastupaju tezu da se Austro-Ugarska nije raspala iznutra – zbog neriješenog nacionalnog pitanja slavenskih naroda, Rumunja, Talijana i dr. – nego je razbijena izvana. Vjerojatno najpoznatiji među njima, François Fejtő, smatra da je Masaryk svojom humanističkom retorikom zapravo vješto prikrivao makijavelistički pristup politici, ostvarivši na taj način vrlo brzo značajan utjecaj u prijestolnicama Zapadne Europe. Posebno je Francuska bila prijemčiva za Masarykovu ideju stvaranja niza ili lanca neovisnih slavenskih država na europskom istoku i jugoistoku, koje bi služile kao brana njemačkom ekspanzionizmu (Fejtő, 1993: 355-362). Uvidjevši da će Francuska bezrezervno podržati češka nastojanja, Masaryk se 1916. godine prebacuje u Veliku Britaniju, dok u Parizu ostavlja svog najbližeg suradnika Edvarda Beneša da vodi i upravlja djelatnostima Čehoslovačkog nacionalnog vijeća.

Masaryka u Londonu dočekuje manje entuzijastična britanska politička elita, čiji je primarni interes osujetiti daljnji rast Njemačke i vratiti *status quo ante bellum*. Međutim, Masaryk i u Londonu pronalazi vrlo utjecajne saveznike, prije svega urednika vanjskopolitičke sekcije lista *The Times* Henryja Wickhama Steeda, dugogodišnjeg prijatelja češkog političkog emigranta i velikog zagovornika neovisnosti slavenskih naroda Habsburške Monarhije. Steedovim angažmanom utjecajni *The Times* postaje glasilo slavenskih pokreta za neovisnost (Zeman, 1971: 350). Pored toga, Masaryk pokreće politički magazin programatskog naziva *The New Europe* u kojem objavljuje mnoštvo vlastitih tekstova. Kako je tisak već onda znatno utjecao na javno mnijenje u Velikoj Britaniji, političko se klatno također počelo primicati zahtjevima češkog vodstva u egzilu (May, 1996: 23-27). Ukratko, možemo kazati da su Masarykovi planovi reorganizacije Srednje Europe na stolove britanskih *decision-makers* došli okolnim putem – preko medija.

Češko propagandno djelovanje našlo se pred najvećim izazovom u Italiji. Tamošnji političari i dobar dio javnosti u vrijeme Velikoga rata⁷ gaje snažne antislavenske sentimente (koji će se ubrzo nakon rata, pod vodstvom Benita Mussolinija, manifestirati u obliku otvorenog i eksplicitnog rasizma). Iako je spomenuti antislavizam u Italiji primarno okrenut protiv Slovenaca i Hrvata, koji čvrsto brane austro-ugarske položaje na rijeci Soči, on se u širem smislu odnosi na sve Slavene, posebno u kontekstu njihove potencijalne navale na Jadransko more, shvaćeno među Talijanima kao *mare nostrum*. Iz tog razloga češki egzilanti u Rimu neće polučiti značajnije rezultate, ovoga puta ni preko skromne podrške koju će pružiti redakcije tiskovina *Il Secolo*, *Corriere della Sera* i *Popolo d'Italia* (Fejtö, 1993: 363).

Češko vodstvo u egzilu našlo se pred posebno kompleksnim zadatkom u Sjedinjenim Američkim Državama, koje su se tek u travnju 1917. godine uključile u ratna zbivanja. Naime, predsjednik Wilson je do zadnje godine rata vjerovao u mogućnost i potrebu očuvanja Austro-Ugarske, uz provođenje unutrašnjeg preustroja koji bi slavenskim i drugim narodima osigurao visok stupanj autonomije i samouprave, ali ne i pravo na samoopredjeljenje (Kardum, 1988: 134-135). Wilson je svoje prijedloge za pravedno okončanje rata najjasnije formulirao u "Četrnaest točaka" objavljenima 8. siječnja 1918. One su, u dijelu koji se odnosio na Habsburšku Monarhiju, predstavljale znatno odstupanje od već osigurane podrške Francuske i Velike Britanije za uspostavu neovisne Čehoslovačke i veliki problem za češke i slovačke emigrantske krugove u SAD-u. Međutim, do svibnja 1918. postaje jasno da se Austro-Ugarsku neće moći odvojiti od Njemačke i da separatni mir s Habsburzima nije ostvariv. S tim na umu, Wilson postepeno mijenja stav i na koncu nevoljko pristaje na disoluciju Austro-Ugarske, čime je njezina sudbina definitivno zapečaćena (Prinz, 1971: 103-105).

Što se samog Slavenskog koridora tiče, Masaryk u travnju 1915. godine, dakle u vrijeme kada se u Londonu sklapa tajni ugovor s Kraljevinom Italijom, britanskom ministru vanjskih poslova Sir Eduardu Greyu osobno predaje memorandum u kojem se spominje i geografska poveznica buduće čehoslovačke i "srpsko-hrvatske" države preko pojasa na zapadnoj granici Ugarske. Masaryk u njemu objašnjava da na spomenutom području živi značajna hrvatska manjina te da bi koridor između dviju država imao veliko vojno značenje, a osim toga bi bitno olakšao njihovu ekonomsku

⁷ Italija u travnju 1915. godine prelazi na stranu Antante nakon što su joj tajnim Londonskim ugovorom obećana znatna proširenja teritorija na štetu Austro-Ugarske. Od hrvatskih područja Italiji su pritom obećane Istra, sjeverna Dalmacija te svi otoci osim Krka, Raba, Čiova, Solte i Brača.

suradnju. Masaryk posebno ističe da bi ovaj koridor predstavljao "slavenki bedem" protiv njemačkog marša na Carigrad-Bagdad (Falk, 1938: 30-33).

Valja istaknuti da Masaryk još od prosinca 1914. raspolaže studijom o Hrvatima u zapadnoj Ugarskoj. Studiju, koja uključuje skicu mogućeg koridora i precizne statistike o hrvatskim selima na tom području, izradio je Ivan Lorković – zastupnik u Hrvatskom saboru i stari Masarykov prijatelj iz praških studentskih dana (Schlag, 2001: 242). Masaryk je u vezi koridora tražio podršku Jugoslavenskog odbora, s čijim je članovima tijekom rata više puta izravno komunicirao u Rimu. No, iako je među članovima Odbora postojao određeni interes za uspostavom koridora, najvažnija ličnost među njima – Ante Trumbić – pokazao se skeptičnim. Štoviše, Trumbić je precizno nabrojao *pro* i *contra* argumente u vezi ovog češkog zahtjeva:

- Pro:*
- izravna prometna povezanost između Čeha, Slovaka i Južnih Slavena; samim tim olakšana trgovinska razmjena bez prelaznja austrijskih i mađarskih carinskih granica;
 - mogućnost uspostave trojnog saveza između Južnih Slavena, Čehoslovaka i Poljaka;
 - sprečavanje njemačko-mađarske Srednje Europe (usp. Naumannov plan⁸) i kontrola kopnenog puta prema Orijentu;
 - mogućnost proširenja jadranskih luka Rijeka i Trst.
- Contra:*
- povreda nacionalnog principa, jer u koridoru – *La Marche slave* – prema ugarskom popisu stanovništva iz 1910. živi 662.489 Mađara, 287.437 Nijemaca i samo 221.671 Južnih Slavena (Slovenaca i Hrvata). Doduše, slika bi se bitno promijenila pribrojavanjem mađariziranih i germaniziranih Južnih Slavena, jer ovdje živi više mađariziranih i germaniziranih, nego Mađara i Nijemaca;
 - i Mađari i Nijemci stalno bi vršili politički pritisak na takav koridor;
 - konačno, vojna obrana bi zbog tako dugih granica s Austrijom i Mađarskom bila izuzetno teška i izvediva jedino u savezu sa zapadnim silama (Suppan, 1996: 564).

Iz navedenog se može zaključiti da su predstavnici čehoslovačke političke emigracije tijekom rata pokušavali zainteresirati hrvatsku stranu za uspostavu koridora preko pojasa u zapadnoj Ugarskoj, ali su u tome samo djelomično uspjeli, pa Slavenki koridor nikada nije postao službeni zahtjev Jugoslavenskog odbora. Suzdržanost hrvatske strane po ovom pitanju može se objasniti činjenicom da je Odbor u tom trenutku imao daleko većih briga; tu se prije svega misli na buduće razgraničenje s Italijom, kao i na uređenje odnosa s Kraljevinom Srbijom, koja u prvim godinama rata još uvijek nije bila na čistu želi li uvećanu Srbiju ili zajedničku državu s Hrvatima i Slovencima. Dakako, postojao je i treći razlog – Hrvati bi i u slučaju ostvarenja

⁸ Friedrich Naumann u svojoj knjizi *Mitteleuropa* iz 1915. godine zagovara stvaranje srednjoeuropskog saveza država pod njemačkom dominacijom. Liberal Naumann pod snažnim je utjecajem socijaldarvinizma – učenja o borbi naroda i rasa za opstanak. Smatra da se njemački narod na početku 20. stoljeća nalazi u uzlaznoj fazi i da taj razvoj treba pratiti odgovarajuća ekspanzionistička vanjska politika (Cipek, 1997: 163-164). Zanimljivo je da se, unatoč ovakvim stavovima, vrlo bliskima kasnijem nacionalsocijalizmu, zaklada njemačkih liberala osnovana 1958. zove upravo prema njemu.

maksimalističkih talijanskih teritorijalnih zahtjeva sasvim sigurno zadržali izlaz na Jadransko more, što je njihov ukupni geopolitički položaj činilo manje prekrnim od čehoslovačkog.

Češko vodstvo u egzilu s idejom Slavenskog koridora upoznalo je i američku te francusku javnost. Masaryk je 1916. godine predstavnicima češke i slovačke emigracije u SAD-u poslao zemljopisnu kartu s granicama buduće čehoslovačke države, a na njoj je bio ucrtan i Slavenski koridor. U prosincu iste godine, Beneš u Parizu objavljuje politički spis pod naslovom "Uništite Austro-Ugarsku!" (*Détruisez l'Autriche-Hongrie!*). U njemu objašnjava da će slobodni narodi Europe nakon završetka Velikoga rata morati nastaviti "ekonomsku borbu" protiv Njemačke, a to će jedino biti moguće u slučaju izgradnje nepremostivog "slavenskog bedema" istočno od nje. Ovaj bedem svoju bi funkciju mogao ispuniti jedino u slučaju povezivanja Čeha, Slovaka i Južnih Slavena putem Slavenskog koridora (Falk, 1938: 34).

Slavenski koridor se spominje i u najvažnijem Masarykovom uratku objavljenom u vrijeme rata, u knjizi iz 1918. "Nova Europa. Slavensko gledište" (*The new Europe. The Slav standpoint*):

Neki češki i jugoslavenski političari upućuju na mogućnost povezivanja Slovačke s jugoslavenskom državom: Područje uzduž ugarske granice s Austrijom nekoć je pripadalo Češkoj, Moravskoj i Slovačkoj; a trenutno je nastanjeno Nijemcima i djelomično Mađarima, međutim ondje žive i slovenske i hrvatske manjine. Ovo bi područje, u slučaju pripajanja njezinog sjevernog dijela Slovačkoj, a južnog dijela Jugoslaviji, međusobno povežalo Sjeverne i Južne Slavena. Imalo bi dužinu od otprilike 200 kilometara. Ovaj plan kao preduvjet ima potpunu pobjedu Saveznika; jer nema nikakve sumnje da ga Nijemci i Mađari nikada ne bi mirno prihvatili. U slučaju da dođe do stvarne demokratske rekonstrukcije Europe, egzistencija Sjevernih i Južnih Slavena bit će osigurana i bez ove poveznice (Masaryk, 1922: 103-104).

Formulacija s početka pasusa – "neki češki i jugoslavenski političari" – ukazuje na određeno ograđivanje Masaryka od ideje Slavenskog koridora, iako ju je on dotad gorljivo zastupao. Posljednja rečenica također relativizira neophodnost uspostave fizičke veze između Čehoslovaka i Južnih Slavena konstatacijom da ona neće biti potrebna ukoliko se poslijeratna Europa izgradi na demokratskim temeljima. Ovakav stav Masaryka pred kraj rata otvara pitanje je li Slavenski koridor ikada bio jedan od centralnih zahtjeva češkog vodstva u egzilu ili je služio kao pregovarački alat u ostvarenju vitalnih interesa buduće države – zadržavanja povijesnih granica čeških zemalja te iscartavanja povoljnog razgraničenja između Slovaka i Mađara.

Čehoslovački teritorijalni zahtjevi na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919.-1920.

Jesen 1918. donijela je veliki preokret u ratnim zbivanjima. Centralne sile na svim su bojištima jedva držale borbene linije ili su se nalazile u povlačenju. Austro-Ugarska, vojno i gospodarski slomljena te politički beznadno podijeljena, bila je spremna na primirje. Car i kralj Karlo I. poduzima zadnji očajnički pokušaj spašavanja države objavom "Carskog manifesta" 16. listopada u kojem obećava federalizaciju monarhije na osnovama Wilsonovih "Četrnaest točaka". Samo dva dana kasnije, Masaryk odgovara objavom Deklaracije o neovisnosti čehoslovačke nacije. Tog istog 18. listopada, predsjednik Wilson u svom posljednjem *communiquéu* prema austro-ugarskoj vladi piše:

Vlada Sjedinjenih Američkih Država priznala je postojanje ratnog stanja između Čeho-Slovaka te Njemačkog i Austro-Ugarskog Carstva, kao i to da je Čeho-Slovačko nacionalno vijeće *de facto* ratna vlada s punim autoritetom da rukovodi vojnim i političkim poslovima Čeho-Slovaka.⁹ (Vlada SAD-a) također je u cijelosti priznala opravdanost nacionalnih aspiracija Jugo-Slavena za slobodom... Predsjednik, stoga, više nije u mogućnosti prihvatiti puku "autonomiju" ovih naroda kao osnovu za mir (Perman, 1962: 52-53).

Ubrzo nakon toga, austro-ugarska vlada potpisuje primirje u Padovi, Karlo I. abdicira, a 12. studenog proglašena je Republika Njemačka Austrija (*Republik Deutschösterreich*), koja odmah u začetku polaže pravo na njemačka govorna područja u Češkoj, Moravskoj i Šleskoj. Čehoslovačka vlada već 28. listopada preuzima vlast u Pragu; Kramář postaje premijer, Beneš ministar vanjskih poslova, a Masaryk prvi predsjednik Čehoslovačke Republike. U tom trenutku jedino Francuska službeno podržava temeljni čehoslovački zahtjev za očuvanjem povijesnih granica čeških zemalja, dok Velika Britanija, SAD i Italija ovo pitanje žele riješiti na Mirovnoj konferenciji. Ne želeći ništa prepustiti slučaju, čehoslovačka vlada šalje vojsku u sporna područja nastojeći stvoriti *fait accompli* i prije samog početka Mirovne konferencije. London, Washington i Rim takav potez prihvaćaju kao provizorno rješenje, inzistirajući na raspravi o ovom pitanju na konferenciji u Parizu (Perman, 1962: 72-91).

I u slučaju slovačko-mađarskog razgraničenja, nova vlast u Pragu mogla se uzdati u francusku podršku. Nakon bilateralnog dogovora čehoslovačkog i francuskog ministarstva vanjskih poslova, pri čemu su u potpunosti ignorirane druge sile Antante, francuski maršal Ferdinand Foch uspostavio je vojnu demarkacijsku liniju iza koje su se mađarske snage morale povući. Ta je linija najvećim dijelom odgovarala Masarykovim zahtjevima iz vremena rata. Ukratko, možemo reći da je Čehoslovačka Republika još u prosincu 1918. godine, dakle prije početka Pariške mirovne konferencije, *de facto* ostvarila svoja dva najvažnija teritorijalna zahtjeva – nepovredivost povijesnih granica čeških zemalja i pripajanje slovačkog etničkog prostora koji se dotad nalazio u sastavu Ugarske (Perman, 1962: 91-96).

Mirovna konferencija u Parizu svečano je otvorena 18. siječnja 1919., na 48. obljetnicu osnivanja Njemačkog Carstva (18. siječnja 1871. u dvorcu Versailles), što je bila jasna poruka da se Njemačkoj sprema odmazda. Francuski primat se, osim u mjestu održavanja konferencije, ogledao i u činjenici da je njome predsjedao francuski premijer Clemenceau (Rothbarth, 1921: 17). Poslovníkom je utvrđeno da će vodeće pobjedničke sile (SAD, Velika Britanija, Francuska, Italija i Japan) sudjelovati na svim sjednicama i u svim komisijama, dok će ostale pobjedničke države prisustvovati samo onim sjednicama koje ih se izravno dotiču. U drugoj skupini zemalja, među ostalima su se našle Poljska, Rumunjska, Čehoslovačka i Srbija (Rothbarth, 1921: 107-109).¹⁰

Glavni organ konferencije bilo je Vijeće desetorice: po dva predstavnika SAD-a, Velike Britanije, Francuske, Italije i Japana. Ovo se tijelo uskoro podijelilo u Vijeće četvorice, poznatije kao "Velika četvorka": predsjednik SAD-a, te premijeri Velike

⁹ Čehoslovačka legija, sastavljena od dobrovoljaca i dezertera iz austro-ugarske vojske, u Prvom svjetskom ratu borila se na strani Antante, ponajviše u Rusiji, Francuskoj i Italiji.

¹⁰ Unatoč tome što je osnovana 1. prosinca 1918., Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nije priznata kao sudionica Pariške mirovne konferencije. Hrvatskim i slovenskim političarima i stručnjacima dozvoljen je pristup konferenciji, ali samo u svojstvu članova srbijanske delegacije. To se može smatrati relativnim diplomatskim uspjehom jer su Hrvati i Slovenci na ovaj način ipak uspjeli izbjeći stigmatu i tretman ratnih gubitnika.

Britanije, Francuske i Italije, i pomoćno Vijeće petorice: ministri vanjskih poslova SAD-a, Velike Britanije, Francuske, Italije i Japana (Almond i Lutz, 1935: 1-5).

S obzirom da ova tijela nisu imala vremena slušati i razmatrati zahtjeve svih država koje su se – na ovaj ili onaj način – našle na strani pobjedničkih sila, uspostavljene su specijalne komisije, sastavljene od stručnjaka, čiji je zadatak bio pažljivo razmotriti zahtjeve pojedinih država te izraditi preporuke o kojima bi se onda odlučivalo na najvišoj političkoj razini. Iako se uspostavom komisija nastojao ostaviti dojam depolitizacije i stručnog odlučivanja o kompleksnim temama poput povlačenja novih granica, njihovi članovi su ipak dobili političke smjernice kojih su se trebali maksimalno pridržavati. S druge strane, nije bilo nimalo jasno kojim se principima trebaju voditi oni čiji je zadatak bio iscrtati novu političku kartu Europe – je li to princip samoopredjeljenja, odnosno uvažavanje želja stanovništva na određenom području, princip poštivanja povijesnih granica ili princip održivosti država koji mora uzimati u obzir i ekonomske te strateške aspekte (Perman, 1962: 121-125).

Dvočlana delegacija Čehoslovačke (premijer Kramář i ministar vanjskih poslova Beneš) na mirovnu je konferenciju došla oboružana s jedanaest memoranduma. Za ovaj rad od najvećeg je značaja Memorandum br. 2 nazvan "Teritorijalni zahtjevi Čehoslovačke Republike". Oni su bili podijeljeni u sedam točaka: 1. Češka, Moravska i Šleska, 2. Korekcija granica Češke, Moravske i Šleske, 3. Slovačka, 4. Rusini u Ugarskoj,¹¹ 5. Susjedstvo Čehoslovaka i Jugoslavena (v. *Kartu* 2), 6. Internacionalizacija prometnica i 7. Lužički Srbi i Čehoslovaci u Beču. U točki br. 5 konkretno se navodi:

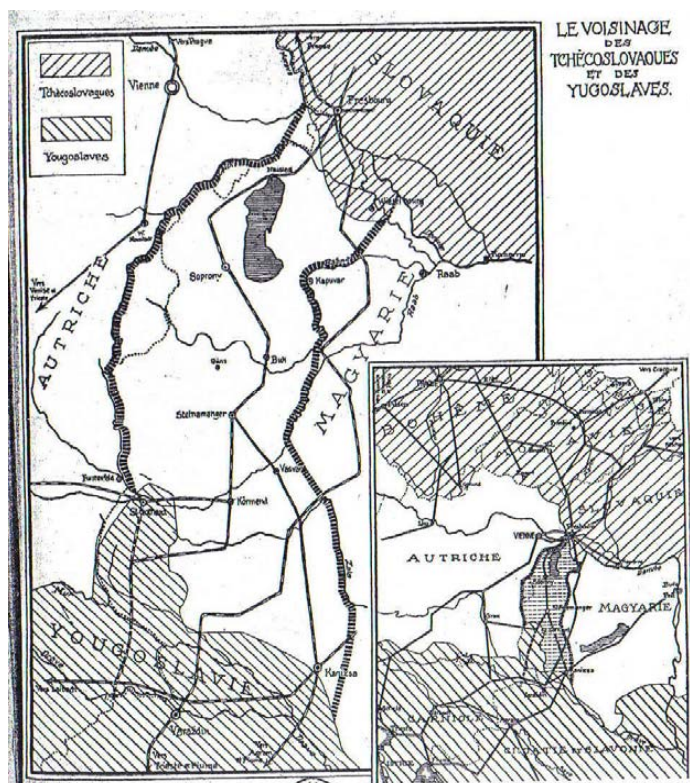
1. Ukoliko se u Srednjoj Europi želi uspostaviti novi politički sustav, koji će garantirati dugotrajan mir, onda se Nijemce i Mađare mora razdvojiti, a između Čehoslovaka i Jugoslavena uspostaviti susjedstvo. Ovo nije lokalni problem Čeha ili Jugoslavena, ovo je europski problem.¹²
2. Da bi se ovo rješenje ostvarilo, potrebno je pripojiti četiri njemačko-mađarske županije zapadne Ugarske (*Moson, Sopron, Vas i Zala*) Čehoslovačkoj Republici i Jugoslaviji. [...]

Autori memoranduma su smatrali da primjena principa nacionalnosti, tj. samoopredjeljenja, nikada neće biti savršena i da će uvijek postojati nacionalne manjine u stranim državama. Dodaju kako je "u slučaju višeg interesa" opravdano žrtvovati određeni broj stanovnika ukoliko im se istovremeno osiguraju potrebne slobode. Na koncu je naglašeno kako čehoslovačka delegacija ne inzistira na uspostavi koridora, nego rješavanje ovog pitanja prepušta svim zainteresiranim stranama (Raschhofer, 1937: 34-67).

Južnoslavenska, službeno srbijanska, delegacija također je spomenula mogućnost uspostave Slavenskog koridora u memorandumu nazvanom "Jugoslavija u svjetlu statistike", kojeg je izradio docent za statistiku na Sveučilištu u Zagrebu te stručnjak južnoslavenske delegacije u Parizu Jozo Lakatoš (v. *Kartu* 3). Njegov spis je sadržavao i kartu Kraljevine SHS, s ucrtanim koridorom i preciznim podacima: površina koridora 1648 km², 148.168 Nijemaca, 104.374 Južnih Slavena, 68.214 Mađara,

¹¹ Zahtjev za pripajanjem Zakarpatja pojavio se tek nakon Oktobarske revolucije 1917. Od tog trenutka, češko vodstvo je planirani "slavenski bedem" predstavljalo i kao branu prema širenju komunizma u smjeru zapada. Ugarski Rusini su zbog složene međunarodne situacije nakon završetka Prvoga svjetskoga rata podržali pripajanje svojeg etničkog prostora Čehoslovačkoj. O tome više u radu P. R. Magocsija *The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia* iz 1975.

¹² Ovaj zahtjev je tipični strukturalni zahtjev radi sigurnosti. Očigledno je riječ o diskursu geostrateške teritorijalne raspodjele i uspostave nove poslijeratne ravnoteže u Europi.

Karta 2.

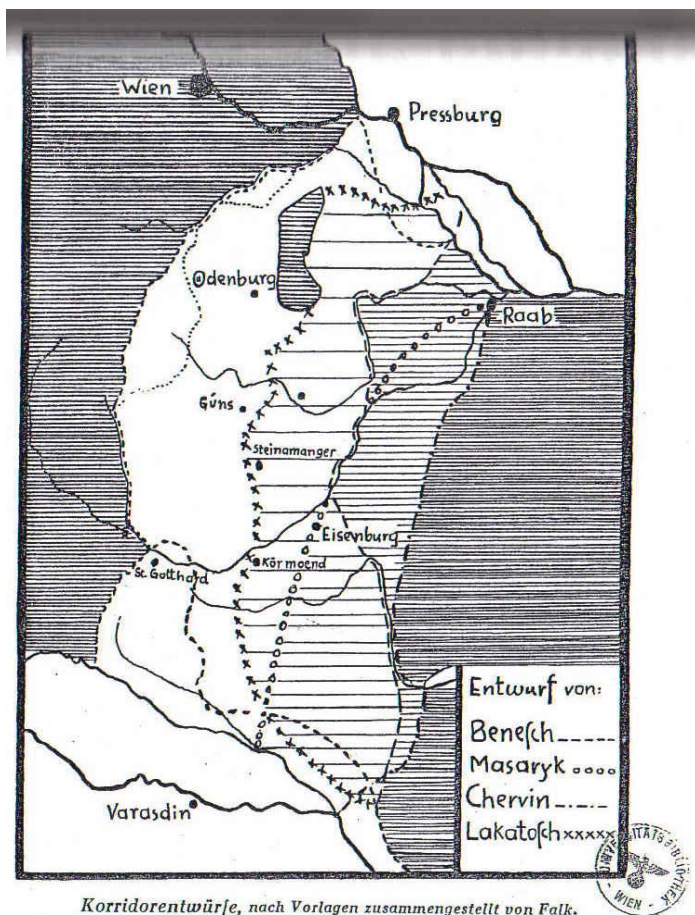
Susjedstvo Čehoslovaka i Jugoslavena. *Izvor:* Raschhofer, 1937.

2.238 drugih Slavena i 2.179 ostalih. Ova uža verzija koridora imala je očiti cilj drastično smanjiti broj Mađara koji bi ostali živjeti na tome području, međutim ni ova mini-verzija Slavonskog koridora nije predstavljala službeni zahtjev južnoslavenske delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu (Falk, 1938: 67 i Lederer, 1963: 107).

Čehoslovački teritorijalni zahtjevi konačno su se počeli razmatrati 5. veljače 1919., kada je uspostavljena Komisija za čehoslovačke poslove. Komisija je imala osam članova. SAD su predstavljali Charles Seymour (kojeg je kasnije zamijenio Archibald C. Coolidge) i Allen W. Dulles, Veliku Britaniju Sir Joseph Cook i Harold Nicolson, Francusku Jules Cambon i Jules Laroche te Italiju markiz Giuseppe Salvago-Raggi i Augusto Stranieri.

Francuska je, kao jedina zemlja "Velike četvorke", imala izravnu granicu i dugu povijest ratovanja s Njemačkom. Stoga je gajila poseban interes da istočno od svog vječnog rivala stvori snažan i profrancuski nastrojen blok država. Iz tog razloga, Francuska je bila spremna udovoljiti svim zahtjevima čehoslovačke delegacije. Francuski članovi komisije imali su prednost domaćeg terena, a u korist im je išla i činjenica da je komisijom predsjedao Francuz Cambon. To je na koncu i dovelo do toga da su skoro svi teritorijalni zahtjevi Čehoslovačke Republike ispunjeni. Međutim, po pitanju Slavonskog koridora, Francuska je ostala sama (Perman, 1962: 133).

Talijanski članovi komisije najoštrije su se usprotivili ideji Slavonskog koridora jer su pod svaku cijenu nastojali izbjeći jačanje Kraljevine SHS kroz teritorijalnu vezu sa Čehoslovačkom. Kako je Italija u to vrijeme bila u sukobu s Austrijom oko Južnog

Korridorentwürfe, nach Vorlagen zusammengestellt von Falk.

Karta 3.

Nacrti Slavenskog koridora (Beneš, Masaryk, Chervin i Lakatoš).

Izvor: Falk, 1938.

Tirola, Salvago-Raggi i Stranieri smatrali su da je najbolje rješenje četiri zapadnougarske županije ostaviti Mađarskoj. Italija je u Mađarima općenito vidjela saveznike protiv Slavena te nije mogla dozvoliti slavensko okruživanje i izolaciju prijateljski nastrojene države. Iz istih pobuda, talijanski članovi komisije protivili su se i pripajanju Zakarpatja Čehoslovačkoj te su nastojali pomaknuti slovačko-mađarsku granicu što je više moguće prema sjeveru (Mayer, 1968: 679 i Perman, 1962: 146-148).¹³

Britanci nisu imali razrađene planove za Srednju Europu, koja im nikada nije bila u fokusu, nego su bili vođeni mišlju očuvanja balansa među europskim silama. U tom kontekstu, spajanje Slavena putem koridora činilo im se pregrubim narušavanjem *statusa quo* prije rata. Jedan od dvojice britanskih članova komisije – Nicolson

¹³ Italija je Kraljevinu SHS i Čehoslovačku Republiku vidjela kao produžene ruke Francuske u istočnoj i jugoistočnoj Europi. Iskristivši poljsko-češke razmirice oko Šleske i grada Cieszyna/Těšína, talijanska vanjska politika uspostavila je osovinu Budimpešta-Varšava, kao protalijansku protutežu okosnici Beograd-Prag. Ovakav razvoj stvari onemogućio je ispunjenje Masarykovog plana o trojnom savezu Poljske, Čehoslovačke i Jugoslavije.

– još je krajem siječnja u svoj dnevnik zapisao: "Češka i Moravska, povijesna granica opravdana, iako to znači obuhvaćanje brojnih Nijemaca; Těšín, Šleska, Bohumín, opravdani; Slovačka, granica na Dunavu, nije opravdana u traženom opsegu; ugarski Rusini opravdani i poželjni; 'Lužički Srbi' čista glupost; 'koridor' prema Jugo-Slaviji potpuno neopravdan" (Nicolson, 1933: 252).

I dok su europske delegacije unutar komisije zauzimale pozicije koje su odgovarale njihovim nacionalnim interesima, jedino su američki predstavnici – čini se – tražili "pravedno rješenje". Svjesni opasnosti uključivanja velikog broja nezadovoljnih manjina u novostvorenu i demokratsku državu, američki članovi komisije pokušavali su svugdje gdje je to bilo moguće odvojiti manje komade teritorija, kako bi smanjili broj Nijemaca i Mađara u Čehoslovačkoj. Iz istog su se razloga izjasnili protiv ideje Slavenskog koridora, koji bi, prema njihovom shvaćanju, samo dodatno opteretio novu državu nezadovoljnim manjinama (Perman, 1962: 138-143).

Komisija za čehoslovačke poslove je 12. ožujka objedinila svoje zaključke u izvještaj koji je prosljeđen Središnjoj teritorijalnoj komisiji, a nakon njezinog odobrenja i Vijeću četvorice. Zaključci komisije glasili su: 1. Zadržavanje povijesnih granica Češke, Moravske i Šleske, osim u slučajevima Frydlant (*Friedland*) i Aš (*Asch*) koje treba pripojiti Njemačkoj, i u slučaju regije oko Těšina (*Cieszyn*) čiju najistočniju općinu treba prepustiti Poljskoj; 2. Korekcija stare granice u regijama oko Ratibořa (*Ratibor*), Kladsko (*Glatz*), Cmunta (*Gmünd*) i Valtica (*Feldsberg*) u korist Čehoslovačke; 3. Priznavanje južne slovačke granice kako je zatraženo u memorandumu; 4. Pripajanje Zakarpatja Čehoslovačkoj Republici; 5. Odbijanje autonomije za Lužice (*Lausitz*) i 6. Odbijanje stvaranja Slavenskog koridora i upućivanje pitanja ekonomske komunikacije između Čehoslovačke Republike i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca komisiji za internacionalizaciju željeznica i vodenih puteva (Perman, 1962: 153-154).

Zaključci komisije 4. su travnja došli na dnevni red "Velike četvorke". Prvo su adresirana pitanja vezana za njemačko-čehoslovačku demarkaciju: Gradovi Frydlant i Aš političkom odlukom ostavljeni su Čehoslovačkoj, a Ratiboř i Kladsko Njemačkoj. Pitanje Těšina – predmet sve oštrijeg poljsko-čehoslovačkog spora – ostalo je neriješeno. Tek 12. svibnja riješeno je pitanje korekcije granice između Austrije i Čehoslovačke, na način da je potonja dobila dva uska pojasa kod Cmunta i Valtica. Granica između Čehoslovačke i Mađarske konačno je utvrđena 12. lipnja, na način da je "Velika četvorka" prihvatila preporuku komisije. Trzavice oko Těšina trajale su sve do kraja srpnja, kada je konačno utvrđena poljsko-čehoslovačka granica na rijeci Olše (*Olza*) koja grad dijeli na dva dijela (Perman, 1962: 169-272).

Francuska je odbijala prihvatiti preporuku komisije kojom se odbacuje zahtjev za uspostavom Slavenskog koridora te je u proljeće i ljeto 1919. i dalje nastojala uvjeriti ostale zemlje "Velike četvorke" u opravdanost čehoslovačkog zahtjeva. Međutim, za njih je stvar bila riješena i Saint-germainskim ugovorom od 10. rujna 1919. područje zapadne Ugarske s njemačko-govornom većinom prepušteno je Republici Austriji.¹⁴ Čehoslovačkoj strani se izašlo u susret na način da je jedna od dvije željezničke linije u smjeru juga ostavljena Mađarskoj, kako Austrija ne bi u cijelosti kontrolirala komunikaciju Čehoslovačke s Jadranom. Ovo rješenje imalo je i svoju vojno-stratešku pozadinu: u slučaju rata između Austrije i Čehoslovačke, potonja bi raspolagala že-

¹⁴ Ugovorom iz Saint-Germaina zabranjena je upotreba naziva Republika Njemačka Austrija te je Austriji zabranjeno pripajanje Njemačkoj (*Anschlussverbot*).

ljezničkom linijom preko mađarskog teritorija. Isto tako, u slučaju mađarsko-čehoslovačkog sukoba, Čehoslovaci su mogli računati na prometnu vezu preko Austrije (Falk, 1938: 79).

Prije nego što je Gradišće moglo biti i službeno pripojeno Austriji pobjedničke sile morale su prvo potpisati mirovni ugovor s Mađarskom, što je ostvareno Trianonskim ugovorom od 4. lipnja 1920. Međutim, više od godinu dana kasnije Gradišće je još uvijek bilo pod mađarskom kontrolom, što je dovelo do rasta nervoze na austrijskoj strani. Krajem kolovoza 1921. Beč šalje žandarmeriju u sporno područje, no njezino napredovanje ubrzo je zaustavljeno od strane neregularnih mađarskih postrojbi. Između Austrije i Mađarske izbija mali rat koji će trajati tri mjeseca. Čehoslovačka u ovoj situaciji vidi još jednu (posljednju) šansu za uspostavom koridora te otvoreno prijeti slanjem vojske ukoliko velike sile ništa ne poduzmu (Falk, 1938: 90-92).

Italija je ovu prijetnju shvatila vrlo ozbiljno te se nametnula kao medijator ne bi li osujetila čehoslovačku vojnu intervenciju u spornom području. Sazvana je konferencija u Veneciji, a Austrija je pod pritiskom sila Antante 13. listopada 1921. morala pristati na održavanje plebiscita u gradu Sopronu (*Ödenburg*). U studenom je započelo povlačenje mađarskih milicija i postepeno preuzimanje Gradišća od strane austrijske Savezne vojske. Konačno, 5. prosinca 1921. svečano je proglašeno pripajanje Burgenlanda Austriji (Falk: 1938).¹⁵ Ovim činom definitivno je pokopana ideja Slavenskog koridora, a gradišćanski Hrvati postali su državljani Republike Austrije.¹⁶

Neuspjeh čehoslovačkog vodstva po pitanju Slavenskog koridora i sve veći animozitet između Praga i Varšave nisu odvratili Masaryka i Beneša od traganja za trojnim savezom koji bi odvratio potencijalne agresore. Drugim riječima, ostali su posvećeni pronalaženju geopolitičkog rješenja za čehoslovačku sigurnosnu dilemu. Tako je u kolovozu 1920. dogovoren politički i vojni savez između Čehoslovačke Republike i Kraljevine SHS, a čehoslovački ministar vanjskih poslova isti je oblik savezništva ponudio i Rumunjskoj, s kojom je Čehoslovačka preko Zakarpatja bila direktno povezana. Rumunjska vlada je na početku bila suzdržana, ali ju je neuspjeli pokušaj habsburške restauracije u Mađarskoj u travnju 1921. potaknuo da promijeni mišljenje. Rumunjski ministar vanjskih poslova Tache Ionescu u travnju i lipnju 1921. potpisao je ugovore s Čehoslovačkom i Kraljevinom SHS, čime je stvorena tzv. Mala Antanta – politička i vojna alijansa koja je tri države, djelomično ili u cijelosti proizašle iz bivše Austro-Ugarske, trebala zaštititi od mađarskog revizionizma i eventualnih daljnjih pokušaja habsburške restauracije (Ádám, 2004: 196-198).

Umjesto zaključka: od Slavenskog koridora do Inicijative triju mora

Izbijanje Prvoga svjetskoga rata u ljeto 1914. godine nagnalo je relevantne političke grupacije u češkim zemljama da rješavanje češkog (i slovačkog) nacionalnog pitanja potraže izvan Austro-Ugarske. Uhićenjem panslavenski nastrojenog

¹⁵ Plebiscit u Sopronu održan je 14. prosinca 1921. pod paskom savezničkih trupa sastavljenih od Talijana, Francuza i Britanaca. Unatoč njemačko-govornoj većini, žitelji Soprona su se opredijelili za ostanak u Mađarskoj, a saveznički generali su 1. siječnja 1922. grad prepustili mađarskim vlastima (Nouzille, 1987: 33-34).

¹⁶ Gradišćanski Hrvati su danas jedna od šest priznatih manjinskih zajednica u Republici Austriji.

Kramářa 1915. godine, inicijativa prelazi u ruke Masaryka i Beneša, koji se nalaze u svojevremenom političkom egzilu te buduću čehoslovačku državu vide u bliskom savezništvu sa zapadnim silama, prije svega Francuskom i Velikom Britanijom. Kombinacijom izravnih kontakata s vladama sila Antante te vještim utjecajem na javno mnijenje putem prijateljski nastrojenih medija, češka politička emigracija brzo uspijeva uvjeriti većinu aktera na Zapadu u neodrživost Habsburške Monarhije i u potrebu osnivanja neovisnih država Poljske, Čehoslovačke i Jugoslavije, koje bi u budućnosti trebale služiti kao brana njemačkom ekspanzionizmu prema Istoku. Upravo je angažman Masaryka i Beneša za ispunjenje nacionalnih aspiracija Poljaka i Južnih Slavena te ostalih malih naroda Europe, a ne samo Čeha i Slovaka, izazvao simpatije i naklonjenost zapadne javnosti, što je uvelike utjecalo i na same donosioce političkih odluka – u konačnici i na američkog predsjednika Wilsona, koji je još početkom 1918. godine zagovarao (samo) unutarnju reformu Austro-Ugarske.

Završetkom rata i početkom rada Pariške mirovne konferencije, inicijativa prelazi u ruke lidera pobjedničkih sila i njihovih predstavnika u komisijama koje su imale zadatak razmotriti teritorijalne zahtjeve novonastalih država i izraditi preporuke na osnovu kojih su članovi "Velike četvorke" trebali donijeti konačne odluke. U ovoj fazi dolazi do eklatantnog razmimoilaženja u stavovima predsjednika Wilsona, koji teži pravednoj rekonstrukciji Europe i polaže sve nade u ideju Lige naroda, i premijera Francuske, Italije i Velike Britanije koji novu političku kartu Europe nastoje iscrtati u skladu s interesima država koje predstavljaju. Tako Francuska zauzima izrazito pročešoslovački stav, podržavajući sve teritorijalne zahtjeve Praga, uključujući i onaj o stvaranju Slavenskog koridora prema Kraljevini SHS. Italija, s druge strane, pokušava na sve moguće načine opstruirati čehoslovačke planove, u kojima vidi veliku opasnost za svoju ambiciju ostvarivanja hegemonije na Jadranskom moru. Veliku Britaniju, po običaju, ponajviše zanima balans snaga na kontinentu, zbog čega ne želi dozvoliti pretjerano jačanje niti jednoga bloka. U tom nastojanju ipak je bliža svojoj staroj saveznicu Francuskoj, pa joj pomaže da Čehoslovačkoj osigura maksimalno povoljne granice, izuzev Slavenskog koridora.

Na ovome mjestu valja pokušati odgovoriti na pitanje je li Slavenski koridor prema Kraljevini SHS doista bio jedan od središnjih zahtjeva čehoslovačkog vodstva ili je služio kao pregovarački alat za ispunjenje drugih, važnijih zahtjeva poput očuvanja povijesnih granica Češke, Moravske i Šleske te povoljnog razgraničenja između Slovaka i Mađara. S jedne strane, čehoslovačko vodstvo je između 1914. i 1921. više puta iznosilo zahtjev za uspostavljanjem teritorijalne veze između Južnih i Sjevernih Slavena.¹⁷ Valja naglasiti i to da je Masaryk u nekoliko navrata tražio podršku Jugoslavenskog odbora za navedeno rješenje. Čak i nakon odbijanja zahtjeva za uspostavljanjem Slavenskog koridora na Pariškoj mirovnoj konferenciji, Prag je u jesen 1921. zaprijetio vojnom intervencijom u spornom području ukoliko zapadne sile ne zaustave oružani sukob Austrije i Mađarske oko Gradišća.

S druge strane, dva krucijalna dokumenta za razumijevanje materije Slavenskog koridora daju naslutiti da se on ne može smatrati jednim od temeljnih zahtjeva čehoslovačkog vodstva. U knjizi *Nova Europa. Slavensko gledište iz 1918.* Masaryk piše kako će u slučaju "stvarne demokratske rekonstrukcije Europe, egzistencija Sjevernih i Južnih Slavena biti osigurana i bez ove poveznice". U memorandumu "Terito-

¹⁷ Poljaci, Česi i Slovaci su Zapadni Slaveni, pa ovu formulaciju treba shvatiti kao pojednostavljenje namijenjeno nedovoljno upućenoj publici Zapadne Europe.

rijalni zahtjevi Čehoslovačke Republike", koji je korišten kao službeni dokument na Pariškoj mirovnoj konferenciji, u vezi Slavenkog koridora piše: "Čehoslovaci ne inzistiraju na ovom rješenju ... i prepuštaju odluku svim zainteresiranim stranama". Mogući zaključak je da su čehoslovački lideri u prvim godinama rata gorljivo zastupali ideju Slavenkog koridora, ali su se s vremenom "ohladili" nakon što je postalo jasno da među vodećim silama jedino Francuska podržava ovakvo rješenje, da su Južni Slaveni samo rubno zainteresirani za ovaj projekt, a da se Poljaci uopće ne vide u trojnom savezu sa Čehoslovačkom i Jugoslavijom.¹⁸

Nakon što je postalo jasno da od Slavenkog koridora neće biti ništa, čehoslovačko vodstvo osmišljava novi plan te preko jednog drugog koridora – Zakarpatja, naseljenog Rusinima – povezuje Čehoslovačku, Rumunjsku i Kraljevinu SHS u tzv. Malu Antantu. Ova nova politička i vojna alijansa trebala je očuvati srednjoeuropski poredak stvoren na Pariškoj mirovnoj konferenciji. Njezin neuspjeh da to učini tema je za neki drugi rad.

Činjenica da neuspjeh uspostave Slavenkog koridora nije označio kraj čehoslovačkih pokušaja da se teritorijalnim povezivanjem sa saveznicima osiguraju od njemačke i mađarske prijetnje opravdava naglasak rada na geopolitici. Isto tako, zamjena prvotne ideje o trojnom savezu Čehoslovačke, Poljske i Kraljevine SHS s onom koja je dovela do osnutka Male Antante pokazuje da je Prag bio dosljedan u pokušajima balansiranja nasuprot Njemačke kao potencijalnog hegemonu, što je u skladu s korištenom teorijom strukturalnog realizma. Ovaj rad nastojao je iz perspektive teorije međunarodnih odnosa rasvijetliti malo poznato geopolitičko i strateško pitanje ravnoteže snaga u Srednjoj Europi tijekom i nakon Prvoga svjetskoga rata. Primjenom strukturalne perspektive neorealizma pokazuje se specifični značaj Slavenkog koridora, kao koncepta koji je bio razmatran u planovima poslijeratnog uravnoteživanja snaga u Europi.

Na koncu, valja istaknuti kako Mala Antanta i neuspjeli pokušaj stvaranja trojnog saveza Čehoslovačke, Poljske i Kraljevine SHS nisu tek povijesni kurioziteti. Kao teritorijalno najfragmentiraniji dio kontinenta, Srednja Europa je bila i ostala plodno tlo za formiranje raznih političkih, ekonomskih, pa i obrambenih asocijacija. Nakon završetka hladnoga rata, tijekom kojega je najveći dio Srednje Europe bio prisilno vezan uz Sovjetski Savez putem Varšavskog pakta, na tom području nastaje čitav niz regionalnih saveza. Kronološkim redom, osnivaju se Višegradska skupina (1991.), Srednjoeuropski ugovor o slobodnoj trgovini (1992.), Salzburški forum (2000.), Srednjoeuropska obrambena suradnja (2010.), Inicijativa tri mora (2015.), Lublinski trokut (2020.) i dr. Niti jedna od navedenih organizacija nije isključivo slavenska ili germanska. Također, sve se trude dati do znanja da nisu okrenute ni protiv Njemačke, ni protiv Rusije. Ono što im je zajedničko je da nastoje okupiti male i srednje velike države srednje-europskog prostora u forume koji bi trebali omogućiti usuglašavanje stavova i grupno zastupanje zajedničkih interesa; pogotovo unutar EU, kojom nakon "Brexita" dominiraju dvije države članice – ekonomski moćna Njemačka i (nuklearna) vojna sila Francuska.

Hrvatska u ovom smislu nije neaktivna, a u slučaju Inicijative tri mora, zajedno s Poljskom, čak je preuzela vodeću ulogu u toj političkoj platformi. Međutim,

¹⁸ Poljski maršal i šef države od 1918. do 1922. Józef Piłsudski gajio je ideju obnavljanja Poljsko-Litavske Unije, koja bi objedinila prostor između Baltičkog i Crnog mora (odatle i naziv *Międzymorze* ili *Intermarium*). Poput Masarykovog trojnog saveza Poljske, Čehoslovačke i Jugoslavije i ovaj je geopolitički projekt trebao spriječiti njemački ekspanzionizam prema Istoku, te širenje boljševizma prema Zapadu.

još uvijek pokazuje određenu suzdržanost prema snažnijem povezivanju s drugim srednjoeuropskim državama. To je rezultat nastojanja hrvatskog političkog vodstva da stekne naklonost mahom zapadnoeuropskih zemalja osnivačica Unije. Pritom je upravo francuski stručnjak za geopolitiku Pierre Béhar još 1992. Hrvatsku smjestio u zamišljenu srednjoeuropsku federaciju zajedno s Poljskom, Češkom, Slovačkom, Austrijom, Mađarskom i Slovenijom (Béhar, 1992: 80-81). Hoće li ovo najprirodnije okruženje Hrvatske doživjeti i neki oblik političke integracije (unutar EU), pokazat će vrijeme pred nama.

Literatura

- Ádám, M. (2004). *The Versailles System and Central Europe*. Farnham: Ashgate.
- Almond, N., i Lutz, R. H. (1935). *The Treaty of St. Germain. A Documentary History of Its Territorial and Political Clauses*. Stanford University: University Press.
- Béhar, P. (1992). *Une géopolitique pour l'Europe. Vers une nouvelle Eurasie?* Pariz: Éditions Desjonquères.
- Bradley, J. F. N. (1961). Czech Pan-Slavism Before the First World War. *The Slavonic and East European Review*, (40)94, 184-205.
- Cipek, T. (1997). Mitteleuropa. Prilog povijesti germanskih ideja Srednje Europe do 1919. godine. *Politička misao*, (34)1, 154-166.
- Cipek, T. (2000). Politički sustav "Podunavskog saveza država i naroda". Srednjeeuropska ideja Stjepana Radića. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, (32-33)1, 231-240.
- Cipek, T. (2003). Tomáš Garrigue Masaryk i kriza Europe. *Politička misao*, (40)3, 145-154.
- Cipek, T. (2004). Ideja Srednje Europe Františka Palackog. *Časopis za suvremenu povijest*, (36)2, 597-607.
- Dmowski, R. (1998). Poljsko pitanje i preustroj Srednje Europe. U: J. Le Rider (ur.), *Mitteleuropa* (str. 117-152). Zagreb: Barbat.
- Donnelly, J. (2013). Realizam. U: D. Jović (ur.), *Teorije međunarodnih odnosa. Realizam* (str. 39-66). Zagreb: Politička kultura.
- Falk, E. (1938). *Das Burgenland im Blickfeld tschechischer Großherrschaftspläne*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Fejtö, F. (1993). *Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie. Requiem pour un empire défunt*. Paris: Seuil.
- Gajan, K. (1971). Masaryk, Beneš und Kramář und ihre Einflussnahme auf die Gestaltung der Friedensverträge. U: K. Bosl (ur.), *Versailles-St. Germain-Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren* (str. 25-48). München: Oldenbourg.
- Hanák, P. (1998). Razmatranje ideje Srednje Europe. U: J. Le Rider (ur.), *Mitteleuropa*. (str. 261-272). Zagreb: Barbat.
- Kardum, L. (1988). Američki stavovi o jadranskom pitanju uoči Pariške mirovne konferencije. *Politička misao*, (25)3, 132-145.
- Kardum, L. (2009). *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Golden marketing.
- Krizman, B. (1974). Gradišće na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919-1920. *Nastava povijesti*, 4, 32-42.
- Lederer, I. J. (1963). *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontier-making*. New Haven: Yale University Press.
- Magocsi, P. R. (1975). The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia. *Slavic Review*, (34)2, 360-381. <https://doi.org/10.2307/2495193>
- Masaryk, T. G. (1922). *Das neue Europa: der slavische Standpunkt*. Berlin: C. A. Schwetschke & Sohn.
- May, E. R. (1996). Public Opinion. U: S. F. Wells Jr. i P. B. Smith (ur.), *New European Orders, 1919 and 1991* (str. 18-40). Washington: Woodrow Wilson Center Press.

- Mayer, A. J. (1968). *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Mearsheimer, J. J. (2013). Strukturalni realizam. U: D. Jović (ur.), *Teorije međunarodnih odnosa. Realizam* (str. 87-104). Zagreb: Politička kultura.
- Nicolson, H. (1933). *Peacemaking 1919*. London: Constable.
- Nouzille, J. (1987). La nouvelle frontière entre l'Autriche et la Hongrie (1919-1921). U: P. Ayçoberry, J.-P. Bled i I. Hunyadi (ur.), *Les Conséquences des Traités de Paix de 1919-1920 en Europe Centrale et Sud-Orientale* (str. 23-34). Strasbourg: Association des Publications près les Universités de Strasbourg.
- Perman, D. (1962). *The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914-1920*. Leiden: E. J. Brill.
- Popović, P. (2012). *Prijepori u teorijama međunarodnih odnosa*. Zagreb: Politička kultura.
- Prinz, F. (1971). Die USA und die Gründung der ČSR. U: K. Bosl (ur.), *Versailles-St. Germain-Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren* (str. 93-110). München: Oldenbourg.
- Raschhofer, H. (1937). *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin: C. Heymanns Verlag.
- Rothbarth, M. (1921). *Die großen Vier am Werk. Beiträge zur Geschichte der Friedenskonferenz*. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte.
- Schlag, G. (2001). *Aus Trümmern geboren: Burgenland 1918-1921*. Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum.
- Sheehan, M. (2005). *International Security. An Analytical Survey*. Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Sloan, G., i Gray, C. S. (1999). Why Geopolitics? U: C. S. Gray i G. Sloan (ur.), *Geopolitics, Geography and Strategy* (str. 1-13). London: Frank Cass.
- Suppan, A. (1996). *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im Europäischen Umfeld*. München: Oldenbourg.
- Vranješ-Šoljan, B. (1992). Pitanje takozvanog gradišćanskog koridora – hrvatsko gledište. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, (25)1, 73-84.
- Vyšný, P. (1977). *Neo-Slavism and the Czechs 1898-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waltz, K. N. (1998). *Čovjek, država i rat*. Zagreb: Barbat.
- Waltz, K. N. (2010). *Theory of International Politics*. Long Grove: Waveland Press.
- Zeman, Z. (1971). *A Diplomatic History of the First World War*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Zorko, M. (2018). *Geopolitika i teritorijalnost*. Zagreb: Jesenski i Turk.

The Slavic Corridor in Czech Plans of Creating a Bulwark Against the German *Drang nach Osten*

Summary After the outbreak of World War I, the exiled Czech leadership began its diplomatic quest for the establishment of an independent Czechoslovak state that was to become a close ally of Western Entente powers. Fully aware of the adverse geostrategic position of their future state, Czech leaders Masaryk and Beneš coupled the project of establishing an independent Czechoslovakia with the creation of an independent Poland and South Slavic state. In this context, they were considering the idea of a Slavic Corridor that would connect Czechoslovakia with Yugoslavia through a passageway in Western Hungary – an area populated by Germans, Magyars and Croats. The erection of the Corridor would neutralize the threat of an Austro-Hungarian restoration and hinder Germany's advance towards the East (*Drang nach Osten*). Based on structural realism theory, the paper explores the idea of the Corridor during the war phase, when the initiative is in the hands of Czech political émigrés, and in the phase of the Paris Peace Conference, when the initiative is seized by the "Big Four". The paper attempts to resolve the question whether the Slavic Corridor was a central demand of Czechoslovak representatives or if it was used as a negotiation tool for the attainment of more important geopolitical goals.

Keywords World War I, Paris Peace Conference, geopolitics, Czechoslovak Republic, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Slavic Corridor

Kako citirati članak / How to cite this article:

Bekić, J. (2021). Slavenski koridor u češkim planovima stvaranja bedema protiv njemačkog *Drang nach Osten*, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 369-389. <https://doi.org/10.20901/an.18.16>

***OSVRTI, RECENZIJE
I PRIKAZI***

***ESSAYS, BOOK REVIEWS,
AND NOTICES***

POST-ISTINA IZMEĐU POLITIKE I TEORIJE

Ignas Kalpokas, *A Political Theory of Post-Truth*, Springer, Cham, 2019., 135 str.

Gabriele Cosentino, *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*, Springer, Cham, 2020., 147 str.

Rosemary Overell i Brett Nicholls (ur.), *Post-truth and the Mediation of Reality: New Conjunctures*, Springer, Cham, 2019., 215 str.

Leon Cvrtila

Doktorski studij
Fakultet društvenih znanosti
Sveučilište u Ljubljani
E-mail: cvrtlav3@gmail.com

Osvrt
Skupna recenzija knjigâ
Zaprimljeno: 20. 11. 2021.
Prihvaćeno: 29. 11. 2021.

Uvod: diskurs post-istine

Što je uopće post-istina?

Gotovo svaki tekst koji se bavi idejom post-istine započinje definicijom Oksfordskog rječnika koji ju je odredio kao ono što se "odnosi ili označava okolnosti u kojima objektivne činjenice imaju manje utjecaja na oblikovanje javnog mnijenja od pozivanja na emocije i osobna uvjerenja"¹ te je 2016. proglasio "riječju godine".

I doista, 2016. se smatra godinom kada je post-istina postala opće stanje, a istina po sebi zaboravljena. Proliferacija teze o post-istini povezana je s događajima *Brexita* i pobjede Donalda Trumpa na američkim predsjedničkim izborima. Od tada kreće proliferacija diskursa post-istine, uglavnom u obliku novinskih članaka i komentara, akademskih blogova, publicistike, pa kasnije i kao znanstvena produkcija. U gotovo svim slučajevima, diskurs post-istine dijagnosticira uvjete iz oksfordske definicije kao opće stanje globalnog društva. Tvrdi se da istina više nema svoj učinak, da ljudi svoja uvjerenja formiraju kroz nečinjenične argumente. Društveni i politički kontekst s kojim se povezuje post-istine obično se pronalazi u pojavi novih populizama i autoritarizama, društvenih medija, novih tehnika dezinformacije i propagande, obmanjujućeg komunikacijskog stila pojedinih političara, te diskreditacije znanosti i stručnjaka. Tvrdi se da se uništava objektivna, znanstveno utemeljena istina, koja je nužna za donošenje ispravnih odluka, kako na individualnoj, tako i na društvenoj razini te da od pomaka od istine prema post-istini posebno pate liberalne demokracije, čije deliberacijske i demokratske institucije ovise o ispravnoj koncepciji istine.

Ovo kratko sažimanje iznenađujuće homogenog diskursa post-istine temeljim na kritičkoj analizi diskursa koju sam proveo 2019. godine, prikupljajući materijal od 2016. Tekstualna i izvantekstualna analiza materijala pokazuje neka zanimljiva

¹ *Post-truth is an adjective defined as 'relating to or denoting circumstances in which objective facts are less influential in shaping public opinion than appeals to emotion and personal belief' (Oxford Dictionaries, 2016).*

svojstva ovog diskursa. Njegovi autori su uglavnom znanstvenici, novinari, medijski radnici i ostali stručnjaci koji svoju profesiju shvaćaju kao obdarenu epistemskim vrlinama i jedinstvenim pristupom objektivnoj istini. Patologija nestanka istine otkriva svoju političku funkciju – istina kao vrhovna vrijednost nastaje djelovanjem zlonamjernih aktera, populističkih političara (ponajprije Donald Trumpa), autoritarnih propagandista, desničarskih društvenih pokreta, te uostalom svih drugih koji manipulacijom i dezinformacijom nastoje ostvariti neki probitak. Štoviše, podjela na prijatelja i neprijatelja ide do točke gdje svako tko na neki način nije odan vrijednostima istine postaje suspektan. Ukratko, posrijedi je jedan depolitizirajući manevar gdje se istina označava ne samo epistemskom već i moralnom vrijednošću, te su svi koji se s njom ne ravnaju diskvalificirani iz pravovjerne političke zajednice (Cvrtila, 2019).

Iako pojam ne uživa popularnost koju je nekoć imao (*Brexit* je iza nas a Trump više nije američki predsjednik), i dalje postoji akademska i publicistička produkcija koja ponavlja osnovne teze diskursa post-istine. To se posebice može vidjeti u društveno-znanstvenim publikacijama koje pokušavaju ozbiljno analizirati tu pojavu. Od 2017. do danas, objavljeno je dvadesetak knjiga na engleskom jeziku, u izdanju znanstvenih izdavača (većinom Palgrave, Routledge i Springer), koje sadrže pojam *post-truth* u naslovu, čemu možemo dodati još desetak koji nemaju pojam u naslovu, ali se bave istom temom. Jedan dio njih razmatra utjecaj post-istine na specifična područja poput povijesti (Gudionis i Jones, 2020), javnih politika (Fischer, 2021), odnosa s javnošću (Thompson, 2020), i drugih. Drugi dio knjiga se fokusira na samu pojavu, nastojeći zahvatiti post-istinu u srži. Dvije od tih knjiga ću kritički prikazati: *A Political Theory of Post-Truth* ("Politička teorija post-istine") Ignasa Kalpokasa i *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation* ("Društveni mediji i svjetski poredak post-istine: globalna dinamika dezinformacije") Gabrielea Cosentina. Nakon što prikažem i vrednujem njihove pokušaje analize, uz pomoć treće knjige o post-istini – zbornika *Post-truth and the Mediation of Reality: New Conjunctionures* ("Post-istina i medijalizacija stvarnosti: nove konjunkture") u uredništvu Rosemary Overell i Bretta Nichollsa – razmotrit ću ima li ideja post-istine budućnost.

Post-istina kao želja u virtualnoj ekonomiji afekata

Već na samom početku, Kalpokas veoma široko uokviruje svoj zadatak: naumio je "izolirati bit trenutnog stanja" i "istražiti načine mišljenja i djelovanja" koji sačinjavaju post-istinu (Kalpokas, 2019: 2). Kalpokas naime traži specifičnog subjekta post-istine i specifičnu strukturu u kojoj taj subjekt djeluje. Štoviše, on odmah zaoštava svoju poziciju, pa rečene strukture postaju "svakodnevne prakse i razvoji" ljudi u društvu, a načini mišljenja i djelovanja "najdublji ljudski nagoni". Post-istina je svugdje i u svakome, pa se Kalpokas se ne libi upotrijebiti odrednicu univerzalnosti. A post-istina je, prema Kalpokasovoj općoj odrednici pojma, zamućivanje razlikovanja između istine i laži.

Implikacije post-istine su u ovoj perspektivi univerzalne, pa zahvaćaju sva područja ljudskih aktivnosti. Kalpokasov primarni interes su političke implikacije post-istine, pa tako karakterizira svoje djelo kao djelo političke teorije. Političko polje u kojem post-istina djeluje je primarno jezično polje predstavljanja svijeta. Post-istinski narativi,² kao i drugi politički narativi, nastoje strukturirati određenu

² U ovom osvrtu koristim pojam "diskursa post-istine" kako bih se referirao na diskurs prikazan u uvodu, koji s jedne strane predlaže postojanje fenomena post-istine koji narušava istinu te s druge upozorava na opasnost tog fenomena i poziva na njegovo suzbijanje. Paralelno, koristim pojam "post-istinskih diskursa" kao onih koje "diskurs post-istine" identificira da

sliku svijeta koja, barem privremeno, dokida njegovu kontingentnost i neodređenost. No što onda čini post-istinu različitom od dosadašnjih ideologija ili pak diskursa u shvaćanju Ernesta Laclaua iz čijih djela Kalpokas povlači svoje shvaćanje politike? Kalpokas priznaje da još nije došao do definitivne distinkcije post-istine od ostalih ideologija i diskursa poznatih u prošlosti, te najavljuje kako je cilj knjige utvrditi specifično djelovanje post-istine (str. 5).

Najvažnija epohalna distinkcija za Kalpokasa je prijelaz sa "doba informacija" na "doba iskustava". Informacijska tehnologija početka 21. stoljeća donijela je akumulaciju i pristup dosad nezamislivim količinama informacija, što je dovelo do informacijskog prezasićenja. Prezasićenje znači manjak vremena za reagiranja na komunikacije, pa time i za smislenu interpretaciju. Slijedi pokušaj nadoknade. Nastupa "doba iskustava", u kojemu se selekcija informacija bazira na afektivnom kriteriju, to jest kroz kriterij užitka konzumiranja pojedinih informacija: "doba iskustava je doba (samo-)upravljanjem iskustvima, maksimizirajući neke podražaje i minimizirajući druge koji se smatraju manje zadovoljavajućima" (str. 35). Post-istinski diskursi, vođeni kriterijem užitka, pokušaj su stvaranja koherentnih narativa u kakofoniji informacija. Štoviše, u kontekstu prezasićenja informacijama, kriterij užitka je jedini koji djeluje kao vezivno tkivo koherentnosti – za interpretaciju po kriterijima činjenica i istine nema vremena. Doba iskustava je doba post-istine.

Pod pretpostavkom da je politika ranije djelovala kroz strukturiranu deliberaciju i racionalni diskurs općenito, doba post-istine se odlikuje diskursom koji ne treba istinu te koji je, štoviše, oprezno kalkuliran kako bi zadobio pažnju. Kalpokas priznaje da racionalnost nije bila čvrsta odlika politike u prošlosti, ali se barem nastojao održati privid racionalnosti. Doba post-istine počinje izostankom racionalnosti. Post-istinski diskurs je aspiracijski i asocijativni diskurs: kao aspiracijski žudi za drukčijim svijetom, a kao asocijativni identificira i strukturira skupinu koja se okuplja oko tih aspiracija. Umjesto da sadrži element korelacije sa stvarnošću, post-istina stvara vlastitu stvarnost. U izostanku činjeničnog usidrenja, post-istinski diskurs može postati stvaran samo kroz vlastite učinke, a to je za Kalpokasa primarno mehanizam afekta kojeg nalazi kod Spinoze.

U nastavku ću prikazati jezgroviti mehanizam post-istine kroz djelovanje post-istinskih diskursa i njegovih afilijativnih mehanizama na društvenim mrežama, a nakon toga Kalpokasovu spinozističku ontologiju subjekta. Jedna od glavnih odlika post-istinskog diskursa je oslanjanje na maksimizaciju užitka kroz njegovu konzumaciju i proizvodnju. Proizvodnja ne dolazi samo od trećih strana već post-istina funkcionira kao afilijativni diskurs konstruirajući skupinu čiji sudionici ne samo da se identificiraju s njom, već sami na sebe preuzimaju kreativnu proizvodnju diskursa koji čini gradivno tkivo skupine. Afilijativni faktor i faktor užitka uzimaju primat pri proizvodnji diskursa, a istina gubi na važnosti. Cilj je zadovoljenje želja skupine koja se reflektivno učvršćuje u kružnoj ekonomiji želja. Diskurs koji ne odgovara ovim parametrima se odbacuje. Predstavljanje svijeta postaje funkcijom užitka skupine. Horizontalni naspram vertikalnog ustroja proizvodnje post-istinskog diskursa jedna je od ključnih odlika post-istine naspram drugih modaliteta političke asocijacije. Također, Kalpokas naglašava da post-istinski diskurs, za razliku od prošlih afilijativnih diskursa koji uz zahtjev za promjenom svijeta donose određenu normu prakse ka tom cilju, funkcionira kao "eskapistička fikcija" koja služi samo trenutačnom užitku.

sudjeluju u narušavanju istine, to jest onih kojima istina nije kriterij validnosti. Na tragu toga, atribut "post-istinski" općenito koristim za određenja svih onih pojava koje "diskurs post-istine" identificira da sudjeluju u podrivanju vrijednosti i praksi govorenja istine.

Medij društvenih mreža lokacija je post-istinskog diskursa. Njihovo specifično tehnološko oblikovanje medijskog prostora i tehnike kojima djeluju omogućavaju afilijativne i aspiracijske dimenzije tog diskursa. U ovoj se sferi pojavljuju "treći akteri" – oni koji su usavršili tehnike proizvodnje i plasiranja post-istinskog diskursa putem društvenih medija. Oni su vertikalni faktor stvaranja i održavanja post-istinskih skupina. Treći akteri, kao utemeljitelji post-istinskih skupina, koriste tehnike algoritama i velikih podataka (*big data*), koje zbog potrebe velikih tehničkih, organizacijskih pa i ekonomskih resursa nisu dostupne svima. S tim resursima na raspolaganju, stvaranje novih skupina je posve zanemariv trošak. Povrat na uloženo je time ogroman, s obzirom na to da te iste skupine same nastavljaju proizvoditi i plasirati željeni diskurs.

Dakako, sukob s drugim skupinama i diskursima je neminovan. No pojedine skupine neće ustuknuti, prvo zbog snažnog afilijativnog mehanizma, a drugo što ih mehanizmi društvenih medija održavaju u "komorama jeke" (*echo chambers*), gdje je autentični susret s drugim nemoguć. Taj mehanizam društvenih medija funkcionira kroz algoritme i *big data*. *Big data* je tehnologija prikupljanja, strukturiranja i obrade podataka u ogromnom opsegu, koji se ne može zahvatiti tradicionalnim podatkovnim metodama. U ovom je slučaju posrijedi skup podataka o protoku informacija i ponašanju korisnika novih medijskih tehnologija. Prikupljeni se podaci zatim procesuiraju te se stvaraju prediktivni modeli i bihevioralni profili korisnika. Time se zahvaćaju i pojedini korisnici i velike skupine kao upravljive jedinice, usmjeravane prema maksimizaciji konzumacije. Prikupljeni podaci postaju roba koju sakupljači prodaju svim akterima koji imaju potrebu upravljati korisnicima i skupinama. Dakako, resurse za korištenje istih posjeduju samo oni koji su već akumulirali moć za isto, a način na koji ih koriste nije transparentan.

Algoritmi služe kao sustav plasiranja sadržaja korisnicima na temelju kriterija prediktivnih modela i profila korisnika. Algoritmi su skloni reflektivnim mehanizmom identificirati pojedine korisnike s pojedinim interesima. U algoritamskoj logici, interes je koncipiran kao sklonost konzumaciji sadržaja. S ciljem da se ona održi, pa i intenzivira, algoritmi serviraju onaj sadržaj koji se već ranije pokazao kao poželjan. S vremenom, korisnik je "zaključan" u svoju algoritamski definiranu sferu interesa. A s obzirom na to da je konzumacija sadržaja funkcija afilijativnosti kroz post-istinski diskurs, kontinuirana konzumacija održava koherenciju skupine. Štoviše, kroz izloženost uskom spektru sadržaja te kroz kontinuiranu kreativnu koprodukciju sadržaja, rezultat je radikalizacija unutar danih diskurzivnih parametara.

Kalpokas inzistira na tome da je subjekt doba post-istine definiran Spinozinom ontologijom ljudskog bića. Kalpokas priznaje da jednu tako sveobuhvatnu filozofiju nije mudro izravno primijeniti na ovaj kontekst te da neke njezine elemente treba nanovo promisliti. Međutim, s obzirom na to da je u potpunosti dekontekstualizirao Spinozinu ontologiju subjekta, možemo se opravdano pitati zašto mu je uopće trebao Spinoza? Za tumačenje mehanizma želje u suvremenom kontekstu dovoljni su mu bili autori poput Lacana ili Laclaua koje kasnije koristi, pogotovo ako se uzme u obzir Kalpokasovo psihoanalitičko, negativno shvaćanje želje koje obojica autora koriste (želja kao neispunjenost i manjak nasuprot želji kao nečemu produktivnom). Kalpokasova interpretacija Spinoze tako ispada pomalo idiosinkrazijskom, podređenijom njegovim teorijskim potrebama nego preciznoj primjeni ideja.

Kalpokas koristi Spinozine koncepte afekta, želje i poriva (*conatus*). Poriv označava nastojanje ljudskih bića da održe svoje postojanje. No ona ne streme samo održanju inercije svojeg postojanja – *conatus* se kod njih manifestira kao nastojanje

prema što većoj moći, koja se definira kao kapacitet postojanja. Što neko biće ima više moći, to više postoji, te lakše održava svoje postojanje. Kalpokas uvodi koncept želje te joj pridaje psihoanalitičko tumačenje.³ Želja nastaje zbog trajnog deficita egzistencije – svaki čovjek uvijek može povećati svoju moć, no nikada ne može dostići konačno, idealno stanje. Ljudska je egzistencija niz pokušaja ispunjenja želja za koje se smatra da će smanjiti egzistencijalni deficit.

Afekt je učinak povećanja ili smanjenja moći nekog tijela. Spinoza poznaje dvije vrste – aktivni, koji su proizvod naše vlastite prirode, to jest dolaze od nas samih, i pasivni, koji dolaze iz vanjskih faktora. Pasivni afekti su susreti dvaju tijela u kojima se mijenja njihov potencijal moći. Kalpokas se fokusira upravo na pasivne afekte, iako moramo istaknuti jednu specifičnost njegovog korištenja. Pasivni afekt je kod Spinoze gotovo uvijek stvar materijalnog susreta (između protegnutih tijela), dok materijalnost u Kalpokasovoj analizi izostaje. Afekte koji povećavaju moć Kalpokas, slijedeći Spinozu, identificira sa užitkom. S obzirom na to da je zadovoljavanje užitka primarna funkcija mehanizama post-istine, afekt je njen glavni djelatni učinak. Sudjelovanjem u post-istini, sudionici se otvaraju pozitivnim afektima koji nose užitak (povećavaju moć) te kroz koprodukciju post-istine nastoje afektirati druge (pri čemu se afektivni kapacitet identificira s potencijalom moći). Ako nešto ima afektivni učinak, to se smatra istinitim. Istina postaje funkcija užitka, ne stvarnosti. Kalpokas, doduše, afekte identificira s emocijama kao suprotnosti racionalnosti. Time odstupa od Spinoze, kojem je afekt općenitiji uzročni mehanizam te emocije i racionalnost shvaća kao dva izraza iste ljudske prirode, nikako kao suprotnost. Kalpokas u svojem tumačenju ponovno afirmira epohalnu granicu racionalnosti i afekata. Post-istina je doba dominacije afekta, a racionalnost je stvar prošlosti. Pretpostavka je da je medijalizacija omogućila takvu dominaciju, kao stvaranje prostora koji funkcionira na maksimizaciji užitka.

Medijalizacija daje kontekst post-istini. Iako Kalpokas prepoznaje da postoji problem u određenju predmeta koncepta medijalizacije koji je analitički preširok i nedostatan (str. 66), on ga svejedno koristi u širokom opsegu. Štoviše, Kalpokas koristi više varijanti koncepta – institucionalni i konstruktivistički. Prema institucionalnoj koncepciji, medijalizacija je proces u kojem se nemedijski akteri moraju sve više prilagođavati "medijskim logikama". Medijski akteri pri tome zadobivaju disproporcionalnu moć u društvenim i političkim pitanjima. Konstruktivistička koncepcija, pak, ne vidi medije i njihovu logiku kao premoćne, već naglašavaju kako je medijalizacija proces promjene "komunikacijske konstrukcije" društva, pri čemu su glavni pokretač procesa razvoj i širenje medija koji restrukturiraju svakodnevne aktivnosti. Kalpokas naglašava i premoćnost medijske logike kojoj se moraju prilagoditi svi akteri te kvalitativnu komunikacijsku promjenu kroz informacijske tehnologije na svim područjima života. Kao i post-istina, medijalizacija je univerzalna – i institucije i svakodnevni život su u potpunosti podložni medijskim logikama.

Posljedično, nije jasno što Kalpokas misli pod medijima – jesu li to institucije ili tehnologije? – te naizmjenično koristi oba značenja. Nije sasvim jasno ni što je ta medijska logika, povrh opisane maksimizacije užitka. Kalpokasova je poanta, čini se, u tome da radikalizira tezu da je medijska interakcija jedina moguća društvena interakcija: "Ako netko ili nešto nije dostupno i otvoreno da bude predmet iskustva kroz medije, to je gotovo isto kao da uopće ne postoji" (str. 54). Čini se da taj medijalizirani sloj nije ni u kakvom odnosu s materijalnom stvarnošću. Kalpokas naglašava tu pretpostavku da naglasi fiktivnost post-istinskih diskursa, ali time gubi

³ S time se ne bi složili svi interpreti Spinoze, vidi npr. Balibar, 2008: 107.

iz vida kako su mediji utemeljeni u vanmedijskom svijetu. Koncept medijizacije služi Kalpokasu kao teorijski manevar kojim mehanizme post-istine smješta u čistu virtualnost, te odvaja svoju analizu od materijalnih struktura što, osim što je čini temeljno nedovršenom, dovodi do bizarnih zaključaka. Kalpokas na kraju poglavlja pokušava ustvrditi da medijizaciju ne treba shvaćati apsolutno, no to je posve suprotno od načina na koji je koristio pojam.

U posljednjem poglavlju se Kalpokas vraća politici u smislu konstrukcije narativa i asocijativnog djelovanja istih. Pritom postavlja i pitanje sukoba – zašto će neki opstati u tom sukobu, a drugi neće? Kalpokas ne daje zadovoljavajući odgovor, osim očekivanog zaključka da će pobijediti onaj koji donese najviše zadovoljstva. Kalpokas se ponovno obraća Laclauu i njegovoj hegemonijskoj logici označavanja i konstrukcije zajednice kroz pokušaj uspostavljanja čvrstog odnosa između riječi i stvari, to jest privremeni narativ univerzalnosti i objektivnosti. Privremeni, jer je sustav označavanja pod konstantnim napadom onog što ne može biti zahvaćeno prikrivenom partikularnošću, tj. hinjenom univerzalnošću hegemonije. Iako Laclau primarno govori o diskurzivnoj i asocijativnoj dimenziji hegemonije, u kontekstu u kojem razvija svoj pojam vrijede materijalni faktori uspostave i očuvanja hegemonije, poput sile ili ekonomske strukture. Kalpokas zanemaruje materijalne faktore, te hegemonija, kao i svi politički koncepti kojima Kalpokas koristi, učinak ostvaruju maksimizacijom užitka kroz diskurs.

Iako i u ovom slučaju Kalpokas napominje da su potrebni i drugi resursi za uspostavu i održavanje hegemonije – npr. upravljanje algoritmima i *big data* – njegova je napomena usputne naravi pa takvi faktori nikad ne ulaze izravno u razradu glavnog mehanizma afektivne razmjene. Glavni problem Kalpokasove teorije post-istine jest što je ona u svojoj srži posve jednoobrazna. Iako Kalpokas uvodi mnoštvo pojmova, ideja i primjera u razradu, oni su uobličeni tako da afirmiraju središnju tezu afektivne razmjene, te rijetko dolaze do izražaja implikacije koje njihove vlastite logike nose. Primjerice, u posljednjem poglavlju Kalpokas nakratko spominje poticanje na djelovanje kao svojstvo svih političkih narativa. Međutim, u Kalpokasovoj logici, to djelovanje ne može imati materijalne posljedice, već samo dodatni doprinos ekonomiji afekata.⁴ Kalpokasov sustav je zatvoren. On bi mogao biti dosljedno analitički upotrijebljen tek u vrlo ograničenom kontekstu, na određenim prostorima internetske komunikacije bez ikakvih stvarnih materijalnih posljedica. Vrlo zanimljiva ideja koju Kalpokas uvodi je digitalno obličje (*digital effigy*), koje označava subjektivitet osobe na društvenim mrežama. Podvrgavanjem logikama društvenih mreža i medija, subjekt izražava posve različite bihevioralne i identitetske postavke od izvanmrežne osobe i njenog utjelovljenog subjektiviteta. Međutim, Kalpokasu je utjelovljeni subjekt teorijski suvišak, te on zanemaruje elaborirati još jednu potencijalnu sponu materijalnog i virtualnog.

Teško je ovakve propuste shvatiti kao otvorena pitanja kada Kalpokas retorički konstantno upućuje na univerzalnost i sveobuhvatnost post-istine. U pojedinim trenucima ublažava svoju tezu, ali redovito prekasno. Nakon što je iskoristio cijela poglavlja da logiku pojedinih elemenata afirmira u krajnosti, na kraju ostavlja tek rečenicu-dvije koje upućuju da su kauzalni mehanizmi istraživanih pojava ipak slo-

⁴ Ono što se naziva post-istinskim diskursima i mehanizmima može imati materijalne posljedice. Kao jedan od najpoznatijih primjera može se navesti napad prosvjednika na Kongres SAD-a 6. siječnja 2021., čemu je prethodila organizacija na društvenim mrežama od strane skupine koja se svakako može okarakterizirati Kalpokasovim konceptom post-istinske afektivne zajednice. V. Frenkel, 2021.

ženiji. Kalpokasovo djelo je ono brzog i intenzivnog teoretiziranja, bez pretjeranog obzira prema tome kako bi se teorija mogla odraziti na empirijsku analizu. Stoga smatram da ovu knjigu treba uzeti kao vrelo inspiracije, umjesto kao upotrebljiv teorijski okvir za cjelovito i održivo zahvaćanje fenomena post-istine. Kalpokas nudi zanimljive ideje i kreativne interpretacije koje mogu biti korisne nekome tko je spremniji suočiti svoje teorije post-istine sa stvarnošću. S druge strane nalazi se knjiga koja ima suprotan problem – previše empirijskog materijala, premalo teorije.

Post-istina kao ratna tehnika u epistemičkoj i fiducijarnoj krizi

Cosentino započinje standardnom oksfordskom definicijom post-istine, te afirmira opće stanje nestanka istine. Cosentino najavljuje da njegovu analizu od drugih razlikuje preuzimanje globalne perspektive – iako je post-istina započela na Zapadu, ona je sada globalna pojava. Cosentino stoga cilja "istražiti obrasce kontinuiteta i korelacija u globalnim praksama post-istine i elaborirati šire geopolitičke trendove nastale politikom post-istine, promatrajući koprodukciju i cirkulaciju lažnih i manipulativnih narativa kroz nekoliko svjetskih regija" (Cosentino, 2020: 7). Nadalje, ističe svoj interes za tokove dezinformacija koji nastaju u odnosima između državnih i nedržavnih aktera kroz niz internetskih medija. Uvjeti post-istine koriste se kao kontekst novih oblika projekcije utjecaja i moći u međunarodnoj politici, što nalazimo u cijelom spektru institucija i aktera od najvećih i najmoćnijih institucija pa sve do lokalnih *grassroots* pokreta.

Cosentino određuje i širi povijesni kontekst nastanka post-istine – nešto što naziva "epistemičkom i fiducijarnom krizom". Epistemička se kriza odnosi na nemogućnost ljudi diljem svijeta da razlikuju između istine i laži, a fiducijarna na gubitak povjerenja u društvene i političke autoritete Zapada na globalnoj razini. Radi se o političkoj krizi liberalnih demokracija gdje institucije poput stranaka, medija, obrazovanja i znanosti gube svoj utjecaj, i to u kontekstu, široj krizi globalne hegemonije Zapada i neoliberalnog konsenzusa. Cosentino stoga post-istinu u epohalnom smislu smatra dijelom kritične povijesne faze liberalne demokracije.

Cosentino elaborira transformaciju suvremene javne sfere koja je kroz nedavne društvene i tehnološke promjene istovremeno proširena na globalnu razinu, ali i fragmentirana na nebrojene podsfere koje omogućavaju alternativne političke agregacije i mobilizacije, narušavajući mogućnost širokog konsenzusa. Takvo fragmentirano stanje otvara mogućnost manipulacije od strane raznih državnih i nedržavnih aktera putem proliferacije post-istinskih narativa, u sukobu s postojećim političkim, znanstvenim i kulturnim porocima. U uvjetima fiducijarne krize Zapada, građani odbijaju centrističke i tehnokratske "režime istine" i diskurs globalizacije i neoliberalizma, što, osim što otvara vrata populizmu i krajnjoj desnici, istovremeno stvara plodno tlo za manipulaciju. Uz to, državni akteri poput Rusije i Kine, koji nastoje redefinirati globalne odnose moći u vlastitu korist i uspostaviti novu globalnu hegemoniju, eksploatiraju krizu Zapada na najbolnijim točkama, dodatno produbljujući krizu povjerenja kroz propagandne tehnike.

Cosentino nabraja još niz faktora koji su doveli do ovakve krize – redovne krize globalne ekonomije, migrantski tokovi, sukob NATO-a i Rusije, itd. Ukratko, zaključuje da post-istinu nikako ne smijemo "gledati samo iz perspektive koja se fokusira na medije, već se mora analizirati kroz teorijsku prizmu koja gradi na ekonomskim, društvenim, kulturnim i geopolitičkim faktorima" (str. 15). Cosentino pokušava uvesti gotovo sva relevantna društvena i politička područja u analizu post-istine. Nažalost, time se predodređuje za neuspjeh. Umjesto da gradi teorijski aparat, čita-

teljima nudi samo niz prikaza relevantnih fenomena i područja bez da ih dovodi u koherentan odnos i ponudi održive kauzalne, temporalne i diferencijacijske odrednice predmeta istraživanja. Dodatno si komplicira situaciju najavom da će istražiti sve razine društvenih i političkih interakcija "od lokalnih do internacionalnih" (str. 16).

Prva Cosentinoova studija slučaja je djelovanje ruske kompanije *Agentstvo Internet-Issledovaniy*, na engleski prevedeno kao *Internet Research Agency* (IRA). Između 2014. i 2018., IRA je provodila mrežne "operacije utjecaja"⁵ protiv SAD-a, posebno pokušavajući utjecati na ishod predsjedničkih izbora 2016. U konačnici, protiv 13 ruskih državljana, suradnika IRA-e, podignute su tužbe za zavjeru protiv SAD-a. Iako se opseg operacija protiv SAD-a smanjio, IRA nastavlja djelovati u drugim državama svijeta.

Cosentino stavlja djelatnosti IRA-e u opći kontekst propagandnih operacija Rusije. Kao najvažnija osoba pojavljuje se Vladislav Surkov, bliski suradnik i savjetnik Vladimira Putina. Cosentino Surkova prikazuje kao vizionara i ideologa inspiriranog postmodernim filozofijama. Surkov je stvorio vlastite političke tehnologije zasnovane na eksploataciji nesigurnosti i nedostatka povjerenja u političke institucije. Surkovljeva metoda, za razliku od starih propagandnih tehnika koje se fokusiraju na promoviranje jedinstvenog narativa, nastoji stvarati i plasirati cijeli niza konfliktnih narativa, više ili manje fiktivnih, stvarajući kakofoniju u javnom prostoru, onemogućavajući koherentnu raspravu i stvaranje šireg konsenzusa koji bi mogao izroditi organiziranu opoziciju. Cilj takvih tehnika nije izravna manipulacija, već narušavanje mogućnosti ispravne percepcije stvarnosti u javnoj sferi. Takvi opći uvjeti konfuzije zakrivaju pozadinske operacije moći što je prvo korišteno na domaćem terenu, omogućavajući Putinovom režimu afirmaciju moći kroz izgradnju koruptivnih struktura, preustroj ekonomije u korist oligarha, centralizaciju i kontrolu medija, itd. Nakon domaće primjene, slične tehnike su iskušane u vanjskoj politici.

U SAD-u je Rusija otišla korak dalje, kroz IRA-u provodeći internetske operacije s ciljem uzrokovanja sukoba "na terenu". Od 2014., IRA je nadzirala društvene mreže na područjima vezanima za politiku SAD-a, razvijajući strategiju "podizanja tenzija u politici SAD-a kroz podržavanje radikalnih skupina, građana nezadovoljnih društvenom i ekonomskom situacijom te opozicijskih društvenih pokreta" (str. 49), to jest, usmjerila je djelovanje na iskorištavanje i dodatno zaoštavanje političkih polarizacija u SAD-u. Operacionalizacija strategije se manifestirala kao organizacija prosvjeda na Facebooku, gdje bi se ruski agenti pretvarali da su stvarni američki aktivisti te uspostavljali odnose sa postojećim aktivistima i agitirali o osjetljivim društvenim temama.

Procjenjuje se da je IRA organizirala preko 120 prosvjednih događaja u SAD-u između 2015. i 2017. na kojima je sudjelovalo preko 300.000 ljudi. IRA nije podržavala samo jedan dio političkog spektra, već je organizirala prosvjede za suprotstavljene skupine, primjerice u odnosu prema problemu rasizma (organizirajući prosvjede pod oznakom pokreta *Black Lives Matter*, ali i njemu suprotstavljenog *All Lives Matter*). Isto tako, organizirani su prosvjedi podrške i protivljenja tadašnjem predsjedniku SAD-a Donaldu Trumpu.

U konačnici, Cosentino ovaj slučaj smatra primjerom replikacije "ruskog postmodernog pristupa autoritarnoj politici", koji su samo osuvremenjena verzija

⁵ Cosentino operacije utjecaja definira kao "informacijsko ratovanje i operacije", što podrazumijeva "prikupljanje taktičkih informacija i propagandnu aktivnost s ciljem postizanja kompetitivne prednosti" (Cosentino, 2020: 33).

"Sovjetskog informacijskog ratovanja" (str. 51). Krajnji motiv je afirmacija ruske globalne moći kroz destabilizaciju aktualnih hegemonu geopolitičkog poretka. Cosentino je slučaj IRA-e ispravno odabrao kao eklatantan primjer primjene noviteta internetske propagande i manipulacije društvenim mrežama, pogotovo u kontekstu hibridnog ratovanja među državnim akterima.

Druga Cosentinova studija slučaja se bavi teorijama zavjere koje kolaju na internetu. Cosentino ih prikazuje nekoliko, no ovdje ću prikazati samo jednu koja je paradigmatička. Pizzagate teorija zavjere začeta je u kontekstu kampanje predsjedničkih izbora u SAD-u 2016. godine. Prema toj teoriji, visokopozicionirani članovi američke Demokratske stranke sudjeluju u globalnom pedofilskom lancu koji organizira trgovinu ljudima i seksualno ropstvo. S vremenom se nekako nametnuo zaključak da lanac operira u podrumu pizzerije *Comet Ping Pong* u Washingtonu D.C., od čega i dolazi ime teorije.

Cosentino smatra Pizzagate zanimljivim primjerom višeslojnih dinamika post-istine jer je posrijedi događaj kojemu je pridonio niz međusobno nepovezanih aktera različitih motiva. Cijela stvar započinje otuđenjem i objavom elektroničke pošte visokih službenika Demokratske stranke, a kasnije je utvrđeno da je to bilo djelo ruskih hakera povezanih sa ruskom obavještajnom zajednicom. Nakon toga, niz internetskih skupina počelo je proizvoditi različite narative o sadržaju te elektroničke pošte. Ti narativi, pogotovo oni najapsurdniji koji će postati Pizzagate teorija, počinju se dijeliti na društvenim mrežama. "Profesionalni" teoretičari zavjere poput Alexa Jonesa i David Ickea pojačali su vidljivost teorije podijelivši ju sa svojom već značajnom publikom. Jednom kada su uvidjele disruptivni potencijal Pizzagate-a, ruske internetske operacije su dodatno popularizirale temu korištenjem botova.⁶ Post-istinska dinamika interneta je spontano iz posve beznačajnog materijala stvorila popularnu teoriju globalne zavjere. Cosentino zaključuje da Pizzagate demonstrira kako "post-istina kao globalno stanje djeluje kroz kompleksne mreže reiteracija, modifikacija i amplifikacija lažnih informacija" (str. 66).

Prema Cosentinu, Pizzagate je, kao i ostale teorije zavjere, izraz percipirane marginalizacije i nemoći naspram političkih elita. Ona je poslužila kao narativ koji kanalizira društvene frustracije, slično Kalpokasovim aspiracijskim narativima (Cosentino citira Kalpokasa u svojoj studiji). Šire gledano, općenito postojanje teorija zavjera signalizira postojanje "krize vlasti" – "kriza političke vlasti i njenih predstavničkih institucija, od medija do kulturno-znanstvenih institucija, koja omogućava da marginalni i neortodoksni politički narativi postanu dio javne rasprave" (str. 84). Radi se o raspadu režima istine i nastupanju režima post-istine koji se oslanja na teorije zavjera koje služe kao epistemski surogat razotkrivanju unutarnje funkcije otuđene političke moći.

U sljedećoj se studiji slučaja Cosentino opet vraća na ruske propagandne operacije, ovoga puta u kontekstu intervencije Rusije u Građanskom ratu u Siriji. Taj rat je jedinstven utoliko što je intenzivno medijski popraćen kroz nove informacijske tehnologije. Ne posrijedi samo prisutnost klasičnih ratnih izvjestitelja, već i proizvodnja i širenje informacije od strane aktivista, vojnog osoblja pa i običnih građana na terenu. Oboružani pametnim mobitelima, sposobni su stvarati fotografski, zvučni i video materijal te isti momentalno podijeliti s cijelim svijetom putem interneta. Medijske organizacije više nisu jedini izvor informacija, već je riječ o horizontalnoj

⁶ Botovi su tehnika koju Cosentino često spominje, a odnosi se na automatizirano širenje ciljanog sadržaja po društvenim mrežama, uz privid da to širenje čine stvarni, autentično uvjereni ljudi, umjesto kompjuterskog programa koji se tako predstavlja.

strukturi u kojoj nema nikakvog nadzora te se često šire lažne informacije i stvaraju proturječni narativi o ratu.

Prema Cosentinu, Građanski rat u Siriji je prvi post-istinski rat, gdje svaka strana, od Assadovog režima i pobunjenika, preko Rusije i Turske, pa do Islamske države, koristi propagandni potencijal internetskih medija da ostvari kompetitivnu prednost u narativnom ratovanju pred svjetskom publikom. Cosentino posebno naglašava propagandno djelovanje Rusije, saveznika Assadovog režima, čije su dezinformacijske kampanje dio šireg koncepta hibridnog ratovanja od strane Rusije – a to je napučiti javni prostor konfliktnim informacijama i nerelevantnim temama, onemogućavajući razlikovanje između istine i laži i odvrćući pažnju od vojnih ciljeva.

Posljednje poglavlje donosi dvije studije slučaja, usredotočujući se na štetno djelovanje društvenih medija na "globalnom jugu", to jest, ulogu Facebooka i aplikacije WhatsApp, prvo, u širenju govora mržnja i organizacije nasilja protiv Rohindža u Mjanmaru, te drugo, doprinosu pobjede Jaira Bolsonara na predsjedničkim izborima u Brazilu. U oba slučaja pojavljuje se država sa slabim demokratskim institucijama i manjkom neovisnih medija, a Cosentino istražuje posljedice koje u danim kontekstima ostavlja pojava informacijskih ekosustava zasnovana na društvenim medijima.

Za primjer ću ukratko prikazati slučaj Mjanmara kako ga opisuje Cosentino. Nakon demokratizacije 2012. godine, kojoj je prethodila vojna diktatura, Mjanmar se počeo otvarati svijetu, pa je tako upotreba interneta među populacijom, od samo 1% 2012. godine, narasla na gotovo 23% 2017. Velik dio toga je činio Facebookov program *Free Basics*, koji zemljama u razvoju nudi besplatan pristup internetu, ali isključivo Facebookovoj društvenoj mreži. S obzirom da je u isto vrijeme cijena mobilnih telefona i SIM kartica naglo pala, velik dio populacije Mjanmara je iskoristio priliku da se po prvi put priključi internetu. Međutim, u zemlji gdje medijski sektor, osim državnih medija, gotovo da i nije postao, a ostatak interneta nije bio dostupan, Facebook je postao jedini izvor informacija i komunikacije za većinu populacije. Na slabo reguliranom polju društvenih mreža, kreću se širiti lažne vijesti i propaganda. Budistički ultranacionalistički pokreti šire govor mržnje prema muslimanskoj manjini. Mjanmarske vlasti i vojska pokreću propagandne operacije na Facebooku, šireći dezinformacije i manipulirajući javnim mnijenjem. Uprava Facebooka pritom ne kontrolira sadržaj na njihovim mrežama. U konačnici, na Facebooku se počinje organizirati nasilje protiv muslimana.

Cosentinova knjiga je svakako dobar pokušaj da se čitatelje senzibilizira na globalnu prisutnost učinka fenomena post-istine. Međutim, Cosentinoovo djelo pati od nekoliko nedostataka. Prvo, ono obiluje empirijskim primjerima, ali mu nedostaje kvalitetan teorijski okvir. Cosentinova teorija je uopćena teza krize i afirmacija pretpostavke post-istine, ne prava teorijska studija sa jasno postavljenim kauzalnim odnosima, temporalnim određenjima i diferencijacijskim aparatom koji su sposobni pojam post-istine odvesti dalje od najopćenitije odrednice (namjernog) izostanka istine. Cosentino jest na tragu strukturiranog i generaliziranog objašnjenja, ali ono se svodi na općenitu tezu o krizi i referiranje na terminologiju iz ranije objavljene literature koja također propušta ponuditi šire objašnjenje. Cosentino na temelju usporedbe i asocijacija s ranijim teorijama post-istine nastoji povezati spektar različitih fenomena iz političkih, kulturnih, ekonomskih i drugih područja, od globalnih do lokalnih. Cosentino dosljedno primjenjuje stil i načela društvenoznanstvene obrade

predmeta istraživanja, ali mu opći pristup nije puno odmakao od predznanstvenih nastojanja da se objasni post-istina.

To je vezano za drugi problem, a to je politička motiviranost njegove analize koja diskurs post-istine muči od samih začetaka. Cosentino nedvosmisleno opisuje post-istinu kao "jasnu, prisutnu i rasprotranjenu opasnost" (str. 140). Post-istina se mora prikazati kao remetilački faktor, vezan za određene neprijateljske aktere, koju valja suzbiti. No bez koherentne teorije, post-istina se ne može prikazati kao išta više od apstraktne sile koja uništava istinu. Najbolji primjer je Cosentinoovo konstantno vraćanje na prijetnju Rusije. Osim što je izravni ili neizravni pokretač događaja u tri od četiri studije slučaja, Rusija se prikazuje kao izumitelj svih suvremenih propagandnih tehnika i pristupa. Još od začetaka diskursa post-istine, Rusija se formira kao onaj Drugi koja uništava vrijednosti istine, pogotovo među profesionalnim novinarima, čemu se Cosentino pridružuje koristeći prilično šarolik i vrijednosno nabijen jezik ("Rusija kao globalni haračitelj", "oboružani relativizam", "Surkovljeva distopijska vizija demokracije", "masovna halucinacija"). Cosentino tako zapada u već standardnu zamku istraživača post-istine: ne može se odvojiti od ranije postavljenih političkih uloga. Kada se post-istina u prvom redu razumije kao prijetnja, njena analiza je motivirana afirmacijom političkih razdjelnica, ne nepristranom, epistemički ispravnom istragom.

Hegemonijska kriza i konjunktura odvojenih tokova sukoba

Zbornik *Post-truth and the Mediation of Reality: New Conjunctures* u uredništvu Rosemary Overell i Bretta Nichollsa neću prikazati obuhvatno kao u slučaju dvije prethodne knjige. Prikazivanje zasebne argumentacije i teme svakog poglavlja zbornika tražilo bi znatno više mjesta nego je ovdje dostupno. Međutim, vrijedi se posvetiti općem pristupu koji urednici najavljuju u uvodniku, koji se bitno razlikuje od pristupa Kalpokasa i Cosentina.

Prema urednicima, naš povijesni trenutak obilježava fiksacija na "prosudbu i artikulaciju stvarnosti" (Overell i Nicholls, 2019: 1), pogotovo u percipiranoj situaciji post-istine. U političkom činu konstrukcije stvarnosti kroz podjele na istinito i lažno, mediji i članovi akademske zajednice za sebe uzimaju ulogu arbitriranja o stvarnosti. Suočavanje s krizom dolazi u obliku specifične politizacije pojma stvarnosti koji se pritom poistovjećuje s istinitošću, a ta se istina određuje ujedno kao moralna i ispravna, ali napadnuta i oštećena. Kroz takvu dijagnozu, zbornik ispravno čini odmak od političkih nagona diskursa post-istine te ih promatra postrance.

U uvodu Overell i Nicholls pozivaju na oblikovanje nove koncepcije konjunktura, pojma koji preuzimaju od Stuarda Halla. Konjunktura označava povijesni trenutak hegemonijske krize koja nastaje preklapanjem nekoliko odvojenih tokova sukoba. Prema Hallu, konjunktorna analiza se temelji na identifikaciji proturječja u trenutku krize, to jest diskursa krize od strane agenata hegemonije. Oličeno u diskursu post-istine jest uvjerenje da se trenutno nalazimo u jednoj takvoj krizi. Zadatak je zbornika kroz konjunktorni pristup suočiti se s mnoštvom različitih lokacija medijacije stvarnosti, to jest konstrukcije stvarnosti u diskurzivnim reprezentacijama na društvenim medijima i popularnoj kulturi, te istražiti kako pozivi na stvarnost funkcioniraju kao "mjesto afektivne fantazije" spoznatljivosti (str. 8). Kroz osam članaka, u rasponu pristupa od lakanovske psihoanalize, preko kulturalnih studija do burdjevske analize polja, zbornik nudi analize različitih mjesta arbitriranja o stvarnosti u suvremenosti – *reality* televizija, društvene mreže, novinarska struka, diskurs novih desnih pokreta, itd.

Prednost pristupa koji nude Overell i Nicholls, naspram Cosentina i Kalpokasa, je shvaćanje problema kao niza odvojenih tokova koji se preklapaju na kritičnim točkama. Pritom, preklapanjem tokova, ne nastaje jedinstveni fenomen čija logika uzima primat nad onim tokovima koji su ga stvorili. Situacija ostaje višeslojna. Cosentino i Kalpokas vide post-istinu kao zasebni fenomen koji posjeduju navlastitu kauzalnu snagu. Takva interpretacija, osim što nije analitički održiva, preuzima političku funkciju agitiranja, okupljanja i povlačenja crti borbe oko označitelja istine. Pristup Overell i Nicholls zauzima kritičku distancu prema promatranim pojavama te ne sudjeluje u političkim opredjeljenjima karakterističnima za diskurs post-istine, već je ta opredjeljenja sposoban zahvatiti kao faktor u široj slici. S druge strane, nedostatak zbornika je u tome što ne ispunjava ambiciju da ostvari čitav konjunkturni zahvat fenomena post-istine, već je fragmentiran, na izrazito partikularne lokacije odmaknute od viših razina analize.

Zaključak: post-istina kao promjena režima istine?

Post-istina, obuhvaćena tim imenom ili ne, može biti proučavana kao više od niza fenomena povezanih tek pojavom zajedničkih označitelja istine, post-istine, stvarnosti, laži i manipulacije. Ona nije isključivo pitanje diskurzivne produkcije i političko-društvenog konstruktivizma kao kod Kalpokasa (i mjestimično u zborniku Overell i Nichollsa) ili opći izraz krize i propagandne logike kao kod Cosentina. Posrijedi je promjena u režimima istine, to jest načinima proizvodnje i konzumacije diskursa koji vrijede kao istiniti, ili prema Foucaultu, "generalnoj politici istine" (Foucault, 2000: 131). Prate ih promjene materijalnih i diskurzivnih praksi, stvarajući nove, unikatne konfiguracije istih.

Poseban naglasak valja staviti i na različita razumijevanja koncepta istine, koje povijesno variraju te kroz tu varijaciju ideja istine preuzima različite jezične i društvene funkcije. U različitim vremenima i na različitim mjestima, davali su se različiti odgovori na pitanja poput što je predmet istine, to jest što se može nazvati istinitim (izjave, tvrdnje, činovi, pa i recimo osobe i biološke vrste), što jamči istinitost (odnos predmeta istine s nekim drugim predmetom, svojstvo samog predmeta istine, ili pak neke društvene kategorije poput autoriteta), te koji je odnos istinitog i neistinitog (radi li se o jednakopravnim suprotnostima, ili je recimo neistina nesavršeni oblik istine) (Campbell, 2011: 17-20). Nakon toga se mogu postavljati i pitanja o društvenoj dimenziji istine, npr. tko ima pravo govoriti istinu, kako izgleda čin izgovaranja istine, itd. Diskurs post-istine nema tu dubinu, te vlastitom konceptu istine nastoji pripisati univerzalnost. Da se poslužimo pojmovljem semiotike, istina u diskursu post-istine je izravno stavljena na poziciju vrhovnog označitelja (*master signifier*) koji nema reference van sebe, niti ih treba. No u konkretnoj upotrebi u diskursu, istina ipak ovisi označiteljima niže razine apstrakcije, poput stvarnosti ili činjenica putem kojih ostvaruje svoju djelatnu moć kao kauzalni faktor. Dosljedno shvaćanje suvremenog problema istine bi trebalo priznati da postoje različite značenjske konfiguracije istine koje variraju kroz prostor i vrijeme.⁷ Te su konfiguracije dio diskurzivne proizvodnje koja nije čisto jezična stvar, već pogotovo u suvremenim uvjetima ovisi o tehnologijama komunikacije koje su, među ostalim, materijalno ustrojene.

Iako doba interneta nastoji nagovijestiti potpunu komunikacijsku horizontalnost i jednakost među sudionicima, u praksi postoje kompleksna neravnoteža i

⁷ Vidi npr. studiju o povijesti koncepta istine (Campbell, 1992) ili kratku povijest odnosa istine i demokracije (Rosenfeld, 2019).

strukture moći koje utječu na ishod komunikacije. Ako post-istinu valja istražiti kao pojavu razlučivu od općenite teze krize, treba pravilno razložiti ustroj i funkcionalne odnose elemenata koji ju sačinjavaju. Nove informacijske tehnologije; nove propagandne tehnike i ostale tehnike utjecaja; ekonomija interneta, tehnoloških kompanija i informacijskih usluga; politički kontekst pojave novih stranaka, društvenih pokreta pa i ideologija; geopolitička previranja, itd. Sve navedeno je zahvaćeno u prikazanoj literaturi, ali redovito vlada konfuzija u teorijskoj konstrukciji odnosa između središnjih, perifernih i kontekstualnih faktora. Dakako, analiza može ići unedogled i zahvatiti cijeli spektar viših i nižih razina analize, do trenutka gdje je apsolutno svaki predmet društvene znanosti nekako relevantan za post-istinu (što je, između ostalog praktična, granica koju literatura o post-istini često prelazi). Koherentne i čvrste (ali ne rigidne) teorije o post-istini, ili bolje rečeno, novim režimima istine još nema, bilo to zbog političkih preokupacija, akademskog pomodarstva ili samo nezrelosti novog područja istraživanja. No smatram da potencijal za produktivna istraživanja i korisne uvide o istini u suvremenosti još uvijek postoji.

Iako kritiziram diskurs post-istine zbog njegovih zbrkanih ideja i depolitizacijskog nagona s političkom funkcijom, njegova dramatično emotivna zabrinutost za istinu nije neutemeljena. Nešto u vezi s post-istinom akademsku je i medijsku zajednicu temeljito potreslo, nešto što je ispravno shvaćeno kao novost, a čije zasad nejasne implikacije stvaraju tjeskobu. Iako sam koncepciju istine prikazao kao povijesno varijabilnu u svojim različitim dimenzijama, to nije afirmacija relativizma već upućivanje na to da ona nije toliko jednoobrazna i jednostavna koliko bismo možda htjeli, a ponajmanje je borbena ideologijska simplifikacija kako se nekad pojavljuje u diskursu post-istine. Istina nije ista uvijek i svagda, ali uvijek ostaje važna odrednica svih ljudskih djelatnosti. Način na koji se ona koristi, pobija i prakticira u suvremenosti stoga je važno teorijski utemeljeno, metodološki valjano i empirijski detaljno istražiti koliko god je to moguće.

Literatura

- Balibar, É. (2008). *Spinoza and politics*. London: Verso.
- Campbell, R. (1992). *Truth and Historicity*. Oxford: Clarendon Press.
- Campbell, R. (2011). *The concept of truth*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Cosentino, G. (2020). *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43005-4>
- Cvrtila, L. (2019). Diskurs "post-istine": gdje je nestala istina u politici?. *Političke perspektive*, 9(2), 65-98. <https://doi.org/10.20901/pp.9.2.03>
- Fischer, F. (2021). *Truth and Post-Truth in Public Policy: Interpreting the Arguments*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108854344>
- Foucault, M. (2000). Truth and power. U: P. Rabinow (ur.), *Essential Works of Foucault 1954-1984 Vol. 3* (str. 111-133). New York: The New Press.
- Frenkel, S. (2021). The storming of Capitol Hill was organized on social media. *The New York Times*. 6. siječnja. <https://www.nytimes.com/2021/01/06/us/politics/protesters-storm-capitol-hill-building.html>

- Gudionis, M., i Jones, B. T. (2020). *History in a Post-Truth World: Theory and Praxis*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429319204>
- Kalpokas, I. (2019). *A Political Theory of Post-Truth*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-97713-3>
- Overell, R., i Nicholls, B. (2019). *Post-Truth and the Mediation of Reality: New Conjunctions*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-25670-8>
- Oxford Dictionaries. (2016). *Word of the Year 2016*. <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>
- Rosenfeld, S. A. (2019). *Democracy and Truth: A Short History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Thompson, G. (2020). *Post-Truth Public Relations: Communication in an Era of Digital Disinformation*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429429125>

CYNICAL THEORIES: HOW ACTIVIST SCHOLARSHIP MADE EVERYTHING ABOUT RACE, GENDER, AND IDENTITY – AND WHY THIS HARMS EVERYBODY

Helen Pluckrose i James Lindsay, Pitchstone, Durham, NC, 2020., 352 str.

Lora Begović

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: lora.begovic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 25. 10. 2021.
Prihvaćeno: 12. 11. 2021.

Knjiga *Cynical Theories: How Activist Scholarship Made Everything about Race, Gender, and Identity – and Why This Harms Everybody* ("Cinične teorije: kako je aktivistička znanost sve svela na rasu, rod i identitet – i zašto to škodi svima") Helen Pluckrose i Jamesa Lindsaya bavi se pitanjem političkog razvoja postmodernističke paradigme u društvenim znanostima. Pluckrose i Lindsay kritiziraju stajalište koje se naziva "društvenom pravednošću" (*Social Justice*) izvodeći ga iz ideja francuskih mislioca 1960-ih godina, primarno Michela Foucaulta i Jacquesa Derride. Njihova djela promatraju se kao izraz razočaranosti marksizmom i liberalizmom koji je doprinio razvoju fašizma te skepticizma prema modernoj znanosti i tehnologiji, a razvoj postmodernističke paradigme također je povezan s propašću svjetskih carstava i preispitivanjem kolonijalizma.

U naznačenom povijesnom kontekstu, Foucault, Derrida, Lyotard i drugi teoretičari razvili su ideje o strukturama moći koje je ponajprije moguće zamijetiti u jeziku koji se koristi u određenom društvu. Postmodernistički teoretičari odbacili su ideju objektivnog znanja i spoznatljive istine, vjerujući da ono što se može spoznati ovisi o promjenjivom sustavu moći i hijerarhija u društvu (tzv. dva načela postmodernizma), a teme koje su dio njihovog diskursa su: zamaglivanje granica i kategorija koje su općeprihvaćene, naglašavanje moći jezika, kulturni relativizam te gubitak individualnog i univerzalnog kao pojmova koje smatraju besmislenim (str. 59-61).

Postmodernizam se u takvom obliku zadržao unutar akademskih krugova sljedeća dva desetljeća kada počinje gubiti na popularnosti. Naime, zbog radikalnog skepticizma, teorijski postmodernizam nije imao prevelik potencijal za djelovanje. To će se promijeniti u osamdesetim godinama prošlog stoljeća kada počinje postupno jačanje sigurnosti u postmodernističke postupke. Postmodernisti otkrivaju društveni problem nejednakih mogućnosti sudjelovanja u strukturama moći. Rastom sigurnosti u tezu o dominantnoj skupini koja tlači manje privilegirane putem vidljivih i nevidljivih metoda, postavlja se etički imperativ djelovanja u svrhu razotkrivanja nepravednih struktura u svim segmentima društva.

Tijekom ovog perioda, razvijaju se brojne podvrste primijenjenog postmodernističkog pokreta. Prvo se razvija postkolonijalna teorija koja inzistira na tome da se povijest mora ponovno proučiti iz perspektive takozvanih gubitnika, tj. bivših koloniziranih zemalja, jer se njihovo iskustvo dugo obezvrjeđivalo zapadnjačkim

vizijama o civilizacijskoj misiji. Također se razvija kritička rasna teorija koja razotkriva da se protiv rasizma nije dovoljno boriti putem zakona, već on prožima društvo što je potrebno razotkriti i promijeniti. Nadalje, *queer* i feministička teorija pronašle su zajednički cilj u rušenju onoga što se smatra "normalnim" u pogledu rodних kategorija i rodnih uloga, stavljajući naglasak na zamaglivanje postojećih kategorija kako bi se pokazalo da se radi o društvenim konstruktima. Usporedno se razvijaju i studije o invalidnosti i debljini (*disability and fat studies*) koje postavljaju izazove modernoj medicini, inzistirajući na tome da problemi nisu vezani za pojedince, već se radi o nedostacima društva koje nije spremno prilagoditi se svim svojim članovima.

Posredovanjem svih ovih teorija i postupnim pojednostavljivanjem njegovih teorijskih postavki, postmodernizam se postepeno širi, prvo u akademskim krugovima, a zatim, u trećoj fazi, koja prema autorima nastupa nakon 2000. godine, postaje sve vidljiviji u široj javnosti. Štoviše, nakon 2010. postaje gotovo jedini prihvatljiv način govora u javnom prostoru u zapadnim liberalnim demokracijama. Postmodernistički principi postaju prihvaćena Istina (velikom početnim slovom kako to navode i autori) pa se svatko tko ih kritizira izlaže opasnosti oštrog napada na društvenim mrežama, gubitka posla, reputacije pa i kaznenog progona za govor mržnje. Uloga sveučilišta u takvom razvoju događaja je neupitna. Sveučilišta su bila i mjesto rađanja postmodernističkih ideja i njihovog razvoja i posrednog širenja putem svojih studenata.

Pluckrose i Lindsay su testirali koliko je daleko doista otišao postmoderni pokret ponovivši eksperiment fizičara Alana Sokala (v. Sokal 2002a; 2002b) u novom kontekstu. Napisali su dvadeset "znanstvenih" radova satiričnog sadržaja pisanih popularnim postmodernističkim jezikom, baveći se u njima kulturom silovanja, transfobijom, feminizmom, heteronormativnošću, strahom od debljine (*fatphobia*), *queer* teorijom itd. Tekstovi nisu imali nikakvu znanstvenu podlogu. Unatoč tome, šest ih je prihvaćeno za objavu u znanstvenim časopisima, a sedam radova još je bilo u procesu recenziranja kada je eksperiment završio.

Slično kao što je to izrazio Sokal 1990-ih, Pluckrose i Lindsay ukazali su na problem odmicanja od objektivne znanosti radi dodvoravanja raširenim ideološkim preferencijama. Usprkos pomalo komičnom tonu njihovog eksperimenta, Pluckrose i Lindsay inzistiraju na velikoj opasnosti u popularizaciji postmodernističkog aktivističkog pristupa. Ne samo zbog toga što sveučilišta, radna mjesta i društvene mreže postaju mjesta ekskluzivna za samo jednu vrstu diskursa i zato što pojedincima to može predstavljati veliku prepreku u karijerama, već i zato što ovaj pokret potpaljuje reakcionarni odgovor desnog populizma koji smatra "Istinu prema Društvenoj Pravdi" napadom na slobodu govora, tradiciju i općom devolucijom društva. Oba ova pokreta obilježava snažna emocionalna motiviranost koja mobilizira mase i potencijalno vodi eskaliranju nesuglasica u političko nasilje.

Stoga Pluckrose i Lindsay traže političku metodu koja bi smirila tenzije i nesigurnost koje ovaj sukob ideja uzrokuje. Odgovor vide u liberalizmu za koji smatraju da je donio napredak na poljima rasne, spolne, seksualne i inih jednakosti i to prije negoli je postmodernizam postao prevladavajuća filozofija. Liberalizam se poziva na objektivnu znanost za koju smatra da nije ideološki obojena niti je zatvorena za pripadnike bilo koje društvene skupine. Liberalizam tvrdi da je slijep za boju kože, spol i ostale ljudske odrednice te svakog promatra kao pojedinca u okviru jednog univerzalnog morala ljudskih prava. Time je, prema autorima, moguće pomiriti dvije strane sukoba, postmodernističke fanatike i desne populiste.

Ipak, pitanje je koliko je povratak prevlasti liberalizma realna opcija. Autori "Istinu prema Društvenoj Pravdi" tretiraju kao srednjovjekovne dogme koje je liberalizam uspio neutralizirati politikama tolerancije, objektivnosti i pozivanja na razum. Iako to jesu načela koja se vezuju za liberalnu ideju, uspješnost njihove primjene povijesno nije neupitna niti u okcidentalnom kulturnom krugu, a još manje jamči da je liberalizam opće prihvatljiva ideologija u globaliziranom svijetu. Liberalizam pruža malu utjehu za konzervativce zabrinute za svoj oblik života, a nije opcija postmodernistima koji nastoje revolucionarno izmijeniti postojeći društveni poredak. Autori ne nude posebno jak argument zašto bi novi uzlet liberalnih ideja uopće bio izvediv, a kamoli uspješan u mirenju različitih strana u političkom sukobu.

Zaključno, knjiga Helen Pluckrose i Jamesa Lindsaya *Cinične teorije* predstavlja kvalitetan i aktualan pregled postmodernističkih ideja koje su iz akademskog svijeta prodrle u suvremeno zapadno društvo. Autori kroz knjigu iskazuju zabrinutost zbog postmodernističkog radikalnog skepticizma i kulturnog relativizma te strahuju da će daljnja prevlast aktivistički transformirane postmodernističke ideologije dovesti do jačanja političkog sukoba između desnice i nove ljevice. Rješenje tog sukoba vide u revitalizaciji liberalnih načela objektivnosti i racionalnosti. S obzirom na to da postmodernističke teorije zauzimaju sve veći prostor u javnosti, problemi koje liberalna kritika prepoznaje kao ključne sigurno neće ostati jedina reakcija, no ona svakako predstavlja važan doprinos u suočavanju s političkim naslijedom postmodernizma.

Literatura

- Sokal, A. (2002a). Nadilaženje granica: prema transformativnoj hermeneutici kvantne gravitacije. *Diskrepancija*, 3(5-6), 65-90.
- Sokal, A. (2002b). Fizičarev eksperiment s kulturalnim studijima. *Diskrepancija*, 3(5-6), 91-94.

THE RISE OF THE SCIENTIST-BUREAUCRAT: SURVIVAL GUIDE FOR RESEARCHERS IN THE 21ST CENTURY

Jose Luis Perez Velazquez, Cham, Springer, 2019., 104 str.

Ana Petek

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: ana.petek@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 25. 11. 2021.
Prihvaćeno: 26. 11. 2021.

Knjiga *The Rise of the Scientist-Bureaucrat: Survival Guide for Researchers in the 21st Century* ("Uspon znanstvenika birokrata: vodič za preživljavanje istraživačima u 21-om stoljeću") autora Josea Luisa Pereza Velazqueza objavljena prije dvije godine kod uglednog svjetskog izdavača Springer. Ovaj španjolski autor, koji je diplomirao u Madridu, te dio radnog vijeka proveo kao istraživač na Sveučilištu u Torontu, nezavisni je znanstvenik s afilijacijom u Institutu Ronin koji okuplja istraživače iz 50-ak zemalja svijeta. Inače se bavi istraživanjima mozga, kroz interdisciplinarni pristup koji, prema njegovim riječima, kombinira biologiju, molekularnu biologiju, biofiziku, biokemiju, elektrofiziologiju i neuroznanost.

Knjiga koju prikazujem zapravo je izvan standardnog istraživačkog fokusa autora te se bavi kontekstom njegova rada. Usmjeren je na temu suvremene transformacije istraživačkog posla u kontekstu aktualnih društvenih promjena, posebice ekonomskih, koje dovode do značajnog razvoja administrativno-birokratskog aparata u sklopu znanstvenog sustava. Isto ne dovodi do povećanja kvalitete znanstvenih rezultata jer oduzima velik dio istraživačkog radnog vremena koji postaje namjenjen za administrativne poslove, ističe Perez Velazquez. Problem se obrađuje kroz nekoliko tema, oblikovanih u sedam poglavlja. Prvo se razglaba o općoj tezi knjige, rođenju znanstvenika-birokrata. Zatim se prelazi na pitanja o kreativnosti u suvremenoj znanosti, o ekonomskim utjecajima na znanstveni rad, razvoju korporativne kulture u znanstvenoj zajednici, financiranju znanstvenog rada, recenzentskim postupcima i natječajima za stipendije i projekte, te konkurenciji unutar znanstvene zajednice.

U prvom poglavlju (*The Rise of the New Scientist – The Scientist-Bureaucrat*, "Uspon novog znanstvenika: znanstvenik birokrat", str. 1-14), autor progovara o dnevnoj rutini uspješnog znanstvenika danas. Voditelji istraživanja, glavni istraživači (*principal investigator* – PI), koji su najcjenjeniji i najutjecajniji u znanstvenoj zajednici, danas zapravo ne rade istraživanja. Napredak u znanstvenoj hijerarhiji, ističe autor, neizostavno znači značajan porast administrativnog posla za istraživača koji uključuje prijave projekata, osiguravanje financiranja istraživanja, vođenje i provedbu projekata, izvještavanje o projektima ili znanstvenom radu pojedinih istraživača, nastavne obaveze, članstva u uredništvima časopisa i recenziranje radova i projekata, itd. "Akademija se pretvara u poslovni pothvat" (str. 3) pa istraživači sami moraju "nabavljati" poslove. Rezultat je da se, kako ističe Perez Velazquez kao biolog, gotovo cijelo radno vrijeme uspješnog znanstvenika preselilo iz laboratorija u urede. Stoga

svakom istraživaču koji ne želi biti odvučen od istraživačkog posla u suvremenoj organizaciji znanstvenog sustava ne preostaje drugo nego da ne napreduje na visoku poziciju u znanstvenoj hijerarhiji.

Probleme tog novog tipa znanstvenika koji okupira suvremeni akademski svijet Perez Velazquez prikazuje s nekoliko paradoksa. Znanstveni rezultati, podaci, metodološki protokoli, softveri, itd. ne mogu slobodno kolati u znanstvenoj zajednici, nego za sve mora postojati ugovor između pojedinih institucija, iako je suradnja osnova za unaprjeđenje znanja. Mladi istraživači, koji odraduju sve istraživačke poslove u laboratorijima na velikim projektima, da bi dobili samostalno mjesto glavnog istraživača moraju dokazati sposobnost autonomnog osmišljavanja istraživanja, a nemaju mogućnost samostalno prijavljivati projekte i vrlo rijetko samostalno objavljuju radove. Zatim, za dobivanje financiranja istraživanja najčešće se traže preliminarni podaci ili pilot studije, koje povećavaju vjerojatnost uspješnosti projekta, ali se rijetko financiraju, te se preferiraju projekti koji su utemeljeni na već jasno formuliranim hipotezama, a ne na eksplorativnim pitanjima.

Zatim se autor okreće pitanju kreativnosti u znanstvenom radu danas (drugo poglavlje, *Time is Precious – Quo Vadis, Creativity?*, "Vrijeme je vrijedno: kuda ideš kreativnosti?", str. 15-28). Ističe kako je ključni resurs koji nedostaje suvremenom znanstveniku vrijeme. Iako to jest značajka suvremenog života općenito, u znanosti je izniman problem to što je vrijeme za refleksiju postalo luksuz, što vrlo negativno utječe na kreativnost, te potiče da se vrlo često objavljuju rezultati koji nisu promišljeni. Učestalo se pojavljuju popularne teme u pojedinim disciplinama koje su svepristupne u znanstvenim časopisima, obilno se financiraju, a zatim vrlo brzo nestanu iz fokusa. Odbijanje radova s negativnim rezultatima, te inzistiranje na brzim pozitivnim rezultatima (koji su pretpostavka uporabe i komercijalizacije nalaza) uzrokuju i tzv. *decline effect* ("učinak opadanja"). Često se dogodi da početni sjajni pozitivni rezultati u kasnijim studijama, primjerice nekog lijeka, budu mnogo, mnogo manje impresivni. Naime, potrebno je vrijeme za više promatranja kako bi se dobila statistički pouzdanija slika učinaka neke intervencije, tako da forsiranje brzih rezultata izobličuje rezultate istraživanja.

Zatim autor ističe da je zabuda standard prema kojemu se rezultati istraživanja moraju moći reproducirati. To je moguće samo u strogo kontroliranim eksperimentalnim uvjetima. A za detalje kontroliranja uvjeta u laboratorijima posebice je potrebno vrijeme i puno ponavljanja promatranja, te je određena varijabilnost rezultata uvijek neizbježna i očekivana. Nadovezuje se kritikom aktualne opsesije statistikom. Ističe koliko je prikazivanje samo prosječnih i statistički značajnih rezultata iskrivljeno, jer je iznos statističke značajnosti posve arbitrarno određen prije stotinjak godina, te je u statističkoj analizi uvijek prisutno dosta arbitrarnih odluka kako bi se naglasili središnji nalazi. Autor poziva na promjenu paradigme, koja bi uključila više objavljivanja negativnih rezultata, ali i koja bi bila utemeljena na spoznaji da se kroz podatke uočavaju samo tendencije, a ne zakonitosti, neupitne izvjesnosti.

Perez Velazquez navedeni paradoks u suvremenoj znanosti dodatno oslikava primjenom tzv. igre zatvorenikove dileme. Kada bi svi istraživači u člancima objavljivali i negativne rezultate, to bi općenito bilo bolje za znanstvene uvide i cjelokupnu znanstvenu zajednicu, jer bi svaki sljedeći istraživač imao cjelinu podataka i bolju osnovicu za osmišljavanje vlastitog istraživanja. No iz perspektive pojedinog istraživača, njegove karijere i objavljivanja radova, njemu je bolje takve nalaze ignorirati, stoga što mu kompliciraju interpretaciju i umanjuju snagu rezultata istraživanja. Sve navedeno ograničava uvide suvremene znanosti, ističe autor.

U trećem poglavlju (*Corporate Culture in Academia and The Current Standards of Research Appraisal*, "Korporativna kultura u akademskom svijetu i trenutni standardi procjene istraživanja" str. 29-57) Perez Velazquez ističe svoju središnju tezu – živimo u doba znanstvenog kapitalizma. U odnosu na primjenjena i potencijalno komercijalna istraživanja, financiranje temeljnih istraživanja danas zauzima jako mali udio. Financijeri istraživanja uglavnom ne vole rizik koji donosi inovativno, temeljno istraživanje u kojem su rezultati vrlo neizvjesni. Financira se dominantno ono što Kuhn zove normalna znanost, prikupljanje dodatnih podataka i potvrda već poznatoga. Istraživački projekt se razumijeva kao poslovni poduhvat, pa se stoga investiraju sredstva u one projekte koji će vrlo vjerojatno dati rezultate i to one koji se mogu dobro komercijalizirati. Rezultat jest da je – iako su danas istraživačke mogućnosti toliko brojne, kao i raspoloživa financijska sredstva, tehnologija i istraživači – razvoj novih paradigmi vrlo rijedak u svim znanostima.

Autor negativnim ocjenjuje i trend iznimne kvantifikacije u evaluaciji znanstvenog rada. Dominira brojenje znanstvene produktivnosti i bibliometrija. Važan je broj radova, broj citata, faktor odjeka (*impact factor*), broj projekata, broj konferencija, broj studenata u laboratoriju... gotovo ništa od toga ne govori o samoj kvaliteti znanstvenog rada. Ističe zanimljiv primjer uvodnika napisanog samo u svrhe podizanja citiranosti časopisa, koji otvoreno priznaje svoju svrhu, te citira sve članke časopisa iz posljednje dvije godine što je značajno povisilo faktor odjeka samog časopisa.¹ Perez Velazquez naglašava kako je objektivnost bibliometrijskih indikatora iluzija, jer ovisi o formuli izračunavanja, pregovorima izdavača i baza, a ima i niz dokazanih manipulacija u svrhe povećavanja bibliometrijskih pokazatelja. Kaže kako prisutna hiperproduktivnost ne vodi nužno do akumulacije i povećanja znanja, već je njezina primarna svrha profit.

Na kraju trećeg poglavlja ističe i kako suvremeno financiranje projekata inzistira na vrlo velikim istraživačkim skupinama, što često rezultira s mnogo prikupljača podataka, a malo mislioca. Isto ne mora biti loše, ističe autor, već nedostaje uravnoteženost s individualnim radom ili malim skupinama. U dijelu koji se odnosi na rješenja istaknutih problema, Perez Velazquez predlaže da se u većoj mjeri dodaju i natječaji za pilot projekte bez preliminarnih nalaza i sigurnosti pozitivnih rezultata, te poziva na potpisivanje niza peticija i deklaracija koje ističu navedene probleme. Također, pojašnjava kako bi vrednovao znanstveni rad gotovo bez ikakvih kvantitativnih pokazatelja.

Negativne ekonomske i financijske utjecaje autor dalje razrađuje u poglavlju 4. (*Money Matters – Pay or Perish*, "Novac je važan: plati ili propadni", str. 59-65), otvarajući pitanja intelektualnog vlasništva i autorskih prava, koja najvećim dijelom pripadaju sveučilištima, poslodavcima, izdavačima. Vrlo lijepo naglašava paradoks da su znanstvenici skupina koja iznimno puno piše i iznimno malo zarađuje izravno na pisanju – uglavnom moraju platiti da bi bili objavljeni. Troškovi objavljivanja u otvorenom pristupu (*article proceeding charges – APC*) vrlo su visoki za autore, a ostali časopisi naplaćuju od čitatelja. Iako su istraživanja dijelom financirana i javnim novcem prikupljenim od poreznih obveznika, oni moraju platiti pristup nalazima tih istraživanja. Autor naglašava kako su znanstveni časopisi postali veliki biznis, iako je temeljna svrha objavljivanja radova dijeljenje znanja. Ističe i kako znanstvenici rade niz neplaćenih poslova, primjerice obično savjetuju besplatno (za razliku od većine profesija) ili bez naknade rade recenzije i druge uredničke poslove.

¹ Usp. Schutte i Švec (2007).

Upravo objavljivanju i recenzentskom postupku posvećeno je sljedeće poglavlje (poglavlje 5. *The Tragicomedy of Peer Review – The Publication Game and the Lottery of Grants*, "Tragikomedija recenzija: igra objavljivanja i lutrija istraživačkih potpora" str. 67-83). Recenziranje radova, projektnih prijedloga i etičkih protokola, koje je osnova objavljivanja, financiranja i provođenja istraživanja, postalo je lakrdija jer su pouzdanost, odgovornost i kompetencije recenzenata vrlo niske. Uglavnom se ne ulaže dovoljno vremena u recenziranje, recenzije su često vrlo površne, i vrlo su često mišljenja recenzenata gotovo suprotna. Iako bi to trebao biti racionalan posao, nerijetko je osnova ocjene u recenziji ego recenzenta, ili njegove predrasude, pristranosti, ponos, nefleksibilnost, itd. Ponekad se recenzije čine posve hirovite i proizvoljne. Autor prikazuje eksperiment u sklopu kojeg je poslano ponovno u proceduru recenziranja nekoliko već objavljenih članaka iz vrhunskih časopisa, a koji su na kraju većinom bili odbijeni za objavljivanje (str. 71). Dodatno ističe ekstremne primjere lažnih recenzija, tvrtki koje plaćaju citiranje članaka ili modele kupovine koautorskog mjesta na člancima, a sve je potaknuto hiperkonkurencijom i poslovnom, profitnom orijentacijom znanstvenih časopisa.

Perez Velazquez ističe i to da je jedan od temeljnih problema suvremenih recenzentskih postupaka veliko gubljenje vremena. Naime, istraživači su kontinuirano u repetitivnom dorađivanju članaka i prilagođavanju višestrukim časopisima i recenzentskim preporukama, koje tek iznimno povećavaju kvalitetu rada, a na kraju svih komplikacija svi solidni radovi ipak budu objavljeni. Iste kritike odnose se i na recenziranje projekata, koje Perez Velazquez naziva lutrijskom igrom. Njegove preporuke idu u smjeru smanjivanja oštre konkurencije u znanosti. Misli da bi tome pomogli stalni recenzenti, znanstvenici koji se više ne bi bavili istraživanjima, nego bi im temeljni posao bio ocjenjivanje članaka ili projekata. Oni bi za to imali dovoljno vremena, te bi potencijalno bili nepristraniji, s obzirom da su izvan konkurencije objavljivanja i dobivanja projekata. Čak predlaže i smanjenje broja časopisa, možda čak i na samo jedan multidisciplinarni i iznimno opsežni časopis, kako bi se smanjio broj prijavi i procedura. Perez Velazquez ističe kako danas istraživači radove biraju uz pomoć tražilica, a ne između korica nekog časopisa, te da sami časopisi gube na značaju.

Diskusija o problemima i paradoksima suvremene znanosti zatvara se poglavljem o konkurenciji u znanosti (poglavlje 6, *The Scientific Olympics: The Contest Among Scientists*, "Znanstvena olimpijada: natjecanje među znanstvenicima", str. 85-93). S obzirom na to da danas postoji najveći broj znanstvenika na svijetu ikad, zapravo je riječ o hiperkonkurenciji. Prisutan je i veći broj doktorskih studenata nego ikada ranije, što rezultira time da se velika većina doktora znanosti ne uspije zaposliti na sveučilištima. Sve to rezultira činjenicom da se danas uz znanstvenika-birokrata rađa i znanstvenik-prodavač. Postaje ključnim prodati vlastito istraživanje. Kao smjernice za ublažavanje ovog problema Perez Velazquez ističe potrebu sustavnijeg i promišljenijeg zapošljavanja doktora znanosti izvan sveučilišta, ali i ukupno smanjenje broja studenata na najvišim razinama obrazovanja. Ne očekuje da će se investicije u temeljna istraživanja i financiranje istih od strane država značajno povećati, već naglašava kako sami znanstvenici ne smiju promovirati strogu konkurenciju.

Knjiga se zaključuje sedmim poglavljem (*The Future*, "Budućnost", str. 95-100) koje kratko ponavlja neke osnovne uvide istaknute ranije. Ističe se kako je glavna svrha knjige savjetovati istraživače, posebice mlade, kako izbjeći birokratske zamke i posvetiti se istraživanju u najvećoj mogućoj mjeri. Stanje u znanosti ne ocjenjuje se

dobrim – znanosti je naštetilo to što je postala biznis, i što znanje nije javno dobro nego roba koju treba pretvoriti u kapital. Ipak, do oporavka može doći, zaključuje Perez Velazquez, i nije sve negativno. Primjerice, razvoj primjenjenih istraživanja dobro napreduje. Potrebno je osvještavanje znanstvenika o stanju stvari u znanosti kako bi se smanjila daljnja korporativizacija i birokratizacija znanosti, te u većoj mjeri uvela ravnoteža između primjenjenih i temeljnih istraživanja, financiranja velikih grupa i individualnog rada, istraživanja utemeljenih na hipotezama i na pitanjima, pristupa evaluaciji istraživača i studenata, itd.

Knjiga je pisana pitkim, jasnim i zanimljivim stilom. Vrlo dobro ističe probleme koji su prisutni u suvremenoj znanstvenoj zajednici i ograničenja koja otežavaju razvoj znanstvenih spoznaja. Možda je elaboriranje teza i promišljanje dimenzija stanja moglo biti sustavnije i čvršće strukturirano, kao što se i ponuđena rješenja ponekad čine dosta parcijalna. No svrha knjige, a to kaže i njezin podnaslov, jest osvještavanje, upućivanje, informiranje posebice mladih istraživača, ali i šire javnosti, o stvarnim značajkama znanstvenog rada danas. Stoga knjiga i nije pisana u strogom znanstvenom stilu, s mnogo izvora ili navođenja podataka i studija koji bi dokazali sve tvrdnje, već u popularno-znanstvenom tonu i s dosta autobiografskih elemenata.

Knjiga lijepo pokazuje kako navedena ograničenja istraživačkog rada ne poznaju disciplinarne granice. Iako je u knjizi znanstvenik u bijeloj kuti u laboratoriju, te perspektive društvenih ili humanističkih znanosti uopće nema, i politolog se u gotovo svim opisima i primjerima može prepoznati. Lijepo se očituje kako uvijek treba "viriti" preko disciplinarnih granica i kako s na prvi dojam nepovezanim istraživačima i projektima imamo mnogo toga zajedničkog. Knjiga tako ukazuje na potrebu za širim, interdisciplinarnim i sustavnijim promišljanjem suvremene znanstvene politike, svih ovdje dobro uočenih problema fenomena znanstvenog kapitalizma te njihovih potencijalnih rješenja. Pritom se nameće pitanje koliko je promjena potrebno u samoj prirodi istraživačkog posla, a koliko u njegovoj organizaciji i institucionalizaciji.

Što se tiče same prirode istraživanja, cijeli niz primjedbi biologa Perez Velazqueza još u većoj mjeri pogađa društvene i humanističke znanosti. A s druge strane, upravo su društvene i humanističke znanosti bolje opremljene i kvalificirane za promjene koje autor savjetuje, poput kvalitativne evaluacije, mješovitih istraživačkih pristupa koji imaju odmak od statistike, prihvaćanja otkrivanja tendencija, a ne zakonitosti, ili nekomercijalnih istraživanja. Možda je zaključak koji treba izvesti kako se i ostale znanosti jednim dijelom trebaju ugledati te preuzeti neke načine funkcioniranja i načela iz društveno-humanističkog područja. Na tome tragu posebice se kontradiktornim čini sveprisutno zagovaranje daljnje dominacije tzv. STEM-a. Dobra je ilustracija mog argumenta aktualna korona-kriza. Biomedicinske znanosti napravile su iznimno velik uspjeh s obzirom na vrlo kratki rok u kojem je proizvedeno cjepivo (uz sve potencijalne mane, nedostatke i opasnosti koje ono skriva). No to ipak nije riješilo korona-krizu jer rješenje nije isključivo biomedicinsko – društveni i politički faktori značajno determiniraju situaciju. Nužno je veće oslanjanje na društvene znanosti.

U promišljanju potrebnih promjena načina na koji je organizirana i institucionalizirana znanstvena djelatnost danas, Perez Velazquez tvrdi kako treba ili smanjiti ili barem zaustaviti daljnju birokratizaciju znanosti. Istaknut ću suprotnu tezu, da je možda rješenje problema baš razvoj vrhunske znanstvene administracije. Rasterećenje istraživača od niza administrativno-organizacijskih poslova možda je moguće tek daljnjom specijalizacijom, usavršavanjem profesionalnih znanstveni-

ka-administrativaca koji bi bili u stanju samostalno preuzeti cijeli niz zadataka koje danas odrađuje istraživač. Ako Perez Velazquez preporučuje stalne, profesionalne recenzente, i drugi poslovi poput prijave projekata, vrednovanja znanstvenog rada, nabave i razvoja znanstvene opreme i infrastrukture, možda bi se mogli prepustiti specijaliziranim profesionalcima, koji bi poznavali administrativno-organizacijski aspekt znanstvenog rada, ali i znanstveno područje o kojem je riječ. Vjerojatno bi više bili birokrati nego znanstvenici, ali bi oslobodili prostor istraživačima za istraživanja. Možda pojam iz naslova knjige nije samo problem, nego rješenje koje treba razraditi.

Literatura

Schutte, H. K., i Švec, J. G. (2007). Reaction of *Folia Phoniatica et Logopaedica* on the Current Trend of Impact Factor Measures. *Folia Phoniatica et Logopaedica*, 59, 281-285. <https://www.karger.com/Article/Abstract/108334>

THE NEW HANDBOOK OF POLITICAL SOCIOLOGY

Thomas Janoski, Cedric de Leon, Joya Misra i Isaac William Martin,
Cambridge University Press, Cambridge, 2020., 1142 str.

Marko Grdešić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: marko.grdesic@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 28. 10. 2021.
Prihvaćeno: 12. 11. 2021.

Priručnik koji su uredili Janoski, de Leon, Misra i Martin (2020a), objavljen 2020. godine, daje svježiji pregled područja političke sociologije. Za čitatelje koji se bave političkom sociologijom ili se pak interesiraju za nove trendove u tom području ova knjiga predstavlja najnoviji i najiscrpniji vodič. U odnosu na starije preglede (npr. Nash i Scott 2001; Nash 2010), ovaj je priručnik opsežniji te pod svoj široki šator sakuplja velik broj relativno odvojenih znanstvenih područja. U njemu se mogu pronaći klasične teme političke sociologije kao što su država, klase, svjetski sistem i društveni pokreti ali i novije pojave kao što su društvene mreže, postkolonijalne teme, migracije, populizam, pitanja roda i seksualnosti i drugo.

Kako autori navode u uvodnom poglavlju (Janoski et al. 2020b), politička sociologija je vremenom proširila svoj fokus pa je danas riječ o veoma dinamičnoj disciplini koja se teško može svesti na nekoliko pojmova i pristupa. Kako se područje širilo, tako je izgubilo koherentnost koja je u prethodnim razdobljima karakterizirala političku sociologiju. Naime, autori sugeriraju da se razvoj političke sociologije može promatrati kroz nekoliko više ili manje jasno odvojenih valova.

Prvi je val određen istraživanjima političke moći u kontekstu hladnog rata te je povezan s klasičnom knjigom Seymoura Martina Lipseta (1969 [1963]) *Political Man* (domaći se prijevod odlučio za *Političkog čovjeka* što nam daje nešto manje sekstitički naslov). U takvoj se političkoj sociologiji prije svega promatra klasna osnova političkog ponašanja. To je ujedno i temelj za razlikovanje političke sociologije od političke znanosti, premda su granice između te dvije discipline bile i ostale porozne.

Drugi je val bio pokrenut makropovijesnim studijama poput klasične knjige Barringtona Moorea (2000 [1966]) o nastanku liberalnih demokracija u zapadnim zemljama. Fokus je ostao na klasama, tj. na relativno tvrdj društvenoj strukturi, samo što je fokus proširen na znatno duža vremenska razdoblja kao i na "velike" ishode društvenih procesa poput revolucija. Društveni sukobi i koalicije pojedinih klasa i društvenih sektora ključ su za objašnjavanje takvih ishoda na makropolitikoj razini. Studija Thede Skocpol (1979) o revolucijama jedna je od najčitanijih knjiga koja je proizašla iz tog vala. Ove su studije bile značajne i u razvijanju komparativnih metoda političke analize.

S trećim se valom počinje gubiti koherentnost discipline. Politička sociologija širi teme kojima se bavi i teorijske koncepte koji motiviraju istraživanje. Od kraja devedesetih godina prošlog stoljeća, politička sociologija se okreće kulturalnim pristupima, feminizmu, postmodernim autorima kao što su Foucault i autorima van

tvrde marksističke jezgre kao što su Gramsci i Bourdieu. Ugrubo govoreći, taj "zakret kulturi" umnožio je fenomene koje je potrebno proučavati jer se i politička moć počela promatrati na disperziran način. Moć nije više nešto što se tiče isključivo države, stranaka, klasa i pokreta već postoji u mnogo kompleksnijim varijantama u čitavom društvu. Pokušaj sinteze trećeg vala može se pronaći u studiji Julije Adams, Elisabeth Clemens i Ann Orloff (2005). Relativno jednostavna kvantitativna analiza tipična za istraživanja prvog vala i strukturalna komparativna analiza koja je karakterizirala drugi val bivaju djelomice zamijenjene kvalitativnim i diskurzivnim metodama. Pogotovo se može pratiti utjecaj francuskih intelektualaca, poput Foucaulta i Bourdieua, na inače ipak pozitivistički orijentiranu američku sociologiju. Kao primjeri se mogu izdvojiti knjige Philipa Gorskog (2003) o nastanku države i "discipliniranju" i Julije Adams (2007) o "obiteljskoj državi" rane moderne Europe.

Urednici ovog priručnika smatraju da četvrti val počinje posljednjih godina i očekuju dodatnu proliferaciju pristupa i koncepata bez ujedinjujuće istraživačke agende. Politička sociologija danas ulazi u nova područja šireći paletu metoda i teorijskih koncepata koje koristi. Primjerice, ovaj priručnik pokriva zaista široki spektar tema: novi i stari mediji, javne financije, zatvori, klijentelizam, kozmopolitizam itd. Politička sociologija je otišla mnogo dalje u odnosu na Lipsetovu hladnoratovsku analizu političkog ponašanja. Ako se nastavi širiti kao što autori ovog priručnika pretpostavljaju, onda ni tisuću stranica, koliko otprilike broji ovaj priručnik, neće biti dovoljno da se pokriju svi relevantni doprinosi. U tom procesu granice između političke sociologije kojom se uglavnom bave sociolozi i, primjerice, komparativne politike kojom se uglavnom bave politolozi, postaju sve mutnije pa vjerojatno ni nema mnogo smisla na njima inzistirati.

Ukoliko se mogu locirati neki zajednički nazivnici u tom velikom i heterogenom području onda bi to mogli biti neki koncepti koji su se pokazali kao veoma popularni. U svojoj je osnovi politička sociologija uvijek bila zainteresirana za odnose moći i političke nejednakosti. Gramscijanska i foucaultovska perspektiva u tome su se pokazale kao korisno ishodište. Slično vrijedi i za Bourdieuov koncept "polja" koji je svoje poklonike našao u više područja političke sociologije. Tako se i država, taj klasični predmet političke analize, pretvara u nešto što je heterogeno, nekoherentno, kontradiktorno. Država "ima mnogo ruku" (Janoski et al. 2020b: 6) ili, kako bi se u domaćem kontekstu reklo, "ne zna lijeva što radi desna". Osim toga, u četvrtom se valu piše o kompleksnoj političkoj nejednakosti koja se može temeljiti na različitim osnovama poput roda, klase, etniciteta i rase, koje se pak mogu presijecati i kombinirati na različite načine.

Svi koji traže pregled korisnih referenci te uvod u neko područje unutar političke sociologije ovdje će pronaći ono što trebaju. Ovaj je priručnik u tom smislu mnogo korisniji od starijih, gore navedenih koji nisu bili dovoljno opsežni. Ako se može dati neka zamjerka ovom priručniku onda bi to bila činjenica da se on uglavnom fokusira na radove autora s američkih sveučilišta. To je razumljivo, s obzirom na to da su američke društvene znanosti najutjecajnije na svijetu, ali nedostaje perspektiva drugih dijelova svijeta. To je djelomice korigirano poglavljima autora van SAD-a. Međutim, riječ je tek o pet poglavlja, a četiri od njih napisali su autori i autorice koji rade u Zapadnoj Europi, dok je tek jedna autorica iz "trećeg svijeta", u ovom slučaju iz Južnoafričke Republike. S obzirom na to da se priručnik među ostalim bavi i globalnim nejednakostima i postkolonijalnim pitanjima, šteta je da se ta načelna orijentacija nije odrazila i na odabir autora i autorica koji su uključeni u zbornik.

Literatura

- Adams, J., Clemens, E, i Orloff, A. (2005). *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*. Durham: Duke University Press.
- Adams, J. (2007). *The Familial State: Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gorski, Philip S. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Janoski, T., de Leon, C., Misra, J., i Martin, I. W. (2020a). *The New Handbook of Political Sociology*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Janoski, T., de Leon, C., Misra, J., i Martin, I. W. (2020b). Introduction: New Directions in Political Sociology. U: T. Janoski, C. de Leon, J. Misra i I. W. Martin (ur.), *The New Handbook of Political Sociology* (str. 1-32). Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Lipset, S. M. (1969). *Politički čovek: Društvena osnova politike*. Beograd: Rad.
- Moore, B. (2000). *Društveni koreni diktature i demokratije: Vlastelin i seljak u stvaranju modernog sveta*. Beograd: Filip Višnjić.
- Nash, K. (2010). *Contemporary Political Sociology: Globalization, Politics and Power*. Malden i Oxford: Blackwell.
- Nash, K., i Scott, A. (2001). *The Blackwell Companion to Political Sociology*. Malden i Oxford: Blackwell.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.

MAKING-UP PEOPLE: YOUTH, TRUTH AND POLITICS

Judith Bessant, Routledge, Oxford, 2021, 308 str.

Marko Kovačić

Institut za društvena istraživanja
Zagreb
E-mail: marko@idi.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 14. 11. 2021.
Prihvaćeno: 15. 11. 2021.

Čitateljima koji prate znanstvene tekstove iz područja mladih ime Judith Bessant nije nepoznato. Riječ je o vrhunskoj australskoj znanstvenici koja već godinama spada u svjetski vrh istraživača mladih. Svojim člancima i knjigama ne samo da empirijski ilustrira različite društvene i političke fenomene koji se odnose na mlade (ili čiji su mladi akteri), već i na teorijskoj razini donosi inovacije u ovo interdisciplinarno pa čak i eklektično znanstveno polje. Knjiga *Making-up People: Youth, Truth and Politics*, objavljena 2021. pod egidom uglednog znanstvenog izdavača Routledge nije iznimka. Riječ je o vrhunskom djelu suvremene znanosti koje će sasvim sigurno postati jedno od nezaobilaznih tekstova relevantnih za razumijevanje fenomena mladosti, kako kroz povijesnu perspektivu tako i kroz fenomenološku prizmu.

O kvaliteti knjige svjedoče i recenzije najpoznatijih istraživača u području poput Johanne Wyn, Marie Grasso, Sharlene Swartz, Matta Henna ili Donatelle della Porte koji imaju samo riječi hvale za djelo ističući pritom posebice inovativnu epistemičku poziciju autorice. Naime, Bessant u svojoj knjizi koristi kombinaciju dvaju pristupa kako bi objasnila međuodnos mladih i političkoga. Ispreplitanjem povijesne metode i relacijskog pristupa, autorica precizno secira modernu politiku i načine na koji se mladi u njoj ogledaju, s posebnim naglaskom na pitanje njihove reprezentacije. Drugim riječima, Bessant u knjizi gustim opisima, preciznim analizama i inovativnim interpretacijama oslikava različite povijesne sekvence odnosa mladih i političkoga. Krećući od 18. stoljeća u kojem su mladi mogli zauzimati vojne i političke pozicije koje su iz perspektive 21. stoljeća nezamislive, preko poglavlja o Francuskoj revoluciji koja je pozicionirala mlade kao aktere promjena, autorica nas vodi kroz dvadeseto stoljeće i baca novi pogled na famoznu 1968. godinu, objašnjava karakteristike rodno emancipiranog *Widgies* pokreta i interakcije mladih i tržišta 1970-ih i 1980-ih godina da bi završila prikazom suvremenih društvenih pokreta poput *Fridays for Future*.

Međutim, inovativnost pristupa ne ogleda se u povijesnoj metodi, već u drugom dijelu epistemičkog mozaika – relacijskim pristupom. Bessant želi objasniti reprezentaciju mladih pri čemu se oslanja na učenja poznatog socijalnog psihologa Sergeja Moscovicia, a posebno francuske superzvijezde antropologije i sociologije – Pierrea Bourdieua. Ova dvojica autora koja su zadužila društvene i humanističke znanosti svojim razmišljanjima i idejama o reprezentaciji inspirirala su Bessant da svoj središnji argument izvede upravo na teorijskom temelju povezanom s njihovim idejama. Naime, polazna pretpostavka je da se suvremena kompleksna društva manje oslanjaju na izravno iskustvo, a više na medijsku, znanstvenu, umjetničku ili

stručnu interpretaciju fenomena. Ti društveni i politički fenomeni tako bivaju reprezentirani posredstvom agensa, što je ideja koju datira još od Platonove alegorije spilje, odnosno Aristotelova *mimesisa*. Shodno tome, sve što znamo o djeci i mladima koji su, kako autorica pokazuje, svoju interakciju s društvenim i političkim fenomenima imali oduvijek (iako knjiga pokriva taj međuodnos od 18 stoljeća nadalje), znamo posredstvom modernih znanstvenih ideja o mladima i tom međuodnosu.

S obzirom na manju količinu društvene i političke moći koje su mladi imali i koje mladi imaju oni ne mogu biti dovoljno utjecajan glas te se ne mogu emancipirati i samoobjasniti, već to za njih čine stručnjaci, medijski radnici i znanstvena zajednica. To omogućuje društvu uokvirivanje mladih kao problema, često zanemarujući kompleksnost mladosti i nositelja iste. Ovakav argument poziva na emancipaciju mladih i njihovo uključivanje u politiku – ne samo u procese donošenja odluka u formalnoj politici već i na sukreiranje javnog diskursa o njima samima. Kritizirajući redukcionizam koji se često dešava kada se skupine ljudi klasificira u kategorije, ali i praksu suvremene znanosti koja reprezentira mlade lišavajući ih nekih važnih karakteristika (autorica to naziva uzurpatorsko trbuhozorstvo, eng. *usurpatory ventriloquism*), Bessant zagovara stvaranje poticajnog okruženja u kojem mladi bez posrednika mogu o sebi reći ono što trebaju reći. Odatle i prvi dio naziva knjige, preuzet o Iana Hackinga – izmišljanje ljudi (eng. *making-up people*) – budući da povijest društveno-humanističke publicistike obilježava jaz između toga kako su djeca i mladi bili prikazivani i reprezentirani i realnosti života tih istih mladih. Bessant tvrdi da stručnjaci izmišljaju ljude svojim kategorijama pa je njezina misija dekonstruirati s tim povezanu politiku reprezentacije. Kako bi ostala dosljedna svom cilju, autorica odbacuje konvencionalni pristup istraživača mladih koji na početku daju polaznu definiciju mladosti uglavnom polazeći od dobne kategorizacije te koju nadograđuju sociološkim, ekonomskim, političkim, antropološkim ili kulturološkim uvidima.

Knjiga *Making-up People: Youth, Truth and Politics* 308 je stranica dugačko štivo koje je podijeljeno u devet poglavlja povrh uvoda i zaključka. U čitavoj knjizi nalazi se jedan grafikon, a nema ni jedne tablice što je indikator dosljednosti Bessantičinog argumenta da tablice reduciraju sadržaj. U nastavku donosimo kratki opis svakog od poglavlja.

Prvim poglavljem knjige Judith Bessant uvodi nas u teoriju reprezentacije. Osim što odgovara na pitanje zašto je reprezentacija važna i na što treba paziti kad se koristi, autorica nas upoznaje s glavnim teorijskim polazištima autora na temelju kojih gradi svoju argumentacijsku liniju. Počevši s Christine Griffin i njenom knjigom *Representations of Youth*, Bessant kritizira izostanak argumentacije važnosti same reprezentacije kao takve, zatim opsežno analizira Moscovicijeve uvide u reprezentaciju da bi poglavlje završila s Bourdieuom i njegovim osvrtom na reprezentaciju mladih.

U drugom poglavlju autorica se dotiče stare rasprave o naravi i konceptu politike i političkog. Budući da je koncept političkog centralna ideja knjige, Bessant daje pregled ideja političkih filozofa poput Hannah Arendt, Chantal Mouffe i Elizabeth Cohen kako bi oslikala kompleksnost reprezentacije te kritizirajući Arendtčin stav da mladi ne mogu i ne bi trebali biti politični, zagovara suprotnu ideju – mladi jesu i trebaju biti politični. Koketirajući s politikom priznanja (eng. *recognition politics*) Bessant emancipira mlade kao nositelje prava i kritizira paternalizam odraslih koji ih sprečava ili im otežava sudjelovanje u društvenoj i političkoj sferi.

S trećim poglavljem započinje kronološki prikaz mladih u različitim povijesnim zbiljnostima. 18 stoljeće obilovalo je mladim muškarcima koji su imali visoke polo-

žaje u vojsci i u političkim sferama. Od mladih osoba kao što su svima poznati Kralj George III, Nelson ili čak Napoleon očekivalo se da sudjeluju na čelnim pozicijama i u vojsci i u politici, što je praksa koja je danas gotovo nezamisliva. Čak je i Francuska revolucija, jedan od najvažnijih događaja u povijesti čovječanstva, bila vođena od strane mladih bez da je itko sumnjao u njihovu kompetentnost ili sposobnost samo zbog dobi. Ono što Bessant pokušava reći je da je suvremeno razumijevanje uloge mladih u društvu konzervativnije nego što je to bilo u 18. stoljeću. Danas su upravo kategorije "djeca" i "mladi" ograničavajuće dok su u 18. stoljeću kompetentnost i sposobnost bili važniji kriteriji za aktivno sudjelovanje u društvu i politici od puke dobi.

Četvrto poglavlje bavi se 19. stoljećem i društvenom reprezentacijom mladih kao problematičnih. Plejadom primjera Bessant ilustrira uspostavljanje hijerarhijskog društvenog sustava u kojem je dob jedna od važnijih determinanti. Djeca i mladi često su portretirani negativno, kao nedovoljno zreli te u raskoraku između društvenih normi i bioloških ograničenja (pristup koji je popularizirao američki psiholog Stanley Hall).

Uzlet i javna prepoznatljivost *Widgies* subkulture glavna su tema petog poglavlja čime autorica ulazi u dvadeseto stoljeće. Naime, sredinom dvadesetog stoljeća u Australiji i Novom Zelandu javlja se pokret djevojka koje su dekonstruirale klasične obrasce ženstvenog i činile stvari koje su bile rezervirane za muškarce (nosile su kratke frizure i usku odjeću, pušile, odlazile na *rock and roll* koncerte i okupirale javni prostor). Prikazom ove subkulture autorica čini dvije stvari: prvo, pokazuje mačistički i patrijarhalni pogled na mlade u prvoj polovici dvadesetog stoljeća te drugo – emancipira dekonstrukciju rodnih uloga.

U šestom poglavlju Bessant se bavi šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća i daje prikaz studenata koji su obilježili ovo povijesno razdoblje prosvjedima i političkim akcijama. Autorica kritizira društvene znanstvenike koji su u tekstovima često pokušavali depolitizirati ove aktivnosti proglašavajući studente impulzivnim, nesmotrenim, infantilnim. Njihovi narativi, kako Bessant tvrdi i potkrepljuje brojnim primjerima, nisu utemeljeni na istini te stoga poziva na objektivniju analizu studentskog djelovanja sredinom prošlog stoljeća.

U sedmom poglavlju koje pokriva razdoblje 1970-ih i 1980-ih godina, autorica prikazuje problematiku fokusa na tržište koja se stvara negdje u tom periodu. Pod utjecajem vlada i financijskih institucija mladi su još jednom portretirani kao problem, pa se stvarao narativ nezaposlenih mladih umjesto nezaposlenosti mladih. Naime, Bessant tvrdi da su upravo strukturne karakteristike tržišne ekonomije na kraju 20. stoljeća proizvele disrupciju ekonomskih obrazaca kada se fokus s rada prebacio na profit. Ta je promjena uzrokovala nepovoljnu situaciju za mlade pa je, umjesto da odgovorni priznaju krivnju, počelo optuživanje i krivljenje mladih kao odgovornih za nemogućnost pronalaska posla.

Osmo poglavlje bavi se suvremenim pokretima mladih i važnošću njihovog političkog aktivizma. Suvremeni medijski diskurs, iako na prvi pogled podržava aktivnosti mladih, zapravo ih i dalje reprezentira kao polu-odrasle kojima nedostaje iskustva, kognitivnih vještina, samokontrole i mogućnosti prosudbe. Bessant tvrdi da takva reprezentacija ne odgovara istini budući da mladi pokazuju zavidnu sposobnost samoorganizacije, korištenja novih tehnologija i artikulacija što je posebno vidljivo u organizaciji klimatskih prosvjeda u kojima su glavni akteri.

Deveto i posljednje poglavlje sistematizira diskrepanciju reprezentacije djece i mladih i njihovih stvarnih životnih poduhvata. Bessant se još jednom poziva na

politiku priznanja i odaje počast mladima koji svojim djelima svjedoče da jesu politični i da politika pripada i njima. Obračunava se s redukcionistima poput Halla i Arendt te argumentira o nužnosti uključivog pristupa javnoj i političkoj sferi za sve zainteresirane aktere.

Iz prikazanog je sasvim jasno da se autorica pišući ovu knjigu teorijski informirano, metodološki precizno i argumentacijski hrabro odlučila obračunati s kolegama i kolegicama znanstvenicima, medijskim radnicima i stručnjacima za javne politike koji ignoriraju kompleksnost mladih kao specifičnog društvenog i političkog aktera. Bessant pritom naglašava važnost multiperspektivnosti, ali i davanja glasa marginalnim skupinama. Nadalje, poziva na inkluzivne prakse respektiranja mladih te upozorava na važnost kritičkog stava prema dominantnim diskursima koji su isključivi. Da knjiga *Making-up People: Youth, Truth and Politics* nije toliko strukturirano i informirano napisana kritičari bi je mogli proglasiti aktivističkim pamfletom, no ona ide mnogo dalje od toga. Ona je prikaz mogućnosti i poziv kreatorima javnih i političkih diskursa na samokritičnost. Ona je djelo koje treba pročitati svaki građanin zainteresiran za tematiku mladih.

ASPEKTI NOVOG DESNOG RADIKALIZMA

Theodor W. Adorno, TIM press, Zagreb, 2021., 79 str.

Damjan Stanić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: damjan.stanic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 26. 7. 2021.
Prihvaćeno: 6. 8. 2021.

Poznati njemački politički teoretičar Theodor W. Adorno, održao je 1967. u Beču pred prepunim auditorijem bečkih studenata predavanje pod nazivom *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus* ("Aspekti novog desnog radikalizma"). Zahvaljujući tonskom zapisu predavanja, načinjen je transkript temeljem kojega je 2019. godine u Njemačkoj objavljena knjiga istog naziva, a 2021. godine i hrvatski prijevod za kojega je zaslužan Tihomir Cipek, profesor na Fakultetu političkih znanosti. Čitatelji hrvatskog izdanja u prilici su pročitati i pogovor prvom njemačkom izdanju kojega je napisao Volker Weiß, kao i Cipekov pogovor hrvatskom izdanju.

Aspekti novog desnog radikalizma posve je netipična knjiga političke teorije, bez jasno odijeljenih tematskih cjelina, što ne treba čuditi budući da je izvorno bila riječ o predavanju, a ne o knjizi. No knjiga je, usprkos tome što je njezin sadržaj nastao sad već davne 1967. godine, gotovo pa zastrašujuće aktualna. Ona svakog čitatelja tjera da pomiče granice vlastite zone kognitivnog komfora i promišlja o meritumu onoga što možemo nazvati desnim radikalizmom, kako 1967. tako i 2021. godine. Ovo je, suštinski, knjiga o demokratskom sustavu kojega desni radikalizam konstantno izjeda koristeći upravo demokratske metode, prilagođavajući i podređujući ih, prilično efikasno, nedemokratskim ciljevima vlastita djelovanja.

Adorno čitatelja uvodi u razmatranja o desnom radikalizmu teom da društvene pretpostavke fašizma i dalje postoje. U maniri neomarksističkog autora *par excellence*, što Adorno nepobitno jest, te se pretpostavke po njemu kriju ponajprije u prevladavajućoj tendenciji koncentracije kapitala, a onim društvenim slojevima kojima prijete deklasiranje nije jasno da desni radikalni pokreti nisu rješenje za izlaz iz situacije koja im se čini bezizlaznom. Ljudi koji se osjećaju odbačeno od društva u cjelini, koji zbog sve većeg prodora automatizacije na "tržište rada" strahuju za vlastitu egzistenciju i podaju se tzv. "bauku tehnološke nezaposlenosti" laka su meta neonacističkih pokreta. Taj Adornov uvid neizmjerljivo podsjeća na analizu Hanne Arendt u *Izvorima totalitarizma* u kojoj objašnjava kako su upravo osobe ugrožene egzistencije neizmjerljivo lagano postajale pristaše fašizma/nacizma u razdoblju uoči Drugog svjetskog rata.

Desni radikalizam, koji Adorno minuciozno opisuje ipak ne odlikuje jaka ideologija na koju se svaki pobornik može nedvosmisleno osloniti, već, dapače, slabašna ideologija koju je potrebno zamaskirati onime što je naciste oduvijek "krasilo" – propagandom. Upravo je propaganda ključ političkog uspona NPD-a, u tom periodu novoosnovane političke stranke, ali, ustvari, stranke slijednice Hitlerovog NSDAP-a, koja je 1960-ih godina počela ostvarivati zapažene rezultate u regionalnim parla-

mentima diljem Njemačke. Propagandom je moguće privući sve one osobe koje ne vide nikakvu budućnost pred sobom, a osobama koje žele propast svega desni radikalizam je izrazito primamljiv jer im putem svoje propagande nudi upravo to.

Također, antisemitizam nikada, ustvari, nije nestao, nego je samo blago izmijenio vlastitu formu, donekle i supstanciju. Moglo bi se reći da je antisemitizam u Njemačkoj, na koju se Adorno uglavnom fokusira jer je najbolje poznaje, nadživio Židove. On ostaje prisutan među ljudima u ispiranju vlastitog osjećaja krivnje. Onog trenutka kada Nijemci, pokušavajući racionalizirati iracionalni genocid nad Židovima, ustanove da je "nešto moralo biti, inače ih ne bi poubijali", možemo bez dvojbe ustanoviti da je antisemitizam i dalje itekako živ. On više nije do kraja otvoren, barem ne prema Židovima, ali je zato uperen prema onome što se u očajnoj svjetini počinje nazivati "lijeva intelektualna elita".

Počinje se, isto tako, manipulirati činjenicama, ponajprije brojkama. Pa se tako u pitanje dovodi broj ubijenih Židova, ali i broj ratnih reparacija koje je Njemačka platila Državi Izrael. Čak i najmanja sumnja da nešto s tim brojkama nije posve čisto omogućuje jačanje desnog radikalizma među općom populacijom. Politički pokreti koji "jamče" da će glorificirati potonulu naciju i vratiti je na put "stare slave" postaju đavolje primamljivi, a još ako se u pozadini takvih pokreta krije neka jaka autoritarna ličnost, čega u slučaju desnog radikalizma nikada nije nedostajalo, tada možemo uvidjeti puni doseg neonacističke propagandne mašinerije usmjerene prema masi koja se osjeća ugroženo od svih, ali ne i od onih koji im neupitno donose propast.

Politike desnog radikalizma, zaključuje Adorno, one su koje neizbježno vlastite pristaše vode u propast. Radi se o duboko proračunatoj i unaprije osmišljenoj propasti koja je upisana u samu matricu desnog radikalizma. Sam Hitler je gotovo svaki svoj govor započinjao s "radije ću si ispaliti hitac u glavu" što, uzevši u obzir da je uistinu tako i okončao vlastiti život, potiče na pomisao nije li upravo takav kraj bio zamišljen od samoga početka? Kraj koji je na cjedilu ostavio sve one koji su vjerovali da su upravo takvi politički pokreti oni koji im mogu donijeti spasenje. Umjesto spasenja, zadesila ih je okrutna sudba propasti žešće negoli ikada prije.

Adorno se zgraža nad tzv. vulgarnim idealizmom čiji prototip vidi u primisli da se iza desnog radikalizma krije nekakva ideja. Ideja se, krajnje pragmatično, zahvaljujući snažnoj propagandi, pretvara u vlastiti antipod – ona postaje sušta suprotnost vlastitog sebstva. Sadržaj ideje odjednom više nije bitan, već učinkovit surogat ideje postaje tvrdnja da ideja postoji. Pa i ondje gdje je potpuno nemoguće da postoji čak i natruha ideje. Upravo zato je moguće "rehabilitirati" nacizam, barem u nekim njegovim elementima, tvrdnjom da je on bio izgrađen na zdravim temeljima, da je njegova ideja bila čista. Onog trenutka kad se anti-ideja poistovjeti s idejom, tada jača desni radikalizam, podjednako 1922., 1933., 1941., 1967. i 2021. godine.

Weißov pogovor njemačkom izdaju sjajan je suplement relativno kratkom transkriptu Adornovog bečkog predavanja. Osim što Weiß čitatelju predstavlja cjelokupnu genezu Adornovog angažmana unutar Instituta za društvena istraživanja u Frankfurtu zajedno s, prije svega, Maxom Horkheimerom, kao i povijest Adornova interesa za aspekte desnog radikalizma, u ovom su pogovoru istaknute neke iznimno simptomatične teze kojima Adornovo transkribirano izlaganje dobiva dodatan značaj. Weiß nam, uspoređujući politički put NDP-a s onim AfD-a te uopće političke situacije 1960-ih s onom danas, pokazuje da je Adornov konačan sud o desnom radikalizmu bio kako je daleko opasnije egzistiranje (neo)fašizma unutar demokratskog poretka negoli (neo)fašističko djelovanje protiv demokracije *per se*.

Cipekov pogovor hrvatskom izdanju na sjajan način uokviruje ovu i danas aktualnu knjigu u kojoj čitatelj može steći uvid u osnove desnog radikalizma te se zaintrigirati za daljnja istraživanja kompleksne, ali izrazito interesantne teme. Cipek Adornova razmatranja povezuje sa suvremenim političkim zbivanjima u Hrvatskoj te, na vrlo plastičan način, pokušava pokazati da Adornov sud, ne samo da uspijeva gotovo neokrznuto preživjeti protok vremena, već da, uz sitne razlike, podjednako vrijedi i u Njemačkoj, Hrvatskoj ili bilo kojoj drugoj zemlji Europe.

Misaoni doseg Adornova izlaganja krije se upravo u svevremenosti ideje o postojanju političkih pokreta koji, usprkos tome što nemaju i ne mogu imati vlastitu ideju, konstantno prijete demokratskim uzusima europskih društava i nacionalnih država. Adornova knjiga *Aspekti novog desnog radikalizma* vrijedan je doprinos razmatranju europske političke suvremenosti, ali i podsjetnik da su se stvari koje se odvijaju danas već nebrojeno puta, u daleko radikalnijim formama, odvi(ja)le u prošlosti. Desni radikalizam, kao onaj koji personificirajući Wotana, priželjkuje kraj svega, katastrofu u kojoj bi se najbolje snalazio, ne može biti rješenje jer, kao što anti-ideja ne može biti supstitut za ideju, tako niti kraj ne može biti sinonim za početak. Stoga je riječ o knjizi koja nam prikazuje stvarno lice desnog radikalizma te nam služi kao odlično pomagalo za detekciju desnog radikalizma u svim svojim licima neovisno o vremenskom kontekstu. Adorno nam, zato, svima želi nedvosmisleno poručiti da ideju ne mogu imati oni koji svjesno djeluju protiv i najmanjeg začetka ideje o postojanju ideje.

EICHMANN U JERUZALEMU: IZVJEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA

Hannah Arendt, Jesenski i Turk, Zagreb, 2020., 296 str.

Paško Mužić

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: pasko.muzeic@gmail.com

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 21. 7. 2021.
Prihvaćeno: 25. 10. 2021.

Prisustvujući 1961. suđenju Adolfu Eichmannu u ulozi novinarka američkog tjednika *New Yorker*, Hannah je Arendt imala za cilj prikazati zlo koje se manifestira u običnom čovjeku. Kako je istaknula u postskriptu svog "izvještaja", njena "se knjiga ne bavi poviješću najveće katastrofe koja je ikada pogodila židovski narod, ona nije ni prikaz totalitarizma ni povijest njemačkoga naroda u razdoblju Trećeg Reicha. I naposljetku, ne i najmanje važno, ona nije ni teorijska rasprava o naravi zla. U žarištu je svakog suđenja osoba optuženog, čovjek od krvi i mesa i njegova pojedinačna povijest, uvijek jedinstven zbroj osobina, mana, postupaka i okolnosti" (Arendt, 2020: 262).

Arendt nam detaljno prikazuje Eichmannov životni put, od mladosti, preko službe u Reichu, pa sve do skrivanja u Argentini. Specifično za ovo djelo jest što u svojoj kritici Arendt ne šteti ni Židove, ni Nijemce i njihove kvislinške režime. U tom smislu djelo je bilo izrazito hrabro, jer je autorica htjela ukazati kako suđenje Eichmannu nije smjelo biti samo suđenje za zločine počinjene nad Židovima, nego suđenje za zločine protiv čovječnosti. Valja još istaknuti kako Arendt u digresijama napada brojne imućnije i društveno bolje pozicionirane pripadnike židovskog naroda koji su surađivali s nacističkim režimom, uključujući Eichmannov RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*), te isporučivali pripadnike vlastitog naroda njemačkim vlastima, a brojni pripadnici kolaboracionističkih Židova bili su u kvislinškim državnim tvorevinama proglašavani i počasnim Arijevcima.

Međutim, na stranu političke kontroverzije koje je djelo izazvalo, Arendt nam ponajprije želi pokazati kako se bit zla nalazi u njegovoj banalnosti, dakle ne u vebnim eshatološkim prikazima zla u svijetu, nego u depersonaliziranome birokratskom postupanju jednog potpukovnika. Jezgru rasprave pritom čini odnos unutar-njeg kategoričkog imperativa koji pripada sferi moralnosti i pozitivnog prava koje formalizira politiku države. Naime, osim što obiluje povijesnim referencama i podacima koji inkriminiraju Eichmanna i cjelokupni nacistički režim, knjiga pristupa cijelom pitanju zločina počinjenih protiv Židova metafizički. Arendt se pritom referira na Kantov kategorički imperativ. Ona se pita kako je moguće da jedan zakon uma, koji nalaže unutarnju slobodu i savjesno djelovanje, može postati tako izokrenut u svojoj upotrebi?

Prvi se dio knjige bavi Eichmannovom biografijom prije službe u Reichu, ali i njegovim ranim godinama službe u Reichu. Druga se cjelina bavi osmišljavanjem konačnog rješenja, te Eichmannovim sudjelovanjem u tom cijelom procesu. Treći dio, ujedno i najinteresantniji, tiče se primjene kategoričkog imperativa i njegovog

odnosa prema pozitivnom pravu. Biografski podaci i sudioništvo u zločinima u Eichmannovu slučaju nisu upitni, ali se s druge strane postavlja legitimno pitanje u vezi Arendtinog razumijevanja kategoričkog imperativa i političke prakse.

Adolf Eichmann rođen je 1906. godine u Njemačkoj kao najstariji sin od petero djece u protestantskoj obitelji. Većinu života provodi u Austriji gdje se već 1920-ih pridružuje Nationalsocijalističkoj radničkoj partiji. Vrlo brzo postaje član SS-a te biva zadužen za poslove protjerivanja Židova s područja Reicha. Početkom rata, odnosno 1940.–1941., biva zadužen za sakupljanje i protjerivanje Židova i njihov transport u koncentracijske logore na istoku Njemačkog Reicha. Nakon rata skriva se po Argentini te zbog nepostojanja sporazuma o izručenju između Izraela i Argentine biva otet u tajnoj operaciji Mossada 1960. godine da bi otprilike godinu dana kasnije bio osuđen i pogubljen zbog zločina počinjenih protiv židovskog naroda.

Iznoseći nam biografske detalje Eichmannova života, Arendt želi prikazati stereotipnog birokrata te njegov uspon u nacionalsocijalističkoj partiji i SS-u. Eichmann je na suđenju uporno isticao kako nikada nije ubio niti jednu osobu, niti jednog Židova, štoviše imao je i prijatelje Židove. Isticao je također kako se ne osjeća krivim. Ipak, u širokoj paleti ekskulpacijskih iskaza niti jedan nije toliko apsurdan kao njegova tvrdnja da je postupao u skladu s kategoričkim imperativom. Jedna od brojnih inačica tog načela koje nam daje Kant, formulirana u *Kritici praktičkog uma*, glasi: "Djeluj tako da maksima tvoje volje u svako doba ujedno može da važi kao princip općeg zakonodavstva" (Kant, 1990: 64).

Eichmannovo pozivanje na dužnost i postupanje po maksimi, dakle njegovoj subjektivnoj postavci volje koja smjera prema objektivnom opredmečenju u formi imperativa jest dubiozno. Arendt ističe kako maksima djelovanja rezultira postupanjem po zakonitostima unutarnjeg djelovanja koja čovjeku pripadaju kao slobodnom biću. Dakle, postupamo prema savjesti. Kod Eichmanna je, prema njegovim iskazima, uslijed okolnosti na koje nije mogao utjecati, došlo do velike transformacije njegova načina rada. Nakon promjene njemačke državne politike prema Židovima i osmišljavanja konačnog rješenja, kako se branio, Eichmannu su ruke bile vezane. On je tvrdio da je postupao iz dužnosti, prema općem zakonu. No, kako Arendt obrazlaže, Eichmann je postupao u skladu s Kantovim načelima mišljenja samo za "domaću upotrebu malog čovjeka". Drugim riječima, došlo je do izvrtanja i pogrešnog shvaćanja moralnog zakona. Eichmann, naime, jest postupao u skladu s načelima najvišeg moralnog zakona, samo što to najviše načelo općeg zakonodavstva nije bila njegova unutarnja volja, nego Führerova politička volja.

Eichmannova krivnja nije upitna prema Kantovim načelima praktičkog nauka čistog uma. Eichmann je kriv jer je nije djelovao kao slobodno biće. Nije postupao kao biće kojemu je inherentan moralni zakon, jer je rođen kao svjesno biće sposobno voditi savjestan život. Eichmann je svojevóljno odustao od vlastite suverenosti kao slobodnog bića onog trenutka kad se iz dužnosti podredio volji njemačkog državnog aparata u rukama nacističkog režima, dakle volji Führera. U tome leži korijen njegove krivnje. Time dolazimo do ključnog problema knjige sadržanog u poznatoj sintagmi "banalnost zla". Interpretacija kategoričkog imperativa, kako ga uzima Arendt, a i izraelski sud u Jeruzalemu, jest problematična, jer počiva na apriornom shvaćanju dobra i zla.

Prema Kantovu učenju, moralni zakon pripada čistom praktičkom umu, kao najviše dobro i sposobnost za slobodnu volju. Pojmovi dobra i zla kako su tradicionalno bili shvaćeni u povijesti etike stoga su predmeti izvan okvira čistoga praktičkog uma. Čisti um je etički besadržajan. On počiva na biti slobode. Njegovo ispunje-

nje je sadržano u činu slobodne volje koje može rezultirati nekim uobličanjem cilja. Taj cilj je ipak sekundaran, a primarno je autonomno postupanje u skladu s vlastitim činom slobodne volje:

Kako je, međutim, osnovom svakoga praktičkoga zakona već učinjen neki predmet prema pojmovima dobra i zla, a predmet se bez prethodnoga zakona mogao pomišljati samo prema empirijskim pojmovima, to je čovjek sebi već unaprijed oduzeo mogućnost da samo i pomišlja čisti praktički zakon ... Ova primjedba, koja se tiče samo metode najviših moralnih istraživanja, jest od važnosti. Ona odjednom objašnjava razlog koji prouzrokuje sve zablude filozofa u pogledu najvišeg principa morala. Oni su naime tragali za nekim predmetom volje da bi ga napravili materijom i temeljem nekog zakona ... umjesto da su najprije tragali za nekim zakonom koji bi a priori i neposredno određivao volju, a prema njoj tek predmet (Kant, 1990: 103).

Jedna od glavnih primjedbi Arendt izraelskom državnom vrhu jest što je Eichmanna nastojao suditi za zločine protiv židovskog naroda, a ne zločine protiv čovječnosti: "Odatle gotovo opća odbojnost u Izraelu na sam spomen međunarodnog suda koji bi sudio Eichmannu, ne za zločine 'protiv židovskog naroda', nego za zločine protiv čovječanstva počinjene nad židovskim narodom" (Arendt, 2020: 14). Podulji citat iz Kantove *Kritike praktičkog uma* upućuje, međutim, na srž problema. Izraelski Dom pravde, ali i Arendt sama, postupaju u svojoj ocjeni Eichmannovih zlodjela ciljno, određujući predmet dobra i zla empirijski prije samog moralnog zakona. Moralni zakon koji ima svoj formalni izričaj u kategoričkom imperativu podrazumijeva postupanje prema najvišem dobru, ali ne dobru u pukom etičkom smislu nego kao nužnosti unutar cjelokupne arhitektonike čistoga uma. On smjera prema višoj ideji svijeta koja nije fenomeniski (realno) određena, definirajući pritom čovjekovo slobodno postupanje shvaćajući čovjeka kao autonomnog samozakonodavca koji se samo u potencijalnosti može odnositi prema najvišem dobru. Ispravnost postupanja, moralnog ili amoralnog, stoga se u potpunosti može vrednovati samo u transcenciji. Čovjeku se preostaje služiti darom slobode odnosno mogućnošću postupanja kao autonomnoga moralnog bića.

Pozivanje na kategorički imperativ u slučaju Eichmann stoga je bespredmetno jer je suđenje bilo politički akt, primjena starog starozavjetnoga talionskog principa "oko za oko, zub za zub". Eichmannovo nerazumijevanje kategoričkog imperativa jest razvidno u njegovom pozivanju na dužnost koje je bilo heteronomno, a ne autonomno, dakle nije dolazilo od njega samog nego je proizlazilo iz službe u njemačkom državnom aparatu stavljenom u funkciju politike nacističkog režima. S druge strane, pokušaj formuliranja iskonskog zla pomoću figure jednog asteničnog apartčika, kako Arendt tumači Eichmanna, također je besmisleno, jer je zlo definirano kroz prizmu čistoga praktičkog uma prazan pojam, kategorija mišljenja određena empirijski, izvan domene moralnog zakona. Svrha moralnog zakona već je ostvarena u činu autonomnog djelovanja slobodnog bića, ne i u nekom ciljnom, opredmećenom djelovanju. U tom smislu, kao što su pokazala iskustva 20. stoljeća, Kantov praktički nauk jest i najslabija točka njegovoga cjelokupnog filozofskog sistema, jer je postupanje u skladu s moralnim zakonom koje treba rezultirati idejom vječnog mira kapituliralo pred idejom vječnog rata.

Upravo se problem cijele primjene kategoričkog imperativa u političkom, a zatim i u pozitivnopravnom smislu razotkriva u Kantovom kraćem djelu *Prema vječnom miru*. Kant tamo postupa realpolitički, pokušavajući konkretizirati vlastitu sliku političkog odnosno globalnopolitičkog. On iznosi temeljne odredbe budućeg

svjetskog konsenzusa koji bi se trebao temeljiti na pacifizmu, republikanizmu te načelu federalnog povezivanja. Pritom Kant gotovo anticipira probleme vlastitih političkih nadanja:

Praktičar (kojemu je moral samo teorija) temelji svoju neutješivu osudu naše dobroćudne nade (čak dopuštajući trebanje i moć), zapravo time da on iz ljudske prirode vidi kako čovjek nikada neće htjeti ono što se od njega traži da bi se ostvario vječni mir. – Naravno, volja svih pojedinaca da žive u zakonskom uređenju na načelima slobode (distributivno jedinstvo volje svih) nije u tu svrhu dovoljna, već se za to traži da svi zajedno hoće to stanje (kolektivno jedinstvo ujedinjene volje), da bi se ostvarila cjelina građanskog društva, a to je rješavanje teška zadata (Kant, 2000: 138).

Zadata i cilj prosvjetiteljstva koje nastoji stvoriti zajednicu slobodnih i moralnih pojedinaca stoga je jedno nadanje, što možemo vidjeti i iz iskustva 20. stoljeća. Arendt također postupa nerealno u svojim očekivanjima, a možemo reći i dijelom licemjerno. Susan Linfield u svojem djelu *Lavlja jazbina* ističe "osciliranja" Hanne Arendt po pitanju opstojnosti i održivosti cionizma:

Omaložavala je židovski politički suverenitet, ali se gorljivo zalagala za židovsku vojsku i židovsku samoobranu, pravo Židova na Palestinu, kao i stvaranje specifično židovske politike i specifično židovskoga svijeta... Arendt se žestoko protivila asimilaciji i gorljivo se divila cionističkim postignućima – ekonomskima, političkima, intelektualnima i društvenima – u Palestini i, poslije, u Izraelu, iako je izrazila i gađenje prema cionizmu koji je postojao u stvarnosti (Linfield, 2020: 30).

Pitanje dobra i zla u političkom smislu nije rješivo mimo eshatoloških i transcendentnih formulacija koje zalaze u metafizičko. Utopistički ideali koji zatim nastaju nasilno pokušavaju redefinirati stvarnosti. S tog aspekta možemo tvrditi kako Kant i Arendt imaju komplementarne, gotovo iste ciljeve, jer postupaju u skladu s univerzalnim načelima slobode i moraliteta, koja trebaju rezultirati oblikovanjem načela čovječnosti i sveopćeg uzajamnog poštivanja i snošljivosti. Ipak povijest je pokazala da je mir samo težnja, dok su sukob i rat činjenice.

Prvo izdanje knjige *Eichmann u Jeruzalemu* na hrvatskom jeziku objavljeno je 2002. godine u izdanju *Političke kulture*, u prijevodu Mirjane Paić-Jurinić. Reizdanje ovog prijevoda nakon gotovo dvadeset godina u nakladi *Jesenski i Turk* dobrodošlo je za aktualno promišljanje temeljnih etičkih i političkofilozofskih kategorija. Teme Drugoga svjetskog rata u hrvatskom su društvu, a i šire, itekako prisutne, dok problemi političke ontologije traže interpretacije i reinterpretacije. Ovo izdanje uključuje i pogovor Gorana Sunajka, "Eichmann – pogled u lice totalitarizma", koji oslovljava pitanja depersonaliziranosti zla, ali i pitanja naravi totalitarizma te problema zlouporabe Kantove filozofije morala.

Literatura

Kant, I. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Zagreb: Naprijed.

Kant, I. (2000). *Pravno-politički spisi*. Zagreb: Politička kultura.

Arendt, H. (2020). *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Linfield, S. (2020). *Lavlja jazbina: Cionizam i ljevica od Hanne Arendt do Noama Chomskog*. Zagreb: Naklada Ljevak.

THE NEW MAP: ENERGY, CLIMATE AND THE CLASH OF NATIONS

Daniel Yergin, New York, Penguin, 2020., 492 str.

Marta Zorko

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: marta.zorko@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 17. 11. 2021.
Prihvaćeno: 22. 11. 2021.

Yerginova "nova karta" na prvi pogled podsjeća na velike najave preslagivanja svjetskog poretka, karakteristične za razdoblje znanstvenih *endizama* po svršetku Hladnog rata. Najavljeni završeci ideologija, povijesti, geografije, koncepta nacionalne države, ne samo da se nisu ostvarili, već su vrlo brzo u svjetskim znanstvenim krugovima polučili suprotan učinak – zazivanje njihovih "osveta" ili velikog povratka. Međutim, kako klasični postulati spomenutih disciplina ustvari nisu nestali, tako se nisu ni vratili.

Na tragu tog shvaćanja, niti Yerginova nova karta ne donosi nove postulate za razumijevanje svjetskog sustava, već ukazuje na utjecaj energetske natjecanja, razvoja tehnologije i klimatskih posljedica na potencijalne promjene u odnosima moći u poznatoj i jasno definiranoj geopolitičkoj areni. Autor nagrađen Pulitzerovom nagradom, čiji su prošli radovi doživjeli i ekranizaciju, pokušava čitateljima pojasniti novu svjetsku kartu kroz nove odnose moći. Njegovu argumentaciju prati pregršt statističkih podataka, zanimljivosti i činjenica. Ipak, u novoj svjetskoj karti malo je toga novog. Istraživanje natjecanja za svjetsku moć među državnim subjektima definicija je klasične geopolitike – iste one koja je u pompoznom najavama nestajala i isto se tako pompozno vraćala posljednjih desetljeća.

Yergin se naime orijentira prema globalnom energetske natjecanju između SAD-a, Kine i Rusije, stvarajući tako *novu* kartu, no orijentiranu isključivo prema klasičnom natjecanju u dobro poznatom *zatvorenom ringu* za odmjerenje snaga koji je definirao još Halford Mackinder 1904. godine. Već pogled na sadržaj knjige pokazuje zapravo kakva je Yerginova karta. Ona je orijentirana prema SAD-u, Kini i Rusiji u kontekstu velikog energetske natjecanja koje podsjeća na novi Hladni rat (ili Hladni rat 2.0, kako ga nazivaju neki autori koji veću pažnju pridaju razvoju tehnologije i informatizaciji), uz marginaliziranje svjetskih regija koje bi na to natjecanje mogle utjecati svojom potražnjom ili pomanjkanjem iste. Europa, konkretnije Europska unija, objektivizirana je u natjecanju između ruske ponude prirodnog plina i američkog plina iz škriļevca koji se sve više probija na svjetsko tržište. Marginalizirani su i mnogoljudni dijelovi svijeta poput Indije i tehnološki div poput Japana, promatrani kao potencijalni potrošači američkog plina i pijuni u velikoj igri ovih triju energetske sila. U prepoznatljivoj tradiciji američke vanjskopolitičke misli, Bliski istok dobiva zasebno poglavlje i zasebnu kartografiju objekta koji je ukorijenjen u već desetljećima poznate odnose i *geografsku* predodređenost prema nestabilnosti. Zanimljivo je i to kako je samo američka karta definirana kao *nova*. Ostale karte, u jedini ili množini, sporadični su prikazi regionalnih odnosa moći u jednoj viziji za

vladanje svijetom, utemeljenoj na dobro poznatim geopolitičkim postulatima borbe za strateške resurse.

Američka nova karta, prikazana u prvom poglavlju, potencijalna je mapa budućih odnosa nakon otkrića plina iz škrljevca. Nova energetska šansa Amerike, koja se ukazala razvojem tehnologije i mogućnostima iscrpljivanja bivših naftnih bušotina, ukazuje na renesansu u energetskim odnosima, kako je naziva Yergin. Ipak, ovaj narativ je sve samo ne *nova priča*. Rasprave o potencijalnoj štetnosti po okoliš, vezane uz iscrpljivanje ovog plina (*fracking*), ali i *rat* za potencijalne buduće dobavne pravce, traju preko desetak godina. Možda je najbolji primjer *Inicijativa triju mora* koja je nastala na potencijalnoj suradnji država članica inicijative u području energetike i komunikacija. Ishod ove suradnje je prioritiziranje izgradnje LNG terminala na *europskim morima* u svrhu diverzifikacije opskrbnih pravaca plinom u Europi. Ukoliko se u ovu računicu pridoda njezina politička pozadina, povezana s pitanjem čiji će plin stizati ovim putem i *protiv koga* je usmjerena diverzifikacija, jasno je da se globalne energetske igre vezane uz europsku opskrbu plina igraju već desetljećima, i to upravo one između kopnenog transporta ruskog plina i potencijalnog pomorskog transporta američkog plina.

Najavljujući "eru plina iz škrljevca", Yergin piše o "rebalansiranju geopolitike" (str. 58). Ovo je zanimljiv izbor riječi, ako uzmemo u obzir kako su dosad u literaturi korišteni znatno agresivniji pojmovi poput geopolitičkih lomova, preokreta ili promjena. Rebalansiranje geopolitike u američkoj karti za Yergina znači (zasluženi) američki povratak na mjesto najvećeg proizvođača nafte koji se dogodio negdje krajem 2018. godine nakon skoro pola stoljeća u kojem je ta pozicija za Ameriku bila izgubljena. Opisujući koristi otkrića plina iz škrljevca po globalno pozicioniranje SAD, zazivajući istovremeno usporavanje u energetskom poletu, Yergin zaključuje kako je pandemija na globalnom planu *odradila posao* za protivnike *frackinga* i usporila do tada nekontrolirani rast SAD-a kao energetske supersile. On također predviđa kako će povratak na staro nakon pandemije zapravo biti rebalans – vidljiv u sporijem ali stabilnijem rastu i pozicioniranju SAD.

Rusku kartu Yergin iscrtava u drugom poglavlju, prepoznajući je u novoj orijentaciji prema istoku u kontekstu suradnje s Kinom. Povezivanje Mackinderovog predviđanja ovladavanja Heartlandom vidi u energetske suradnji ovih dviju zemalja: "odnos koji je nekada bio zasnovan na Marxu i Lenjinu sad je utemeljen na nafti i plinu" (str. 126). Ipak, stožernu državu za balansiranje tronošca odnosa između Kine, Rusije i SAD u Aziji Yergin pronalazi u Kazahstanu. Točnije, u mudrom čovjeku na čelu te države – bivšem predsjedniku Nursultanu Nazarbijevu – koji je za svoje vladavine uspješno balansirao na unutarnje- i na vanjskopolitičkom, kao i ekonomskom planu (str. 122). Stožerni zaokret prema srcu Azije naoko se čini logičnim u odnosu ovih regionalnih snaga, uz rusku želju za diverzifikacijom potražnje, ali podcjenjivački je orijentiran prema Europi, pogotovo imajući na umu projekt *Sjeverni tok 2* i posebne odnose Rusije i Njemačke bez obzira na stav(ove) ostalih članica Unije.

Kineska karta, kojom se bavi u trećem poglavlju, za Yergina je sročena u G2 paradigmi, koja podrazumijeva ekonomsko natjecanje dviju sila: SAD-a i Kine. Već dugo se vodi rasprava o smislu postojanja foruma G7, odnosno koncepta G8, jer je uključivanjem Rusije prerastao strogo ekonomske postulate na kojima je bio građen. Ukoliko Forum nije utemeljen na strogo ekonomskim parametrima, legitimno pitanje koja članstvo Rusije otvara jest koji su to kriteriji kojima bi se neke druge regionalne sile s globalnim pretenzijama trebale uključiti ili držati podalje od ovog

elitnog kluba?¹ Širenje foruma prema suradnji razvijenih zemalja i zemalja u razvoju (G8-G20) i dalje ne oblikuje jednoznačan obrazac za članstvo, već ostavlja prostora za geopolitičke kalkulacije. Yergin stvarni okvir globalnih ekonomskih odnosa vidi u formatu G2, koji službeno ne postoji, ali podrazumijeva "40 posto svjetskog BDP-a i 50 posto svjetske vojne potrošnje" (str. 129). Ovo natjecanje, istovremeno suradnja i ekonomska međuovisnost, čine za Yergina okosnicu svjetskog poretka i središnjicu budućih odnosa moći na globalnoj razini. Hoće li ovi odnosi voditi prema novom hladnom ratu ili pak globalnom G2 vodstvu ovisi o američkoj politici prisutnosti u Tihom oceanu, ali i neprijateljskoj orijentaciji spram Kine) s jedne, te kineskom inzistiranju na inicijativi *Jedan pojas, jedan put* s druge strane. Agresivnost u provođenju ovih geopolitičkih projekata definirat će i konture svjetskih odnosa u klasičnoj repetitivnoj geopolitičkoj utakmici.

Karte (množina!) Bliskog istoka iz četvrtog poglavlja sadržane su u pojedinačnim prikazima regionalnih pokušaja pozicioniranja na ovom području koje Yergin pronalazi ponajprije u prošlosti, dok smjernice ili upute za buduće djelovanje na globalnom planu – tzv. *Roadmap*, kojemu je posvećeno peto poglavlje – vidi u trendovima razvoja tehnologije. Poglavlje o Bliskom istoku donosi tek prikaz pozicija regionalnih igrača, podsjećajući na niz klasika napisanih o ovim "linijama u pijesku", kako ih naziva i Yergin (str. 193), a povijest turbulentnih odnosa Yergin upotpunjava smjernicama paralelnih predviđanja razvoja budućih odnosa moći s obzirom na potencijalni razvoj tehnologije i s njim povezane međuovisnosti.

Klimatska karta iz šestog poglavlja orijentirana je na ideje kako su sve češće klimatske krize pogodno okvir za energetske tranzicije sa zelenim predznakom. Opisujući međunarodne napore i američku ulogu u njima, Yergin zaključuje kako oni nisu polučili očekivane rezultate. Yerginova kritika New Green Dealova napokon pozicionira EU na svjetsku pozornicu utjecaja, iako se daje naslutiti da predvodništvo u zelenim politikama ne može imati učinka bez suradnje SAD-a i Kine. Spominje sporadično i ključna pitanja napora na globalnoj razini – pitanje klimatske pravde i problema kratkoročnih ulaganja s dugoročnim posljedicama. Stoga, predviđanje kako će buduća klimatska karta izgledati, ili kako je u ovoj fazi naziva – "obnovljivi krajolik" (str. 394) – i dalje je nejasna. Jasno je kako će emisije CO₂ potencijalno biti manje, ali za koliko i koji će biti predvodnici globalnih zelenih politika, Yergin ne specificira. Nabrajajući alternativne izvore energije, analizira udio Kine i SAD-a u njihovom potencijalnom razvoju, naglašavajući kako je čitanje ove karte bilo znatno jednostavnije prije pojave svjetske pandemije.

Zaključak, znakovitog naslova "Prekinuta budućnost", pokušava odgovoriti na pitanje "kuda ova nova karta energije i geopolitike vodi" (str. 423). Yergin smatra da globalizacija neće nestati nego će se odvijati u suprotnom smjeru fragmentacije kroz sukob nacija. Šteta što u knjizi nemamo priliku vidjeti raspravu s europskim autorima² ili autorima iz područja kritičke geopolitike (Dalby, 2020; 2021) koji tvrde kako je globalizacija od samih početaka bila fragmentirana, nejednaka i sve samo ne globalna. Postojeće teze o deglobalizaciji (Steinberg, 2020) kao posljedici pandemijske globalne krize u skladu su s Yerginovim tezama o njezinoj fragmentaciji, ali i o *roll-back*-u odnosno povratku na početne postavke. Yergin zaključuje kako će "energija – posebice nafta i plin – postati sastavni dio nove geopolitike u post-koronavirusnom svijetu" (str. 426). U tom novom post-covid poretku, za rasprave o novoj geopolitici nema mjesta jer sve što Yergin dalje opisuje dade se smjestiti u

¹ Rasprave o ovoj problematici v. npr. u: Brzezinski (1999), Rischard (2002) i Hajnal (2016).

² V. npr. Czempel, 1999. i radove autora tzv. Lisabonske skupine u: Gruppe von Lissabon, 1997.

okvire povratka tradicionalnoj cikličkoj borbi država gdje resursi i energenti neće postati središnji segment geopolitike, nego će nastaviti biti njezina glavna okosnica kao i proteklih stotinjak godina.

Ova knjiga u kontekstu velikih američkih suvremenih studija o svijetu i pogleda na svijet svakako ima zasluženo mjesto i to ravnopravno s klasicima suvremene geopolitike misli poput Barnetta. Ipak, u kontekstu kritičke geopolitike, autoru se može prigovoriti kako ne pokušava kritički sagledati odnose, već ih pokušava stvarati. Yerginov narativ o novoj karti samo je jedan od narativa plošne klasične geopolitike u dinamičnom suvremenom okuženju. On podsjeća na prikaz samo jednog od mogućih scenarija – i to onog iz američke perspektive. Bez kritičke dubine, i analitičkih prednosti kritičke geopolitike, Yerginova analiza ostaje tek diskurs o svjetskoj moći u danom trenutku iz perspektive jedne svjetske sile koja traži svoje mjesto u rapidno mijenjajućem svijetu.

Literatura

- Barnett, T. P. M. (2007). Nova karta Pentagona. U: G. Ó. Tuathail, S. Dalby i P. Routledge (ur.), *Uvod u geopolitiku* (str. 171-174). Zagreb: Politička kultura.
- Brzezinski, Z. (1999). *Velika šahovka ploča*. Varaždin: Interland.
- Czempiel, E. O. (1999). Regionalisierung und Globalisierung. U: *Herausforderungen der deutschen Außenpolitik, Globale Politik für eine globale Welt – Das Vermächtnis von Willy Brandt* (str. 24-31). Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, Akademie der politischen Bildung.
- Dalby, S. (2020). National Security in a Rapidly Changing World. *Balsille Papers*, 3(2), 1-10. <https://doi.org/10.51644/BAP32>
- Dalby, S. (2021). Unsustainable Borders: Globalization in a Climate-Disrupted World. *Borders in Globalization Review*, 2(2), 26-37. <https://doi.org/10.18357/bigr22202120051>
- Gruppe von Lissabon (1997). *Grenzen des Wettbewerbs: Die Globalisierung der Wirtschaft und die Zukunft der Menschheit*. Bonn: Lizenzausgabe für die Bundeszentrale für politische Bildung.
- Hajnal, P. I. (2016). *The G8 System and the G20: Evolution, Role and Documentation*. London i New York: Routledge.
- Mackinder, H. (1904). Geografski stožer povijesti. U: G. Ó. Tuathail, S. Dalby i P. Routledge (ur.), *Uvod u geopolitiku* (str. 49-53). Zagreb: Politička kultura.
- Rischar, J. F. (2002). *High Noon: 20 Global Problems, 20 Years To Solve Them*. New York: Basic Books.
- Steinberg, J. B. (2020). A "Good Enough" World Order: A Gardener's Manual. U: H. Brands i F. J. Gavin (ur.), *COVID-19 and World Order* (str. 547-583). Baltimore: Johns Hopkins University Press.

GODINE KORONE: BIOPOLITIKA U DOBA PANDEMIJE

Daniel Defoe, *Godina kuge*, Šareni dućan, Zagreb, 2021., 263 str.

Fareed Zakaria, *Deset lekcija za svijet poslije pandemije*, Fraktura, 2020., Zagreb, 322 str.

Giorgio Agamben, *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*, Rowman & Littlefield, Lanham, MA, 2021., 104 str.

Krešimir Petković

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: kresimir.petkovic@fpzg.hr

Osvrt
Skupna recenzija knjigâ
Zaprimljeno: 30. 11. 2021.
Prihvaćeno: 2. 12. 2021.

Uvod: kako povezati neusporedivo?

Prikazati i zajedno procijeniti fikcionaliziranu povijesnu kroniku iz doba kuge iz pera klasika književnosti, kritiku pandemijske politike koju potpisuje vodeći filozof biopolitike i djelo političke publicistike koje projicira globalne društvene i političke trendove nakon pandemije isprva se čini problematičnim, pa i rubno izvedivim pot-hvatom. Žanrovi pisanja, neizrečene pretpostavke i izrečene teze, povijesne situacije i autori, ukratko cijeli misaoni svjetovi ovih djela, bitno su različiti.

Čini mi se ipak da Defoeova *Godina kuge*, Agambenova *Gdje smo sada? Epidemija kao politika* i Zakarijinih *Deset lekcija za svijet poslije pandemije* upravo u međusobnoj "nemogućoj usporedbi" mogu nešto važno reći o tome kako se upravlja ljudima u doba pandemije. Čitane zajedno, one nam govore o onome što Foucault naziva *governmentalnost* (*gouvernementalité*), a odnosi se na to kako u složenom poretku moći u političkoj zajednici vladamo sobom i drugima, i to u situaciji kada smo, mimo konvencionalnih političkih podjela i idola, kao biološka vrsta suočeni s nekim pa i sasvim malim oblikom kolektivnog ugrožavanja opstanka.

Camusov Oran zahvaćen kugom danas je globalizirani svijet u kojemu političke smjernice, regulacije ulaska i izlaska, kazne, obveze imunizacije, disciplinarne i biopolitičke dispozitive upravljanja, donose vlade informirane znanjem i naputcima liječnika i znanstvenika, epidemiologa, imunologa i virologa. Pomoću ovih knjiga, možemo jasnije sagledati ne samo povijest upravljanja u pandemiji nego spekulirati o tome kamo nas njegova transformacija vodi. Defoe čitan danas pritom implicitno nudi odgovor kao iz knjige Propovjednika: nema ništa nova pod suncem, loše će stvari proći, pa će možda opet doći, i tako unedogled. Zaraza je u tom smislu prirodna nepogoda slična potresu s kojom se valja pomiriti. Zakaria pak nudi oprezni optimizam u lijevoliberalnome ideološkom ključu: živimo u svijetu kojim se unutar postojeće političke paradigme može racionalno upravljati na dobrobit čovječanstva dok Agamben iscertava pesimističnu eshatologiju izvanrednog stanja kao paradigme

vladavine totalitarnog karaktera koja zahtijeva nove oblike otpora jer je pred njom liberalna demokracija kapitulirala.

Upravljanje, disciplina i subjekti u doba kuge

Daniel Defoe je većini poznat kao autor *Robinsona Crusoea* ili eventualno *Moll Flanders*. Uz to je autor parodijskog pamfleta *Kako se najbrže obračunati s neistomišljenicima* (*The Shortest Way with the Dissenters*) zbog kojega je bačen u klade izdržao kaznu srama u javnosti te *Godine kuge* (*A Journal of the Plague Year*), djela fikcije, no činjenično čvrsto utemeljenog, napisanog po svoj prilici na osnovi ujakovih memoara jer je sam autor u doba Velike londonske kuge 1665-1666, koja je prema procjenama ubila oko 100,000 ljudi odnosno četvrtinu ondašnje londonske populacije, imao oko pet godina (točan datum rođenja autora nije siguran). Djelo je pisano u prvom licu, čitateljima se obraća "građanin koji je sve vrijeme boravio u Londonu" i to za vrijeme epidemije kuge, dakle "u toliko ozbiljnoj situaciji kakva je sveopća zaraza" (Defoe, 2021: 38). Čitatelji s iskustvom života u godinama korone prepoznat će začudno slične obrasce djelovanja i upravljanja koje ću taksativno pobrojati u nastavku kako bi dobili povijesnu sliku s kojom možemo usporediti naše iskustvo.

Kako izgleda povijesni London koji je zahvatila epidemija buboničke kuge? Nakon glasina i prvih razmjerno niskih brojki umrlih, kuga se širi po župama, a o dinamici zaraze i smrti ovisi psihologija kolektiva, slično psihološkoj funkciji službene statistike smrti u doba korone: "brojke su se opet smanjile, grad je prizdravio i svi su počeli gledati opasnost kao da je prošla" (Defoe, 2021: 9). Ako su pragmatične motivacije pojedinih subjekata prepoznatljive, "sačuvati posao i radnju", uostalom "sačuvati živu glavu usred ove zloslutne tragedije" (13), drukčiji su ipak religijski tonovi njegovog diskursa. Djelo donosi svijet eshatoloških razmatranja o sudnjem danu i molitve za milost – poznajući autora, suprotstavljajući ateizmu njegova kroničara moglo biti ironično: on je uostalom i sam sklon mišljenju "da Božja providnost nema veze sa zadavanjem tako strašnog udara" (67)¹ – pa i vlada, umjesto pukih sekularnih stožerskih biltena i najava promjena pravila sukladno brojkama, formalno djeluje u pobožnom diskursu "javne molitve" (33). Kao slične prepoznat ćemo prevarante koji nastoje profitirati u okolnostima fatalne zaraze: "grad je preplavio izopačen naraštaj lažnih čarobnjaka" (31), piše Defoeov kroničar: reklamiraju se "eminentni vidari" i "iskusni liječnici" (35-36), a "obmane kojekakvih pritvorica i prevaranata" (37) opće su mjesto prvih dana epidemije.

Vrijedi pobliže skicirati prepoznatljivu politiku vlasti koja nije oboruzana suvremenim virološkim spoznajama, a kamoli imunološkim odgovorom kroz politiku cijepljenja. Osuđena je na mjere discipline koje su povijesno u bitnom ostale nepromijenjene, kako će u svojoj studiji kasnije primijetiti Zakaria. Mjere vlasti u Londonu zakonski se utemeljuju u Zakonu o milosrdnoj pomoći i upravljanju ljudima zaraženima kugom" koji datira još iz 1603. Uredba s početka srpnja 1665. predviđet će nadgledničku službu i stražare, liječnički nadzor, izolaciju bolesnika, prozračivanje kuća, zabranu napuštanja i zaključavanje, kontrolu ukopa i zaraženih stvari, kazne za kršenje, kontrolu ukućana, posjetitelja, pa kočijaša (Defoe, 2021: 41-50). Poseban je fokus na kontroli vagabunda i lunjala – čitatelji se mogu prisjetiti jednako Foucaultova *Nadzora i kazne* i njegove ranije studije o povijesti ludila koja govori o velikom zatvaranju (*le grand renfermement*) koje je obilježilo doba klasiciz-

¹ Usporedi slijedeću hrabru formulaciju: "mora mi biti dopušteno vjerovati kako se nitko u cijeloj naciji nije zarazio a da bolest nije dobio uobičajenim putem prenošenja zaraze" (Defoe, 2021: 193).

ma – valja suzbiti tu "rulju bitangi i lutajućih prosjaka kojima grad naprosto vrvi, a velik su uzrok širenja zaraze" (49). Pridodajmo tome zabranu gozbi i kulturološki specifičnih predstava koje današnje čitatelje eventualno mogu podsjetiti na kakvu grotesknu scenu iz *Igre prijestolja* (oni stariji sjetit će se medvjeda na lancu što se još moglo vidjeti po gradovima uz kakvu romsku čergu ili barem u Malleovom filmu s nedavno preminulim Belmondom, *Le voleur*, prevedenom *Kradljivac iz Pariza*): uz mačevanje, zabranjeno je među ostalim bilo i "puštanje pasa na uzapćenog medvjeda" (49). Znatno pak familijarnija je zabrana rada krčmama nakon devet sati navečer, kako bi se pod kontrolu stavilo "neobuzdano bančenje" shvaćeno "kao opći grijeh ovog vremena" (50).

Na razini samoupravljanja samih subjekata, u prekrivanju usta (Defoe, 2021: 74) dade se prepoznati današnje sveprisutne kirurške maske, razbacane po pločnicima grada, dok su zanimljive i metode samozaštite pojedinih trgovaca i obrtnika koji ne bi novac primali izravno od ruke nego ga se deponiralo "u lonac pun octa" (76). Psihološke reakcije mnoštva također nisu odgovarale onima proverbijalnih Britanaca koji u nevolji nastavljaju mirno, kako se dade pročitati na pakiranjima čaja u bojama Union Jacka (*Keep Calm & Carry On*): "jedni su od straha zapadali u idiotizam i slaboumnost, drugi u očajanje i ludilo, treći u melankoličnu potištenost" (80). Kuga je kod mnogih pomalo pesimistično shvaćena, poput požara nad kojim je izgubljena kontrola: on prkosi svim "mjerama predostrožnosti" koje su se "pokazale besplodnima", pa mnogi nastavljaju "djelujući posve prepušteni očaju" (168) ili se prepuštaju bančenju (reakcije su već skicirane u Boccacciovom *Decameronu*) jer čemu se paziti kada ćemo ionako svi umrijeti (172).

Pružanje otpora mjerama manifestiralo se u bunama protiv zatvaranja, posebno, dakako, onih za koje se ispostavilo da su zaraženi, no posljedica toga bila je da se "na zatvaranje kuća se uopće nije moglo osloniti" (Defoe, 2021: 55), čemu valja pridodati i implementacijski jaz, naime nehaj stražara u kontroli zatvaranja (160-161). Motivacija nije bila uvijek puko "samoodržanje" (110, 148) nego je kroničar registrirao da se pojavljuje čak i "zlurada težnja onih koji su bili zaraženi da zaraze druge" (150). Povećanje kriminala, krađe i provale bile su opće mjesto okuženog grada u kojemu se anomija kombinira s disciplinarnim mjerama, a kroničar je u svoje memoare u tom kontekstu stavio i jednu rodno provokativnu glosu, primijetivši da su se "žene u cijeloj ovoj katastrofi ponašale naglije, smionije i očajnije" (82). Utjecaj na ekonomiju i migracije također je prepoznatljiv: izgubljeni su poslovi, trgovina "osim one koja se bavila svakodnevnim potrepštinama" jest gotovo "potpuno obustavljena" (90), dok je sirotinja u svojstvu "vjesnika smrti" odlazila i širila kugu po zemlji (92). Statistika kuge nije bila pouzdana, pa se ukazuje na problem "nepouzdanosti izvješća o smrtnosti" (189), ali je znakovito da je već tada politika brojki bitan dio dispozitiva upravljanja, a Defoeov kroničar pridodaje i jedan coetzeejevski moment u stilu njegove Elisabeth Costello: uz smrt ljudi, pobijeno je i "neizrecivo mnogo životinja" (115).

Simptomi i smrtnost kuge bili su bitno drukčiji od onoga s čime se suočavamo u globalno doba korone, što primjećuje i lucidan pogovor knjizi, no vrijedi zabilježiti još tri sličnosti kako bi kompletirali sliku povijesne epizode upravljanja u epidemiji. Prvo, usporedba zaraze i požara kod Defoea se gradi na gustoći naseljenosti koja dovodi do toga da ona "guta sve pred sobom" (Defoe, 2021: 198), kao što će požar izgorjeti u izoliranoj nastambi i tamo stati dok će u slučaju guste gradnje satri cijeli grad. Urbanizacija i prateća joj gustoća naseljenosti čine se plodnim tlom za zarazu koju je teško suzbiti pa i nepouzdanom politikom zaključavanja. Drugo, politički

konflikt nije umanjen nego uvećan u okolnostima zaraze: "činilo se kao da se raskoli šire i naginju daljnjem širenju, a ne sužavanju" (174), a duh sukoba je, kako tužno primjećuje kroničar, preživio zarazu (238). Agambenovoj zaoštrenoj retorici u osvjetlovanje doba korone, vidjet ćemo, politički konflikt prolazi ispod radara no valja zabilježiti kasniju politizaciju otpora mjerama i politici propusnica: ono političko, Defoe je u pravu, neobično je otporno. Na kraju, kada je "snaga zaraze ... jenjala" (228), došlo je do prijevremenog opuštanja, suprotno sugestijama stožera, pa je ljude obuzelo "nerazborito, naprasito ponašanje" (230). Uz te nepotrebne fatalitete, nakon što je grad prokužen, unatoč svim mjerama, postupno se vratilo u normalu.

Stanje medicine, politički dispozitivi i učinak bolesti godine kuge i godina korone bitno su različiti no ako uzmemo Defoeovu epizodu kao povijesnu paradigmu čini se da ona govori kako nakon izvanrednog stanja polako dolazi stara normala, ma koliko se ona prolongirala mjerama usporenim ritmom razbuktavanja i jenjavanja bolesti. Slika razmjerno neučinkovite discipline je veoma prepoznatljiva. Dodajmo joj razmjerno učinkovito cijepljenje, čini se da nismo bitno promijenili bit pojave. "Što je bilo, opet će biti, i što se činilo, opet će se činiti, i nema ništa novo pod suncem." (Prop 1,9). Pa ipak razmjerna uniformnost globalne reakcije na zarazu u doba korone nalaže da propitamo tu mudrost. Može li tako nešto tako lako proći i ostaviti nas kao što smo bili? Ako se Zakarijin narativ i može s njom barem uvjetno pomiriti, Agambenov je, kako ćemo vidjeti, odbacuje. Njegovo političko vrijeme nije cikličko, nego linearno: živimo u kulminaciji političke katastrofe.

Vulgata jednakosti i raznolikosti nakon doba korone

"Pošasti imaju posljedice", zaključio je Fareed Zakaria (Zakaria, 2020: 14), utjecajan američki politički komentator, rođen 1964. u muslimanskoj obitelji u tadašnjem Bombaju. Diplomirao je na Yaleu i doktorirao politologiju na Harvardu. Svojevremeno je podržao invaziju na Irak, kao i kasnije Baracka Obama, a njegova bi se politička stajališta uz neke rezerve mogla podvesti pod onu sintagmu koju je lik kojega igra Ivo Gregurević prilijepio "napušenom" šogoru u filmu Tomislava Radića *Što je Iva snimila 21. 10. 2003*, dakle kao "lijevoliberalna", unatoč svim rezervama koje će klasični liberali i ljevičari izraziti u pogledu te sintagme. Uz autora velikog utjecaja i još obilatije produkcije u različitim formatima vezivali su se i plagijatorski skandali i posipanje pepelom, što ustvari ne čudi, kada se uzme u obzir tehnika produkcije njegovih djela. U njima se kompiliraju eklektični sadržaji uz tim asistenata koji prikupljaju podatke, pomažu u pisanju, uostalom kako to Zakaria sriče u zahvalama u *Deset lekcija*: "tri izvanredna mlada suradnika ... zaronili su u projekt" (249). Jesu li rezultati tog projekta doista impresivni?

Ne baš. Djelo se proteže na 250 stranica teksta i još sedamdesetak stranica bilješki, no ne donosi preveliku dozu prosvjetljenja. Dalo bi se opisati kao p(l)itka politička publicistika koja obiluje po namjeri efektivnim platitudama poput navedene rečenice s kojom sam otvorio prethodni odjeljak. U njemu se jednako kao uzori dobrog upravljanja pojavljuju Singapur i Danska. Knjiga je pisana iz rakursa SAD-a kad je riječ o vanjskoj politici, a iz rakursa žitelja New Yorka kada je riječ o urbanoj sociologiji i upravljanju, što se snažno osjeti u primjerima i shvaćanjima koje Zakaria nudi.

Zakarijinih deset lekcija, ujedno i deset poglavlja knjige, su redom: 1. "Zavežite pojaseve" (gdje zagovara više bioregulacije i biosekurizacije); 2. "Ono što je važno nije kvantiteta vlade, nego njezina kvaliteta" (gdje veliča Singapur, pa čak i Grčku koja se po njegovu sudu "iznimno ... dobro nosila u pandemiji", Zakaria, 2020: 57);

3. "Tržišta nisu dovoljna" (gdje objašnjava potrebu državne intervencije, uostalom "dinamičan demokratski, siguran i pravedan" poput dakako Danske, 83); 4. "Narod bi treba slušati stručnjake – a stručnjaci bi trebali slušati narod" (gdje zagovara neku vrstu benevolentnog tehnokratskog upravljanja gdje političari oslušuju bilo naroda kao što je F. D. Roosevelt boravio s oboljelima od dječje paralize); 5. "Život je digitalan" (gdje donekle zanimljivo spekulira o umjetnoj inteligenciji²); 6. "Aristotel je bio u pravu – mi smo društvene životinje" (uz uvide ponajviše njujorške urbane sociologije, zatvaranje kojega se Agamben, vidjet ćemo, grozi, Zakariji otvara optimističnu perspektivu afirmacije društvenosti); 7. "Nejednakost će postati još gora" (gdje politički moralizira o društvenoj nejednakosti, kako se to kaže na desnici, signalizirajući vrlinu); 8. "Globalizacija nije mrtva" (gdje mudro tvrdi: "Ljudska bića ne žele stajati na mjestu. Kretanje je način na koji svijet funkcionira desecima tisuća godina", 191); 9. "Svijet postaje bipolarni" (gdje skicira konfrontaciju Amerike i Kine³); 10. "Kada su najveći realisti idealisti" (gdje afirmira "međunarodni liberalni poredak našeg doba", 239-240).

Da se razumijemo, Zakarijino je djelo informativno i nije nevrjedno čitanja što uostalom prema staroj mudrosti vrijedi za sve knjige. Ono sadržava i neke zanimljive momente i zabavne trivijalne podatke, ponajviše na marginama ili kada autor u privremenoj ulozi đavoljeg odvjetnika iznosi protuargumente svojim tezama. Recimo, kada objašnjava manju stopu smrtnosti od koronavirusa, Zakaria spominje populacije zbijene u staračkim domovima Zapada i spekulira o vrućini i imunološkom sustavu koji su mogli pridonijeti manjoj smrtnosti od bolesti na globalnome Jugu, pri čemu se znade zalomiti i poneka nehوتيčno heretička tvrdnja poput: "Neke od malih brojeva umrlih u zemljama u razvoju može se objasniti nedostatkom testova i neuspjehom da se smrti pripišu toj bolesti" (Zakaria, 2020: 161). Donekle je simpatično i kada Zakaria podsjeća kako je Viktor Ždanov "poticao [Svjetsku zdravstvenu] organizaciju da pokrene globalnu akciju kako bi se jednom zauvijek iskorijenile velike boginje" (247).

Međutim, uz poneku zanimljivost, u eklektičnosti motiva i stajališta, možda je najjasnije autorovo konformističko signaliziranje ideološke pravovjernosti u vezi s različitim temama kojima se bavi. On kritizira populizam i "mračno i očajničko nastojanje da se iskaže gnjev zbog demografskih i kulturnih tendencija, protiv same suvremenosti" (Zakaria, 2020: 61). Istovremeno cijeni moć tržišta (76) i afirmativno govori o tendenciji da se u SAD-u preferira "neki oblik socijalizma" (66). Život u gradu afirmira sljedećim rečenicama: "Gradski žitelji imaju manje djece, troše manje doslovno svega, od energije do hrane. ... U gradovima, velike su obitelji teret, posebno za žene" (147). Čini se, na kraju, da je život u SAD-u bio blizak paklu u doba beatnika, te da je živjeti bilo neobično teško ako ste bili "žena, pripadnik manjine ili homoseksualac [u izvorniku *gay*, a ne *homosexual*, KP]" pa čak i, avaj, "bijeli muškarac" koji radi u rudniku (82). Uglavnom, čitatelj Zakarijina štiva povremeno ne vidi razliku između njega i suvremenih govora na dodjeli Oscara ili primjerice kolumni Jelene Veljače u Jutarnjem listu.

Na kraju, stječe se dojam da pandemija i upravljanje u pandemiji ništa bitno ne mijenjaju u neohegelovskom razvijanju kraja povijesti prema liberalnom kozmopolisu koji će ispraviti postojeće nejednakosti i priznati razlike. Pandemija je uzdrmala

² "Možda će se razdoblje od Gutenberga do AlphaGoa pokazati iznimkom, kao relativno kratko razdoblje u povijesti kada su ljudi vjerovali da imaju kontrolu" (Zakaria, 2020: 128).

³ Kritiku "klasičnih geopolitičkih" nazora v. npr. i u recenziji knjige Daniela Yergina (Zorko, 2021).

svijet, u kojemu postoje brojni drugi problemi ali bit će dobro ako, kako autor kaže, vežemo sigurnosne pojaseve. Zakaria suvremeni svijet u osnovi ostavlja onakvim kakav jest, Agamben ga se suštinski grozi. Koji su njegovi razlozi?

Metastaze politike izvanrednog stanja u pandemiji

Agambenovo je djelo najintrigantnije od tri. Posrijedi je neka vrsta političkoeshatološkog pamfleta od 100-njak stranica u kojemu su sabrani objavljeni i neobjavljeni tekstovi te intervjui filozofa koji kritizira politiku upravljanja u pandemiji kao metastazu paradigme izvanrednog stanja o kojoj odavno piše. U strukturi fuge, ponavlja ju se i razvijaju mračni motivi političkog proroka koji je rekao svoje, znajući da ono što govori neće imati utjecaja na promjenu politike koja se zahuktala. On je samim time manje Eric Clapton političke filozofije koji poručuje da "ovo treba stati" (*This Has Gotta Stop*), a više Bob Marley kada pjeva "pjesmu iskupljenja" (*Redemption Song*).⁴

Agamben upravljanje u doba korone stavlja u širu perspektivu. Ono što se krije iza "spektakla odvojitih i kontradiktornih mnijenja i napataka" (Agamben, 2021: 24), koje Agamben, pozivajući se na Didiera Raoulta, čak naziva "srednjovjekovnim praznovjerjem" (45), znatno je opasnije od virusa, a otkrilo je bolest društva koje "ne vjeruje ni u što doli goli život" (17). Agambenova radikalna interpretacija "samu stvar" stavlja u zgradu: "nevažno je je li stvarna ili simulirana", pandemija je poslužila "kao povod za transformaciju paradigmi ... upravljanja od vrha do dna" (Agamben, 2021: 7). Živimo u suspenziji ustavnih garancija pravā, čak i ako ona nije službeno proglašena. Metoda upravljanja nisu novi zakoni kao izraz općenite volje nego izvanredno stanje⁵ koje je poslužilo kao povod za "uvođenje sanitacijskog terora i religije zdravlja" (8). Društvo u stalnom izvanrednom stanju nije društvo slobode, pa će Agamben čak ustvrditi da živimo u nekoj "laboratorija" u kojemu se pripremaju "političke i društvene naredbe" (31), a naše se živote preoblikovalo u mjeri u kojoj se čak ni fašizam nije usudio zadirati u slobodu svih pojedinaca, a sve "kroz pravno nevaljane ministarske dekrete" (57).

Agamben ističe kako je dispozitiv tog novog modela vladavine biosigurnost ljudi kakav nisu iznjedrili ni ratovi ni totalitarne diktature iz povijesti: pravnopolitički ga prati dispozitiv izvanrednog stanja, religijski znanost, a društveno, nova digitalna tehnologija. Njegov negativni model subjekta jest širitelj zaraze, "zaraznik" (tal. *untore*), pomalo sličan onome ogoljenom životu svetog i prokletog *homo sacera* iz ranijih Agambenovih studija. Učinci zaoštrene paradigme izvanrednog stanja koja se povezala s biosigurnošću subjekata su brojni: zatvaranje sveučilišta i škola, ograničavanje druženja i okupljanja u sferi politike i kulture, svođenje društvenosti na digitalnu razmjenu. Štoviše, doveden je u pitanje autentičan i otvoren kontakt ljudskih bića uopće, dakle desilo se ono što nije uspjelo ni totalitarizmima, a to je, po Agambenu, potpuno "ukidanje javnog prostora" (Agamben, 2021: 19). Radikalnost

⁴ Paradigmatski izraženo u suprotstavljanju stihova *I can't take this BS any longer* ("Ne mogu više podnijeti ovo s...") i *We've got to fulfill the Book* (u slobodnom prijevodu: "Moramo ispuniti proročanstvo Knjige").

⁵ Agambenu je, razočaranom u intervencije pravnikā i njihovo podlijeganje proizvoljnostima politike, pritom manje važna ustavnopravna hermeneutika razlikovanja izvanrednog stanja (eng. *state of emergency*/njem. *Notstand*) i stanja iznimke (eng. *state of exception*/njem. *Ausnahmestand*) s kojom se povezuje suprotstavljanje "konzervacijskog" davanja ograničenih diktatorskih prava s preciznim mandatom kako bi se održala stabilnost sustava i "inovacijskog" ukidanja prava s neograničenim ovlastima na putu za novi sustav (usp. Agamben, 2021: 83-84).

Agambenove interpretacije podcrtavaju analogije s nacističkom vladavinom kojima se ne libi pribjeći i koje mu se s obzirom na njegovo tumačenje biopolitike prirodno nameću: Hitler nije vladao pomoću novih zakona nego pomoću dispozitiva izvanrednog stanja, a i sam Eichmann pozivao se na to da djeluje po savjesti, kako piše Agamben, "naizgled u dobroj vjeri" (37).⁶ U poglavlju *Rekvijem za studente* (72-74), Agamben čak uspoređuje nastavnike koji su pristali na mjere i ograničenje sloboda, a napose na "novu *online* diktaturu", s onima koji su prisegnuli na vjernost nacističkom režimu, procijenivši da se tipično tek 15-ak ljudi od 1000 pobuni protiv tiranije. Liberalna demokracija koju Agamben naziva "buržoaskom" nije institucionalni model kojim se može oduprijeti ovome, kako ga naziva, "tehnologijsko-sanitacionističkom despotizmu" (10) koji je u potpunosti prozeo društvo i suštinski izmijenio interakcije njegovih subjekata.

Utjecaji na oblikovanje Agambenove interpretacijske pozicije u doba korone su različiti. Uz samog Foucaulta i njegovo teoretiziranje o biomoći i guvermentalnosti, Canettijevo istraživanje masa i Heideggerovo filozofiranje o strahu i tjeskobi, na stranicama Agambenova proročkog pamfleta pojavljuju se Ivan Illich, kao kritičar modernosti i mediikalizacije tijela, posebno u vezi s kritikom medicine kao zamjenske religije (Agamben, 2021: 50-51, 63), Louis Bolk, nizozemski anatom, koji je hipertrofiju tehnoloških aparata prilagodbe povezo sa "samouništenjem vrste" (45) te Patrick Zyblerman, povjesničar zdravstvene politike, koji je analizirao kako je zdravstvena sigurnost postala srž političkih kalkulacija: naime tako što se uspostavlja se paradigma biosigurnosti na osnovi fikcijskog katastrofičnog scenarija, logika najgoreg usvaja se kao politička racionalnost iz čega slijedi totalna organizacija života, a novi uzvišeni građanski moral podrazumijeva usvajanje obveza kao "dokaz altruizma" (56). Nastavno na ovaj motiv, Agamben pritom tvrdi da se protiv svih onih koji se ne slažu s novim modelom upravljanja i propituju njegove razloge, defamacija teorijom urote koristi kao političko sredstvo (78). On pritom dakako ne tvrdi da ne postoje sulude teorije urote nego upućuje na to da su urote povijesno gledajući provjerljive empirijske pojave, pa iz povijesti citira "tri među tisućama primjera" (76): lažne svjedoke protiv Alkibijada u vrijeme Peloponeskog rata, Napoleonovu pripremu državnog udara i Mussolinijevu pripremu Marša na Rim. Nakon tih primjera nastavlja naraciju o Billu Gatesu kao financijeru Svjetske zdravstvene organizacije i Centra za zdravstvenu sigurnost Johns Hopkins te spominje ranije simulacijske vježbe za politiku u slučaju pandemije.

Agamben precizira svoju sliku totalitarne biopolitičke paradigme na nekoliko razina. Prvo, na društvenoj razini vidimo masu pojedinaca, mnoštvo: više nismo, tvrdi Agamben, politička zajednica, nego "ne-gusta, prorijeđena gomila" (Agamben, 2021: 32), "pasivna i kompaktna" (33). Kao maskirani ili digitalno posredovani pojedinci, gubimo ono ljudsko u komunikaciji, svedeni smo na "bezlično ime" (87), a strah kao psihologijsko obilježje ove nove društvenosti očituje se u, antiničeoovskoj, "volji za nemoći" (94). Socijalna distanca novo je organizacijsko načelo društvenosti (39), a ta nova organizacija društva (61), u ime javnog zdravlja dokida političku aktivnost (41) i vodi u "novi despotizam" (42), u kojemu liječnici i znanstvenici donose odluke koje su u biti etičke i političke (44). Time smo došli do političke razine Agambenove interpretacije. Nacionalna politička slika spajanja prava, politike i medicine u "zdravstveni teror" (55), koji svodi demos na biopolitičku populaciju (68) jest "totalitarna država zamaskirana kao demokracija" (69) s ispražnjenjem smisla pojmova ljevice i desnice (70). Globalno gledajući, situacija je još dramatičnija:

⁶ V. detaljnije o ovome u recenziji reizdanja knjige *Eichmann u Jeruzalemu* (Mužić, 2021).

umjesto svjetskih ratova – do kojih su, u šokantnoj formulaciji za politologe liberalnih demokracija, doveli "totalitarizmi – tiranski ili demokratski" (96) – imamo "globalni građanski rat" u kojemu neprijatelji nisu nacije. Umjesto toga, neprijatelj se nalazi u svakoj naciji koja ratuje sama sa sobom (54). Ukratko, epidemija je iznjedrila "novi teren politike, bojno polje globalnog građanskog rata" (60). Agamben napominje da ti novi oblici despotizma traže nove oblike otpora (65), ističući usput kako je "izbjeglica ... temelj novog horizonta politike" (66).

Na kraju s još nekoliko detalja valja zaokružiti ovu sliku koju Agamben nudi. Na razmeđu društva i politike, ovaj razvoj prati čitateljima prepoznatljiva politika medija. Oni su dispozitiv koji pridonosi strahu o kojemu se Agamben, Heideggerov učenik, kako sam prethodno naznačio, u svojoj knjižici filozofijski raspisao. Medijska prezentacija statistike nudi se "godišnje stope smrtnosti ili definitivnih uzroka smrti" (Agamben, 2021: 40), a kada se stavi u kontekst općih stopa mortaliteta, pitamo se "može li opravdati mjere koje ograničavaju naše slobode u rasponu bez presedana u povijesti" (44). Mediji su politička i društvena poluga brisanja istine koja nestaje u istinitom razvoju "gospodareće laži" (48, 54). Na eshatološkoj razini, Agamben pak upućuje na to da je kapitalizam sekularizirao teologijsku ideju spasenja u stalnoj krizi "bez otkupljenja ili kraja" (53). Crkva je odavno kapitulirala pred sekularnim poretkom, a nova medicinska religija ima novo božanstvo: njezin je "maligni bog" virus koji mutira u stalno nove oblike (53).⁷

Quare siletis juristae in munere vestro? Slobodan prijevod epigrafa Agambenove studije o izvanrednom stanju (Agamben, 2003) – koja je tada kao konkretnu političku referencu imala politiku izvanrednog stanja u SAD-u i njezino globalno prilijevanje u rat protiv terorizma koji paradigmatski predstavlja vojni zatvor u Guantanamo kao biopolitički logor – glasi: "Zašto šutite, pravnici, o onome što vas se tiče?" Bitne razlike nema, tvrdi Agamben, neki i dalje šute, a neki kao i u slučaju rata protiv terorizma, podržavaju nove dispozitive upravljanja. Ne čudi što je isto geslo Agamben preuzeo i ovdje (Agamben, 2021: 37), na samom mu kraju studije dodavši i znakoviti "argument tišine" (*argumentum e silentio*). Ne ostaje mu nego pesimistično zaključiti epohu: "Ne žalimo za krajem ovog svijeta" (97). Biološki je život zamijenio vječni, crkva je to potihlo prihvatila, a Agamben, umjesto politiziranog golog života, traži obnovu jednostavnog života u ruševinama, znajući da on nije privid jer na njega "imamo sjećanja i iskustva" (97). Ustvari, čitateljima koji poznaju njegovo djelo, u kritici postojeće paradigme upravljanja odjeknut će dobro poznata eshatologija njegove davno napisane *Nadolazeće zajednice* (Agamben, 1993).

Zaključak: je li budućnost zapisana?

Eshatologije poput Agambenove danas nisu u modi. Rasprave o smislu života između Camusova jezuitskog oca Panelouxa i ateističkog liječnika Rieuxa, danas su gotovo nerazumljive ili izložene poruzi. Defoeovi memoari govore o prolaznosti epizode na neki način govoreći o nemoći politike koja se u tom disciplinarnom aspektu očituje i danas.⁸ U međuvremenu, nastupila je biopolitika imunizacijske profilakse oko

⁷ Agamben se u ovoj situaciji ne libi oštro kritizirati Crkvu koja, "vođena papom koji se naziva Franjo, zaboravlja da je Sveti Franjo prigrlio gubavce" (Agamben, 2021: 36).

⁸ Ako je referenca na *Kohélet* odviše "judeokršćanska", u vezi s prolaznošću i krhkošću pojedinačnih ljudskih života moguće je i nešto ambivalentnije prisjećanje na antičku Grčku koje uostalom nudi Agambenova lektira: "Onečišćenje u ranoj, predalfabetičkoj Grčkoj pripadalo je svijetu izvanjskih događaja. Ono je bilo nemilosrdno ravnodušno prema motivima i pravdi" (Illich, 2020: 50).

koje se formiraju politički sukobi i o kojoj će se vjerujem još puno pisati. Agambenovim jezikom, živimo u biopolitičkoj diktaturi koja zaobilazi parlamentarnu proceduru i ustavne zasade liberalnih demokracija, pri čemu će jedan dio političkog tijela zabrinut za kolektivnu sigurnost života podržati taj pomak, a jedan će se protiviti, nimalo uvjeren argumentima pravnika koji se pozivaju na načelo razmjernosti. Ne moramo pristati na radikalnost njegovih ocjena. Također, valja uzeti u obzir polemički karakter i datume pisanja, smještene u 2020-u, ali trebali bi o njima promisliti kao o upozorenju. Zakaria je na drugoj strani: iako je politički komentator, njega ne zanima toliko seciranje modela upravljanja i pitanja ljudskih prava i sloboda koliko sama stvar koju Agamben ponajviše stavlja u zagrade i to kako je kontrolirati. Zakaria u bitnom pristaje na model upravljanja primijenjen u pandemiji.

Sva tri izdanja su kvalitetna i vrijedna čitanja, pa i Zakaria od kojega preuzimam motiv otvorenosti budućnosti u podnaslovu zaključka dodajući mu upitnik. Zakaria tvrdi da ona nije zapisana, da je možemo mijenjati, dok Emily Dickinson na koju se nespretno poziva piše kako ona nije otkrivena i kako joj se ne može izbjeći. Agamben je neka vrsta glasnika budućnosti koja je u pjesmi nijema i ne otkriva jasno znakove onoga što dolazi: treba li mu vjerovati? Neka prosude zainteresirani čitatelji kojima sam bez uvijanja nastojao prenijeti njegov ipak više pesimistično proročki nego parezijastički politički istup. Prijevod i izdanje Defoea su besprije-korni te popraćeni pedantnim pogovorom. Brzo realiziran prijevod Zakarije otkriva neke nesigurnosti i povrh nespretnog prijevoda rečene pjesme Emily Dickinson *The Future–Never Spoke*, no manji propusti bitno ne ruše kvalitetu djela.⁹ Agambenovo djelo svoj prijevod na hrvatski tek čeka. Hoće li se naći entuzijastičnih izdavača i prevoditelja za filozofa koji je ostao vjeran svom mišljenju protiv struje, ostaje za vidjeti. Njegova prijašnja djela o "golom životu" i "ostacima Auschwitza" prevedena su i srdačno recipirana u akademskom svijetu, posebice na ljevici. Za sve one koji bitno drukčije od njega procjenjuju činjenice i opravdanost ograničenja sloboda s obzirom na opasnost biopolitičkih ugroza, ostaju pitanja dvojbene političke legitimnosti i nedemokratičnosti modela upravljanja u kojemu i dalje živimo.

⁹ Primjerice, *The Republic* je prevedeno kao *Republika* (Zakaria, 2020: 48) no u domaćoj se tradiciji političke filozofije najpoznatije Platonovo djelo uobičajilo prevoditi kao *Država*; *exceptionalism* je (ne)prevedeno neobičnim "ekscelencijalizam" (52), Huntingtonovi *declinists* kao "dekliniisti" (198), itd.

Literatura

- Agamben, G. (1993). *The Coming Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Agamben, G. (2003). *The State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Agamben, G. (2021). *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*. Lanham, MA: Rowman & Littlefield.
- Defoe, D. (2021). *Godina kuge*. Zagreb: Šareni dućan.
- Illich, I. (2020). *H₂O i vode zaborava*. Zagreb: DAF.
- Mužić, P. (2021). Recenzija knjige H. Arendt *Eichman u Jeruzalemu*. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (18)1, 429-432.
- Zakaria, F. (2021). *Deset lekcija za svijet poslije pandemije*. Zagreb: Fraktura.
- Zorko, M. (2021). Recenzija knjige D. Yergina *The New Map*. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (18)1, 433-436.

LJUDSKA PRAVA NAKON BABELA

Enes Kulenović, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2019., 249 str.

Viktor Meczner

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: viktor.meczner@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 14. 11. 2021.
Prihvaćeno: 15. 11. 2021.

Ljudska prava nakon Babela, autora Enesa Kulenovića, izdana je 2019. u nakladi Biblioteke *Političke analize* Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Kulenović u svojoj monografiji iscrpno prikazuje tenziju između univerzalizma i pluralizma u teoriji ljudskih prava. Upravo nemogućnost razrješenja te tenzije povezuje s biblijskom pričom o izgradnji Babilonske kule.

Biblijska priča o izgradnji Babilonske kule govori o tome kako su ljudi htjeli izgraditi kulu koja bi dosegla nebo. Kula je simbol čovjekove želje da postane Bog odnosno da može bez njega. Jahve se razljutio na dekadenciju babilonskog naroda i za kaznu ljudima dao – jezik. Ljudi su govorili različitim jezicima pa kula nije mogla biti izgrađena. Koja je poveznica između Babilonske kule i ljudskih prava? Autor nas poziva da Babilonsku kulu zamijenimo "ljudskim pravima", a njegova je poanta da problem ostaje isti. Ljudska prava nikada nisu doista "izgrađena", odnosno definirana. Većina ljudi predana je ideji ljudskih prava, ali shvaćanja prirode i svrhe ljudskih prava razlikuju se u tolikoj mjeri da su međusobno isključiva. Liberalna tradicija drugačije shvaća ljudska prava od tradicija velikih religija poput kršćanstva i islama, kao i od različitih afričkih i azijskih tradicija. Autor propituje postoji li teorija koja bi odgovorila na izazov paradoksa Babela, koja bi pronašla zajednički jezik u svim tradicijama i postigla konsenzus?

Deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. predmet je kritike Američkog udruženja antropologa. Oni su napali Deklaraciju govoreći kako ona ne može biti primjenjiva na sva ljudska bića i kako je Deklaracija produkt liberalizma i vrijednosti zapadne civilizacije pod maskom univerzalizma. Njihova kritika stavlja naglasak na činjenicu da zajednice drugačije shvaćaju temelj, prirodu i sadržaj ljudskih prava te da su ona fundamentalno nesumjerljiva. Kritiku potvrđuju pomoću dviju teza – teze različitosti i teze međuovisnosti. "Teza različitosti drži da je svijet podijeljen u odvojene, zadane, interno povezane i koherentne, te značajno različite kulturne jedinice, a teza međuovisnosti drži da su moralna vjerovanja (uključujući i vjerovanja o ljudskim pravima) određena unaprijed definiranim (i nužno različitim) kulturalnim zahtjevima" (Kulenović, 2019: 79). Autor razmatra četiri pristupa – objektivistički, postmoderni, vrijednosno pluralni i minimalistički – koji će pokušati dati odgovor na relativističke izazove i paradoks Babela.

Prvi pristup je Gewirthov objektivistički pristup. Gewirthova teza je da se moralno djelovanje može objektivno spoznati. Racionalni ljudi će djelovati moralno ako postoje preduvjeti za to. Preduvjeti moralnog djelovanja su voljnost i svrhovitost. Za voljni element potrebno je slobodno djelovanje, a za ostvarenje svrhovitosti potrebna je određena razina blagostanja. Ono što proizlazi iz Gewirthova pristupa

jest da su svi moralni sudovi formulirani prema našem odnosu s drugim ljudima. Iz toga proizlazi i slabost Gewirthove teorije. Gewirthova teorija usmjerena je samo na racionalne osobe koje prihvaćaju voljnost i svrhovitost kao preduvjete moralnog djelovanja. Gerwirth ne pretpostavlja da neke moralne tradicije ne smatraju slobodu i blagostanje nužnim dobrom te samom tom činjenicom objektivistička teorija ne može pružiti zadovoljavajuć odgovor na paradoks Babela.

Postmodernisti se radikalno razlikuju od objektivista jer se prema njihovom sudu ljudska priroda, moralna istina ili univerzalnost prava ne mogu spoznati. Rorty, kao predstavnik postmodernista, zagovara stajalište da je univerzalnost ljudskih prava moguća tako da razvijemo suosjećanje prema svim ljudima. Empatija koja počinje od obitelji i bližnjih postepeno se povećava do suosjećanja prema cijeloj ljudskoj vrsti. Tom logikom postat ćemo humaniji i povećat ćemo ljudsku sreću. Rorty u tom smislu ističe prednost liberalne kulture jer je tolerantnija prema različitostima i spremna pokazati suosjećanje s patnjom izvan njezina kulturnog kruga. Problem Rortyjeva rješenja paradoksa Babela je u tome da daje prednost pluralizmu i time žrtvuje univerzalnost ljudskih prava, a u njegovu sustavu svjetske empatije vidljiva je i doza arogancije prema neliberalnim tradicijama koje su inferiorne zbog drugačijeg razumijevanja ljudskih prava.

Kako su Gewirth i Rorty pružili teorije rigidnog objektivizma i moralnog relativizma, vrijednosni pluralisti pokušali su pomiriti te dvije radikalno suprotne teorije. Berlin je isticao da postoje objektivne vrijednosti bez kojih društvo ne bi moglo opstati. Berlin nije ponudio normativni ideal svog moralnog minimalizma, već je Gray na tragu Berlina ponudio konkretniju teoriju. Ljudska prava moraju biti "zaštita ljudskih bića od univerzalnih zala" (Kulenović, 2019: 169). Stajalište prema kojemu postoje univerzalna zla poput mučenja, ponižavanja ili prijetnje istrebljenjem omogućuje vrednovanje svih koncepcija dobrog života te istodobno odbacivanje onih tradicija koje ne uvažavaju tu osnovicu za razlikovanje dobra i zla. Vrijednosni pluralizam daje odgovor na paradoks Babela tako što potvrđuje univerzalnu listu minimalnih prava koja vrijede za svaki poredak, a pritom izvodi različite liste prava iz specifičnih moralnih tradicija. Problem s pristupom vrijednosnog pluralizma jest da bi takva univerzalna prava, koja autor navodi, prihvatila samo liberalna tradicija.

Vrijednosni pluralizam pokušao je dati odgovor na tragu pomirenja univerzalizma i pluralizma, ali se susreo sa širokim opsegom prava. Minimalistički pristup daje odgovor na probleme vrijednosnog pluralizma tako što smanjuje opseg prihvaćanja univerzalnih zla. Kako bi se prihvatio koncept univerzalnih ljudskih prava, moraju se osuditi samo one najgore okrutnosti poput genocida i ostalih zločina protiv čovječnosti. Minimalno shvaćanje kršenja ljudskih prava za posljedicu ima odbacivanje jednakosti prava jer minimalizam ne prihvaća diskriminaciju drugih etničkih, vjerskih i rodni skupina kao kršenje ljudskih prava ukoliko nije u pitanju mučenje i zločin protiv čovječnosti. Paradoks Babela ni iz minimalističke perspektive ne može biti riješen upravo zbog svog minimalnog određenja koje je previše ograničeno da bi ga univerzalisti prihvatili, a doseg prava je preširok da bi zadovoljio pluraliste.

Na kraju, ono što knjiga, uz sve njezine kvalitete, ipak propušta učiniti jest problematiziranje ideologizacije koncepta ljudskih prava. Odnosno, naglasak treba staviti na izazove koji ljudska prava shvaćaju kao proizvod Zapada. Njihovo shvaćanje možemo povezati sa stvaranjem ovostrane liberalne utopije i političke eshatologije. Ljudska prava, u toj perspektivi, ostavljaju dojam instrumenta sekularne eshatologije liberalizma. Etiketirajući ljudska prava kao dobro samo po sebi, otvara se pitanje

kakve su političke posljedice konkretizacije dobra? Ljudska prava, prema Hardtu i Negriju, daju liberalnim državama moralni i pravni temelj za vojnu intervenciju u druge države i teritorije stvarajući tako liberalni imperij (Hardt i Negri, 2003). U taj koncept možemo svrstati i Voegelinovo upozorenje da se "ne imanentizira eshaton", odnosno da se ne opravdava političko i intelektualno nasilje zbog različitih tradicija viđenja božanskoga (Voegelin, 1987). Voegelinovo upozorenje, koje preuzima i kritičar liberalizma John Gray (2020), govori nam da su političke posljedice imanentizacije eshatologija nasilje i smrt. Nije li to upravo ono što ljudska prava žele zaustaviti? Kula babilonska, prema autoru, nikada neće biti izgrađena, ali možda je pravo pitanje treba li se ona uopće i graditi?

Literatura

- Gray, J. (2020). *Sedam tipova ateizma*. Zagreb: TIM press.
- Hardt, M., i Negri, A. (2003). *Imperij*. Zagreb: Multimedijalni institut Arkzin d.o.o.
- Kulenović, E. (2019). *Ljudska prava nakon Babela*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Voegelin, E. (1987). *The New Science of Politics*. Chicago: University of Chicago Press.

BOSNA I HERCEGOVINA 1990.-2020.: RAT, DRŽAVA I DEMOKRACIJA

Mirjana Kasapović, Školska knjiga, Zagreb, 2020., 536 str.

Višeslav Raos

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: viseslav.raos@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 6. 3. 2021.
Prihvaćeno: 25. 3. 2021.

Nova knjiga Mirjane Kasapović, čiji naslov asocira na kapitalno djelo rodonačelnika strukturnog realizma u međunarodnim odnosima Kennetha N. Waltza *Čovjek, država i rat* (v. Waltz, 1998), druga je njena knjiga o toj zemlji, nakon 2005. godine objavljene monografije *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država* (v. Kasapović, 2005). Ona je ujedno njezin jedanaesti znanstveni ili stručni tekst koji se izravno ili posredno, kao u slučaju rasprave o glasovanju državljana koji žive izvan zemlje (v. Kasapović, 2012), bavi Bosnom i Hercegovinom.

Kako autorica napominje u uvodnom dijelu, upravo je rat u toj zemlji potaknuo brojne rasprave u europskoj i svjetskoj akademskoj zajednici, kako u politologiji, tako i u srodnim disciplinama. Proučavanje političkoga sustava te zemlje stoga je postalo usko povezano s analizom etničkih sukoba i njihovog prevladavanja putem različitih aranžmana podjele vlasti i poslijeratne izgradnje i obnove institucija. Dosta, upiše li se u tražilicu *Google Znalca*, baze znanstvenih radova koja pokriva ne samo društvene, već sve znanosti, odrednicu "Bosnia", prvih deset rezultata koje stranica izlista, radovi su koji se bave ratom, poraćem i izgradnjom države i mira u Bosni i Hercegovini (*Google Znalac*, 2021). Ovaj detalj svjedoči o tome na koji način se ova tema strukturirala u znanstvenim istraživanjima posljednjih desetljeća. Drugim riječima, u svim znanstvenim istraživanjima o BiH na prvo mjesto izbijaju upravo društvenoznanstvene, poglavito politološke studije, a proučavanje bosanskohercegovačkoga slučaja usko je vezano uz studije etničkih sukoba i izgradnje institucija koje bi te sukobe trebale kanalizirati prema održivom miru.

Na nešto manje od petsto stranica, Kasapović u ovoj knjizi analizira rat i poslijeratni dejtonski poredak u okviru rasprava o naravi oružanog sukoba, metoda rješavanja etničkih sukoba, te pokušaja preobrazbe poslijeratnoga političkog sustava u Bosni i Hercegovini. Ona stoga nije samo knjiga o BiH, već ogledni primjer istraživanja ukorijenjenog u komparativnoj politici koje razmatra različite načine političke akomodacije u duboko podijeljenim društvima, te dinamiku etničkih oružanih sukoba, pri čemu se bosanskohercegovačko društvo nadaje kao posebno važan i uzbudljiv predmet proučavanja. Knjiga obiluje primjerima iz niza drugih svjetskih slučajeva duboko podijeljenih društava u kojima su se etnički sukobi rješavali što nasilnim, što mirnim putem u posljednjih stotinjak godina. Pored toga, autorica daje doprinos i razjašnjavanju često krivo shvaćanih i politički opterećenih pojmova, poput, primjerice, genocida, te ga popraćuje i objašnjenjem srodnih pojmova drugih -cidova, kao što su feminocid (drugi autori isti koncept nazivaju često i femicid) ili pak urbicid.

Prvo poglavlje autorica posvećuje politološki zanimljivom i naširoko raspravljanoj, no u općoj javnosti, politički gledano, krajnje kontroverznom i za ponekog čitatelja, zapaljivom pitanju. Radi se, naime, o pitanju naravi rata u Bosni i Hercegovini, odnosno, pojednostavljeno, dvojbi je li posrijedi bio građanski rat ili pak izvanjska agresija. Autorica na str. 33 jasno izriče svoje polazište o suodnosu "malog rata triju strana" za podjelu/preustroj zemlje i "velikog rata" u kojemu SFRJ pokušava spriječiti osamostaljenje BiH. Pri tome jasno detektira i izvanjske aktere, koji su se umiješali u unutarnji sukob, odnosno "mali rat". Pored toga ukazuje i na važnost nedržavnih aktera, u obliku paravojnih snaga koje su u toj zemlji djelovale na sve tri strane, bilo uz izvanjsku pomoć i na izvanjski poticaj, bilo samoniklo. Upravo prisutnost tih aktera ocjenjuje kao bitan element pri vrednovanju rata 1992-1995. godine kao građanskoga. Autorica u daljnjoj argumentaciji skreće pažnju na to da velika većina međunarodnih znanstvenih studija o ovome ratu nedvojbeno rat u BiH smatra etničkim sukobom, dok oni autori koji taj rat promatraju samo iz prizme izvanjske agresije u pravilu nisu politolozi ili pak stručnjaci za komparativno izučavanje građanskih ratova. Pored toga ističe kako je upravo građanski rat najčešći oblik oružanoga sukoba u svijetu, posebice nakon Drugoga svjetskog rata.

Kasapović je iz literature o građanskim ratovima destilirala sedam temeljnih obilježja takvih sukoba te na temelju njih analizira bosanskohercegovački slučaj: "(1) [sic] nasilan sukob unutar granica međunarodno priznate države, (b) sukob vojno i politički organiziranih aktera koji imaju državno-političke vizije ili programe, (c) sudjelovanje vlasti kao jedne od strana u sukobu, (d) novačenje ratnih aktera iz lokalnih zajednica, (e) masovna stradanja koja rat razlikuju od povremenih oblika nasilja, (f) učinkovit otpor slabije strane koji rat ne pretvara u jednostrani pokolj, (g) sklapanje mirovnog sporazuma kao jednoga od način završetka rata" (str. 40). Nakon pažljivog i mnoštvom primjera i izvora potkrijepljenog seciranja svakog od sedam obilježja, autorica zaključuje kako bosanskohercegovački slučaj svakako zadovoljava analitičke kriterije (internacionaliziranoga i u prvoj fazi krajnje asimetričnoga etničkog) građanskog rata. Taj je rat okončan atipičnim mirovnim sporazumom transformacijskog tipa, koji je, uz tutorstvo međunarodne zajednice, trebao postupno (ponovno) izgraditi državu. Ova ocjena, koja se poklapa s razmišljanjima najvećeg dijela međunarodne akademske zajednice, u suprotnosti je s percepcijom rata koju imaju sami građani BiH. Naime, u bosanskohercegovačkom društvu su na temelju triju etničkih narativa o ratu nastale i zasebne kulture sjećanja na rat, sukladno kojima se različito tumače uloge agresora i branitelja, odnosno drugačije vrednuje uloga pojedinih vojnih formacija te sama narav rata 1992.-1995. godine. U ekskursu na marginama prezentiranja srpskog narativa o naravi rata u BiH, Kasapović argumentira razlike naspram Domovinskoga rata. U pripremanju i upravljanju pobnom dijela hrvatskih Srba, ključnu au ulogu odigrale jugoslavenske, a kasnije srbijanske vojne i civilne obavještajne službe nasuprot u znatno većoj mjeri samorodnog djelovanja bosanskohercegovačkih srpskih snaga, pa autorica naposljetku odbacuje u međunarodnoj akademskoj zajednici često prisutnu karakterizaciju rata u Hrvatskoj kao građanskog rata posvema usporedivog s onim bosanskohercegovačkim.

Posebno je zanimljivo autoričino razmatranje druge točke (b), u kojoj se bez zadrške, uljepšavanja ili povlađivanja, prezentiraju, vremenski i akterski dinamične, državno-političke programatske osnove, odnosno koncepcije, koje su zaživjele među tri naroda prije, uoči i za vrijeme rata 1992.-1995. godine. U tom kontekstu spominje i danas pomalo zaboravljene detalje, kao što su srpsko-muslimanski

pregovori u ljeto 1991. oko (re)konstituiranja "krnje" Jugoslavije (autorica pridjev bošnjački koristi samo za aktere i događaje nakon što je to ime službeno usvojeno 1993. godine). Spominje se i izvorna vizija Stranke demokratske akcije kao stranke svih jugoslavenskih, a ne samo bosanskohercegovačkih muslimana, kao i spremnost Izetbegovića da u izravnim pregovorima s vodstvom bosanskih Srba, ali i u ponudama prema službenom Zagrebu, promišlja mogućnost podjele BiH (v. str. 67-68, 72). Ovo potonje je naročito važno, uzme li se u obzir percepcija kako u akademskoj zajednici, tako i u općoj javnosti, kako je bošnjačko vodstvo uvijek i svagda bilo na stajalištu očuvanja cjelovite bosanskohercegovačke države, nasuprot separatizmu i iredentizmu u Banjoj Luci i Mostaru. Pored toga, pri analizi masovnih stradanja i učinkovitog otpora slabije strane kao karakteristika građanskoga rata, Kasapović prezentira nove spoznaje i precizne izračune, mahom inozemnih, istraživača o broju i strukturi vojnih i civilnih žrtava rata u BiH. Te se brojke kreću oko 100.000, nasuprot ranije navelike korištene brojke, posebice od predstavnika službenog Sarajeva, koja je ukupni broj žrtava uvećavala na dvjesto, pa i više od dvjesto tisuća.

U svojem opisu poslijeratne izgradnje i održavanja mira pod međunarodnim pokroviteljstvom, Kasapović skreće pažnju na ogromne iznose koje su, poglavito Sjedinjene Države i Europska unija potrošile u BiH, s vrlo upitnim učincima, kada se, primjerice, sagleda stvarna dinamika povratka raseljenih osoba, posebice u Republici Srpskoj, čija etnička struktura uvelike odgovara zamrznutom stanju pri okončanju ratnih operacija 1995. godine. U tom kontekstu ističe i ogromno poslijeratno bujanje broja udruga civilnoga društva financiranih inozemnim dotacijama. Sukladno svojoj sklonosti institucionalističkom pristupu, autorica primjećuje kako su izvanjski mirovni akteri u BiH preneli ulogu civilnoga društva te zanemarili važnost institucija za demokratsku konsolidaciju (str. 112).

U raspravi o uporabi nasilnih metoda rješavanja etničkih sukoba u BiH, autorica ukazuje na znanstvene prijepore oko opsega (kvantitativna dimenzija) i naravi (kvalitativna dimenzija) korištenja genocida, genocidne namjere i genocidnog djelovanja za vrijeme rata. Uz to Kasapović dokumentira i kontranarative o genocidu koje je politička, intelektualna i duhovna elita u Srbiji bila razvila tijekom i nakon rata kako bi osporavala navode o genocidu nad Bošnjacima. Nasuprot raspravi o genocidu, autorica zaključuje kako postoji suglasje istraživača kako je u Bosni i Hercegovini provedeno opsežno etničko čišćenje, odnosno stvaranje *de facto* monoetničkih teritorijalnih cjelina bilo iz ideoloških, bilo iz geostrateških razloga, a često i u kombinaciji obaju motiva. Također, iz konzultiranih izvora razvidno je da su toj praksi, premda u nejednakoj mjeri, pribjegavale sve tri zaraćene strane. Nadalje, autorica jasno opisuje planove dogovorene razmijene stanovništva uoči rata, ali i činjenicu kako do njih nije došlo, već se etnička struktura gradova i općina u BiH u najvećoj mjeri izmijenila kao posljedica etničkoga čišćenja, ali i unutarnjom i vanjskom migracijom.

U raspravi o odnosu mira, države i demokracije u Bosni i Hercegovini nakon 1990. godine, autorica ukazuje na kako su, suprotno konvencionalnom, u literaturi, ali i praksi, potvrđenom slijedu u kojemu je država preduvjet za demokraciju, ali i za održavanje mira (str. 362), 1995. godine pod međunarodnim tutorstvom ratne tvorevine (Republika Srpska nastala djelovanjem bosanskih Srba 1992.-1995. te Federacija BiH nastala hrvatsko-bošnjačkim okončanjem sukoba nakon američkog diplomatskog pritiska) združene u zajedničku (obnovljenu) bosanskohercegovačku državu, u kojoj je ubrzo obnovljena demokracija (prvi poslijeratni izbori uslijedili su već u rujnu 1996. godine), no bez jasnog suglasja oko države. Taj temeljni izosta-

nak minimalnog zajedničkog razumijevanja zajedničke države, odnosno unutarnji legitimitet, Kasapović plastično demonstrira oprečnim viđenjima o naravi državno-političkog ustroja Bosne i Hercegovine među bošnjačkim, srpskim i hrvatskim političkim elitama u toj zemlji. Ova oprečna viđenja odnose se kako na tumačenje sâмога izvornog poretka stvorenog u Daytonu, tako i na kasnije procese snažnije integracije, tj. povećanja ovlasti središnje države pod pritiskom međunarodnih održavatelja i graditelja mira i države. Naposljetku, konsenzus izostaje i po pogledu mogućih rješenja prijevora oko funkcioniranja zajedničke države, odnosno vizija budućeg (pre)ustroja Bosne i Hercegovine. Autorica navodi devet teorijski i empirijski zamislivih modela, odnosno opcija uređenja BiH te većinske preferencije svakog od triju naroda iz koje jasno proizlazi da niti jedna od devet opcija ne uživa podršku sve tri strane (str. 388).

Četvrto poglavlje posebno je značajno, budući da se u njemu, na temelju rasprava o konsocijacijskim (Lijphart) i centripetalnim (Horowitz) modelima institucionalnih aranžmana u duboko podijeljenim društvima, izvorni dejtonski poredak tumači kao ortodokсна konsocijacija te se zatim reforme nakon 2000. godine analiziraju kao otklon od ortodoksije (te pomak prema centripetalnim rješenjima), ali i uvod u integrativnu majorizaciju, poglavito unutar Federacije BiH. Liberalizacija izvorne ortodokсне konsocijacije (s krajnjim ciljem preoblikovanja u "normalnu" liberalnu demokraciju) dovodi se u usku vezu s američkom sumnjičavošću prema pretjeranoj etnizaciji politike i davanju moći etničkim strankama koje su predvodile zaračene strane 1992.-1995. Naposljetku, čitatelj se ne može oti dojmju kako je takvo američko shvaćanje povezano sa strahom Horowitza od etnofederalizma koji je ukorijenjen u američkom iskustvu, za razliku od Lijphartovih konsocijacijskih koncepcija koje nije moguće do kraja odvojiti od njegove socijalizacije u nizozemskom društvu. Ključni problem, kako autorica pojašnjava, pri tome leži u činjenici da transformacija izvornoga konsocijacijskog aranžmana, kojega su Amerikanci smatrali privremenim, prijelaznim rješenjem koje će omogućiti uspostavu i održavanje mira, nije bila plod smislenog dogovora domaćih, bosanskohercegovačkih političkih aktera, već plod *ad hoc*, parcijalnih intervencija predstavnika međunarodne zajednice, koji su time uvelike pojačavali status BiH kao protektorata umjesto da promiču njenu suverenost za koju su se načelno zalagali. Majorizacijske posljedice izbornih reformi koje su razgradile inicijalni konsocijacijski sustav autorica najpodrobnije analizira na glasovitom slučaju "Komšić". Na marginama opisa pokušaja poticanja nadetničkih ili višeetničkih političkih snaga koje su na razne načine, najčešće preinakama izbornoga zakonodavstva, provodili predstavnici međunarodne zajednice (OESS, OHR), Kasapović donosi podatke o egzogamnim brakovima prije rata. Budući da pokazuje kako je takvih brakova u BiH bilo manje od jugoslavenskoga prosjeka te manje nego li, primjerice, u Hrvatskoj i Crnoj Gori (str. 424), uspješno ruši često naivno ili pak tendenciozno portretiranu sliku o predratnome multikulturalnom skladu posebice urbanih sredina, poput Mostara i Sarajeva, koji su potom preko noći dokinuli ratni i politički vođe triju etničkih stranaka u toj zemlji. Autorica opisuje i opsežni međunarodni izborni inženjering na primjeru Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, kod kojega su međunarodni predstavnici (uvelike bezuspješno) htjeli stvoriti što bolje uvjete za parlamentarizaciju neetničkih stranaka. Pored toga, najznačajnije promjene doživio je Dom naroda u Federaciji BiH. On se iz paritetnog tijela koje predstavlja etničke skupine prometnuo u tijelo koje predstavlja federalne jedinice, tj. kantone. Uvođenjem "međuetničkog glasanja" (str. 446) omogućeno je pak da članovi jednoga naroda biraju izaslanike dru-

goga naroda iz kantonalnih skupština u Dom naroda. Na taj način majorizacija je osim Predsjedništva BiH zahvatila i Dom naroda u Federaciji BiH. Posrijedi je bilo preklapanje interesa međunarodnih upravitelja i nadziratelja koji priželjkuju prevladavanje etničke, konsocijacijske i prelazak u građansku, liberalnu demokraciju te interesa bošnjačkih političkih stranaka koje žele razgraditi konsocijacijske mehanizme i unitarizirati zemlju (ili barem Federaciju BiH) u kojoj bi bošnjački narod demografsku većinu pretvorio i u političku većinu, odnosno većinsku demokraciju. Razmatrajući različite uvjete koje su proučavatelji konsocijacijskih aranžmana definirali kao pogodno za uspjeh takvog modela prevladavanja etničkih sukoba, ali i primjere Sjeverne Irske, Cipra i Libanona, autorica ne odveć optimistično zaključuje kako oni u BiH baš i nisu prisutni ali i upozorava kako je kod neuspjeha konsocijacijske demokracije stvarna, empirijski potvrđena alternativa građanski rat, a ne liberalna demokracija. Ovakva konstatacija može se shvatiti kao dobronamjerna opomena onima koji olako odbacuju konsocijaciju ili pak u njoj vide samo izvor sadašnjih političkih, ekonomskih, socijalnih i inih problema u Bosni i Hercegovini.

U završnome poglavlju Kasapović još jednom podcrtava tezu o ratu u BiH kao uvelike građanskom ratu, bez obzir na upletenost stranih aktera, kako susjednih, tako i prekomorskih. Kraj knjige tako, oslanjajući se na potresna svjedočanstva preživjelih, posebice bošnjačkih žrtava srpskih zločina u Podrinju, govori o "ratu znanaca", kako prenesenih, tako i vrlo doslovnih (str. 465), te oslikava tragičnu bosanskohercegovačku stvarnost gdje su se susjedi i kolege s posla i studija pretvorili u međusobne krvnike. Upravo takva narav rata, koja je duboko razorila spone koje čine jedno društvo, nadaje se kao otežavajući čimbenik u poslijeratnoj supstancijalnoj izgradnji učinkovitih demokratskih institucija, budući da je trajno narušeno međuetničko povjerenje. Pored milijuna eura i dolara uloženi u izgradnju mirnodopske zajedničke zemlje, "zla krv" je posijala sjeme sumnje i nepovjerenja.

Svojedobno je časopis *Političke analize*, koji je zajedno s Ivanom Grdešićem bila pokrenula Mirjana Kasapović, imao rubrike "Što čitati" i "Što ne čitati". Ova knjiga pripada kategoriji "Što svakako čitati". Uzme li se u obzir detaljna konceptualizacija, duboka utemeljenost u aktualnim raspravama u svjetskoj politologiji o etničkim sukobima i njihovom rješavanju, kao i obilato korištenje komparativne građe i primjera iz niza europskih i neeuropskih političkih sustava, najnoviju knjigu Mirjane Kasapović bez pretjerivanja može se ocijeniti kao vjerojatno najzrelije djelo empirijske političke znanosti do sada napisano na hrvatskome jeziku.

Rat, država i demokracija punokrvna je politološka knjiga u čijem će čitanju ponajviše uživati oni s određenom razinom predznanja o temama i konceptima koji se u njoj obrađuju. Međutim, istodobno je valja toplo treba preporučiti političarima, novinarima i javnim intelektualcima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i drugdje u susjedstvu, budući da na trezven i nadasve nepretenciozan, ali nepokolebljiv i argumentiran način veberovski raščarava svijet polutvrdnji i polučinjenica o mučnome ratu, tmurnome miru i zaumnome političkom sustavu kakve je godinama moguće čitati po bespućima portala i društvenih mreža, ali i publicističke, pa i akademske produkcije. Kasapović im sučeljava knjigu koja u najboljem svjetlu pokazuje što može pružiti suvremena komparativna politika.

Literatura

- Google Znalac. (2021). Bosnia. https://scholar.google.hr/scholar?as_vis=1&q=Bosnia&hl=hr&as_sdt=0,5
- Kasapović, M. (2012). Voting Rights, Electoral Systems and Political Representation of Diaspora in Croatia. *Eastern European politics and Societies*, 26(4), 777-791. <https://doi.org/10.1177/0888325412450537>
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Waltz, K. N. (1998). *Čovjek, država i rat: teorijska analiza*. Zagreb: Barbat i Institut za međunarodne odnose.

SYSTEMIC CYCLE AND INSTITUTIONAL CHANGE: LABOR MARKETS IN THE USA, GERMANY AND CHINA

Josip Lučev, Cham, Palgrave Macmillan, 2021., 324 str.

Zdravko Petak

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: zdravko.petak@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 25. 11. 2021.

Prihvaćeno: 26. 11. 2021.

Knjiga *Systemic Cycle and Institutional Change: Labor Markets in the USA, Germany and China* ("Sistemski ciklus i institucionalna promjena: tržišta rada u SAD-u, Njemačkoj i Kini"), koju je objavio ugledni međunarodni izdavač Palgrave Macmillan, disertacija je koju je Josip Lučev 2020. obranio na doktorskom studiju politologije u Zagrebu. Knjiga u teorijsko-metodološkom pogledu spada u područje političke ekonomije institucija, nastojeći prikazati uzroke institucionalnih promjena na tržištima rada u trima svjetskim ekonomskim silama.

Autor razmatra endogene institucionalne promjene, nastojeći pokazati da do institucionalne promjene ne dolazi pod utjecajem egzogenih čimbenika, već temeljem unutarnje logike razvoja samih institucija. Novi institucionalizam, kao jedan od najvažnijih pristupa istraživanjima u političkoj znanosti, sa svim svojim inačicama (historijski institucionalizam, sociološki institucionalizam, institucionalizam racionalnog izbora, diskurzivni institucionalizam), pojavio se zbog toga jer se uvidjelo da različite zemlje različitim politikama odgovaraju na iste izazove koji im dolaze iz okoline. Drugim riječima, presudne čimbenike za objašnjenje ishoda (*outputs*) i konačnih rezultata politika (*outcomes*) valja tražiti u institucionalnim značajkama pojedinih država, a ne u snazi egzogenih čimbenika.

Takvu ambiciju nije bilo lako ostvariti jer većina pristupa u političkoj znanosti i srodnim disciplinama u najvećem broju slučajeva interpretira institucionalnu promjenu kao egzogenu. Inzistiranje na egzogenoj promjeni u pravilu bi zbog toga dovelo do dvojakih posljedica. S jedne strane, uzroci i značaj same promjene ne bi bili obuhvaćeni u konceptualizaciji institucija, a s druge strane institucije bi se nastavljalo shvaćati kao razmjerno stabilne entitete. Lučev se odlučio za posve drukčiji pristup. Pokušao je pokazati da postoji unutarnja logika mijene institucija, zbog čega je morao razviti teorijsku strategiju istraživanja koja će u razmatranje uključiti dovoljan broj relevantnih pokretača institucionalnih promjena, kako bi se na taj način postigao dovoljno širok obuhvat analize koji bi egzogenost promjena sveo na minimalnu razinu. Takva konceptualizacija istraživanja dovela ga je ujedno do zaključka da je nacionalna razina kao uobičajena jedinica analize institucija zapravo nedostatna, te zbog toga relevantne pokretače promjene valja tražiti u globalnim procesima.

Zbog toga u svoju analizu uvodi, kao svojevrсни konceptualni okvir, teoriju sistemskog ciklusa, inicijalno razvijenu u radovima talijanskog politekonomista Gio-

vannija Arrighija. Premda autor djelomice kritizira Arrighijeve stavove i upozorava da se njegovu političku ekonomiju sistemskog ciklusa ne može izravno primijeniti na obrasce transformacije nacionalnih sustava kapitalizma, uvođenjem sistemskog ciklusa kao konceptualnog okvira dobio je glavno teorijsko oruđe za predviđanje globalnih procesa. Spomenuti političko-ekonomski okvir omogućit će mu da svom istraživanju pruži dugoročnu povijesnu perspektivu i istodobno podastre teoriju cikličkih pomaka u izvorima moći. Lučev se stoga znatno snažnije oslonio na istraživanja Arrighijeve suradnice, američke sociologinje Beverly Silver, koja je u svojim radovima pružila koherentnija stajališta o učincima sistemskoga ciklusa na raspodjelu moći. U njezinim radovima pronašao je teorijski okvir za povezivanje sistemskoga ciklusa s institucijama, te na taj način, postavio i metateorijski okvir za objašnjenje uzroka endogenih institucionalnih promjena. Pri tome se pozvao na poznate konceptualizacije američke politologinje Elinor Ostrom, koja je izraze konceptualni okviri (*frameworks*), teorije i teorijski modeli rabila na cjelovit i hijerarhijski posložen način (ona bi običavala istaknuti, na "ugniježđeni način"), kao svojevrsan teorijski hod od najopćenitijih do najpreciznijih skupova pretpostavki koje treba koristiti društveni znanstvenik u objašnjenju pojava koje istražuje.

Postavivši takav metateorijski okvir istraživanja Lučev je identificirao tri temeljna i međusobno povezana kanala institucionalne promjene: ovisnost o prijednom putu, odnose moći definirane kroz sistemski ciklus te institucionalni dizajn putem formalne politike. Fenomen institucionalne promjene vezao je za institucije tržišta rada, promatrajući transformacije te institucije pod utjecajem sistemskog ciklusa u posljednjih četrdeset godina (nakon 1980.) u SAD-u, Kini i Njemačkoj. Istraživanje spomenute transformacije bila je ujedno i središnja hipoteza njegovog doktorskog rada. Budući da je sistemski ciklus odredio kao konceptualni okvir za objašnjenje institucionalnih promjena na tržištima rada, idući korak u teorijskoj elaboraciji istraživanja zahtijevao je operacionalizaciju samog sistemskog ciklusa. Spomenutu je kategoriju operacionalizirao kao tri međusobno povezana pokretača institucionalne promjene: fazu sistemskog ciklusa (materijalna ili financijska ekspanzija), trgovinske odnose i razvojne strategije.

Objašnjavajući razloge zbog kojih se odlučio za istraživanje transformacije upravo navedene institucije tržišta, Lučev je ponudio nekoliko vrsta argumenata. Ponajprije, rad je uz kapital i zemlju jedan od temeljnih faktora proizvodnje, a za razliku od kapitala, koji je izrazito mobilan u svjetskim razmjerima, rad je znatno teže pokretan. Jednako tako, distribucija dohodaka od rada ima snažan utjecaj na distribuciju nacionalnog dohotka, a zastupanje radničkih interesa omogućava i razmjerno precizan uvid u političku moć koja se vezuje uz pojedine vrste ekonomskih pitanja.

Nakon što je u uvodnom poglavlju elaborirao osnovni teorijsko-metodološki okvir svog istraživanja, u 2. poglavlju, pod naslovom *World-Systems Analysis and the Systemic Cycle* ("Analiza svjetskih sistema i sistemski ciklus"), Lučev izlaže temeljne postavke političkih ekonomista koji su razvili teoriju svjetskog sustava, poput Giovannija Arrighija i Immanuela Wallersteina. Pri tome se poglavito usmjerava na Arrighijev doprinos, podastirući kritiku tog pristupa kao nedovoljno osjetljivog na čimbenike koji su povezani s ekonomijom potražnje te nedovoljno opremljenog za analizu nacionalnih iteracija kapitalizma. Umjesto toga, Lučev se afirmativno određuje spram interpretacije sistemskoga ciklusa Beverly Silver, koja je niz godina usko surađivala s Arrighijem. Ona je, po njegovu sudu, pružila izrazito vjerodostojne uvide u učinke sistemskoga ciklusa na raspodjelu moći, tako da

je temeljem njezinih radova pronašao ishodište za povezivanje sistemskoga ciklusa s institucijama.

U trećem poglavlju knjige pod naslovom *Institutions and Institutional Change* ("Institucije i institucionalna promjena") autor razmatra pojmove institucija i institucionalne promjene, kako bi ukazao na stanje istraživanje tih kategorija. U prvom dijelu tog poglavlja najprije prikazuje nastanak novog institucionalizma u okviru političke znanosti, a od njegovih brojnih inačica zasebno prikazuje institucionalizam racionalnog izbora, te potom sociološki i historijski institucionalizam. Nakon toga zasebno razmatra koncept vrsta kapitalizma (*varieties of capitalism*), koji su razvili Hall i Soskice, te osim isticanja niza dobrih strana tog pristupa ukazuje i na neke njegove nedostatke.

U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Framework-Oriented Interpretations of the Systemic Cycle and Institutional Theory* ("Interpretacije sistemskog ciklusa i institucionalne teorije zasnovane na konceptualnom okviru"), Lučev istražuje kompatibilnost objiju strana svog metateorijskog okvira: s jedne strane, sistemskog ciklusa, koji je nerijetko isključivo ograničen na globalnu razinu, uz zanemarivanje uloge institucija na nacionalnoj razini, te s druge strane, načina na koji se proučavaju institucije, koje se često ograničava na nacionalno, uz zanemarivanje učinaka koji su rezultat globalnih procesa. Nastojeći prevladati dihotomiju u spomenutim istraživanjima, Lučev ističe važnost svjetsko-sistemske jedinice koja nadilazi lokalno/nacionalno, te se usredotočuje na globalnu ekonomsku podjelu rada između razvijenih i podrazvijenih nacionalnih ekonomija. Analiza institucija temeljem takvog okvira omogućuje mu da istodobno obuhvati veći broj varijabli, koje može interpretirati kao čimbenike endogenih promjena. U tom poglavlju, osim toga, vrši i značajnu reinterpretaciju Arrighijevih teorijskih modela temeljem kejnzijanskih modela agregatne potražnje. Ovim poglavljem autor zaokružuje svoje definicije institucija i institucionalne promjene, te u svoj model uvodi i pokretače (*drivers*) institucionalne promjene.

Peto poglavlje, na neki način je i ključno poglavlje knjige. Iza naslova *A Systemic Cycle-Oriented Framework of Institutional Change* ("Konceptualni okvir institucionalne promjene zasnovan na sistemskom ciklusu") krije se autorovo podrobno tumačenje središnje hipoteze koju argumentira u ovoj knjizi. Lučev, naime, u ovom dijelu knjige podastire novi konceptualni okvir institucionalne promjene, pokazujući da su promjene u institucijama koje se odnose na tržište rada pod utjecajem sistemskoga ciklusa. Unutar novog konceptualnog okvira on detaljno opisuje sedam pokretača u tri isprepletana kanala institucionalne promjene. Kategoriju sistemskog ciklusa operacionalizira ukazivanjem na tri međusobno povezana pokretača institucionalne promjene: fazu sistemskog ciklusa (materijalna ili financijska ekspanzija), trgovinske odnose i razvojne strategije. Osim toga, uvodi i dva dodatna pokretača institucionalne promjene – tehnološke promjene i pozicije moći – gdje sistemski ciklus tvori kanal koji objašnjava cikličke pomake u moći. Istodobno razmatra i druga dva kanala institucionalne promjene – ovisnost o prijedrenom putu i institucionalni dizajn. Njihovim uvođenjem dodatno osnažuje kontekst transformacije tržišta rada pod utjecajem sistemskog ciklusa, čime zaokružuje ključnu teorijsku inovaciju svoje knjige, koja se očituje u uključenju sistemskoga ciklusa u novi okvir institucionalne promjene.

U šestom, sedmom i osmom poglavlju primjenjuje metateorijski okvir iz prethodnog poglavlja da bi analizirao institucionalne promjene na tržištima rada u SAD-u (6. poglavlje), Njemačkoj (7. poglavlje) i Kini (8. poglavlje). Lučev naj-

prije razmatra dodatnu deregulaciju i okretanje slobodnom tržištu na tržištu rada u SAD-u u razdoblju nakon 1980. Uvjerljivo pokazuje da su institucije povezane s tržištem rada u SAD-u ušle u 1980-e kao već fleksibilno tržište s ograničenim sposobnostima organizacije rada, a takav se trend nastavio i u narednim desetljećima. Spomenutu transformaciju tržišta rada razmatra korištenjem triju analitičkih postavki Douglassa Northa, temeljem koje se razlikuju formalne, neformalne i izbjegnute institucije. Lučev pokazuje da se u tom razdoblju u SAD-u nije došlo do značajnijih zakonskih inovacija kako bi se promijenio trend na razini formalnih institucija, a moć rada u organizaciji i pregovaranju nastavila je i dalje sustavno opadati, što je dodatno utjecalo na promjenu neformalnih institucija u smjeru njihove fleksibilizacije. To je dovelo do dodatne marginalizacije radnika prepuštenih brojnim nezakonitim praksama, uključujući nezakonitu uskratu isplate nadnica (izbjegnute institucije). Uspoređujući procese na tržištu rada u SAD-u s temeljnim teorijskim postavkama razvijenim u 5. poglavlju, Lučev je zaključio da je u SAD-u u promatranom razdoblju na djelu bio oblik institucionalne promjene kao rezultat triju identificiranih kanala institucionalne promjene (ovisnost o prijednom putu, resursi moći/sistemske ciklus, institucionalni dizajn). Za razliku od slučajeva koji se mogu vezati za Njemačku i Kinu, u SAD-u su sva tri kanala djelovala u istom smjeru. Lučev, doduše, u tom dijelu knjige upozorava na činjenicu da su istraživači tržišta rada u SAD-u, koji u svojim istraživanjima polaze od novog institucionalizma, razvili različite interpretacije oblika institucionalne promjene u toj zemlji. Kathleen Thelen, istaknuta predstavnica historijskog institucionalizma u komparativnoj političkoj ekonomiji, zaključila je da je u američkom slučaju bila riječ o vrsti institucionalne promjene koju bi se trebalo označiti kao "izmještanje" (*displacement*), pod čime se podrazumijeva nadomještanje jednog seta institucija drugim s fokusom na deregulaciji, dok su za razliku od nje, jednako tako značajni predstavnici historijskog institucionalizma, Jacob Hacker i Paul Pierson, zaključili da je u američkom slučaju bila riječ o "otklizavanju" (*drift*), odnosno, napuštanju duha starog seta institucija kroz manjak prilagodbe novim okolnostima.

Institucionalne promjene na tržištu rada u Njemačkoj opisane su u sedmom poglavlju knjige. Lučev pokazuje da je njemačko tržište rada, premda u početku vrlo zaštićeno, tijekom vremena u značajnoj mjeri postalo segmentirano na dva vrlo različita tržišta. Promjene do kojih je došlo u promatranom razdoblju nakon 1980. povećale su dualizaciju tržišta rada, stvaranjem sve veće razlike između dobro zaštićene jezgre tržišta rada u proizvodnji i sve više dereguliranog sektora usluga. Analiza je pokazala da su u Njemačkoj dominirale formalne i neformalne institucije, dok (za razliku od SAD-a i Kine) izbjegnute institucije nisu predstavljale značajniji problem. Kada su u pitanju formalne institucije, istraživanje je pokazalo da je zadržan visok stupanj zaštite ugovora na neodređeno vrijeme, ali istodobno i sve veći stupanj liberalizacije ugovora na određeno vrijeme i ostalih tipova marginalnog zapošljavanja. S druge strane, kada su posrijedi neformalne institucije, pokazalo se da kolektivni pregovori reflektiraju sve veću dualizaciju. Posebno su zanimljivi nalazi istraživanja kanala promjene u specifičnom njemačkom kontekstu. Kanal ovisnosti o prijednom putu, stvorio je tripartitni sustav pregovaranja između poslodavaca, sindikata i države kao medijatora. S druge, kanal institucionalnog dizajna u svoj je fokus stavio reforme Schröderove vlade, koja je pokušala unaprijediti njemačku konkurentnost kroz liberalizaciju modela tržišta rada. Pokazalo se da se model institucionalne promjene u Njemačkoj, kada su u pitanju prvi i drugi kanal institucionalne promjene, može označiti kao otklizavanje, dok je kod trećeg kanala, institucionalnog dizajna, na djelu bio klasični slučaj izmještanja.

Proces institucionalne promjene na tržištu rada u Kini razmotren je u osmom poglavlju knjige. Lučev pokazuje da je općeniti smjer institucionalne promjene na tržištu rada u Kini u posljednja dva desetljeća išao u smjeru pojačavanja zaštite rada, uz istodobno izbjegavanje bilo kakve mogućnosti narušavanja monopola moći Komunističke partije Kine. Kanal ovisnosti o prijašnjem putu ostao je postojan i bez značajnijih promjena, jer se na taj način osigurava dominantna pozicija komunističke partije Kine. No, do promjena je došlo u okviru kanala sistemskog ciklusa/odnosa moći, poglavito zbog povećane strukturne moći rada, napose u sektoru izvozno orijentiranog gospodarstva, u kojem je došlo do snažne ekspanzije. Premda su i učinci promjena putem tog kanala ostali razmjerno ograničeni. Do najvažnijih promjena došlo je stoga temeljem trećeg kanala – institucionalnog dizajna, kroz koji su se pojavili različiti oblici institucionalnih reformi u smjeru stvaranja srednje klase, borbe protiv siromaštva, zaštite tržišta rada i pojačavanja domaće potrošnje.

U devetom poglavlju, *The Three Cases and Their Patterns* ("Tri slučaja i njihovi obrasci"), Lučev sažima rezultate svojih istraživanja institucionalnih promjena na tržištu rada u SAD-u, Njemačkoj i Kini. Još jednom podsjeća na temeljne metateorijske okvire svog istraživanja i na pregnantan način elaborira utjecaj sistemskog ciklusa na oblike promjene institucija u tri zemlje. Uspoređujući oblike institucionalnih promjena na tri tržišta rada ističe da je usporedba transformacije tog tržišta u SAD-u i Njemačkoj pokazala, da je u SAD-u u prva dva kanala na djelu bio oblik institucionalne promjene koji bismo mogli označiti kao izmještanje, a u trećem kao otklizavanje. Za razliku od toga, u Njemačkoj je u prva dva kanala na djelu bilo otklizavanje, dok je u trećem kanalu na djelu bio klasični oblik izmještanja. Za razlika od toga, oblici institucionalne promjene na tržištu rada u Kini mogu se u sva tri kanala označiti kao "slojevanje" (*layering*), odnosno dodavanje novog niza institucija na staru institucionalnu osnovu. U tom dijelu knjige Lučev vrlo jasno eksplicira i transformaciju razvojnih strategija u promatranim zemljama, upozoravajući da je Njemačka tijekom posljednjih dvaju desetljeća promatranog razdoblja izvela pomak iz intenzivne u ekstenzivnu strategiju, za razliku od Kine, koja je upravo u tom razdoblju nastojala izvesti pomak iz ekstenzivne u intenzivnu strategiju.

U zaključnom, desetom poglavlju, autor još jednom sumira temeljne teorijske postavke svog rada, te nalaze do kojih je došao u svojim istraživanjima.

Knjiga Josipa Lučeva *Systemic Cycle and Institutional Change: Labor Markets in the USA, Germany and China* važan je doprinos proučavanju političke ekonomije institucija, s jasnim fokusom na pronalaženju čimbenika koji dovode do institucionalnih promjena. Temeljna vrlina koja odlikuje način mišljenja koji slijedi autor odnosi se na spoj političke ekonomije javnih politika i političke teorije, što je u osnovi bila tradicija koju je slijedio inicijalni autorov mentor u izradi doktorske disertacije, profesor Dag Strpić, a koji jednako tako slijedi i mentor u izradi disertacije iz koje je nastala ova knjiga, istaknuti slovenski politekonomist Bogomir Kovač. Vođen takvim intelektualnim usmjerenjem Josip Lučev je napisao odličnu knjigu o dinamici globalne ekonomije i utjecaju njezinih silnica na transformaciju tržišta rada u vodećim svjetskim ekonomijama, pokazavši ujedno da se od njega i u budućnosti mogu očekivati važni doprinosi u istraživanjima političke ekonomije institucija. I na kraju, za svaku je pohvalu da je doktorska disertacija obranjena na studiju politologije Fakulteta političkih znanosti u najkraćem mogućem roku objavljena kod jednog od najuglednijih svjetskih izdavača.

"TAKO MLADA, A VEĆ STARA": HRVATSKI POLITOLOŠKI RAZGOVORI 2021

Ivan Miković

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: ivan.mikovic@studenti.fpzg.hr

Prikaz znanstvenog skupa
Zaprimljeno: 27. 11. 2021.
Prihvaćeno: 28. 11. 2021.

Već tradicionalni godišnji skup Hrvatskog politološkog društva održao se 5. i 6. studenog 2021. godine. Tema ovogodišnjeg susreta bila je jedna od najizazovnijih tema hrvatske sadašnjosti, a još više njezine budućnosti. Skup pod nazivom "Tako mlada, a već stara: društvene, ekonomske i političke posljedice depopulacije Hrvatske" nastojao je iz različitih perspektiva sagledati problem, uzroke i posljedice depopulacije Hrvatske, ali i šireg prostora, budući da Hrvatski politološki razgovori (HPR) tradicionalno okupljaju društvene znanstvenike iz cijele regije. Tako su ove godine HPR-u prisustvovali istraživači sa znanstvenih institucija iz Hrvatske, Austrije, Bosne i Hercegovine, Slovenije i Srbije.

Razgovori su održani u "novonormalnim" uvjetima koji su podrazumijevali hibridno održavanje skupa. Prvi dan Razgovora održan je uz fizičku prisutnost većine sudionika na Fakultetu političkih znanosti u Lepušićevoj 6, uz mogućnost *online* praćenja putem platforme *MS Teams* koju su iskoristili neki sudionici. O središnjoj depopulacijskoj temi izlagalo je 30-ak znanstvenika podijeljenih u pet panela, od čega su četiri panela činila stup prvog dana skupa. Peti panel se, uslijed nemogućnosti fizičke prisutnosti većeg broja izlagača, u potpunosti održao u *online* formi 6. studenog na *Zoom* aplikaciji. Skupu je pristupilo 80-ak sudionika, a osim središnje depopulacijske teme, ovogodišnje Razgovore upotpunilo je i predstavljanje jedne knjige i jednog znanstvenoistraživačkog projekta znanstvenika s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu.

Skup je otvoren prigodnim uvodom predsjednika HPD-a Gorana Čulara koji je pozdravio sve sudionike, predstavio ovogodišnju tematiku i naglasio interdisciplinarnost koja je oduvijek prisutna na Razgovorima. Čular je preuzeo i moderatorsku ulogu prvog panela, a službeni program započeo je temom demografije, izbora i biračkih preferencija. Izlaganje Slaviše Orlovića i Despota Kovačevića s Fakulteta političkih nauka u Beogradu pod naslovom "Implikacije depopulacije na izborne procese – uporedna iskustva iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore" odnosilo se na političke posljedice iseljavanja i depopulacije na uređenje i pristup biračkog prava iseljenika iz navedenih zemalja. Autori su upozorili na nedostatnu ažuriranost biračkih popisa i probleme ostvarenja biračkog prava iseljenika, te ponudili analizu ukupne političke participacije iseljenika u svojim matičnim zemljama.

Nakon toga, palicu za govornicom preuzeli su Višeslav Raos (FPZG) i Bartul Vuksan-Čusa (CEU), koji su u svojem izlaganju "Oni što dolaze za nama: Dob i biračko ponašanje u Hrvatskoj, 1995.-2020." detektirali dob kao bitnu istraživač-

ku kategoriju, posvetivši se utjecaju dobi, generacije i vremenskog konteksta na biračke preferencije i stavove. Raos i Vuksan-Ćusa dijagnosticirali su generalni pad političkog interesa danas u usporedbi s 1990-ima, uz prisutnost rasta stranačke identifikacije s povećanjem dobi, a uz to je pronađena i jasna veza između generacijskih kohorti te modela koji ispituje politički interes. Zatvaranje panela pripalo je Marku Grdešiću (FPZG), koji je svojom kvantitativnom analizom odgovorio na pitanje "Depopulacija na lokalnu: S čime je korelirana depopulacija na lokalnoj razini?". Grdešić je pomoću "prekrojenog" popisa stanovništva locirao sredine koje u promatranim razdobljima (1953. – 1991. te 1991. – 2011) su doživjele promjenu u broju stanovnika. Osim toga, autor je ponudio deskriptivnu analizu depopulacije s drugim varijablama poput socioekonomskog statusa, izbornih rezultata te ratnih varijabli. Diskusija koja je uslijedila nakon izlaganja iznjedrila je nove poglede na depopulaciju, ali i nova potencijalna istraživačka pitanja.

Drugi panel, u kojemu je moderatorsku dužnost preuzela Marta Zorko, bio je posvećen odnosu migracije i integracije, a započeo ga je Ivan Burić s Fakulteta hrvatskih studija, koji je proučavao "Hrvatski migracijski potencijal 2022. godine" i uočio ključne sociodemografske karakteristike hrvatskih emigranata. Burić je konstatirao kako je interes za iseljavanje bio na razini prošlogodišnjeg, pri čemu se ne očekuje povećanje intenziteta iseljavanja. Nakon Burića, glavnu riječ preuzeli su Bogadi, Beroš, Gregurović i Podgorelec s Instituta za narodnosti i migracije, koji su u radu "Migracijske i integracijske politike – formalnost ili rješenje?" zadržali fokus analize na hrvatskim strateškim dokumentima te zakonodavnom okviru u području migracija i integracije. Autori su napomenuli kako su postojeći akti orijentirani na pravne, humanitarne i sigurnosne aspekte migracija, dok su ekonomski, demografski i integracijski elementi zanemareni.

Iduće izlaganje o integraciji migranata u Hrvatskoj nastavilo se na problematiku prethodnoga. Šabić i Kolar s Instituta za razvoj i međunarodne odnose u radu pod naslovom "Ima li dobrodošlice u Hrvatskoj? Analiza integracijskih politika" polemizirali su o namjeri hrvatskih vlasti da *de facto* opstruiraju sustav integracije i ostvarivanja osnovnih prava azilanta i tražitelja azila, čime ih potiču na odlazak. Drugi panel je završio izlaganjem Tade Jurića s Hrvatskog katoličkog sveučilišta, naslovljenom "Gamechanger u demografiji EU-a: Rad od kuće kao demografska mjera za revitalizaciju Hrvatske i EU-a". Donoseći prednosti rada od kuće te rada na daljinu, Jurić je zaključio kako bi takva vrsta rada redefinirala Hrvatsku kao okretno gospodarstvo i društvo prilagođeno novim izazovima europskoga i globalnog tržišta. Izlaganja su rezultirala diskusijom o metodološkim postavkama pojedinih radova, kao i glavnim razlozima depopulacije Hrvatske, a rasprava se nastavila i na pauzi za ručak.

Okrijepljeni, odmorni te puni želje za novim informacijama, istraživači i sudionici pohodili su treći panel koji je u cijelosti posvećen mladima i njihovu odnosu spram migracija i depopulaciji, a koji je moderirao Nikola Baketa. Fila i Čabo s Instituta za društvena istraživanja (IDIZ) u radu "Gdje teče med i mlijeko? Europa i Hrvatska očima mladih" detektirali su ekonomski faktor kao presudni faktor migracije mladih, a uz to su analizirali odnos mladih prema EU, osjećaj pripadnosti Hrvatskoj te osjećaj pripadnosti EU. U kontekstu osjećaja pripadnosti Hrvatskoj, Marko Kovačić s istog instituta, analizirao je savjete mladih kao mehanizam ostvarenja međugeneracijskog dijaloga. Kovačić je ustvrdio kako jedinice lokalne i regionalne samouprave ne provode zakonske obveze kreiranja savjeta mladih na lokalnim razinama i zaključio kako lokalne zajednice koje imaju osjećaj za mlade imaju i veću

šansu zadržati ih na svojem području. Panel o mladima i depopulaciji zatvorile su Bušljeta Tonković i Puđak (Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar") studijom slučaja kojom opisuju trenutnu sliku organizacija mladih i za mlade u Hrvatskoj, s posebnim fokusom na Ličko-senjsku i Zadarsku županiju. Autorice su identificirale različite institucionalne, administrativne, infrastrukturne i financijske prepreke za uključivanje mladih na lokalnu, a kao glavnu prijetnju za organizacije mladih i za mlade označile su nedostatak tolerancije u zajednici i nedostupnost javnih resursa.

Četvrti panel u moderatorskoj ulozi Siniše Tatalovića ticao se rata, migracija i manjina, a otvorila ga je Ana Pažanin (FPZG) pregledom posljedica ratnih i ekonomskih migracija u Hrvatskoj, pri čemu je povukla distinkciju između predratnih i poslijeratnih migratornih valova, područja i čimbenika migracije. Vladimir Filipović s Međunarodnog sveučilišta Libertas analizirao je ideju naseljavanja područja oslobođenih u akciji Oluja 1995/1996. Autor je iznio tezu kako je ideja naseljavanja praznih prostora zapravo neuspjeli nacionalistički plan demografske kroatizacije kao revitalizacije oslobođenog teritorija. Sažet prikaz slovenske nacionalne manjine u Hrvatskoj dala je Barbara Riman s Instituta za narodnosna vprašanja iz Ljubljane, koja je u svojem radu "Demografska struktura pripadnika slovenske zajednice u Hrvatskoj: jučer, danas, sutra" proučavala sociodemografsku strukturu slovenske manjine, njihov identitet i poziciju u široj društvenoj slici Hrvatske. Za kraj četvrtog panela, Sanja Lončar (Filozofski fakultet u Zagrebu) i Dario Pavić (Fakultet hrvatskih studija) izlagali su na temu "Područja s napuštenim i praznim nekretninama u Hrvatskoj. Pleodaje za prepoznavanje, istraživanje, politike i razvoj regeneracijskih strategija", upozorivši na prisutnost fenomena napuštenosti hrvatskih područja zbog negativnih demografskih, socijalnih, ekonomskih i okolišnih faktora. Osim toga, autori su uputili i na određene čimbenike za ublažavanje postojećeg stanja napuštenosti.

Kraj prvog dana Razgovora bio je rezerviran za predstavljanje knjige "Popularna geopolitika" koju su uredili Marta Zorko i Sead Turčalo. Kao prvo štivo discipline popularne geopolitike na ovom području, knjiga donosi pregled razvoja discipline i prikaz suvremenog svijeta u kontekstu konstruiranja i projiciranja moći putem studija slučaja koje na empirijskim primjerima proizvoda popularne kulture (mediji, anime, videoigre, strip, glazbeni tekst, glazba, film, televizijske serije i društvene mreže) daju prikaz konstrukcije i dekonstrukcije dominantnih narativa i diskursa. Knjigu su predstavili urednici Zorko i Turčalo, kao i Robert Mikac, Petar Popović, Vladimir Ajzenhamer te Mirza Smajić. Uz lijepu posjećenost prilikom predstavljanja knjige, kao i veliku zahvalnost urednika prema akterima koji su sudjelovali u realizaciji ovog djela, sudionici su imali priliku čuti kako je već u planu izrada i drugog dijela, tj. nastavka koji će ponuditi dodatnu vrijednost objavljenom štivu.

Drugi dan Razgovora odvijao se u potpunosti *online* preko Zoom platforme te je dostupan na *YouTube* kanalu Hrvatskog politološkog društva,¹ a započeo je petim panelom koji projicira suodnos demografije i javnih politika. Ivana Dobrotić (Pravni Fakultet u Zagrebu) i Teo Matković (IDIZ) u radu "Nejednakosti ekspanzije sustava ranog i predškolskog obrazovanja u kontekstu mogućnosti lokalnog financiranja i demografskih kretanja" prikazali su stanje decentraliziranog sustava ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja (RPOO) unutar svih jedinica lokalne samouprave u Hrvatskoj. Uslijed različitih fiskalnih i administrativnih kapaciteta, autori su uočili disproporcije kvalitete usluge u različitim jedinicama lokalne i regionalne

¹ "Hrvatski politološki razgovori 2021 – Društvene, ekonomske i političke posljedice depopulacije RH", <https://www.youtube.com/watch?v=nTuij9OIAQw>

samouprave (JLRS), ali i zaključili kako je došlo do određenih smanjenja tih razlika. Nastavno, Širinić (FPZG), Čipin i Međimurec (Ekonomski fakultet u Zagrebu) istražili su sustav demografskih mjera koje provode JLRS, povezujući ih s lokalnim demografskim pokazateljima. U svojem radu "Lokalna i regionalna demografija u Hrvatskoj: kako demografskim mjerama osigurati političku održivost", autori su preispitali efikasnost postojećih mjera, budući da one (u ovom trenutku) nisu polučile željene rezultate.

Politiku roditeljskih dopusta i usluga te pozicije roditelja u atipičnim oblicima zaposlenja u Hrvatskoj i Srbiji preispitala je Ivana Dobrotić (PFZG), fokusirajući se na majke djece u dobi 1-3 godine. Naime, autorica je u izlaganju "Rastuća (ne)vidljiva većina? Nesigurna i netipična zaposlenost i roditeljstvo" primijetila prepreke pri ostvarivanju i korištenju temeljnih roditeljskih prava, ali i različite diskriminatorne prakse poslodavca, koje majke u promatranim zemljama stavljaju u težak položaj na tržištu rada, pri čemu je situacija nešto bolja u Hrvatskoj. Panel pod moderatorskom palicom Anke Kekez Koštro zaključio je Krešimir Petković svojim istraživanjem pod nazivom "Starenje, depopulacija i kaznena politika u Hrvatskoj: trendovi i projekcije". Autor je dao pregled trendova hrvatske kaznene politike u različitim područjima, kao i projekcije budućeg razvoja i potencijalnih problema kaznene politike u Hrvatskoj.

Sa Zdravkom Petakom u moderatorskoj ulozi, kraj Razgovora bio je rezerviran za predstavljanje istraživačkog projekta Fakulteta političkih znanosti pod nazivom "Kako vlada Vlada?". Ana Petek je otvorila predstavljanje sa zahvalom cijelom istraživačkom timu koji čine Nikola Baketa, Anka Kekez Koštro, Marko Kovačić, Mario Munta, Ana Petek, Krešimir Petković, Marjeta Šinko i Borna Zgurić. Sam projekt ticao se analize ciljeva hrvatskih javnih politika, pri čemu su istraživači detektirali i klasificirali 12 dimenzija ciljeva, od čega se njih pet odnosi na tematsku (sektorski, procesni, evaluacijski, instrumentalni i vrijednosni), a sedam na tehničku dimenziju ciljeva.

Nakon predstavljanja projekta, neki od istraživača su detaljnije predstavili specifične tematske ciljeve. Marjeta Šinko posvetila se rodnom osvještavanju politika. Autorica je zaključila kako rodno osvještavanje politika u Hrvatskoj nije zaživjelo, što daje puno prostora za napredak. Anka Kekez Koštro i Mario Munta u svojoj analizi procesnih ciljeva htjeli su utvrditi koje vrste upravljačkih prioriteta postoje u Hrvatskoj. Autori su priopćili kako u hrvatskim javnim politikama dominiraju procesni instrumenti vezani uz operativno upravljanje, to jest upravljački prioriteti su usmjereni na implementaciju i strateško planiranje. Nikola Baketa predstavio je istraživanje o koherentnosti ciljeva javnih politika usmjerenih na mlade, obrazovanje i poticanje čitanja, pri čemu je tvrdio kako postoji koherentnost između promatranih tematskih dokumenata, ovisno o tipu strateškog dokumenta na koji se odnosi. Na kraju, Krešimir Petković je, s druge strane, propitkivao karakter ciljeva hrvatskih javnih politika, te skeptično zaključuje kako postoji uzajamna napetost ciljeva te da su oni ponekad previše ambiciozni što onemogućuje njihovu provedbu u cijelosti, što umjesto utopijskog društva potencijalno vodi distopiji hrvatskih javnih politika.

Ovogodišnji Razgovori generirali su različite poglede na demografske depopulacijske procese u Hrvatskoj i regiji, te ponudili odličnu podlogu za brojna istraživačka i politička pitanja na koje bi valjalo dati odgovore, a koji se, u krajnjoj liniji, tiču opstojnosti jedne nacije. Bez obzira na pandemijske uvjete, Hrvatski politološki razgovori žive i rastu dalje, a uslijed kompleksnosti suvremenog svijeta, teme u fo-

kusu Razgovora nužno zahtijevaju hitnu reakciju tijela javne vlasti, pri čemu nalazi i informacije izloženi na skupu mogu pomoći u njihovom rješavanju. Prikaz bih zaključio modificiranom izrekom Krešimira Petkovića, koji je u jednom od svojih izlaganja obrnuo frazu i ustvrdio "Budimo nemogući, tražimo realno", kao svojevrstan poziv na hitnu promjenu demografske politike koja bi zaista polučila prave rezultate i blagotvorno utjecala na prekid depopulacije.

Upute autorima

Časopis *Anali Hrvatskog politološkog društva* objavljuje ponajprije članke iz znanstvenog polja politologije. Osim toga u časopisu se objavljuju radovi iz komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću), te drugih polja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije ako obrađuju temu koja je relevantna za političku znanost. Časopis izlazi u prosincu tekuće godine, a moguća je ranija objava pojedinačnih tekstova ili skupina tekstova i recenzija po modelu "najprije na mreži". Radovi se objavljuju na hrvatskom ili engleskom jeziku. *Anali Hrvatskog politološkog društva* časopis su s otvorenim pristupom (*open access journal*). Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne plaćaju nikakvi troškovi.

Anali objavljuju radove koji zadovoljavaju standarde znanstvene relevantnosti i izvrsnosti. Objavljuju se samo radovi koji su pozitivno ocijenjeni od najmanje dvoje recenzentata u dvostruko anonimnom recenzentskom postupku. Anali razmatraju za objavljivanje samo članke koji nisu prethodno objavljeni (u cjelini ili djelomično, na hrvatskom ili bilo kojem drugom jeziku), te koji trenutno nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u sklopu nekog drugog časopisa ili knjige. Za sve navedeno autori preuzimaju odgovornost.

Radovi se predaju u Word formatu putem *Open Journal Systems* (OJS) stranice Anala. Radovi moraju biti napisani fontom Times New Roman, veličina 12, prored 1,5. Preferira se kurziv (*italic*), radije nego podcrtavanje. Sve stranice trebaju biti numerirane. Na prvoj stranici trebaju biti ispisani naslov rada te sažetak koji upućuje na zadaće i cilj rada, metode istraživanja te najvažnije rezultate (pola kartice s popisom ključnih 5 do 6 riječi), sve na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Poželjan opseg radova (uključujući bilješke, bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima). Popis korištene literature na kraju rada i navođenje izvora u tekstu mora pratiti citatni stil "autor-godina" s unutartekstnim citatnicama. U popisu literature treba navesti isključivo radove koji su korišteni u tekstu, i to u sljedećim oblicima:

- Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>
- Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. U: F. Esser i J. Ström-bäcke (ur.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (str. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije: izvorni znanstveni rad, pregledni rad, prethodno priopćenje.

Prihvaćanjem kategorizacije i objavljivanja članka autor se obvezuje da isti članak ne smije objaviti na drugom mjestu bez naznake o tome da jest i kada je članak prvi puta objavljen u Analima. Kategoriju znanstvenih i stručnih članaka predlaže recenzent, a konačnu odluku, na osnovi recenzija, donosi Uredništvo.

Submission Guidelines

The journal *Annals of the Croatian Political Science Association* publishes primarily scientific articles in the field of political science. In addition, we publish papers in communication studies (communication theory, mass media and public relations), and others fields of social sciences and humanities, including sociology, economics, law, history and philosophy if they deal with a topic relevant to political science. The journal is published once a year, in December, but we practice earlier online first publication of individual texts or a group of texts and reviews. Papers are published in Croatian or English. *Annals of the Croatian Political Science Association* are an open access journal. The authors are not charged neither for submitting nor for publishing the paper.

The *Annals* publish papers that meet standards of scientific relevance and excellence. Only papers that are positively evaluated by minimally two reviewers in a double-anonymous review process are published. We publish only articles that have not been previously published (in whole or in part, in Croatian or any other language), and which are not currently under consideration for publication in another journal or book. For all of the above the authors take responsibility.

Papers are submitted in MS Word format via the Open Journal Systems (OJS) page of the *Annals*. The preferred format is: Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5; italics rather than underlining. All pages should be numbered. The title of the paper and the abstract should be written on the first page explaining the aim of the work, research methods and the most important results (about 900 characters with spaces and a separate list of 5 to 7 keywords) – both in Croatian and English.

Desirable text size (including footnotes, bibliography, tables, pictures, diagrams etc.) must not exceed two author's sheets (57,600 characters with spaces). The citations in the text follow "author-year" citation style while the list of full references is provided at the end of the paper. Only the works cited in the text are to be included in the references list, according to the following examples:

- Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>
- Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. In: F. Esser and J. Strömbäcke (ed.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (pp. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

The peer-reviewed articles are categorized into the following categories: original scientific article, review article, preliminary communication.

By accepting the categorization and the publication of the article, the author accepts not to publish the same article elsewhere without the reference that it was first published in the *Annals*. The articles' categorization is proposed by the reviewers, and the final decision, based on the reviews, is made by the journal editors.